СОВЕТТЕР БУЛУНУ

Соңгукчулар депутадының дугайында

ООҢ ОКРУГУНДА

Соңгуп алганы депутадының ажылын соңгукчулар сонуургаар болгай. Солчур кодээ Совединиң депутады школада эге класстар башкызы Розалия Дыртыковна Сат-биле ужуражып, округунда ажылы-биле таныштым. Кодээ Совет депутадынга ол № 11 соңгулда округундан соңгуткан болду. Ында 16 өреге бар, соңгукчулар саны 30. Өреге бүрүзү-биле таныш, ынчангаш өг-бүле бүрүзүнүң амыдырал байдалын кончуг эки билир. Оларның-биле ажылды депутат ажыл-чорудулгазының чугула сорулгазы деп санап чоруур.

Чурттакчылар-биле чоок болуп, арга-сүме кадып, чугаа кылырындан аңгыда, башкы аныяктар, школачылар ортузунга беседаларны бо-ла чорула бээр, оларның-биле чоок. Өөредилгези багай, ажылда хаара туттунмаан деп санадып турарларның ында чок боор турарынга ындыг байдал салдарлыг боор турары чугаажок. Ооң-биле кады Советтиң, кодээ Советтиң сессиязының хүлээп алган шиитпирлерин соңгукчуларынга дыңнадып, ол дугайын тайылбырлап чугаалап берип турар. Соңгукчуларның берген чагыгларының күүселдезин чедип алыр дээш ажылдаары — депутат кижиниң мурнунда чугула сорулга. Розалия Дыртыковна ону ынчаар билип турар. Беш чагыгны, дилеглерни аңаа соңгукчулары берген. Депутат ол дээш сессияларга санал-оналдарын кирип, харысалгалыг удуртукчуларга негелделерни тургузуп келгени түңнелдерлиг боор турар. Дөрт чагыг күүсеттинген. Кудумчуларда чагылар баштарынга чырык кожар дугайында чагыгны Солчур № 88 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутады, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакка тургускан. Чагыг күүсеттинге бээр боор дээрзинге идегел бар.

Хууда мал-маган тутпайн турар өг-бүлелер ол округта барык чок деп болур, санныг-ла кижилер тутпайн турар. Оларга дуза көргүзериниң аргазын дилеп турар. Өреге бүрүзү бар-ла аргаларны ажыглап, шылаар-ла шаа-биле ногаа аймаан тарып, картофельди олуртуп алган. Амгы байдалдарда ботту бот хандырбас болза хоржок дээрзин кижилер билип турар. Күзүн дүжүт кайы хире бозуру көстүп кээр, ынчан артыкшылы үнүп келзе, өскүс арткан уругларга, пенсионерлерге дузалаарын олар көрүп турарлар. Депутаттың округунда байдал, шынап-ла, багай эвес деп болур, кылдыныр турар чүүлдер бар.

Римма ЧАВЫНЧАК.
Өвүр район.

БИСТИҢ БӨЛҮҮВҮСТЕ

Улус депутадынга сөс

Депутат кижи ажылының дугайында отчётту соңгукчуларының мурнунга бээр болгай. Соңгуп алганы депутадының соңгулдада мурнунда программазын округтуң чурттакчылары билир, ынчангаш ооң амыдыралга боттанырыкыны дээш ажылдаар апаар. Депутат болуру соңгукчулар мурнунга улуг харысалга деп чүве билдингир. Мен маңаа соңгукчуларның чагыгларын база соңгулда мурнунуң программазын боттандырар дээш Кызыл хоорай Совединиң чамдык депутаттарының кандыг аргалар, хемчеглер ажыглап ажылдап турарын маңаа чугаалап көрейн. Салдынган сорулгалар саазын кырынга артпазын дээш канчаар ажылдаза экил дээрзин сүмележип дугурушкан бис. Хоорай Совединиң депутаттары Тыва АССР-ниң улус депутаттары-биле каттыжып алгаш, ажылдаалыңар деп түңнелге келген бис. Кызылдың № 15 школазының чанынга сес дугаарлыг депутат бөлүүн тургузуп алганывыс ол. Ында кымнар кирип турарыл? Үстүнде база каксы чугааладым, Тыва АССР-ниң улус депутаттары база кирип турар деп аан. Бөлүүвүсте Кызыл хоорай Совединиң 13, Тыва АССР-ниң 2 депутады бар: К. Д. Будук-оол биле А. В. Конев олар. Удуртукчувуска Тыва АССР-ниң улус депутады К. Д. Будук-ооллу соңгуп алган бис.

Депутаттар бөлүүнүң бир хуралынга Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедииниң байдалының дугайын, ооң-биле демиселди идепкейжидер дээш кандыг хемчеглер алза экил дээрзин чугаалаштывыс. Соңгукчулар хуралынга пенсия дугайында хоойлуларга хамаарыштыр чугааны база кылган бис. Республиканың социал хандырылга министриниң оралакчызы А. С. Владимирова болгаш Кызыл хооркүүскомга социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи Н. А. Глебова олар аңаа дыңнадыглар кылганнар. Чуртталга бажыңнарының капитал септелгезиниң дугайын хооркүүскомнуң даргазының оралакчызы А. Д. Моңгуш чугаалаан. Чугаалажып турар айтырыгның чугулазын өөренип көргеш, № 2 бажың эргелелиниң төлээлерин база чалаан турган. Айтырыглар эвээш эвес болган. Бажыңнар девискээринге уруглар ойнаар шөлдер тудуунга, бажыңнар, подъезд септелгезинге, чаагайжыдылгага хамаарыштыр соңгукчулар айтырыгларны салып турган. Шак ындыг хевирлиг ужуражылгаларга кижилер оларны дүвүредип турар айтырыгларны хөйү-биле чугаалап үндүрүп келирин база катап көрдүвүс. Садыг талазы-биле соңгукчуларның талазындан чугаалаан чүүлдер, айтырыглар эвээш эвес. Депутат Н. С. Калашникова ол талазы-биле дыңнадыг кылган.

Сөөлгү хуралдарывыстың бирээзинге № 15, 16 соңгулда округтарының девискээринге арыгланыр чер тударының дугайында негелдени Кызыл хооркүүскомга киирер деп шиитпирни үндүрдүвүс. Ол айтырыгны шиитпирлээрин депутат А. А. Гривинге бөлүк даарскан. Соңгукчуларның тургузуп келген айтырыгларын, дилеглерин бар аргаларны ажыглап күүседирин оралдажып турар бис. Бөлүктүң ийикпе, азы соңгукчуларның хуралы болур диген болза, ол дугайын округтуң соңгукчуларынга дыңнадып турар бис. Ооң ынай депутаттар бөлүүнүң кежигүннериниң дугайында тайылбыр бижик округтуң соңгукчуларында бар. Шак оон кижилер кандыг айтырыгны кымга тургузуп болурун көрүп, билип олурар болгай, бистерни билген турар. Соңгукчуларны хүлээп алыр үевисти, шагывысты база таарыштыр көрдүвүс. Хүлээп алышкыны суббота санында 10 шактан 12 шакка чедир чорудуп турар бис. Ужуражылга организастаар дуй берген болзувусса, типографияга парлап кааш чалалга билеттерни тарадып турар бис. Чалалгалар парладыры белен эвес, акша-хөреңги негеттинер деп чүве билдингир. Ону парладыры-биле чарыгдалдарны Тыва АССР-ниң улус депутаттары К. Д. Будук-оол биле А. В. Конев олар хуузунда хөреңгизинден үндүрүп турар.

Депутаттар бөлүүвүн кол-ла сорулгазы — соңгукчуларның чагыгларын күүседири, оларның негелде-хереглелдеринге кичээнгейлиг болуру, назылап кыраан кижилерниң, инвалидтерниң, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерниң база хандырылгазының деңнели куду өг-бүлелерниң эргелерин камгалаарын чугулалап турар бис. Буянныг, чымчак сеткил, кижилерге кичээнгей деп чүве турар ужурлуг. Советтерниң ажылын соңгукчуларга чугаалап чедип турар бис. Чыл дооступ турда, депутаттар бөлүүнүң кежигүннери шупту кылган ажылының отчётун соңгукчулар мурнунга бээр.

Рабочая кудумчузунда 246 дугаарлыг бажыңның чурттакчыларының чагыын ёзугаар бажыңның арты талазында чадаг улус кылаштаар черни асфальтылап кылган. Ында колдуунда-ла пенсионерлер чурттап турар. Кудумчуну өру-куду дүн-хүн чок аар чиик машиналар эртип, ында чурттап турар кижилерге каш чыл улаштыр дыш бербейн турган. Ынчангаш машиналарның ынай-бээр эртер үе-шагын кызырып, тускай демдектер кылдыртып бээрин олар он ажыг чыл иштинде депутаттарга тургузуп, дилеп келген, ынчалзажок чагыг күүселде чок артып каап турган. Чурттакчылар айтырыгны ам база көдүрүп үндүрүп келген турган. Депутат К. Д. Будук-оол ону кичээнгейге ап, ол-бо черлерге чедип барып, айтырыгны чангыс эвес удаа тургузуп келгени түңнелдиг болган. Ооң түңнелинде ол кудумчулап аар чүък машиналары кежээкиниң 18 шактан эртенгиниң 6 шакка чедир эртпес кылдыр тускай демдекти ында тургускан.

№ 8 депутаттар бөлүү мындыг янзылыг ажылдап турар бис. Черле ынчаш соңгукчулар-биле канчаар ажылдап турарын депутаттар солун арынынга бижип турар болза эки, кымның канчаар ажылдап турарын сонуургап, арга-дуржулга-даа солчуп, бот-боттарывыстан өөренгей бис.

Светлана ЛЕЙЗЕР.
Кызыл хоорай Совединиң депутады.

КОЖАЛАР БИС

Кочетово кодээ Совединиң депутадынга № 8 соңгулда округундан ийи чыышта улаштыр соңгуттум. Ону соңгукчуларымның бүзүрели деп санап чоруур болгаш, депутат ажыл-херекке ону шынзыдарының чугулазын медерел билип турар мен.

Округтуң девискээри бо чыышта Советтиң депутаттарының санының кызырылганы-биле улгаттырып каан, өреге саны көвүдээн. Кудумчувустуң ады — Кызыл партизаннар кудумчузу. Ында чолаачылар, саанчылар, башкылар, совхозтуң специалистери колдады чурттап турар, хүндүлүг дыштанылгазында пенсионерлеривис база бар. Оларның канчаар ажылдап, чурттап турарын, округта кандыг-кандыг ажылдар кылып турарывысты колдады каксы-даа бол, маңаа чугаалаар бодайдыр мен.

Кудумчувустуң төвү — «[illegible]» агитквартира. Ооң ажылын садыгжы А. С. Ооржак удуртуп турар, агитаторувус — башкы Т. Э. Моңгуш. Округта ажылды агитквартира дамчыштыр хөй-нити киноштир чорудуп турар бис. Депутат ажыл-чорудулгага хөй-нити организацияларының, кудумчунуң активинге, идепкейлиг чурттакчыларга даянып чугула дээрзи маргыш чок. Ылаңгыя кодээ черге ындыг. Чонунга даянмайн, канчап ажылдаар.

Кудумчунуң чурттакчыларының хуралын кылыр дээнивисте, дугуржуп алганывыс ёзугаар чыглып келир бис. Социал айтырыгларже, ылаңгыя чоннуң социал камгалалының айтырыгларынче кичээнгейни улгадырып турар апарганывысты демдеглеп каайн. Үениң байдалы-биле, рынок үезинде, амыдырал-биле ындыг болур-даа ужурлуг. Ооң-биле холбашкан айтырыглар, шынап-ла, эвээш эвес.

Дузалал ажыл-агыйын хөгжүдериниң чугулазын бистиң кудумчунуң чурттакчылары медерел билип турар. Белен чүве каяа турар, кандыг-даа чүүлге күш үндүрер, ол-бо хөделир, тыптыныл, кылдынар апаар болгай. Бажыңының чанында огород тарып өстүрбейн турар болза, илдең. Херим ишти куруг чыдар чүве болза, бичии суурга эпчок болурундан аңгыда, өг-бүлениң хууда амыдыралынга-даа багай-дыр. Амгы үеде, өртектер улгатканда, ногаа аймаа, картофельди садып алырының орнунга, арга-ла бар болза, ону тарып ап, болун бот хандыртынары ажыктыг. Ол дугайын чугаалажып турар бис. Буга суу доктаамал агын чыдарын күзевестиң аргазы чок. Чогумчалыг шиитпирлээри — негеттинип турар айтырыгның бирээзи ол. Бистиң кудумчувуста бо айтырыг ниитизи-биле багай эвес. Кайы хире ногаа, кат-чимис олуртуп алганы күзүн чаңчыл болуп эртер делгелге үезинде көстүп кээр болгай. Кымга-даа эвес, өг-бүлениң бодунга-ла херек чүве-дир ийин ол, кызымак болуру чугула.

Кызымак ажыл-иш дээш тура-соруктуг болурунуң дугайын чугаалап олурар болгавымда, Кызыл партизаннар кудумчузунда ажыл-ишке, хууда амыдырал-чуртталгага тура-соруктуг, кежээ өг-бүлелерни маңаа черле адаар бодай-дыр мен. Мооң мурнунда башкылап чораан, ам пенсияда Үчүнактар картофель тарын өстүрери-биле уруглары-биле кады черин арендага алган. Башкы К. Н. Моңгуш, А. С.-Б. Кууларның өг-бүлези бар-дыр база кызымак.

Округта уруг-дарыг кижизидилгезинче, оларның өөредилгезинче кичээнгейни чугулалап турар бис. Суурувус төөгүлүг, ынчангаш адаларның эрткен революстуг чаагай оруунга, эки чаңчылдарга уруг-дарывысты кижизидериниң чугулазын билип турар бис. Чыглып келгенивисте ол дугайын бо-ла чугаалажы бээривис-даа таварылга эвес. Ооң-биле кады бистиң кудумчувуста чурттап турар күш-ажыл кылып шыдаар кижилер ажыл чок артпазын бодап турар бис. Кодээ Советтиң депутады, совхозтуң кадр килдизиниң инспектору кижи болганымда, ол айтырыгны шиитпирлежиринге үлүүм черле турар ужурлуг деп билип турар мен.

Бараан өртээ улгаткан, чедишпес бо үеде, суурнуң магазининге кирген бараанның белиштирериниң чугулазын кодээ Совет билип турар болгаш ол талазы-биле болдунар-ла хемчеглерни ап турар. Ынчангаш бараан оочурун, чижээ, хөй уругларлыг өг-бүлелерге, өскүс арткан уругларга дээн хевирлиг таарыштыр көрген. Ол талазы-биле бергелер кайы-даа суурда бар болгай. Байлалдан үнериниң аргазын тып алыры, бо таварылгада база чугула.

Соңгукчулардан депутатка негелде улгаткан. Оларның тургузуп турар айтырыглары аңгы-аңгы. Септелгеге херегленир тудуг материалдарынга чурттакчыларның хереглели улуг. Херим септеп кылып аар диген болза, материалы белен-не тывылбас. Бар болза, кижилер херегленип садып алыр болгай. Бо айтырыгны бир янзы черле көрзе деп бодал бар, совхозтуң, кодээ Советтиң-даа талазындан.

Кандыг-даа суурнуң салым-чолу, күш-шыдалы — ооң кижилеринде. Ындыг болганда, ооң кудумчуларында тус-туста корум-чурум быжыг, амыдырал-чуртталга, ажыл-ишке кижилер кызымак, тура-соруктуг болза, ниити херекке төлептиг үлүүвүс ол болур. Ынчангаш депутат кижи округунга ындыг байдалды чедип алыр дээш ажылдаар болза эки. Суур черге кижилер, кожалар бот-боттарын билчир болганда, бот-боттарын дыңнажып, сүмележип тургаш, кандыг-даа ажыл-херекти бүдүрүп болурунуң аргалары бар. Демниг-ле, күштүг дижир болгай.

Зоя ОНДАР.
Кочетово кодээ Совединиң депутады.

САГЫНГЫР-ДАА, ТЫВЫНГЫР-ДАА

Борис Бады-Суурович Донгакты билбес кижи Торгалыг суурда чок. Ол — Дус-Даг кодээ Совединиң депутады. Бодунуң хөй-нити ажылын ак сеткилдиг күүседип келген болгаш соңгукчулары-биле доктаамал ужуражып, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып, ажылда чүү чүве чедир кылдынмааның көрүп, ону эдип алырының талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар.

Хар эрип, час дүжүп турда, бодунуң агитквартаалынга улуг дузаны чедирген. Чурттакчы бажың бүрүзү богун аштап алырга, бодунуң ажылдап турар чериниң машиназын бок сөөртүрү-биле быжыглап берген. Чурттакчы бүрүзү бодунуң девискээрин арыглап аштааш, ыяштарны олуртуп, чечектерни тараан. Херимнерин септеп, дерип алган. Материалдар чедишпеске депутат бодунуң коллективиниң артыкшылдыг дилиг материалдары-биле база хандырган.

Бистиң кудумчувуста турар албан, организация черлери: Степан Сарыг-оол аттыг музей, уруглар сады, контора — шупту бистиң депутадывыска онаажыр. Кудумчуга буга суу бо-ла хөлдени бээр. Чон ону оюп эртер апаар. Ынчангаш депутадывыс сай, довуракты тектүрген. Ону орук чериниң ажылчыннары таптап берген.

Бистиң кварталдың бажыңнарында колдуунда кырганнар болгаш пенсионерлер чурттап турар. Депутат Б. Донгактың улуг дузаны кырганнарга база чедирип турары өөрүнчүг.

Депутадывыстың сагынгыр, тывынгыр, дузааргак ажылы бисти өөртүп турар.

Донгак КЫЗЫЛ-УРУГ.
Өвүр район.

Чурттакчылыг черлерниң

аян-шинчизи

ӨЙҮ ЧЕРЛЕ КЕЛГЕН

Хоорай, суур чаагайжыдылгазы — бүгү-ниитиниң херээ. Чадаана хоорайывысты чаагайжыттынган хоорай болдурар дээш чамдык ажылдарны чорудуп турар. Чуртталга-коммунал ажыл-агый чериниң ажылдакчылары кудумчуларда кадып калган ыяштарны арыглап, хоорайның төп сесерлииниң даштыкы, иштики девискээрин көрүштүг кылдыр дерип, бичии уруглар ойнаарынга таарымчалыг кылдыр кылган. Ол коллективтиң удуртукчулары эрткен чылдан эгелеп, сесерликти секпередип, девискээрни арыг-силиг тургузар дээш ажылды чорудуп келген.

1980-1983 чылдарда безин часкы, күскү субботниктер үезинде школачыларның күжү-биле хоорайның кудумчуларынга хөй-хөй чаш теректерни, янзы-бүрү ыяштарны олурткулаан. Победа кудумчузунга, автовокзал чанында № 3 столоваяның, «ВЛКСМ-ниң 48 чылы» кинотеатр чанынга олурткулаан. Янзы-бүрү ыяштарның өзүмнеринден бо хүннерде чангызы-даа артпаан. Ол ыяштарны хоорайның инектери, бызаалары саза базып, чип, чурттакчылар боттары сыйып, машиналар-биле бастырып төндүрген.

Бо чүнү херечилеп турарыл дээрге, кижилерниң күжүн үнелеп көрбес, хүндүткеливис уттундурган. Чараш хоорай Чадаанавыстың аян-шинчизин, арыг-силин дээш сагыш салбас, өзүп орар салгалывыска чараш, чаагай чүүлдү арттырарын, дамыр дег чаагай иштин дамчыдып бээрин бодавас кижилерниң сагыжының хирелиин-дир. Хоорайның чурттакчы бүрүзү оон аян-шинчизи арыг турары дээш сагыш салбаска чаагайжыттынары берге.

Каш чылдар бурунгаар Ленин кудумчузу ногаан ыяштар, чечек-чимистер-биле бүргеттинген чараш кудумчуларның бирээзи турган. Ам кудумчуже суг батпастааны-биле база часкы үелерде ыяштар олуртпааны-биле курган, кадып калган. Коммунал ажыл-агый чериниң, Чадаананың аан, хоочун коммунист Хендергейде чурттап орар ам сезен ажыг харлыг Борис Калзанович Чапай ажылдап турган чылдарында Ленин болгаш Победа кудумчуларын буга-сумун үндүргеш, суг-биле доктаамал суггарып турду. Ол чүгле кудумчулар-даа эвес, сесерликти база шуут суггарып чайлаар кижи чүве. Ам хоорайывысты арыг-силиг кылдыр чаагайжыдар хамаанчок, харын дам-на бок тудуп чиг берген дизе чазыг болбас.

Чижээ, Ленин кудумчузунуң район эмнелгезиниң чанында чурттакчылар богун кудумчуда, ында ыяштар суггарар буга унунда эндере чаза теп алгылаан, дүште-даа чок олургулаар боор-дур. Хоорайывыстың чаагайжыдылгазының дугайында чугаа кылып, хуралдарга чугаалажып, ол-лунарга бижип турар. Кажан эккижирп билдинмес. Чамдык кудумчуларда бок-күзүрүм оваа-оваа апарган чыткылаар. Хоорайывыстың төп кудумчуларын таптыг көөр чүве болза, бок тудуп чиг бергени чажыт эвес. Мындыг четпестерни эдип, секпередип алыр дээш чурттакчы кижи, депутат бүрүзү, хоорай Соведи, санэпидстанция эмчилери, ажылдакчылар бир демниг ажылдаар болза эки деп бодаар мен. Чурттакчы бажыңнарның үрелип, буступ, ээн оңгак кара апаргылаан турары база-ла хоорайывыстың аян-шинчизин куду базып турары ол.

Районнуң септелге-техниктиг бүдүрүлгезинге хамаарыжыр 16 аал чурттаар бажыңы туттунган. Бо бажыңга офицерлер чурттап турда, квартираларны төпчүткен одалгадан чылдып, арыгланыр, чунар ерээлдер дээш өске-даа дерилгелерлиг турду. Эрткен чылдың он ийи айда-ла бо бажыңнарның одалга системалары доңуп калган.

Доңуп олурар эвес, чурттакчылар чорутткан. А хайыраан бажыңнар каракка чам боол, соңга, көзенээ оңгак кара-кара апаргылаан. Хоорайның Советская кудумчузунда база-ла офицерлер чурттап турган № 10, № 2 деп демдектерлиг бажыңнарда каш-даа квартиралар ишти, соңгалары, подвалдары санчок үрелген барык арыгланыр бажыңнардан безин дора. Офицерлер чурттап турда, уруглар ойнаар шөлдерни-даа кылдырып каан турган чүве. Ам оларның орасомазы безин чок, кижилер дыштанып олуруп турган маңза сандайларын уу-чаза шаптылааш, оттулупкан.

Бо бажыңнар талазы-биле чугаа хуралдарга доктаамал боол, материалдар «Ленинчи орук» солунга парлаттынгылаан. А хоорайывыста дыка көвей өг-бүлелер бажың элчээнде турар. Хоорайывыстың кудумчуларын аян-хевир киир арыглап, аштап, чаагайжыдылганы организастаары хамаарышкан организациялардан негеттинип келбээн бе?

Чурттап турар хоорайы, аянчылыг, көрүштүг болурун кым күзевес боор. Чадаананың автовокзал чанында сесерликте хөй санныг теректерни тарып олуртканнан бээр каш чыл эрткен. Ында ам ёзулуг чиңгир ногаан арыг апарган. Сөөлгү үеде кыжын кылын дош шуглап алыр, чайын уругларга суггартынып келгенинден чыдыг малгаштыг тулаажо шилчиир чыгаан. А херек кырынга оон иштинде эзирик кижилер, бок-күзүрүм, бузулган шилдерден хөй чүве чок. Сесерликте бичии уруглар ойнаар көрүштүг чүү-даа чок. Маңаа шынарлыг чайгаавыштардан кылып, оода-ла сугну хөлүн эрттир агыспазы күзенчиг.

Шойдаар ДҮВЕНДЕЙ.
Чөөн-Хемчик район.

МИЛИЦИЯ БӨГҮН

Министр-биле интервью

«Милиция дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу амыдыралда боттанып эгелээн. Ону ажылдап кылырынга РСФСР-ниң Иштики херектер министерствозунуң специалистери, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның болгаш Россия федерациязының чамдык министерстволарының база ведомстволарының төлээлери киришкен. Ооң аңгыда, юридиктиг эртемниң иштики херектер органнарының ажылдакчыларының, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, улус депутаттарының край, область Советтериниң күүскомнарын база санал-оналдарын база өөренип көрген. Хоойлуга хамаарыштыр тайылбыр кылып бээрин Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдан дилээн бис. Беседа дараазында айтырыг-биле эгелээн.

— «Милиция дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хүлээп алырының эргежок чугула апарганы чүнүң-биле тайылбырлаттынарыл, Владимир Бораевич?

— РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация, РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң доктаалы хүлээп алдынган соонда, кандыг милиция херегил дээрзин, ооң эрге-хүлээлгезин Россия боду тодарадып болур апарган. Хоойлу-дүрүм камгалалының системазында милиция чугула черни ээлеп турар. Ону үндезини-биле эде тургузар айтырыг шаглан бээр тургустунуп турган болгай. Ам ону боттандырып, хоойлу-биле быжыглаар үе келгени ол. Милицияны эде тургузары ооң мурнунда турар сорулгаларны, ажыл-чорудулгазының принциптерин, милиция ажылдакчыларының эрге-хүлээлгелерин чаа көрүүшкүн-биле көөрү болур. Чүге дизе иштики херектер органнарының ол талазы-биле моон мурнунда ап турганы хемчеглериниң дээштиги ындыг-ла кончуг эвес боол келген. Техниктиг хандырылганы бар аргаларны ажыглап экижидип, ажылдакчыларының материалдыг байдалы дээш хемчеглер алдынып турзажок, кем-херек үүлгедиглерин кызырар талазы-биле күзенчиг түңнелдер чедип алдынмайн турарын билир болгай бис.

— Хоойлу-дүрүм, эрге камгалаар органның статузун милицияга тыпсыры чүге чугула болу бергенил?

— Ол чүнү-даа мурнай, эрге-хоойлулуг демократтыг күрүнени тургузарының сорулгалары-биле холбаалыг. Кеземче херектерин база административтиг хоойлу-дүрүм хажыдыышкыннарын болдурбас дээш баш бурунгаар хемчег алыры-биле, соксадыры, илередири-биле, хамаатыларның хуузунда айыыл чок чоруун, ниитилелдиң айыыл чок чоруун хандырары-биле холбашпаан хүлээлгелерни милициядан болдунар-ла аргазы-биле аңгылаары база чугула. Чижээ, паспорт, кызыгаар зоналыг черлер дээш эртирилге бижиктер, чонашээрелдер бээри, хамаатыларның киир, үндүр бижидилгезин чорудары, эзирик кижилерге тускайжыттынган эмчи дузазын чедирери, алкоголизмден, наркоманиядан албадал-биле эмнелип турарлары-биле материалдар бижип доңдурары дээш чижектиг чамдык өске-даа чүүлдер милицияның хүлээлгезинге дүшпейн турар деп болур.

— Мындыг таварылгада ону канчаар көөр апаарыл, өске черлерниң хүлээлгезинче киирер бе?

— РСФСР-ниң Дээди Совединиң «Милиция дугайында» Хоойлузун күштүг болдуруп эгелээриниң чурумунуң дугайында доктаалында ол хүлээлгелерни 1991-1992 чылдарының дургузунда иштики херектерниң өске органнарының болгаш албан черлериниң башкарылгазынче шилчидерин айыткан. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ол талазы-биле доктаалы ажылдап кылдынып турар. Хүлээдип, шилчидип бээри белен эвес, нарын, ынчалзажок бо таварылгада эргежок чугула. Чүге дизе милиция ынчан кичээнгейин хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынче, кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселге күштелдирер аргалыг апаар.

— Ынчап кээрге милицияның кол сорулгазы чогум чүнүп-биле тайылбырлаттынарыл, Владимир Бораевич?

— Хамаатыларның хууда айыыл чок чоруун хандырар, административтиг хоойлу-дүрүм хажыдыышкыннарын, кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурбас сорулгалыг хемчеглерни баш удур ап чорудар, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар, ниитилелдиң айыыл чок чоруун хандырар, бодунуң хүлээлгезинде кирип турар бар-ла аргаларны ажыглап хамаатыларга, албан-дужаалдыг кижилерге, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга болгаш хөй-нити каттыжыышкыннарга оларның эргелерин хоойлу ёзугаар боттандырарын чедип алырынга дуза чедирер — кол сорулга ол. Оон өске айтырыгларны милицияга чүгле хоойлу-биле тургузуп болур дээрзин билип алыры чугула. Милицияның чаа хүлээлгелериниң дугайын чугаалап тура, дараазында чүүлдү база демдеглеп каарын чугула деп бодай-дыр мен. Кем-херек үүлгедиин ажыдарынга ийикпе азы ону чайладырынга дуза чедиргени дээш кижиниң амы-тынны айыылга таваржып, кадыынга, эт-хөреңгизинге хора чедирип болурунуң байдалдарында милиция херечилерниң, когараан болгаш чамдык өске-даа кижилерниң камгалалын хандырар хүлээлгелиг. Ооң аңгыда, эргежок чугула апарган таварылгада, хамаатыларга эмчи келгижеге чедир баштайгы дузазын чедирер.

Ам милиция ажылдакчызының эргелеринге хамаарыштыр каш сөс. Моон мурнунда турганы-биле деңнештирип көөр болза, кажан милиция ажылдакчызы административтиг хайгааралдан, хоругдалдан ойталаар кижилерни тудуп ап турда, азы транспортка хыналда чорудуп турар үеде, бүрүн эргези калбак. Оон-биле кады күштүг, ок-боону, тускай чепсек-херекселдерни кандыг байдалдарда ажыглаарының айтырыы үндезини-биле ам-на шиитпирлеттинген. Чепсектиг ажылдакчының хууда айыыл чок чоруун Хоойлунуң 16 дугаар чүүлүнде магадылаан.

— Бо-ла чүүлдерни чугаалажып тура, милиция ажылдакчызы боду черле кандыг болур ужурлугул деп айтырыгга доктаап көрзе чүл?

— Ажылдың кандыг-даа участогунда кол-ла чүве — кижи болгай. Ону милицияга хамаарыштыр чугаалаар болза, мындыг: кажан ажылдакчыга бүгү талалыг деткимчени көргүспээн шакта база оларны чүнү-даа мурнай кижи деп хүндүлеп көрбес болзувусса, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселге үндезин экижиишкинни чедип ап шыдавас бис. Кем-херек үүлгедикчилери-биле демиселге амыдыралының эң эки чылдарын, кадыын, а чамдык таварылгада, амы-тынын берип чоруур кижилер оларның күш-ажылын үнелеп турар деп чүвени билген турар ужурлуг.

Кадрларны быжыглаар айтырыгны чугулалап турар бис. Ажылдакчыларның үне бээрииниң чылдагааны билдингир, хөй янзы. Ооң кол бир чылдагааны — албан-хүлээлге эртирип турар үезинде бистиң ажылдакчыларывыстың хоойлу-дүрүм-биле камгалаттынганының деңнелиниң кудузу. Ажыл, шынап-ла, чиик эвес, берге, амы-тынга база айыылдыг дээрзи билдингир. Ону бистиң амыдыралывыстан дараазында чижектер-биле бадыткап көрейн. 1990 чылда болгаш эрткен беш ай иштинде милиция ажылдакчылары 39 таварылгада боо-чепсек ажыглаан боол турар. Ынчаарга сөөлгү беш чылда бистиң республикага милиция ажылдакчызы 17 кижи албан-хүлээлгезин күүседип тура, амы-тынындан чарылган. Чоокта, июнь 12-де Шекпээр суурнуң чурттакчызы кайда-даа ажылдавайн турар, ийи удаа шииттирип чораан кижини тудуп тура, Барыын-Хемчик райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң милиционер-чолаачызы Шолбан Сат балыглаткаш, ол-ла черинге амы-тынындан чарылган. Ооң өг-бүлезин социал камгалалга алдынар деп чүвени демдеглеп каайн. Амыдыралывыс, ажылывыс ындыг улус-тур бис ийин, чамдык таварылгада хай-халап оюп эртпейн бээр аан, ынчалзажок чидириглиг эгиттинмес аар уржуун үлежир хүлээлгелиг бис.

База чижек. Бо таварылга июнь 13-те болган. Бояровка суур чоогунда трассага «ЗИЛ-130» маркалыг машинаның кабиназынга Каа-Хем райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң участок инспектору, милицияның старшиназы Валерий Дадар-оолче аныяк эр кижи бижектиг хенертен халый берген. Кым деп кижил ол деп чүвени тодарадыры-биле участок инспектору ону иштики херектер килдизинче аппар чытканы ол. Руль артынга чораан Валерий Маадыр-оолович хөрээнче балыглаткан. Халдаашкын кылган кижи ону машинадан дүжүр идипкеш, дезипкен. Дадар-оол боо ажыглаар ужурга таварышкан. Аар балыглаткан кижини эмнелгеге кээп чыттырган. Кем-херек үүлгедикчизи дезе берген, ынчалзажок ол туттурар дээрзинге чигзиниг чок. Кижиниң кадыын эгилери нарын болгай.

Милиция ажылдакчыларынга хамаарыштыр оларның шуптузунуң акша-шалыңын улгаттырар хемчеглер алдынып турар. Ажылдакчыларының класының аайы-биле ажыр ажылдаан үези дээш төлевир көрдүнген, күрүне страхованиезин албан кылдыртыр.

Милицияга ажылдаар кижилерни хүлээп алырының база оон үнериниң чурумунда чаазы-биле көрдүнүп турар чүүлдер база бар. Конституцияның негелделеринге дүүштүр хостуг күш-ажыл принцивин быжыглаан — хүлээп алышкын эки тура-биле, албан-хүлээлгеден үнүп чоруурун, бодунуң күзели-биле.

— Ындыг-дыр, милицияның дээштиг ажылдаарынга, чижээ, чер-чер Советтериниң салдары кандыг болурул?

— Улус депутаттарының Советтери милицияга көрдүнген бар акша-хөреңгини боттускайлан улгаттырып болур эргелиг. Тус черниң бюджединге турар милицияның кезектерин ол эле тургузуп, чок кылып, тургузуп база болур, хоорайорганнарның начальниктерин томуйлаан соонда, бадылаар. Мынчап кээрге, бо талазы-биле оларның эргези улуг.

— Сонуургап турарым мындыг айтырыг база бар, Владимир Бораевич. «Политиктиг ажыл-чорудулгага киржирин хоруп турар» диген чугаалар бар болгай. Ындыг байдалдарда милиция ажылдакчыларының эргелерин кызагдап турары ол эвес бе?

— Политиктиг ажыл-чорудулгага киржирин Хоойлу хоруваайн турар. Милицияга политиктиг партияларны болгаш организацияларны тургузарын, ажыл-чорудулгазын болдурбазын ол Хоойлуда айыткан, чүге дизе албан-ажыл чорудулгазынга милиция ажылдакчылары партияларның шиитпирлери-биле кызыгаарлаттынган туруп болбас. Ындыг чорук хөй партиялыг байдалдарда милицияга «политиктиг нейтралитеттиг» хандырарының негелдези-биле тайылбырлаттынар.

— «Милиция дугайында» Хоойлуну иштики херектер органнарының ажылдакчылары канчаар хүлээп көрүп турарыл?

— Хоойлу-биле шупту таныштывыс, өөренип көрген, хүлээп алдынган. Кижилерниң ажылдаарынга чаа илигни ол бээрген деп болур. Бөгүнгү байдалга хамаарыштыр каш сөс. Кем-херек үүлгедиишкиннери өзүлделиг боол турза-даа, республикада оперативтиг байдал ниитизи-биле багай эвес. Ону чамдык сан-түңге көргүзейн: мурнунда шииттирип чораан кижилерниң талазындан кем-херек үүлгедир чоруктарның саны 34,9 хуу кызырылган, азы четпээннерниң талазындан 16,3, эзирик турганындан кем-херек үүлгеткен чоруктарның саны 41,8, ажылдавайн турар кижилерниң талазындан 20,3 хуу кызырылган. Өлүрүүшкүн, кижилерге аар кемдээшкин чедирер чорук, күштээшкин, уптээр, дээрбедекчи халдаашкын саны кызырлыг турар. Күрүнениң болгаш хамаатыларның хууда өнчү-хөреңгизин сорлаар чоруктар-биле демиселдиң хемчеглерин ажылдап кылдынып турар. Амдызында байдалывыс мындыг ийин.

— Интервью дээш четтирдивис, Владимир Бораевич. Чиик эвес ажылыңарга чедиишкиннерни күзеп артывыс.

— Четтирдивис, түңнелинде дараазында чүүлдү немеп каайн: иштики херектер органнарының ажылдакчызының харысалгазы бедик. Чүге дизе хоойлу-дүрүм милицияны совет кижилерниң эргезин, эрге-ажыктарын камгалаарын аңаа идегеп бүзүрээн. Бистерниң хүлээлгевис — корум-чурум камгалакчызы кижи бүрүзү мергежил талазы-биле эки белеткелдиг болзун дээш, ажылым кижилерге херек-тир, олар дээш сагыш салып, бодап турар улус бар деп чүвени билген турар кылдыр ажылывысты шак ынчаар тургузар ужурлуг бис.

Интервьюну «Шынның» корреспондентизи Вера КУУЛАР алган.

ИЕ-ЧЕРИМ

Иеслерим,
Ишти-хөлүм билген болза,
Ийлеп, саргып,
Идегелиң өшкелеп боор.
Ийи-чанғыс
Ырмазырап мунгараштын
Ишкиригип
Ыглап чыдар чадавас сен.
Эъди-кежин
Чамдык черде курган катказ,
Эттинмейн,
Чарылгылап тоглап чыдар.
Харын дөгүп,
Улгаткаштың чилчиң үстүп,
Харыксырап,
Уйгуп чайгаар төктүп кээр
боор.
Хаяың солуп,
Агып чыдар дамырак суун
Кадып, соглуп,
Ала-чайгаар четпестедим.

Тынып чыдар
Агаарынга ыш, газ солчуп,
Дакпыжадыр
Аксым-хөрээн долуп бар чор.
Төөгүден
Хинин-биле тудуш өскен
Төлүң болур
Кижи мени кээрген көр деп
Сеткиляинин
Ханызындан идегексеп
Сергелеппеп.
Харын ыңчап оожургаар сен.
Үе келир.
Идегелин хандыртынар
Үүле-хөрээн
Незиниге төлүң шаңнаар.
Эгээртиннес
Бойдус байлаан дөгерезин
Эгидип бээр
Бодааның дег болур деп бе?
Кара-кыс КУУЛАР.

ХЕЙ-АЪТ КИРДИМ

Хып дээн чалыы назынымда
Хыпкан от дег ынакшылдан
Чалыы чүрээм оя чиртип,
Шаанга кимр-ле ыстаан чүве.
Удуй бээрге, дүшке кирер,
Удур көөвге, сүрээдей бээр.
Эжен-не бо ынакшылым

Эскерип каап, хей-аът кирдим
Күштүг сеткил хөлзээшкини —
Күжүрүмге ынакшылым
Хүнүң-даның улам дыңзып,
Күзел-соруум быжыглап чор.
Зоя ДОҢГАК
Уруглар эмчизи.

ЧАГААЛАРЫ

Чагааларың үргүлүү-ле ужугуп,
Чалар от дег ынакшылын дамчыдып,
Чааскаанзыргай чуртталгамны хөглеп,
Чалыы шаамны база катап эгитти.
Эргимим сээң чылыг, чымчак сөстерин
Эриг сеткил уян ырын хөлзетти.
Талыгырдан ужуп келген байырын
Таалалдың уяны бооп киптыкты...

Кара-кыс ДЕНЗИН.

БОДАЛДАРЫ БОДАРАЗЫН

Чаа эгелеп чораан херээжен автор **Зоя Чүлдүмовна Кызыл-оол** айчыл-халапка таварышкаш, аныяк назынындан чарылгаш. Ол «Эне сөзү» солуннуң идепкейлиг тарадыктызы турган. Нелер солуннуга театрның херээжен артистериниң тургузуп турары чаа шинии дугайында материалды ол бижип эккелген турган. Ол оон сөөлгү материалы болган. Чоокта чаа болган «Чодураалар чечектелип турда» деп теледамчыдылгага ол төрээн Хемчинниң дугайында болуунуң шүлүүн номчуп турган. «Шын» солуниг чоруткан шүлүктеря база сөөлгүзү болган, оларны бөгүн парладывыс.

Ава кижиниң, эживистиң бодап чораан бодаларын бола-рап турзуп деп күзээр бис. Оон ачы-чаагай бодалларың, хүзээргээ, чыриткылыг овур-хевири бистиң сеткилдивиске мөңге артар.

ЧОГААЛЧЫ ХЕРЭЭЖЕННЕР.

ӨӨРҮШКҮМ — АЖЫ-ТӨЛҮМ

Борбак кара каракгарлыг,
Бопуварган чаактарлыг,
Өөрүшкүм—ажы-төлүм,
Өндүр улуг хайыралыым.

Чырык черге омак-хөглуг
Чыргалыы тып чурттазын
дээн,
Бурган ышкаш төлдеримнин
Бүян-кежии улуг чорзун.

КИЖИ ХӨҢНҮ

Кижи хөңнү мунгараанда
Кара булут дуглаан ышкаш...
Хинчек бодал башка дойлур.
Харыксырап түрей бээр сен.
Кижи хөңнү өөрээнде.
Аяс дээр дег сагындырар.

Амыдырал, ажыл-ишке
Адак-быпкаа чингей-ле бээр.
Кижи хөңнү чүден уян —
Оңу черле утпайн чору.
Ол-бо сөстү сөглээрин-даа
Кичээнгейлиг боданып чор.

Сагыш-сеткил—тоомчага албайн турар айтырыывыс

СЕТКИЛ КУЛЬТУРАЗЫ КАЙДАЛ?

Бистин ажыл-амыдыралывыста, чурттаалгавыста кижиниң сеткилин карарты хөмүрертип чоруур база бир дүүрөнчиг, сагышка анчыг чүве болза сөөлгү үеде аныяк-ескениң аажы-чаңында кээргээр, човаар, эгенир, ыядыо хөөн чок, каржы-хажагай, донгуң, ажыл-керекке тура чок, азыралыр хөөнүүр, тавыйыс черден акша тыныксаар, чугаа-ломаанда культура чок, кара туразында, кайы-хамаанчок аажылап чоруурун дыка хомуданыр. Чүвениң багыңче чүткүүр, «маадырзыг» ийи-чаңгыс өөрүнүң үлегерин эдерикээр, чугаалажыр чүвезиарага-дары, ок-бижек, шош-содаа, үптээр-былаар, оорлаар-чажырар дээш оон-даа өске. Ниитилелге, хүү амыралга, ада-незинге, дөргүлтөөлиңге, эш-ооруңге ажыктыг эвес үүлгедиглерни кылып чоруурлар. Шак мындыг салдарга алыскан, өөдежок аажы-бүдүш шупту аныяктарда эвес болбайн аам. Оларның ооду аажок көскүлеп, илдеп бооп, сагыш-сеткил культуразының кудулаанызиде онза ылгалып турар. Оон-биле чергелештир база бир душкүүрлүг чүве болза, аныяктарның од-бо черлерде хөй нүүрүзү ажыл чок, өөредилгезин кайда-даа уламчылавайн турары.

Ур үениң дургузунда ажыл чок, өөредилгезин каггаң кижилер чиик амыдыңал сүрер, хилис черге ажык-кончаа бодаар, чалгаа, мангысталчак, мегелээр, авыяастаар, дуурайлаар, шынчы сес аазаар, оон келерезе үптээр-дээрбеңээр, күштеп-тазарлаар, дүрүмхоойлуну ажыы-биле үрээр, ында-мында бөлүглежир, каңзыг-даа сорулга чок улучтенип, углаан черже кылаштажыр, сагылга-чуруму пат балараан болур.

Оон түңнелинде хулиганнаар, өлүрер-чидирер үүлгедиглерге келир. Ынчангаш айылдыг уржуктарны болдуруп турар кем-керек үүлгедикчилери апаар. Мындыг чижекти көрээли. Кызыл хоорайның кудумчуларында, хөйниити черлерниге. «Найырал» кинотеатр ажиинге, гастроном, ресторан чаныңга, автобустарга болүк-болүк оолдарны, а чамдыкта оларның аразынга кыстарны эптиле көөр бис. Оларның чугаа-соолун кичээп дыңнаар болза, ында онза солун, амыдыралчы, огулүг чүве чок: каяа хонганын, кайы общежитиеге дүвүреңип турганын, кайының арага садыл ишкенин, кандыг шош-содаа болганын, орун-дөжээн кымга чайлап бергенин дээш оон-даа өске ямыр-бүрү хүнүүскү, кежээки, дүнеки үүлгедиишкиннерин кончуг чүве кылдыр коптарышкан, болган-болбаан, бүткен-бүтпээн чүвелерин тадыладыр каттырышкан, эрткен-дүшкен улуг, биния кижилерни-даа эскербес, харын-даа орукту шуут дүй туруп алган, алгыржып тургулаар.

Аныяк-ескенивистин, ажылөлүвүстүң салым-чолу, келир үезин амыдырал-чурттагазы, алыс өөредилгезин дээш оон-даа өске хей чүүлдерибисти—улуг кижилерни, албан-хаавчыларны база кичээнгеипер ужуулуг. Оглуның, уруунуң бурулуг үүлгедиглерниң дугайында кандыг ада-ие азы төрел улус ыстап аарып, чүвээ шимчеп, сагыжы саймаяран, чөгенчиивистиаар деп болдавас дээрял аан! Кандыг-даа ада-ие ажы-төлүн хоомай чүвеже ылалап чыгавас, багай чөп деп сургавасла болгай. Кижилериң сагыш-сеткил культуразын кандыг ажылдар-биле экижиндерия?

Уруглардың кижизидилгезинге ада-не— чөленгиниң, багана. Чаңгыс-даа, хөй-даа, азыранды-даа уруглардың ада-иелер хөй болгай, «Кижи болуру чажыңдан» деп тыва улустуң үлегер домаа аажок хаңы үткалыг. Ада-иелериң кайы-бирээзи чок уруглар бажы бар. Шынап-ла, ег-бүдеге кижизидилге ыяорге, эгээртиннес элбек байлак. Уруглардың доруғуп озуп, бүүлүг хамаагы шиңчилиг болуруңга арга-мергежилиң харам чокка сөңнээри—кайгамчык эвис сорулга. Чөрле ыңчап доктаамал хайгаарал, кичээнгей шын удуртулга-башкарылга, үлегер-чижек төлептиг чугаломаак эвилеп-эдилек ажыл-чаң, долгандыр хүрээлел— кижизидилгениң үнер дөзү, дазылы.

Ада-иелериниң деткимче ачызазы-биле бичии чаштарны школаже кииерин уруглар албан черлери — ясли-салтар боттандырып турар болгай. Анаа кижизидилге айтырыы хөй талалыг. Ында кижизидикчи башкыларның эртем-биликерге, арга-мергежилиг, ажылдаар шинээзи ангы-аңгы. Кедергей талантылыг азы хире-тазры-даа кижилер бар. Оларның ажыл-чорудулгазының деңнелиндеп чаштарның кижизидилгези оңза хамааражыр. Ада-иелер-биле, келир үеде башкылаар башкыларыбиле олар ыяк ужуг холбаалыг болур ужурлуг.

Школа бүрүзүнде «берге» кижизидилгелиг дээр оолдар, уруглар база бар. Олар класстан классче ала-чайгаар шилчип, эреңгей өөренип келгеиниер. Ындыг элээдя уруглар улуг кижилер-биле мендя солушпас, үен-даян, азыралыр хөөнүүр, таакпылаар, үй-балай состер эдер, чапсар үезинде сандзйлар кырынга хере теп алгаи чыткылаар, кижээдеи дезер, хей-ниити ажылынга тура чок, даандырган ажылын багай азы кошкак күүседир, бодунун эт-хереклеяинге, ном-лепте-ринге, кыдыраап-саазынынга, карандаш, демир-үжүүнге, ниитиниң өнчүзүиге кам чок, болунга ажыктыын болаар, улуг негеллелерлиг болур. Соора кижизиттинген бо элээдя уруглариы билдилиг сайгарып, ханы үткалыг, ээштиг хемчегларни ажыглап, үгаан-медерелиигге, эътсеогүиге сиңиниктир ачы-дүзя чедирери соңгаарлаттынмас чүүлүл айтырыг. Ажыы-биле чугаалаарга бистиң школаларывыстың чамдык башкылары, удуртукчулары онзаланып ылгалып турар ажылтың хевирип, аргазын, шинээзин тыпкайн, чогүүр кижизиигейни үүп бүрү салбайн, көзүлгеи биллиигеи, амгы бар хевирлери-биле өөредилге-кижизидилге ажылын боттандырып турар. А улус өөредилгезиниң органнары: министерство, оон өөредилге киллистери ук ажылдың сүүзүүнүие үргүлүү ханылаваан, даштыы байлалдарны көрүп, чугаа-беседаан түңнелдер үндүрүп, эреңгей ажылдап турар ишке частырыг турбас боор. Ол органнарда ажылдап турар кадрларны база биллиилиг шилип албайн турар.

Мөзүг-шынар кижизидилгези, хоойлу-дүрүм, кеземче-чүрүм айтырыглары школаларда ниитизи-биле кошкак бооп турары биллиигиир. Школаларның кааспалга-шимелдези элээп каш школалардан өскезии, черле эстетиктиг кижизидилге, культура-массалыг, спортчу ажылдар аажок чавыс деңнелдиг дээрзин демдеглевес аргажок.

Сөөлгү чылдарда кичээлковцерт, кичээл-беседа, кичээл-лекция, кичээл-конференция дээш-ле баар хевирлер тыптып келген. Оны коргускен, эрттиргеи башкыларның чечиишкинерии сайгарып, мактап каардан башка, еске дээштиг, ханы үткалыг сайгарылга кылбайн турар болгаш өөренижилер чогүүмкайы хире билиг алганы эки билдинмейн турар. Башкыларның арга-мергежилиң, өйшаанда деткип, мурнакчы дүржүлганы эскерип өөренижилер, анаа эртем-методиктиг дузаны чүгле теория талазыбиле колдалып, сээзынга хөй бижимел фактылар чыгыр кызыгаарлаттынып, шыны-биле эки түңнел үндүрбейн турар бис.

Тускай ортумак өөредилге черлериниде, чижээлээргe ПТУ-ларда, ниити билигиин шынары дыка чавыс. Өөренижилерни анаа «кадарып», ниити өөредилгечи шынаржытпайн турар. Ында өөредилгезиидеп оспаксыраап школа коллективтери кичээнгей салбаан, эреңгей өөредилгелиг корум-чуруму кошкак өөренижилер хаара туттунган. Ол училищелерни, ылангыя, дээш эртемниг мастерлер болгаш инженер-педагогиктиг ажылдакчылар-биле хандырып, удуртур составын шинаржыдар болза чүгүлэ. Ук училищелерде кижизидилге ажыы чылдан чүлге үе-вые деңнелдии хевээр артыышаан.

Сөөлгү үеде республика болгаш районнар солуннарында аныяктарның амыдырал-чурттагазының, ажылчорудулгазының дугайында тодаргай чижектерни көргүзүп турары кончуг шын. Ынчалза-даа ол материалдарны дээштинии чедип албайн турар бис. Өөредилге черлериие белдүүнүп алгаш чоруур оолдар-биле ук материалларны номчуп сайгарып көрзе кандыг боор. Оны комсомолрескому, райкомнары киизээйгее чүге ап болбазыл? Аныяктарның идепкейин кедүүп, чүвеге медерелдиг киржилгезии күштедирер херек.

Сөөлгү үеде парторганизацияның ажылдакчыларының идепкей чок хевирлерей апарганын кижи кайгаар. Аныяктар-биле кожа туруп олар-биле сагыш-сеткил солужуп, ажыл-херээн, өөредилгезин, сагыш-сеткил культуразын сонуургап, арга-сумеии берип, чоруткга чогүүр хемчегларни биллиигеи шүүлтезиринга идигии бээр ужурлуг. Кижи болдаарга кижилериин сагыш-сеткил культуразын экижилериице утлангаа чугулза ажылдарны, хемчегларни дарый ап чорудары хүзелиг.

Монгуш ЛАМДЫНЧАП.
Башкыдар биилиг белдеер институттуң кабинет эргелекчизи.

Ном болгаш номчукчу

УРУГЛАР ДЫЛЫНГА ӨӨРЕНИР

«Көдээге чурттаксаар мен» деп аттыг номну номчуп доозупкаш, тыва оолдар, уругларга Елена Бады-Мөңге солуп чечен чугаазарны, харыидаа тоожуларны бижип болур автор-дур деп идегей бердим. Ынчалза-даа кандай ажыглаттынган сөстер, деңнелтелер аныяк чогаалчының чечен погаалларында бары, аиаа номчукчуның бо-ла «илгиге» бээри хомудаичыг. Мээң эскергеним ындыг чижектер аныяк чогаалчыга шаптык эвес, а ажыктыг боор чадавас дээш оларның дугайында бижидим.

Номну «Уругларга тоожу» деп үнелээнии шын эвес. Ында уругларга таарыштыр узалы бижээп, тоожу болгу дег чогаал чок, чечен чугаалар киртен. Ынчалза-даа аныяк автор кызымак ажылдаар, чаяаттынган талантылыг болза, тоожуларны-даа болза бижий бээр боор.

Ам чечен чугааларның сөс-домаанын дугайында. «Арылар» деп чечен чугаала хеме ишгинге арылар үялап алган кылдыр бижээп. Арылар суг кырынга, өл-шык черге кажан-даа үялавас, өл-шык кирбес хос прик ыяш ишти кургаг черге үялап алыр чүве болгай. «Кушкаш оолдары» деп чечен чугаада **Кушкаш уязын будук, бүрү, от-сиген-биле тудуп каан болду»** дээп. Куштар уяларын тударда будук, бүрү ажыглавас, даштыы талазын сиген аймаабиле кылгаш, иштин дүк, төөк, төвең дээп ышкаш үүлдерби-биле чымчактаан боор чүве. Моңдыг янзылыг шын эвес тайылбырлар эң ылангыя бичии уругларга дуза кадарынга садыл ишкенин, кандыг шош-содаа болганын, орун-дөжээн кымга чайлап бергенин дээш оон-даа өске янзыбүрү хүнүүскү, кежээки, дүнеки үүлгедиишкиннерин кончуг чүве кылдыр коптарышкан, болган-болбаан, бүткен-бүтпээн чүвелерин тадыладыр каттырышкан, эрткен-дүшкен улуг, биния кижилерни-даа эскербес, харын-даа орукту шуут дүй туруп алган, алгыржып тургулаар.

Аныяк-ескенивистин, ажылөлүвүстүң салым-чолу, келир үезин амыдырал-чурттагазы, алыс өөредилгезин дээш оон-даа өске хей чүүлдерибисти—улуг кижилерни, албан-хаавчыларны база кичээнгеипер ужуулуг. Оглуның, уруунуң бурулуг үүлгедиглерниң дугайында кандыг ада-ие азы төрел улус ыстап аарып, чүвээ шимчеп, сагыжы саймаяран, чөгенчиивистиаар деп болдавас дээрял аан! Кандыг-даа ада-ие ажы-төлүн хоомай чүвеже ылалап чыгавас, багай чөп деп сургавасла болгай. Кижилериң сагыш-сеткил культуразын кандыг ажылдар-биле экижиндерия?

Уруглардың кижизидилгезинге ада-не— чөленгиниң, багана. Чаңгыс-даа, хөй-даа, азыранды-даа уруглардың ада-иелер хөй болгай, «Кижи болуру чажыңдан» деп тыва улустуң үлегер домаа аажок хаңы үткалыг. Ада-иелериң кайы-бирээзи чок уруглар бажы бар. Шынап-ла, ег-бүдеге кижизидилге ыяорге, эгээртиннес элбек байлак. Уруглардың доруғуп озуп, бүүлүг хамаагы шиңчилиг болуруңга арга-мергежилиң харам чокка сөңнээри—кайгамчык эвис сорулга. Чөрле ыңчап доктаамал хайгаарал, кичээнгей шын удуртулга-башкарылга, үлегер-чижек төлептиг чугаломаак эвилеп-эдилек ажылчаң, долгандыр хүрээлел— кижизидилгениң үнер дөзү, дазылы.

Ада-иелериниң деткимче ачызазы-биле бичии чаштарны школаже кииерин уруглар албан черлери — ясли-салтар боттандырып турар болгай. Анаа кижизидилге айтырыы хөй талалыг. Ында кижизидикчи башкыларның эртем-биликерге, арга-мергежилиг, ажылдаар шинээзи ангы-аңгы. Кедергей талантылыг азы хире-тазры-даа кижилер бар. Оларның ажыл-чорудулгазының деңнелиндеп чаштарның кижизидилгези оңза хамааражыр. Ада-иелер-биле, келир үеде башкылаар башкыларыбиле олар ыяк ужуг холбаалыг болур ужурлуг.

Школа бүрүзүнде «берге» кижизидилгелиг дээр оолдар, уруглар база бар. Олар класстан классче ала-чайгаар шилчип, эреңгей өөренип келгеиниер. Ындыг элээдя уруглар улуг кижилер-биле мендя солушпас, үен-даян, азыралыр хөөнүүр, таакпылаар, үй-балай состер эдер, чапсар үезинде сандзйлар кырынга хере теп алгаи чыткылаар, кижээдеи дезер, хей-ниити ажылынга тура чок, даандырган ажылын багай азы кошкак күүседир, бодунун эт-хереклеяинге, ном-лептеринге, кыдыраап-саазынынга, карандаш, демир-үжүүнге, ниитиниң өнчүзүиге кам чок, болунга ажыктыын болаар, улуг негеллелерлиг болур. Соора кижизиттинген бо элээдя уруглариы билдилиг сайгарып, ханы үткалыг, ээштиг хемчегларни ажыглап, үгаан-медерелиигге, эътсеогүиге сиңиниктир ачы-дүзя чедирери соңгаарлаттынмас чүүлүл айтырыг. Ажыы-биле чугаалаарга бистиң школаларывыстың чамдык башкылары, удуртукчулары онзаланып ылгалып турар ажылтың хевирип, аргазын, шинээзин тыпкайн, чогүүр кижизиигейни үүп бүрү салбайн, көзүлгеи биллиигеи, амгы бар хевирлери-биле өөредилге-кижизидилге ажылын боттандырып турар. А улус өөредилгезиниң органнары: министерство, оон өөредилге киллистери ук ажылдың сүүзүүнүие үргүлүү ханылаваан, даштыы байлалдарны көрүп, чугаа-беседаан түңнелдер үндүрүп, эреңгей ажылдап турар ишке частырыг турбас боор. Ол органнарда ажылдап турар кадрларны база биллиилиг шилип албайн турар.

Мөзүг-шынар кижизидилгези, хоойлу-дүрүм, кеземче-чүрүм айтырыглары школаларда ниитизи-биле кошкак бооп турары биллиигиир. Школаларның кааспалга-шимелдези элээп каш школалардан өскезии, черле эстетиктиг кижизидилге, культура-массалыг, спортчу ажылдар аажок чавыс деңнелдиг дээрзин демдеглевес аргажок.

Сөөлгү чылдарда кичээлковцерт, кичээл-беседа, кичээл-лекция, кичээл-конференция дээш-ле баар хевирлер тыптып келген. Оны коргускен, эрттиргеи башкыларның чечиишкинерии сайгарып, мактап каардан башка, еске дээштиг, ханы үткалыг сайгарылга кылбайн турар болгаш өөренижилер чогүүмкайы хире билиг алганы эки билдинмейн турар. Башкыларның арга-мергежилиң, өйшаанда деткип, мурнакчы дүржүлганы эскерип өөренижилер, анаа эртем-методиктиг дузаны чүгле теория талазыбиле колдалып, сээзынга хөй бижимел фактылар чыгыр кызыгаарлаттынып, шыны-биле эки түңнел үндүрбейн турар бис.

Тускай ортумак өөредилге черлериниде, чижээлээргe ПТУ-ларда, ниити билигиин шынары дыка чавыс. Өөренижилерни анаа «кадарып», ниити өөредилгечи шынаржытпайн турар. Ында өөредилгезиидеп оспаксыраап школа коллективтери кичээнгей салбаан, эреңгей өөредилгелиг корум-чуруму кошкак өөренижилер хаара туттунган. Ол училищелерни, ылангыя, дээш эртемниг мастерлер болгаш инженер-педагогиктиг ажылдакчылар-биле хандырып, удуртур составын шинаржыдар болза чүгүлэ. Ук училищелерде кижизидилге ажыы чылдан чүлге үе-вые деңнелдии хевээр артыышаан.

Сөөлгү үеде республика болгаш районнар солуннарында аныяктарның амыдырал-чурттагазының, ажылчорудулгазының дугайында тодаргай чижектерни көргүзүп турары кончуг шын. Ынчалза-даа ол материалдарны дээштинии чедип албайн турар бис. Өөредилге черлериие белдүүнүп алгаш чоруур оолдар-биле ук материалларны номчуп сайгарып көрзе кандыг боор. Оны комсомолрескому, райкомнары киизээйгее чүге ап болбазыл? Аныяктарның идепкейин кедүүп, чүвеге медерелдиг киржилгезии күштедирер херек.

Сөөлгү үеде парторганизацияның ажылдакчыларының идепкей чок хевирлерей апарганын кижи кайгаар. Аныяктар-биле кожа туруп олар-биле сагыш-сеткил солужуп, ажыл-херээн, өөредилгезин, сагыш-сеткил культуразын сонуургап, арга-сумеии берип, чоруткга чогүүр хемчегларни биллиигеи шүүлтезиринга идигии бээр ужурлуг. Кижи болдаарга кижилериин сагыш-сеткил культуразын экижилериице утлангаа чугулза ажылдарны, хемчегларни дарый ап чорудары хүзелиг.

Чогаалчының арныи чазып, чуруун-даа парлап каан болза, эки турган боор.

«Көдээге чурттаксаар мен» деп ном өөренижи уругларны көдээ черниң бойдузуун камгалаарыиче кыйгырып, аиаа ыяк болурунче хандыкшылып турар ажыктыг ном-дур. Ынчалза-даа ында сөстерии шын эвес ажыглаанындан кагылчак, номчуурга кандай домактарның арбыны-биле кире бергени хомудаичыг.

Максим Горький мында деп бижээн болгай: «Уруглар чогаалчызы кижиге үш кол чүве херек: бирээзи, төрээн ылын тергиин экн билиир, ийиде, төрүмелиидеи чаяаттынган көзээде чаш салым-чаяаны, үшүе, болуунун дылының байлак болуру».

Виктор САГААН-ООЛ.

МЕГЕ МЕДЭЭ

Тывага Рома Жуков-биле кожа гастрольдап келген рок-бөлүктериин хөгжүм херекселдериниң чамдыызын филармониянын бажыңындан дүне сорлап, машинага чүдүрүп алгаш барган, оорларны тывараынга дузалашкан кижилерге акша шаиналын бээриин дугайында чарлалды июль 2-ниң эртенинде тыва радио дамчыткан. Бо оор чорук тыва чоннуң ат-алдарын, арыи-нүүрүн улам каргырганы болур. Ынчангаш кижилериин дүвүрели, хомудалы чөптүг. Оорлу тутказ бе, оор кым болганыл дээн хевирлиг айтырыгларны салып, «Шын» солуниың культура киллизиниче кашдаа кижи долгаан. А аныяктарны июль 2-де Рома Жуковтуң концерти болур-болбазы дүвүреңип турган. Концерт айтыкан хүнүиде, шагында болган. Бир эвес хөгжүм херекселдерии оорлап аппарган болза, Рома Жуков бөштаан рок-бөлүктер концертии канчап үндүреп аргалыг болганыл? «Шынның» культура киллизии каксы «истелгенин» чоруткан.

Гастрольдап чораан рок-бөлүктериин концерт программазының талазы-биле директору А. Рыжков, коммерция талазы-биле директору Мартыненко-биле ужуражып, чугаалаштывыс. «Кандыг-даа оорлаашкын болбаан...» деп. Рыжковтуң чугаалаанындан анга-дай бердивис. Канчап?! Ол дугайында бүгү Тывага чарлапкан ийик чоп?! «Июль 2-ниң эртен эрте хөгжүм херекселдерин барып оналап эңмелеп көөрувуске, клап-ла чамдыызы чок болган. Оорлаан-дыр деп бодаан, радиога медээни бергеним ол — деп. Рыжков уламчылады. — Дилеп-дилеп кээривиске, еске бир черде шыгжап каап болду. Дүвү-далаш-биле дүвүреп үндүргеним дээш тывэ чоннуң мурнунга бүрүүм мынаи турарымны бижип көрүнер...» Рыжковтуң чугаазынга Мартыненко база катгышты.

А тыва радио хыналтыпмаан медээни эртен дан бажында канчап кончуг дүрген чарлапканыл? «Тыва ТВ» коммерция телевидениезиниң ажылдакчызы болур Дина Оюнчуң дилээ-биле радионуң ажылдакчылары ук медээни эфирже эрттирипкен чүведир. Аалдап келген рок-бөлүктериин хөгжүм херекселдерии кым-даа оорлавааи, бо удаала аныысты баксыратпаан болдувус.

Шангыр-оол СУВАН.

КОРРЕСПОНДЕНТИДЕН ЧОРУДУҢАР

Бодум Ээр-Хавак көдээ Советиниде машинакчылап ажылдап турар мен. Хөрээм ейүп чоруур айтырыг боорга, бо үүлдү бижиир деп шиитпирлеп алдым. Чүвениң алыс ужурумындыг.

Бистиң Найырал суурда көдээ клуб бар. Ону «клуб» деп-даа санаары берге. Сонгаларын манза-биле дүй шаап ааан, эжиинин аксын кара шоона дүн-хүн чок «кадарып» турар. Иштинче кире бээрге, оон ишти чуттуг. Ийи-үш хире сандай бар. Оларның хевири чаннык ойнап каан-биле дөмей. Чарык, чемирик, үүй-чаза шаап каан. Клубтуң ишти таважан чугаилаан чүве. Аңаа түгле кинолар көргүзер. Суббота санында «танцы» боор. Аныяктарның түрүм чогу аажок. Оларны кым-даа хай дивес. Дежурныйлар-даа, шагдаалардаа турбас. Эзирик оолдар, уруглар «хулиганнаар» алган дейнеп-ле турарлар. Кино көөрге, экран көзүлбес. Мурнунда орар кижилериң бажы дуглай бээр.

Ону кандыг культура төвү дээр боор. Ийи аал ишти чурттаар бажыңның бир талакы квартиразы-дыр ийин. Ынаар көдээ Совет-даа, «Тээли» совхозтуң удуртукчуларыда-даа сагыш салбас, кагдыынган клуб.

Оон ынай чүнар-бажыңывыс чок. Чүнар-бажыңны «Тээли» совхоз эмнелгеге садыпкан. Ам чүнар-бажың чок бергедежиш тур бис. Ыланғыя кыжын суг дыка берге. Тээлиниң чүнар-бажыңынга чүпуп барган, 4-5 шак ээлчег маиаар ужурга таваржың тур бис.

Биече кым-даа сагыш салбас-тыр. Ол дыка берге болгаш хомудаичыг. Ынчангаш силерже бо чагааны бижидим. Мээң бо чагаамны өөренип көргеш, чүвениң алыс шынын тодаралдың, «Шын» солуига бижип, биече дузалаара-биле бир корреспондентиден биече дарый чорударынарны улуг-биле дилеливис.

Аныяктарның ласкаиы-биле К. Х. СУМБА.

РЕДАКЦИЯҢ МУРНУНДАН: Устүиде парлаан чагааның автору Найырал суурнуң чурттакчыларының аразындан элээп идепкейлиг туруштуг, бодунун чурттап турар черинде амыдырал, ажыл-херектер дээш сагыш аарып чоруур кижидир деп демдеглээр-дир бис. Ынчалза-даа тус чер чергелиг айтырыгны көдээ Советтин, клуб, чүнар-бажың дээш ажыл аайы-биле харыысалгалыг эштериин мурнунга шыигыысыбиле тургускан болза, оон-даа ажыктыг боору чадавас. Оон ынай, аныяктар редакциняже чагаа бижиирин Клара Хертековнага дагзып турбайн, клубка, чүнар-бажыңга-даа бижик, чурум-корумну боттары тудуп, оларны аян, хевир книр септеп-селип алган болза, ынаап-ла, эр-хейлер болбас бе?

Солуннарже чагаа бижиири эң чиик орук, а боттарының холдары-биле ажыл-агыйны кылып алыры оон берге болбайн канчаар.

Оон ынай, Найырал суурнуң айтырыгларынче «Тээли» совхозтуң, Бай-Тайга районнуң удуртукчулары бо чүүлдү номчаан соонда, сагыш сала бээр чадавас.

Ажыл-агыйны боттары кылбас болза, корреспондент дузалап шыдаар бе?

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

ИЮЛЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртең». 9.00 «Далгас». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки сериязы. 9.45 С. Прокофьев. № 6 симфония. 10.30 Мультфильм. 10.40 «Армия болгаш... көдээ ажыл-агый». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.15 «...Он алды харыглаарга чедир болгаи оон-даа улугларта». 12.00 ТМА. 12.15 «Маппет-шоу». Фильм-концерт. 3-кү, 4-кү сериялары (Великобритания). 13.05 «Ледебев». Барымдаалыг фильм. 15.15 «Бир эвес силерни дээш...» 16.00 Москвадан А. Свешников аттыг училищезининг солдар хорунуң болгаи эр улус хорунуң көргүзүү. 16.40 Чурукчулар дугайында рассказтар. К. Васильев. 17.15 Мультфильм. 17.25 Уругларга фильм. «Кара-хүреп куш». 3-кү сериязы. 18.55 Фотоконкурс. 19.00 «Тиктеп эгелээли». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.30 «Ынакшааннарның кораблиэ». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 «Үе». 21.40 «Даллас». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 22.30 Чугула репортаж. 22.45 «ВиД». 01.55 ТМА. 02.15— 03.50 «Ынакшааннарның кораблиэ». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 Ажылгыр кижиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Овур-хевир». (Сервантестиң чогаалы). 9.25 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 5-ки сериязы. 10.25 «Бөгүн болгаш даарта». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.50 «К-2 көргүзүп тур». «МЕДИА». 2-ги үндүрүлгези. 12.50 Телеочерк. 13.00 Телефильм. 13.30 «Изумруд хооранның илбичизи». Мультфильм. 9-ку. 10-гу сериялары. 14.10 Уругларга фильм. 15.15—15.25 И. Гайдн. № 89 симфония.

16.45—19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.30 «Мультстудия». 18.15 «Республика» көргүзүп тур. 18.45 Россияның парламент медээзиизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.10 Медээлер. 19.15 «Ретро». 20 чылдарның билдинмес ырыилары.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ улустарының чайгы спартакиадазы. 21.00 «Үе». 21.40 Коллаж. 21.45 — 00.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.30 Медээлер. 22.45 — 00.50 «Бешки дугуй».

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың башкы училищезии хүндүскү школа болгаш назыны четпээн салбырларга база класстан дашкаар ажылдың организаторларының бөлүүнге 1991-92 өөредилге чылында сургууллардың хүлээп алырын чарлап тур.

Ортумак эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Школа салбырынга кирерлер орус дылга (диктант, чогаадыг) болгаш математикага (аас-биле) экзаменнерни дужаар. Школа назыны четпээн салбырга кирерлер орус дылга (диктант, чогаадыг), төөгүге (аас-биле) экзаменнерни дужаар.

Училищеии доосканнар эге класстарга болгаш уруглар садыига музыка болгаш чурулга уран чүүлүн башкылап болур немелде мергежилиг болур. Ынчангаш училищеге кирерлер ол мергежилдеге салым-чаяанының талазы-биле хиналданы эртер.

Өөредилгении бүгү хевирлериниге дараазында кижилерни киреринии экзамени чокка хүлээп алыр: ортумак школаны алдыы медаль-биле доосканнар, дайын киржикчилерни болгаш дайын инвалидтери.

Директорнуң адынга бижээн билдиришкиниге кожар документилер: ортумак эртеминиң дугайында документ, № 086У майык-биле эмчи шынызылгазы, куш-ажыл дептеринден ушта бижидилге, ону администрация шынзыткан болур. 3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук. Паспорт биле шериг документизиин комиссияга болу ап алгаш келир. Өг-бүле байдалының эвес ажылдаанындан кагылчак, номчуурга кандай домактарның арбыны-биле кире бергени хомудаичыг.

Максим Горький мында деп бижээн болгай: «Уруглар чогаалчызы кижиге үш кол чүве херек: бирээзи, төрээн ылын тергиин экн билиир, ийиде, төрүмелиидеи чаяаттынган көзээде чаш салым-чаяаны, үшүе, болуунун дылының байлак болуру».

Виктор САГААН-ООЛ.

Саарылга салбыры

«СОББО» фирманың болгаш Тываның «Идиг бериишкин» деп юридиктиг республика төвүнүн саарылга салбыры дараазында чүүлдерни садар азы садып алыр, орчаар талазы-биле хамаатыларга идиг берип, дузалаарын санаалдап турар:

— хоолгалап, көвүдедир техника, чарыгдал материалдары-биле кады, дараазында ол техниканың ажыглалын кандырары, телефакстар, телефон аппараттары, теле-видео-аудио, амыдыралга ажыглаар электротехника;

— кады ажылдаар болгаш ынежек будурулгелерии, акчоиердат ииитилелдерии болгаш кызыгаарлаттынган хамсыалгалыг ииитилелдерии тургузар, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгаиы кылыр, удурулгелерии арендаже шилгидер, иштики аренда ажыл-агый харылзааларыя калбартыр болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле нормативтиг, методиктиг болгаш информация материалдарның комплектилерии;

— эрге-хоойлунуң кандыг-даа айтырыгларының талазыбиле документилерии комплектилерии белеткээри, чагыкчының хереглээрии ёзугаар эргежок чугула саниыг кылдыр бээри;

— көвүдедир, хоолг

Тывинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июль 6, суббота
№ 114 (14614)
(Чагыдар өртээ 6 көп). Садар өртээ 20 көп.

МАЛГА ЧЕМ БЕЛЕТКЕЛИ ДҮВҮРЕДИП КЕЛГЕН

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң чөвүлелиниң президиуму республиканың совхозтарында мал чеминиң белеткелиниң чоруп турарын чугаалашкан. Бо ажыл дыка оожум темпилиг дээрзи демдеглеттинген. Байдалдың дүвүренчиг аажок болганындан бо чылдың июль 10-дан август 10-га чедир мал чеминиң белеткелиниң айын чарлаар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Хүндүлүг эштер! Малга чем белеткелчилери, малчыннар, көдээниң чурттакчылары! Малга чем белеткелиниң амгы байдалы силерге кыйгырыг үндүрер ужурга тавараштырды. Мал чеминден мал ажылының салым-хуузу хамааржыр, а оон республиканың экономиказы бүрүнү-биле, оон чонунуң чаагай чоруу хамааржыр болгай.

Эрткен чылдың кандаашкының биске чедирген когаралы мындыг: чеди муң баш мыйыстыг бода мал, 110 муң өшкү болгаш хой, муң-муң тонна бүдүртүнмээн көдээ ажыл-агый продукциязы.

Амгы үеде бойдустуң байдалы база бисти чер алыспайн тур. Өл-чаъс үргүлчү чаап, малга чем белеткээринге шаптыктап эгелээн. Июль 3-түң байдалы-биле республиканың совхозтары 119 тонна сиген, 1 тонна витаминниг сиген далганы белеткеп алган. Август айга чедир байдал экижиир деп идегел чок, июльда үргүлчү чаъстаар деп агаар медээчилери дыңнадып турар.

Ынчангаш, эргим эштер, идегел чүгле силерде — силерниң тура-соруунарда, харыысалганарда, бо айда сиген кезилдезин экижитпес болзувусса, байдал улам нарыыдаар деп чүвени билирии нерде. Техника, артык кезектер, кывар-чаар материалдар чедишпезн шын, ынчалза-даа быжыг тура-соруң турда, бо ажылды чогумчалыг күүседип болур. Бир эвес келир кышты чүгээр-ле ажар дээр болза, совхоз, бригада, звено бүрүзү планнаттынган сигенниниң 70 хуузун бо айда белеткеп алыр ужурлуг. Ол нарын сорулга — чүгле бир дем-биле чедип ап болур бис.

Бо ажылга бистер хоочуннарже көрнүп тур бис. Олар үнелеп четпес дуржулгазын ажыглап, ажыл-агыйларның удуртукчуларынга, специалистеринге арга-сүмени кадып, берге байдалдан уштунарының оруктарын тыпчып бээр боор деп идегеп тур бис. Шаандакы араттарның капчаар сиген кезип ап чорааныы Бай-Тайганың «Мурнакчы» совхозта хоочуннар аныяктарга айтып берген. Амгы үеде ында сигенни кескеш, долгааш, ыяш булуктарынга кургадып турар.

Бистер көдээге башкыларже, эмчилерже, культура-чырыдыышкын ажылдакчыларынче, улус депутаттарынче көрнүп тур бис! Үнелиг сөзүңер-биле көдээниң ишчилерин, ылангыя аныяктарны, школачыларны, бажың ээлерин, пенсионерлерни эвилелдеп шыдаар силер. Ол совхозтарның специалистеринге, механизаторларга эки үлегер болур. Көдээ ишчилерниң дүвүрелин үлежип, мал чеминиң белеткелиниң хажызынга арттпазынарга идегеп тур бис.

Арендаторларга, көдээ ажыл-агый кооперативтеринге онза идегеп турар бис. Силер боттускайлан ажылдап, черниң ээлери болуп турар силер. Силерниң дыка хөйүңер эрткен чылын ол адын сыкпаан болгай, он-он малчын өг-бүлелер кандаашкыныг болза-даа, 10-20 тонна сигенни тус-тузунда белеткеп ап шыдаан. Дыка хөй бригадалар, фермалар мал чемин четчир кылдыр белеткеп апкан турган.

АҮК-түң совхозтарның болгаш колхозтарның, Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчуларынга, специалистеринге онза харыысалга онаажып турар. Техника, кижи күжү, материалдыг курлавырлар чедишпейн-даа турар болза, июль айда салдынган сорулгаларны күүседириниң аргалары бисте барын санаашкыннар көргүзүп турар. Чүгле ону билдилиг ажыглаар, кижилерни, технологтуг чорудулгаларны организастаар, бүгү кичээнгейни агаар-бойдусту тоовайн мал чеми белеткээр аргаларже: сигенни салгыннадып кургадырынче, витаминниг сиген далганын бүдүрерииче, сенаж салырынче угландырар херек. Чурттуң өске девискээрлеринде ажыглап өөренип бергени техника аймаан билдилиг ажыглаар талазы-биле инженерлер, агрономнар күжениишкинин үндүрер, совхозтарның специалистери чаа-чаа аргаларны тывар болза эки.

Бистиң шуптувустуң организастыг, нарын айтырыгларны шиитпирлээринге белен болурувусту байдал негеп келген. Техниканы ийи ээлчег-биле ажылдадыр, оларны ажаалдаже бүрүн киирер, ону бүгү черлерге чедип алыр, кывар-чаар материалдарны, артык кезектерни билдилиг хуваар талазы-биле бүгү күжүвүстү үндүрер ужурлуг бис. Боданыр, даамайлаар үе ам чок, продукция бүдүрер херек.

Бо чугула кампанияга бир чугула чүүл — ажыл төлевири. Ажыл-агыйның арыг орулгазын көрүп тургаш бо айтырыгны шиитпирлээр эргени совхоз директорунга, экономиске берген. Ону ажыл-агыйжы ёзу-биле ажыглаар херек. Кижилерни сонуургадыр апаар, ынчалза-даа кылган ажылы дээш эки төлээри чугула.

Өскертип болур расценка ажыглап тургаш чүгле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер эвес, а кылдынган продукцияның шынарын база экижидип алыр аргалар тургустунарын чамдык совхозтарның дуржулгазы көргүскен болгай. Белеткеттинген сигенниң шынарын тодарадыр техника чок бай-тайгажылар сигенни чогуур хуусаазында белеткээни дээш тускай өртектн доктаадып тургускан. Эң таарымчалыг хуусаазында белеткээн сиген хуусаазы бир неделя орайтаан сигенден 20-30 хуу аар өртектиг деп чүвени механизаторлар тергиин эки билирлер. Шынар хыналдазы боттандырар бүгү чүүлдер бар черлерде лабораториялар ажылдавайн турар чоруктар-биле эптежип шыдаар бис бе?

Совхозтар директорлары, инженерлер, агрономнар! Аъш-чем магазиннеринде курут делгирлер, сүт оочурунуң улуу, хлебтиң чедишпейн баары дээш чон мурнунга чүгле силер харыылаар силер дээрзин утпайн көрүнер. Бо чүүлдерни зопдоразн, хары угда шиитпирлээри болдунмас харын. Ынчалза-даа мал чеминиң белеткелиниң бо айында шалыпчы күш-ажыл бо чүүлдерниң экижиириинге үлүгнү киирер болгай. Тывага улусчу революцияның 70 чылын байырлаарывыска салыышкын-даа болур.

Бот-орулга-чарылганың, рынокче шилчилгениң бо байдалдарында хоорай-биле, үлетпүр, тудуг организацияларының, албан черлериниң удуртукчулары-биле дугуржуп чугаалажыры бергедээн. а олар чоокка чедир көдээниң шефчилери болуп турган. Кады ажылдажылганың бүгү аргаларын ажыглаар херек. Дугуржуп шыдавайн баар эрге кымда-даа чок. Мал чеминиң белеткелиниң чогумчалыг болурунга бистиң шуптувус сонуургалдыг болгай бис. Оочурлар дугайында, талоннар дугайында, продуктулар өртээниң өзүп турарының дугайында чугаалажып, шуугап шаг болган бис. Шуугашкан херээ чок, ажылдаар, кады хөделир, тус-тус думчук хараар чорукту болдурбас херек. Оон башка амыдырал моон сегивес.

Чылдың бо чугула кампаниязынга идепкейлиг киржир боор деп Тываның ажылчы чонунга идегеп тур бис.

ХОСТУГ ИНДИР
САНАЛДАР, БОДАЛДАР

ИДЕГЕП ТУРАР МЕН

Амгы рынок экономиказынче шилчип турар үеде бистиң республиканың мурнунда база бир шиитпирлээр ужурлуг чугула айтырыг болза, тудуг ажылдары болуп турар. Ол ажыл чогуур негелдезинге чедир хөгжүвээн. Тудугнуң чидии-биле тургустунуп келген айтырыгларын шын шиитпирлээрде, дүвүреннг байдалдан уштунарда организастыг ажылдарны чорудуп, ажыктыг орукту тывары бодаза эки. Мен бодаарымга, тудуг ажылдарын дарый экижидер, чугула хемчеглер алыр дээр болза, бир-ле дугаарында, республиканың найысылалынга тудугжу отрядтарны организастап тургусса эки. Бо дугайында чугаа өске черлерде шагда-ла эгелээн болгай. Тудугнуң шериг батальонун канчап тургузуп ап шыдавас деп бис.

Чамдык черлерге тудугнуң шериг батальону ажык чок-даа болуп болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа биске шериг-тудугжу дээрге ылзулуг ажылчын күш болбушаан, тудугга күш-ажылчы курлавырларны тургузар апаар. Олар өскелер дег бажың-балгат, уругларынга ясли-садтар, курорттарже путёвкалар негевес-ле болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларындан тудугжуларны чалап, бажың-балгат-биле хандырып, оларны орден, медальдар шаңналдарынче киирип, республика бюджединден он-он муң акшаны чарыгдап турарывыс меге эвес. Тантыг хандыр бодап көөр болза, тудугжу шериглер кончуг ажыктыг.

Республикага тудуг ажылдарын сайзырадыр, курлавырларны тывар, планнаттынган тудуг объектилерин ажыглалга киирер ажылдарга тудугнуң шериг батальоннары эргежок чугула дээрзин Тыва АССР-ниң Дээди Соведи, улус депутаттары хандыр өөренип көөр болза эки боор. Үүрмек, кооператив организацияларын тудуг ажылын кажан-даа чогуур негелдезинге чедир хөгжүдүп шыдавас дээрзи билдингир. Бистиң удуртукчуларывыс бо айтырыгны ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң Президентилеринге, ССРЭ-ниң камгалал министринге чедир чүге тургузуп болбас деп. Бир эвес Тывага тудугнуң шериг батальоннарын тургузуп алтар аргалыг болур чүве болза, экономикавыс дүрген хөгжүлдени алыр дээрзинге идегеп турар мен.

Оон ыңай тудугжу шериглерни тургузуп алырда, шеригже келдиртип турар профтехучилищелер, ортумак школалар дооскан аныяк оолдарны чүге республикага ангылап алгаш, тудуг батальоннарын тургузуп албас деп бис. Амгы берге, нарын рынок үезинде бистиң он класс дооскан аныяктарывыс хоорай, суурлар кезип, ажыктыг ажыл кылбайн, кем-херек үүлгедип чоруп турар ышкажык. Оларны шеригже келдирткеш, тудугжунуң мергежилинге өөреткеш, тудуг ажылдарынга профессионал кадрларны белеткеп алырынын бир эки аргазы ол деп бодап чоруур мен. Шериг дээрге шериглер болгай. Анаа хүлээлгезин эрткен аныяк кижи күш-дамырыы-шынар, эртем-билиг талазы-биле сайзыраңгай болур. Ындыг кижилер амыдыралдан хоорлуп, азып-тенип, арага-дарыга, оорлаар, кем-херек үүлгедир чорукка хандыгып чоруур чамдык аныяктарга үлегер-чижек болур ужурлуг.

Республикага тудугжу шериглерни тургузар дээн мээн санал-оналымны удуртукчу даргалар өөренип көрүп, харын-даа деткип, бир түңнелди үндүрер дээрзинге идегеп турар мен. Чаа чүвеге черле шаптыктар туруп келир. Ынчалза-даа Тывавыстың тудуг талазы-биле сайзыралын уламчылаар дизе, тудугжу шериглерни тургузары чугула.

Юрий АРАКЧАА.

ЭГЛИП КЕЛЗИВИССЕ ЧҮЛ?

Тыва улустуң бир ынак малы аът болгай. «Аъттыг кижи чоргаар» деп улустуң үлегер чугаазы бар. Шынап-ла, аъттыг кижи чоргаар. Шагда тыва эр кижиниң база бир чоргаарал — оон эки аъды. Тыва кижи аъттың бажынче какпас чаңчылдыг. Чүге дээрге ол бодунуң адазының бажынче какканы-биле дөмей деп тывалар санаар чораан. Кандыг-даа байыр-наадым аът чарыжы чокка эртпес. Чүгүрүк, чарыштарга эртип кээп турган аъттарны чон таныыр, оларның шола аъттарын билир. Оларның ат-сураа, спортчуларның-биле дөмей, алгаан боор. ТАР үезинде Эрзин-Тестиң «Эзир-Каразы» республиканың каш дакпыр чемпиону турду. Оон ээзи Соян Сандынмаа деп кижи. Тыва АССР область турар шагда «Салгын-Хоорнуң» ат-сураа дыргын чораан. Ол Улуг-Хем районунуң колхоз аъды. «Калчан-Шилги» деп аът база каш дакпыр эртн. Оон ээзи Куулар Маар-оол. Чөөн-Хемчик чурттуг кижи. Көрбес силер бе, аът боду-даа, оон ээзи-даа чоңга билдингир чораан-дыр. Аъттыг кижи чоргаар деп чүве ол-ла болгай.

Шаанда тыва улус хүреш биле аът спортун деңге сайзырадып чораан. Аъды чарышка эртер, ээзи хүрешке шуглур-даа чүүлдер турган. Чарышка эртип келген аъттарга хүндүлүг спортчу аъттарны тыпсып чораан. «Хартыга», «Эзир», «Күлүк» деп аттар аъттарның спортчу шолалары-дыр. Оларны база катап тыпсып эгелезе. Мөгелерге база «Начын», «Арзылан», «Чаан» деп спортчу аттарны тыпсып эгелээриниң дугайында саналды чон көдүрүп турду. Ол саналды спорт ажылы дээш харыысалгалыг органнар мынчага чедир деткивейн турар. Бодувустуң тыва чонувустуң чаагай чаңчылдарындан чежеге дээр дескелеп кээр бис? Бо айтырыгны база катап көдүрүп тур мен. Чон деткиир деп бүзүрээр мен. Бо чылын Республика хүнүн демдеглеп эрттирер деп белеткенип эгелээн-дир. Оон байырлалынга чүгүрүк аъттарга, шүүлген мөгелерге үстүңде спортчу аттарны тыпсып, чаагай чаңчылывысче эглип келзивиссе чүл?!

Аът спортун сайзырадып эгелээриниң баазазы бар-дыр. Күрүнениң аът заводун Кызылга каш чыл бурунгаар ажытты. Ол бүдүрүлге чери аът спортун сайзырадырының кол даянгыыжы болгай-ла. Совхозтарда, көдээниң чурттакчыларында, малчыннарда эки аъттар база чок эвес, бар болдур ийик. Бо ажылды холга алыры-биле аът спортунуң республика федерациязын тургусса. Ооң даргазы аргалыг-ла болза, аът заводунуң директору азы Агроүлетпүр эвилелиниң мал ажылының талазы-биле кол специалистериниң бирээзи болза, улам эки. Ол федерация чер-черлерге аът спортун сайзырадып болурунуң аргазын, материалдыг баазазын көөр, суурларга, районнарга, республикага аът спортунуң шилиндек командаларын тургузарының оруктарын тывар ужурлуг. Спортчу аъттарны азырап өстүрер, оларны өөредириниң талазы-биле ажылды ол федерация кылып чорудар апаары чугаажок. Ол ажылды федерация аът заводу, Агроүлетпүр эвилели-биле кады кылырга түңнелдиг боор деп бодаар мен. Аъттарга ынак спортчуларны, тренерлерни, специалистерни тывар, кижизидер, чалаар апаары база чугаажок.

Бо саналды үндүрүп тура, бергелер хөй боорун билип олур мен. Ынчалза-даа кандыг-даа ажыл чайгаар бүде бербес болгай.

Александр МОНГУШ.
«Баян-Дугай» кооперативтиң хойжузу.

КАТАП ТУРГУССА

Чербиге турган кадыкшылга школазын дузалал школа кылдыр шилчиткенинге бодум хууда чөпшээрешпес мен. Мен бодум кара бичиимден-не Чербиниң кадыкшылга школазынга өөренип турдум. Чүвениң шыны херек, кадыым багай турган, ооң соонда кадык чаагай кижи болдум.

Ол ынчаар агаар-бойдузу таарымчалыг, ылангыя өкпе аарыглыг улуска, кедергей таарымчалыг чер-ле болгай. Шак ындыг черге чаш организм чайгаар-ла дадыга бээр чүве чорду.

Ак-Туругга кадыкшылга школазы таарышпас, агаар-бойдузу изиг чер-дир. Чербиниң кадыкшылга школазын катап тургузарын күзээр-дир мен. Чүнүң-даа мурнунда кижиге эң кол чүве — кадыы-ла болгай але. Тускай школалар база херек-ле чүве ыйнаан, ынчалза-даа кадыкшылга школазы база чугула херек. Чүге дээрге ажы-төлдеривис аразында кадыы кошкактар бар болгай.

Зоя САНДЫЙ.

ДИЛЕП ОР БИС

Эргим хүндүлүг редакция! Чагаа бижиир ужурга таварыштывыс. Июнь 19-туң хүнүнде Хову-Аксындан баш дүгү таарар мастер келирге, 6 кижи баштарывыс дыдырарттывыс. Ол кылдырган баштарывыс дүгү дорт хевээр болган. Ол дээш ол черге чедип, хомудал билдиригишкин киирдивис. Бистериң ол хомудалывыска директор кичээнгей чок болду. Тоовадн. Мынчап кээрге, кандыг-даа түңнел чок. Директорга боттарывыс ужуражыр дээривиске, үргүлчү чок болур-дур.

Мастерге бажывыс дүгүн көргүскеш, чугааладывыс. «Менде кандыг-даа буруу чок, локон багай болган-дыр» — дээш, ол херекке-даа албас болган. Ол-ла хүн Шагаан-Арыгдан бо-ла мастерге 12 кижи келген. Ол улустуң кылдырткан бажының дүгүн деңнээрге, бистерниң аргажок. Оларның бажының дүгү хураганнар-ла. Бистер Хову-Аксының мастерлеринге ийи кижи 35 рубль 50 көпеекти, дөрт кижи 32 рубль 50 көпеекти төлээн бис. А Шагаан-Арыгның мастерлеринге 12 кижи 27 рубль 50 көпеекти төлээн. Хову-Аксының баш таарар мастерлериниң кылып турарының шынары багай, өртээ аар. Бир эвес Шагаан-Арыгның мастерлери ышкаш шынарлыг кылып каар болза, өртээ улуг-даа болза, хомудавас бис. Шаг-үе бергедээнде, 32-35 акшаларны шынар чок ажылга төлээри хомуданчыг-дыр.

Ам каш-ла хонгаш, (адын Геля дээр) бистерниң баш кылдырткан мастеривис шөлээже үнер болду. Ынчангаш бистерниң бо хомудалывысты дарый сайгарып, харыыдан бээрин дилеп ор бис.

Улуг-Хемде Ак-Тал суурнуң бөлүк чурттакчылары. Алды кижи ат салган.

ТӨӨГҮЧҮЛЕРДЕН ДИЛЕГ

Тывага улусчу революцияның тиилээнииден бээр 70 чыл оюн демдеглеп эрттирер деп турар-дыр бис. Ол хүн кижи бүрүзүнге эргим, өөрүнчүг, байырланчыг болуру чугаажок.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының дорт салдары-биле улусчу революция Тывага өөскүп үнген дижип турар бис. Ол ындыг боор болур болгаш болур-даа ужурлуг. Ынчалзажок национал-хосталгалыг революция бүгүдези, боду национал башкарылгалыг болгаш баштынчылыг болур-ла ыйнаан. Башкарылга, баштынчы чокка, национал-хосталгалыг революцияның тиилелгези болдунмас деп бодаар мен. Ындыг национал башкарылга болгаш баштынчы Тываның национал-хосталгалыг революциязын баштап, башкарып турган деп дидими-биле чугаалап болур.

Байлар, ядыылар бо-дур, дүжүметтер, араттар ол-дур деп шүүрел турбайн, мурнакчы үзел-бодалдыг, Тываның национал-хосталгалыг революциязының маадырларының, революсчуларының адын адап, чонга таныштырар, дыңналыр болза чогуур деп бодап, Тываның төөгүчүлеринден ол дугайында дилег кылыр күзелдиг мен. Дилээмге харыыны солун дамчыштыр алыр боор мен деп төөгүчүлерге идегээр-дир мен.

Пурсат ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР КАБИНЕДИНДЕ

Чурттуң экономиказында сөөлгү айларда чедип алдынган чүтээр экижиишкинни быжыглаар, ооң байдалын чогумчалыг болдурар талазы-биле хемчеглерни ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң 1991 чылдың июль 4-те болган хуралынга чугаалажып көрген. Байдалды контрольдавышаан, ону холга бүрүн алырының дүлгүүрү чүдел?

Хамыктың мурнунда чурттуң сан-хөө байдалын экижидеринде деп, ССРЭ-ниң чазаа санап турар. Ынчангаш Эвилел бюджединче онза кичээнгейни угландырган. Ынчаарга төптүң болгаш республикаларның аразынга дугуржулгалар бар-даа болза, Эвилелдиң акша-хөреңгилери бүдүрүлгелерниң агар саннарында, девискээрлерде болгаш республикаларда ажыглаттынып, чарыттынып турар, а Эвилел бюджединге ук акша-хөреңгилерниң хензиг үлүг-хуузу мурнуку хевээр кирип турар дугайында ССРЭ-ниң саң министри В. Е. Орлов Министрлер Кабинединиң хуралынга дыңнаткан. Ынчангаш эң чугула программаларны акшаландырары берге байдалга таварышкан.

ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. Павловтуң санап турарын ёзугаар алырга, чурттуң сан-хөөзүнде бергедээшкиниң кол чылдагааны — Эвилелдиң саң-хөөзүн башкарып, удуртурун кошкатканы. Сөөлгү айларда бүдүрүлгелерниң орулгазы ийи катап көвүдээн, а Эвилел бюджединге оларның салыышкыны эвээжээн.

Саң-хөөге болгаш бүдүрүлгеге ёзулуг чурумну тургузар талазы-биле тодаргай саналдарны чазак баштыңының бирги оралакчызы В. И. Щербаков, ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң Даргазының оралакчызы Л. Д. Рябев киирген. Чижээ, шалың фондузунга кызыгаарлаашкыннарны кылырын, анаа үндезилээш, ажыл төлевириниң системазынга реформаны белеткээрин саналдаан.

Бүдүрүүшкүнүнүң кудулаашкыны — чурттуң экономиказының, оон сан-хөөзүнүң берге байдалга таварышканы кол чылдагааны. Чурттуң сан-хөө байдалын экижидер төлээде, хамыктың мурнунда продукция бүдүрерин көвүдедири эргежок чугула дээрзин хуралга онзалап айыткан.

(СЭТА).

КОМИССИЯ АЖЫЛДАП ТУРАР

Тыва Совет республиканың Күрүне сүлде демдээниң, Күрүне гимнизиниң болгаш Күрүне тугунуң төлевилелдериниң талазы-биле конкурс комиссиязының бөгүнгү ажылын номчукчуларның сонуургап турары чугаажок. Ол комиссияны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам удуртуп турар. Бистиң корреспондентивис-биле оон аразында болган чугаадан ук комиссияның бо хүннерде кылып турар ажылының дугайын билип ап болур.

— Комиссияга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул?

Ону, оон кежигүннерин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга бадылаан, шупту он чеди кижи бис. Харыысалгалыг, улуг ажылды ол биске дааскан. Республиканың Күрүне сүлде демдээн, Тугун, Гимнизин тургузуп ажылдаары — шынап-ла, улуг харыысалга-дыр, ону эки билип турар бис. Ынчангаш ажылдаа, бистен негелде-даа улуг. Алызында кээп, комиссияның канчаар ажылдаанынга үнелелди Тыва АССР-ниң сессиязы, чон бээр апаар. Ооң-биле кады мындыг чүүлдү база демдеглеп каайн: комиссияның кылып турары бо ажыл, күрүне суверенитединиң дугайында Декларация, Суверенниг республикалар эвилелиниң дугайында Керээге ат салыры-биле Тывадан делегацияның чорууру — бистиң республиканың суверенниг бүрүн эргелелиниң бадыткалы-дыр.

Республиканың Күрүне сүлде демдээ, Тугу, Гимнизи кандыг болурул дээрзинге сонуургал улуг. Ол талазы-биле чарлаттынган конкурс база бар болгай, ол тускай негелделерлиг.

— Анаа киржилге-даа, сонуургал-даа улуг болуру чугаажок. Оон аңгыда комиссияга сүме кадары-биле, сагыш-сеткилин илередип, санал-онал киирип кээп турар кижилер база бар ыйнаан. Владимир Васильевич?

— Чурукчуларның, хоочуннарның-даа, чогаалчыларның-даа арга-сүмезин дыңнап, өөренип көрүп тур бис. Санал-онал бижээн чагаалар комиссияның адынга келгилээн, кээп-даа турар. Оларның шуптузун кончуг кичээнгейлиг өөренип көрүп, комиссияның хуралынга сайгарып чугаалажып турар бис. Саналдар, бодалдар аңгы-аңгы. Кол-ла чүве — республиканың амыдыралында чугула бо херекке үлүүн, сүмезин кижилерниң киириксеп турары, тыва чоннуң амыдыралын көргүскен национал чүүлдер албан кииртинген турар ужурлуг диген болдалдар бисте кирген санал бүрүзүнде бар.

Тус-тус кижилерден чагаалар база ап тур бис. Районнарга-даа чоруурувуска, бодалын, күзелин, санал-оналын илередип, чугаалай бээр кижилер база турар-дыр. Аразында хоочуннар хөй болгай, оларның сөзүн, сүмезин, күзелдини-биле дыңнап, чугаалажып турар бис. Борта ылангыя күш-ажылдың хоочуннары Оюп Товуу, Чамыян Түлүш оларны онзалап демдеглексеп турар мен. Чогаалыкчы эвилелдерден саналдар бар. Конкурсту ийи үе-чадалыг эрттирерин көрүп турар бис. Өске саналдар база бар.

— Эргежок чугула апарза, «шак мындыг вариантылар кирген» дээш хөйге көргүзүп болур төлевилелдер бо хүннерде бар боор турар мындыг бе?

— Конкурсту үе-чадалап эрттирер деп турарывыс таарыгылга эвес. Улустуң сонуургалын, хамаарылгазын өөренип көөр, билип алыр сорулга-биле Республика хүнүн таварыштыр, бар төлевилелдерни делгээри көрдүнген. Москвадан чурукчу эртемденнер келир, оларның-биле база сүмележир бис. Үстүнде чугаалааным дег, бирги үе-чада ол.

— Кирген саналдарда солун бодалдар эвээш эвес боор аа, Владимир Васильевич?

— Бар, чижээ, тук кандыг-кандыг өңнерлиг болурун, сүлде демдекке чүнү көргүссе экил дээрзин айтып турар. Ону анаа аас-биле чугаалаарга чедир тайылбырлаттынмазы билдингир. Делгеп көргүзе бээривиске номчукчулар көре бээр боор деп бодаар кижилир мен. Гимнге хамаарыштыр, республиканың Чогаалчылар эвилелиниң саналдап киирип турар бодалдары база бар. Национал чоргаарал чугаажок илереттинер апаар.

Оон ыңай, конкурска көрдүнген шаңнал акшаның хемчээлин оон арай улгаттыр көрзе деп саналдап турарлар бар. Ол айтырыгны Дээди Советтиң Президиумунга комиссия тургузар.

— Санал киириксеп турар улус бар болза, комиссия-биле канчаар харылзажып болурул?

— Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинче мээн адымче, оон ыңай улус өөредилгезиниң килдизинче чагаа-бижиктерни адрестеп болур. Конкурс октябрьга чедер, ынчалзажок саналдарны дыка орайттатпайн киирерн күзенчиг. Ону өөренип көөрү, ажылдаары база бар болгай. Чугаалап болгу дег чүүлдеривис амтызында бо.

Интервьюну Вера КУУЛАР алган.

Т. К. Казанцеваны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Харылзаага хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва АССР-ниң бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң радиотелевидениеже дамчыдар Тыва республика төвүнүң ээлчег инженери Татьяна Константиновна Казанцеваны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың июнь 26.

Э. А. Монгушка, В. И. Соскинге «Тыва АССР-ниң харылзаазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Харылзаага ачы-хавыяазы болгаш ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва АССР-ниң харылзаазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Монгуш Эрес-оол Александрович — Тыва АССР-ниң «Россвязьинформ» харылзаазының болгаш информатика күрүне бүдүрүлгезиниң кол инженери.

Соскин Владимир Игнатьевич — Тыва АССР-ниң бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң Тыва республиканың радиотелевидение дамчыдар төвүнүң электромонтеру.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың

ТЫВАНЫҢ ХЕРЭЭЖЕННЕРИНИҢ XI СЪЕЗДИЗИ

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга Тываның херээженнериниң XI съездизи дүүн болуп эрткен.

Тываның херээженнер чөвүлелиниң ажылының дугайында отчёт илеткелди республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы Д. Л. Ондар кылган.

Илеткел талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутады **Г. С. Сагаандай**, Мөңгүн-Тайга районда херээженнер чөвүлелиниң даргазы **Ө. А. Ооржак**, Барыын-Хемчик райкүүскомунуң килдис эргелекчизи **Б. Д. Ооржак**, Кур-Чер суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы **К. Б. Ондар**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязының даргазы **З. Н. Сат**, Улуг-Хем райкүүскомунуң килдис эргелекчизи **К. В. Төгүс-оол**, Тыва АССР-ниң улус депутады **Л. С. Куулар** болгаш өскелер-даа санал берген.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов, Совет херээженнер комитединиң төлээзи Г. Н. Егорова олар съездиниң ажылынга киришкен.

Съезд республиканың херээженнер чөвүлелиниң чаа составын соңгаан. Чөвүлелдиң даргазынга З. Н. Сат соңгуткан. Бүгү-эвилел конференциязынга баар делегаттарны соңгаан.

* * *

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга республиканың херээженнериниң уран кылыгларының делгелгези база болуп эрткен.

Делгелге ажыдыышкынынга РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң секретары Д. Л. Тиилмей, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам, Совет херээженнер комитединиң төлээзи Г. П. Егорова киришкен.

Кызыл хоорайдан М. С. Кураеваның, А. С. Поповтуң, С. Д. Чимиттиң, В. А. Калачеваның, З. С. Доңгактың, Барыын-Хемчик райондан Х. Д. Мөөктээриниң, С. С. Кужугеттиң, Кызыл райондан О. А. Шулуунуң, Каа-Хем райондан В. Б. Койгуннайның, Н. Г. Туляганың болгаш өскелерниң-даа ажылдарын чон сонуургаан.

Тиилекчилерге шаңналдарны, дипломнарны тывыскан.

ТЫВАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИ

№ 6 (14). ИЮЛЬ. 1991 ч.

КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң VI сессиязынга хүлээп алганы «Тыва АССР-ниң чонунуң 1987-1990 чылдарда кадыкшылы» деп комплекстиг программа калык камгалал ажылдарын республикага чорударының кол документизи болбушаан, чоннуң кадыкшылын быжыглаарының талазы-биле бурунгаар базымнарны кылган.

Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин, ооң калык камгалалын улам дүргедедир талазы-биле күрүнениң ап турары хемчеглериниң дузазы-биле Совет эрге-чагырганың чылдарында ол ажыл бедик хөгжүлдени алганы билдингир. Бир эвес 1944 чылга чедир районнарга 14, а республика чергелиг чүгле 1 эмнелгеге 325 орун турган болгаш оларга дээди эртемниг 25-ле эмчи ажылдап турган болза, ам республикада калык камгалалдың айтырыы бурунгаар бедик хөгжүлдени алганы билдингир болгай. Ам чоннуң кадыкшылы дээш 9.0 муң ажыг эмнелге ажылдакчылары туржуп турар-дыр. А бөгүн хоорайларда, район төптеринде эмнелгелер болгаш аптекалар бар, совхозтар төптеринде фельдшер-акушер пунктулары азы участок эмнелгелери, амбулаториялар ажылдап турар.

Амгы үеде республиканың калык камгалалы 109 эмнелге-профилактиктиг болгаш санаторий-эпидемияга удур албан черлерлиг, мыга 5870 орунар бар, чоннуң кадыкшылын камгалаары-биле янзы-бүрү мергежилдиг 1026 эмчилер, 3736 ортумак эртемниг эмнелге ажылдакчылары ажылдап турар. Оларның иштинден 475 эмчи болгаш ортумак эртемниг 2000 эмнелге ажылдакчылары түс черниң специалистери болуп турар.

Эмнелге албан черлериниң 1990 чылда ажылының түңнелин ёзугаар алгаш көөрге, республиканың калык камгалал хөгжүлдезиниң түңнелдери Россия Федерациязыныңга колдуунда-ла чоокшулажып турар болган. Чоннуң эмнелге оруннары-биле хандырып турарывыс 187.2 (РСФСР-де — 138.4), чоннуң эмчилер-биле хандырылгазының көргүзүү 32.7 хуу өскен (РСФСР-де — 47.2). Ол — 10000 кижиге онаалдыр көргүзүглер-дир.

Кадыкшылдың демография талазы-биле көргүзүглерин ап көөрге, мындыг: 1000 чурттакчыга хамаарыштыр — өзүп-төрүүрүнүң көргүзүү — 25.7, ниити өлүп-хоралашкын — 8.5, чоннуң чайгаар өзүлдези — 17.2, чаш уругларның өлүп-хоралаар чоруу 33.5 хуу кызырылган.

«Кадыкшыл» программазын болгандырып чорудуп турарывыс соолгу чылдарның дургузунда калык камгалал албан черлериниң материал-техниктиг баазазы шору экижип турар. Ол чылдарда Кызыл хоорайда ээлчегде 600 кижи хүлээп алыр чаа поликлиника, Ак-Довурак хоорайда ниити аарыглар эмнээриниң корпузу, Туран хоорайда эмнелге комплекизиниң бирги ээлчээ, республика эмнелгезиниң болгаш туберкулёзка удур диспансерниң чаа уланчы тудуглары, Кызыл районнуң Каа-Хем суурда чаа поликлиниканың тудуу, Тес-Хемниң төп район эмнелгезиниң божудулга салбырының уланчы тудуу, Хандагайты суурда 15 оруннуг чаа участок эмнелгези, Сут-Хөлдүң Ийме суурда 25 оруннуг участок эмнелгези, Шагаан-Арыг хоорайның эмнелге комплекизиниң кол корпузу, Улуг-Хем районда Хайыракан суурнуң 50 оруннуг участок эмнелгезиниң тудуу болгаш оон-даа өске хөй-хөй тудуглар ажыглалга киргенинге республиканың калык камгалал ажылдакчылары өөрүп турарлар.

Ооң-биле чергелештир рынок харылзааларынче шилчиишкин-биле холбаштыр чонга эмнелге дузазын чедирериниң талазы-биле ажылдаарының чаа-чаа хевирлери хөгжүп турарын база чугаалаары чугула деп санап турар мен. Чижээлээрге, Кызыл, Бии-Хем районнарының төп эмнелгелеринде, республика болгаш халдавырлыг аарыглар эмнээр эмнелгелерде, республиканың кежи аарыглары эмнээр диспансеринде эмнелге ажылдакчыларының бригада хевири-биле ажылдаарының аргалары хөгжүлдени ап турар. Ол ышкаш моон мурнунда турган Санитар-чырыдылга бажыңын «Кадыкшылдың» республика төвү кылдыр эде адаан, республиканың «СПИД» төвүн тургускан. Ол ышкаш, улусчу медицинаның аргаларын республикага нептередир сорулга-биле улусчу медицинаның эртем-практиктиг төвүн 1991 чылдан эгелеп республикада тургускан.

Кадык камгалалдың албан черлери чылдың-на чаа-чаа дериг-херекселдер-биле деригдинип турар. Автоматчыдылганы ажыглаары-биле болгаш эмнелге ажылдакчыларының ажылының шынарын бедидери-биле электроннуг санадга машиналарын онкологияның болгаш туберкулёзка удур диспансерлеринде, республика эмнелгезинде, Улуг-Хемниң болгаш Таңдының төп район эмнелгелеринде садып ап, ында тургускан. Нейрохирургияның болгаш өске-даа аарыгларны эмнээринге таарымчалыг «Хиралюкс» деп рентген аппаразын республика эмнелгезинде тургускан.

Кожээниң чурттакчы чонунга эмнелге-профилактиктиг болгаш эмчи дузазын чедирери-биле амгы үеде 14 район, 26 участок эмнелгелери, 109 фельдшер-акушер пункттары эмчи болгаш тускай ортумак эртемниглер-биле хандыртынган ажылдап турарлар. Ынчангаш аарыгларның саны кызырап, чоннуң кадыкшылын быжыглаарлыг камгалаар талазы-биле бөгүн таарымчалыг байдалдар бистиң республикада бар деп бүзүрел-биле чугаалап болур ужурлуг бис.

Эмнелге ажылдакчыларын белеткээр, оларны ажылга таарыштыр тургузар талазы-биле хөй талалыг ажылдарны республиканың Кадык камгалал министерствозу кылып чорудуп турар. Оон коллегиязы-биле кады ол ажылдарны чорударынга бистиң профэвилел рескому база телептиг үлүүн киириштирип турар. Ылангыя медицина ажылдакчыларының дүрүм ёзугаар эргелерин, сонуургалдарын камгалаар талазы-биле ажылдарны доктаамал чорудуп, оларның кадыкшылын камгалаар талазы-биле оларга дуза чедирерин хире-шаавыс-биле кызыдып турар бис.

Чылдың-на чурттуң медицина өөредилге черлеринче (эмчи институттарынче) 120 ажыг студентилерни чорудуп турар бис.

Республиканың калык камгалалында хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келгеннерниң манаа черле адавас арга чок. Олар арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип, чоннуң кызыгаар чок өөрүп четтиришкинин, хүндүткелин чаалап алганнар. Ындыгларга — республиканың кол эмчизи К. Н. Цой, Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи Е. К. Норбу, Тес-Хемниң төп район эмнелгезиниң эмчи сестразы В. С. Дандар, республиканың уруглар эмнелгезиниң эмчи сестразы Г. П. Барабанова, республика эмнелгезиниң № 2 поликлиниказының участоктуң ниити аарыглар эмчизи А. Д. Сат, республика эмнелгезиниң карак эмнээр салбырының санитарказы Л. Г. Орешкова, республиканың фтизиохирургу Ю. П. Щербаков, хан солуштурар станциязының фельдшер-лаборантызы В. Н. Смолина, Каа-Хем районунуң Сарыг-Септе № 6 аптеканың эргелекчизи Н. Э. Бижик, Кызыл районнуң Каа-Хем суурда № 28 аптеканың эргелекчизи Р. А. Сайфутдинова, республиканың психиатрия эмнелгезиниң херээженнер салбырының эргелекчизи Р. Н. Чамбал, Бай-Тайганың төп район эмнелгезиниң уруглар эмчизи Н. Х. Хертек, Эрзинниң төп район эмнелгезиниң лаборантызы А. Б. Барчы, Кызыл-Мажалыкта туберкулёз эмнелгезиниң уруглар эмнээр салбырының улуг эмчи сестразы Е. О. Сыгаан, Кызыл хоорайның СЭС-тиң эпидемиологиязының эргелекчизи Д. Н. Оюн, Тес-Хем районнуң поликлиниказының улуг фельдшери Д. Ч. Бойгар болгаш оон-даа өске хөй-хөй эмнелге ажылдакчылары хамааржыр. Эмнелге ажылдакчыларының байырлалынга тураскаадып хуралга үстүнде ады үнген эштерге өөрүп четтиришкинниң сөстерин чугаалап, чоннуң чаагай чорудунга, оларның кадыкшылын быжыглаарынга улуг-улуг чедиишкиннерни күзээн.

Ажылывыста чамдык чедиишкиннерни чугаалап турар, чедир кылдынмайн турар ажылдарывысты база утпас ужурлуг бис. Ылангыя профессионал аарыглардан, кем-деп-бертиниишкиннен камгалаарының, аарыг кижилерни ажаап-тежээриниң экижидериниң, чоннуң эм-биле чедир хандырарының, эмнээшкин талазы-биле чоннуң чеггелде-хомудалдарын өөренип көөр, арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демиселди күштелдирер талазы-биле болгаш өске-даа ажылдарны чогуур деңнелге тургузарының үе-бүс. Тен негеп келгенин калык камгалал ажылдакчылары билир болгаш ол ажылдарны моон соңгаар боттандырар дээш бүгү күжүн, билиин бээр дээрзинге бүзүреп болур.

Евгений ЧЕРНОГРИВОВ
РСФСР-ниң Калык камгалал ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва рескомунуң даргазы.

Профресчөвүлелдин президиумунда

Хоойлужудулганы сагыыр

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң президиумунуң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Республиканың профэвилел амыдыралынга хамаарышкан өске-даа айтырыгларның аразында — ажылдан хостап турар үеде болгаш «Ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны ажылдан хостаашкынның, ажылга тургузарының чурумунуң дугайында болгаш оларга чиигелделерни, компенсацияларны бээриниң дугайында» чурумге хамаарыштыр Күш-ажыл дугайында Хоойлужудулганы республикага ажыглап турарының дугайында айтырыг база бар. Ол талазы-биле илеткелди президиум хуралынга эрге-хоойлу болгаш культура-чижиндилге ажылдарының килдис эргелекчизи М. Ф. Глазырин кылган.

Профэвилелдерниң республика чөвүлели болгаш адырлар айы-биле комитеттер ажылдан хостаарының чурумунуң дугайында дүрүмнү сагывышаан, ол талазы-биле чамдык ажылдар чорудуп турар дээрзин анаа демдеглээн. Ол талазы-биле эвээш эвес материалдарны республиканың солуннарынга, радиога болгаш теледамчыдылгаларга чырыткан. Ол айтырыгга хамаарышкан өөредилгени профэвилелдерниң республика чөвүлелинге, адырлар айы-биле комитеттерге эртирген болуп турар. Ажылчыннарны ажылдан хостаарының талазы-биле айтырыгларны профэвилелдерниң республика активинге-даа ажыл-агый удуртукчулары-биле болгаш кадр ажылдакчылары-биле-даа сүмележип, чугурушкан. Ол ышкаш АҮК ажылдакчыларының доктаамал ажылдаар курстарынга база ону чугаалажып көрген. Күш-ажылдыг коллективтерге ол ажыл талазы-биле лекция-беседаларны база эртирген. Ол талазы-биле чурумнуң хөй экземплярын парлаткаш, адырлар айы-биле комитеттерже, улуг-улуг профкомнарже, кадрлар талазы-биле ажылдарны хандыртып турарларже чорудкан.

Бүдүрүлгелерниң эде организастаарының мурнунда, кажан ол организацияларга ажылдакчыларны кызырарының байдалын чугаалажыр мурнунда ажылчыннарның хостаарының дугайында дүрүмнү ажаа чугаалажып өөренип турган. Ылангыя банкыларны эде организастаарының дугайында айтырыг тургустунуп, мында ажылдап турарларның санының кызырарының дугайында бедимни ап тургустунуп көөрге күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилелиниң рескомунуң ажылдакчылары-биле кады бүгү банкыларга ол талазы-биле өөредилгени эртирген. Ажылчыннарга, албан-хаакчыларга, профком ажылдакчыларынга болгаш өске-даа албаннардан 900 ажыг кижи хууда хүлээп алышкыннарга келген. Күш-ажыл талазы-биле эрге-хоойлу инспекциязы дыка хөй бүдүрүлгелерни, организацияларны хынаан болгаш айыттынган четпестерни чок кылыры-биле 25 бижидилгени кылган. Олар шупту күүсеттинген. Ол негелделерин күүсеткениниң дугайын күш-ажылчы коллективтерге чугаалажылганы база эрттирген. Ылангыя ындыг беседаларны «Тыва кобальт» комбинатка, Балгазынның ыяш ажыл-агыйынга, Ак-Довурактың дааранылга фабриказынга эрттиргилээн. Таңдының «Революцияның чалбыыжы» совхозка болгаш оон-даа өске бүдүрүлгелерге база ындыг беседаларны эрттиргилээнин президиум хуралынга демдеглээн. Оон түңнелинде ажылдан шын эвес үндүргенниниң дугайында хомудалдар 1989 чылдыңга деңнээрге, эрткен чылын эвээжээн.

Чамдык кылдынган ажылдар бар-даа болза, ажылдан хостаарынга хамаарыштыр чурумну хажыдар, ол талазы-биле хоойлужудулганы үрей бээр чоруктар ам-даа бар болуп турарын ол хуралга демдеглеп, оларны чамдык чижектер-биле көргүскен. Ол чоруктуң көргүзүп турарыл дээрге, чамдык ажыл-агый удуртукчулары, профкомнар ажылчыннарны ажылдан хостаарда улуг частырыгларны болдуруп, оларның эргелерин хоомчага албайн турар. Оон ужурунда ажылчы чоннуң хөй-хөй хомудал-чагаалары үстүкү черлерже кирип, дарый шиитпирлээрин негеп турар апарган. Ылангыя АҮК-туң бүдүрүлгелеринде, чурттакчы-коммунал болгаш чоннуң амыдырал-хандырылга бүдүрүлгелеринде, культура болгаш садыгның албан черлеринде хөй эвес болуп турар-дыр. Кол-ла хажыдышкыннар — ажылдан хостаар дугайында сагындырыгның хуусаазын сагывайн турарында (РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 40-2 чүүлү), ажылдан хостаткан кижилерни ажылга тургузар дээш хемчег албайн турары (40-3 чүүл). Ол ышкаш ажылдан хостаткан кижиге компенсация төлеп бербес, акша-төгерик чогунга ону холбаар таварылгалар база тургулаар-дыр. Ол — РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 40-5 чүүлүнге каржы үрээшкин болгай. Ажылдан хостап турда, анаа сааттыг херээженнерни, уругларын ажаап-караары-биле шелээде олуруп турар иелерни, ээлчеглиг шелээде турарларны, аарып турарларны ынаар кирер бээр таварылгалар ам-даа бар болуп турар. Ол дээрге оларны администрацияның күзели-биле ажылдан үндүрери хоойлу шуут хораан чүүлдер-дир.

Үстүнде чижектерден алгаш көөрге, Күш-ажыл талазы-биле хоойлужудулганы каржызы-биле үрей бээр таварылгалар ам-даа бар дээрзи көскү-дүр. Мында кол буруу эрге-хоойлу инспекциязының талазында, адырлар айы-биле комитеттерде, бүдүрүлгелерниң профкомнарында база бар. Ол талазы-биле ажылдарны үстүнде адааныывыс черлерниң талазындан доктаамал хыналдага ап, ол талазы-биле ажылдарны доктаамал чорудуп турган болза, ындыг чижектерниң саны эвээш турар ийик.

Хоойлуда хамааты кижиниң ажылдан хостаарының дугайында шуут бижип кааны болгай. Чижээлээрге, РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 40-2 чүүлүнде айыттыны болза, ол кижиниң ажылдан хостаарының дугайында ынчаш бижимел-биле ийи ай бурунгаар дыңнадыры көрдүнген. Анаа ол ажылчынның азын база салдыкын алырын айыткан болгай. Ынчаарга турбижe, ажылдан хостаарының дугайын чүгле ийи неделя үеле азы бир ай бурунгаар сагындырып дыңнадыр, ынчан безин бижимел-биле дыңнатпас чүүлдер ам-даа удуртукчулар турарын чүнүн-биле тайылбырлаарыл? Ындыг чурум үрээшкиннерни «Тываүлетпүрүглүгнүң» бот-орулга-чарылгалыг участогунда, бажың тудуушкун комбинадында, «Тыва сүт-мелиорация» каттыжыышкынының бүдүрүлгелеринде, филармонияда болгаш өске-даа чамдык бүдүрүлгелерде болдуруп турар. Ажылдан хостаткан кижилерни ажылга тургузар дугайында администрацияның удуртукчулары сагыш салбас. Чүгле оларга алырлки алыры болаар фактылар эвээш эвес. А ажылчы чоннуң дүрүм ёзугаар эргелерин камгалаар ужурлуг чамдык профэвилел комитеттери администрацияның айы-биле кирип, ол ажылчыннарны ажылдан хостаарынга чөпшээрелин берип турарлар. Ажылдан хостаарының дугайын сагындырып каан болганда, олар боттары ажылдан тып алыннар дээр удуртукчулар база эвээш эвес. Ындыг удуртукчулар ажылдан хостаткан ажылчыннар хомудай бербезин дээш, ажылчынга ажылдан хостаан дораан-на пособие тыпсып, ортумак ажыл төлевирин ай бурунгаар-ла тывсып, чүгле хоойлуну эвес, а сан-хөө чурумун база каржызы-биле үреп турарлар.

Ажылдан хостаткан кижилерге бээр төлевирлерни саададып азы шуут төлеп бербес, ону төлээр акша чок-тур бис дижир удуртукчулар база бар. Ылангыя ындыг чижектерни Чадаананың суггарылга системазының эргелелинден, Агроүлетпүрүглүгнүң өөредилге-бүдүрүлге комбинадындан, Тываның беш таарар черлер каттыжышкынындан болгаш оон-даа өске бүдүрүлгелерден кирип болур. Ылангыя ажылдан бир дугаарында-ла пенсионерлерни хостап, оларга чүгле ийи неделяның пособиезин төлеп берип турарлар, а херек кырында оларга бир айның пособиезин төлээри хоойлуда көрдүнген болгай.

Сааттыг азы хөй уруглар-лыг иелерни ажылдан хостап турар черлерниң санынга Кызылдың сайгарылга баазазы болгаш оон-даа өске бүдүрүлгелер хамааржыр. Ол — Хоойлуга каржы үрээшкин-дир.

ЭРТИНЕ СУГЛУГ

Курорттар дугайында

Магалыг чаагай арыг агаарлыг, чурумалдыг каас-чараш бойдустуг, эртинелиг аржаан суглуг Үш-Белдирниң дугайын дыңнаваан кижи бистиң республикада ховар дизе черле частырыг болбас дээрзинге бүзүрээр мен. Чеже-чеже кижи бо курортка келгеш кадыкшылын быжыглап дыштанган, чеже-чеже кижи хоочураан аарыындан сегээн чүве — ону санаары берге, чүге дээрге кайы шагдан бээр-ле Үш-Белдирниң аржаан-суунга чон эмненип келген дээрзин дыңнаан, билир-даа бис.

Шаг-шаанда бо курорттуң девискээринге, ооң чоок-кавы тайгаларынга иви болгаш аң-мең, балык ажылдыг араттар бир улуг арбан болуп чурттап чораанннар. Ол арбанның даргазы Сагаан-Тоо деп кижи турган. Революция мурнунда ол араттарның аң-мениң, өлүүн Кыдатче киир садып чорудуп турган. Ол арбанның девискээри Бустуг-Хем бажында Узун-Оймак деп черниң чоок-кавызынга соңнар чурттап чораннар. Олар чоорту Эрзин районнуң девискээринче көжүп киргеннер. Ол девискээр ам Моол Арат Республиканың боор турар. Шишкит-Гол (Шаандакы тыва ады — Шишкиниш-Хем, чүге дизе ооң хая-дажы, ужарлары, ос-хонуму шупту чүвени шишкип чыдар боорга ынчаар адаан) бажында он ажыг, чээрби хире ивижи тывалар аңчы, балыкчы өреглер Моолдуң хамаатылары боп чурттап чоруурлар. Оларны Чөгдүлар дээр (Чоодулар дээни ол). Ол девискээрге чурттап турган ивижилерниң чамдыызы Тере-Хөлче (Күнгүртүгже) сууржук амыдыралче көжүп киргеннер. Чамдыызы Тожу болгаш Каа-Хем районнарынче киргеннер. Ам чүгле бо чоок-кавыда оларның чурттап чораан чадырларының артынчылары арткан. Оларның шаг-шаанда чурттап чораан үезинде черлик ивилер, буурлар, сын-мыйгак болгаш өске-даа аң-мен черден үнүп чыдар изиг сугга буттарын суп, эштип турарларын эскерип турганнар. А чоорту-ла азырал ивилер ымыраа, сээкке ылырткан, балыгланган черлерин ол сугга кирген экиртип ап турарын көргеш, кижилер боттары анаа кирип эгелээннер. Өл-шыкка чоруур, сөөк-даяа, чүстери, оорга-мойну аарыыр хоочулуг болгаш ыжык кижилерге ол аржаан суг эки деп чүвени түс черниң чону биле берген болгаш ажыглап эгелээннер.

Каш хүн улаштыр бораннаан соонда, Соңгу аржаанче — «Үш-Белдир» курортче самолёттар ужуп эгелээнин дыңнадыптарга, ынаар ужудуп чедеринге белеткенип турган чамдык дыштаныкчылар-даа, курорттуң ажылчыннары-даа, ажыл-херээниң айы-биле ынаар чедер дээн кижилер-даа белеткени берген бис. Ол хүн ынаар каш-даа самолёт ужар, оларның аразында чехословак Л-410-даа бар деп билзивисседаа, баштайгы ужудуп үнер дээн АН-2-ге олуруптувус. Бүдүн чартык шак ужуткаывыс соонда, баштарында ак хар чайнаан бедик тайгаларның ортузунда курортувус көстүп келди. Самолёдувус ооң кырынга бир дескингеш, бо чылын чаа-ла ажыглалга кирген самолёт хонар шөлге чиңги-биле хонупту.

Курортка келгеш, ооң директору Маадыр Үрүлеевич Шывык-биле чугаалашкаш, ында байдалдың дугайын каксы-даа болза, билип алдым.

— Дыштаныкчыларны хүлээп алырывыска чедир каш-ла хонук арткан болгай. Септелгени-даа корпустарны бүдүүрүн-даа каш хонук бурунгаар-ла дооскан бис, ажы-биле чугаалаарга септелгениң орайтааны шын, ынчалза-даа бүгү-ле чүвени Кызылдан самолёт-биле бээр дажыглаар болгаш дыка берге боор чүве-дир — деп курорттуң директору М. Ү. Шывык чугаалааш, бистерни эдертип алгаш, корпустарны барып көөрү-биле чорупту. Ажы-биле чугаалаарга, бистиң бодап турганывыстан амгы болду: шупту корпустар дыштаныкчылар хүлээп алырынга белен чугайлап, будугтунган, арыглаашкын ажылы ында чоруп турар болду.

— Ам кандыг ажылдар кылдынар ужурлугул? — деп айтырдывыс.

— Кол-ла арткан ажылывыс — чылыдылга шугумун ажыглалга киирип корпустарже, суг-биле эмнээр черже ону дамчыдып чорудары. Бо ажыл арай озалдап тур, чүге дээрге ону кылыр ажылчыннарывыс Кызылдан чаа келгеннер, бо агаар эки турган болза, шагда-ла келгеш, кылып каапкан турар улус бис. Суг хоорзалары чарык-тыр, ону ам туңваалаар апаар бис. Чүл дизе курорт сезону эртерге, «Кешкенде хеме херек чок, көшкенде теве херек чок» дижири ышкаш, ол хоорзаларда сугну кузун төкпейн, ол олчаан каапканыдан кыжын каш черде чара теп каан. Ону дуназалаарынга, солуурунга база каш хүн негеттинген болгай. Харысалга чок чоруктуң уржуу ол, ону курорттуң эрткен чылдагы удуртукчулары кичээнгейге албаанын ажылчыннар-даа, дыштаныкчылар-даа кайгап чугаалажыр чорду. Бистиң анаа каш хонук турганывыс хүннерде курорттуң ажылчыннары ол бүгү ажылдарны кылып, дунзаалап дооскаан, корпустарже, ону ажыглаар бүгү черлерже изиг-даа, соок-даа сугну дамчыттылаар.

Курортка дыштаныры-биле келген кижилерниң саны эвээш-даа болза, (агаар баксыраачындан дыштаныкчылар ужуп чадап, Кызылга каш хонук саадаан чүве) оларның чурттап турары корпустарынга барып, курорт сезонунуң эгелеп турарынга хамаарыштыр боттарының бодалдарын чугаалап бээрин дилээн мен. Ам оларга сөстен берээли.

К. Д. КАНЧЫЫР-ООЛ, Таңды районда пенсионер:

— Бо курортта бир дугаар кээп тур мен. Магалыг-ла чараш черде туттунган курорт-тур бо, мындыг каас-чараш бойдус чурумалдыг черге дыштанып келген улус сегип-даа турбайн канчаар. Ылангыя тудуглары шуут тергиин-дир, оон шынарын көрүңер даан. Дыштаныкчыларга таарымчалыг бүгү чүүлдер мында бар-дыр. Дыштаныкчылар бильярдтап-даа, шыдыраалап-даа ойнап турлар. Мында черле магалыг-дыр, оон өске чүнү чугаалаар боор. Таңды районнуң социал хандырылга килдизиниң халас путёвказы-биле дыштанып келдим. Улуу-биле четтирдим.

В. К.-Б. ХЕРЕЛ, Эрзин районнан:

— 1959 чылда бо курортка кээп дыштанган кижи мен. Ынчан-на магадап турган бис. Оон бээр ам 32 чыл эрткен-дир, шуут өскерилген-дир, тудуглар-даа хөй немешкен-дир. Агаар экижип, аяс хүннер эгелей бээрге, дыштаныкчылар-даа арбыдап-ла келир болгай, амыдырал улам солун апаары чугаажок. Чүгле мындыг магалыг бойдузувусту кижи бүрүзү камнаар, кадагалаары чугула деп бодаар мен.

С. С. ИДАМ, Каа-Хем районнуң Дерзиг-Аксы дузалал школазының башкызы:

— 1986-1988 чылдарда мааа дыштанган мен, манаа аажок таарзыр кижи мен. Бо чылын профэвилел райкомунуң берген путёвказы-биле дыштанып келгеним бо. Чүгле 36 рубль төледим, магалыг чүве ышкажыл. Бо чылын кедирилге бо курортта өскерилгелер черле хөй болду — суг-биле эмнээр черни база ажыглалга киргени черле эки-дир. Ам мында эмненип эгелей бердивис, мында бүгү-ле таарымчалыг байдалдар тургустунган-дыр. Дараазында сезоннарда кээп дыштаныр эштерге эки дыштаныры күзээр апаар-дыр бис.

Г. О. КОҢЗАЙ-ООЛ, Барыын-Хемчик районнуң Бижиктиг-Хая ортумак школазының башкызы:

— Бо магалыг каас-чараш бойдус чурумалдыг черле туттунган курортка бир дугаар кээп дыштанып тур мен. Улус өөредилгезиниң шугумунга хөй чылдарда ажылдаанымны өөренип көргеш, районнуң улус өөредилге килдизи мени халас путёвка-биле шаңнаанынга аажок өөрүп чор мен. Изиг аржаан суглар дугайын чүгле номнардан номчуур, анаа чораан кижилерниң чугаазындан дыңнаар боор чүве болгай. Ам ону караам-биле көрүп, анаа эмненип чоруурум бо-дур. Магалыг-ла бойлак черле чурттап чоруур улус-тур бис, оон кежиин кижи бүрүзү четтирер ужурлуг чүве-дир ийин. Мындыг магалыг курортувус турда, чамдык кижилер чүгле Кавказ, Кара-далайже дыштаныр мен дээр үе турган-на болгай. Манаа дыштанмайн, кана дыштаныр боор. Курорттуң септелгезин, изиг суг дамчыдарын арай озалдадып эгелеен, ынчалза-даа дүрген кылып доостулар.

Н. Б. КУЖУГЕТ, Ак-Довурактың трикотаж фабриказында белен кылыглар хынакчызы:

— Фабриканың профэвилел комитединиң берген путёвказы-биле мында дыштанып келдим. Бо курортта бир дугаар кээп тур мен. А арыг агаар, каас-чараш бойдус чурумал — бо бүгү чүүлдер безин кижиниң сагыш-сеткилин чайгаар-ла көдүрүп кээр-дир. Эмчилеривис-даа бистерни хүлээп ап, янзы-бүрү эмнээшкиннерни эгелей бердилер. Мында бүгү-ле чүүлдер кижилерниң дыштанырынга таарыштыр кылдынганы эки-дир. Ойнаар черлер-даа бар-дыр, библиотека-даа бар.

Х. К. БЕЛЕК, Бай-Тайга районунуң Кара-Хөлден:

— Бистиң Кара-Хөлдү анаа келген чон аажок магадаар. Оон бойдус-чурумалын мактаар чүве болгай. Ол шын-на харын. Тываның ховар дээн чараш черлериниң бирээзи-ле болгай. Бо «Үш-Белдир» курортка бир дугаар кээп тур мен. Бо черниң арыг агаарынга, бойдус чурумалынга шуут магадаар-дыр мен. Районнуң социал хандырылга килдизи менээ халас путёвканы бергенинге аажок өөрүп тур мен. Бо магалыг чаагай курортка эки дыштанып, эмненип алыр мен.

И. Г. ЧЕРДАНЦЕВ, Шагаан-Арыгның коммунал-хандырылга бүдүрүлгелериниң бызаанчызы:

— Бо курортка моон-биле ийи чаа кээп дыштанып тур мен. Путёвканы 36 рубль-биле садып алдым. Моон мурнунда чылдарда суг-биле эмнээр чер ажыглалга кирбээн турган чүве. А эрткен чылдан эгелеп бо эмнээшкин чери ажылдап эгелээнинге аажок өөрүп тур бис. Ам мында эмненип эгелей бердим. Баштайгы сезонда черле ындыг-ла чүве — чамдык ажылдарны чоорту-ла кылып доозуп турар. Арай озалдап турар чүве-дир. Ынчалза-даа бис эки дыштанып тур бис. Хандырылгазы черле багай эвес-тир, чүгле «Четтирдим» деп чугаалаар бис.

Б. К. ТАХВАТУЛИНА, курорттуң кол эмчизи:

— Колдуунда-ла июнь 2-ден эгелеп дыштаныкчыларны эмнээри-биле хүлээп ап эгелей берген бис. Сезон бүрүзүнде 300 ажыг кижи дыштанып келир чүве болгай. Амдызында чамдык дыштаныкчылар кээп четтикпейн турлар, келген дыштаныкчылар эмнээшкинин эгелей бердилер. Манаа кандыг аарыглардыг улус кээп дыштанып болурул? Оларга неврология, радикулиттер, херээженнер аарыглары, кежи аарыглары хамааржыр. Дыштаныкчыларга бүгү таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш кызып ажылдап тур бис.

«Үш-Белдир» курорттуң дыштаныкчыларының чугаазы мындыг-дыр. Оон алгаш көөрге, оларга кадыкшылын быжыглап алыры-биле чогуур байдалдар мында бар-дыр. Дыштанып, ажылдап турарларның аразында кымнарны чок дээр. Тываның билдингир чурукчуларының бирээзи Саая Сарыг-оол база мында болду. Курорт-биле чарып алганы керээ ёзугаар ол «Черге йөрээл» деп чурукту чураан. Столовайга азып турда, анаа барып, чурукчуга байыр чедирген бис. Ол чурукта хөй-ле утка сиңниккен: хем кыдыында калын хаяның кырында лама кижи бир холунда кадак пес кырында аякта сүтүн, а бир холунда — терезин черинге ону өргүүр — тос каракты тудуп алган, өскен терээн черинге ону өргүп, чоога аас-кежиин күзеп, оон чаңында бедик хаядан агып баткан аржаанны чалап алыры-биле келген турарын чурукчу уран-чечени-биле чуруп көргүскен.

Ам ол курорттуң директору М. Ү. ШЫВЫККА сөс:

— Бо чылдың март айдан эгелеп мында ажылдап эгеледим. Курортту дыштаныкчыларны хүлээп алырынга черле багай эвес белеткээн бис. Бо чылын манаа 1 муң ажыг кижи кадыкшылын быжыглап дыштанып апаар. Манаа мен чамдык четпейн турар чүүлдерни каксы чугаалаайн. Озалга системазын шуут эде кылыры негеттинип турар-дыр. Ону чүгле хүнүн бодап кылган чүве болду. Национал байлаавыс — кадыкшылдыганы шуут холга алыр, оон системазын эде көөрүнүн үези келген деп бодаар мен. Клуб — мында эң чыдып калган тудугларның бирээзи, ону дарый эде кылыры негеттинип турар. Ол ышкаш бот-боттарынга ажыктыг харылзааларны манаа калбартыры чугула деп санап турар мен.

Бо девискээрге ыяш-бээр чоруурда кол чүүл — хеме. Моторлуг хемелер курортка арга дээмалыкга, суг хемчээр черниң ажылдакчызынга шуут херек-тир. Ам курорттан өске кижилерде 10 шаа хеме бар-дыр, оларны колдуунда-ла балыктаарынга ажыглап турары чажыт эвес болгай. Ол ышкаш бойдус чурумалды хевээр арттырары-биле бо курортче эрттинилге системазын хевээр арттырары чугула, чүге дээрге каттап балыктап, аңнап алыр дээр чорумал кижилер мында көвүдеп турар.

Магалыг чаагай бойдус чурумалдыг, баштарында ак хар чайнаан тайгаларлыг, аржаан суглуг, кижилерге эң кол чүүл — кадыкшылды чаялап турар тоолзуг оран — «Үш-Белдир» курорт-биле таныжып, оон дыштаныкчылары, ажылдакчылары-биле мага-хандыр хөөрежип, бо курортту моон ыңай улам сайзырадып, хөгжүдериниң талазы-биле оларның бодалдарын, сүмелерин дыңнап, чугаалашкаш, кадыкшылын быжыглап алырынга, оларның дыштанылгазынга чедиишкиннерни күзээш, Кызылче ужудуп үнүптүвүс.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Журналист.

АМГЫ БАЙДАЛЫ ӨСКЕ. ЧҮГЕ?

Бистиң республикада тоогүдек сурагжаан аржааннар, курорттар бар. Ол дээрге бистиң байлак тарывыстың бирээзи. Оон ажыы дыка улуг дээрзин бистиң тыва чон шаг-үеден бээр эскерип келгенин билир бис. Шак ындыг курорттарның бирээзинге «Чедер» дорт хамааржыр. Ону 1937 чылдың чайынында ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң тускай шиитпири-биле курорт кылдыр ажыттынган. Ооң эге үезинде дыка аажок улуг ужур-дузалыг болган. Анаа бистиң республиканың ыраккы-узак кожууннарындан аъттыг, чадаг магадалыг кижилер боттарының кадыкшылын экижидип алыр дээш кээп эгелээн. Шак ол үеде оорга-мойну, даваннары аараан кижилер эмнензин дээш улуг эвес эмнелгени ажыткан. «Чедер» курортун амыдыралга ажыктыг кылдыр тургузар айтырыгга Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Таңчай суглар улуг үлүг-хуузун киирген. Ынчангаш олар аарыг улус чыдар эмнелгени, чурттаар бажыңнарны ол үениң шаа-биле кылган. Чаңгыс бичии автобус-биле аарыг кижилерни чыып алгаш, бо «Чедер» курортунга эккээрин чаңчыл турган. Ол автобустуң чолаачызы тыва херээжен кижи турганы бо хүннерде кырганнар сактып чугаалап орарлар.

Оларның чугаазы-биле алырга, аъш-чем аймаа магалыг турганынга, олар хөөрей бээрге, кижи чоорту-ла бүзүрей бээр болду. Чижээ, эмненип турган кижилерге хүн бүрүде наиг ханы чиртип, саржагны, быштакты, манчы-хуу, жуурну, үске быжырган далганы, сметананы, өшкү сүдүнден сүттээн шайны берип турган дээр. Чаа туткан балыктарны база эккээр турган. Ынчан бо курортка эмненип алыры-биле келген кижилер ол балыкты ииштеп чиириинге соңнуг ынак турган. Оон аңгыда ыраккы узак Тожудан мен быштаан бо-ла эккээрин анаа эмнедип турган кырганнар ынак бүзүрелдиг-биле чугаалап турарлар. Моон алгаш көөрге, ынчан боттары хандыртынып турганы иле-дир. Бо курорт дугайында Тожунуң ат-сураглыг кижилери: Кол Алгыяк, Хам-Арыкай, Мөге Самдылык суглар төөгүп чугаалаанннар. Олар херек кырында көргенин, билгенин улуг-биле кижилерге сонуургазып, чугаалап чораны дыка үнелиг дээрзи билдингир.

«Чедер» курорт тургустунганы билек-ле ногаанчыдылганы дораан эгелээн. Анаа чоок-кавының үнүштерин тарып каан. Ында колдуунда талдар, теректер тарыттынган. Шак ол үнүштерни тарып өстүрери-биле узун дурттуг бурганы араттарның күжү-биле каскан. Үнүштерни хүн бүрүде ажаарынга, ону суггарарынга эмненип-биле келген кижилер идепкейлиг чорукту көргүзүп турганы дыка солун. Хөй кижи ээлчег ёзугаар суггарылганы бедик деңнелге чорудуп турганын манаа демдеглевес арга чок. Бистиң тыва чон ынчан-на бойдуска ханы кичээнгейлиг турганы ол-дур.

Ам бо хүннерде бо курорттуң байдалын ап көөрге, мырынай өске. Чүл дээрге, моон мурнунда директорлап чораан эштер ыяш тарылгазынче, оон ажаалдазынче, арыг-силиг байдалынче чугула кичээнгейни салбайн келгенин билир бис. Арыг суглуг бугазы чок. Ону дыка ур үеле ажылдаан ужурунда курортта ганзаа шиитарның хөй кургуузу кургай берген. Ону көргеш, кижиниң баары ажыыр. Изиг чүве ыстай-даа бээр-дир. Ур чылдарның дургузунда үжедээр эмнелге бокту арыглап аштаарынга «Чедер» курорттуң чаа директору Доппу Маннай-оолович Кара-Сал боду дорт кирижип машина-биле сөөртүп турганы арыткаанын демдеглевес арга чок. Шак бо четпес чүүлдүг чайлаарынга ол улуг үлүг-хуузун киириштирген. Оон аңгыда, кургап калган ийи чүс чыгам талдарны, теректерни кескеш, машинага чүдүрген, курорт девискээринден ыраткан. Шак бо чугула ажыл-херекке курорт ажылчыннары Сояи Чамыян, Мамай-оол Оюн, Хертек Данзы-оол, Сендель Омак суглар бүгү күжүн харамнанмайн, ак сеткилдиг ажылдааннар.

Ам бо хүннерде «Чедер» курорттуң улам ыяш хөгжүдүп, сайзыралдың алыр сорулга салдынып турар. Ынчангаш чаа туттунган үш каът бажыңның иштики ажылдарын дүрген доозкаш, ажыглалга киирер болза, чонга каңчаар-даа аажок улуг белек болуру чугаажок. Бо талазы-биле курорттуң чаа директору Доппу Маннай-оолович Кара-Сал боттуңун амыр-дыжын харамнанмайн, быжыг тура-соруктуг ажылдап турары чонга мактаалдыг апарган. Чоннуң кадыкшылы — чугула айтырыг дээрзи бүгүдеге билдингир.

Кызыл-оол ТАБУРАК.
Кызыл хоорай.

ЧҮГЛЕ КҮҮСЕДИРИ АРТКАН

Чоокта чаа Кызыл район Советиниң ээлчеглиг сессиязы болуп эрткен. Аңаа «Чер реформазының дугайында» «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының дугайында» база «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» айтырыгларны чугаалажып көрген. Ол талазы-биле депутаттар боттарының санал-оналдарын киирген.

Хөй чылдарның иштинде черни ажыглап келгениниң түңнелинде, оон үнүш-дүжүткүрү кудулаан. Хөрзүнүнер үрелген. Бир эвес Кызыл районну ап көөр болза 2,5 муң гектар тарылга шөлү хат хадаажының түңнелинде элезинче шилчээн. Ынчангаш аңаа чер ажылын чорудар арга чок апарган. 12,2 муң гектар тарылга шөлүнден ээзэш-биче дүжүттү ап болур, ынчалза-даа ол база ажыглаалдан үнүп бар чыдар.

Чайгаар үнген оъттуг черлерниң байдалы багай. Ассугаттыг черлерниң байдалы оон экиживес. Бо хүннерге чедир «Х Улуг хурал» совхоз суггаттыг шөлүн эки ажыглап шыдавайн турар. «Көк-Тей», «Сукпак», «Кызыл» совхозтарның болгаш куш фабриказының боттарынга быжыглаан шөлдери ажыктыг чүве бербейн турар. Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге үстүнде адаттынган ажыл-агыйның удуртукчулары ажыл-агыйжы эвес чорууну, черни шын ажыглап билбезин, черни чеп ажыглаар талазы-биле экономиктиг санаашкыннарны кылып албааның көргүскен.

Чер ажылының дугайында айтырыгны шиитпирлээри-биле чер реформазының талазы-биле район штавын тургускан. Ол штабта соңгуургалдыг кижилерни болгаш тускай эртемниг эштерни киирген. Ол ышкаш чер талазы-биле депутаттарның район комиссиязын тургускан.

Ынчангаш хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, организацияларга, каттыжышкыннарга болгаш эштежилге ажыл-агыйынга черни ажыглаары-биле үлелге чорудуп турар.

Амгы үеде районда көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрерниң талазы-биле районда арат 15 ажыл-агыйы бүрүткеттинген. Оларга 2483 гектар шөлдү быжыглаан. Аренда керээзи-биле ажылдап турар улуска 200 гектар черни быжыглаан. Черниң ээзи болур күзелдиг хамаатылардан билдириишкиннер чогуур органнарда кирип турар. Алзы бүдүрүлге болгаш организацияларда дузалар ажыл-агыйын кылыры-биле 2626 гектар чер быжыглаттынган.

Дыка хөй ажыл-агыйлар черни чеп ажыглаар дээш тускай кооперативтерни, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны организастаан. «Кара-Хаак» совхозтуң девискээринде 6 арат ажыл-агыйы тургустунган. Оон аңгыда Каа-Хем суурда, Элегес-Аксында болгаш Чербиге арат болгаш тараачын ажыл-агыйы тургустунуп турар. Ол айтырыгларны суур болгаш көдээ Советтерниң сессияларынга көөрү планнаттынган.

ЧЕР-ЧЕР СОВЕТТЕРИ: ОЛАРНЫҢ ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАРЫ

Чер талазы-биле кызыгаар тургузарын сессияга санал берген депутаттар болгаш удуртукчулар чугаалап турган. Ам-даа чамдык ажыл-агыйлар аразының кызыгаары орта билдинмес. Ынчангаш сиген кезер үеде кайы бригаданы кайыг черге тургузарыл? Бо айтырыгны шиитпирлээри чугула. Мындыг айтырыгны тургустунуп келгениниң чылдагааны болза «Х Улуг хурал» совхоз-биле Теңгиг-Хая көдээ Совети, «Кара-Хаак» совхоз-биле Чербиги көдээ Советиниң аразында маргылдаалыг чугаа чоруп турар. Ону үзе шиитпирлеп бээринге районнуң күүсекчи комитеди болгаш чер талазы-биле тургустунган комиссия шиитпирлээр ужурлуг. Ооң-биле чергелештир арат болгаш тараачын ажыл-агыйын организастап тургузарынга күрүнениң талазындан туза чедирерин көрген болгай. Бистиң республиканың 2,8 миллион рубльди, 30 чүък машиназын 60 тракторну бээрин айыткан турган. Ол чүүлдерниң келген-келбээнин база районнар аайы-биле хуваагыы болган-болбааны сессияга база көдүртүнүп турду.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйын хөгжүдеринге материал-техниктиг базаны быжыглаар. Бо хүннерде садыг болгаш хандырылга органнары ону долузу-биле хандырбайн турар. Ажыл-агыйга баштайгы дээрезинде аъттың эдиг-херекселдери, терге, андазын дээш ышкаш херекселдер херек.

Арат болгаш тараачын ажыл-агый тургустунуп эгелээнде, совхозтарның талазындан тудуг материалдарын садып алырынга кандыг-даа дуза чедирбээннер. Кара-Хаак көдээ Советиниң девискээринде тургустунган арат болгаш тараачын ажыл-агыйынга ук совхозтуң удуртукчулары ооргулуг дуза чедирип көрбээн. Ынчангаш ук ажыл-агыйларның хөгжүлүп алырынга удуртукчу кижи бүрүзү сагыш човангыр чорууну, тыйынгыр болуру, чоп дээш дузааргак чорууну көргүзер ужурлуг.

Бо чылдың бирги кварталында сүт, эът болгаш чуурга бүдүрерин район кудулаткан. Мал оолдаашкыны кызырылган. Малдың өлүр чоруу көвүдээн.

Тудуг ажылдары шуудавайн турар. Материалдар чедишпес. Ону дилеп тывары бергедээн. Амыдырал хандырылга талазы-биле чонну хандырып шыдавайн турар. Ол бүгүнү күүседир дизе, баш удур планнаашкынны шын чорудуп, экономиктиг санаашкыннарны кылыр ужурлуг.

Көдээге социал хөгжүлдени сайзырадыр талазы-биле тускай программаны чогаадып кылдыры көрдүнген. 1993—1995 чылдарда районнуң иштинге суг дамчыдар 2,5 километр хоорзаларны, 7 километр канализацияны кылырын, 10 кудукту казарын планнаан.

Чурттаалга тудуунга 28 миллион рубльди, оон иштинде малчыннарның чурттаалга тудуун тударынга 550 муң рубльди үндүрери көрдүнген. «Тере-Хөл» совхозка 50 олуттуг ясли-садты, 624 өөреникчи кирер школаны, «Тиилелге» совхозка 140 уругларга ясли-садты бо беш чылда ажыглаалга киирерин депутаттарга дыңнаткан.

Кызыл районнуң девискээринде радио болгаш телефон харылзаазы баксыраан. Районнуң харылзаа белдириниң турар бажыңы амгы үениң негелдезинге дүүшпес. Хойжу бригадалар-биле, хову турлаглары-биле дорт харылзаа чок. Ажыл-агыйның кайчаар чоруп турарын билип алыры берге. Ынчангаш 4000 номерлиг АТС-ти Каа-Хем суурга тургузарын, бүгү хойжу бригадалар-биле, хову турлагалары-биле харылзаа шугумун тударын планнаан.

Район иштинде социал айтырыглар талазы-биле хөгжүлдени чугаалаар болза ажыл төнчү чок. Ону херек кырында боттандырары депутат болгаш удуртукчу кижилерден кончуг хамааржыр. Чүгле бо чылын безин чурттакчы чоңга 2220 баш хаван оолдарын, бир хонган 400 муң дагаа оолдарын, 25 бызааны, 30 хураганны садары көрдүнүп турар.

Көдээге чүгле материалдыг база херек эвес, ону херек кырында баштап билир тускай кадрлар херек. Сүт-бараан фермаларынга операторлар, септекчи-слесарьлар, тракторист-машинист малчыннар негеттинип турар. Ол бүгүнү профтехучилищелерге өөредип ап болур. Ынаар аныяктарны хөй-биле чорудар ужурлуг. Амгы үениң негелдези-биле алырга, былгаан билиглиг кижилер херек апарган. Ол дугайында илеткелчи-даа, санал берген эштер-даа чугаалааннар.

Сессияга көрген айтырыг бүрүзү чугула. Аңаа хамаарыштыр доктаалдарны хүлээп алган. Чүгле күүседири арткан.

Сессияга Кара-Хаак көдээ Советиниң бөлүк депутаттары Кара-Хаак паромунуң дугайында негелде айтырыг тургускан. Ол паромнап кешкен транспорт бүрүзүнден 3 рубльди паромчу ап турган. Оон ужурундан харылзаа садыг, пассажирлер транспорту чообастаан. Кызылдың орук-тудуг септелге участогу боттарының кара туразы-биле ындыг хөлези алырын доктааткан турган.

Депутаттарның ол айтырыын өөренип көргеш, районнуң күүсекчи комитеди өртектиг тургуспас дугайында тускай доктаалда хүлээп алганын сессияга дыңнаткан.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Очулга дугайында

ТЕРМИННЕР

«Шын» солуннуң редакциязы чоокта чаа тыва дылда таптыг турумчуп доктаавaан, чаа тыптып турар болгаш тыва дылче очулгазы маргылдаалыг рынокка хамаарышкан база өске-даа чамдык терминнерниң тыва дылче очулгазын чурумчудуп доктаадыры-биле оларның даңзызын Тываның Дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунга (ТДЛТЭШИ-ге) киирген. ТДЛТЭШИ-ниң дыл, словарь секторларының эртем ажылдакчылары, институттуң директорунуң оралакчызы Д. А. Монгуштуң киржилгези-биле ук терминнерниң тыва очулгазын чугаалажып көргеш, аңаа чамдык терминнерни немээш, редакцияның ажылдакчыларының саналдын база барымдаалап турган. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Термин комиссиязы байылаан. Бо дантызыда кирбейн барган мындыг чижектиг терминнер ам-даа хөй, оларны чыглап илереттинген шаа-биле Термин комиссиязынга чугаалажып, бадылап турар бис. Термин комиссиязынга бадылаан терминнерни парлалга, телевидение, радио ажылдакчылары, лекторлар болгаш өске-даа кижилер чаңгыс аай ажыглаарын хандырар дээш «Шын» солунга парлап турар деп шиитпирлээн. Терминкомга бадылаан эртемнер аайы-биле аңгы-аңгы терминнерни, солунга парлаары эргежок чугула деп көрген таварылгада, моон соңгаар-даа парлап турар бис. Ындыг янзылыг бадылаан терминнерни Термин комиссиязының даргазының оралакчыларының бирээзи ТДЛТЭШИ-ниң сектор эргелекчизи Я. Ш. Хертек белеткээш, солунга берип турар деп дугурушкан.

Моон адаанда очулгазын Терминкомга бадылаан терминнерниң даңзызын бердивис. Оларның аразында ам-даа очулгазы таптыг хоюглаттынмаан терминнер бар боор чадавас. Ындыг терминнерни немчуктулар эскерзе, боттарының саналын даразында адресче чорудуп болур: 667000 Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 4. ТДЛТЭШИ Хертек Яков Шавмакович.

ТЕРМИННЕРНИҢ ДАҢЗЫЗЫ:

Авантюра — баш мунгаш херек, шураашкын
Ажиотаж — хөлзээшкин
Акциз — немелде үндүрүг
Амбиция — тоглунуушкун, тоглунар чорук
Вертикальная связь — чагырткан харылзаа
Вертик народа — чоннуң шиитпири
Военная травма — шеригге (дайынга) болган бертик (бертингени)
Вотум доверия (недоверия) — бүзүрээриниң (бүзүревеэниниң) дугайында шиитпир
Горизонтальная связь — чагыртпаан харылзаа, дорт харылзаа
Гармонизация общества — ниитилелдиң чогумчудары.
Глава — эге
Деидеологизация — идеологиядан дашкаарладыры
Демагогия — хоозун шуугаашкын
Демонополизация — монополияны дүжүрери, оңза эрге чок болдурары
Департизация — партиядан дашкаарладыры
Деполитизация — политикадан дашкаарладыры
Дестабилизация — туруш чок болдурары
Деструктивные силы — өскертикчи күштер
Дотация — дузаламчы акша
Залог — долаа
Заложник — долаа кижи
Землеустройство — чер таарыштырылгазы
Землеустроитель — чер таарыштырыкчызы
Изъятие земли — черни хураары (хавырары)
Комфорт — бүрүн таарымчалыг байдал
Конвертируемый рубль — хостуг орнажыр рубль
Конкурент — адаанналжыкчы
Конфискация земли — черни хурааары (хавырары)
Кумир — бурганы, чүдүүр кижизи
Лицо без гражданства — хамааты эвес кижи
Меньше эмоций — изиглениишкинни шеглээр
Найм — хөлезилээри, хөлезилел
Наследство — 1) салгал өнчүзү, 2) ызыгуур салгаары
Неформалы — боттары каттышканнар
Опека — харагалзал
Ориентир — 1) угланыг, 2) воен. айтыкчы
Отчуждение — хурааары, хавырары, ырадыры
Подоплека — алыс чылдагааны
Политиканство — политиксирээри
Посредник — харылзаштырыкчы
Посредничество — харылзаштырары, харылзаштырылга
Презентация — таныштырылга
Предположение — даап бодаашкын
Предприимчивость — ажылгыр-тывынгыр чорук
Предприниматель — бүдүрүлгечи, бүдүрүлге ээзи: частный предприниматель — хуу бүдүрүлге ээзи
Предпринимательство — бүдүрүлгечи чорук; закон о предпринимательстве — бүдүрүлгечи чорук дугайында хоойлу
Приватизация — хуужудары, күрүне өнчүзү эвес болдурары
Привилегия — артык эрге
Примат — бирги черге, эң чугулазы
Присяжные судьи — даңгырактыг шииткекчилер
Пророк — өттүр билир, бүдүү билир
Пункт — пункт
Разгосударствление — күрүнениң эвес болдурары, күрүнежитпези
Раздел — бөлүк
Советское образование — шажынны эвес эртем-билиг
Спрос и предложение — херезлел болгаш хандырылга
Средство массовой информации — массалыг информация чепсектери
Страсть — 1) изиглениишкин, 2) сеткил хайнышкыны, 3) хандыкшыл
Сфера влияния — салдар чедирер чери
Таможня — каайлы чери (кызыгаар өттүр бараан, эт-сепстерни хынап, оон үндүрүг-кайлы алыр чер)
Теневая экономика — бузут экономика
Труд по найму — хөлезилеңир (хөлезилелдиг) күш-ажыл
Часть — кезек
Шантаж — кыжаныг
Шельмовать — бактаар, адын баксырадыр
Эмоция — изигленишкин
Юридическое лицо — юридиктиг албан чери (таңмалыг, хомудаар, харылаар эргелиг албан чери)

ХЕРЭЭ БАР БЕ?

Тываның күрүне дылының дугайында хоойлуну калбаа-биле чугаалажып, ону күштүг кылдыр хүлээп алган. Ол дугайын чоңга чарлаан болгай. Ындыг-даа болза ол хоойлунуң амыдыралга боттандырар талазы-биле ээзэш хемчеглер ап турарын амыдыралдан эскерер кижи-дир мен. Албан черлерниң, ажыл-агыйларның удуртукчулары, чер-черлерде Советтер олче улуг-ла сагыш салбайн турар. Тываның күрүне дылының дугайында хоойлуну кайгаар боттандырыындан тыва улустуң дылының сайзыралы, культуразы, харын мурыңнай, чоннуң келир үези хамааржыр болгай.

Автовокзалдарга аэропорттарга чарлалдарны орус база тыва ийи дыл кырынга бижиирин чоң шаг дан тура четеп келген. Чоннуң ол негелдези магазиннерниң, парикмахерскаяларның дээш, өске-даа хөй-ниитиниң черлеринге чарлалдарга база хамааржыр. Чижээлээрге, «Чедер» курортче баар автобустар дугайында чарлалды орус дылга бижиир каан турду. Орус дыл билбес кырган кижилер ол чарлалды номчуп шыдавас болгаш, автобустуң дугайында Чедерге кайнаан чедериниң дугайында ол-бо кижилерден айтырып, паланга баарап турганнар.

Үстүнде киирген чижектер дээрге мээң эскериглеримниң чүгле чамдызы-дыр. Бир эвес чылып бижиир болза, республиканың күрүне дылының дугайында хоойлуну амыдыралга боттандырбайн турарының чижектери ам-даа хөй. Бир-тээ хоойлуну хүлээп алган чүве болганда, ону күүседириниң албан черлериниң, организацияларның, оларның удуртукчуларындан хоойлунуң күүселдезинге хамаарылгалыг кижилерден Советтер негээр ужурлуг. Амыдыралга боттанмас саазын кырында хоойлунуң херээ бар бе?

Аныг-оол СҮРҮН.
Тээли суур.

Телевидение

Понедельник

ИЮЛЬ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 «Эртен». 9.05 «Фантазия». 9.25 «Чаа салгал шилип ап тур». «Т» клуб. 10.40 «Олла олчаан чогуй бербес». Уран-чечен фильм. 11.55 «Үннер эндерик — делегей чаңгыс». Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары. (Исландия). 12.00 ТМА. 12.15 «Харылзаа». 12.30 Футбол дончулалы. 13.00 — 14.00 Волейбол. Делегей лигазының бирги чери дээш.
* * *
15.15 «Шилчилге назыны». Уран-чечен телефильм. 16.30 Музыка шыгжамыры. 17.10 Уругларга — фильм. 18.15 ТМА. 18.30 Рынок хосйлузун өзүгаар. «Ажылгыр кижилер: «Чоон чүк — Барыын чүк». 19.00 Испания телевидениезиниң кежээзи. 21.00 «Үе». 21.40 Испания телевидениезиниң кежээзиниң уланчызы. 23.40 «Уран чурулгаңың метаморфозалары». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 00.10. ТМА. 00.30 «Вид». 01.35 — 02.35 «Ынак театрым».
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
7.00 Ажылгыр кижиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 «Тайга чурттуг дагайжы». 9.45 «Эрудиттерге сула шимчээшкин». 10.30 Фильм-концерт. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.00 Реклама. 12.05 «Театр тараашкыны». 13.05 «Ыттыг амыдырал». 13.30 Уругларга — фильм. 14.35 — 15.50 А. Сайгун. Солистерге, хорга болгаш оркестрге оратория.
* * *
16.50 — 18.40 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.50 Телеочерк. 18.10 Вадим Туманов: А чүү ындыг долгандырыгыл?
КЫЗЫЛДАН
16.40 Уругларга — фильм. 19.20 «Тыва черде» Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.
МОСКВАДАН
20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Футбол дончулалы. 21.00 «Үе». 21.40 Аът спорту. 22.15 Музыка программазы. 22.40 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 — 00.35 «Мээн эжим». Уран-чечен телефильм.
ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
18.40 — 20.00 Теннис.
КЫЗЫЛДАН
20.00 «Тыва-ТВ». Коммерциялыг телекомпанияның программазы.

Вторник

ИЮЛЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.20 «Чаа боттуг үүл». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.30 Уругларга дамчыдылга (Француз дыл кичээли). 10.30 «Чемпионнар-биле кады». 10.45 «Сэр». Уран-чечен фильм. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30 — 13.10 Р. Шуман. «Карнавал».
* * *
14.30 Телемикст. 15.15 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.45 «Сонуургактарга». «Авто». 17.00 Мультфильм. 17.15 Уругларның музыка клуву. 18.00 Харылзаа-шуулган. 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 18.55 «Кижи болгаш хоойлу». 19.45 «Сэр». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 «Латвия: келир үе мурнунга бичии када». 22.55 «Аргентин аялгаларлыг танго» ансамбльдың көргүзүү. 23.25 Шулукчу А. Поперечныйның чогаадыкчы кежээзи. 1-ги кезээ. 00.45 ТМА. 01.05 «Сэр». Уран-чечен фильм. 02.20—03.35 «Оперетта, оперетта».
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 «Директор болуру дээш шылгалдаа». Уран-чечен телефильм. 10.00 Ритмниг гимнастика. 10.30 «Сценаның мастерлери». Е. Н. Гоголева. 2-ги дамчыдылга. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.35 — 15.30 Концерт.
* * *
17.15 — 20.15 Россия ТВ-зиниң программазы.
КЫЗЫЛДАН
18.15 Медээлер. 18.25 Медээлер. 18.30 «Чечен мечле...» Аныяктар-биле ужуражылга.
МОСКВАДАН
19.00 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажыттынарынга. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».
КЫЗЫЛДАН
20.30 «Экивенер!». Информастыг программа.
МОСКВАДАН
21.00 «Үе». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 — 01.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 — 01.20 «Бешин дугуй».
ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
18.15 Руфина Нифонтова сактып тур... 18.30 Концерт. 19.00 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажыттынарынга. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 — 21.00 Ритмниг гимнастика.

Среда

ИЮЛЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.10 «Кижи болгаш хоойлу» 9.55 Уругларның музыка клуву. 10.40 «Мен көңгүс анаа мен». Уран-чечен фильм. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30— 13.00 «Аргентин аялгаларлыг танго» ансамбльдың көргүзүү.
* * *
15.15 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.45 «Сонуургактарга». «Куштар биести-биле кожа». 17.00 Уругларга — фильм. «Чашкы назынның сеолгү чайы». 1-ги сериязы. 18.05 Мультфильмнер. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Курупениниң Д. Шостакович аттыг квартеди ойнаар. 19.40 «Мен көңгүс анаа мен». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел палатазының Даргазы И. Д. Лаптев, ССРЭ-ниң улустуң артистери Е. Максимова болгаш В. Васильев телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харылаар. 22.55 «Уран чурулгаңың метаморфозалары». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү фильм. 23.30 Шулукчу А. Поперечныйның чогаадыкчы кежээзи. 2-ги кезээ. 00.50 ТМА. 01.10 «Мен көңгүс анаа мен». Уран-чечен фильм. 02.30—03.20 К. Голейзовскийниң хореография композициялары.
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.50 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 9.25 «Булактар». 9.55 Чылдың үелери. Июль. 10.40 Концерт. 11.25 «Армия болгаш... көдээ ажыл-агый». Телефильм. 12.00 «Овур-хевир». 13.00 Российның парламент медээчизи». 13.15 Москва Кремльниң комендатуразының үлегерлиг-көргүзүглүг оркестри силерни чалаар. 13.55 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылдышкыны. 17.15—20.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.20 Уругларга фильм.
КЫЗЫЛДАН
18.40 Медээлер.
МОСКВАДАН
18.45 Россия Президентизиниң соңгулдаларының түңнелдериниң талазы-биле ужуражылгазын. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».
КЫЗЫЛДАН
20.30 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью.
МОСКВАДАН
21.00 «Үе». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 — «К-2» Москва кинофестивалында.
ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
18.20 «Республика» көргүзүп тур. 18.45 Россия Президентизиниң соңгулдаларының түңнелдериниң талазы-биле ужуражылгазын. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Коллаж. 20.35 — 21.00 П. И. Чайковский. «Москва». кантата.

Четверг

ИЮЛЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 «Эртен». 9.00 «Аарыымның төөгүзү». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 Концерт. 9.40 Поэзия минуталары. 9.45 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.45 «Ыраажының салым-хуузу» Уран-чечен фильм. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 — 13.30 Фильм-шиниң баштайгы көргүзүү.
* * *
14.15 Телемикст. 15.00 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.20 Уругларга — фильм. «Чашкы назынның сеолгү чайы» 2-ги сериязы. 17.25 «...Он алды харлыгларга болгаш оон-даа улугларга». 18.10 ТМА. 18.25 «Ажык чугаа». 19.40 «Ыраажының салым-хуузу». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 «Кинопанорама». 22.10 «Пи» демдек-биле». 23.40 Улугларга мультфильмнер. 00.00 ТМА. 00.20 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады. 02.15 «Ыраажының салым-хуузу». Уран-чечен фильм. 03.30 — 04.45 «Венгр реггайм-бенд Москвада».
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
7.30 Телебиржа. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Моолдуң «ЦАМ» байырлалы. 8.50 «Ийиги тыныш». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 9.55 Ритмниг гимнастика. 10.25 «Сценаның мастерлери». Е. Н. Гоголева. 3-кү дамчыдылга. 11.30 — 13.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.30 Мультфильмнер программазы. 13.15 Уругларга—фильм. «Кадарчы Янка». 1-ги сериязы. 14.20—15.30 Телеконкурс.
* * *
17.15—19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.30 «Кыдыг-кызыгаар». 18.45 «Кижилен кижиже». «Сиам ийистер».
КЫЗЫЛДАН
19.15 «Хөглүг хоорайжыгаш». «Хөглүг коңга ээзээр». 19.45 Уругларга фильм. 20.00 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.
МОСКВАДАН
20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».
КЫЗЫЛДАН
20.30 «Экивенер!» Информастыг программа. 21.00 «Цэнгэл тывалары». Барымдаалыг фильм. 21.25 Киножурнал.
МОСКВАДАН
21.40 — 00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 21.55 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылының дугайында отчёт. 23.55 — 00.20 «К-2» Москва кинофестивалында.
ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
19.15 Мультфильм. 19.20 «Моол кижи болгаш аът». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Эглип келгени». 21.00 Үе.

Пятница

ИЮЛЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 «Эртен». 9.05 Мультфильмнер. 9.30 «Эжиниң оожум ажыдывыт». Барымдаалыг фильм. 10.00 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга» 10.45 «Күзел бүтпейн баарга». 12.00 ТМА. 12.15 «Маппет-шоу». Хөй сериялыг телефильм-концерт. 5-ки, 6-гы сериялары. 13.05 «Зеленчуктуң эриинде». 13.35—14.30 «Моол кижи болгаш аът». Барымдаалыг фильм.
* * *
15.15 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 16.20 Мультфильм. 16.35 Авам, ачам болгаш мен. 17.05 Уругларга — фильм. «Чашкы назынның сеолгү чайы». 3-кү сериязы. 18.10 Поэзия минуталары. 18.15 Чугула интервью. 18.30 ТМА. 18.45 Людмила Рюмина. 19.25 «Сөс». Даштыкыда орус улустуң культуразы. 21.00 Үе. 21.40 «ВиД». 01.40 ТМА. 02.00—03.05 В. Шукшин. Телешии.
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
7.00 «Ажылгыр кижиниң эртени». 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.50 «Ийиги тыныш». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 9.55 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 6-гы сериязы. 10.50 Фильм-концерт. 11.30 — 13.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.15 Уругларга фильм. «Кадарчы Янка». 2-ги сериязы. 14.20—15.35 Телеконкурс.
* * *
17.15—19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.30 Театр болгаш кино артистериниң ачы-дуза чедирер концерти.
КЫЗЫЛДАН
18.45 Уругларга—фильм. 19.05 Медээлер. 19.15 Концерт. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.
МОСКВАДАН
20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Мөңге бо черге». Телефильм. 21.00 Үе. 21.40—00.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 21.55 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылының дугайында отчёт. 00.00 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады. 00.50 — 03.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 02.50—03.15 «К-2». Москва кинофестивалында.
ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
18.45 Гомо советикус. «Улут вальс». 19.15 — 20.15 «Өг-бүле» телепрограммазы.

Суббота

ИЮЛЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 Концерт. 6.45 «Сибирь экранда». 6.55 Барымдаалыг фильм. 7.20 Мультфильм. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 Эртенги хөглүг программа. 8.30 ТМА. 8.45 Музыкалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 Режиссер Б. Шамшиевтиң фильмнери. 11.00 «Эртенги сылдыс». 12.00 А. Н. Островский. Фильм-шии. 13.25 «Депшииринин аргалары». 13.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга» деп программага музыкалыг капсырылга. 15.00 ТМА. 15.15 «20 чүс чыл. «Дүвүреңниг үениң хрониказы» деп кинопрограмма. 16.35 Чурукчу А. Захарченконуң дугайында. 16.50 Музыкалыг программа. 17.35 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы сериязы. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Концерт. 19.35 «Кыска оюн». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Үе. 21.40 «Ыры-91». 22.45 «Александр-шоу». 00.45 «Кыска оюн». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 02.10—03.10 Концерт.
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Калыкшыл. 8.45 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.15 «Амар алышкылар — шарманщиктер» (Франция). 9.30— 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 9.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылының дугайында отчёт. 11.30 «Кадар он бир» видеоканал. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Режиссер М. Лохматскаяның фильмнери. 16.40 Спортту бүгүдеге. 16.55 «Сиген кезер үе». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.20 —18.05 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.05 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Гитлер болгаш Сталин». Барымдаалыг фильм. 19.05 «Алиса». Европаның культура талазы-биле делегей журналы. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Доменик Бэвээниң өннүктери болгаш партнерлары». 21.00 Үе. 21.40 —23.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 «К-2» Москва кинофестивалында. 23.45—23.55 Коллаж.
ҮШКҮ ПРОГРАММА
12.00—17.00 «Тыва—ТВ». Коммерциялыг телекомпанияның программазы.

Воскресенье

ИЮЛЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 «С» формула. 8.30 Биржадан медээлер. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Алачуртка бараан болуушкун». 11.00 Хөглүг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 13.00 «Музыка киоскизи» 13.30 «Франция болгаш французтар». 14.20 Мультфильм. 14.30 «Орук баштың» 15.00 ТМА. 15.15 А. Аренскийниң чогаалдары. 15.35 «Сагыш-сеткилдиң хөлзээшкини». 16.35 Ф. Мендельсон. Концерт. 17.05. «Көдээден дамчыдылга». 18.05 «Үннер эндерик — делегей чаңгыс». Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Ирландия). 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.00 Улуг-хуң кинозалы. 19.30 «Сирано де Бержерак». Уран-чечен фильм. 21.00 Үе. 21.40 «Мияскинин «Христофор» сатира болгаш юмор театрының аттажементилиз». 23.00 Хронограф. 23.15 Ону шыдаар силер. 00.00—01.25 Вячеслав Малежик силерни чалап тур.
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Зарядкаже чыскаалыңар! 8.15 «Кускy кораблы». 8.55 «Шиляшкин чок вариант». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.30 «Шуут дөмей кижизи». Телешииниң баштайгы көргүзүү. 11.15 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.20 Орус видео. Марияниң балеттиң төөгүзү. 2-ги кезээ. 13.20. Ынакшыл дугайында элээн каш минуталар... 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Францияның хөй-ниитэ шылгарангай ажылдакчызы Шарль де Голльдуң дугайында телефильм. 16.55 Коллаж. 17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Автор телевидениези. 19.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.00 Медээлер. 20.15 Автор телевидениези (уланчызы). 21.00 Үе. 21.40—23.40 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 «К-2» Москва кинофестивалында. 23.40 «Хоорайны дамчыштыр аянчорук». Уран-чечен телефильм. 00.45 Москваның тайбыңга турасказтык делегей марафону.

ХЕРЭЭЖЕН... Ол сөстү адаптарга-ла, кижиниң сагыш-сеткилинге өөрүшкүнүң отчугажы хып келир. Херээжен—ол дээрге авалар, кырган-авалар, күүйлер, чаавайлар, угбалар, дунмалар-дыр. Шынап-ла, олар чокта амыдырал - чурттал-гадаа куруг ышкаш сагындырар. «Аа сүдү-биле чырык өртемчейни азыраан аваларны алдаржыдаалынар» деп улуг орус чогаалчы Максим Горький кыйгырып бижээн.

Бөгүнгү бо үндүрүлгеде эр авторлар чогаалдарын херээженнерге тураскаткан.

ЧИГЗИНИГ

Ол чайын хой кыргылдазы доозулган, тайгаже үнерившистин мурнуу үезин чүве. Мен авамга башкымның «Шошкуп тур» дээниниң үжүрүн чугаалап, эртениң алды шакта от-тыруп алгаш, маңнап, эъткемже бар-ла билир шимчээшкиннеримни кызып-кызып кылып турган мен. Алдын-Хавактың баарын өрү шошкуурга магалыг!

Авам ог иштинде бар-чок ажылды доозуп, аздак соонда ширтектер кырында ширбээн богун төп чоруурга, «Чоргаарларның» оглу Николай келгеш:

— Авам шай иживит дир, үгбай — депкеш, харыы маназында чок дедир көрүнгеш, халып чоруй барган. «Чоргаарлар» өгде ашак кижи база олурарын билир болгай. Чүге чаңгыс мени шайладыксап турар кадай боор, чиктинин «але» деп бодавышаан, авам саадаашкын чок чорупкан. «Чоргаар» дээрге ол ашактың шолазы. Чогум шын ады Ондар Серет-оол Шири-Санаа дээр. Ынчангаш «Чоргаар-Өскен, азы кысказында «Чоргаар», кадайым «Чоргаар-Кадай» дижирлер. Авам «Чоргаарның» чээнги болуп. Чалаттырган авам оларның өөнге кире бээрге «Чоргаар-Кадай» чаасказын олурган.

— Экии! Эрт-өрт дунмакыжым! Дуранчап көөрүмге, оглун хойже бар чоруур, сен аалда бооруңга, ынча-ла хөй чүүнү киллып орар, кадайлар черле кадай сөзүүн эдерип хөөрешсе деп бодап келгеш, келдирип чыттым — деп чоруй тарва, далганын, өремезин салып, шайын шаажыңга куткаш, авамче сунуп бергеш, болу кады олурупкан. Оларның чугаа-соолу малмагандан эгелээш, бараан-дараажа, чедип чорза, «Чоргаар-Кадай» орган черинден оруи адаанче доңгайгаш, көгээжик үштүп эккелгеш, дадаш чок куткаш, авамга бээрге, ужур эдерип, аас дээш, дедир сунган:

— Мен оңу хоржок мен! Болуң билир болгай сен, күүй — дээш.

— Чиктинин але, бо урутнуң, экн-бак бол, кырган күүйүнүр мек. Ийи-бирээнии ижиптеринге улуг-хырның дүвү дешти бээр эвес, чорайл-ла — дээш.

Дедир сунар аайын тып-тайн, авам апкан. Ийи дугаарын кутканының соонда «Чоргаар-Кадай» кижи чедип келийне дээш хевирлиг, ог ээжинн ажып, ыцай-бээр ылавылап көргүлээш, авамга сымыранды аарак:

— Кожа-хелбээ улуг күүйү чугаалаваска ким чугаалаарыл? Мындаа сөглээр дээш боттары эскерип каапкаш ирги бе дээш, ыыттавайн турдум. Ам мырыңай хөлүн эрте бээр, хоржок, чиктигзинген түүлүүнү чугаалаарым ол-дур ийин, үрүг.

— Үүнү чиктигзиве бердин, күүй? — дээш, авам сести бергеш.

— Харыы аан, чиктигзинген чүвем, сылерниң оглуңар-дыр иймээ.

— Дээйим, бистиң оглувус чүнү канчанты?— деп, авам ыыш сеткилинден корга бергеш.

— Аңар-адаг! Дыкэ дүвүлеве. Эртежик хемчег алаа экн. Үй-балай хамнык деттеп чадавзс. Канчап мынчага эскерии, чиктигзинмес төл боор сен? А чоп оовус эртежик чаңгыскар аразында шыкта шошкуп чоруур апардың? Чамдыкта мырынай тырта-тарта берги дег, хол-будун сарбаңнаткылаар. Черле могудекеш турары аргажок хевирлиг...

Баштай корткан авам, чүвеңиң үжүрүн ам билип каап, характарының чажын төгүлүр, ширтек сырбап каттырган орган. Ынаарга «Чоргаар-Кадайның» арны хуулуп келгеш:

— Сеп база алыстай берген калай-дыр сен! Оглун ышкаш, дээрге авам, соксал каап, эртенги эът-дамыр ынналдарын, чогум кушкылтура деп чүл дээрии болдуңар билир шаа-биле таайлыңарлап сүргааш келгеним ол. Бистер оон соонда үжелээ каттыржып каглывыс.

Кызыл-оол МОНГУШ.

ХЕРЭЭЖЕНГЕ ЫНАК ЧОРДУМ

Эзиминге элик ышкаш,
Эъреминге балык ышкаш
Херээженге ынак чордум.
Кедергей-ле ынак чордум.
Эзим черге өрт үнген,
Элик күжүр дезе берген.
Эъремни шүүреп каапкан,
Эргим балык көзүлбестээн.
Оңу ыяк билир болгаш
Чүгле моңу бодап келгеш,
Чүрээм ыстап саргып үнер...
Херээженге ынак чордум.
Кедергей-ле ынак чордум....

* * *

Эктим ашкан эдим чок бол,
Бажым ашкан малым чок бол,
Эжеи сүлде, сээң-биле
Багай кайын чурттаар деп мен.
Калган эжиң сактып ора,
Караан чажын чода бербес
Кадыг-быжыг туружунга
Хандыкшаанам сөглекседим.
Амыдырал үланчылыг,
Оңу ыяк билир болгаш
Ажы-төлүн араазында
Оттуг шолбан ышкаш-тыр сен.
Эрткен төөгүң коптарбайн,
Боттуң орууң агартпайн,
Эптиг-чөптүг чурттап чорза,
Бодавыже чүктер чинглээр.

Монгуш ДОРЖУ.

ЧОНДА КЫСТАР ТӨНГЕН ЭВЕС

Ажылывыс аайы-биле
Аралажып танышкан бис.
Ынакшыл өшкен, — үр-даа болбаан,
Ыйба ышкаш эстей берген.
Ыыт-даап чок, чүге-ле ийик,
Ырап-кончап кажа бердин.
Турум черим — суурумда
Тудугжулап артып калдым.
Чаа бажың бүде бээрге,
Чалыылар-даа өглеңир-дир.
Үлүүм кирген өөрүшкүнү
Үлежип-даа турарлар-дыр.
Арт-сын ажыр хоорайда
Адын-сураан үнер чорду.
Чарлыышкынның чылдагаанын
Сактып болдаап тыппас-тыр мен.
Үжүктап каан ынакшылдың
Удазыны үзүлген-дир
Чонда кыстар төнген эвес,
Човап хилеп чорааш чоор мен.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ЫДЫКТЫГ СӨС

Карацгыда ээнзиргей
Кадыр, бедик эллиг чернин
Кокпа оруун тая базып,
Кортканымда «Авай» дээр мен.
Булут тырткан харлыг баштыг
Бууруп сын дег хөннүм бүргеп,
Куйга, баарым ажынайнып,
Кударааида «Авай» дээр мен.
Солуп чаныл таалап чассып
Чоокта көрбээн эргимимге
Өскүс бодум катап дүжүп,
Өөрээнимде «Авай» дээр мен.
Салгап, хереэм уламчылаар
Тыва черим төлдерииге
Чагыым бергеш, сөөлгү катап
Тынарымда «Авай» дээр мен.

Болат МААДЫ.

САГЫН, САРЫЫМ

Уран чаңныг уруг эжим
Үин түрээм кыпсыптарга,
Айдын, шыпшың шак ол дүне
Амыраам сээ таалаан мен.
Дыттын, пөштүң чугу сиңгеп
Тыва черим кызы сеня
Тыпыжымның чылыы шоңган,
Тывызыксыг кежиктиимни.
Кеди, шынчы ынакшылым
Кезээ шагда камна, ынаам.
Сарыылыг баш човатпас деп
Чагыг барып сагын сарыым.

Моторк ТИРЧИН.

ЫРААЖЫГА СӨЗҮМ

Айгадан, соок мапынага,
Авто-чыгаан салонунга
Арттар ажып хемнер кежип,
Аранарда чорбушаан мен.
Ынчан шуурган, чаъста-чарда
Ырларындан чылыгып ап,
Ындынынга таалап, ханып,
Ырак-узак тоовастаан мен.
Харын ынчаар чер-чурт кезип,
Канчалдыр-даа ойнааш кээрге,
Клуб, чонже кирбес дарган
Кулаа хумнуг, караа хаптыг:
«Культураның ажылы —тик,
Куруг шалып чиген хейлер!»—
Каржы-дошкун ындыг чеме
Каралвыс суун чеже ишпээн?..
Хоозун арга, меге-биле
Кожуун шаннал, мактал чедер —
Хүгбай демги «дүжүмет» ам
Культураны сактып келир.
Кончуп, туруп, далаштырар:
«Концертиңер кайда чүдел?»—
Дарга-бошка сеткилимге
Таарыштыр хөделир сен! —
Чогаалыкчы салым-чолга
Чоос шаа-даа үнелеп чок.
Согур, мугур өйде безин
Сорук, чаяан сеня кагбаан:
Кажангы дег, үнүп өткүт,
Кара бажың бедик, чөгаар
Дынакчыга, көрүкчүге
Дыш, соот, таалал болбушаан сен.

. Бөгүн, Уля, сеня чүгле
Моңгун Тандың. Тывап эвес,
Алтай, бурят, моол-даа... чон
Адыш часкап үткүп туру!
Салым-чаяан хайыразы
Савазырап, эрнич ашкап
Аялганы куттуңдур-ла,
А мээң шүлүүм үнеп чоозун!

Салчак МОЛДУРГА.

Кымга сөглээр—билирлер бе?

— Эргим абай,
Эрес-тир мен, ажыт — дээнзиг,
Элезин сай
Эжик соктап, дывыржып тур.
Идегели
Ам-даа хевээр, оглуң маңаан
Ие кижи
Аар туруп дыңнаалыңыр
Когурум, хат болур.
Даштын сылап тура хонар,
Ковайып кээп,
Данзазын та чеже сорар.
Улуг оглуң
Чаалыг чылда үдеп каапы
Уттундурбаап,
Чагааларын ыңгжывышаан.
Сактырга-ла:
— Мана, авай! — дээнзиг
Самлар тонмуг
Маңнап ора, ужуп каанзыг.
Хонуун маңаан
Кырган ава дунуп көрбээн
Хомудалын
Кымга сөглээр билирлер бе?..

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы хүндүскү салбырының бирги курузунга студентизер хүлээп алырын чарлап тур.

Хүндүскү салбырга:

Автомобиль болгаш автомобиль ажыл-агыйы мергежилге автотранспорт факультединге;

Үлетпүр болгаш хамааты тудуг мергежилге тудуг факультединге;

автомобильдер болгаш автомобиль ажыл-агыйы үлетпүр болгаш хамааты тудуг мергежилдерге бот-өөредилге салбырынга.

Хүндүскү база бот-өөреалге салбырларынга билдиринишкиннерни июнь 20-де июль 15-ке чедир чорудар. киреринин экзаменнэрэ — июль 16-даи 31-ге чедир. институтка хүлээп алыры—август 1-деп 5-ке чедир.

Институтка киреглер математикага, орус дылга база литературага бижимел-биле, физикага аас-биле экзамен дужаар.

Ортуман школаны аллын (моңгүн) медальдыг, түскай ортумак өөредилге черии азы профтехучилишеии «кончуг эки» доосканнар хүлээп алыр комиссияның докгаатканы чанчы экзамен дужаар. «Кончуг эки» демдек алза, өске экзаменнер чокка дээдп өөредилге черинге кирип алыр, «дөрт» азы «үш» демдек алза, шупту экзаменнерни дужаар.

Кайы факультетче киреринг база кандыг мергежилге өөренирин айыткан билдиринишкинии ректорнуң адынга чорудар. Билдиринишкинге даравазында документилерни кожар: ортумак билиинии дугайында (бодуң); түскай ортумак өөредилге чери доосканнар — демдээн үштө бижээн дипломну, 3×4 хемчээлдиг алды фото-чурук, бөрт чокка, күш ажыл дептериилеп үштө бижилге. № 086/У майыктың эмчи шынзылгазы.

Паспортуң, шериг билединг болу экээр.

Институттуң филиалынга бо чылдың июнь 1-дең эгелеп бир ай хуусавыг белеткел курстары ажылдаар. Институтче киреглерге математиканга база физиканга кыска хуусавыг, телевиреглиг курстарны организастаар.

Институтка хүлээп алырга 1991 чылда ССРЭ-ниң дээди өөредилге черлеринге хүлээп алырының чугумуң барымдаалаар.

Билдиринишкиннерни база документилерни даравазынга авресче чорудар: 667001, Кызыл хоорай, Рабочая күдүм чүзу, бажың 4.

* * *

Харылзаның Новосибирск хоорайда электротехникумунга өөренирин күзээннерге шилип алырын Тыва ТССР-ниң күрүнеии харылзаа болгаш информатика бүдүрүлгези («Россвязьинформ») чарлап турар. Өөренир түскай эртемнери: автоматтыг электрохарылзаа, кей каналдыг электрохарылзаа, радио харылзаазы болгаш радио дамчыдылгазы, телеграф харылзаазы болгаш медээлер дамчыдары.

Өөренирин күзээниерии электрохарылзаанын Новосибирскиле техникумуняе чорудар. Олар бо чылдың август 5-тен 31-ге чедир аңаа белеткел курузунга өөренир, оон сөөлүнде техникумга киреринин шылгалдалары эгелээр.

* * *

Кызылдың № 11 профессионал-техникгиг училяшези 1991—1992 өөредилге чылында сургуулдарыны хүлээп алырын чарлап турар. Өөренир түскай эртемнери: радио болгаш телевидение аппаратуразын хандырар база сеглээр радиомеханик, киномеханиктер, электри дериг-керекселерии хандырар электромонтёрлар, кеп даарахчылары, чуга хеп аймаанын бажыкчылары, таштыкы хеп аймаанын даарахчылары, даараарыкчы-мотористикалар, контрольдаар, хемчээр приборлар болгаш автоматика талазы-биле специалистер.

Училищеге өөренип киреглер национальныдан, социал байдалыңнан, дыл-домаанаан, чурттап турар черлериинден, чуглугезиидеп, кежигүн азы кежигүн эвезиинден хамаарылга чокка деп эрегли.

Билдиришкинге кожар документилерни: бүдүрүлге черинден өөредип чоруткан бижик, ортумак билиинии дугайында аттестат азы оон хоолгазы. № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы. 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чурук, шериг биледиң болгаш паспортуң боттары экээр. Беседа кылып, чугаалашкан соолуңге үчилиигее хүлээп алыр. Чылдагаан чокка беседага келбээннерни үчилиигее хүлээп алыр. Хүлээп алышкын дугайында бүгү айтырыгларыы хүлээп алышкын комиссиязы шиитпирлеэр.

Дараазында адрестерже документилерни чорудар: РТМ, КМ ЭМ эртемнериинга талазы-биле 667000, Кызыл хоорай, Кочетов күдүмчүзү, бажың № 141, корпус № 1 ПАП, ЗЛП, ПВО эртемнериинга талазы-биле: 667006, Кызыл хоорай, Пальмбах күдүмчүзү, бажың № 29. хүлээп алышкын комиссиязына.

Делгелге-садыг

Чечек болгаш кат-чимис аймаанын чанчыл болган делгелге-садыг 1991 чылдың август 24-те бодуруң улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскому Кызылдың чүүрттакчыларыңа чарлап тур. Будүрүлге болгаш бажыңнар девискээрлерии ногаанчыдыр, хуу бажыңнарны, колган участокгарны арыг-шевер болдурар талазыбиле эң эки көргүзүглер дээш конкурсту келгелге үезинде база эрттирвер.

Делгелгеге болгаш конкурска киржиринии чагырлары улус депутаттарының хоорай Советиниң президиумунуң организастаар киллиимге чорударын дялеп турар. 3-13-81, 3-45-49 телефоннарны эмчиштир чагырларны дамчыдып база болур.

КИНО

ИЮЛЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Коммандос» (Индия, 2 сериалыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Бах и Брокколи» 9.00, 12.50, «День колибри» 11.00, «Бум» 14.50, «Похищенная» 17.00, 19.00, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мать урагана» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Повесть непогашенной Луны» 11.00, 16.00, 18.00 (узаткан) шактарда.

ИЮЛЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Коммандос» (Индия, 2 сериалыг) 10.00, 13.00 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Бах и Брокколи» 9.00, 12.50, «День колибри» 11.00, «Бум» 14.50, «Похищенная» 17.00, 19.00 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тайпа жителей Луны» 11.00, «Мать урагана» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Повесть непогашенной Луны» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 (узаткан) шактарда.

ИЮЛЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Генералы песчаных карьеров» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Доктор Айболит» 9.00, 12.30, «Клад рыцаря Милоты» 10.40, «Коммандос» (2 сериалыг, Индия) 14.10, 17.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Похищенная» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Профессиональная» (Франция) 14.30, 18.50, «Униженные и оскорбленные» 16.40 шактарда.

Чечен чугаа

ШЫНЧЫ ЫНАКШЫЛ

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Чүвени угаап, билип келиримде-ле үгбавыс болур Саглаймаа үргүлчүү-ле аараан чоруур кижи. Үгбамның өкпези ларыг деп улуг улустан билир мен. Ааранын дангаар-ла Кызылда өкпе аарыынга улур эмнелгеге чыткаш, азы болганчок-ла кандыг-бир санаторийге эмнедип, дыштангаш келир.

Честевис Чыргал-биле үгбавыстың өг-бүле тудуп, шайлалга эрттирип турда тырттырган чуруу бар. Саглаймаа ында хүлүмзүрээп, өөрүшкүден шолбанналган карактарлыг, бопугур чаактарлыг, делгем, чазагай хөрөктиг, кижи чарашсыныш мага хаммас кыс-ла болгай.

Аарыгның хилинчээ-ле ол ыйнаан, ам үгбавыстың карактары дүвүнне онгарарын кире берген, чаактарының эъди согдуп калган, улуг-ла көстүр чүвеси — чаактарының достак чери болган, а мага-болу арган, чинге-ле чүве, улустуң чугаалажыры дег, бөрт-биле-даа ужур шааптың болур хире хенмеленип калган. Өске улуска та канчаар көстүр чүве, кээргенчии-ле кончуг турган боор. Чогум бистерге ындыг эвес, үргүлүү кады чоруур болгаш карактарга өөренип калган. Үгбам Саглаймаа чаңчыкканы хөглүг, башпаа-биле, өөрээрек, хүндүлээчели-биле аараан шинчизин билдиртпезин кызыдар кижи. Оон кадындаа үгбавыстың аараан шинчизин кымга-даа билдиртпезин кызар кижи чеспвис Чыргалла бижиринден черле чалгаарарас. Үш-дөрт хонгаш-ла чагаа ыяан алган турар бис. Баштай честем чагааны номчуур, оон оолдары, мен. Ынчангаш үгбамның эмнелгеге чыдар үези, ам шаштанылгазы төнүп орда бис үш халыңкының маназарла чүвевис почтачы.

Ындыг үелерде чагааны номчуп дооскаш, Чыргал честейнии: «Че оолдар, бажың-балгат иштии эдс-херс тыртынар, ярыганыыл-аштанынар, мен даргалар-биле дугуржуп, Кызыл баар рейс айтыргаш, авазырыы үткүур болган-дыр мен» — дээрии четтикпейн маңаар бис. Ол сестерии дынналкан соонда, бис үш арыгланыпаштанып чүвен кайдал, алгыышкы бажын сымас, дүүнейиндир дүвүрелии дескиотен тешкилежкин эгелээр бис. Өөрүшкүвүстүн хемчээли ноқ!

Чыргал честейиин бир оңаагай чүвеии амдыгаа дээр утпас мен. Үгбавыс бажыңдан порупгарга, кашпа хонгашлатеп, кежээ чок таакпы бурулатканы турупгар. Кажаи үгбамдан «үүкүп ал» деп чагаа кирип турувуста Саглаймаанын байдалы хеп-хенертен хөлчок бергедей берген. Харыксыраң, баксыраан, арып-дорупкан үгбамны чыткан эмнелгеэринден честем сүглар аалынга эккелгеннер. Улустан ааш-даа катап «Хөөкүй Саглайны ам моон үнери кайда боор, бөгүн-даарта болган кижи-дир» дээрии дыңнаан мен. Аүгбам олүм-биле өжешкен ышкаш чыгса-ла чыдар. Чыргал честей машиназын дужаапкаш, чүгле кадайын ажаап, карактаан олурупкан. Үгбамны көрген улус улуг тынып, чигел төнгеп. Чүгле честем үгбамның каргыштыг аарыгга аспактадып алганын билбээнзиг, кадайын баесеи дег эрселдий, башпак чаңы-биле каттырыкап, сергеткен олурары хевээр. «Бөгүн-даарта болган кижи-дир» —дээртип турган аарыг үгбам үзүн кыпты ажыр чыдыпкан. Честем күжүр оон чаңнадан ыраайн, оңа кыптаан.

Терел-дергүлүүс, кожахелбээнис, чаңнас суурда кадыг чуртап олурар боонуу аразында үгбамга хамаарышкыр: «Кандыг конгуг бижыг сөөктүг кижи боор» «үзүн тыныг болган кижи-дир иймээ» деп бо-ла чугаалашкан олурардар. Мен ону бодумнуу-биле билир мен. Ол «бижыг сөөк», «үзүн тын» чүгле честем Чыргалдың холдарының бижыы-биле шыдажып чыткан. Та кайын ындыг солун чугааларны, төөгүлерии тып, сөктүп алыр кижи, честемни кайгаар мен. Үгбам ону дыңнап, сергеп, хулумзурүүнүм ааргайын ыцкынмас турган. Частын башкы айы үүле үнүп келгенде, бир үн бис үш халыңкы кежээликтей кино көрүп чорупкан бис. Честем ол кежээ партия хуралынге чорупкан чүве. Келиривиске бажың иштии кижи долган. Даштын улус: «Хөөкүй чеже болуруп, ам-на дыжын көрду», «Чыргал-ла кээргенчигдир, кадайы дээш оон артык канчаар демесежирил..» дишкен, удур-дедир таакпылашкан турлар...

Үгбамны хөөржүткен соонда честем ийи оглунуң, бистериин мурнувуска шыдамыккайын көргүзериң кызытса-даа, оон шынчы сеткяи, будүштүг ажыы-чаңы чайгаар-ла, үези келирге, кылын доштарны чараптеп үнүп келир төрээн черивис сүү ышкаш, ындыгдан мунгаралга харыызан бодунга билдиртпейн көргүзүп эгелээн. Честем дүне удуртаган ажыдарлып-дүндерлип чыда хонар. Турган кылыр-ла чүвеии тазыпылаш олурупгар. Честем ажыл соонда машиназын гаражка тургузуп каап, соң соонда суурдан ырак эвесте үгбавыстың хөөрүшке ыяап-ла барып каап кээп турар болган. Чевегже орукту честемниң ийи буду эрге часта идээш турупкан. Эш-көрү, терел-дергүлү ашнаар чугаалап, көгүдүп, бүзүредип келбеди дээрге «Үүлеии ам канаар сен, дыка сеня салыпкма» дел. Чок, честем бодуңуп түрээп, ында бар сеткилдя иагырып чадап каап. Ыңаап чорун тура, честем часкы донат үзүнүе соонда алдын, оруи ырыыже ыттыр шаптырынкан. Эъиниң берген эмин ижер-ишпес, терел-дергүлүүнүң сүмезин-даа улуг-ла херекке какпас болгаш честемниң хөрскке дегдиргеии экиривидеп хүн бүрү ханылап бар чыткан.

Честеминиң чөдүлүн чевег-биле суур аразының оруунга орай дүне улус бо-ла дыңнап, танып каар болу берген. Ынчалза-даа кым-даз ам честеминиң оруун дога турбастаан. Честем хөй чылдарда үгбамның аарыы-биле чөгел бильбейн демисежип келген, аарыгның кара сагыштыын кымдан артык билир хирезиниде бодуу аарый бергеш акаа удур көнгүс демисеппээн, сактырга харын каргыштыг аарыгга баш удур дүжүп бериикензиг болган. Район төвүнүн эмнелгезинге чыттырып каарга, чүгле бир неделя чыткан, өөнде өскүс, өөреникчи ажы-төлү артканынга сылдан турган үнүп келген.

Аарыг ындыг, бир эвес аңаа удур демисел турбас болза, бодуңуп кара ёразын төп, сорулгазын дораан чедип алыр. Май айның байырлалдары эрте бергенде, эртен өөреиип чоруурувуста ары-бажындан суг дер төгүлген, харык-шинээ читкеп, чүгле тыныжы дыңналып чыдып калган, төрел-дергүлүнге дескиндир бүзөледнпкеп чыткан честем, үгбамның чорукган орууиче чоруй барган болган.

Улус: «Кадайының ажыын үүн күш четпээни ол-дур», «Хөлүн эртир бот-боттуусунмак уруглар болгай. Саглаймаазы алгаш барганы ол-дур», «Саглайның амы-тыны дээш ол хире демисешкен хиреэнице, бодуң чүге камнап күш петпеди, халак», — дижип чыдып калган.

Честеминиң төрээн чону үгбамның хөөрүнге кожаландыр черии улуг-ла алгыдыр каспайн чыттырып каап. Кожа чыдар кызыл өнүүг ийи хларжакты төрээн черинин довурааүй чызыптарга чыыгган чон «Хөөкүйлерни, чырык чер кызырынга каңы чарылбайн, бот-боттуна цыныы, бердинии порудар, ам база каңы кожа чарылбайн мешгеп-биле чыдып алзылар. Салмы ындыг болганы ол ыйнаан» — дижип артканнар.

Хөөрүй чүгле демир херимин суурнун каңнаачы оолдары биин хериидир кылып каап. Ында немешкел чүве — үгбам, честеминиң эзержип човаапы эң-көрү демир херимнин бир чартынга «Шынчы ынакшыл — шынчы төнчүүл!» деп, сестерии чарештыр каңнадып каапкаар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34, ◆ ооалакчы-зы — 3-33-91; ● приемнай — 3-34-26; ◆ харылсаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оолдакчылары — 3-45-93. Кидлистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-35 ● советтер ажылыныи 3-34-17 3-34-98, ◆ үлетүүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көзээ ажыл-агый — 3-41-16, ◆ культура — 3-39-15, 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-41-23. ◆ чагаа киллиги — 3-39-03, ◆ оскуга — 3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19, ● унаруукчулер — 2-27-41; ● солун келбейи бөрганда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суйгота хүнневинде үзеп чыда 250 сетер үнеп. Хемчээли 2 парлалгр амазы

Тираж 27007 экз. Чагыг № 105.

Тыва АССР-ниң Нов үндүрер дер. полиграфия юлгаш ном салыныкы керектериинге талазы биле хуулге комитединиң типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко күдүмчүзү, бажың № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл июль 10 среда № 116 (14616)

(Чагыдар өртээ 8 коп.). Садар өртээ 20 коп.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

Экономиктиг харылзаалар

ЧАА БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ ЧЕРИ

Рынок экономиказынче шилчилгениң үезинде чер-чер Советтеринге, бүдүрүлгелерге боттарының бар аргалары-биле биче бүдүрүлгелерни, кооперативтерни тургузуп, боттарының экономиктиг баазазын быжыглап, бюджединиң ооргазын салып алыр аргаларны калбаа-биле ажыглай берген. Ону Ак-Довурак хоорай Совединде, «Тыва даг-дүгү» комбинатта херек кырында амыдыралга боттандырып эгелээн.

Хоорайның садыг шугумунда биче бүдүрүлге чери «Гарант» деп чарлал-аттыг садыгларның Постоянный суурда немежип келгенин хөй садып алыкчылар эскерген боор. Ол садыгларда идик-хеп, аъш-чем болгаш амыдыралга, ажыл-агыйга хереглээр чугула, ховар бараанарны садып, чондан чагыгларны хүлээп ап турар.

«Гарант» биче бүдүрүлге черин Ак-Довурак хоорай Совединиң күүскому, хоорайда күрүне банкызының салбыры болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинат акшаландырган. Ону каттышкан бүдүрүлгелер тургузар, хууда ажыл-агый чорудуп турарларга дузалаар кылдыр тургускан. Бодунуң үлетпүр бүдүрүлгезин тургуспушаан, албан организация черлериниң чагыгларын күүседир, коммерция ажылын ол организастаар. Чангыс сөс-биле, ол ам безин үлетпүр-коммерция ассоциациязы кылдыр хуула берген.

Чоокта чаа «Гарантының» директору А. А. Ширнев-биле ужуражып, каш сөс солчур аргалыг болган бис.

— Бистиң биче бүдүрүлге черин колдуунда бүдүрүлгелерни, организацияларны, хуузунда ажыл чорудуп турар кижилерни эргежок чугула материалдар, дериг-херекселдер, станоктар-биле хандырар сорулгалыг тургускан. Оон соонда ол чоорту калбак хереглелдиң бараанарын кылып, өске черлерден тып, чонга садып турар болу берген. Ынчаарга ооң эвилел иштинче үнүп, садыг харылзааларын сайзырадырынга бо чылдың май эгезинде ооң Вильнюста Мурнуу-Балтий эвилели дээр садыг-чиг эт биржазының кежигүнүнге кирген болур. Ынчангаш «Гарант» ам Вильнюста «Балтик-Артс» болгаш «Юбэс» дээр ийи акционерлиг ниитилел-биле, «Ортэкс» дээр украин фирма-биле база француз корпорация «Ника»-биле дорт, эвилелчи харылзааларны тургускан. Оларның аразында чардынган керээ ёзугаар «Гарант» ол биржаның акционер кежигүнү болуп, аңаа кирген салыышкынының хуузу-биле бараанар солчуушкунунга, дериг-херекселдер, станоктар алырынга бүрүн эргелиг. Арай-ла багай чүве, бистиң Барыын-Хемчиктиң бүдүрүлгелериниң албан организация черлериниң бистиң аргаларывысты ам-даа эки билбейн, чагыгларны улуг-ла хөөн чок киирип турары боор-дур—деп, директор чугаалады.

Чурт иштинге харылзаалардан аңгыда, «Гарант» Ак-Довурактың № 3 профтехучилищези-биле, «Дөң-Терезин» совхоз-биле, районнуң ыяш ажыл-агый чери-биле кады ажылдаарының керээлерин чарган. Ол ам-даа кады ажылдажылга керээлерин чарынга, кооперативтер, каттышкан биче бүдүрүлге черлери, өг-бүле бригадалары тургузарынга, хуу ажыл-агый организастаарынга киржиринге, деткимче көргүзеринге белен. Оон-биле кады ол бажыңында ажыл чок олурар кижилерге дузалажып, бажыңнарынга кылыр ажылдар тыпчып бээринге, оларның кылган продукциязын садып-сайгарарынга база дузалажыр. «Гарант»-биле кады ажылдажылганың керээзин чарган биче бүдүрүлгелер, кооперативтер, өг-бүле бригадаларынга шалың төлевириниң айтырыын шиитпирлээрин ол база бодунга ап болур.

«Гарантының» кол тургузукчуларының бирээзи «Тыва даг-дүгү» комбинат аңаа ийи садыг черин, контора өрээлин болгаш үлетпүр бараанары кылып бүдүрер бичии цех ажыдар черни тускайлап берген. Ол цехке дилиг материалдары кылып, оон улуг эвес хемчээлдиг аяк-сава шкафтарын, столдарны, сандайларны, өглерге таарыштыр чазаан эт-херекселди кылып үндүрер. Ол-ла цехке кадагларны, өске-даа тудуг материалдарын кылыры көрдүнген.

Бо биче бүдүрүлге чери чондан херек чок апарган, ынчалза-даа ажыглап болур бараанарны чыып алгаш, оларны боттарының садыг четкизин дамчыштыр садарын организастап турар. Постоянный суурда № 2 садыгда (оон мурнунда канцелярия бараанары турган черде) чондан чагыгларны хүлээп ап турар. Чагыгларны боттарынга херек бараанар кылдырып алырынга, аар, улуг хемчээлдиг бараанарны (бажың херекселдерин, мотоциклдерни...) сатчып бээринге хүлээп ап турар.

Ак-Довуракта чаа ажыттынган чединишкиниң ажылдап эгелээн «Гарант» биче бүдүрүлге чериниң мурнунда планнар хөй. Чайгы үеде ол соок суксун аймаан, пирожкилер садарын-даа организастаар деп турар. Чангыс сөс-биле, ол чоннуң хереглелин хандыр өөренип көөр, оон аайы-биле ажылын дүрген эде тургузуп ажылдаар апаар.

База бир солун чүве—«Гарант» Ак-Довурактың № 3 профтехучилищезиниң баазазынга бүдүрүлгелер адырларының аразының менеджерлер болгаш маркетинг мергежилдеринге бир ай хуусаалыг курстарны Красноярскиниң болгаш Москваның тускай эртемниглери-биле ажыдар деп турар. Аңаа өөредилге бөлүктерин четчелеп алганы-биле эгелээр. Ынчангаш «Гарант» бүдүрүлге черин сонуурган айтырыгларлыг кижилер оон конторазынга («Тыва даг-дүгү» комбинаттың эргелелинде) чеде бергеш, билип ап болур. Оон-биле керээ чарган организацияларның, хуу кижилерниң-даа чажыттарын «Гарант» магадылап турар.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Ак-Довурак хоорай.

ДУГУРУШТУНГАН

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш тос республикаларның удуртукчуларының ужуражыышкыны июль 8-те Ново-Огаревога болган. Чеди чурттарның удуртукчулары-биле ужуражыр дээш ССРЭ Президентизиниң Лондонга баары-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көрген.

Бо айтырыг талазы-биле М. С. Горбачев тодаргай дыңнадыг кылган. Делегейниң экономиктиг ниитилежилгезинге ССРЭ-ниң каттыжып кирериниң, оон-биле улуг хемчээлдиг болгаш бот-боттарынга ажыктыг кады ажылдажылганың сорулгаларын Президент тайылбырлап чугаалаан.

Ол айтырыгны чугаалажып көөрүнге РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин, Узбек ССР-ниң Президентизи И. А. Каримов, Украин ССР-ниң премьер-министри В. П. Фокин, Белорус ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Н. И. Дементей, Кыргызстан Республиканың Президентизи А. А. Акаев, Таджик ССР-ниң Президентизи К. М. Махкамов, Казак ССР-ниң премьер-министри У. К. Караманов, Азербайджан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Э. М. Кафарова, Туркмен ССР-ниң премьер-министри Х. А. Ахмедов, ССРЭ-ниң премьер-министри В. С. Павлов киришкен.

Лондонга чугаалажып көөр айтырыгларга хамаарыштыр ССРЭ Президентизиниң саналдарын ужуражыышкынга чүве чугаалааннар чүүлдүг деп санап көрген.

Бо айтырыг талазы-биле дугуруштунган турушту чугумчалыг болгаш эш ёзузунуң байдалынга болуп эрткен чөвүлел хуралга чедип алган.

Чөвүлел хурал дугайында тодаргай информацияны солуннарга немей парлаар.

(СЭТА).

ССРЭ ПАРЛАМЕНТИЗИНДЕ

ССРЭ-ниң премьер-министриниң оралакчызынга, даштыкы экономиктиг харылзаалар министринге К. Ф. Катушевти томуйлаар дугайында айтырыгны соңгаарладырын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының эртенги хуралынга шиитпирлээн. Бүдүрүлгениң ажылдаар шинээ чок болу бээриниң (хоозурай бээрини) дугайында хоойлу төлевилелиниң дугайында ССРЭ-ниң премьер-министриниң бирги оралакчызы В. И. Щербаков илеткел кылган.

(СЭТА).

Садыг болгаш хереглекчилер

«ТОРГАЛЫГ» ДООСКАН

Өвүр районнуң ажыл-агыйларында хөй кыргылгазы кидин-түлүк чоруп турар. Дүүн районнуң АҮК черинден дыңнатканы болза: бо сезонда 85 муң хире шээр малды кыргылдага киирер ужурлуг. Амгы үеде 33 муң хөй кыргыттынган. Оон 40 тонна 413 кг дүк алдынган. Кыргылдада ниитизи-биле 163 кижи ажылдап турар.

Алдынган дүктүң ниити дензизинден алырга, «Коммунизмче орук» совхозтуң хойжуларының көргүзүү эки боop турар. А «Торгалыг» совхоз хөй кыргылдазын дооскан. Бир хойдан-на 1,2 кг дүктү алган.

(Бистиң корр.).

ОЛАРНЫҢ КҮЗЕЛИ-БИЛЕ

«Саян» универмагының чоогунда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тускайлаан магазин бар. Аңаа кире бээрге, бүгү бараанарны көскү черде салгылааш, өртектерин көскүзү-биле аскылаан. Магазин эрткен чылдың ноябрьда ажыттынза-даа, оон хереглекчилеринге сезон аайы-биле бараанарны бараалгадып четтигипкен. Дайын киржикчилериниң хереглээн бараанарын чагыг ёзугаар тускай дептерлерге бижээш, кажан бараанар болу бээрге, открытка-биле чалаптар. Азы телефон дамчыштыр дыңнадып турар. Бо чорук садыглаашкынның база бир эптиг хевири болур.

Хереглекчилериниң чагыглары баазадан кээр болганда, эр улустуң костюмнери ховар. Ынчангаш бо бараанга оочур арбын. Ол ышкаш кышкы бөрттер, идиктер база ховар келир. Орун херекселдери пенсионерлерге чедишпейн баргылаар-дыр. Моон соңгаар бо бараанарның элбек кирип турарын хереглекчилер күзеп турар.

Салонуң садыгжылары ай, квартал планнарын ажыр күүседип келгенин «Саянның» директору Н. В. Хорошавина чугаалап турар. Комсомолчу кыс Уля Кара-Сал ол магазинниң эргелекчизи. Дайын киржикчилеринге чагыг ёзугаар бараанарны чедиштирери амыр эвес дээрзин ол кысказы-биле чугаалаар болду. Аныяк садыгжы Иркутскиниң садыг техникумун дооскан. Оон күш-ажылчы базымы сес чыл ажып чоруур. Бо кыска үениң иштинде ол ажылының хыйн тып, чон-биле ажылдап өөрени берген.

Бараан-сараан ховар үеде, сезоннар аайы-биле хеп-сынны садып турары таарымчалыг-дыр. Ынчалзажок магазинге чурттуң бүдүрген чиик өртектиг костюмнерни, идиктерни, бөрттерни, платьелерни, херээжен чонга идик, хеп-сынны болгаш парфюмерия бараанарын ховар эккээрин демдеглекседим. Оон аңгыда, кандыг-даа кижиге «кара хүннер» болу бээр-дир. Ындыг таварылгада хереглеттинер хеп-сыннар, пөстер аймаандан черле моон соңгаар болдаза кандыгыл деп күзел бар. Чүге дээрге ындыг берге байдалга таварышкан улус аңаа хереглээр бараанар тыппайн шаг болур-дур.

Ранса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

ЧЕДИШТИРЕРИН КЫЗЫДАР

Амгы үеде бараан-сараан ховартаан. Чонга келген бараанарны чөп үлээри, социал чөптүг чорукту шын сагыры — садыгжының арын-нүүрүнден дыка хамааржыр. Бистиң Шуй суурнуң садыгжылары — Зоя Санмай-оол, Тансия Хомушку, Таня Донрак ол бүгүнү ханы өөренип көрүп, чоннуң чагыгларын, дилеглерин хандырар херекке дыңнангыр, келген бараанарны чөптүг үлештиреринче сагыш салып турар. Чамдык садыгжылар келген чонга кичээнгей чок, кандыг-бир чүве айтырарга, ыттаар-ыттавас болгай. А бистиң садыгжыларывыс ындыг эвес, хереглекчилерниң сонуургаан чүүлүн тайылбырлаарын кызыдар. Ындыг ээлдек-эвилең боорга, чон оларны хүндүлээр. Чүге дээрге олар чон-биле харылзаалыг ажылдап чаңчыга бергени ол.

Район төвүнден садыгжылар ай санында бараанаар. Боттарының суурунга келген бараанарны келген шаа-биле чедиштирер дээш садыгжылар дыка кызыдар. Чоокта чаа бичии уруглар хептери, уктар келген, ону чонга келген шаа-биле саткан. Бараанар кээрге, таныш-көрүжүнге үлештирер, бүдүү садар чаңчыл оларда чок. Бир эвес ындыг тала бар болза, хереглекчилер дораан эскерип каар болгай. Ынчангаш Шуй суурнуң садыгжылары чоннуң хүндүткелин чедип алган.

Долаана СЕДЕН.
Бай-Тайга район.

САГЫЖЫМГА ЧЕТПЕДИ

«Тиилелге» совхоз бо чылын 32 кодан хойну кыргыыр. Бо хүнге чедир 10 кодан кыргыттынган. Кыргылда пунктузунга чораш, оон ниити байдалы-биле таныштым. Ында чарыштың түңнелин мынчага чедир түңневээн, чогум каш хонгаш түңнээри билдинмес. Кыргылданың түңнелинде тиилекчилерни канчаар шаңнап мактаары тодараттынмаан. Коданнарны кыргыыр график бар. Ынчалза-даа совхозтуң планы, кодан бүрүзүнүң алза чогуур дүк хемчээлиниң көргүзүү астынмаан.

Кыргылда пунктузунда 19 электри хачызы ажылдап турар. Ында мергежилдиг кыргыкчылар быжыглаттынган.

— Кыргылданы арай-ла кошкак эгеледивис. Чамдыкта коданнар келзе чогуур үезинде келбейн баар-дыр — деп, совхозтуң мурнакчы хөй кыргыкчызы Александр Монгуш чугаалады.

Четпестерни дарый чайладып, кыргыкчылар ортузунга хей-аът, сорук киирер ажылдарны чорудары күзенчиг дээрзин айтыры артык эвес дээрзин чугаалап каайн.

Кыргылда пунктузунда ниити байдал сагыжымга черле четпеди.

Эрензен ТЕЖИТ.

Дүүн

ӨӨРЕНИРИ-БИЛЕ

Амгы үеде чурттуң дээди болгаш ортумак өөредилгеге черлеринче кирер дээн аныяк оолдар, кыстар университеттерниң, институттарның, училищелерниң, техникумнарның хүлээп алыышкын комиссияларынче өөренирин дилээн билдириишкиннерни киирип турар.

Бо чылын Кызылдың башкы институдунуң факультеттеринге 380 кижини хүлээп алыр. Ынаар өөренирин күзээн аныяктар боттарының билдириишкиннерин июль 13-түң 13 шакка чедир киирер ужурлуг. Дүүнге чедир 841 билдириишкин кирген.

Бир эвес эртемнер аайы-биле алыр болза, орус дылче—41, тыва дылче 152, химия болгаш күш-ажылче 48, география болгаш төөгүже 106, физика болгаш информатикаже 48, математика болгаш информатикаже 123, биология болгаш физиктиг кижизидилгеже 104, биология болгаш химияже 21, педагогика болгаш методиканың эге өөредилгезинче 98 кижи өөренир күзелин илередип, билдириишкиннерин киирген.

Биология болгаш химия, физика болгаш информатика эртемнеринче кирер кижилерниң саны эвээш. Чамдык эртемнерге чангыс кижи өөренир черже 4-7 чедир кижилер аразында конкурс чорупт эгелээн.

КИРИШКЕШ, ЭЭП КЕЛГЕН

Улан-Батор хоорайга делегей чергелиг түрк дыл төрелдиг улустарның фестивалы болуп эрткен. Аңаа бистиң республикадан «Тыва» ансамбль киржип чораан, ээп келген.

Моол Арат Республиканың найысылалы — Улан-Батор хоорайның чурттакчылары болгаш чалаттырган аалчылар бир неделя ажыг үениң иштинде хомус, хөөмей, каргыраа, сыгыттың аялгаларын янзы-бүрү сөөк-язы кижилерниң күүседкениң дыңнаан. «Тыва» ансамбль боттарының көргүзүглерин чараш күүседип, чоннуң макталын чедип алган.

Ансамбльдиң составынга хоочун сыгытчы, хөөмейжи Маржымал Очур-оолович Ондар (Бора-Тайга суур, Сүт-Хөл район) киришкеш, бодунуң уран талантызын моол чонга болгаш оон аалчыларынга бараалгаткан.

Делегей чергелиг ол фестивальга кыдаттар, японнар, көрейлер, калмыктар, буряттар база киришкен. Оон аңгыда Америка болгаш Европа диптерден эртемденнер база сонуургап келген.

РАЙПОГА ДУЖААГАН

Чөөн-Хемчикте «Большевик» совхозта Алефтина Монгуштуң удурткан ногаажылар звенозу бо чылын аъш-чемге хереглээри-биле эвээш эвес ногаа культураларын тарып олурткан.

Он кижиден тургустунган арендаторжу бо звенонуң ажылчыннары беш гектар шөлде капустаны, помидорну, огурецти болгаш морковьту база согунаны олурткаш, бо хүннерде оон ажаалдазын багай эвес чорудуп турар.

Дуржулгалыг ногаажылар Клава Куулар, Руслана Севек, Роланда Монгуш, оон-даа өскелер боттарында быжыглаан участоктарындан хөй дүжүттү алырынга бүзүрелдиглер. Олар районнуң садыгларынга 40 килограмм хире баштайгы ногаан кулчаны дужааган.

Ногаажылар дүүн бүдүн чартык гектар шөлдүң богун аштап, суггатты чорудкан.

Бөгүн

УЖУРАЖЫЛГА БОЛУР

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң хуралдаар залынга партияның, күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннары-биле ужуражылга болур.

Республиканың девискээринде он дөрт районундан 21, Кызыл хоорайдан 29 хоочуннар келир. Ужуражылганы РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин ажыдар.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Н. П. Кононенко (Кызыл район), республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Б. С. Кошкар-оол (Улуг-Хем), социал хандырылга министри С. Д. Киров, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну В. И. Үзек (Чөөн-Хемчик), партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну В. С. Тамдын-оол (Тожу), Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи А. П. Абросимов (Таңды). Тес-Хем районда хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Д. Б. Салчак, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи С. К. Якименко (Каа-Хем), партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Д. М. Дажымба (Эрзин) олар ужуражылгага боттарының санал-оналдарын бээрлер.

Даарта

СЕПТЕЛГЕ ЭГЕЛЭЭН

Чай келген. Албан организация, бүдүрүлге черлери болгаш ажыл-агыйлар чайның изиг хүннеринде кышка белеткенип, септелгени чорудар.

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюн телептиг уткуур талазы-биле доктаал үнгенден бээр үш ай ашкан. Аңаа белеткел ажылдарын чорудуп эгелээн. Аллан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи бодунуң турар черин болгаш салбырларын септээр талазы-биле белеткел ажылдарын чорудуп келген.

Амдызында музейниң совет болгаш делгелге залдарын септеп кылыры-биле оон иштики дериглерин дүжүргеш, будуп, аштаары-биле дашкаар үндүрүп, стендилерни кылыры-биле чазаныр ажылдарын чорудуп турар. Музейниң чазаныкчызы Д. Я. Яндара залда турар стол, сандайларны хырбалап, чамдык черлеринге киирер ыяштарны хаарыылдап, тыяныгыр, тудугур чоруун көргүзүп турар.

Баштай музейниң администрация орар өрээлдерин дооскаш, даартадан эгелеп ийи залдың септелгезинче кирер.

Ол залдарга Тывага революцияның тиилээниниң 70 чыл оюнуң дугайында экспонаттарны, чураан чуруктарны, эрткен төөгүнү бижээн чүүлдерни делгээр.

ШҮГДҮНЕР, НЕГЕЛДЕЛИГ БОЛУР

Улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Совединиң онгу чыыжының алдыгы сессиязы болуп эрткен.

Отчёттуг үениң иштинде райкүүскомнуң хуралдарынга янзы-бүрү 177 айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. А 24 айтырыгларны үзе шиитпирлеп, оларның күүселдезин доктаамал контрольга алган болгаш райкүүском кежигүннериниң, килдистер эргелекчилериниң, бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларының шиитпирлерни боттандырарынга ажылга харысалгазын күүскомнуң даргазы, оон оралакчылары доктаамал холга ап, олардан шыңгыы айтырарын, хүлээп алдынган шиитпирлерни күүседирин чедип алыр талазы-биле чамдык ажылдарны кылганын илеткелчи-даа, санал берген депутаттар-даа чугаалап турган.

Отчёттуг үениң иштинде күүскомнуң хуралдарынга кедээ ажыл-агый талазы-биле сес айтырыгны, бойдус камгалалының, садыг хандырылгазының, кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң, культураның болгаш күш-культура база спорттуң ажылын чугаалажып көрген. Ол ышкаш Каргы, Мөген-Бүрен кодээ Советтериниң ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалажып көргенин райкүүскомнуң даргазы Ш. И. Намы бодунуң илеткелинге чугаалаан.

Дыка хөй улус депутаттары боттарының онаавган даалгаларын ак сеткилдиг күүседип, хуралдарга боттуг саналдарны киирип, ону күүседир талазы-биле идепкейлиг чоруп турар. Ынчалза-даа чамдык депутаттар сессияларга болгаш хуралдарга киришпес, саналдавас. Мөген-Бүрениң ортумак школазының директору Өрге Салчак база районнуң садыгжызы Болатмаа Салчак олар күүском хуралдарын чангыс эвес удаа үзүп, олурушкан хуралдарынга орта. тода санал-оналдарын киирбес, сонуургалдыг эвес, идепкей чок деп, илеткелчи шүгүмчүлээн.

Ук сессияга райкүүскомнуң даргазының оралакчызы Кара-оол Биче-оолович Донгактың бодунуң онаашкан ажылынга шимченгир болгаш тывынгыр эвезин, хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезин чедип алырынга шиитпир чогун, харын-даа ажыл чылзыр хөөннерге алзып келгенин илеткелчи-даа, санал берген кижилер-даа шыңгыы шүгүмчүлээн.

Отчёттуг үениң дургузунда күүскомнуң адынга чондан 319 чагаа, бижиктер, билдириишкиннер болгаш хомудалдар, аас-биле 98 айтырыглар кирген. Аңаа харыыларны күүскомнуң килдистери болгаш аппараттың ажылдакчылары база депутаттар бергеннер. Моон алгаш көөрге, чон-биле быжыг харылзаа бар деп чүвени херечилеп турар. Кирген айтырыгларның хөй нуруузу чуртталга шөлүнүң хуваалдазы, автомашина болгаш мотоциклдерни садары, даштыкы бүдүрүлгелерниң ховар бараанарының үлелгези, чымчак ыштан кылган өгнү, оон дериг-херекселдерин садар талазы-биле айтырыглар тургустунуп турган.

Ол ышкаш күш-ажылчы коллективтерниң, албан организация черлериниң удуртукчуларының аттарынга хомудалдар кирип турарын, уруглар садиктеринге чаштарны тургузарының дугайында, кызыгаар таможнязының хүн чурумун сагырының айтырыглары чидин-биле тургустунуп келгенин илеткелчи болгаш санал берген депутаттар чидин-биле тургускан.

1989-1990 чылдарда көдээ ажыл-агыйның бүгү адырларынга бедик көргүзүглерлиг болганы дээш Мөңгүн-Тайга район республикага тиилекчи болуп, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдиң шилчиир Кызыл туу-биле шаңнаткан болгай. Ам ындыг көргүзүглерни чедип алыры бергедээн. Бо чылдың беш айларының түңнели-биле алырга, малдың массалыг оолдаашкын үезинде кажангызындан-даа артык улуг когаралдыг болгаш каражалыг болганын демдеглээн. Хойжу бригадаларда, коданнарда хөй когарал болганын илеткелчи-даа, санал берген депутаттар-даа сагыш аарып чугаалап турдулар.

АҮК-түн даргазы К. Д. Чындын-оол беш ай иштинде районда ажылдап турар специалистерниң аразындан зоотехниктен ажылдаптар хире кижи тыппайн, өске черден зоотехник кижи эккеп алыр дээнин чүү деп тайылбырлаарыл? Ол чаа келген кижиге бажың-балгат херек болгай. Боттуң улустары бажың дээш оочурлап чоруп турда, ол кижиге бажың бээри албадаттына бээр ышкажыл. Депутаттар чөптүг шүгүмчүлелди кылганнар. Оон К. Д. Чындын-оол шын түңнелди үндүрер ужурлуг.

Чамдык депутаттар ажылда четпестерни чидин-биле шүгүмчүлээн.

Депутат **Д. О. Саая**, РСФСР-ниң Компартиязының Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары:

— Коммунист депутаттар-биле ажылды күштелдирип, оларның бөлүүн тургускан бис. Депутат бүрүзүнүң соңгукчулар ортузунга чорудар ажыл планын тургускан. Ону доктаамал контрольга алган.

Депутат **С. Ш. Иргит**, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң директору:

— Ам рынок экономиказынче шилчиир болгай бис. Хойлуң эрттир азырадыкчы чораан бис. Ам оон уштунар үе келген. Арендаторларга болгаш арат ажыл-агыйын эгелеп турар кижилерге өнчү-хереңги бээрде, бодамчалыг болгаш оваарымчалыг болуру чугула. Совхозтарның малчыннары, ылангыя экономистер бүгү чүвени санап билир ужурлуг.

К. Д. Чындын-оол, райкүүскомнуң даргазының оралакчызы, АҮК-түн даргазы:

— Районнуң совхозтарында ниитиниң малының чидери, оорга алзыры, самчыгдаары бо чылдың беш айларында, эрткен бүдүн чылдаазынга дениэрге, хөй апарды. Районнуң улуг зоотехнигинге ажылдапкы дег кижи тыппадым. Өскээртен специалист эккелгеш, бажың-биле хандырарын дилеп тур мен.

К. И. Успун, Мөген-Бүрен кодээ Совединиң даргазы:

— Районнуң почта салбыры багай ажылдап турар. Май айда мөген-бүренчилер солун албаан. Почта келбестээн. Райкүүскомнуң кежер хуралдарын кодээ черлерге эрттирер үе келген деп бодаар мен.

Оон-даа өске депутаттар санал бергеш, күүскомнуң ажылында чедер-четпес чүүлдерни хөйү-биле шүгүмчүлээн. Депутаттарның саналдарынга үндезилээш, сессияга тускай доктаалды хүлээп алган.

СЕССИЯГА, ЧУГААЛАШКАН АЙТЫРЫГЛАРНЫҢ ШИИТПИРЛЕРИН АМЫДЫРАЛГА БОТТАНДЫРАР

Сессияга организастыг айтырыгны база чугаалашкан. Райкүүскомнуң даргазының бирги оралакчызы Э. О. Слаяның билдириишкин бижээнин барымдаалааш, ону ажылындан хостаан. Оон орнунга ажылдаары-биле 5 кандидатураны депутаттар идип үндүрген. Кымнарыл ол? Районнуң бойдус камгалаар комитединиң даргазы **К. И. Салчак**, райкүүскомнуң даргазының оралакчызы **К. Б. Донгак**, АТБ-ниң начальниги **А. Х. Донгак**, чуртталга-коммунал ажыл-агый чериниң директору **О. Х. Амыртак**, Мөген-Бүрен кодээ Совединиң даргазы **К. И. Успун** олар чажыт бадылаашкынче депутаттар киирген.

Баштайгы бадылаашкынга тең саннарны К. И. Салчак-биле К. И. Успун олар алгаш, катап бадылаашкынче кирген.

Ийи дугаар бадылаашкынга К. И. Салчак хөй санны алгаш, районнуң күүсекчи комитединиң даргазының бирги оралакчызынга соңгуткан.

Адыг-Тюлюш БЕГЗИ.

Чугула интервью

ЧААРТЫРЫНЧЕ УГЛАНДЫРГАН

— Идеология комиссиязының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарын таныштырып көрүнерем, Дозур-оол Лайзапович.

— Идеология комиссиязын тургускан соонда ооң бирги хуралынга комиссияның дүрүмүн бадылаан. СЭКП-ның Уставын, партияның XXVIII съездизиниң, Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин, СЭКП ТК-ның болгаш РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының, партияның XXIII республика конференциязының, партияның республика комитединиң доктааалдарын, партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазын база комиссия дүрүмүн бодунуң практиктиг ажыл-чорудулгазынга удуртулга болдурар. Комиссия ажылын бодунуң хуралынга бадылаан план ёзугаар чорудуп турар.

Комиссияның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарынга бодунуң үзел-бодалының туружун шиитпирлиг база идепкейлиг камгалаары, социалистиг идеяларны, В. И. Ленинниң өөредиин пропагандалаары, антисоциалистиг күштерге идейлиг ойтур шавышкынны бээри, пропаганда болгаш агитация ажылын социал-экономиктиг база кижизидилгениң тодаргай сорулгалары шиитпирлээри-биле сырый холбаары, идеология ажылын чаартыры-биле партия комитеттеринге, организацияларынга практиктиг дузаны чедирери, идеология ажылының эки дуржулгазын нептередири хамааржыр. Ол ышкаш рынок экономиказынче шилчип турар үеде идеология активиниң өөредилгезин организастаары, хөй-нииттиң санал-оналын өөренири, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирери болгаш өске-даа айтырыгларны ында кирип турар.

— Комиссия хуралдарынга кандыг айтырыгларны чугаалашканыл база партияның республика комитединиң бюрозунга чугаалажыры-биле кандыг айтырыгларны белеткээнил?

— «Амгы байдалдарда күш-ажылчы коллективтерге болгаш чоннуң чурттап турар черлеринге кижилер-биле тус-тузунда ажылдың чаа хевирлерин болгаш методтарын шиңгээдириниң талазы-биле партия Каа-Хем райкомунуң ажылының дугайында», «Чогаадыкчы эвилелдерниң, культура болгаш уран чүүл албан черлериниң партия организацияларының ажылында эде тургустунуушкунну хандырып турарының талазы-биле партия Кызыл хооркомунуң ажылының дугайында», «Тывага улусчу революцияның 70 чылының дугайында», «Тываның аныяктары», «Молодежь Тувы» солуннарга парлаттынган материалдарның темалыг угланыышкынының болгаш идей-политиктиг бышканының дугайында» айтырыгларны чугаалашкан. Баштайгы ийи айтырыгны партияның республика комитединиң бюрозунга чугаалажыры-биле белеткээн.

Комиссияның инициативазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга «РСФСР-ниң Конституциязының төлевилелинге хамаарылга дугайында» айтырыгны, партияның республика комитединиң бюрозунга «Черни хуу өнчү болдурарынга хамаарылга дугайында», «ССР Эвилелин камгалап арттырарының дугайында референдумну республикага эрттиргениниң түңнелдеринге партийжи-политиктиг үнелээшкин дугайында» айтырыгларны чугаалашкан.

Партияның республика комитединиң национал политика болгаш аныяктар айтырыгларының талазы-биле комиссиязы-биле кады «Аныяктар-биле ажылды күштелдирер талазы-биле партия Улуг-Хем райкомунуң болгаш партия эге организацияларының организакчы ажылының дугайында» айтырыгны белеткээн, ону партияның республика комитединиң бюрозунуң хуралынга чугаалажып көрген.

Партияның XXIII республика конференциязы РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң идеология комиссиязын бадылаан. Оон составында партияның республика комитединиң кежигүннери 17 кижи кирген.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары Д. Л. Тинмейин ук комиссияның даргазынга соңгаан, 1990 чылдың октябрьдан бээр идеология комиссиязы элээн ажылдарны кылып чоруткан.

Партияның республика комитединиң идеология комиссиязының даргазынга бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ооң ажылының дугайында айтырыгларны салган.

— Партия Каа-Хем райкомунуң кижилер-биле тус-тузунда ажылдың чаа хевирлерин болгаш арга-методтарын шиңгээдип алыр дээш чорудуп турар ажылынга кандыг үнелелди бергенил?

— Партия Каа-Хем райкому парткомнарның, партия эге организацияларының, идеология активиниң күжениишкиннерин кижилер-биле тус-тузунда ажылды экижидеринче, ону сайзырадырынче, оон хевирлерин, арга-методтарын чаартырынче угландырганын бюронуң хүлээп алган доктаалында демдеглээн. «Кызыл тук» «Ленинчи орук», «Совет Тыва» совхозтарның партия организациялары кижилер-биле тус-тузунда база бөлүктеп беседалажып, дайынның, күш-ажылдың хоочуннары-биле ужуражып, агитквартиралар, агитшелдер аайы-биле янзы-бүрү хемчеглерни эрттирип, коммунистерниң отчеттарын хуралдарга дыңнап турар. Назылап кырааннарга, эвээш орулгалыг өг-бүлелерге, өскүстерге материалдыг дузаны, моральдыг деткимчени көргүзүп, тус-тузунда ажылды чорудуп турары чоннуң үнелелин алган.

Ынчалза-даа партия райкому, партия эге организациялары кижилер-биле тус-тузунда ажылдың чаа хевирлерин, арга-методтарын чедир шиңгээдип албайн турар. Чамдык партия, совет ажылдакчылар, ажыл-агый удуртукчулары кижилер-биле тус-тузунда чугаалажырының уран аргазын чедир билбес, оон уржуундан чоннуң аңгы-аңгы категорияларының кижилери, ылангыя херээженнер, аныяктар-биле ажылды четпес чорудуп келген. Эвээш кижилиг коллективтерде, ыраккы чурттакчылыг суурларда ажылчы чон партийжи салдардан дашкаар артып турар.

Күш-ажылчы коллективтерге болгаш чоннуң чурттап турар черлеринге кижилер-биле тус-тузунда ажылдың чаа хевирлерин, арга-методтарын дилеп тывары, дүрген шиңгээдип алыры партия райкомунга, райкомнуң доктаамал комиссияларынга, партия эге организацияларынга дааскан.

— «Тываның аныяктары», «Молодежь Тувы» солуннарның ажылын анализтээш, комиссияның хуралынга чугаалашкан-дыр силер. Аңаа кандыг чугаа болганын дончузу-биле таныштырып көрүнерем?

— Идеология комиссиязының бөлүү бо солуннарның 1990 чылдың январьдан бээр үнген номерлериниң материалдарын номчааш, оларның идей-теориктиг деңнелинче, темалыг угланыышкынынче, күш-ажылдың, өөредилгениң, мөзү-шынар, интернационалчы, патриоттуг кижизидилгениң, аныяктар дыштанылгазының, комсомол организацияларының амыдыралының айтырыгларын канчаар чырыдып турарынче, автор активи-биле ажылынче кол кичээнгейни угландырган.

Аныяктар солуннарының ажылдакчылары боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны боттандырар дээш чамдык хемчеглерни ап турарын хуралга демдеглээн. Ындыг-даа болза солуннарның ажылында четпестерни чепту-биле шүгүмчүлеп, ону эдип алырда чүнү кылырының талазы-биле сүмелерин комиссияның кежигүннери берген. Хамыктың мурнунда, комсомол амыдыралын четпес чырыдып турар, чүгле конференциялардан, пленумнардан отчёттар бээри-биле кызыгаарлаттынган. Комсомол организацияларының ажылының хевирлерин, арга-методтарын чаартыр, аныяктар айтырыгларын шиитпирлээр, социал-экономиктиг хөгжүлдениң планныг онаалдаларын күүселдир дээш чүнү кылып турар дугайында материалдар чок. Комсомол рескомунуң, райкомнарның секретарьлары болгаш өске-даа комсомол ажылдакчылары солуннарга колдуунда материал биживейн келген. Эле тургустунуушкунун аныяк мурнакчыларының арга-дуржулгазын, аныяктарның күш-ажылдың, өөредилгезиниң, амыдыралының, дыштанылгазының дугайында солунга четпес чырыдып турар.

Республиканың комсомол организациязының амыдыралынга хамаарышпас, чүгле чамдык номчукчуларның сонуургалын хаара тудар чептиг эвес, чижек-барымдаалар чок, төнчүзүнге чедир хынаттынмаан материалдарны солуннарга парлап турарын шүгүмчүлээн.

Үстүнде айыткан болгаш өске-даа четпестерни эдип алырын «Тываның аныяктары», «Молодёжь Тувы» солуннарның редакцияларының чогаадыкчы коллективтеринге тодаргай саналдарны, сүмелерни берген бис.

Ол коллективтерниң амыдыралынга хамаарышкан чамдык айтырыгларны (акшаландырылга, чамдык ажылдакчыларның чуртталга байдалының экижидер талазы-биле) партия рескомунуң секретариадынга болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң мурнунга салган бис.

— Партия комитеттеринге, идеология активизиге кандыг практиктиг дузаны комиссияның кежигүннери чедиргенил?

— Идеология комиссиязының кежигүннери партия комитеттери, партия эге организациялары-биле харылзаалыг болуп, ажылды чаартырының, арга-методтарын сайзырангайжыдарынче угланган хемчеглерни ап турар. Партияның республика хүннерин Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем, Улуг-Хем районнарга эрттирип турар үеде райкомнарның, парткомнарның идеология ажылдакчыларынга практиктиг дузаны чедирген. Райкомнарның идеология комиссияларының даргаларынга кежигүннериниң ужуражыы ажыл-ижиниң байдалын сонуургаан, ажыктыг сүмелерни берген. Идеология комиссияларының даргаларының, партия комитеттериниң, партия эге организацияларының секретарьларының, пропагандистерниң республика семинарларын эрттирген. Оларның арга-дуржулгазының солчулгазын организастаан.

— Комиссия элээн ажылдарны чорудуп турар-дыр, оон-биле чергелештир бо комиссияның ажыл-чорудулгазында кандыг четпестер барыл?

— Партияның республика комитединиң идеология комиссиязы ооң салып турар негелделерге дүүштүр ажылын ам-даа организастап шыдавааан. Идеология комиссиязының кежигүннери шуптузу оон ажыл-чорудулгазында хаара туттунмаан. Чорудуп турар ажылывыстың утка-шынары ханы эвес, дээштиг ам-даа чавыс. Ылангыя чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле ажылывыс кошкак, ону экижидери негеттинип турар. Дыка хөй күш-ажылчы коллективтерге идеология комиссиязының кежигүннери, хөй санныг актив барбайн, чон-биле ажыл чорутпайн турарындаа оларның иштинде күш-ажылдың сагылга-дүрүмүн үрээр, кем-херек үүлгедир, арагалаар кижилер бар болуп турар. Ындыг чорук планныг онаалдаларының күүселдезинге багай салдарны чедирип келген.

Идеология комиссиязы ажылында четпестерни эдеринин хемчеглерин ап, идеология ажылын чаартыр дээш ажылдап турар бис.

— Идеология комиссиязының ажылы-биле таныштырганыңар дээш четтирдим, Дозур-оол Лайзапович.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК алган.

САНЫ-МӨГЕ УКТУГ

Мөңгүн-Тайга районнуң мурнакчы малчыны чораан Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде бодунуң хуузала малын хоорзазын фронтуга үзүп берип, Кызыл Шериге дузалаан, ма[illegible] белектерни чедирип, [illegible] ваның төлээлери-биле ка[illegible] дайын чылдарынга Барыын Фронтуга чораан Оорж[illegible] Шаңгыр оглу Саны-Ширинниң чурттап эрткен амыдыралы база бир онзагай. Тываның сураглыг чогаалчызы Степан Сарыг-оол ук кырганы хүндүлээш оон хөрт адын адавайн «Саны-Мөге» деп шүлүглелде шола ат-биле бижээнин школачылардан эгелээш улуг назыныгларга чедир номчуваннар ховар боор.

Ук маадырның ажы-төлү бо хүннерде база-ла бистиң аравыста ажыл-ижинге мактадып, чурттап чорууллар. «Саны-Мөге» кырган-ачавыстың оглунуң улуг кызы маадырның адын өнгеш[illegible] ажылдап чоруурун [illegible]. Куулай Алдын-ооловна Саны-Мөге бо хүннерде Мөңгүн-Тайга районнуң ажаалга банкызының кассазында кассир бол[illegible] мактадып ажылдап чоруур.

А ортун кызы Валентина Ондар районнуң улус депутады, уруглар садиктериниң партия организациязының секретары «Чечек» уруглар садының эргелекчизи, 3 уругнуң иези, коммунист кижи. Ол 1979 чылда Кызылдың башкы училищезиниң школа назынче четпээн уруглар садтарын дооскаш, Бии-Хем районнуң Сесерлиг суурунуң ясли-садынга кижизидикчи баштай болуп, бодунуң күш-ажылчы базымын, амыдыралче улуг чоруун эгелээн. Амыдыралының аайы-биле Мөңгүн-Тайга районнуң Мугур-Аксы суурунче көже берген, мында ажылын уламчылап, 1985 чылдан эгелеп «Чечек» уруглар садын эргелеп бо хүннерге чедир ажылдап чоруур.

Садиктиң корпузу шаанда Мугур-Аксының эрги школазында турар-даа болза, оон иштики-даштыкы байдалы көрүштүг, каастал-көргүзүглер чоннуң негелдезинге дүүшкен. «Чечек» садик эрги суурнуң база бир онзагай, чараш чимизи болуп келген. Бичии ажылдарны бүгү-ле чараш чүүлдерге ында өөредип, кижизидип турар.

Коллективте шупту аныяктар, оларның ажылынга кызымаа, демниг, найыралдыы ук коллективтиң удуртукчузунуң ажыл-ижи чоруун бадыткап турары ол. Олар уран чүүлге-даа, спортчу маргылдааларга-даа, хөй-нинти ажылдарынга-даа шаңналдыг черлерни районга ап келген. Тывага улусчу революцияның 70 чыл база районнуң тургустунганындан бээр 50 чыл оюнга турааскааткан ажылчык коллективтерниң аразынга уран чүүл көрүлдезинге үшкү черни чоокта чаа ээлээн.

Коллективте ажылдап турар аныяктардан хөгжүм башкызы О. Ирегит, кижизидикчи башкылар С. Салчак, Г. Кан-оол, Т. Демдек, Г. Моңгуш, А. Докпан-оол, оларның дузалакчылары М. Айыыш, Х. Шончалай, Р. Сугур сочарыштың тиилекчилери.

Валентина Ондар чүгле бодунуң ажылы-биле кызыгаарланмайн, хөй-нинти ажылын ак сеткилдиг-биле кылып, бодунуң өг-бүлезин, ажы-төлүн база кижизидип, амыдыралга бүзүрелдиг турушлуг кижилерниң бирээзи болуп чоруур. Ол бодунуң билиин бедидип, Кызылда Күрүнениң башкы институдунда бот-өөредилге-биле база өөренип турар.

— Бүгү-ле чүвеге канчап четтигип, ажылдап, өөренип чоруур силер? —деп мээң айтырыымга, Валентина мынчаар харыылады:

— Бо бүгүге мээң дыштыгыжым чөленгиижим, мени деткип, дузалап чоруур кижи өөм ишти чүве.

Шынап-ла, Александр Ондарга багай-согай бажың ээлериндаа бырашпас-тыр дээрзин караам-биле көрген мен. С[illegible] херээжен эжиниң бажыңгы дег ажылын шупту бодунга хүлээнип алган, чо[illegible] аразында эки ажылдап чоруур аныяк ада-дыр. Аныяк кижилер шак мынчаар бот-боттарын билчип, хүндүлежип чоруур болза дыка эки, ёзулуг аас-кежиктиг өг-бүле деп чүве олдур ийин.

Раиса ОНДАР.

АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИ ЭВЭЭШ БЕ?

Сөөлгү үеде солуннарга малчыннарның ажыл төлевири эвээш дээр дугайында удаа-дараа материалдарны бүдүрүлгениң ол кол адырында ажылдап турарлар бижип турар. Ажылчын кижиниң сонуургалы, амыдыралының база бир дөзү ында болганда, ол чөп-ле болгай.

Чүулдүн эгезинде-ле демдеглексен кааргым болза: 1986 чылда совхозтар ажылчыннарының хол-биле кылыр ажылдарга тариф төлевириниң разряд аайы-биле 26-дан 31 хуу чедир өстүрген болгай. Ынчангаш эрткен чылдарда бичеe-даа бол, төлевирни өстүрер талазы-биле хемчеглер алдынып турган дээрим ол.

Малчыннарның ажыл төлевириниң дугайында сайгарылгаларны, тайылбырларны эрткен чылдарда солуннарга база бижип турган. Ындыг-даа болза, малчын кижиниң акша ажылдап алыр шинээ колхоз, совхоз бүдүрүлгезинде өске ажылчыннардан кудуу эвес, а чамдык таварылгаларда харын-даа бедик дээрзин төрүүр хой малдап турарларга чижеглеп тайылбырлаарын оралдажып көрейн.

Төрүүр хой малдап турар малчыннарның төлевирин 5-ки разряд-биле (6 разряд бар) тариф ёзугаар чылда санаарга, 1938 рубль (5 р. 31 к. х 365) болур. Хурагаан, немелде дензи, дук дээш чыл төнчүзүнде төлевирни ажыл-агый доктааткан турда, үстүнде айыткан акша түңүн 25-тен 50 хуу чедир улгаттырарын көрген. Оон аңгыда чылда 8 байырлал, 52 дыштаныр хүннерниң ийи дакпыр төлевири база малчыннарның I, II клазы, ажыл стажы дээш (ортумаа-биле 10-15 хуу) немелделер кирер. Бо бүгүнү кадарга 3516-дан 4162 (үстүнде айытканы-биле 25-тен 50 хуу чедир улгаттырганындан хамааржыр) рубль болур-дур. Ол түңнерге район коэффициентизи 20 хуузу база Тываның иштинге стаж дээш 30 хуузу немээр болзувусса, төрүүр хойда малчын чылда 5068-тен 5243 рубльди планныг продукцияны 100 хуу алганда төлевирге алыр аргалыг-дыр. Ынчангаш айда бир кижиге онаашкыр 422-520 рубль болур. Ол түң продукцияны планда көрдүнгенниден эвээшти азы хөйнү алганындан хамааржыр.

Алган продукция дээш санажыры-биле расценка тургузар болгаш ол ёзугаар чыл төнчүзүнде санажылгаларны кылып турары билдингир болгай. Бо таварылгада ажыл төлевирин кылдынган ажылды барымдаалап төлээр система-биле чорудуп турда, үстүнде бижээним план база чижек-норма деп чүүлдер ажыглаары албан апаар-дыр.

Продукция алгыжеге чедир малчыннарның ажыл төлевирин баш саны-биле, бир айда бир хойну малдап, ажааганы дээш 76,6 көпеек дээн ышкаш расценка-биле аванс кылдыр төлеп турар болгай. Мындыг таварылгада ай санында алыр акша район коэффициентизи-биле 264 руб. (230 хой х 76,6 көп + район коэффициентизи) болур. Азы өг-бүле ийи кижи 460 хойну малдап турар болза, 528 акшаны аванс төлевирге санаан турар ужурлуг-дур.

Аванс төлевирни, расценканы доктааткан турда, кол-ла чүве бир малчын азы өг-бүле чеже баш малды малдап турар болдур, ажыл төлевири оон хамааржыры үстүнде тайылбырдан илдең ышкажыл.

Үстүнде айыткаым ышкаш малчыннарның акша ажылдап алыр шинээ чамдык ажыл башкарылгазының чаа хевирин ажыглап турда, өске ажылчыннардан бедик дээн болгай мен.

Ону канчаар тайылбырлаарыл?

Сөөлгү үеде малчыннарның хөй кезии аренда керээзи-биле ажылдап турар. Мындыг таварылгада ажыл төлевирин малчынның алган арыг орулгазындан төлээр апаар. А арыг орулга хой продукцияны алгаш, ону бүдүреринге дорт чарыгдалдарны эвээжедир болза, ынчан ол камнап алган чарыгдалдар төлевир кылдыр малчынга эглип келир болгаш үстүнде айыттынган акша түңүнге кызыгаарлаттынмайн, малчын кижиниң акша ажылдап алыр шинээн сонуургалын бедидер ужурлуг. Чижээ, «Торгалыг» совхозтуң аренда керээзи-биле ажылдап турар малчыннары 1990 чылдың түңнели-биле чыл төнчүзүнде санажырга, Кара-Тал бригадазында бир кижиге онаашкыр айда ортумак шалыңы 676. Чоза бригадазының хойжуларының — 572 рубль болган. Мындыг чижектер республиканың совхозтарында кайы хөй.

Аренда керээзи-биле ажылдап турар малчыннарның бүдүрген продукциязын совхоз, колхозтар доктааткан санажылга өртээ-биле санап турган болгай.

«Бо чылдан эгелеп чер, мал продуктуларын күрүнениң садып алыр өртээ өскен болгай, чүге бичке ол өзүлдеге хамаарыштыр төлевезил?» — деп, малчыннар айтырып турар.

Маңаа тайылбыр кылдыр күрүнениң садып алыр өртээн чүү дээш өстүргенин көрүп көрээлиңер.

Эрткен чылдарда турган өртектерге үлетпүр бүдүрүлгезиниң — машина-техниканың, оларга херегләэр артык кезектерниң, кывар-чаар чүүлдерниң, тудуг болгаш өске-даа материалдарның өртээниң улгатканындан транспорт ажыглааны дээш тарифтериниң өскениниң ылгалын, банк чээлизин ажыглаарының хуузунуң өзүлдезин эгидери-биле күрүнениң продукция садып алыр чаа өртектерин тургускан. Моон алгаш көөрге, ажылчыннарның ажыл төлевирин өстүреринге чарыгдалдарны чаа өртектерже киирбээн ышкажыл.

Бо чылдагаан-биле ажылчыннарның ажыл төлевирин колхоз, совхозтар оглулуг-ла өстүрүптер аргазы чок болуп турар. Ынчангаш тус-даа, төп-даа солуннарда бижип турары ышкаш, көдээ ажыл-агый продукциязын күрүнениң садып алыр өртээ ам-даа чавыс дээрзин бо чүүлдер бадыткап турары ол.

Ынчалза-даа санажылга өртээниң орнунга арендада малчыннарның продукциязын күрүнениң садып алыр өртээ-биле санап, оон дорт чарыгдалдарны, аренда төлевирин казааш, артканын төлевирге бээр кылдыр моон соңгаар керээлерни чарарының дугайында ажылдың Агроэвилел чорудуп турар.

Маңаа немеп каар база бир чүүл бар. Малчыннарның ажыл төлевириниң эвээш болур база бир чылдагааны — малды нормада көрдүнгенинден эвээшти малдап турарында. Бир малчынга 230 хой онаажыр турда, 300-400 башты 2-3 кижи малдап турар таварылгалар бар.

Ол норма-чижекти санап, көрүп, бүдүрүлгениң ол адырының экономиктиг байдалы-биле холбап, мал одарладыр черлерниң тургузуун, малды малдап азыраарынга чарыгдаар үе-шакты өөренип, тускай саавыр ёзугаар доктааткан-на болгай.

Специалистерниң талазындан четпестер бар болбайн. Өртек, төлевир дугайында тайылбыр ажылын чедир чорутпайн турарындан айтырыглар хөй-хөйү-биле тургустунуп турар.

Чүүлдүң төнчүзүнде демдеглээр бодай-дыр мен. Моон соңгаар херегле бараанпарының өртектериниң улгатканы-биле, көдээде ажылчыннарның ажыл төлевирин өстүрүп болурунуң аргазы бар бе дээн айтырыгга харыы кылдыр колхоз, совхозтарның боттарының акша-хөреңгизиниң байдалы-биле, көдээ ажыл-агый продукциларын ковудедиринче угланган немелде төлевирлерни, шаңнал-мактал төлевирлерин доктаадырын сүмелеп турар бис. Амгы үеде республиканың колхоз, совхозтары продукция бүдүрерин күрүнеге садарын дыка эвээжеткен. Оон чылдагааны-биле ажыл-агыйларның хөй кезии сан-хөө талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып турар.

Ынчангаш амгы үеде «Канчаар ажылдаар болдур бис, ынчаар чурттаар бис» дээрилe чөп.

Макар САТ.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы.

Специалистиң тайылбыры

МЫНЧААР АЖЫЛДАП ТУРАРЛАР

Соңгулдалар эрткенден бээр ам чыл ажып турар. «Бо үениң иштинде соңгулда мурнунуң программазын улус депутаттары херек кырында канчаар күүседип турарыл?» деп айтырыг соңгукчулар бистерге, чугула деп бодаар мен. Соңгуп алган депутадывыстың кандидаттап турган чүнү аазап турганын билир бис. Ынчангаш оларның бөгүн канчаар ажылдап турарын соңгукчулар чугаалаар, солуннарга бижир болза эки.

«Тыва мелиорация суггарылга» тудугунуң КМК-1-ниң даргазы Алексей Монгушович Маркс-оол Тыва АССР-ниң улус депутадынга Кызыл-Мажалыктың Барыын талакы соңгулда округундан ийи удурланыкчылыг дедшиттирген. Соңгулда мурнунуң кампаниязы чорууп турда, «ам-даа аныяк кижи-дир ийин, моондаа соңгаар үези бар, дуржулгалыг улгады берген кижиден соңгуп алыылынар» деп турганнар база бар. Соңгукчуларының берген чагыглапының 70-80 хуузун депутат бо үеге чедир күүседипкен дээрзин демдеглеп каайн. Ону дараазында кылдынган ажылдар-биле бадыткаайн. Бот-тывынгыр артистерге автобус, ийи аал ишти чурттаар бажың тудуунуң айтырыгы шиитпирлеттинген, районнуң Культура ордузунуң даштын асфальтылаан. Оон-биле кады суурнуң Октябрьская кудумчузундан суггарылга-тудуг суурунга чедир километр ажыг орукту асфальтылаттырган, бажың тудар шык, тулаалыг черни кургадыр сорулгалыг буганы кастырган болгаш дөрт кудукту кылдырткан. Депутаттың киржилгези-биле суурнуң Зелёная, Авиация, Сельская кудумчуларын кыш үеде эптиг болдурары-биле сайгылгааннарны киирген. Бо болза чыл иштинде кылдынган чүүлдер-дир. Белен, амыр кылдына бээр чүве кайда боор, маңап олурар болза, чүү-даа бүтпес. Кижиниң улус-биле кандыг-бир айтырыгны дугуржуп, чугаалажып билири ындыг болур-дур. А кол-ла эки талазы — депутадывыстың кызымаанда, соңгукчуларымның негелдези хереглели деп чүүлдерни билири. Чижээлээрге, биске культура ажылдакчыларынга-дыр Москвага четкеш, министерство дамчыштыр чээрби олуттуг «Вахта» деп автобусту чөпшээредип алгаш, улаштыр чоруткаш, Псков хоорайда автомобиль заводундан эккелген.

Күүсеттинип эгелээн чагыглар база бар. А. М. Маркс-ооолдуң депутат ажыл-хүлээлгези чүгле чагыглар күүселдези-биле кызыгаарлаттынмайн турар, оон соңгуткан округтуң девискээринде оон дузазын албайн турар улуг-биле албан черлери барык чок деп болур. Берге бо үеде бистиң депутадывыстың сагыш човангыры соңгукчуларының сеткилин өөртүп турар.

А. М. Маркс-оол Кызыл-Мажалык суур, Барыын-Хемчик район Советтериниң депутаттары-биле харылзаалыг. Демниг, күш катчып шиитпирлээр айтырыглар бо-ла тургустунуп келир, сүмележирдаа апаар. Демнежип алгаш депутаттар негелде-даа кылырга эптиг дээрзин олар билле бергеннер. Черле мынчаш кижилерге чоок, оларның сагыш-сеткилин билир кижилер

Соңгукчулар депутадының дугайында

чоруур боор чүве-дир ийин. Клубка оюн-тоглаа, кежээлер дээнде, чыда калбас, ынчангаш чоннуң амыдыралын, оларны дүвүредип чоруур айтырыгларны хөлчок билир.

Маңаа улаштыр база бир депутат дугайын чугаалап көрзе деп бодап чоруур мен. КМК-741-ниң удуртукчузу Д. М.-К. Хомушку—район Совединиң депутады. Аңаа хамаарыштыр үнелел бер дизе, ажылга чогаадыкчы, тывынгыр кижи деп харылаар ийик мен.

Ажык-чарлыг эрткен соңгулдаларга эрткен чылын бир дугаар киришкенивис ол, ынчангаш соңгукчуларның талазындан чайгылчак чүүлдер турганы чугаажок. Аңаа үндезилеп, мындыг чүүлдү чугаалаар бодай-дыр мен. Культура албан черлериниң материалдыг баазазы ындыгла эки эвес деп чүве кижилерге билдингир. «Барлык» совхозтуң директору В. С. Моңгуш РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттап турда, деткип, ужуражылга үезинде культура ажылдакчылары кады чорууп турдувус «Хемчик» ансамбльдиң концерттерин Бай-Тайга Сүт-Хөлден, Кара-Хөлден бээр үндүрүп турган бис. Культурага хамаарышкан чагыгларны берип турдувус. Оон бээр ам чыл ажып тур, шимчээн чүве черле чок ийин. Депутадывыска эрткен чылын күзүн айтырыг салган мен. Ынчан «чаңгыс черден деп шиттирген эвес, районнары хөй болгай харын» деп бодап каан бис. Ынчангаш чоорту дузалажы бээринге даажок идегеп турдувус, ам ийи дугаар чылче кирип бар чыдыр, харыы чок. Хөй-лаа эвес, чаңгыс автоклуб чагаан бис, библиотека, көдээ культура бажыңнарынга дериг-херекселдери-биле дузалажырын дилээн мындыг бис. «Депутат кижиже көрүп алгаш олурар эвес» дээр болдалдар тургустунуп келир-даа боор чадавас. Нинти херек боорга бүзүреп идегээш база ындыг чүве-дир ийин. Депутаттарывыс турда культура албан черлериниң материалдыг баазазы чүгээртээр боор деп идегеп турар бис. Көрээлиңер дааи: «Барлык» совхозтуң төвүнде Культура бажыңының одаага системазының үрелгени-биле, чартыы кыжын доңган, ынчангаш библиотека ажылдавайн келген, кажан кылдынары эки-ле билдинмес. Аксы-Барлык, Хөнделен салбырларда байдал база оон дээредевес. Бистиң районда азы бүгү Тывада көдээ культура албан черлериниң бажыңнары шупту совхозтар балансызында болгай, ам бо үеде рынок экономиказынче шилчээнинге сылдап удуртукчулар клубтарже, библиотекаларже көрүнместээн. Мындыг байдал культура ажылдакчыларын, бистерни дүвүредип, сеткиливисти дүвүредип турар. Культура албан черлеринге совхозтар удуртукчулары хамаарылгазын эде көрбес чүве болза, көдээ культура бажыңнары хагдынып, ажылдаар кижилер тывылбайн барып болур. Ындыг байдалга четпес дээш ажылдаар ужурлуг бис.

Районнуң көжүп чоруур агитбригадазы бо чылын шупту совхозтар-биле керээ чаргаш, оларның хову турлагаларында, малчын бригадаларда, сүт-бараан фермаларда ажыл-ишчилерге кинону, концерттерни көргүзүп, беседаларны чорудуп турар. Районда чаңгыс «Барлык» совхоз чарын алган керээзин күүседирин саададып турар, көрдүнген акшазын шилчитпээн. Кижилерниң сагыш-сеткилинге тааланчыг ырының, шүлүктүң, баштак чугааларның кайы хире салдарлыг боор болурун утпаза чогуур.

Бо чагааны бижип олура, мындыг бодалга келдим: соңгуп алганывыс депутаттарның соңгулда мурнунуң программазын амыдыралга, ажыл-херекке канчаар боттандырып турарын соңгукчулар бижир болза эки-дир. Кымның кайда канчаар ажылдап турарын билип олурарывыста-даа эки болгай. Соңгулда мурнунда аазап турганы чүүлдерни хөй болгай, билир бис. Ынчангаш ол дээш ажылдаар ужурлуглар.

Анатолий КОНГАР.

Улус депутаттарының Барыын-Хемчик райүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи.

ЧАЖЫНДАН САЛГААН

Тыва улустуң уzаныр-чазаныр, даараныр ус-шевер чаңчылын Бай-Тайга районнуң чону хумагалалдыы-биле камнап, ону улам сайзырадып, аныяк, чаш салгалга дамчыдып берип турар.

Эң ылангыя бичии уруглар садиктеринде, школаларда ол ажыл идепкейлиг чоруп турар. Бичии уруглар тывызыктарны, үлегер домактарны, тыва улустуң ырларын доктаадып ап, тыва национал хептиң кедеринге чаңчыгып, шала улуглары тыва национал идик-хепти, эт-септи дээш, өске-даа чүүлдерни даарап, чазап турар.

Кызыл-Даг суурда «Анай-Хаак» уруглар садигиниң бичии оолдар, уруглары тыва хепти кедеринге, каасталгаларны эдилээринге ынак.

Александр ХЕРТЕК.

Ийи медээ

МАССАЛЫЫ-БИЛЕ КИРГЕН

Улуг-Хем районнуң ажылагыйлары бо хүннерде сиген кезилдезинче массалыы-биле кирген. Районнуң сигенчилери амга чедир 312 гектар шөлдүң сигенин кескен, оон 54 гектарындан ажаап алган мал чемин сарааттаан, чамдызын пресстээн. Бо ажылда Түлүш Кечил-оол аттыг болгаш «Найырал» совхозтарның ажыл-ишчилери мурнап турар.

ТҮЛҮКТЭЭН

Районнуң совхозтарында дүк кыргылдазы түлүктээн. Кыргыыр ужурлуг 84 муң 500 баш хойнуң баштайгы бир муңун кыргып дооскан. Бир хойдан ортумаа-биле 2 килограмм 600 грамм дүк алдынып турар. Бо ажылдарда «Ийи-Тал» болгаш Т. Кечил-оол аттыг совхозтарның кыргыкчылары шалыпкын ажылдап турар.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 ЧЫЛДА ҮНДЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
июль
9
вторник
№ 115 (14615)

(Чагыдар өртээ 6 көп).
Садар өртээ 20 көп.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Дүүн

ХУРАЛГА ЧУГААЛАШКАН

Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң каттышкан хуралы июль 8-те, дүүн, Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң хуралдаар залынга болуп эрткен.

Ажа 1991-1992 чылдарда Тыва АССР-нин ажылчы чонунуң экономиктиг болгаш социал камгалалының кол угланыышкынналарының талазы-биле Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң аразында дугуржулганы күүседир талазы-биле совет база профэвилел органнзацияларының ажылының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ол талазы-биле илеткелдерни Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар кылган.

Хуралга Тыва АССР-нин чазак кежигүннери, министерстволарның болгаш ведомстволарының, Тываның профэвилелдериниң кежигүн организацияларының удуртукчулары, улуг-улуг бүдүрүлгелерниң удуртукчулары, профэвилел комитеттериниң даргалары киришкен. Республиканың улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарынга контрольду, Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң аразынга ажыл-херекчи харылзааларны быжыглаарын улам хапыладыр сорулга-биле кылдынган бо дугуржулганың күүсеттинип турарының дугайын, ол чугула ажылда кандыг четпестер, чедир кылдынмаан чүүлдер барын, сорулгаларны моон соңгаар боттандырарының дугайын илеткелчилер-даа, санал-онал солчулгазынга киришкеннер чугаалаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ТИИЛЕКЧИЛЕР БОЛГАН

Чартык чыл төнген. Республиканың ажыл-агыйлары чартык чылдың планныг онаалдаларының түңнелдерин үндүрүп эгелээн.

РСФСР-нин Компартиязының Тес-Хем райкому, районнуң күүсекчи комитеди, АЛКЭ-нин Тес-Хем райкому ажыл-агыйлар болгаш үлетпүр, бүдүрүлге черлериниң чартык чылда алган планныг онаалдаларын күүседдезиниң дугайында партия райкомунуң бюрозунга чугаалашкан. Ажыл-агыйлар аразындан «Таңды сыны» совхозтуң бүгү көргүзүглер талазы-биле эки түңнелдерлиг болганын барымдаалааш, анаа бирги черни тывыскан. Сүт-бараан фермаларының аразындан Хараал-Тей («Чодураа» совхоз) сүт саалдазының талазы-биле эки көргүзүглерлиг болганы дээш тиилекчи болган.

Үлетпүр, бүдүрүлге черлеринден АКМК «Тес-Хем» тудуг талазы-биле эки ажылы дээш шаннаткан. Ол ышкаш амыдырал хандырылга эргелели, белеткелдер конторазы, коммунал ажыл-агый черни тиилекчилер болгулаан.

Тиилекчи коллективтерге шилчип чоруур кызыл туктарны, вымпелдерни болгаш акша шанналдарны тыпсыр.

План күүсетпээн ажыл-агыйларны, үлетпүр, бүдүрүлге черлерин шыңгыы шүгүмчүлээн болгаш, оон түңнелдин үндүрүп, үшкү кварталда эки ажылдаарын сүмелээн.

БАШТАЙГЫ СЕМИНАР

Чер реформазының талазы-биле районнар комитеттериниң даргаларының болгаш тускай мергежилдиглериниң семинар-өөредилгези республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге комбинадынга болуп эрткен.

Анаа Бай-Тайга, Кызыл, Таңды, Тес-Хем болгаш Улуг-Хем районнардан өске шупту районнарның болгаш Кызыл хоорайның төлээлери киришкен. Чаа ажылдап эгелеп чоруур комитетлерниң ажылдакчыларынга, ажыл-херектиң уг-шиин тодарадып алырынга, боттуг хемчеглерни боттандырарынга республикада бир дугаар эртип турар бо хевирлиг семинарның ужур-дузазы улуг болган дээрзи чугаажок. Семинарның ажылын Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Г. И. Штейнборм, оон оралакчылары В. А. Радченко, И. П. Пошелюжный болгаш өскелер-даа удуртуп эрттирип, эвээш эвес ажыктыг дыңнадыгларны кылганнар.

Семинарның киржикчилери чер реформазының талазы-биле хоойлу-дүрүмнерни, черни ажыглаарының база хемчээриниң, карталар-биле ажылдаарының талазы-биле теоретиктиг болгаш практиктиг ажыктыг чүүлдерни шиңгээдип алганнар.

Маадыр-оол КЕЧИЛ-ООЛ.

Кызыл хооркүүскомунуң чер реформазының талазы-биле комитединиң даргазы.

МООЛДУҢ «ХАРГЫРААДА»

Республиканың Чуковский аттыг уруглар библиотеказы Тываның улусчу революциязының 70 чылынга уткуштур «Кызыл галстуктугларның чуртунда» деп литературлуг оюнну ийи чадага арттырген. Оон тиилекчилери бо хүннерде илерээн.

«Тыва—мээң төрээн чуртум» деп бирги чадага болган литературлуг оюнга тиилекчи болган Кызылдың № 14 школазының өөреникчизи Алена Коробейникова, Улуг-Хемде Чаа-Хөл база Булун-Терек школаларының пионерлери Алдынай Хомушку, Яна Кыргыс Бүгү-эвилелдиң «Артек» пионер лагеринге дыштанырының базыкыжыктыг болган. «Тываның пионерлериниң төөгүзү» деп ийиги чадага киришкен пионерлерниң литературлуг оюнун майда түңнээн. Сүт-Хөлде Суг-Аксы ортумак школазының өөреникчизи Аяна Ховалыг, Улуг-Хемде Чаа-Хөл школазының пионери Олеся Очур тиилекчи болуп шылгараш, «Океан» деп Бүгү-эвилелдиң пионер лагеринче дыштанып чоруткан.

Ийи чыл уламчылаан литературлуг оюннарның тиилекчилери болган аңгы-аңгы районнардан келген 20 уруглар МАР-ның Убса-Нур аймакта «Харгыраа» деп пионер лагеринде дүүн Хандагайты суурдан аъттаныпкан. Өске 20 пионер Чагытайда «Орлёнок» лагерьде чеде берген.

Бөгүн

ТЕАТР «ШӨЛЭЭДЕ»

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери болгаш техниктиг ажылдакчылары шөлээже үнген. Барык 100 ажыг кижи бир ай дургузунда курорттарже, аржааннарже, төрел-төрелдериниң аалдарынче дыштанып үнүпкен.

Театр коллективи шөлээже үнериниң мурнунда Тываның улусчу революциязының 70 чылынга уткуштур хуралды эрттирген. Анаа сөөлгү беш чылда тургускан шиилери база чогаадыкчы ажылы дээш тыва бөлүктүң кол режиссёру Ирина Лопсаңның база сөөлгү үеде ойнаан рольдары дээш Айдын Моргай-оолду Тываның күрүне шаңналының лауреаттары деп хүндүлүг шаңналге саналдап киирген.

Чамдык артистер шөлээзиниң үезинде «Самбажык» деп урак-чечен кинонуң (амдызында ады ындыг) кол-кол рольдарынга ойнаар болгаш ук кинонуң болуушкуннар азыы-биле тыртып чорудуп эгелей берген. Барык-ла август айның 2-ге чедир театр «шөлээге» турар болгаш дыштаныр. Салым-чаяанныг артистеривис мага ханып дыштанып алгаш келгеш, чогаалчы Екатерина Таковавуң «Түттүрбайы чорза-чорза...» деп чаа шиизин көрүкчүлерге бараалгадыр.

ПОВАР

ЧУРУКТА: Улуг-Хем районда Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң сүт-бараан фермазының повары Галина Доспаанай амданныг чемнерни кылып белеткээриниң мастеринге санадып, ажылчыннардан мактал-ды ап келген.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАЛААНЫ-БИЛЕ

ССРЭ-нин Президентизи М. С. Горбачевтуң чалааны ёзугаар Испанияның чазак даргазы Ф. Гонсалес июль 7-де Москвага чедип келген.

Внуково аэропортунга испан чазактың баштыңын ССРЭ-ниң премьер-министриниң бирги оралакчызы В. И. Щербаков, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри А. А. Бессмертных, албанның өске-даа кижилери уткаан.

Албанның ындыг хемчээлдиг аян-чоруунга хамаарыштыр ССРЭ-ниң күрүне протоколунда көрдүнгениниң ёзугаар аалчыга аллар болдурган ёзулалды кылган.

Мотоциклистерге үдеткен автомашиналар Испанияның чазааның баштыңынга белеткээн Москвада резиденцияже углай аэропорттан чорупкан.

(СЭТА).

ЭВИЛЕЛ БҮРҮТКЕТТИНГЕН

Тываның Чогаалчылар эвилели тыва литератураның хөгжүлдезинге улуг идигни берип, чогаал бижиирнге хандыкшылдыг кижилерни каттыштырып, оларга дузалап, организакчы рольду ойнап келген-даа болза, хоойлу-дүрүм ёзугаар бүрүткеттинмээн, юридиктиг эрге чок хөй-нийти чогаадыкчы организация боор келген.

Тываның Чогаалчылар эвилели республика чергелиг чогаадыкчы хөй-нийти организациязы кылдыр хоойлу-дүрүм ёзугаар бүрүткеттинген, юридиктиг эрге-хүлээлгелиг болган деп, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, шүлүкчү Александр Даржай редакцияга дыңнаткан. Эвилелдиң кол сорулгазы — чогаалчыларның чогаадыкчы чорууңга идигни бээри, чогаалчы болгаш өлүлдүрүкчү кадрларны белеткээри деп оон уставында бижээн. Тываның Чогаалчылар эвилелинге кирери шилиишкинниг, анаа чогаадыкчы чедиишкиннерлиг, салым-чаяанныг кижилерни хүлээп алыр.

(Бистиң корр.).

СЭКП ТК-ның парлалга төвүнде

«Демократтыг реформалар шимчээшкининиң» тургузарының эгелекчилери болган политиктиг бөлүк ажылдакчыларның кыйгырыы бо хүннерде хөй-нийтиниң кичээнгейин хаара тудуп турар.

Кыйгырыгның чамдык чүүлдерин чаңгыс аай эвес хүлээп ап турар. «Демократтыг реформалар шимчээшкининиң» чарлаан алыс сорулгалары херек кырында бадыткаттынар болза, ук шимчээшкинниң хемчээлинге партия кежигүннериниң чорумчалыг кады ажылдажыры болдунар деп СЭКП ТК-ның удуртулгазында санап турар.

Нийтилел-политиктиг чаа каттыжыышкынның тыптып келгени амгы байдалдарда онзагай чаа болуушкун эвес-тир. Оон-биле чергелештир эде тургустунуушкунну деткиир деп лозунгун адаа-биле тургустунган хөй шимчээшкиннер бодунуң баштайгы салган сорулгаларын сөглээрдир ескерти бергенин сөөлгү чылдарның кичээндирии бадыткап турар. СЭКП-ле янзы-бүрү агыышкыннарны болгаш чамдык коммунистерниң турушаарын бир янзы ажыглаар дээн оралдажыышкыннар шимчээшкинниң эгелекчилериниң чамдык меделелдеринде илереп турарын коммунистер база эскерип турар. Бистиң партиявысты чарылдырарынче угланган херек кырында хөделиишкиннерниң болдунга бээрин баш бурунгаар эскерип каары берге эвес. Ындыг угланыышкын коммунистерниң оваарымчалыг болурун негеп турар.

Мындыг байдалдар турда партия органнзациялары, коммунистер болза байдалды хандыр болап көөр. Партияның чаңгыс эвин камгалаары дээш партияның XXVIII съездизиниң шиитпирлеринге үндезилээш СЭКП-нин чаа Программазының төлевилелин бүгү партияга чооккү хүннерде чугаалажып көөр үеле бедик харысалгалыын илергейлээр ужурлуг.

ЧОГУУР ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРЕР

Чартык чылда эът, сүт, дүк дужаалдазы

(1991 чылдың июль 1-де центнер, хуу-биле)

Районнар	1	2	3	4	5	6
Бай-Тайга	1680	779	46,4	2050	2137	104,2
Мөңгүн-Тайга	350	322	92,0	350	163	46,6
Барыын-Хемчик	4360	2436	55,9	5950	5877	98,8
Өвүр	2040	1480	72,5	1490	947	63,6
Сүт-Хөл	2840	2950	103,9	6750	4227	62,6
Чөөн-Хемчик	4040	3118	77,2	12790	11259	88,0
Улуг-Хем	7050	5083	72,1	19320	12016	62,0
Таңды	9350	6576	70,3	33750	29861	88,5
Бии-Хем	6630	4471	67,4	22260	25777	115,8
Тожу	390	511	131,0	1200	1412	117,7
Каа-Хем	5280	3826	72,5	20370	13952	[illegible]
Тес-Хем	3280	3441	104,9	3230	2594	80,3
Эрзин	4200	3308	90,7	2680	2905	108,4
Кызыл	14710	10778	73,3	16010	11692	73,3
Кызыл хоорай	2500	1790	71,6	—	—	—
Республика	68700	51369	74,8	148200	124819	84,2

Тайылбыр: 1—эът дужаарының планы, 2—ону дужааганы, 3—күүсеткен хуузу, 4—сүт дужаарының планы, 5—ону дужааганы, 6—күүсеткен хуузу.

Эрткен айда беш айларның түңнелдерин үндүрүп тура, чартык чыл планының күүсеттинчейн барып болурун демдеглээн болгай бис. Ам ол чигзиниишкиннеривис, шынап-ла, бадыткаттынган, планнар күүсеттинмээн. Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга бистиң малчыннарывыстың «белээ» мындыг боор турар ышкажыл. А эрткен чылгы пландарның амгызындан оранчок улуг турганың моон мурнунда чаңгыс эвес удаа айтып келген бис. Ынчангаш ынчан эът-даа сүт-даа хөй дужааттынган турган. Чижээлээрге, эрткен чылын республика 66915 центнер эът дужааган турган болза, бо чылын чүгле — 51369 центнерни, азы эрткен чылдыындан 21,2 хуузу эвээшти дужааган. Сүт база-ла ындыг: эрткен чылын — 157549 центнер, бо чылын — 124819-ла центнер.

Дүк дужаалдазының талазы-биле байдал мындыг: эрткен чылын чартык чылда 3745 центнер дүк дужааган турган болза, бо чылын — 1743 центнер. Ынчалза-даа мында өөртүг деп болур чылдагаан бар. Июль 1-ден эгелеп бүгү-ле бүдүрүлген дүктү дугуржулгалыг өртектер-биле сайгарып болур деп чазактың шиитпири күштүг апарган болгай. Ынчангаш ажыл-агыйларның удуртукчулары оон күшче кирерин манап турганы чугаажок. Ындыг болганда, дүктү эки-ле арыглап, чуп, аргалыг-ла болза, улуг өртек-биле садар дээш бүгү-ле аргаларны ажыглаары — ам бирги чергениң айтырыы деп болур. Ол чогумчалыг шиитпирлеттинер болза, эрткен чылын дүктен 12 миллион ажыг рубль алган ажыл-агыйлар бо чылын 60 миллион ажыг рубль орулга ап болур арга бар.

Эът биле сүт дужаалдазының пландарының күүсеттинмейн барганың чүнүн-биле тайылбырлап болурул? Агаар-бойдустуң байдалдарының нарыы, берге болганы, малга чем суурнуң чедишпейн барганы, малдың бажы санының кызыраганың өөренип көрүп болбайн аан. Ынчалза-даа бо хире кудуу көргүзүглерлиг болганын канчаар-даа агартып, бүдүредир берге хире.

Ниитиниң малынга — быжыг чем-суур

БАШТАЙГЫ 100 ТОННА

Чеди айның эге хүннери Тес-Хем районнуң ажыл-агыйларынга мал чемин белеткеп эгелээринге эвээш эвес шаптараазыннарны болдуруп турар. Чүге дээрге чаъс барык хүнүң чыгыы чаар, кезер дээн сигенге кургаар арга бербестээш турупкан. Ынчалза-даа районнуң ажыл-агыйлары кезек аястааш, сигенин кезип болур апарган черлерге ажылдарны чорудуп, баштайгы 100 тонна сигенин белеткеп алганнар. Оларның эң хөйү—60 тоннызы Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозка онаажыр. «Таңды сыны», «Кызыгаар» совхозтарның мал чеминиң белеткекчилери сигениң баштайгы тонналарын белеткеп алганнар. А бөгүн районнуң белеткээр ужурлуг мал чеми эвээш эвес—17 муң ажыг тонна.

Ол белен эвес сорулганы боттандырарынга районнуң ажыл-агыйларының канчаар белеткенгениниң база малга чем белеткелиниң талазы-биле өске-даа ажылдарның канчаар чорутттунуп турарының дугайында районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының кол агроному Кызыл-оол Дүктүг-оолович Ооржактан айтырарымга, ол мынчаар харыылады:

— Малга чем белеткелинге районнуң совхозтары баш удур кыжын-на белеткенип эгелээннер. Амгы үеде ыланггыя артык кезектер тып аарының талазы-биле байдал дыка нарыыдаан. Кызылдан дуза дыка бичии апарган. Совхозтарның специалистери ыцайбээр чедип, диленип, орнажып тургаш, кол техниканы колдуунда-ла бут кырында тургузуп алганнар. Ылангыя Чүргүй-оол Хомушку аттыг база «Таңды сыны» совхозтар өскелерден эки белеткенген болгаш сиген кезилдезинче мурнап кирген-ни ол.

Сиген бригадаларын аъп-чем-биле хандырарының айтырыы амгы үеде база элээн берге-дээн. Районнуң херегкечилер ниитилели-биле бригадаларны тускай хандырарының дугайында дугуржулга чедип алдынган. Ынчалза-даа биеэги дег элбек чем кайын турарыл аан. Совхозтардан хандырылганы экижидери чугула деп санап, ынаар улуг кичээңгейни угландырган бис.

База бир чүүлдү маңаа чугаалап кагза эки боор. Бо сөөлгү кезек чылдарда бистиң районнуң малчыннарындан боттарынга сиген белеткеп аарын негевейн келген. Чардыкпайн малдың чайгы семиртилгезин эки эрттирзин дээш ынчап турган хире чүве. Ынчангаш малчыннар колдуунда-ла бо ажылды тоомчага албас турганнар. Чүгле ийи-чаңгыс эрес-кежээ, чүвениң кедизин бодап билир хойжулар боттарының коданнарынга ногаан, чаагай сигенни белеткеп ап келгеннер. А өскелери кыш боорга-ла, совхоз дирекциязынга эки шынарлыг сиген негеп кээрлер болгай. А кижиниң бодунуң белеткеп алган сигени-биле сигенчилерниң техника-биле белеткеп каан сигениниң шынарлары оранчок ылгалдыг боор чүве. Ынчангаш бо чылын шупту малчыннар хуралдарынга бо айтырыг чидинбиле тургустунуп, хойжу бүрүзүнге сиген белеткеп алырын дагзыр деп шиитпирлерни хүлээп алганы эки болур ужурлуг.

Мал чеминиң белеткелинге суурларның, район төвүнүң албан черлери, хөй-нийти организациялары биеэги ышкаш, ыяап-ла киржир. Чижээлээрге, бистиң 10 хире кижи ажылдап турар коллектививис 20 тонна сигенни белеткээр. Дем чаа районнуң харылзаа ажылдакчыларынга душтум. «Чодураа» совхозка барып, сиген белеткээр черин дугуржуп чораан болдулар, ам каш хонуктан кезип кириптерлер. Шак мынчаар ниити күш-биле малга чедер чем-суурну белеткеп аптар боор бис дээрзинге идегээр мен.

Кол агрономнуң сөстерибиле районда малга чем белеткелиниң талазы-биле байдал амдызында мындыг-дыр. Чаа ажылдап эгелеп чоруур үлустүң чүзүн чүү дээр боор. Ажылдың түңнелдери удавас көстүп кээр-ле болгай.

Николай БАЗЫР.

АЛААКТА САРААТТАР

Улуг-Хемде Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң сигенчилери бо чылдын мал чеминиң белеткелинче багай эвес кирген. Ажыл-агыйда мал чеми белеткээр ийи бригаданы тургускан. Оларда ниитизи-биле он дөрт тракторну быжыглаан болгаш техниктиг байдалы багай эвес. Кызыл-оол Сүктер-оолдуң болгаш Дойлуу Чаш-оолдуң удурткан бо бригадаларында механизаторлар Виктор Шөмбүл, Хурал-оол Балган болгаш оон-даа өскелер шалыпкын ажылдап, хүн нормазын оранчок ажыр күүседип турарлар.

Сигенчилер дөрт улут сараатты салганнар.

Районнуң АҮК ажылдакчыларының профэвилел райкому мал чемнериниң белеткелинде киржип турар звенолар болгаш бригадаларның аразында чарышты он хонуктап үндүрүп, анаа бирги черни ээлээн сигенчи звенога азы бригадага 100 рубльдиң акша шаңналын тыпсып турар.

Тыва АССР-ниң национал-культура болгаш бойдус салгал байлактарын камгалап арттырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ДОКТААЛЫ

«РСФСР-ниң улустарының национал-культура болгаш бойдус салгал байлактарын камгалап арттырар талазы-биле соңгаарладыышкын чокка ап чорудар хемчеглер дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың декабрь 25-те № 447-1 доктаалының үдуртулга болдурбушаан, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1. Совет Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларациязынга дүүштүр төөгү-культура болгаш бойдус девискээрлер, бойдустуң, төөгүнүң, культураның тураскаалдары, объектилери, а ол ышкаш ук чүүлдерниң камгалал зоналарын Тыва АССР-ниң хөй националдыг чонунуң байлаа болуп турарын демдеглээр.

Культура болгаш бойдус салгал байлактары, оон ниитиде күрүне музейлеринде, архивтерде, библиотекаларда кадагалаттынып турар үнелиг чүүлдер, оларның камгалал бажыңнары хууждулгага хамаарышпас.

2. Төөгү-культура болгаш бойдус салгал байлактарын камгалаар база ажыглаар дугайында чаа хоойлужудулга хүлээп алдынгыже чедир:

— төөгүнүң болгаш культураның үнелиг чүүлдерин Тыва АССР-ден эгиппес кылдыр дашкаар үндүрерин, уран чүүлдүң болгаш культураның бажыңнарын, албан черлерин саарылга-орулга сорулгаларынга ажыглаарын, шимчевес тураскаалдарның баланс өртектерин өскертирин, садарын, арендага дужаарын, күрүнениң камгалалдыг черлериниң өске-даа бүгү курлавырларын садарын база арендага дамчыдарын хоруур.

— Тыва АССР-ниң Культура министерствозу-биле болгаш Тыва АССР-ниң Бойдус камгалаар талазы-биле күрүне комитеди-биле дугуржулга чокка камгалалдыг девискээрлерде черлерни хуваарын, анаа тудуг, мелиорация, орук тудуг, даг байлаан казар, бойдусту ескертикчи дег өске-даа ажылдарны чорударын соксадыр.

3. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыры болза:

— Тыва АССР-ниң болгаш күрүне эрге -чагыргазының чер-чер органнарының эргезинде төөгү-культура болгаш бойдустуң салгал байлактарын (музейлер, архивтер, библиотекалар, ном шыгжамырлары, санаторийлер, дыштаныглга бажыңнары, күрүне каттыжыышкыннары болгаш өске-даа организациялар) бүрүткээр болгаш оларның байдалын тодаргайлап көөр хүлээлгелиг ведомстволар аразының республика комиссиязын тургузар. Төөгү-культураның салгал байлактарын бүрүткээриниң болгаш оларның байдалын тодаргайлап көрген дугайында информацияны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга чугаалажып көөр кылдыр 1991 чылдың август 1-ге чедир кирип келир;

— төөгү-культура болгаш бойдустуң салгал байлактарын үрээни, үрегдээни, узуткааны, оорлааны, дүрүм чок ёзу-биле садып алганы азы саткааны, бодунга алганы, ескээр аппарганы дээш эрге-хоойлу база материалдыг харыысалганы күштелдирер дугайында саналдарны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга чугаалажып көөр кылдыр ийи ай хуусаада ажылдап кылыр;

— төөгү-культура болгаш бойдус тураскаалдарының өртек-үнезин санап көөрүнүң чаа системазын ийи ай хуусаала ажылдап кылыр, ону кылырда ук тураскаалдарның ылаптыг эге өртээн барымдаалап көөр, оон соңгүнде ол тураскаалдарның өртек-үнезин эде көөр.

— Тыва АССР-де культураның болгаш бойдустуң салгал байлактарының комплекзин камгалап арттырар база ажыглаар талазы-биле күрүне-хөй-нийти программазын 1991 чылдың дургузунда ажылдап кылыр;

— «Тыва АССР-де культураның болгаш бойдустуң салгал байлактарының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлу төлевилелин үш ай хуусаада белеткээр.

4. Улус депутаттарының район болгаш хоорай Советтеринге дагзыры болза:

— культура болгаш бойдустуң салгал байлактарының үрелиринң база узуткаттынарын болдурбас, оларны районнуң (хоорайның) социал-экономиктиг болгаш культура амыдыралынга чайгылыш чок киириштирер сорулга-биле культура болгаш бойдус байлактарының объектилерин ажыглаарының чурумун ийи ай хуусаада тодаргайлап доктаадыр;

— культураның болгаш ол хевирлиг өске-даа бажыңнарны оларның үндезин сорулгаларынга колдадыр ажыглаар эргени доктаадыр, оларның хүлээлгелерин күүседиринге эргежок чугула черлерни, тудугларны хары угла немей бээр, шажын болгаш национал-культура объектилеринге быжыглаар;

— бойдусту болгаш төөгүнүң база культураның тураскаалдарын камгалаар органнарының күрүне системазының ажыл-агый болгаш катап тургузар ажыл-чорудулгазын башкарарын база акшаландырарын ескертир талазы-биле кандыг-даа хөделиишкиннерни соксадыр:

— культураның болгаш бойдус объектилерин күрүнениң камгалаар организацияларының балансызындан үндүрүп хоруур.

5. Тыва АССР-ниң Культура министерствозунга болгаш Тыва АССР-ниң Бойдус камгалаар талазы-биле күрүне комитединге дагзыры болза:

— Тыва АССР-ниң хөй националдыг чонунуң культура болгаш бойдус салгал байлактарын камгалаар база ажыглаар, угаан-бодал база мөзү-шынар катап тургустунуушкунун хандырар айтырыгларны чырыдар талазы-биле доктаамал телерадиодамчыдылгалар программаларын 1991 чылдың июль 1-ден эгелеп ажылдап кылыр.

6. «Чазак медээзи», «Шын», «Тувинская правда» солуннар Тыва АССР-де культура болгаш бойдустуң салгал байлактарын камгалаарының ажыглаарының күрүне-хөй-нийти программазын тургузар база боттандырар талазы-биле ажылды чырыдар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. КОЗЛОВ.

Кызыл хоорай
1991 чылдың июнь 20.

ХЕРЭЭЖЕННЕР АЙТЫРЫЫН — БИРГИ ЧЕРЖЕ

● Республика съездизинден демдеглелдер ●

- **Херээженнерге хамаарышкан программаны ажылдап кылыр.**
- **Солдат авалар комитедин тургузар.**
- **Херээженнерге солун херек.**
- **Өг-бүлеже кичээнгей.**
- **Хөй уруглар лыг нелер берге байдалда.**
- **Малчын херээженнерге чиигелделер бээр.**
- **Херээженнер боттарының эргелерин билбес.**
- **Ажылчын херээженнерге таарымчалыг байдалды тургузар.**

Херээженнер беш чыл болгаш тыглып, ажыл-херээн чугаалашкан. Үе берге апарган. Ынчангаш эрги бодаашкындан үнүп,-чүгле кылдынганын түңнеп, бот-оожургалдың сөстери-биле кызыгаарланмайн, бергедээшкиннерни ажып эртериниң оруктарын сүмележип, рынок байдалдарында не-херээженнерниң эрге-ажының быжыглаарының, өг-бүлениң социал камгалалының дугайында айтырыгларны чидиг-биле көдүрери албан.

Илеткелчи Д. Л. Ондар сан-фактыларны, чижектерни хөйнү адаан. Бедик сөстерни дүвүрелдиң сөстери солуп, ниити бодалдардан уштунуп, херээжен кижиге тодаргай кандыг дуза херегил, өг-бүлени канчап камгалаарыл дээрзин колдаткан болза деп бодал кижи бажынга кирер болду. Илеткел чидиг, бот-шүгүмчүлекчи болгаш айтырыгларны дорту-биле салып турар болган болза, саналдар база ол үг-биле болур турган ийик. Ам канчаар съезд эртксенин номчукчуларга таныштырып көрейн.

Съезиге келген делегаттар организастыг четпестерин база эскергеннер. Делгелгени кажан кээп комиссия көөрүн баштайгы хүн олар айтыртыныш шаг болганнар. Аалчылар бажыңынга баарга, ынай-бээр чорудуп турган. Харын-даа чем чок болду деп турарлар бар. № 3 столоваяга кежээге улус сынышпастай база берген. Орукка чораш турупкан улуска ол таарымча чок болган. Съезд соонда болган «тегерик столдуң» темазы «Херээженнер болгаш бизнес (кончаа сүрүүшкүнү)» ынчалза-даа бичии бүдүрүлгелерде ажылдап турарларны чалавайн, хоочуннар колдады ужурашкан. База баш удур бодаттынмаан хемчег болган.

Саналдарда солун бодалдар бар. Ынчалзажок мактаар, отчёт бээр чоруктар барын демдеглевес аргажок.

ССРЭ-ниң улус депутады Г. С. Сагаандай бодунуң ажылдап турар комитединиң ажылынга доктааган. Херээженнер боттарының эргелерин билбес, массалыг информация чепсектери пропаганда ажылын четпес чорудуп турар деп, ол демдеглээн. Сөөлгү үеде чазактың хүлээп алганы не-херээженге хамаарыштыр чиигелделерни ол тайылбырлаан. Улус депутадынга 250 чагыглар кирген, 197 кижини ол хүлээп алган. Чамдык районнарга ужуражылгаларны эрттирген. Ажылдап турар херээженнерниң байдалынче удуртукчулар сагыш салбас, саанчылар, хаван ажаакчылары аар деңзилиг шоодайларны, бидоннарны дажыглап турар. Биче механизация айтырыы шиитпирлеттинмейн турар.

Шеф, концертче хөй чардыккаш, өг-бүле-биле ажылды сүлараткан боор бис деп, ол чугаалаан. Херээженнерге хамаарыштыр тускай программаны ажылдап кылырын, солдат авалар комитедин тургузарын ол саналдаан.

Мөңгүн-Тайга районда херээженнер чөвүлелиниң даргазы Ө.-С. А. Ооржак 1203 школа назы четпээннерниң 78 хуузу садиктерде тургустунмаанын, тудуг хожудап турарын айыткан. Шуугаар, экскурсиялаар чорукткан уштунгаш, огород тарып, хеп даараарынче херээженнерни эвилелдээри бо үеде чугула деп, ол бодунуң бодалын илереткен. 32 өг-бүле бөдүүн теплицаларлыг, Чеди-Тейде бо чылын картофельди шенеп олурткан. Малчыннар хлебти быжырып турар. Камналганы көргүзер сорулга-биле түлениди дүктен кылган ширтекти делгелгеде салган. Арат ажыл-агыйынче кирип, аржы-чөкпекти кылып турар. Өске райондардан ону кат-биле орнап болурун ол демдеглээн. Аъш-чем кылыр, иштик-хеп септээр бөлүгүмнерни чоорту кооперативтерже шилчидер.

Районда 38 бүдүн, 178 чартык өскүстер бар. Бот-нелер—200. Чөвүлел чаагай сеткилдиң фондузун ажыткаш, оларга дузаны көргүзүп турар. Малчын өг-бүле ашаа, кадайы-биле катай 378 акша ап орда, районнуң даргалары стол артында олуруп алгаш, хөй акша ап ораары шын эвес. Архивте ажылдакчы бөзин 547 рубль шалыныг. Районда уруглар эмчилери чедишпес. Самолёт чок болгандан, аарыг уруглар бергедежип турар. Билет эртээ аар, студентилерге берге. Кожа алтай, моол херээженнер-биле найыралчы харылзааларны быжыглап турарын ол база айыткан.

Барыын-Хемчик райкүскомунуң килдис эргелекчизи Б. Д. Ооржак мөзү-шынар буурап, нелер амыдыралдың бергезинден шылап турупкан бо үеде не хүлээлгези-биле чергелештир авалар деп эрге дээш туржур апаар деп демдеглээн. Оларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, амыдыралын кызагдаарып болдурбас дээш хемчеглерни дарый алыр. Уруглар хевиниң эртээ өскени чүгле материал байдалга хамаарышкан эвес, сагыш-сеткил хоозурап турар. Чогумча чок өг-бүлелер саны өзүп турар. Кадык эвес уруглар төрүттүнүп турар. Арагалаар нелер барын чажыргаш чоор бис. Уругларга ном эвээш. Не-чашка санаторийлерже путёвка тывылбас. Рынок үезинде нелерни ажылдадып өөредир, чазак сагыштыр-тывыныр херээженнерни чыып хуралдаар болза эки. Республика чөвүлелиниң кежигүннери, чазакта килдистиң ажылдакчылары чер-черге барып турарын ол сүмелээн.

Кур-Чер суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы К. Б-С. Ондар эки херээженнерни ажылдың дуржулгазын сонуургаткан.

Саналдар аразында мандат комиссиязындан Т. С. Намчак сөс алган. 492 бүрүн эргелиг делегаттардан 42 кижи улус өөредилгезинде, 17 кижи камгалалында, 34—культурада, 31—партия, совет органнарда. 121 кижи медальдар, 27 кижи орденнер-биле шаннаткан. Аңгы-аңгы деңнелдиң улус депутаттары бар. 39 херээжен Тыва АССР-ниң, РСФСР-ниң Дээди Советтериниң Президиумнарының Хүндүлел бижиктери-биле шаннаткан. Делегаттарның назы-хары улгады берген болгай. Үжен харга чедир 20 ажыг, бежен харга чедир 156, алдан харга чедир 192 кижи бар болган. Чээрби хар иштинде аныяктарны херээженнер ажылынга ам өөретпейн, кажан өөредирил? Ресчөвүлел кежигүннериниң назы-хары база талыгыр турган болгай. Чаа состав ону бодап көрзе эки.

З. Н. Саттын саналы тодаргай, кыска болган. Кызылдың, Чадаананың бүдүрүлгелеринде херээженнерниң байдалы, херээженнерге хамаарышкан доктаалдарның көдээде күүселдези, совхозтарда уруглар чемненилгези, сүт кухняларының тудуу болгаш өске-даа айтырыгларны комиссияга чугаалашкаш, чазак чогуур доктаалдарны хүлээп алыр кылдыр шиитпирлээнин ол баштай дыңнаткан. Херээженнер эргелерин билбес дээрзин ол база айыткан. Ынчангаш чаа сонгуткан чөвүлел даргаларынга семинарны эрттирер болза эки.

Не-чаштың камгалалының айтырыы чидиг туруп турар. Чаштарның хораар чоруу муң төрүттүнген уругларга хамаарыштыр 33,1 хуу, РСФСР-де 11 хуу. А уругларның төрүттүнүп турары хөй. Уруглар, херээженнер эмчилери чедишпес. Республикада 10 муң хөй уруглалыг, 11 муң бот-нелер бар. Долу эвес өг-бүлелерге кижизидилге айтырыы нарыыдаар. Арага ижип турарларның 15 хуузу херээженнер болуп турары канчап-даа таарышпас.

Ажылдап турар херээженнерниң байдалы чазактың удуртукчуларының эң сагыдаргай ажылы дээрзин ол айыткан. Хол-биле кылыр, аар ажылдар кылып турар нелер уруглар дүжүрүп турар. Малчын херээженнерге чиигелде херек. Хан базыышкыны, чүс аарыглары ышкаш аарыглардан олар аарып турар. «Өг-бүле», программазын күш-ажылды коллективтер дамчыштыр ажылдап кылыры негеттинип турар. Ажылга үнелел бээрде, ада-не хүлээлгезин канчаар күүседип турарын колдадыр болза эки. Улус депутады «Эне сеткил» солунну республиканың херээженнер солуну кылгаш, акшаландырар аргаларны көөрүнүң айтырыын көдүрген. Ол солун херээжен чонга херек, нелерниң мөзү-шынар кижизидилгезинге дузалаар солун.

Улуг-Хем райкүскомунуң килдис эргелекчизи К. В. Төгүс-оол бодунуң чугаазынга херээженнер ажылдаар чер тургузарын канчаар шиитпирлеп турарын колдаткан. «Шевер» деп бичии бүдүрүлгеге кирип турар 50 кижиге бажынга ажылдаар арганы тургускан, дүктү садып берип, аргырарының төлевирлиг болгумнерин организастаан. Ресхерчөвүлелдиң кежигүннери, Министрлер Чөвүлелиниң килдизинниң ажылдакчылары районнарга барып, практиктиг дуза чедирерин ол дилээн. Г. Ч. Ширшинниң пленумга илеткелинде херээженнер айтырыглары дыңналбайн барганын ол шүгүмчүлээн.

Кызыл хоорайның херээженнер чөвүлелиниң даргазы И. М. Кара-оол шүгүмчүлел болгаш бот-шүгүмчүлел эвээш, анаа-ла мактанышкының ааны бар болганы ажылдың база шак-ла ынчаар чоруп турарын бадыткап турар деп айыткан. Шупту айтырыгларны бичиилеп адаан, чогум тодаргай кылдынган чүүлдер дыңналбас. Чаа состав бо байдалды эдер болза эки. Хоорайның бүдүрүлгелеринде нелерниң ажылдап турар байдалы кончуг берге. Чодадан сүг сузуп ажылдап турар. Уругларның чайгы дыштанылгазын организастаарында бергедээшкиннер бар.

С. М. Биче-оол аныяктарның, ылаңгыя кыс уругларның, мөзү-шынар кижизидилгезинде четпестерни демдеглээн. Чөвүлел даргазы албан бир дарганың кадайы болур чорукту болдурбазын ол айыткан. Рынок байдалдарында чөвүлел даргазынга билиглиг, чуткулдуг, сагыныр кижини сонгуп алыр болза эки. Үш деңнел эргелиг даргаларга экономист, юрист кижилерни кирер. Мен болза культура айтырыгларын база кадыксаар чордум. Удуртур бюрозунче шупту районнардан кирер «Өг-бүле» болгаш херээжен чогаалчылар ассоциациязының чаа эгелээшкин деп, ол үнелээн.

Тыва АССР-ниң улус депутады Л. С.-М. Куулар малчын херээженнерни чээрби беш чыл ажылдаан соонда, пенсияже үндүрериниң айтырыын көдүрген.

Совет херээженнер комитединиң төлээзи Г. П. Егорова «Экии, эргим эштер, хүндүлүг өңнүктер!» деп бодунуң саналын тывалап эгелээрге, зал адыш часкашкыны-биле хүлээп алган. Ол бээр херээженнер айтырыгларынга доктааган. Кызырылган улустуң 60 хуузу херээженнер. Оларны ажылче хаара тудуп, бичии бүдүрүлгелер, кооперативтер организастаар херекке чыг эт-биле, чээли акша-биле дузалаарын чугулалап айыткан.

Комитет солдаттар кадайларынга, студент өг-бүлелерге, Чернобыльдан когарган чаштарга дузалап турган. Херээженнер болгаш политика айтырыынга оон бодалы мындыг: политиканы чүгле эр кижи кылып шыдаар деп хөй ниитиниң тапталган шын эвес бодаашкынын сый шавар, херээженнерни бедик политикага, күрүне ажылынга белеткээр, политиктиг клубтарны херээженнерниң бүрүткээр чүткүлү школаларын организастаар. Хоойлу ажылдап кылып турар органнарда шупту эр улус болгаш, чамдык категорияның улузун — бажың ээлерниң компенсациязын утпуп алган боор-дур.

Өг-бүле бузураашкында. Чарлыр чорук көвей. Эртенги хүнге бүзүрел чок чорук, берге амыдыралга шоюккаш, каржы-халагай апарганы база кончуг. Республикада эки дуржулга кылдыр демги-ле ийи ассоциацияны ол адап турар болду. Чурттуң өске девискээрлеринде чаа чүүлдерни база адаан.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин херээженнерге байыр чедиргеш, чаагай чорукту, аас-кежиин, кадыкшылды күзээн. Үе берге-даа болза, келир үеже бүзүрел-биле көөр апаар. Эде тургустунуушкуннуң четпестерин ол адаан. Херээженнерге хамаарышкан хоойлулар күүселдезин хынап, удуртукчулар мурнунга ол айтырыгларны салдыкпайн тургузуп, херээженнерни ажылга тургузарын чөвүлелдер боттары холга алырын ол сүмелээн. Херээжен кижиниң уруглар кижизидилгезинге ролюн көдүрерин ол онзалап айыткан. Чурттакчы чоннуң 64 хуузу 29 харга чедир аныяктар, 34 хуузу 13 харга чедир уруглар болганда, кижизидилге айтырыынче көрнүр. 2400 өскүстер бар. Бо дээрге шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар деп, ол чугаалаан. Ажылды таарыштырар, чаңгыс аай болдурар. Райкомнарда херээженнер килдистериниң акшаландырыышкыны шору турар болза, катап тургузуп-даа болурун ол демдеглээн. Партия организацияларны бо чугула ажылдан чайлавазын ол бүзүреткен.

Өске-даа саналдар дөмейлешкек-даа болуп турган. Чамдык саналдар чыдып калганы чугаажок. «Эне сеткил» солунга холбаштыр активке мындыг чүүлдерни чугаалаксадым. Солунуң келир чылда чагыдылгазын чөвүлелдер дамчыштыр чорудары эки боор деп бодал бар. Бланкыларны районнарда «Союзпечать» черлеринден садып алгаш, чылда өртээ 16 руб. 20 көпеек кылдыр чагыдып эгелезе ажырбас.

Айтырыгларның көвей салдынганы-биле бир тайылбыр: солунну ресхерчөвүлелдиң эгелээшкини-биле тургуспаан, акшаландырып-даа турар, кылып-даа турар. Бүрүткедип алган-даа организация—херээжен чогаалчылар ассоциациязы. Июль айдан эгелеп ону херээженнер солуну кылдыр эде адаан. Ассоциация база боду тургустунган, ажыл чоруп турар боорга ийикпе, орта кирижилгелиг улус-ла көвей апаар боор-дур, бистиң тургузуп алганывыс деп чарлап турар. Херээженнер чөвүлелинге кирбейн турар бис, ынчалза-даа кады ажылдаар күзелдивис улуг.

Чурттуң херээженнер шуулганынче З. Н. Сат, С. Н. Аракчаа, Д. Л. Ондар, Ө.-С. А. Ооржак, Е. С. Чулаан-оол, В. С. Бабкина, А. Х.-О. Ховалыг олар сонгуткан.

Артык ХОВАЛЫГ.

Көдээ тудугларда

«ХОРУМ-ДАГ» КОЛХОЗТА

Чөөн-Хемчик районда чаа тургустунган «Хорум-Даг» колхозтуң партия организациязы, колхоз баштаар чери, көдээ Совет тудуг ажылын бирги черге айтырыг кылдыр көрүп турар. «Чыраа-Бажы» совхозтуң салбыры боор келген хөй-ле чылдарның дургузунда тудуг талазы-биле ажылдарның шуут кедергей эвээш хемчээлдиг болганын амгы байдал херечилеп турар. «Суурувус бурунгаар сайзыраап, хөгжүүр хамаанчок, кудургайны куду чуглуп баткан» деп, Хорум-Даг чурттуг Көрген-оол Монгуш «Шын» солунга шын-на бижээн.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң-даа, районнуң-даа, республиканың-даа удуртур органнары Хорум-Дагны кедергей-ле кыдыра көрүп келген деп болур. Чижекке чүгле көдээ Совет болгаш харылзаа бөлүүнүң бажыңнарының тудугларын ап көрээл. Бо тудуглар сөөлгү чылдарда районнуң барык бүгү чурттакчылыг суурларында туттунган. Хорум-Дагга шуут планнаттынмаан-даа. Бо талазы-биле ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң Дээди Советтеринден көдээ Советтиң депутаттарынга чедир каш удаа чагыгны сонгукчулар киирген. А кандыг-даа түңнел чок.

Хорум-Дагда школа, интернат, столовая —үжен чылдарның тудуглары, олар шупту деңге ирээн. Эрткен өөредилге чылы доозулбаанда, интернат бажыңы бузулган, уругларның чамдыызын өглеринче чантырган, эң берге байдалдыг өскүстерни школаның чартыын хостааш, ону интернат кылгаш, ынаар шилчиткен. Школа долу ийи ээлчегже кирген. Бо айтырыгны шиитпирлээри-биле республиканың-даа, районнуң-даа улус өөредилге шугумунуң талазы-биле боттуг хемчег алдынмаан. Интернаттың чаа тудуун «Чыраа-Бажы» совхоз тудуп эгелээш, ара соксаан. А «Хорум-Даг» колхозта ону уламчылаар арга чок, чүге дизе бодунуң тудуг планынга безин күш четпейн турар.

Хорум-Дагда тудуг айтырыының ирээн байдалдыын тодаралыр дизе, «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг болгаш Чыргакы салбырларга тудугну канчаар планнап чорудуп келгенин деңнеп көргүзер болза, бүзүрелдиг бадыткал болур хире. А ол мындыг.

Тудугга кол чүүл — материал. Тудуг материалы белеткээр ийи пилорама Чыргакыда, бо хүннерде ажылдап турарлар. А Хорум-Дагда пилорама-даа, станоктар-даа шуут чок.

Чыргакыда суурларга тудар телевидел ээзүгээр ясли-садик бажыңы туттунган. Хорум-Дагда эрги эмнелге бажыңын хостааш, оон орнунче ясли-садикти киирген. Эмнелге—чуртталга бажыңының бир чартыында.

Чыргакыда интернат, школа тудуглары чаа, Хорум-Дагныы ирээн.

Чыргакыда теледамчыдылганың херекселдерин безин дерээн харылзаа салбырының чаа бажыңы туттунган. Хорум-Дагның почта ажылдакчызы солун, сеткүүлүн, чагаа-бижикти бодунуң өөнде хүлээп ап орар.

Республиканың садыгларының Хорум-Даг суурда сөөлгү телевиделдиң салыны тутканынга чон өөрүп турар. Чыргакыга келир чылын хлеб быжырар черлиг тускай садыгның тудары планнаттынган.

Чыргакы 18 автомашина, трактор кире бээр чаа гараждыг. Хорум-Дагда бежен чылдарда хол-биле кылган саман гараж буступ дужуп турар.

Чыргакы көдээ Соведи чаа телевидел-биле туттунган делгем бажыңда, Хорум-Дагның көдээ Соведи Культура бажыңының тар өрээлинде.

Чуртталга бажыңнарын тударында база-ла деп эвес үлелге турганы илден.

Сөөлгү чылдарда Чыргакы болгаш Хорум-Даг суурларының кончуг-ла деңнески эвес хандыртынып келгенин үстүнде деңнелге бадыткап турар кажыл. Тудуг-суур, социал айтырыгларны планнаарынга, шиитпирлээринге чоннуң негелде-хомудалын оваарып көрбес, депутаттарга чагыгларны күүсетпиринге республика, район органнарының хамаарылгазын бо фактылар тода көргүзүп турар.

Совхозтуң амгы үеде эң кол сорулгазы—чуртталга шөлүн калбартыры, колхозка ажылдап келген тускай эртемниглерни бажың-балгат-биле хандырары. Колхозка ажылдаары-биле келген 15 өг-бүле бажыңы чок.

Амгы үеде колхоз төвүнде 4 аал ишти чурттаар —1, ийи аал иштинге —2 бажыңнарын Чадааның АКМК-1 тудуп турар. Июль айның эгезинден эгелеп, Кызыл-Мажалыктың КМК-зы 2 бажыңны, колхозтуң тудугжулары 3 чаңгыс аал иштин чурттаар бажыңнарны тудуп эгелээн. Колхозчуларның шефтээшкин аргазы-биле столованы кылгаш, ажытканы чонга, өскээртен келген тудугжуларга кончуг улуг белек болган. 25 автомашина, трактор кирер гараж тудуун көрээлиг звено тудуп эгелээн.

Колхозта тудугга хаара тудар ажылчын күш чедишпезиниң ужуруннан тараа урар шанның девискээрин сетка-биле кажаалай дуглаарын колхозтуң баштаар чериниң болгаш суурда организацияларның аппараттарының ажылдакчыларының күжү-биле шефтеп кылырын партия организациязы, колхоз баштаар чери шиитпирлээн. Ындыг арга-биле материалдыг херекселдер шыгжаар болгаш дүк прессте болбаазырадыр складты, эрги үрелген чунар-бажыңы эде кылган.

Баштайгы ээлчегде колхозтуң албан тудар тудуглары хөй. Нефтебааза, тараа складыы, картофель шыгжаар чер, авто-гензи, пилорама, чемненилге, хоран складыы, көдээ ажыл-агый техниказы тургузар чер дээш оон-даа өске.

Тудуг материалдары тывары эң берге боор кээрге, колхоз туйбу заводун тургузар сорулга-биле оон бүгү дериг-херекселдерин, анаа ажылдаар күштү четчелеп ап турар. Тудуг материалын Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Кызыл болгаш район иштинден саттынып ап турар. База бир берге айтырыг —лесовоз чогу боор турар. Чагаан лесовоз машина келбейн туруп берген.

Өскээртен дуза деткимчеге даянып алгаш, сүмүнүң чок бар арга-хемчеглерни чеп ажыглап, тудуг-суур айтырыының бергелерни ажып эртер дээш туржуруп колхозчулар кол сорулга кылдыр салган.

Токпак-оол САРЫГЛАР.
«Хорум-Даг» колхоз.

Хоорай, суурларывыстың аян-шинчизи

ЧУРТТАКЧЫЛАР ДИЛЕП ТУРАР

Азыр-Кежиг суур чылдан чылче өзүп, тудуг-суур немежип, чаагайжыттынып турар. Тывага улусчу революцияның 70 чылын уткуштур чаагайжыдылга ажылдары бо хүннерде ында кылдынып турар. Байырлалды төлептиг уткууру шагдан бээр туруп келген чаагай чанчылдарның бирээзи болгай. Чаагайжыдылга ажылдарынга күш-ажылдың хоочуннары А. Амбаржы, К. Кол, Т. Булатова олар идепкейлиг киржип турар дээрзин манаа демдеглеп каары черле артык эвес. Черле ынчаш чүгле чаагайжыдылгага эвес, өске-даа ажылдарга чурттакчыларны кириштирип, оларны эвилелдээринге олар идепкейлиглер. Оон-биле кады кудумчуларының чурттакчылары боттары түс-түстэ хуралдааш, аштаалга-арыглалды черле канчаар чорутса экил дээрзин дугурушкан. Ынчангаш херимнерни чаңгыс аай өң-биле будуп эгелээн. Суурнуң ниити аян-шинчизинге ындыг байдал идиглиг болур. Бажыңнар чанында олурткан ыяштар, чечектер, огород ону улам аянныг болдурар. Суурнуң чону ону билип турар.

Суурнуң кедээзинде ногаан, чараш шөлде чаа кудумчу чаңгыс чер-чурттуувус Л. Б. Чадамбаның ады-биле адаарын чурттакчылар дилеп турар. Ону көдээ Совет деткип турар. Оон боттары бээринге олар бүзүреп турарлар. Ол кудумчуну хоочун чогаалчының ады-биле адап каарга, өөрүнчүг болур. Чурттакчылар анаа төлептиг болурун кызыдар апаар. Чүгле арыг-шевер санитар байдал талазы-биле эвес, ажыл-ишчи, культурлуг болуру чугаажок чугула. Ону чедип алырының барымдаазы бар, чүге дизе ында идепкейлиг кижилер бар.

Татьяна КУШКАШ.
Тожу район.

КЫЗЫЛДЫҢ ПАРЫГЫ: ЭРТЕМДЕННЕРНИҢ САНАЛЫ

Культураның болгаш дыштаныышкынның Н. Гастелло аттыг парыгын чаагайжыдып экижидеринге дуза көргүзери-биле ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының бөлүк эртемденнери чоокта чаа келгеш, шинчилел ажылдарын чорутканын бистиң солунувус моон мурнунда дыңнаткан болгай.

Парктың ниити байдалы кандыг боол база ону канчаар чаагайжыдып экижидер деп саналдап турарынга хамаарыштыр бистиң корреспондентивис көдээ ажыл-агый эртемнерниң кандидады **Иосиф Афанасьевич Бехтен** болгаш биология эртемнерниң кандидады **Владимир Евгеньевич Александровичиден** каш айтырыгны салган:

— Парктың ниити байдалы амгы үеде кандыг деп санап турар силер?

В. Е. Александрович:

— Моон мурнунда манаа кээп көрбээн кижи мен. Силерниң парыгынар Сибирьде болгаш Россияның тен-даа черлеринде чок дээн онзагай чурумалдыг чер-дир. Хоорай чаагайжыдылганың, ылангыя парктар болгаш сесерликтерни эртемге үндезилеп кылыр болгаш эргидеглерин чаартыр талазы-биле ажылдарны боттандырар дээш хөй черлерге — найысылал болгаш төп хоорайларга чоруп, чогуур ажылдарны кылып келген бис. Силерниң парыгынар черле онза-дыр. Ону кайгамчык кылдыр чаартып алырының бүгү аргалары бар.

Паркта хем үнү черлерге үнер улуг болгаш чадан ыяштар колдады үнген. Ону чаагайжыдып алыр дээш кызылчыларның эвээш эвес ажылды кылып турганын база эскердивис. Бойдустуң боду бүткен чурумалдыг ортулуунда үнген ыяштар кызылчыларның амыдыралынга кол черни ээлеп турар деп бадыткалдыг чугаалаар болур. Чүге дээрге холгандыр арга-арыг чок, изиг ховулар ортузунда турар хоорайның агаарын экижидеринге ол черле улуг рольду ойнап турар. Чайның изиг кире бээрге сериин, кыжын кузуңчуларга бодаарга чылыгзымаар болурун кызылчылар эскерген боор. Чижеглээн санаашкындан алырга, парк Кызылдың чурттакчыларынга 600 тонна арыг кислородту берип турар.

— Парктың чажы кадып, курган эгелээн. Чүге дээрге ол ыяштар ааргыга таварышкан деп чугаа бар. Ол шын бе?

— Ол шуут шын эвес. Чүге дээрге ында теректер колдады үнген. Ынчаарга хем үну черниң теректериниң ортумак назыны 50—60 чыл болур. Оон ыңайлаарга олар чоорту баштарындан эгелеп курган эгелээр, адаккы будуктары чылын-на ногаарарып үнүп турзажок. Бок болгаш өске үнүштерниң күсели-биле өзүп үнер азы оларны ораажып үнер үнүштер база бар. Оларның чамдыктарын ап каап болур.

Ынчаарга септиң суун боор, чалдаптарга, ыяштар кадып турар деп чугаада база-ла үндезин чок. Чалды кылып каары черле чугула — сугнуң деңнели үргүлчү бедик чыдардыр. Четпес чүвези чүл дээрге чалды арай бодамча чок кылганында. Септиң суун үргүлчү арыг болдурарда артыкшылдыг сугну дамбаның адаандан болгаш үстүнден аксып бадырар кылдыр кылып каар. Артык сугну бир удаада үстүнден аксып бадырарга, сүт кырының бөгү арлып базар болгай. Септиң бажында чалды база таарыштыр кылыры негеттинип турар, сеп суунуң агымын элээн бүрген болдурар кылдыр. Агым оожум, сүт турум байдалдыг болганындан оон өңү ногаарарып, шалбаа чыды тыптып кээп турары ол.

— Паркка кандыг ажылдар кылдынары көрүнүп турарыл?

В. Е. Александрович:

— Төлевилел ажылын күске чедир доозуптар бис. Чүнүң-даа мурнунда кырган теректерни болгаш бок үнүштерни кезип аптаар херек. Хары угда эвес, кезек-кезектеп. Кескен черлерге өске ыяштарны олуртур. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, төрел ыяштарны бөлүк-бөлүктеп олуртур болза эки. Чижээ, бир кезек черге хадыларны, өске черге хадыларны дээш оон-даа өске. Тывада болгаш Сибирьде бар ыяштарны таарыштыр олуртурун саналдаар бис. Оон аңгыда Ыраккы Чөөн чүкте үнүп турар ыяштарны олуртурун база шенеп көөрү чугула, кезизинде бажын Кызылдың парыгын ботаниктиг сад хевирлиг болдурар дээш.

Чадан үнүштер чаңгыс аай-дыр. Маңаа сирень, клен, долаана дээн ышкаш чадан үнүштерни олуртуруп көрүп турар бис.

Кол чүве паркка моон соңгаар янзы-бүрү тудуглар кылбас болза эки. Эргидеги тудугларны чаартып болгай-ла.

Оон башка кижилерниң анаа чыглыры көвүдеп, ол черниң хөрзүнүнге багай салдарны таварыштыра бээр. Паркка колдуунда дыштанып, селгүүстээр дээн кижилер келир болгай. Бичии чаштарының, аныяктарының болгаш улуг улустарның баар, дыштаныр черлерин база таарыштыр бодаар бис. Кадыкшыдылга зоналарын ында-ла тургузар апаар. Чижээ, улуг кижилерниң гимнастика кылыр, кылаштаар болгаш шош-кууржур черлерин парктың төвүнден ээзэн кедээрлеткеш, ындыг оруктарны асфальттавас кылдыр көөр бис. Черле ынчаш дыштанылга черлеринге демир болгаш бетондан тудуглар кылырынга оон оруктарын кара шывыг-биле шывары улуг улус бис. Бүгү чүве бойдустуң бодунда ышкаш болур болгай — тудуглары ыяштан кылыр, оруктарны сай, довурак-биле кылдыр дээш оон-даа өске. Ол чүүлдер кижилерниң организминге хора чок.

Адак сөөлүнде чугаалап каар чүүл: паркта ыяштарның дүшкен бүрүзүн аштавайн көрүңер. Бүрү—черниң шүгдаа, үнүштүң чемижи-дир...

Сантро МААДЫ
беседалашкан.

Парлаттынган материалдарывысче

эглип келбишаан

ОБЩЕЖИТИЕЛЕР ЭВЭЭЖЭЭР

Барык бир чыл бурунгаар бистиң солунувуска Кодур-оол Оюнның «Общежитие, общежитие...» деп материалында Шагаан-Арыг хоорайда общежитиелерниң хөлүн арттыр көвүдээнинин дугайында чугаа чоруп турган. Оон бээр общежитиелерге хамаарыштыр өскерилгелер болган бе?

Мындыг айтырыгны бистиң корреспондентивис Шагаан-Арыг хоорай Совединиң даргазы Мерген Анай-оолга салган. Ол тодаргай харыыны берген, ону моон адаанда парладывыс.

Чоокта чаа район солунунга Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчызы Бегзи Монгуштуң «Үрегдеткен «демир-бажың» деп материалы улуг эвес хемчээлдиг-даа болза, хоорай амыдыралының база бир улуг оюлганныг айтырыын көдүрүп турар-дыр. Бажың-балгат чедишпейн турар үеде сонгалары өңгээ берген турар общежитиелерни, хоорайның дал ортузунда кызыл өңнүг ийи каът бажыңны көргеш, номчукчунуң халактап турары чөптүг. «Шынның» корреспондентизинге ыяштан туткан ийи каът ээн общежитиелерни чуртталга бажыңнары, албан черлериниң конторалары кылдыр эде кылдыртырын аазап турганымны утпаан мен. А херек кырында чүү болганыл?

Улуг-Хем АКМК-зының начальниги Геннадий Самковтуң: «Общежитиевисте эрткан улусту өскээр кежүрүп бердиер, октябрь 1-ге чедир ону 20 квартиралыг чуртталга бажыңы кылдыр эде септээш, дерээш хоорай Соведиңге хүлээдип бээр бис» дээни хоозун сөстер болганын ам көрүп тур бис.

Хоорүүском дарганың чаагай бодалын деткип, ук общежитиеге чурттап орган 14 өг-бүлениң дөгерезинге чурттаар оран-саваны үндүрүп берген, бир кырган кижини районнуң кыраандырылга чери-биле кады кырганнар азыраар интернатче чорудкан. Бо хире дузаламчы тура районнуң тудуг организацияларының дээрези болур АКМК чаңгыс общежитиезин септеп ап шыдавааны элээн. Ажык-биле чугаалаарга, хоорай эрге-чагыргазын каржызы-биле мегелеп каапкан бо удуртукчуга хемчег онаап, айтырыгны эдизинге чедир шиитпирлежип бээрин Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазы эш Седейден, «Тыва агропромтудуг» трезиниң даргазы эш Шубниктен дилээн мен. Харыы чок болган. Ам Самков «Ол общежитиени септевейн, шуут бузуп кааптар мен» деп барган. Ук общежитиениң бөгүнгү өртээ 110 муң рубль, а септээринге 70 муң ажыг рубль чарыгдаттынар. Ынчангаш ону эде кылыры оруга чок. Үстүнде адааным ийи улуг дарга Самковтуң шиитпиринге удурланмайн турар хире. Чүге дээрге Шубник общежитиени АКМК-ның балансызындан үндүр бижиирин. Седей ону бускаш, орнунга ийи аал ишти чурттаар 2 бажың тударын чепшээрээн боор турар. Ынчангаш 20 квартирага кордап турганывыс бүтпес деп барган. Үстүкү органнар адаанда бисти деткивейн, дедир чүве кылырга, мындыг-даа боор-дур.

Ам 3 миллион ажыг рубль карылгалыг «Шагаан-Арыг тудуг» тудуг комбинады 3, 5 дугаар общежитиелерин чоокку үеде септеп ап шыдаар бе деп чүвени көрээли. Чогум ындыг арга бар. Райкүүскомнуң капитал тудуг килдизиниң талазындан акшаландырышкынны хандырган, оларны албан черлериниң конторалары, чуртталга бажыңы кылыр. Шиитпирлеттинмес чаңгыс айтырыг — оларны кайы организация септээрил? Комбинат ону бодунуң күжү-биле кылып ап шыдавас. Ону кылыпкы дег өске тудуг организациязы районда чок. Тудуг кооперативтери бар-ла харын, ынчалза-даа олар ол объектилерни албас-тыр. Албаска албадаар эрге бисте бар эвес. Аныяктарны эвилелдээримге, чүгле 3-4 кижи келген, арткаңнары ырбаар-дыр. Аныяктарның чуртталга комплекизиниң (МЖК) кежигүннери-даа. Белен чүве маңаар апарганывыстың чегенчиң ол-дур.

Тудуг комбинадының чаа удуртукчузу В. М. Сегбе ол общежитиелерни бускаш материалдарын саткаш, сак-хөө айтырыын чүгээртедип, «артык чүъктен» алырлып алыр деп оларынга болум хуумда чөпшээрежип чордум. Чүл дээрге тудуг комбинадының общежитиелери четчир-дир, артык, кезек үеде ажыглаары-биле туттунган общежитиелерниң хереэ чүү деп. 3, 4, 5 дугаарлыг общежитиелер хоорайның баштайгы чиигиже планында чок, олар ийи-ийи аал ишти чурттаар 3 бажыңнарнык орнунда туттунган. 9, 10, 11 дугаар барак общежитиелер он алды аал ишти чурттаар 2 ийи каът бажыңнар орнунда.

Бо бүгүнү чүгле хүнүң бодаан удуртукчулар туттурган. Кезек када чурттаар дээш келген улус кедизин бодаваска, чүү болу бээрин ам көрүп орарывыс бо.

Хоорай ортузунда 16 аал ишти чурттаар кызыл бажыңның байдалы бергедеп кээрге, оон чурттакчыларын дөгерезин көжүрдүвүс. Барааны чаагай дээрден башка, ишти ирип калган бажыңга чурттаары берге болбайн аан. Аламы каъкта чурттап орган бир угбайның «Кырымда кожам кажан менче ойлуп бады кээр болду» деп органың утпас-тыр мен. Ол бажыңны чеже-даа организацияларга сыгаарывыска, удуртукчулары ойталаар болган. «Найырал» ассоциациязы, «Шевер» биче бүдүрүлге чери кезек туралап турган, оон база аалбайн барган. Амгы үеде оон септелгезиниң төлевилелин эде кылдырткан бис. Бажыңның электри плиталарын, ванналарын, унитаздарын, сонга рамаларын коммунал ажыл-агый чери уштуп шыгжаан. Чамдыктарын сор алган.

Септээн соонда кызыл бажыңга кижилер чурттавас. Анаа дүлейлер, өске-даа инвалидтер ниитилелдериниң конторалары турар деп планнаан бис. Оон бүдери кандыгыл деп айтырыг тургустунуп кээр. Боттаныр болур план чүве, ыраш чимек тиледи турбайн, мындыг фактыны айтып каайн. Бир дугаар общежитиениң улус өөредилгезиниң килдизи септээш, контора кылып алды. Санэпидстанция, курстрах, кежээки школа, уруглар библиотеказы база ында.

Кызаа, дыкпыш общежитиелерни шак ынчаар Шагаан-Арыг хоорайдан арылдырарывыс ол. Кижилерниң оочур манап, 2-3-даа чыл дургузунда чурттаар общежитиелер делгем болгаш чаагайжыды туттунган болур. Артар болза, хоорайга чүгле ындыг общежитиелер туруп болур.

Мерген АНАЙ-ООЛ.
Шагаан-Арыг хоорай Совединиң даргазы.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

ТӨӨГҮЛҮГ ТӨРЭЭН ЧЕРИМ

Ийи чагаа

ДЕТКИДИВИС

Халажылгада полковник Артём Борбак-оолдуң бо чылдың май 29-та үнген «Шын» солунга бижээн чүүлүнде Тываның ревшериглериниң ужуражылгазының эрттирзе чугула деп саналын номчааш, ону бүрүнү-биле деткип тур мен. Шынап-ла, Тываның хөгжүлдезинге оон киирген улуг-хуузу эвээш эвес болдур ийин.

Ревшериг баштай —1923-1924 чылдар үезинде тургустунган болгаш, чарылга шерии деп адаттынып турганын төөгүзен билир бис. Ону Хомду дайынының киржикчизи Дактан-Маадыр командылап турган дээр чүве.

Мен бодум Тываның ревшериинден эгелээш Үлетпүрчин-тараачынның Кызыл Армиязының дайынчызынга четтим. Тываның тускай шериниң тургустунуп келгенинин болгаш ажыл, амыдыралының дугайында хөй солун чугааларны оон хоочуннары генерал-майор Семен Шомадан, полковник Пето Биче-оолдан дыңнаан мен. Тываның хостуг бот-догуннаашкыны, ооң хөгжүлдези база келир үези дээш Хемчикке болгаш Тере-Хөлге болгулаан үймээннерге амы-тынын берип турган ревшеригжилер дугайын уттур эргевис чок. Эрес-диди хөй-хөй командирлерни болгаш солдаттарны ол белеткээн. Оларның хөй кезии фашистиг эжелекчилерин чылча шаварынга киришкеш келген болган. Элээн хөй кижилерниң дайын шөлүнден ээп келбээнин билир бис.

Амгы үеде ревшеригжилерден чүгле чүс хире кижи арткан бис. Дайынга чораан деп тускай документ-бижиктерлиг. А өскелеринде ол дугайында кандыг-даа документ чок. Дайынга киришпейн барганывыс бистиң буруувус эвес. силер м..аа херек силер. аныяк-өскенни шериг херээнге өөредир с..ер дээш бистерни чорутпаан-на болгай. Бистер. ревшериг-н.. хоочуннары биске берген даалганы эрестиг күүсеткен б..гаш Тывавыстың сайзыралынга назылап улгаткыже чедир ба..ан боор келдивис.

Алексей ТУГАРЖАП.

..г-Хем район.

* * *

Артём Борбак-оол эживистиң ревшеригжилериниң ужуражылгазының эрттирер дугайында киирип турар саналын кончуг-ла деткип ор мен. Мен халалтылгада лейтенант, артиллерист кижи мен. 1939-1947 чылдарда шериг албанынга турдум. Фронт чоруур дээш билдириишкин бижииримге. дайынга баар солдаттар белеткээр ужурлуг сен дээш чорутпаан чүве. Бодумнуң дайынчы мергежилимге хөй солдатты белеткээн мен. Эки турачыларны база белеткээн мен. Тывага боор турган үймээннерни базарынга база киириштим.

Эрткен салгалдың кылып каан чаагай үүлези уттундурбас ужурлуг болгай бистиң эрткен оруувус аныяктарга үлегер-чижек-даа болзун. Ынчангаш хоочуннарның ужуражылгазының чогуур черлерден организастап эрттирзе чөрле чөптүг болур. Ам 73 харлаптым. Чөөн-Хемчикте ревшеригжилерден чүгле дөрт кижи артывыс. Республиканың шериг комиссариады бо айтырыгны холга алза чогуур.

Макар АСКИРОВ.

Чөөн-Хемчик район.

Таңды-Уланың сыннарының элээ делгем, алаак, оймак черде кедээ суур бар. Аңаа барган салымга-ла төрээн черимниң төөгүзү, каас чурумалдыг, байлак черлери, ажыл-ишчи кижилери хөрек-чүрээмни келзедип келир. Ийе, амгы үеде чеде аж а дүжүп, партияның хүрээлеңинге удавас 50 чыл болур, чөптүг дыштанылга — пенсия-ла-даа болзумза, агаарын тынып, черин базып, өскен, төрээн, өөрейген суурумнуң улуг назылыг кижилери-биле ужуражып, уттундурбас төөгүлерин сактып ап чорууп мен.

Бир-ле катап Москва хоорайга дыштанып чеде бээримге, ол төөгүлүг хоорайның улустары Ленинградтың революцияның кавайы дээр чораан. Тывада ындыг чер—мээң чурттап өскечим Суг-Бажы суур деп санаар мен. Чүге ынча дээрим дугайын мээң бо бижип олурар чүүлүм бадыткай бээр. Ынчангаш ол хензиг суурнуң төөгүзүнче номчукчулар-биле кады хая көрнүп, эрткен, уттундурбас үелерин сактып көрейн. Кажан Тывага улусчу революцияның тиилээниинден бээр 70 чылын уткуп турар бо төөгүлүг хүннерде Суг-Бажы суур канчап Кочетово, орус тараачын Атамановтуң чурттап турган чери канчап «Коммунизмниң херели» совхоз апарганын улуг назылыг кижилерден, төөгү документтеринден, бодумнуң билиримден алган чүүлдеримге үндезилээш, силерге таныштырып көрейн.

Кара-хүрее тонун кеткен Таңды сынының элээн дараа тарып, мал өстүрүп, кат-чимис чыып, ыяш-даштан бажың тудуп ап болур таарымчалыг черге орус тараачын Атаманов деп кижи бир-ле дугаар көжүп келген. Ооң соңдары-биле өске ядыы орус тараачыннар келгеш, сууржун амыдыралды тудуп кирипкен. Оларның чоок-кавызынга ядыы араттар чурттап, орус улустан эки чүүлдерин өөренип ап, харын-даа чамдыктары бажыңналгатты тудуп, ногаа аймаан тарып эгелээн. Шак ынчаар ол бичии сууржугашты улус Атамановка деп адай берген.

Көткүн чоннуң хөй санныг бөлдей киис өглеринге долгандыр хүрээлеткен Атамановка суурга кандыг-даа дүвүрел чок, ыржым, тайбың чаагай турда, 1918 чылдың чазынында өрт болу берген чүве дег, орус чурттакчылыг бо суур оттуя, динмиреп эгелээн. Тараачыннарның баштайгы Соведи тургустунган. Советтиң даргазы бижик-билиг чок тараачын Семен Митряшкин, секретары Алексей Лукьянов болган. Советтиң чанынга кызыл гвардейжи отряд тургустунган, оон командиринге фронтучу Сергей Кузьмич Кочетовту соңгаан. Революсчу ажыл хайнышкыныг эгелээн.

Совет эрге-чагырганы тургузарынга болгаш ону быжыглаарының херээнге орус чон-биле кады ядыы арат Дайбыңның оглу Билчинир база киржип, кызыл гвардейжи отрядка кирген. Ынчалза-даа контрреволюстуг күштер баштайгы Советтерни тарадып, Советтиң даргазын, секретарын, кызыл гвардейжи отрядының командирлериниң ала-незин — Агафья Филипповна биле Кузьма Петрович Кочетовтарны, кызыл гвардейжилер Билчинир, Медукпен, Рассохин болгаш өскелерни-даа араатандыы-биле эттеп-эриидээннер.

Ак-көк карактарлыг, узун, шырык мага-боттуг Иван Петрович Юлаев революстуг шимчээшкинге киржип турганы дээш Рязань чоогунче өг-бүлези-биле шөлүдүпкен турган. Германия-биле дайын мурнунда ол Сибирьже, а 1919 чылда Тываның Каа-Хем кожууннуң Узлзигге келген. Эжи чораан Василий Дресвянниковка аңаа таваржы берген. Ол ийи эжишкиниң үзел-бодалы, күзел-чүткүлү ийи аңгы дээрзи баштайгы ужуражылгадан-на билдине берген.

Моол отрядының баштыңчызы Маскаржав-биле дугуржулга ёзугаар Кравченко болгаш Щетинкин Тывадан үнүп чоруп тура, чүвени канчап билир дээш хайгыылчыга Иван Юлаевти арттырып каан. А Дресвянников дээрзи чүгле моолдарның эвес, Совет эрге-чагырганың ёзулуг удурланыкчызы болбушаан, Көк-Хаакка сулчээчилерни тургузуп алган.

Ол чылдың күзүнүнде Юлаев өг-бүлези-биле Атамановкага көжүп келген. Чыл эрткен. Политиктиг байдал улам быжыккан. Октябрьның ортан үезинде Юлаев кезек партизаннар эвилелдеп алгаш, Көк-Хаакче чорупкан. Сорулга мындыг турган: ол черниң тараачыннарын дээрбечи Мелеги биле Сафроновтуң аспаандан чайладыры, оларга сургаалдыг тайылбыр кылыры. Дээрбечилер биле Дресвянниковтуң каттыжа бергенин билип турза-даа, эрги эжин ээлдирип алыры-биле ооң-биле тайбың чугаалажып чеде берген. Ол дайзын эжин кара сагыштыы-биле боолап өлүрүп каан. Эжиниң өжээнин кызыл партизаннар негеп алган, Иван Юлаевтиң мага-бодун Атамановкага эккелгеш, аңаа хөөржүдүп каан.

Юлаевти орнукшутткан соонда, ийи-үш-ле хире хонганда, Бай-Хаактан кел чораан тергелиг кижилерни суурга киир кыдаттар сывырып келген. Туруп-могаан аъттарын дыш, семис аъттарга күш-биле орнап, солуп алгаш, Атамоновкадан 40 хире километрде, Оттук-Дашта, Ян Шичао шериинге баар бодаан кыдаттар чүведир. Олар кедээ Совет чанынга доктаай берген. Аңаа хурал эртип турган. Чалатпаан окболуг «аалчыларны» көргеш, улустуң ыдды чиде берген. Коя кеттинген бир кыдат чанчын түс черге садыглап турган Ли Саны дамчыштыр аъттаар негээн. Совет даргазы Алексей Сниткин оларны тоовайн, харын-даа чамдыктарын туткаш, Усинскиже чорудупкан. Ийи хонганда бөлүк кыдаттар туттурган кижилерин негеп чедип келген. Ол... баштайгы Совет даргазы Алексей Никифорович Сниткинни үш ... боолааш, өлүрүп кааш, ...зе берген. Ынчалза-даа Тывага хаанныг шагны катап тургузар ... шырбайып турган актарны орус, тыва партизаннар, ядыы тыва араттар чылча шапкан.

Улуг Октябрьның күштүг чалгыы Тывага халып кээп, араттарның амыдыралын өскерткен. Ол чаагай амыдырал, келир үе дугайында улуг чыыш 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Суг-Бажы суурга болган. Аңаа Тываның бүгү кожууннарының төлээлери киржип кээп, Тыва Арат Республиканы тургузуп, ооң баштайгы Үндезин Хоойлузун бадылаан. Ынчангаш Суг-Бажы суур Тывага революцияның кавайы болганы ол-дур. Ол төөгүлүг хуралдың дугайын солун, сеткүүлдерге хөй-биле бижээнин барымдаалааш, делгеренгей биживээним ужуру ол.

Хамааты дайынның кадыг-берге чылдарында Тывага хосталга дээш тулчуушкуннарга идепкейлиг киржип, арат кижиниң чаагай кежиктиг амыдыралын тургузарынга салышкынын киирген дээш орус партизаннар командири Сергей Кузьмич Кочетовтуң адын мөңгежидери-биле Суг-Бажы суурну Кочетово деп адай берген. Бо суур төөгүлүг суурларның бирээзи болуп артпышаан. Ол суур социал-экономика, культура талазы-биле шаандакы байдалынга деңнээр болза кайгамчык хөгжээн. Кочетово суурда төөгүнүң тураскаалдыг музейин тургускан. Аңаа чүгле бистиң эвес, Даг-Алтайдан, Якутиядан, Калмыкиядан болгаш даштыкы чурттар Германиядан, Моолдан аян-чорукчулар кээп турар.

Төрээн черим Элегес, Межегей ол ынчаар шаанда шагда оюннарның Ажыкай байының мал-маганы, ара-албатызы ээлээч турган болгай. Ында Көк-Булуңга ядыы арат Могенчик деп ашак байларның хөлечиги болуп, амыдырап чораан. Олар беш оолдуг, үш кыстыг турган. Акыларым, угбаларым өзүп келгеш, аланезинге дузалажып, кажан революция үези келирге хосталга. келир үе дээш эрестиг демисельчилер болган. Ачам, мээң улуг акым оглу-биле кады кызыл партизаннарга чугула медээ чедирер даалга алган. Олар Чинге-Дагга Догаан деп черге чоруп олурда, ол үеде аңаа чоруп турган актар ачамны өлүрүп каан. Ынчангаш Суг-Бажындан өскүп үнген улусчу революцияның чалгыы ачам сугнуң самдар өөн безин оюп эртпээн ышкажыл.

Тывага улусчу революция тиилээн соонда улуг акыларым Янчар, Данзын-оол баштайгы үеде партизан, сөөлзүредир МЧАЭ организастажып, бижик өөредилгезинге киржип чораан идепкейлиг аревэчилер чүве. Олар оон соонда партия, совет ажылдарынга киржип, бурунгаар чүткүп чорааннар. Бо дээрге бистиң суурнуң кижилериниң амыдыралының бадыткалы-дыр. Бистиң суур ат-сураглыг кижилер-биле база байлак. Чаңгыс чер-чурттугларым алышкылар Оюн Ойдупаалары бүгү Тыва билир. Олар Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде эки тура-биле аъттангаш интернационалчы хүлээлгелерин эрестиг күүсеткен. Сураглыг артист Кара-кыс Мунзук, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Бавуу-оол Уйн-оол, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниг хойжу Моңгуш Алдай-оол болгаш өске-даа чоңга билдингир апарган кижилер бо черниң ажы-төлү-дүр.

Төрээн республикавыстың экономика, социал, культура хөгжүлдези амгы Кочетово суурнуң хөгжүлдезинден-не көскү. Таңдыда «Коммунизмниң херели» совхоз чылдын-на бурунгаар хөгжүп өскелерден чыдып калбайн, сайзырап олурар. Кижилерге аас-кежиин бээр дээш тыва черге революцияны өөскүдүп үндүрген, амыдыралдың кызыл чечектерин тараан өскен, төрээн Суг-Бажы—төөгүлүг төрээн черим. Ынчангаш аңаа чеде бергенимде-ле буурул бажымны черге четир мөгейип каар чаңчылдыг кижи мен. Буянныг дээш четтирдим, төрээн черим!

Данчай-оол ОЮН.
Парлалганың хоочуну.

ЧОНАР-ДАШТЫ ХОЙЛАП АЛГАШ...

Чонар-дашты хойлап алгаш, хоюн кадарып, чазаның чоруур деп бо ус-шевер кижиниң дугайында чурукчуларның чугаалажып турганын дыңнаан мен. Ол шынап-ла ындыг дээрзин, Көгел Саяның дугайында теледамчыдылга көргеш, бүзүрээн мен. Оъттап чоруур хойларын хайгаарап көрүп каап, бедик хая кырында чонар-даш чонуп орар кылдыр ону кинога тырттырып каан чораан. Көгел Мижитеевичиниң чонар-даштан чазааны дириг амытаннар дүрзүлерин делгелгелерге каш-даа катап көрүп, оларның дириг ышкаш болганын пат-ла магадаар чордум. Мал-маган аразынга өскен-төрээн, оларның аажы-чаңын билир кижи Тываның чеди чүзүн малын дириг олчаан кылдыр дашка хуулгаазын чараш кылдыр сиилбип калбайн канчаар. Оон чазап каан сарлыктарын, аъттарын, өшкүлерин элээн үр көрүп турарга, шимчеп, маңнап ынай болур деп барган ышкаш кынныып кээр. «Хуна мунган оолду» көргеш, кижи бичии балдыр-бээжек оолчугаш чорааның сактып кээр. Көгел Мижитеевичиниң чонар-дашка мөңгежидир сиилбип кааны оол ышкаш хой өшкү аразында шырак хунаны кижи бо-ла муна кааптар боор чүве. Алгаш салып бергеш, каш халып чоруй, чайып кааптар-ла болгай. Алыс боду малчын болгаш, «Көш» деп ооң ажылы дыка сонуурганчыг. Тыва улустуң амыдыралын ында көргүскен. «Хуна мунган оол». «Көш» деп ажылдар хоочун ус-шевер кижи композиция, сюжеттиг ажылдарны кылып турар деп чүвени бадыткаан. Бир эвес Көгел Мижитеевичиниң сиилбип чазап кааны дириг амытаннар дүрзүлерин чаңгыс черге чыыр болза, бүдүн кодан болу бээр боор он.

Бай-Тайга дээрге ус-шевер, ыраажы кижилерниң оранында болгай. Ол черниң чоңу бодунуң ус-шевер, уран таланттыг чоруун салгалдан салгалче дамчыдып чоруур болгаш, оларның чазаныр, дааранып, ... ырлаар-шоорлаар, музыка ... жиир ук-салгалы үзүлбейн чоруур бо. Көгел Мижитеевич база бодунуң уран талантызын, узаныр, чазаныр билиин, арга-дуржулгазын аныяктарга күзелдии-биле дамчыдып берип чоруур кижи деп дыңнаан мен. Ат-сураа чүгле Тывага эвес, а оон дашкаар алгаан мастерниң боду-биле ужуражып, чугаалашпаан-даа болза оон өөреникчилери-биле чугаалашкан мен. Көгел Мижитеевичиниң ажылдарын көрүп, оон хөй чүүлдерин билип алганым Сергей Кочаа чугаалап турган чүве. Чүгле чонар-даштан чараш чүүлдер чазаарынга эвес. а хөмден, демир аймаандан эт-сеп кылырын хоочу мастер билир. Аңаа аныяк өскенни өөреткен-даа. Оларның чамдыызы Сергей Кочаа, Хунан Киров. Владимир Салчак дээш өскелер-даа ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери апарганнар.

Көгел Мижитеевич боду база ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү кижи. Оон кылган ажылдарын чурт иштинге болгаш даштыкы чурттарга делгелгелерге хөй удаа делгээнин, олар аңаа көрүкчүлерниң бедик үнелелин алганын билир мен. «ССРЭ-ниң улустарының уран чүүлү», «Социалистиг Сибирь» «Совет Россия» дээш база Моолга, Чехословакияга, Румынияга, Японияга, Америкага болган делгелгелерге каш удаа киришкен. Оон эң эки ажылдары Москваның, Ленинградтың, Суздальдың, Улан-Удэниң дээш өске-даа хоорайның музейлеринде, чуруктар болгаш уран чүүл кылыгларының галереяларында үнелиг экспонаттар болу берген.

Тываның найысылалы Кызыл хоорайның төвүнде тевелер, те, чуңма дүрзүлери-биле каастаттынган кончуг чараш фонтан бар. Ындыг чараш фонтанны өске хоорайларга чораш, көрүп көрбээн мен. Ол фонтанны каастаарынга Көгел Мижитеевич база киришкен деп билип алгаш, бөдүүн арат тыва кижиниң уран талантызын, ус-шевер холдарын база катап магадаан мен.

Көгел Мижитеевич Саяның 60 харлаанынга тураскааткан оон делгелгезинге барып, мастерниң кылган ажылдарын сонуургап көрүп тура, тыва чоннуң салым-чаяанның, угаан-бодалының чаражын. ажыл-ишке ынаан илергейлеп чоруур, тываларның төлептиг оолдарының бирээзи Көгел Саая-дыр деп хүндүткел-биле бодап турдум.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ДАЙЫН БОЛГАШ ӨЛҮМ

Дөртен беш чыл бурунгаар болган дайынга Совет Эвилелиниң чидириишкини, дайын үезинде туттурган совет болгаш немец шериглерниң санының дугайында медээлерни парлаарын солуннуң хөй номчукчулары дилеп турар. Бо айтырыгга хамаарыштыр «Билиг» ниитилелиниң кежигүнү, журналист Алексей ДУГЕРЖААНЫҢ тайылбырын, оон хууда бодалын моон адаанда парладывыс.

Делегейниң ийиги дайыны олгаш Ада-чурттуң Улуг дайыны доозулгандан бээр ам ертен беш чыл ажыг үе эртен. Ынчаарга ол дайыннар ылдарында ССРЭ-ниң чогум же хамаатылары амы-тынын ан чарылганыл деп айтырыг вет кижилерни амга чедир уередип турар. Дайынга Совет Эвилелиниң кижи чидириинге хамаарыштыр И. В. Сталин 7 миллион деп медээни рлаан болгай. Ол дээрге едергей кызырган медээ дээр ам биллингир апарган. СРЭ-ниң кижи чидириинин айында шыны совет кижилерден болгаш делегейниң хөй-нийтизинден чажырары Сталинниң тускай политиказы болуп турган деп бодаар мен. А гле Литваны безин фашистиг елекчилерден хостаар дээш ыг-дошкун тулчуушкуннарга 700 муң ажыг. Латвияны — 0 муң. Эстонияны—150 муң ыг, ниитизи-биле бүдүн чар. к миллион чыгам совет да ылар өлген. Оларның хөй үзү — орустар, украиннер, орустар, литвалар, латыш р, эстоннар. Сталинниң 7 ллион деп чарлаан медээзи н мегезин чүгле бо саннар ын сойгалап турар.

Сталин өлген сөөлүнде ур е үе эртенде Н. С. Хру в Совет Эвилелиниң эрткен йынга кижи чидириинге хамаарыштыр медеглел кылгаш миллион совет кижилер дайынга амы-тынындан чарылган чугаалаан. Мен бодаарым 20 миллион деп сан чи ек-биле алдынган ышкаш. Ол ыны амгы үеде 26-27 миллион чедир адап турар. А чо м чежел? Ам дээрезинде алыныӊ тускай чиге медээзи к. Төөгүнүң шыны совет жилер, делегейниң хөй-ниитизи ырак эвес келир үеде аптыг билип алыр дээрзин бүзүрээр мен: эрткен дайынга Совет Эвилелиниң кижи дирииниң дугайында айтырыгга хамаарыштыр төөгү документилериниң калбак шинчилелин Бүгү-ниити төөгүнүң ститудуу. Шериг төөгүзүнүң институду, ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу амгы үеде чорудуп турар.

Совет болгаш немец туттурган шериглерниң санынга хамаарыштыр бистиң база даштыкы парлалганың чамдык медээлерин ам сонуургап көрээли. Дайынга 3 миллион немец шериглер, 700 муң немец хамаатылар өлүрткен деп, немец тала 1949 чылда-ла чарлаан. Ынчаарга делегейниң ийиги дайынының бүгү чылдарында Германияның кижи чидириинин дугайында шынны немец болгаш делегей хөй-ниитизинден чажырган магатчок деп бодалды чүгле ССРЭ-ниң девискээринге безин туттурган болгаш өлген немец шериглерниң даразында ылаптыг саны бадыткап турар.

Дайын сөөлүнде, кажан Германияның Федеративтиг Республиказы тургустунганда, төөгүчүлер комиссиязы ГФР-ге ажылдап, Совет Чепсектиг Күштерге туттурган болгаш ССРЭ-ге өлген немец шериглерниң дугайында материалдарны, медээлерни парлаан турган. Ук комиссияның бадыткааның ёзугаар алырга, Кызыл Шериг 3 миллион 15 муң немец шериглерни туткан, оларның 1 миллион ажыг кижизи азы 35-38 хуузу өлген. А херек кырында кандыг болганыл? ССРЭ-ниң иштики херектер улус комиссариадының (НКВД-ның) туттурган шериглер херектериниң эргелелиниң ылаптыг медээзин ёзугаар алырга, Ада-чурттуң Улуг дайынының бүгү дургузунда 2 миллион 389 муң 560 ажыг немец шериглер Совет Чепсектиг Күштерге туттурган. Ол дээрге чүгле немец национадыг кижилер. Бо дугайында тускай документини 1945 чылдың августа Сталинге дамчыдып берген турган. Архив документилеринде медээлерни бадыткаалап, совет парлалгага бижээнин ёзугаар алырга, Совет Эвилелиниң девискээринге туттурган немец шериглерниң иштинден 356687 кижи, тодаргайлаарга, 99 генералдар, 4406 офицерлер, унтер-офицерлер, 352182 солдаттар өлген.

Туттурган немец шериглерни Совет Эвилелиниң лагерьлеринге аштадып, өжегерээн өлүрүп турган дээр хоозун нүгүлдээшкиннерни даштыкы, ылангыя немец парлалга амга чедир кылып турар. Туттурган шериглерге хамаарыштыр 1929 чылдың Женева конвенциязының кол негелделерин Совет Эвилели туттурган

Айтырыңар, харыылап бээр бис

немец шериглерге хамаарыштыр бүрүн күүседип келгенин төөгүнүң документилери бадыткап турар. Чижээ, туттурган немец шериглерге аъш-чемни совет хамаатычурттакчыларын, харын тылда совет шериглерниң нормазын ёзугаар берип келген. Туттурган шериглерниң лагерьлери — дыштанылга чери, курорт, санаторий эвес-ле болгай. Туттурган немец шериглерге чүгле аъш-чем нормазын берип келген эвес, харын Кызыл Шеригниң сагылга-чурум Уставының негелделерин оларга тывыскан турган: лагерьлер начальниктеринге хамаарыштыр хууда азы коллективтиг хомудал кылыр эргени туттурган немец шериглер ажыглап турганнар.

Туттурган немец шериглерни Совет Эвилели хостаарын, чуртунче чорударын өжегерээн саададып келгеп дээр нүгүлдээшкиннер база бар. А херек кырында кандыг болганын төөгүнүң ылаптыг барымдаалары бадыткап турар. Дайын доозулган сөөлүнде ССРЭ-ниң девискээринге турган лагерьлерден немец шериглерни хостап чорудары массалыы-биле эгелээн. В. М. Молотовтуң адынга киирген бир илеткел ёзугаар алырга, 1947 чылдың мартка чедир ССРЭ-ден 1 миллион 3 муң 574 немец шериглерни хостап чоруткан.

Туттурган немец шериглерден 1949 чылдың ортан үезинге чедир Совет Эвилелинге 80 муң 744 кижи арткан. Ол дээрге Совет Эвилелинге улуг дайзынның кем-херээн үүледириинге киришкен дугайында истелгени чорударынга хамаарышкан хемчег болган. 1955 чылдың сентябрь 26-да медээни ёзугаар алырга, ССРЭ-ниң девискээринге арткан 80 ажыг муң немецтерниң хөй нуруузун хостап чорудупкан. Ол дугайын ГФР-ниң ынчаардагы удуртукчуларынга, ылангыя канцлер Аденауэрге эки билдингир турган.

Туттурган немец шериглерге хөй чарыгдалды Совет Эвилелиниң үндүргенин база уттуп болбас ужурлуг бис. Чижээ, Свердловск областың девискээринге турган туттурган немец шериглерниң лагерьлеринден 1200 ажыг кижиниң 1955 чылдың сентябрь 29-та хостап үндүрген Совет Эвилелиниң девискээринге оларның ажылдап алганы 370 муң рубльди хосталган немец шериглерге үндүрүп берген. Олар ук акшаның чамдыызы-биле 870 килограмм колбаса кылыгларын, 250 килограмм ак-саржагны, 850 килограмм чигирни, 270 килограмм быштакты, 1150 шил арага аймаан совет магазиннерден садып алгаш, чуртунче чанганнар.

А немец-фашистиг шериглерге туттурган совет дайынчыларның салым-чолу кандыг болганыл? Бо дугайында төөгүнүң документилери колдуунда шын херечилеп турар деп бодаар мен. Немец школа башкызы төөгүчү Кристиан Штрайт деп кижи архив материалдарын хөй чылдарда өөренип, шинчилеп келген сөөлүнде 1978 чылда ном парлаан. ССРЭ-ниң болгаш Германияның аразынга дайынның чылдарында немец шериглер 5 миллион 700 муң совет солдаттарны, офицерлерни туткан деп, ол номда бижээн. Ынчаарга фашистиг Германияның кургаг чер шериглериниң чиргине штавының 1945 чылдың февраль 20-де медээзин ёзугаар алырга, 5 миллион 734 муң 528 совет солдаттар, офицерлер туттурган турган. Оларның хөй нуруузу 1941 чылда туттурган деп санап турар. Оларның иштинден 3 миллион 300 муң кижи немец-фашистиг шериглерниң хоругдал лагерьлеринге, газ камераларынга өлген. Демги К. Штрайтының медээзин ёзугаар алырга, туттурган совет шериглерниң 57 хуузу өлген азы өлүрткен. 500 муң кижи лезип үнген. А херек кырында 57 хуу эвес, оон-даа хөй. Туттурган совет шериглерни, ылангыя офицерлерни, политажылдакчыларны гитлержи фашистер массалыы-биле шаажылап. 1941 чылдың май 2-де гитлержи Германия чазааның министерстволарының статс-секретарьларының чөвүлел хуралынга хүлээп алган доктаалды барымдаалап келгеннер. Ында мынча деп бижээн: «Туттурган элээн каш миллион шериглер аштап өлүр ужурлуг». 1941-1942 чылдарда Польшаның девискээринге фашистиг лагерьлерге турган совет шериглерниң 85 хуузу өлген азы өлүрткен.

Делегейниң ийиги дайынының чылдарында америк, англи шериглерниң чидириичеже болганыл деп айтырыгны номчукчулар сонуургаар магатчок. АКШ-тың болгаш Англияның камгалал министерстволарының дайын сөөлүнде чарлаан медээзин ёзугаар алырга, делегейниң ийиги дайынының бүгү дургузунда АКШ-тың чидирии 405 муң кижи. Англияның — 370 муң кижи болган. Ынчаарга Барының болгаш Чөөн чүкке агрессорларга удур кадыг-дошкун тулчуушкуннарның кол үүрге-чүктээшкинин Совет Эвилелиниң, ооң улустарының эктинге онаашкан турганын бо бүгү саннар тодаргай херечилеп, бадыткап турар-дыр.

Дайын — ол дээрге массалыг өлүм, хилинчек, човалаңдыр. А эрткен дайынның бо кударанчыг саннары чаа дайынны болдурбас дугайында кижи төрелгетенге шыңгыы кичээндирип болур ужурлуг.

ДЕМДЕГЛЕЛ

Чоокта чаа Чадаана хоорай чордум. Ында чурттап чоруур төрелдерим-биле бирден бирээ чокка хөөрежип, чугаалажып алдывыс. Арткан, калган төрелдеривисти-даа сактып хондувус. Чурттан үнге-ле. элээн каш чылдар эрткен. Ырак черге чурттап, ажылдап чорааш мени сакты-даа бердилер ыйнаан. Чамдык кижилер «бадырып»-даа ордулар.

Мээң кады төрээн улуг акым чок апарган. Ол чечен кижи чораан. Хайыракан суурда акымны Моңгуш Сержинмаевич Дакпай-оол дээр. Чаавамның адын Ховалыг Кончут Алдын-ооловна дээр Акым. чаавамның уруглары өскен. Хеймер оглу безин өглүг-баштыг. Чаавай 9 уругларны азырап өстүрген. Ол кончуг улуг өг-бүлениң иштинден дээди эртем чедип алган эмчилер, башкылар, совет. партия ажылдакчылары дээш, кымнары чок дээр.

Мени чалгаарай бээр ирги бе деп бодааш, мээң мурнумга каммыы сүргей өг-бүлениң альбом чуруктарын болгаш өске-даа документилерни салып берди. Ону сонуургап олур мен. Көрүп, номчуп олурарымга, Алдын-Ишкин чуртун мактаан, ол үениң кижилериниң дугайын бижээни кончуг солун болду.

Амгы үеде Дакпай-оол Моңгуш Хайыракан суурда кадайы Ховалыг-биле пенсиялыг дыштанып олурарлар. Совет чазак ол башкының күш-ажылын бедии-биле үнелээн. «Күш-ажылдың хоочуну» деп херек демдээ-биле шаңнаткан. Дыка хөй хүндүлел бижиктерин көрдүм.

Оон бижип чоруур бижимелдериниң аразындан дараазында одуруглар мээң сонуургалым хайныктырды.

Ногаан чечээн саглаңнаткан
Оргу-Кыры чораан сен бе?
Омак-хөглүг оол боор мен.
Ортун акың таныыр сен бе?
Шенне чечээ саглалчыңнаан
Шеле кыры үнген сен бе?
Шеле тыртып бызаанчылаар
Шевер акың мен-не боор мен.
(Оолдар ырызындан).
Элбер-самдар ойбактарым
Эде даарап бээр авам.
Барып суглааш, келиримге,
Бажым дырап бээр авам.
Чоруп-чоруп келиримге
Чода салып бээр авам.
Чаңгыс чучаам ойбактарын
Чамай тыртып бээр авам.
(Бичии оолдар ырызындан)

ООРЛАРГА КАРГЫШ

Кара-кара булут келгеш,
Казыргалап тура хонду.
Кара сагыш — оор келгеш
Караламны алгаш барды,
Халак-халак, куруг калдым!
Арат чонум аксы четкен
Ажырымчы оорларның
Ава долзун, каргыш четсин,
Аза-ла алзын, албыс алзын.
Аа халак, аксым четсин!
Аъдым оорлаан адасканың
Арны дуктуг — ыт ышкаш,
Албан чери байыскаарга,
Алган мен деп дөмей өчүүр.
Оргу чонум оорлава!

Ол тыва литература болгаш дылды башкылап чораан. Дакпай-оол Моңгуш кончуг чечен, тыва дылды камныг адилеп чоруур кижилерниң бирээзи. Ол бодунуң таныыр болгаш билир эш-өөрлерин сактып, адап чугаалап орар чораан. Бистиң үениң эртемден кижилери профессор Ш. Ч. Шулууну, Д. А. Моңгушту. башкылар К. Салчакты. В. Кызыл-оолду. Д. Сюндюпту, чогаалчылар М. Кенин-Лопсанны, Е. Танованы болгаш өске-даа хөй-хөй кижилер тыва дылды быжыы-биле камгалап чоруурлар дээрзин ол бадыткаар. Олар ооң үечергелери 40 ажыг чылдарның иштинде халап чок демдеглел кылып чораан кижиниң бижимелдерин көргеш. оон чамдыктарын бижиир ужурга таварыштым. Шынап-ла. Дакпай-оол Моңгуш метафораларны. дөңнелгелерни эпитет. тывызыктарны болгаш дөңнелгелерни билдилиг-биле ажыглап чораан. Хөндергей ортумак школазынга директорлап турган, школа музейин тургузарынга башкыларның болгаш өөреникчилерниң күжү-биле улуг ажылдарны кылган. Оон алган экспонаттарны Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинден көрүп болур. Улустуң аас чогаалынга кичээңгейлиг болуулунар.

Моңгуш ЮНДЕШ-ООЛ.

Дүүн

УРУГЛАРГА СУДУР

Библия, Коран дээн чергелиг судур номнары-биле таныышпайн чыткаш, ёзулуг культурлуг кижи мен деп бодун санаары амгы үеде берге. Ынчангаш бо шагның эртемзуругуулуг кижи бүрүзү шажын-чүдүлгеге хамаарышкан номнарнып, бети дээрге, ужуражыышкыны-биле таныжып турар ужурлуг.

Чоокта чаа республика төвүнге Украинаның Ровно хоорайында «Евангелияның чырыы» деп миссионер (буянныг дуза көргүзер) ниитилелдиң ажылдакчылары Иван Коломийцев биле Сергей Савченко аалдап чораан Олар дүүн тыва эки турачыларның хосташканы Ровно хоорайда чеде берген. Кызылга христиан чүдүлгеге хамаарыштыр чоруткан ажылдарындан ангыда, оларның портфелинде «Бичии уругларга Библия» деп номнуң тыва дылче очулгазы бар. Очулганы бөлүк авторлар кылган болгаш редакторлаан.

Кыска-кыска чечен чугаалардан болгаш угаадыглардан тургустунган ол судур номнуң оон ыңайгы салымы кандыг болурул? «Евангелияның чырыы» ниитилел номну Германияга парладыр. Ниитизи-биле 12 парлаар ама хемчээлдиг уруглар номунуң ийиги арын бүрүзү чаштарга таарышкан өңнүг чуруктарлыг болур. Тыва дылга парлаттынар «Бичии уругларга Библия» бүдүрүлгезе саадавас. Тиражтың кол нуруузун буянныг дуза көргүзер ол ниитилел Тываның уругларынга халаска үлеп бээрин планнап турар.

Ынчангаш бистиң уругларывыстың шажын-чүдүлге дугайында угаан-билии байлакшыыр.

(Бистиң корр.).

ТРЕНЕР БУЛУҢУ

Спортлигерь херек

Эрткен чылын Сибирь, Ыракы Чөөн чүк, Урал болгаш Поволжье зоналарының 1973-74 чылдарда төрүттүүген оолдар аразынга профэвилелдерниң спортшколаларының шугуму-биле хостуг хүреш маргылдаазы Амур областың Благовещенск хоорайга болган.

Ол маргылдаага бистиң республикадан тос аныяк мөге киришкеш, ээп келгеннер. Маргылдааның баш бурунгаар чоруткан дүрүмүн ёзугаар зона маргылдааларывга бодунуң денгизинге бирден эгелээш алды дугаар черлерни алган мөгелер РСФСР-ниң маргылдаазынга хүрежир эргени алыр. Бистиң аныяк мөгелеривистен дөрт мөге улаштыр хүрежир эргени чаалап алганнар.

Красноярскының, Якутияның, Бурятияның, Коми АССР-ниң, Тюменьниң, Оренбурггун болгаш өске-даа черлерниң мөгелери-биле бир дәмзи, дөрттеп хөй спортчуларны РСФСР маргылдаазынче чорудуп болур арга турган. Чүге олардан куду көргүзүглүг болган бис? Бир чылдагаанын тывары-биле сравнение көрейн.

Май ай төнүп чорда-ла («Азия төвү» шаңналының соон дарый) бистиң мөгелеривис дыштанып эгелей бээрлер. А өске черлерде? Олар чайның кайы үезинде маргылдаалар бар болдур, аңаа шынарлыг белеткенири-биле боттарының спортлагерьлеринче көже бээрлер.

Бистиң мөгелеривис чүге ынчап болбастарый? Чүге дээрге бистиинде оларныңда дег тускай, чайгы үеде республиканың улуг-даа, бичии-даа шырак спортчулары белеткенир (чүге хүрештиң эвес) спортлагерь чок. Оон ужурундан, час келирге-ле тренерлер өске пионер лагерьлеринден ол-бо сезоннарга боттарының өөреникчилерин тургузар черлерни диленип эгелээрлер. Ол дилег колдуундала бүтпейн баар. Чүге дээрге аңаа пионер лагери-биле спорт лагерьлериниң хүн чуруму көнүс өске болур. Аңаа пионерлер турары билдингир. А спортлагерьлерге шупту харнаның аайы-биле спортчулар туруп болур. Пионер лагерьлерниң хөй катап хеп кедер, чыскаалыр, пионер ажылын чорудар. А спортлагерьлерге тренировкаларга хөй уе үнер. Ынчангаш пионер лагеря биле спорт лагерин кады тургузары тавармыча чок.

Кол-ла утка билдинде берген деп бодай-дыр мен. Республикага тускай төп спортлагерьни тургузары чугула.

Благовещенскиге хүрежип барган мөгелеривис бир, ийи кижи-биле хүрешкеш соонда-ла, холум, мойнум, ооргам, будум дарышкылыг-дыр деп чугаалажып турдулар. Ол белеткел четпээнинин чылдагааны. Чоорур бетинде, он хире хонук Кызылга чыгаш, белеткелиивис. Тренер кижи, бодум дурзулгамдан эки билир мен.

Бистиң республикага чайгы үеде спортчуларны дыштаныры, маргылдааларга белеткенир тускай төпүткен спортлагерь турар болза эки. Бо айтырыгны шыырак көргүзүглүг болган край, областарның спорт школалары он беш, чээрби чылдар бурунгаар-ла шаптырлеп келгеннер. Чай дүжери билек-ле олар спортлагерьлеринче чоруптарлар. Бистинде бегүн байдал кандыг бооп турарый?

Спорткүркомитеттиң, профэвилелдерниң, Улус өөредилгезиниң министерствозунуң спортшколдары бар. А чай дүжери билек ол черлер спортчуларын каяа чайладыры-биле түс-түзүнде пионер лагерьлеринден диленип эгелээрлер. Пионер лагери биле спортлагерьниң хүн чуруму, турар өөреникчилериң үзүр-назыны ынчангыр болур деп үстүнде бижээн болгай мен.

Ам чүнү кылза эки? Чай хээрге-ле үстүнде аданың черлерниң спортшколдарының директорлары, тренерлери ялгаралар диген, девилеп, үш-дүкче тарай халышпазы-биле чангыс спортлагерьниг турар ужурлуг. Ону тудуп тургузарда база-ла акша-төгерик пететтинерни чугаажок. Ынчангаш ону тудуп алырда Спорткүркомитеттиң, профэвилеллиң, улус ородхлегизиниң удуртукчулары, тренерлери чангыс черге чыглып алгаш, ол айтырыгны амгыдаа эгелеп үзе шинтпирлээри турулза. Бир эвес бо черлер ол айтырыгны үзе шинтпирлевес болза, чайгы, кускү үеде бистиң спортчулрывыстың кажыгдаа маргылдаага баргаш, ыдык аарыыр» чоруу читпес.

Чадамба ООРЖАК,
Хүреш тренерь.

1981 чылда тургустунган «Улаатай» чечен чогаал каттыжышкынының ат-сураа чүгле районда эвес, республикада билдингир апарган. Чечен чогаал каттыжышкынының киржикчилериниң чогаалдарын «Улуг-Хем» чечен чогаал альманахтың 66 дугаарында, «Ленинчи орук» солунга тускай арыннар, булуннар кылдыр парлаан, тыва радионуң «Улуг-Хемниң чалгылары» деп литература-музыкалыг дамчыдылазынга тускай үндүрүүге кылдыр дамчыткызаан болгаш оон киржикчилериниң чогаалдары «Улуг-Хем» альманахка, республика солуннарынга доктаамал парлаттынып турар. Каттыжышкында чогаал ажылынга сонуургалыг янзы-бүрү мергежилдиң кижилери хаара туттунган. Оларның аразында «Хаңы ынакшыл» деп тоожуңуң, «Сында оруктар», «Кыштың челээш» деп пүдүктер чыындыларының автору, каттыжышкынның чечен чогаал сайгарыкчызы, культура ажылдакчызы Николай Ооржак, «Черниң хайыразы» деп шүлүктер чыындызының автору, советтер ажылдакчызы Монгуш Танов, «Мөңге назын» деп шүлүктер чыындызының автору Мадон Монгуш, тудугжу Деспил-оол Санчы, партия ажылдакчызы Бичел Монгуш, башкылар Зинаида Донгак, Болат Хомушку, Галина Куулар, советтер ажылдакчызы Маадыр-оол Данзын, кодээ ажыл-агый ажылдакчылары Көшкен-оол Кара-Монгуш, Сергей Норбу дээш өскелер-даа бар.

Башкылар Болат Хомушку, Зинаида Донгак олар шүлүктер, чечен чугаалар бижиринден аңгыда, боттарының болгаш өске-даа авторларның сөстериниг чараш аялгаларны чогаатканнар. Каттыжышкының чон-биле харылзаазы быжыглып, чүгле Өвүр район иштинге эвес, а өске районнарже үнүүшкүнинерни кылып чон-биле ужуражып турар.

«Улаатай» чечен чогаал каттыжышкынының планы улуг ажыл-херээ солуп, оон чамдык кежигүннериниң чогаалдарын номчукчуларга бараал-аттывыс.

ЭРИГ БААРЛЫГ

Ажы-төлү, келир үе, салгалы дээш,
Ажыл-иштиң ыңмыш үлүүн чүктеп чоруур
Ада кижи амыдырал-чуртталганын
Алдын хүн дег, чаңакчызы, күчү-күжү.
Ада кижи айыылга-даа таварышкан.
Аарып-аржып, човуланга түттүүрүн боор.
«Ачамны!»—дээш карак чажы сыстып келир,
Ажыг-шүжүг, мунгаралга дүжүп болур.
Хөөкүй ачан сеткил-хөөнүн хомудатпайн.
Хөлүн эргээн ангыр ышкаш, үнүн чору.
Хөөрээн иштин өйүп чоруур дүвүренин
Хей-ле кезиин адан-биле үлежип чор.
Ада кижи, авалар дег, чымчак хөөннүүр,
Ыыт чокка аяр, оожум
Амыдырал, ажы-төлүң, кадайы дээш.
Амыр-дыш чок дойлуп чоруур бодалдарлыг.

Деспил-оол САНЧЫ.

Өвүр район.

БАРААЛГАТСЫН

Чашкан сылзыс чоорту-ла
шупту чиття.
Даанның бажы хаяланып
адып олур.
Чайгы хүнүң четтиклейн
мыжырашкан
Тайга черниң куштарының
үнүн дыңнаал.
Бүрүлерни, сигеннерни
шилирээр
Салгын, сырын оожургал чо-
үрүп турзун.
Бүдүн дүнде дыжы хаңгаң
амытаннар
Шапкы-ла сугга, үнүш, кушка
үнүн катсын.
Ыры-шоорнуң бичии када ажыы
чок боор.
Ыыт чокка аяр, оожум
олураалы.
Болур-болбас чугааларкын
хөрээ чүү боор.
Бойдус бодуу аялгазын
бараалгатсын.

Валерий ООРЖАК

Саглы суур.

САКТЫЫШКЫН СӨЗҮ

Сагыш-бодал — эртинелиг өртемчей дег. Көрген-билген бүгү чүүлдер андарлып-дүнделип-ле чоруур. Бо удаада артист Чылбак-оол Мортай-оолдуң дугайында бодалдар бо кыска чүүлдү бижиринче мени албадапты. Ол дугайында оон төрээн чери чүгле Бай-Тайга эвес, а бүгү Тыва база бо хүннерде сактып турары чугаажок. Сураглыг артист Ч. Мортай-оол бистин аравыста чок. Бир эвес турган болза, кайгамчык май айда 60 хар харлаар турган ийик. Ийе, ол артистин чазак чарлыын ёзугаар алганы алдарлыг азы улустуң деп бедик аттары чок. Ынчалзажок оон ат-алдары, ажыл-ижи чонда сураглыг бооп арткан. Шынап-ла, Чылбак-сол Салчакович Мортай-оолду танывас кижилер улуг болгаш ортумак салгалда чок боор!

Чылбак-оол Салчакович 1955 чылда Ленинградтың А. Островский аттыг театр институтун дооскан. Оон чангыс курсчулары — РСФСР-ниң алдарлыг артизи С. Оюн, Тыва АССР-ниң улустуң артизи А. Тавакай, Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери В. Монгальбин, О. Чөлбеней, а хоочун артистер К. Сапык-оол, Д. Намчыл бо хүннерге чедир театрга ажылдап туралар.

Ч. Мортай-оол барык 30 чыгам чылдарның иштинде хөгжүм-шин театрының репертуарының кол рольдарынга өзек артист боон ажылдап келген. Оон шилгелек, узун мага-болуң ылангыя ынакшыл рольдарынга кайгамчык таарымчалыг хораан. Ову М. Карминин «Ай туттурган дүне» деп трагедиязында Зубаржатка ынакшаан, 17 харлыг оол Акьегеттен, Э. Войничиниң «Шаашкак» деп чогаалын ёзугаар бижиттингеп «Италиянын човуланында» Джеммага арыы-биле бердингеп Артур Раварестен (Шаашкак) көрүүчүлер бүүрел көргеннер. Бир эвес, «Ромео биле Джульеттада» Тибальтмыы, «Он үшкү даргада» Сагалсевти, «Хайыраан ботта» Балданы, «Алды айның аазында» Репниковту, «Ревизорда» Осипти, «Хүнүң дурту чүс чыл ажыгда» Абуталип Куттыбаевти болгаш Константин Заслоновту сактыптаар болзувусса, Чылбак-оол Салчаковичиниң уран талантызының хемчээлиниң херизи, артисти мергежилдиң бедии дораан-на тодарап көөр. Ол рольдар артисти, шынап-ла, сураглыдып, мөңгежиддинкен. Чогум-на ынчангаш Ч. Мортай-ооллуң адыы чокта тыва театрның төөгүзүү долу эвес ышкаш сагындырар. Оон аңын сактып, болап чоруурувустуң чылдагааны-даа ыыда.

«Ак-көк хемниң кижилери» деп ураи-чечен тыва кинода Ч. Мортай-оол кол маадыр Мергенниң ролюн чедиишкинниг ойнаан. Саян ажыр чоруп олурар автобустуң сонгалыдан бакылап алган, төрээн Тывазының дугайында ыңнап чоруур ачыяк эр артист Чылбак-оол Мортай-оол ол-ла болгай. Ол кинодан аңгыда, «Мергенниң девии» деп фильмге Ч. Мортай-оол база-ла солун ойнаан.

Хоочун артист Ч. Мортай-оол—театрдың салым-даяанчыг ор-бүдениң ээзи. Оон калдыы—Валентина Мортай-оол театрның хоочун артизи. Ол бо хүннерде сценага ойнавышаан, артистериниң чогаалыкчы белүүн эргелеткилеп турар. А оларның оглу Айтыы Мортай-оол Москванын Гнесиннер аттыг музыка училищезинниң хөгжүмнүг комедия артистериниң салбырын дооскан, республикага азы-алгый белген артист, бот-тывыгыр композитор Ч. Мортай-ооллуң керии Луиза Мортай-оол база-ла театрның талантылыг аныяк артизи.

Кижиниң туруп эрткен оруун оон ажыл-херээ ыяштар, мергежилер дээрзин Чылбак-оол Салчаковичиниң амыдыралчындал керүп болур. «Хол изиин бут пандыр баспас» дээжир. Хоочун артистиң ажыл-херээ оон ажы-төлү салгаан. «Эки кылган ажыл—элеп-читпес эртинең деп чүве ол-дур.

Владимир СЕРЕН-ООЛ
Хөгжүм-ниң театрының чогаал кезээзинге эргелекчизи.

ТАНЫЖЫНДАР: ЧӨРҮЛДЭЭ

Кежиктиг бажыңнга кирип кээрге, Белекмаа чемненир өрээлде соңга баарынды сандайда хая көрүүп олуруп алган, ишкиринигип ыглаан орган. Кайгай берген Кежиктиг бажыңының өрээлдерин эргий көргеш. Уруу Азната-даа чок. Белекмаанын чанынга кылаштап кээп, холун оон эктинин кырынга аяар салбышаан, айтырган: «Канчаар бардың, Белек, чүге ыглап орарың ол?» Белекмаа кезек ишкиринигип чорүй, чоорту оожургап, кэрактарының чажын аржыылагажы-биле чола туткулаашкы: «Канчаар улус боор бис. Кежиктиг? Азната меңээ черле ижикпес, ээ көрүнмес хөрээр. Ону бодумче ээлдиреп алыр дээш бүгү-ле чүүлдерни кызып кылыр-дыр мен, хоржок-тур. Сен бажыңдан үрүп чоруптарынга-ла, бир өрээлче киргеш, ыыт чок олуруптардыр. Азы кайнаар-даа баарын чугаалап кагбайн, үнгеш чоруптар. Сен ногунда мээң-биле чугаалажыр безиң хөнүү чок. Ажылдаш кел чыда хеп садыынга кире бээримге, чоражы кончуг. Азнатага өй платье турар болду. Ону салып алгаш келгеш, «Кедиг көрем, уруум» — дээримге: «Өске кадайның салып берген хевиң кетпес мен. Сен мээң авам эвес-тир сең» — дээш, ыглаптаан, кыргап-аваазы сүзүг маңнап чоруй барды. Хей-ле хөөкүй уругну хилинчектей бертивис ышкаш...» —деп кеп. Белекмаанын характерының чажы база катап будденейнин келген. Ындыг чугаа дыңнаавы. Кежиктиг чүнү-даа кайгаар харык чок кезек када харлыга берген турган.

Уруунуң соңгу иезинге чанчыгып чадап, хүлээп көрбейн турарын Кежиктиг эскерип турган-даа болза, чоорту чанынга бээр дээримге бүзүреп турган. Уруу биле Белекмаанын аразында хамаарылганың ханы чөрүлдээже шилчий бергени аңаа көргүнүг апарган. «Ийи дугаар өг-бүле тудуп, амыдыралымга улуг частырыг кылганым ол бе? Өскүс арткан чангыс уруумну хилинчектеп, сеткилин хомудадыпканым ол бе?» —деп бодай каапторга, Кежиктигнин чүрээ чым-сыот кылынган.

Белекмаа Кежиктигнип тендирий бергенин эскерип каашы, тудуп алыр деп чыдында-ла, ол черже олуруп бады барган.

* * *

Азната аваазының, аңазының чангыс чассыг уруу-ла човаап болгай. Ол үш харлап турза, аваазы айыыл-халапка таварышкап чок болган. Оон бээр ийи чыл иштинде оон тырыы мага-болуу безиңге соолбурарты арыпкан. Чугаакыр, хөглүг аажы-чаңы хагдынчак, мүнгак апарганын чүгле оон чоок кижилери, эш-өөрү эвес, а харын-даа ону билир, таныыр кижилер эскерип чугаалажып турар апарган. Кежиктиг ажыг-шүжүгге алдып, сагыш-сеткил ундараашкынынга таварышканыңдан артында-ла аарыгдыг кестүр. Каш ай бурунгаар Белекмаа-биле дүшчүп, сагыш-сеткили таарыжып, кады чурттап эгелээнинге оон амыдыралын, сеткил-сагыжын чиргедип эгелээн турган.

Уруу биле Белекмаанын аразынга болган чөрүлээдең коргучшукунну болгаш дүвүрелди оон кошкак, сулаваан органнарын үүп шыдаваан.

Кежиктиг эмнелгеге ийи неделя ажыг болган. Ол үеним дургузунда чүнү бодаваан дээр! «Ийи дугаар өг-бүле тудуп, эжим-биле амыдыраалымны чогун бүтпейн баары ол бе?» дээн бодал оны үргүлчү дүвүредип турган. Кежиктиг чаа-ла чээрби бөп харлап турар. Бот-не кижиниң чапсыс оглу. Школа дооскаш, ол амыдырал байдалының аайы-биле өөредилгезин уламчылаар арганы чок болуп, тудуттга ажылдай берген. Тудуугжунун амыр эвес аар, нарын мергежилиң кызымаккайы-биле шингээдип ап, коллективинде макталдыг кижилерниң бирээзи апарган.

Чааскаан чурттап чоруур төрээн иезинге дузалажыр, өскүс арткан чангыс уруун өстүрүп, кижизидип алыр дээш амыр-дыжын-даа бодавайн, бүгү күжүн үндүрүп чоруур.

* * *

Эмнелеп чыткан Кежиктигте баштайгы үелеерде уруу кыргап-аваазы-биле кады ужуражып кээп турган. Соолгу хонуктарда Азнатанын соңгу иезин-биле кады аңаа ужуражып кээп турар апарганы оны өөртүп эгелээн. Уруунуң соңгу иезинге хамаарылгазының экижиилиринге кыргап-аваазы улуг салгаларны чедирген дээрзин Кежиктиг билип чыткан. Белекмаанын чылыг не сеткили, кижизит, бодуун аажы-чаңы Азнатаны чайгаар-ла бодуңче хаара туулуп эгелээн.

Кежиктигнин эмнелгеден үкер хүнүнде, оон кедер черни эккеп Белекмаа биле Азната чедип келгеннер. Азната ачазының чанынга маннап келгеш: «Кеп даан, ачай, аваң менээ чараш платье салып берди» — дээш, кедип алган платьезиниң хөрээн көргеш-кеп чүве дег, сүйбаглаан. Кежиктиг уруунуң Белекмаа-ны бир-ле дугаар авам дээнин дыңнааш, сеткил ханып, өөрүвүшаан, уруунуң бажың-дам чыттан каап.

Кежиктиг хевин солуп кедип алгаш уруп кээрге, Азната аваазының холунда четтинип алган ачазын маңнап турган. Кежиктиг биле Белекмаа уруу ортузунга чедип алгаш бажыңынга хевээр-хоглуг базынганнар. Аяс, кускү хүннүң дидиг, алдын-сарыг черелдеги черже сазарлыг. Салып турза, янк салгынчыгаан эстеп каап, азашкыларны, азашкыларны партаа чүве дег, чаактарын соолаңнады сүйбап эртип турган.

Эрес-оол МОНГУШ.
Өвүр район.

«Улаатай»-дыр

эмчи Кара-кыс Картыговна орган.

Кежиктигнин караан көрүп келгенин эскерип каашы, эмчи оон судалын тудуп көргеш: «Ам ажырбас, эки-дир. Кежиктиг дыштанзын, бис чоруптаалы»— дээш, Белекмаанын ооргазындан куспактай зарак тутпушаан, өрээлдем кады үнүп чорупканнар.

Уруунуң аваазы, кады чурттаан эжи Долаанаңның хенертен озал-ондакка таварышкап чок болганы Кежиктиге улуг согуг болуп, сагыш-сеткилин үндаратып, аар, ханы кажыдалга, хомудалга таварыштырган. Болган болуушкунну, кажыдалды Кежиктиг аарыбиле хүлээп көрүп эртип келгенинден сөөлгү ийи чыл иштинде оон тырыы мага-болуу безиңге соолбурарты арыпкан. Чугаакыр, хөглүг аажы-чаңы хагдынчак, мүнгак апарганын чүгле оон чоок кижилери, эш-өөрү эвес, а харын-даа ону билир, таныыр кижилер эскерип чугаалажып турар апарган. Кежиктиг ажыг-шүжүгге алдып, сагыш-сеткил ундараашкынынга таварышканыңдан артында-ла аарыгдыг кестүр. Каш ай бурунгаар Белекмаа-биле дүшчүп, сагыш-сеткили таарыжып, кады чурттап эгелээнинге оон амыдыралын, сеткил-сагыжын чиргедип эгелээн турган.

Уруу биле Белекмаанын аразынга болган чөрүлээдең коргучшукунну болгаш дүвүредип оон кошкак, сулаваан органнарын үүп шыдаваан.

Кежиктиг эмнелгеге ийи неделя ажыг болган. Ол үеним дургузунда чүнү бодаваан дээр! «Ийи дугаар өг-бүле тудуп, эжим-биле амыдыраалымны чогун бүтпейн баары ол бе?» дээн бодал оны үргүлчү дүвүредип турган. Кежиктиг чаа-ла чээрби бөп харлап турар. Бот-не кижиниң чапсыс оглу. Школа дооскаш, ол амыдырал байдалының аайы-биле өөредилгезин уламчылаар арганы чок болуп, тудуттга ажылдай берген. Тудуугжунун амыр эвес аар, нарын мергежилиң кызымаккайы-биле шингээдип ап, коллективинде макталдыг кижилерниң бирээзи апарган.

Чааскаан чурттап чоруур төрээн иезинге дузалажыр, өскүс арткан чангыс уруун өстүрүп, кижизидип алыр дээш амыр-дыжын-даа бодавайн, бүгү күжүн үндүрүп чоруур.

* * *

Эмнелеп чыткан Кежиктигте баштайгы үелеерде уруу кыргап-аваазы-биле кады ужуражып кээп турган. Соолгу хонуктарда Азнатанын соңгу иезин-биле кады аңаа ужуражып кээп турар апарганы оны өөртүп эгелээн. Уруунуң соңгу иезинге хамаарылгазының экижиилиринге кыргап-аваазы улуг салгаларны чедирген дээрзин Кежиктиг билип чыткан. Белекмаанын чылыг не сеткили, кижизит, бодуун аажы-чаңы Азнатаны чайгаар-ла бодуңче хаара туулуп эгелээн.

Кежиктигнин эмнелгеден үкер хүнүнде, оон кедер черни эккеп Белекмаа биле Азната чедип келгеннер. Азната ачазының чанынга маннап келгеш: «Кеп даан, ачай, аваң менээ чараш платье салып берди» — дээш, кедип алган платьезиниң хөрээн көргеш-кеп чүве дег, сүйбаглаан. Кежиктиг уруунуң Белекмаа-ны бир-ле дугаар авам дээнин дыңнааш, сеткил ханып, өөрүвүшаан, уруунуң бажың-дам чыттан каап.

Кежиктиг хевин солуп кедип алгаш уруп кээрге, Азната аваазының холунда четтинип алган ачазын маңнап турган. Кежиктиг биле Белекмаа уруу ортузунга чедип алгаш бажыңынга хевээр-хоглуг базынганнар. Аяс, кускү хүннүң дидиг, алдын-сарыг черелдеги черже сазарлыг. Салып турза, янк салгынчыгаан эстеп каап, азашкыларны, азашкыларны партаа чүве дег, чаактарын соолаңнады сүйбап эртип турган.

Эрес-оол МОНГУШ.
Өвүр район.

ХЕЙ-АЪТ КИИРЕР

Сагыш ышкаш чүве болза,
Саглы ышкаш хөвү болза,
Сараланы мунуурткаш.
Сарыым кыска четкеш келзе.
Ынчалза-даа анай-карам
Ырак черде—Москвада.
Аъттанылкаш чоруспузуна,
Айда-даа бол кайын чедер.
Кужуруумнуң чаалалары
Хүнүүн чыгыы бо-ла келир.
Чылгыны мээң сеткилимин
Чылыг сөзүү хей-аът киирер.
Дээдә сургуул дооскаш кээ сен.
Доңдун куда дүжүрер бис.
Эртем-билиг, күжүвүстү
Эргим чонга бараалгаар бис.

Моигуш ТАНОВ.

КҮЙ-ӨДЕК

Кажаалаңган хаяларлыг,
Келбэк арга ээлмелерлиг,
Каш чүүн малы долган.
Каас, чараш булуң чер бар.
Булуң черниң чогум адыя
Бүрүнгүлар алаага-пе боор
Алыс черниң бүлүжү-даа
Адыя ыдаа балыткаар чер.
Өөр малдар турлаа болгаш
Өдек сымчас арбыя малын
Өөрлештир өстүүн каяа.
Амгы шагаа совхозувус
Арбыя малы шак бо черде
Кожа-кожа кыштагларда
Кодай-кодаң өөрү турар.
«Ингырактыг» аржаан сутлуг
Адам чүрү Бора-Шайга
Болу бүткен чүрүмаллы
Бо-ла чораан чагаалаар мен.
Ынчангаштың бүлүң черни
Ырым-биле алгасхатым
Тоолуттунген черим боорга
Төөгүге тураскаатпым.

Кошкен-оол КАРА-МОНГУШ

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

АНЫЯКТАРНЫ ЧАЛАП ТУР

Кызыл хоорайның тудугларынга ажылдаар кылдыр республиканың аныяктарын болгаш ажылчыннарны организастыг чылдаа негелдезин бээдаар «Тыва тудуг» девискээр каттыжышкынчы. Төп электростанцияның тудуг эргелери болгаш Кызыл хоорукууском чалап турар. Тудуг талазы-биле мергежилиг бавзаа, чок-даа аныяк кижилерни база чалап турар. Чоону ажыл-биле хандыраар албан черинии хоорай организи темчыштыр ажыгга киирээрин боттандыргаш туруп болур.

Ажылче азы профтехучилищежө өөредип (мергежинин бедидери-биле) чоруткан ажылчыннар-биле түс-түзүнде керээлерни тудуг организациялары чарап болгаш ажыл-биле, үргүлер сагыш болгаш өске-даа чинчиледелер-биле харылзаалы, ажыл телевизинин ботинки темчээлин күш-ажыл керээлеринге айтыр.

Чурттаар бажыннар-биле хандыраар байдалы чангыс бот ажылчыннарга — иштин чурттагга бажыннарыңга, ажылчыларга бажыннарыңга (чаңыгдалын дүглавышаан) шилгп өрээлдерни, өг-бүлезиг ажылчыларга — иштин чурттагга бажыннарыңга, тудуг сууржугажыңга, а ол ышкаш 60 квартиралыг 9 каът бажыннарга тускай өрээлдерни бээр, ол бажыннарны аңаа чурттаарларның күжү-биле — аныяктарның чурттагга комплексизиниң (АЧК-ның) аргазы-биле 1992 чылда тудуун көрүүнүл турар. Аныяктарның № 2 чурттагга комплексинге (АЧК-2) киирерин күзээннер «Тыва тудуг» девискээр каттыжышкынның удуртукчузунуң адынга билдирипшкинчи 1991 чылдың ноябрь 1-ге чедир киирер. Билдирипшкиннерни кадрлар кылдыр хүлээп алыр.

Чурттагга-тудуг кооперативинин (ЧТК) 8-ки микрорайонда 85 квартиралыг 9 каът удуг панелден кылыр бажыңыныр тудуун 1992 чылда тудуп эгелээн көрдүнген. Ынчаарга ЧТК-га киирериниң эргезин келген ажылчыннарга тыпсыр, бажың тудуун акшаландырарының чамдыызын күрүенниң кусели-биле боттандырар, оонныңа ЧТК-га киирген ажылчыннар-биле керээлерни тудуг организациялары чарар болгаш ук организацияга оларның ажыл стажыңга хамаарыштыр халас сан-хөө дузалаңнадыын көргүзер.

Ам тургустунар № 5 ЧТК-га киирериң күзээннер билдирипшкиннерни «Тыва тудуг» девискээр каттыжышкынның удуртукчузунуң адынга 1992 чылдың январь 1-ге чедир киирер. Билдирипшкиннерни кадрлар кылдыр хүлээп алыр.

Хуузунда бажың тудуп азы садыл алыр талазы-биле акша дузаламчызын будуурулелер керээ негелелеринге бүзүгаар бодунуң ажылдакчыларынга халас берип болур.

№ 14 механизация эргелези экскаваторлар, автомобиль болгаш суургалыг краннар башкарар машинистерге квартираларны 1991 чылдың дургузунда берип болур.

Күш-ажыл телевизинин кандыгылгазы (чагегелделер, корылга дуглаашкыннары, шаңналар, немелделер болгаш өске-даа макталдыг телевизилер): ажылдакчылар күш-ажылчы хүлээлгелерин (күш-ажыл нормаларын) күүсеткен турда, бетинки шалын айда 1991 чылдың апрельден бээр күштүг болдуунда корылга дуглаашкыны-биле кай 350 рубльден эвээш эвес болур. Чедир телевизилер, немелделер, а ол ышкаш акша шаңналарны шалынның от бетинки чемээлиптеп аңгы болур, тодаргайлаарга, ажылчыннар 350 рубльге немей алыр апаан.

Чаа азы холушкак профессия ёзугаар ажылдап эгелээн ажылчыннарга оларның мурнунда ажылдап турган черлериниге ап келген ортумак ажыл телевизилеринге чедир немелдеги тудуг организациялы чедир төлээр (ажыл телевизин 1 чыл хуусаала хевээр артар). Белекгелге, ынаң өөредилгеже, ийиги мергежилдя шингээдип алыр өөредилгеже чоруткан ажылчыннарның мурнуку ортумак шалының хевээр артар азы будуругледен хоорулбайн, 1-ге чедир киирер. Билдирипшкиннерни кадрлар кылдыр хүлээп алыр.

Хуузунда бажың тудуп азы садыл алыр талазы-биле акша дузаламчызын будуурулелер керээ негелелеринге бүзүгаар бодунуң ажылдакчыларынга халас берип болур.

№ 14 механизация эргелези экскаваторлар, автомобиль болгаш суургалыг краннар башкарар машинистерге квартираларны 1991 чылдың дургузунда берип болур.

Күш-ажыл телевизинин кандыгылгазы (чагегелделер, корылга дуглаашкыннары, шаңналар, немелделер болгаш өске-даа макталдыг телевизилер): ажылдакчылар күш-ажылчы хүлээлгелерин (күш-ажыл нормаларын) күүсеткен турда, бетинки шалын айда 1991 чылдың апрельден бээр күштүг болдуунда корылга дуглаашкыны-биле кай 350 рубльден эвээш эвес болур. Чедир телевизилер, немелделер, а ол ышкаш акша шаңналарны шалынның от бетинки чемээлиптеп аңгы болур, тодаргайлаарга, ажылчыннар 350 рубльге немей алыр апаан.

Чаа азы холушкак профессия ёзугаар ажылдап эгелээн ажылчыннарга оларның мурнунда ажылдап турган черлериниге ап келген ортумак ажыл телевизилеринге чедир немелдеги тудуг организациялы чедир төлээр (ажыл телевизин 1 чыл хуусаала хевээр артар). Белекгелге, ынаң өөредилгеже, ийиги мергежилдя шингээдип алыр өөредилгеже чоруткан ажылчыннарның мурнуку ортумак шалының хевээр артар азы будуругледен хоорулбайн, шалээ хуусаалын уламчылаар.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Харылзаанын Новосибирск хоорайда электротехникумунга өөренирин күзээннерни шилип алырын Тыва АССР-ниң курченнин харылзаа болгаш информатика будуруглези («Россвязьинформ») чарлап турар. Өөренир тускай эртемнери: автоматтыг электрохарылзаа, кай каналдыг электрохарылзаа, радио харылзаазы болгаш радио дамчыдылгазы, телеграф харылзаазы болгаш медээлер дамчыдары.

Өөренирин күзээннерни электрохарылзаанын Новосибирскиде техникумунче чоруткан, олар бо чылдың август 5-тен 31-ге чедир аңаа белеткел курузунга өөренир, оон сөөлүнде техникумга киирериниң шылгалдазы эгелээр.

Бодунуң шилип алган тускай эртемиң айытпышаан, билгиниң техникум директорунуң адынга чоруткан, оларга бо чылдың август 5-тен 31-ге чедир аңаа белеткел курузунга өөренир, оон сөөлүнде техникумга киирериниң шылгалдазы эгелээр.

Бодунуң шилип алган тускай эртемиң айытпышаан, билгиниң техникум директорунуң адынга чоруткан, оларга бо чылдың август 5-тен 31-ге чедир аңаа белеткел курузунга өөренир, оон сөөлүнде техникумга киирериниң шылгалдазы эгелээр.

Документилерни бо чылдың июнь 20-деи июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Документилерни чорудар адрес: 667000. Кызыл хоорай. Кочетов кудумчузу, бажың № 53, Тыва АССР-ниң информатика будуруглези («Россвязьинформ»). кадрлар кылдыр, телефоннары 2-48-12, 2-23-90.

Телевидение

ИЮЛЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртең». 9.00 Мультфильм. 9.10 «Кижи болгаш хөөйлу». 9.55 Уругларның музыка клуву. 10.40 «Мен көңгүс аңаа мен». Уран-чечен фильм. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30—13.00 «Аргентин аялгалыг танго» ансамблиниң көргүзүүү.

* * *

15.15 «Амыдыралдың өөрүшкүзүү». Алды сериалыг уран-чечен телефильм. 2-ги серия-зы. 16.45 «Соңгуургактарга». «Кунтар бистив-биле хожа» 17.00 Уругларга — фильм. «Чашкы назынның сөөлгү тайы». 1-ги сериязы. 18.05 Мультфильмнер. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Күрүвеши Д. Шостакович аттыг квартети ойнаар. 19.40 «Мен көңгүс аңаа мен». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Эдилел палатазының Даргазы И. Д. Лаптев, ССРЭ-ниң улустуң артистери Е. Максимова болгаш В. Васильев телекөрүүчүлериниң айтырыгларынга харыылаар. 22.55 «Уран чурулганың метаморфозалары». Телефильмниң башгайы көргүзүү. 4-ку фильм. 23.30 Шүлүкпү А. Попереченийнин чогаалыкчы кежээзи. 2-ги кезээ 00.50 ТМА. 01.10 «Мен көңгүс аңаа мен». Уран-чечен фильм. 02.30—03.20 К. Голейзовскийниң хореография композициялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.50 Адам Смиттиң акша-хөрениглиг. 9.25 «Будактар». 9.55 Чылдың үелери. Июль. 10.40 Концерт. 11.25 «Армия болгаш... кезээ ажыл-агый». Телефильм. 12.00 «Өвүр-хевир». 13.00 «Россияның парламент медээлиг». 13.15 Москва Кремлиниң комендатуразының телевизиг-көргүзүглүг оркестри силерни чалаар. 13.55 РСФСР-ниң улус депутатларының бешки (эзлеглег чок) Съездизиниң ажыдыышкыны. 17.15—20.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.20 Уругларга фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Медээлер.

МОСКВАДАН

18.45 Россия Президентизиниң сөөлгү чалаалары. 19.30 «Тамыктыг удунар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Тыва сергек». Медээлер, тайылбыр, интервью.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.40—23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 — «К-2» Москва кинофестивалынаа.

УШКУ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.20 «Республика» көргүзүп тур. 18.45 Россия Президентизиниң сөөлгү чалаалары. 19.30 «Тамыктыг удунар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Тыва сергек». Медээлер, тайылбыр, интервью.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.40—23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 — «К-2» кантата

КИНО

ИЮЛЬ 10-да

«НАЙРАЛ»: «Любовь с привилегиями» (2 сериялыг) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Двенадцать месяцев» 9.00, 12.00, «Клад рыцаря Милоты» 10.30, 13.30, «Коммандос» (2 сериялыг. Индия) 15.10, 18.00, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бум-1» 14.40, 16.50, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «

БИБЛИОТЕКА

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июль 11 четверг
№ 117 (14617)

(Чагыдар өртээ 6 кеп). Садар өртээ 20 кеп.

Дүүн

КЫРГЫЛДА СООНДА ТАЙГАЖЕ

Барыын-Хемчикте «Хемчик» совхозтуң удуртулгазы хой кыргылдазын кыска хуусаада шынарлыг чорудар дээш бүгү хемчеглерни ап турар.

Ында бо хүннерде кыргылда тулуктээн, хөй кижи күжүн мөөңнээн, электриниг болгаш хол хачызы-биле 20 ажыг кыргыкчылар доктаамал ажылдап турар. Тускай мергежилдиг дөрт кижиниң дүк класстарынга быжыглаан. Пунктунуң иштинде ажылдаар хүн чуруму, хой кыргыырының графиги, анаа дежурныйлаар харысалгалыг специалистерниң ээлчээн, кыргыкчылар аразында социалистиг чарыштың түңнелдерин үндүрериниң дүрүмүн аскан.

Эрги-барлыкчылар бо чылын 32 кодан хойну кыргыыр. Ам 14 коданны кыргаан. Оон барык 7 тонна хире «чымчак алдынның» сортун алган. Дүүн малчыннар Андрей Доңгак, Демир-оол Ховалыг оларның хойларын кыргаан. Баш санындан алган дүк ортумаа-биле 2 килограмм болган. Ол районда багай эвес көргүзүг болуп турар.

Кыргылда пунктузунуң ажылын оон эргелекчизи Лидия Саая багай эвес удуртуп, чарыштың түңнелдерин беш хонуктап доктаамал үндүрүп турар. Сөөлгү беш хонуктуң түңнелин дүүн үндүрген. Анаа дуржулгалыг кыргыкчылар Эрес-оол Саая, Вадим Саая, Александр Хомушку болгаш Шекпер-оол Кара-Сал олар тиилекчи болуп, шаңнатканнар.

Кыргылда пунктузунда столовая ажылдап турар.

Кырган хойну улаштыр чуган соонда, малчыннар ырак, серин тайгаларже малын семиртип алыры-биле көжүп үнүп эгелээн.

Багыт-оол БАЙКАРА.

АЙЫЫЛ ЧОК ДЕП ТҮҢНЭЭН

Чоокта чаа «Молодежь Тувы» солунга корреспондент А. Филатенконуң материалынга Улуг-Хем районда сураглыг Кара-Суг аржааның чоок-кавызында радиациялыг айыыл бар боор болур деп карашышкын илереттинген.

Ук чүүл үнген дораан Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди солунда үнген чүүлдү хандыр сайгарып көөрүнүң талазы-биле комиссияны тургускан. Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң, хамааты камгалалының республика штавының, кедээ ажыл-агыйны химизастаарының талазы-биле республика станциязының, республиканың санитар-эпидемиология станциязының, Тываның геология-шинчилел экспедициязының, өске-даа албан черлериниң болгаш Улуг-Хем районнуң Ак-Туруг суурнуң Советтер органнарының төлээлери ук комиссияның ажылынга кирипкен.

Дүүн Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Д. Х. Ооржактың даргалаашкынга ук комиссияның ажылын түңнээн хурал болган. Анаа комиссияның кежигүннериниң, Кара-Сугда шинчилел ажылдары чорудуп турар «Березовское» геология-шинчилел каттыжышкынының төлээлериниң дыңнадыгларын хынамчалыг сайгарып көрген. Кара-Сугнуң чоок-кавызында кижиниң кадыкшылынга салдарлыг боор болур онза айыылдыг чүве чок деп, түңнелди комиссия үндүрген.

Комиссияның үндүргени тодаргай түңнелин чонга калбаа-биле таныштырар сорулга-биле ону солуннуң эң чоокку бир үндүрүлгезинге чырыдар деп шиитпирге комиссияның кежигүннери келген.

Бөгүн

РЕСПУБЛИКА КОНКУРУЗУ

Республиканың саанчыларының XVI республика конкурузу Бии-Хем районнуң «Хадың» совхозунда эртип турар.

Сүт бүдүреринге тускайлаттынган ажыл-агыйларның тодаргайлаарга, машина-биле сүт саап турар саанчыларның маргылдаазының боор турары ол. Конкурска Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Таңды, Барыын-Хемчик районнарның төлээлери киржип турар. Дүүн дүъш үезинде конкурстуң ажыдыышкыны болган. Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы К. Ш. Ялаков маргылдааны ажыткан.

Бии-Хем районнуң мал ажылдакчыларының мурнундан Бии-Хем райкүүскомунуң даргазының оралакчызы, АҮК даргазы Ю. А. Чихачев конкурстуң киржикчилеринге байыр чедирген.

Районнарга болгулаан конкурстарның тиилекчилери бөгүн инек саарының талазы-биле арга-дуржулгазын солчуп, мергежилин көргүзүп, шенежирлер.

Даарта

ЫРАККЫ СОВХОЗТА

Кызыл районнуң «Тере-Хөл» совхозу республикада мал ажылының продукциязын бүдүрериниң талазы-биле чартык чыл онаалдаларын чедиишкиниг күүсеткен санныг ажыл-агыйларның бирээзи.

Ыраккы совхозтуң ажыл-ишчилери чартык чылда эът бүдүрериниң планныг онаалдазын 130.5 хуу, сүттүүн—108,1 хуу, дүктүүн—107 хуу күүсеткен. Мал кыштаглаашкынының байдалы нарын-берге-даа турган болза, тере-холчулер 100 баш төрүүр малга онаштыр 80 хураганны, 76 бызааны, 83 кулунну, 92 иви болгаш 79 сарлык бызааларын камгалап алганнар. Улуг малдың баш санының камгалалы база багай эвес болган.

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга тураскааттынган чарышка Сарыг-Хөлде «Малчын» деп бода болгаш чылгы мал ажылдыг кооператив тиилекчи болган. Мурнакчы кооперативтиң кежигүннери чартык чылда 15 муң ажыг рубль арыг орулгалыг болганнар. Ажыл-агыйда оон-даа өске мурнакчы ажылдыг коллективтер эвээш эвес.

Совхозтуң ажыл-ишчилериниң юбилейге тураскааткан маёвказы даарта эгелээр. Анаа чартык чылдың түңнелдерин үндүрүп, шалыпчыларны шаңнап мактаар.

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

МОСКВА. ИЮЛЬ 10, РОССЭТА. РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛЫ КРЕМЛЬДИҢ СЪЕЗДИЛЕР ОРДУЗУНГА АЖЫТТЫНГАНЫН ФАНФАРХӨГЖҮМҮНҮҢ АЯЛГАЗЫ МЕДЭЭЛЕПКЕН. РОССИЯНЫҢ БАШТАЙГЫ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ АЛБАН-ДУЖААЛЫНГА Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ ЭГЕЛЕП КИРГЕНИНГЕ БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛДЫ ТУРАСКААТКАН

Россияның Президентизи Борис Ельцин РСФСР-ниң Конституциязынга дүүштүр даңгырак кылган.

«Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Президентизиниң хүлээлгелерин күүседирде, РСФСР-ниң Конституциязын болгаш хоойлуларын сагыырын, оон суверенитедин камгалаарын, кижиниң, хамаатының эргелериң болгаш хосталгаларын, РСФСР-ниң улустарының эргелерин камгалаарын, чоннуң меңээ хүлээдип даандырган хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседирин даңгыраглап тур мен» деп, байырлалдыг ёзу-...ле ол чарлаан.

Москваның болгаш Бүгү-орустуң патриарх ламазы **Алексий II** байырлыг хуралга чүве чугаалаан болгаш Б. Н. Ельцинге йөрээл салып, апаа чаагай күзээшкиннерни илергейлээн.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң байырлыг хуралынга Россияның Президентизи **Б. Н. Ельцин** программныг сөс чугаалаан.

«Чоннуң бүзүрели дег улуг ат-алдар чок—деп, ол чугаалаан.— Россияның хамаатылары шилип алышкынны боттандырган. Олар демократияның, реформаларның, кижиниң төлептиг мөзүзүн эгидериниң оруун шилип алганнар». Президент эгелеп башкарылгазының кол угланыышкыны — ол дээрге «тайбың демократтыг чаартылгалар дамчыштыр үндезин реформалар болур» деп, Президент демдеглээн.

РСФСР-ниң баштайгы Президентизиниң албан-дужаалын ээлээриниң ёзулалынга **М. С. Горбачев** чүве чугаалаан. Байырлыг хүн-биле Б. Н. Ельцинге байыр чедирбишаан, Россияның баштыны ажылын төөгүнүң нарын үезинде эгелеп турарын, чуртта эң улуг республиканың эң ханы реформаны амыдыралга боттандырар апаар дээрзин ССРЭ-ниң Президентизи демдеглээн. Кижилерниң чугула негелде-хереглелдерин хандыларының оруу-биле Россия Федерациязының, ында кирип турар республикаларның болгаш девискээрлериниң бурунгаарлаашкынын көргүзер практиктиг ажыл-херектерге чедиишкиннерни РСФСР-ниң Президентизинге ол күзээн.

М. С. Горбачевтуң чугаазының соонда Б. Н. Ельцин-биле холдарын тудужканнар.

РСФСР-ниң баргы Президентизи Б. Н. Ельцинниң албан-дужаалче киргенинге тураскаатган РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң байырлыг хуралының соонда оон киржикчилери Кремль ханазының чанында Билдингмес солдаттың хөөрүнге дириг чечектер салганнар.

Ниитиниң малынга — быжыг чем-суур

ЧАРЫШКА КИРЖИҢЕР

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң Президиуму 1991 чылда бригадалар, фермалар, совхозтар болгаш районнар аразынга ниитиниң малынга чем белеткелиниң талазы-биле республика чарыжының негелделерин доктаадып бадылаан.

Ниитиниң малынга чем белеткелиниң түңнели дээш аажок улуг харысалга совхозтарның, мал чеми белеткээр бригадаларның, мал ажыл-агыйлыг тускай бригадаларның, фермаларның, звеноларның, арендаторларның, районнарның АҮК-тарының болгаш республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчу бүрүзүнге онаажып турар деп ук доктаалда айыткан. Мал чеминиң белеткекчилериниң бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга улуг ижигни, бир эвес ону чөптүг, билдилиг ажыглаар болза, ажыл төлевири база бээр ужурлуг. Оон-биле кады оът-сигенниң ажаап-белеткээриниң хуусааларынга хамаарыштыр тургустунган санажылга өртектерин белеткеттинген мал чеминиң шынарын көрүп доктаадыры, мал чеминиң белеткелинче бүгү кижилерни мөөннээниң, совхозтарның болгаш районнарның бар-ла күш-ажыл курлавырларын киириштиргенин өөренип көөрү чугула. Ол бүгү барымдааларны өөренип көрүп, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң президиумунуң **доктаатканы болза:**

1. Мал чеминиң белеткелиниң айының (июль 10-дан август 10-га чедир түңнелдери-биле ээлчег чок садар кылдыр дараазында чүүлдерни үндүрүп бээр:

— мал чеминиң белеткелиниң планныг хемчээлин 90 хуудан эвээш эвес күүсеткен арендаторларга, звеноларга, бригадаларга:

I чер дээш — «Москвич» автомобиль
II чер дээш — сиген сараттаар машина
III чер дээш — сигенни дүргүлеп пресстээр машина

— мал чеминиң белеткелиниң планныг хемчээлин 85 хуудан эвээш эвес күүсеткен совхозтарга:

I чер дээш—«Москвич» автомобиль
II чер дээш — «УАЗ-452» автомобиль
III чер дээш — «МТЗ-82» трактор

— ниитиниң малынга чем белеткелиниң планныг хемчээлин 80 хуудан эвээш эвес күүсеткен районнарга:

I чер дээш — «УАЗ-469» автомобиль
II чер дээш — «УАЗ-452» автомобиль
III чер дээш — автобус.

Мал чеминиң бүгү хевирлериниң белеткелиниң түңнелдери-биле ээлчег чок садар кылдыр дараазында чүүлдерни үндүрүп бээр:

— мал чеминиң белеткелиниң планныг хемчээлин 120 хуудан эвээш эвес күүсеткен арендаторларга, звеноларга, бригадаларга:

I чер дээш — «Москвич» автомобиль
II чер дээш — «МТЗ-82» трактор
III чер дээш — «УАЗ-452» автомобиль

— мал чеминиң белеткелиниң планныг хемчээлин 115 хуудан эвээш эвес күүсеткен совхозтарга:

I чер дээш — «Москвич» автомобиль
II чер дээш — «УАЗ-452» автомобиль
III чер дээш — автобус

— мал чеминиң белеткелиниң планныг хемчээлин 110 хуудан эвээш эвес күүсеткен районнарга:

I чер дээш — «УАЗ-469» автомобиль
II чер дээш — «УАЗ-452» автомобиль
III чер дээш—автобус.

— 300 тоннадан эвээш эвес сиген белеткээн коллективтерге автобус үндүрүп бээр.

Ук доктаал-биле республика чарыжының түңнелдерин үндүрер талазы-биле комиссияның составын Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы А. З. Бахарев баштадыр доктааткан.

Чарыштың түңнелдерин август 10-да мал чеминиң белеткелиниң айының түңнелдери-биле болгаш сентябрь 10-да малга чем белеткелиниң доостуру-биле үндүрер.

НЕМЕЛДЕ ХЕМЧЕГЛЕР

1991 чылда курүнениң тараа болгаш аъш-чемниң өске-даа курлавырларын тургузар талазы-биле немелде хемчеглерни тодараткан айтышкынны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы июль 8-те хүлээп алган.

1991 чылда киргени курүнеге тараа дужааганының албан төлээр аъш-чем үндүрүүн арттырганы-биле чергелештир ол документиде курүне курлавырынче тараа садарынга колхозтарның, совхозтарның тараачын (фермер) ажыл-агыйларының экономиктиг сонуургалын болдурары-биле рыноктуң чамдык идиг бериишкиннерин тодараткан.

Ылангыя үндүрүг көрдүнмээн ажыл-агыйлардан тарааны аъш-чем үндүрүүнден ажыр саткан таварылгада дугуруштунган өртек-биле садып алыр, кедээ ажыл-агый техниказын, материал-техниктиг курлавырларны болгаш чоннуң хереглел бараан нарын курүнениң мөөннээр болгаш үүрмектээр өртектери-биле 1991 чылдың III болгаш IV кварталдарында уткуштур садып, идиг көргүзер.

Аъш-чем үндүрүүнден ажыр саткан тараа дээш 50 хуу чедир хостуг орнажыр валюта ёзугаар, даштыкыдан тарааны херек кырында садып аар өртек-биле төлээр валюта акша-хөреңгизин 1992 чылдың март 1-ге чедир ажыл-агыйларже шилчидер.

Курүне курлавырынче саткан гречиханы, ристи болгаш бобы культураларын хостуг кержэлиг өртек ёзугаар төлээр.

Саттынган хлеб, үс алыр культуралар болгаш картофель дээш уткуштур садары-биле 100 муң чиик автомобильдерни, 200 муң соодукчуларны, 150 муң хеп чуур машиналарны, 200 муң телевизорларны (бүгү хереглелдерниң 1991 чылдың ийиги чартыында фондуларын эвээжеткенниниң күседин-биле) немей тускайлаар.

Адаттынган курлавырларның болгаш барааннарның 10 хуузун болбаазырадылга болгаш белеткел организацияларының коллективтеринче шилчидер.

Курүнеге саткан тараа дээш валюта акша-хөреңгизин колхозтарның болгаш совхозтарның, тараачын (фермер) ажыл-агыйларының болгаш кедээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң агар санынче РСФСР-ниң Даштыкы садыг банкызы тарааны курүне курлавырынче садып дооскан соонда үш ай хуусаа дургузунда боттандырар.

Ажаалдаже хаара туткан ажылдакчыларга, оон иштинде үлетпүр бүдүрүлгелеринге төлевир кылдыр бээр тарааның, картофельдиң, ногааның болгаш чиместиң кайы хире ниң бээрин база чурумун кедээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүкчүлери бот-тускайлан тодарадыр.

Ажыл-агыйларны үрезин-биле хандырар, дугуруштунган өртек-биле тарааны өске эвилелдешкен республикалардан садып алыр талазы-биле чиигелделиг хемчеглерни ук айтышкынга база тодараткан.

Аъш-чем үндүрүүнге болгаш курүне чагыынга кииріштир чедир дужаавааан тараазының хемчээлинче кииріштир курүне курлавырындан хлеб продуктуларын болгаш комбикормну бээриниң фондузун 1991 чылдың ийиги чартыындан эгелеп РСФСР-ниң составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, крайкүүскомнарга болгаш облкүүскомнарга эвээжедири көрдүнген.

КЕСКЕН СИГЕН ЧААГАЙ ЧЫДЫ

Бо чылын час орай дүжүп, соок, доңаттыг-даа болган болза, июнь эгезинде чаъс чаап, чылааптың ачызында оът-сигенниң үнгени эки болган. Бо хүннерде Барыын-Хемчик районнуң сиген шөлдеринде чайгаар үнген-даа, хөй чылдыг тарымал сигенниң-даа үнгени эки, кезилдени дораан эгелеп болур апарган. Ылангыя шык черлерде, хемнер унунда чайгаар үнген сигенниң үнүжү эки. Ынчангаш ажыл-агыйларга доп-дораан хол кадыырлары-биле сиген кезер звеноларны, бригадаларны четчелеп тургузуп, ажылдадып үндүрери негеттинип келген.

Моон мурнунда чылдарда кожууннуң кайы-даа ажыл-агыйынга сиген кезилдезинче июль 15-тин соонда эгелеп кирип турган болза, «Хемчик» совхозтуң сигенчилери ол ажылды ам айның бир дугаар хүнүнден эгелээр деп шиитпирлээн. Совхозта Амыр Конгарович Кара-Салдың удуртканы 18 кижилиг аренда керээзи-биле ажылдап турар мурнакчы сигенчи звенозу хөй чылдыг сигенниң шенелде кезилдезин июль 1-де Боом адаанда 82 га сиген шөлүнге эгелээн.

— Сигенивис таптыг-ла кезер өйүнде чедип келген-дир. Чечектелип эгелээн. Оон орайтаар болза, оон чемиштиг шынары кудулаар, кадып эгелээр. Болуп, ажаап ап, сараттап турда-даа, төктүр, хорамчалыг болур чүве. Ам кезип алгаш, бо-ла шөлдерден күзүн база ийи дугаар дүжүттү алыр бис — деп, Амыр Конгарович чугаалап турду.

— Бо чылын каш тонна сиген кезип алыр планныг силер, кайы хире шөлде сиген тараан силер? — деп, Амыр Конгаровичиден айтырдывыс.

— План ёзугаар 786 тонна чулуктуг мал чемин белеткээр ужурлуг бис. Колдуунда суггаттыг черлерде 264 гектар черде янзы-бүрү мал чемнери культураларын тараан, ажаап, суггарып тур бис. Чылдың байдалы, сигенниң үнүп турары-биле планывысты ажыр күүседир аргаларывыс черле бар хире. Чүгле кестинген сигенни пресстээр бе, сараттаар бе деп айтырыг туруп турар. Эки кургаткаш сараттаар, болдунар шаа-биле пресстээр деп шиитпирлеп тур бис. Мурнуку чылдарның дуржулгазы-биле сараттаан сигенниң үрелип, чыдыыры хөй боор, а пресстээрге, оон тоглап, төктүрү хөй боор чүве. Ынчангаш чидириглерни болдунары биле-ле эвээжедир дээш сараттаарын-даа, пресстээрин-даа кончуг хынамчалыг кылыр бис — деп, ол чугаалады.

Бо сигенчи звенода 7 тракторну чайгы үеде быжыглаан. Ам оларның чүгле ийизин сиген кезилдезинче кирген. Совхозтуң өске ажылдарын кылып турган тракторларны удур септеп, сиген кезер, бөлеринге, сараат кылырынга, пресстээринге таарыштыр деривир ажыл-ла хөй. Оон кадында он кижи амгы үеде доктаамал сиген шөлдерин суггарарында ажылдап турарлар. Звенонуң удуртукчузу Амыр Кара-Сал боду трактористдаа, эдикчи-септекчи-даа апарган турар. Оон ажылынга хамаарылгазындан ёзулугла амгы үениң тыва фермериниң овур-хевирин үлегерлей көрүп болур. Ажылының төнчү түңнели дээш амыр-дыш билбес бо кижиниң чүгле бодунуң звенозунуң ажыл-херээ дээш эвес, а ниити совхозтуң чер ажылы дээш доктаамал сагыш човап чоруурун. харын-даа кожазы «Барлык» совхозтуң тараа, сигенниң кайда, канчаар үнүп чыдарын билирип иштимле магадап турдум. Черинин ёзулуг ээзи деп чүве ол-ла болгай.

Сигенчи звенода оон тургустунганындан бээр доктаамал ажылдап келген Седип-оол Хомушку, Михаил Хертек, Көк-оол Саая ышкаш хоочуннар ооң кол өзээн тургузуп, чедиишкинниг ажылдыжын магадылап турарлар. Звенонуң аныяк сигенчилери хоочуннарының үлегери-биле ажылдап турарындан ниити чедиишкин чедип алдынып турар.

Совхозтуң сиген шөлдерин моон мурнунда чылдарда хуу чоннуң-даа, хөй-ниитиниң-даа малы саза базып, чип турганы чажыт эвес. Бо чылын совхозтуң дирекциязы-биле кедээ Совет бүгү бар малды сиген, тараа шөлдериндең ырады, чайладып үндүрерниң шыңгыы хемчеглерин алган. Оон түңнелинде суур чоогунда каш-ла санныг мал артканын сигенчилер таарзынганы-биле чугаалап турдулар.

«Хемчиктиң» сиген шөлдеринде мал чеминиң белеткели эгелээн. Сиген шөлүнче баштайгы кирген тракторнуң соондан дески кестинген диглиндек чер шөйлүп чыдып каап чор. Оон соонда өске трактор база-ла ногаан сиген шөлүнче эжиндирип кирипти. Кестинген сигенниң чаагай чыды думчукка хап турду.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

КЕЗЕР ЧЕРЛЕР ХӨЙ

Солуннардан номчуп орарга, ыраккы мөңгүн-тайгажыларга сиген кезер черлер дыка хереглеттинип турар боор чүве-дир. Малчын районга ындыг черлер ховар турда, кобальтылыг Хову-Аксының девискээрлеринде, Тандыуланың эдектеринде элбек сигенниң чыл-чылы-биле ажыглаттынмайн, чыдып каап турарын хараадап бодап кээр мен.

Хову-Аксында хууда мал-маганныг кижилер малынга сиген кезип аарда, ооң чоок-кавызы алаактарны, шөлдерни чычааннарлыг, мотоциклдерлиг эргий шаап тургаш, курлак чедир тереӊ сигенни хол кадыырлары-биле кезернге эптиг чымчак оъттуг, сөөртүп алырынга таарымчалыг черлерден сигеннээр улус болгай. Дыка хөй черлер анаа-ла чыдып каап турар.

Улуг-Ажык, Биче-Ажык девискээрлери, Үнгеш-Хем уну дээш чүнү чүү дээр боор. Совхозтарның сиген кезер күчүлүг техниказы-биле чеже мал чемин белеткеп ап болбас деп.

А Хову-Аксында сиген кезер машиналарлыг, тракторларлыг кижилер санныг-ла болгай, мал чеми колдуунда-ла хол-биле белеткеттинер. Ынчангаш машина кужу-биле кезип ап болур хайыраан сиген-ширбиилдин хилис баарын доктаамал көрүп келдивис.

Ынчангаш ыраккы Мөңгүн-Тайганың сигенчилери Хову-Аксынга кээп, бо чоок-кавыга мал чеми белеткээрин дугуржур болза ажырбас хире деп бодаар мен. Кобальтылыг комбинат ам дээрезинде мал азыравайн турар. анаа сигенниг черлер тергеге бешки дугуй-биле дөмей-ле...

Оюн КОРОДА.

РЕСПУБЛИКАДА СИГЕН БЕЛЕТКЕЛИ

Тыва Агроүлетпүр эвилели чугула кампаниялар үезинде ажылдың канчаар чоруп турарының дугайында медээлерни, сан-чурагайларны чыып турар. Амгы үеде мал чеминиң белеткелиниң дугайында медээлер кээп турар болбайн зан. Шак ынчаар июль 10-нуң медээзин ёзугаар алырга, республикада 2306 тонна сиген белеткеттинген. Эң хөй сигенни—774 тоннаны Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйлары белеткеп алганнар. Бии-Хем, Таңды районнарның сигенчилери түс-тузунда 500 болгаш 400 тонна сигенни белеткээн.

Оон-биле кады Эрзин болгаш Өвүр районнардан белеткеттинген мал чеминиң дугайында кандыг-даа медээ келбээн. Медээ ёзугаар Бай-Тайгада чүгле 15 тонна, Барыын-Хемчикте 40-не тонна сиген белеткеттинген.

Ниитизи-биле черле кандыг-даа медээ алыры Улуг-Хем, Бии-Хем, Каа-Хем районнарда эки боор турар. Оон дыңнадыглар кажан-даа саадавас. А эң-не бергези—эң чоок Кызыл район боор турар.

КОСМОС ШАКТАРЫ ЧҮНҮ КӨРГҮЗҮП ТУРАРЫЛ?

ИЮЛЬ

Сагыш-сеткилдиң ниити хөлзээзиниң дүвүрелин барымдаалаарга, авария-даа, ол ышкаш өске-даа айыылдыг таварылгаларның, ылаңгыя өрт болгаш суг халавының, хөй кезин июльга хамааржыр болганындан бо ай ол талазы-биле бүдүү чылдың рекорду боор болур. ССРЭ девискээринге көзүлбес-даа болза. Хүн биле Ай (ийи) туттуруушкуну болур. Хүн туттуруушкуну июль 11-де, ай—26-да. Агаар-бойдустуң хенертен удаа-дараа өскерлип турары болгаш чер иштиниң амыр-соксаал чок дойлуушкуну кижиниң угаан-медерелинге багай салдар чедирер. Ынчан кижиниң мага-бодунуң байдалы черле ындазында чиктии сүргей апаар. Нерв системазын камнап камгалаар: нервилер үзе-чаза шаптырып, үрелип болур, а ол үениң салдарынга алзы каапкаш, оваарымча чок херек кылыпсынарза, амыдыралынарны улам нарыыдадыптар чадавас. Июльдуң чагыг мындыг: политиканы эвээш чоруткаш, техниканың айыыл чок чоруурунче хөй кичээнгей салыр!

Орук транспортунга озал-ондактыг болуушкуннар болгаш авария 3-12 болгаш 23-31 хүннерде хөй болур. Июль 11—сагыш-сеткилге эң-не аар-берге хүн.

Июль 11-12—ай чаазы. Июль 26-да ай долу төгериг апаар.

Моңгуш ОРИОН.

ЧАЗАЛГА

№ 115 «Шынга» парлаттынган «Херээженнер айтырыын—бирги черже» деп чүүлде чурттуң херээженнер съездизинче баар делегаттарның аттарын киирген турган. Аянгаты школазының башкызы К. О. Саяны делегат кылдыр соңгаан турда, С. Н. Аракчааның ады авторнуң буруузу-биле шын эвес кирген.

Частырыг дээш К. О. Саяга, С. Н. Аракчаага, солуннуң номчукчуларынга бурууну миннип тур бис.

Депутаттар бөлүү

АЖЫКТЫЫН БИЛИП...

Эрзин кодээ Советинин № 1 депутаттар бөлүүнүң ажылының дугайын манаа чугаалап көрейн. Тамара Чамыян үдурткан ол бөлүктүң ажылының планы-биле таныштым, ол хөй талалыг. Оон алгаш көөрге, сонгукчулар-биле харылзажып ажылдаарын депутаттар чугулаап турар деп чүве илдең. Чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле кижизидилге ажылын депутаттар бөлүүн дамчыштыр чорударының эптиин депутаттар херек кырында көрген.

Бо депутаттар бөлүүнде сес депутат бар. Кижи бүрүзү округунга чорудар ажылын планнап алган. Чылда ийи удаа депутат бүрүзү сонгукчуларынга отчёдун бээр. Көрдүнген график ёзугаар сонгукчуларны хүлээп ап турарлар. Округтарже үнүүшкүннерни кылып турар депутаттар база бар, Сонгукчулар-биле харылзааны кошкатпас дээш чамдык таварылгада бижимел харылзааны ажыглап турарлар база бар болду. Кижилер-биле ажылдың янзы-бүрү аргаларын, чедингир хевирлерин ажыглаар дээш дилээшкиннерни кылып турарын ол көргүзүп турар. Депутаттар рейдизин чорударын база практикалап турарлар. Кол кичээнгейни оон дээштинин чедип алырынче угландырып турар. Чижээ, магазиннерге хыналдалар чангыс эвес удаа чоруттунган. Ажылчын контроль бөлүү-биле чоруткан ол хыналдаларның түңнелдерин албан черлеринин удуртукчуларынга дыңнадып, айтырыг тургузуп, хемчеглерни ап турар.

Чаагайжыдылга талазы-биле округтарда ажыл база кылдынып турар. Огородтуг өг-бүлелерни деткиир сорулга-биле сүт хандырылгазын экижидерин депутаттар чугулалап турар. Оон-биле уруглар ойнаар шөлдүң септелгезинин айтырыын кодээ Советтин бо чылда ажылының планынче киирген. Округтарның чаагайжыдылгазын чугула деп көргеш, аңаа хамаарыштыр чурттакчыларның тургузуп келгени чүүлдерни планда киирген ынчангаш таварылга эвес.

Депутаттар бөлүү аныяктар-биле ажылды база чугулалап турар. Чаагай чанчылдарга оларны кижизидер, өөредир талазы-биле хемчеглер база алдынып турар «Тыва чанчылдарны аныяктарга» деп темалыг кежээни организастап эрттирген. Депутат эмчилер аныяктарга лекцияларны база номчуп турар. Өске черлерден ажылдаары-биле биске келген специалистерни бажың-биле хандырар айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлежиринге база сонуургалдыглар, депутаттарның талазындан оларга деткимче көргүзериниң хемчеглерин ап турарлар. Бо бөлүкке хамаарыштыр чугаалап тура, дараазында чүүлдү черле демдеглеп кагза деп болдал бар, корум-чурум үрээшкиннерин болдурбас сорулга-биле, назы четпээннер-биле кижизидилге, тайылбыр ажылын чорудуп турары эки. Ада-иелер-биле харылзаа багай эвес. Кижилер-биле харылзаалыг ажылдаарының ажыктыын олар билип турарлар. Оон-биле кады депутаттар бөлүүнүң кичээнгей салып турары база бир чугула айтырыы бар. Ол — садыг хандырылгазы. Бараанарның ховартап, чедишпейн турары-биле, магазиннерде байдалдарны, бараан хуваалдазын канчаар чорудуп турарының байдалын хынаар сорулга-биле рейдилерни чорудуп турарлар. Бир кижиге көрдүнген үлүүн өг-бүле чедиштир ап турар бе деп айтырыг оларга хамааң чок эвес. Депутат кижиге чурттакчылар ол-бо айтырыгны тургузуп кээр болганда, ажылдаар апаар. Ол хыналдаларның түңнелдерин чогууд албан черлеринге дыңнадып киирериндер ангыда, кодээ Советтиң президиумунун хуралдарынга чугаалажып турар.

Депутаттарның сонгукчулар-биле сүмележип, саналдар киирген-биле бараан орнажып, садыг кылыр бир хүнну тургускан. Айның бирги неделязының баштайгы субботу хүнүнде ону эрттирери көрдүнген. Ынчан янзы-бүрү бараанарны кижилер эккеп, орнажып ап болур ийикпе, азы хостуг өртек-биле садып болур. Садыглааншкынның ылыг аргазын деткиир турар улус хөй. Ону өске районнарга база ажыглап болур кижилерге ажыктыг болур кылдыр-даа. Депутаттар бөлүү бо хүннерде ажылын мындыг угландырыышкынныг чорудуп турар. Чоннуң бүдүрелин шын… чугула деп чүвени олар эки билип турарлар.

Татьяна ДИВИИ
Тыва АССР-ниң Дээди Советинин ажылдакчызы.
Кызыл хоорай.

Лекция пропагандазы

ЧАА НЕГЕЛДЕЛЕР ЁЗУГААР

РСФСР-нин «Билиг» ниитилелиниң Уставын эрткен чылдың декабрының төнчүзүнде болган Россия Федерациязының «Билиг» ниитилелинин IV съездизинге бадылаан. Солуннуң номчукчулары ниитилелдин чаа Уставынга, оон негелделеринге хамаарыштыр тайылбыр бээрин дилеп турар. Ону барымдаалааш, бистиң корреспондентивис республиканың «Билиг» ниитилел организациязының баштаар черинин даргазының бирги оралакчызы, Тыва АССР-нин улус депутады К. Д. Будук-оолга ужурашкаш, элээн каш айтырыгларны оон салган.

— РСФСР-ниң «Билиг» ниитилелинин ролюнуң болгаш сорулгаларының дугайында чаа Уставта чүнү айытканыл, Кара-Сал Домбаланович? Кысказы-биле тайылбырлап берип көрүңерем.

— Ниитилелдиң ролюн болгаш сорулгаларын ында тодаргай бижээн. РСФСР-нин «Билиг» ниитилелинин чаа Уставын ёзугаар алырга, республиканың «Билиг» ниитилел организациязы болза эргежок чугула теоретиктиг билиглиг болгаш профессионал белеткелдиг эртем-билиглерни нептередиринге база практикага ажыглаарынга киржир күзелиг илереткен эртемденнерниң, тускай эртемниглерниң, чогаадыкчы интеллигенцияның ботбашкартынар эки тура чырыдышкын хөй-нийти организациязы болур. Ол эң ховар чырыдышкын организациязы турган болгаш ындаар артар. Амгы үе-чадада чурттуң, республиканың социал амыдыралынга бистиң ниитилелдиң ролю өзер. Ол рольду өстүрерде ниитилелдиң ажыл-чорудулгазынга үндезин, ханы чаартылгалар херек болуп турар.

Ниитилел эртем билиглерни нептередир талазы-биле ажыл-чорудулгазынга ниити национал сорулгаларны шиитпирлээринге илиги бээр. Ол болза чурттуң экономиказы, эртем-техника, социал болгаш гуманитар адырлар талазы-биле мурнакчы күрүнелерниң дептелинге чедирери, демократтыг күштерин сырый катташтырары, улустуң сагыш-сеткилин кадыкшыдары, интернационализмни, улустарның найыралын быжыглаары база хөгжүдери, гуманныг, демократтыг ниитилелдиң идеалдарын бадыткаары болур.

Ёзулуг билиглерни нептередири бистин кол сорулгавыс болгай, ол болза чонувустуң сонуургалдарынга бүрүну-биле дүүшкен турарын чугулалап демдеглээр бодаан мен. Оларның эргежок чугула негелделерин хандырарынче угланган бистин амыдыралывыстың хөй болуушкуннарының бүгү талаларының дугайында шын, дүргем медээлерни ажылчы чонга бээр ужурлуг бис.

«Билиг» ниитилелиниң ажыл-чорудулгазынга шын үнелелди бээр барымдаа болза, чонга берип турар билиглерниң эртемге үндезилеттинери, шынныы болур. Чаа Устав ёзугаар лекцияларның идеологтуг болгаш политиктиг утка-шынарларынга хамаатылар, коллективтер, партия болгаш өске-даа органнарның хомудалдарын, бир эвес «Билиг» ниитилелиниң сорулгаларынга удурланышпас болза, ниитилел ону чугаалажып көрбес. Амгы үеде РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитеди партия комитеттери-биле ниитилелдиң организацияларының харылзаалыг ажылдаарының дугайында доктаал хүлээп алырын манап турар бис.

— Ниитилелдин ролю өскен, сорулгалары улгаткандыр. Лекция пропагандазының амгы үеде кандыг чугула айтырыгларже угландырып турарыл?

— Бистиң хөй националдыг күрүневистиң экономиказын болгаш политиказын экижидер ажылды күштелдиреринче ниитилелдин кежигүннериниң бүгү ажыл-чорудулгазын угландырган бис. Тываның агро-үлетпүр комплекизиниң ажылын экижидери чугула айтырыг болуп турар. Чүге дээрге кодээ ажыл-агый бистиң экономикавыстың кол алыры болгай. Национал орулганың 40 ажыг хуузу оон тургустунган. Ону доктаамал болгаш ажыктыг хөгжүдери республиканың экономиктиг база политиктиг күчүзүнге салдарны чедирер. Сөөлгү үеде комплекстиң ажыл-чорудулгазының экижидери-биле организас-экономиктиг хемчеглерни ап турза-даа, байдал хевээр арткан. Дыка хөй продуктуларның бүдүрүлгези эвээжээн, чидирни көвүдээн, шынары кудулаан, амгы үениң технологиязы чок болуп турар. Экология байдалы болгаш сүг чуруму баксыраан. Күш-ажылды организастаарының дешпилгелиг чаа аргаларын оожум нептередип келген. «Арат болгаш тараачыг ажыл-агый дугайында», «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында», «Чер дугайында» Тыва АССР-нин хоойлуларының улус ажыл-агыйынга, социал-экономиктиг хөгжүлдеге ужур-дузазын, оларны амыдыралга боттандырарының ажыктыг аргаларын билдингир болгаш бүзүренчиг кылдыр тайылбырлаары эң-не чугула болуп турар. Бо ажылга эртемденнерни, башкыларны экономистерни, кодээ ажыл-агыйның тускай эртемниглерин хаара тудар сорулганы салган бис.

«Билиг» ниитилелинин ажыл-чорудулгазының кол угланышкыны делегей байдалының база совет даштыкы политика дугайында лекцияларны номчууру болуп келген. Бистиң чурттап турарывыс бөмбүрзекте чээрби чүс чылдың сөөлгү чылдарында дыка улуг ханы өскерилгелер болган, оон уламындан бистиң амыдыралывыста өскерилгелер болуп турар-дыр. Оон уламындан бо ажылывысче кичээнгейни кошкадып болбас ужурлуг бис.

Интернационалчы кижизидилгени экижидеринче, национальдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдуларынче угланган ажылдарны улам күштелдирер сорулга салдыынган.

Допчузу-биле чугаалаарга, бистиң ажылывыстың кол угланышкыны мындыг-дыр. Ниитизи-биле алырга, чорудуп турар ажыл-херектиң хемчээли улуг, ону үстүнде чугаалаан мен.

— Ниитилел хөй-нийти организациялары, чогаадыкчы эвилелдер-биле кандыг харылзаалыг ажылдап турарыл?

— Советтерниң улус депутаттары, политиктиг партиялар, хөй-нийти каттыжышкыннар болгаш организациялар, шимчээшкиннер-биле «Билиг» ниитилели бир демниг кады ажылдаар, бот-боттарынга дузалажыр, аразында дугурушкулгалыг болур. Ол болза билиглерни чедиишкинниг нептередиринге, лекция пропагандазының шынарын экижидеринге, дээштиг болдуларынга улуг салдарны чедирер. Ындыг болганда, ол кады ажылдажылганы нептередири чугула болуп турар.

Ниитилел лекторларының санының көвүдедиринче, аңаа республиканың эртемниглерин, юристерин, эмчилерин, башкыларын, улус депутаттарын хаара тударынче кичээнгейни салып келген, моон сонгаар-даа салыр. Олар чон ортузунга билиглерни нептередиринге биче эвес үлүүн киирерлер.

— Ниитилелдиң сан-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр каш сөстен чугаалап берип көрүңерем, Кара-Сал Домбаланович?

— Чурттуң экономиказында кризис «Билиг» ниитилелиниң организацияларының сан-хөө-биле хандырылгазын дыка баксыраткан. Оон уламындан эрттирер ужурлуг семинарларның саны кызырылган. Сургакчылаарынга чарыгдаар акша-хөреңги чедишпестээн, штаттыг ажылдакчыларны кызырып турар, ажылдакчыларга компенсация төлеп бээр акша эвээш болган өске-даа бергедээшкиннер бар. Шак мындыг берге үеде аңаа олуруп болбас ужурлуг бис, бодувустуң сан-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгавысты сайзырангайжыдар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алыры чугула болуп турар. Лекция-чырыдыышкын болгаш ниитилелдин өске-даа ажыл-чорудулгазының хевирлериниң өртээн, тарифтерин тодарадып бадылаар. Ниитилелдиң чаа Уставы ниитилелдиң кежигүннеринге, штаттыг ажылдакчыларынга материалдыг болгаш моральдыг дуза чедирериниң бүгү хевирлерин калбаа-биле ажыглаарын көрүп турар. Бистер ону удуртулга болдуруп ажылдаар бис.

— «Билиг» ниитилелиниң чаа Уставының болгаш оон ажыл-чорудулгазын экижидериниң дугайында чугаалап бергениңер дээш четтирдим, Кара-Сал Домбаланович.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК алган.

АЖЫЛЫ ҮРЕ-ТҮҢНЕЛДИГ

Бистиң районнуң мал аарыгларынга удур демисел чорудар станциязының ажылдакчылары — мал эмчилери ниитиниң болгаш хуу кижилерниң шээр база мыйыстыг бода малдарынга янзы-бүрү камгалал тарылгалар биле ханнаашкыннарны чорудуп, оон түңнелдерин анализтер аайы-биле хынап турар. Ол-ла хыналдалардан илерээни болза, бо чылдың часкы профилактика ажылдарының үезинде «Чыраа-Бажы» совхоз биле «Хорум-Даг» колхозтуң Шык-Бажы болгаш Дөн-Терек сүт-бараан фермаларындан туберкулёзтан аараан саар 4 инекти илереткен. Оларны кодан-дан үзүп чорударының хемчеглерин ол дораан алган.

Түс-түс ажыл-агыйларда болгаш районнуң үксаажыдылга станциязында бактаап кирген эр малдар—кошкарлар, хуналар, бугаларның байдалдарын база хынаан. Олар кадык болган, 1572 чылгыга тарылганы чорудкан. Оларда аарыг мал илеревээн. Мыйыстыг бода малга Сибирь язвазы биле сырынгыга удур тарылганы организастаан. Кеш атааның шаашкаалга удур профилактика ажылдары чорудтунган. Чаш анай, хураганнарның ак шынган аарыындан кемдиреринге удур тарылгаларны ниитизи-биле 48 муң ажыг башка чорударын чедип алган.

Мал-маганның аарыгларынга удур профилактика ажылын үезинде чорудуп, анализтиг түңнелдерниң отчёттарын хажылыышкын чокка күүселип, кызымак ажылдыг мал эмчилеринге «Искра» совхозтан Александра Монгуш, «Тыва» совхозтан Александра Куулар, Чалаананчың үксаажыдылга бүдүрүлгезинден Байыр Очаарны хамаарыштырып болур. Олар боттарының ажылынга шын угланыышкынны тып алганнар. А «Большевик» совхозта Надежда Кара-Сал ындыг эвес кижи: ол отчёт-үнедүн өй-шаанда дужаавайн келген, ажылы сула, чуткиидуг болгаш шудургу чорудун көргүспээн.

«Искра» биле «Хендергей» совхозтарда ниитиниң малынга моон мурнунда бруцеллез аарыы турган. Ол аарыг ам долузу-биле узуткаттынган.

Районнуң чамдык ажыл-агыйларынга эрткен кыжын безин маагы аарыы турган. Ону «Искра», «Хендергей», «Чыраа-Бажы» совхозтарның малдарындан илередип тыпкан. Ол ажыл-агыйларның мал эмчилери аңаа удур шиитпирлиг хөделген соонда, ол аарыгның когун үзе эмнээн.

А район төвү — Чадаана хоорайда ийи фельдшер бар. Оларның аттары бо: Руслана Монгуш, Чысынмаа Оялар. Хоорайга бо часкы профилактика үезинде янзы-бүрү аарыгларга удур 434 мыйыстыг бода малга хыналдаларны олар чорудкан.

— Хоорай чурттакчылары малының баш санын четчиин-биле хыналып албайн турар. Оон калында кандыг-бир тарылга кылдырарда база-ла ындыг: организастап шыдавас, сурул эккелбес. Бир эвес кандыг-бир кижиниң малы аарый бээр болза, ол ээзинге-даа, өске-даа кижилерге багай салдарлыг болур — деп, Чысынмаа Серенмаевна чугаалап турар.

Чоннуң хуузунда мал-маганың эмнеп, дуза көргүзер дээш мал эмчилериниң Чыраа-Бажында «Айболит» деп кооператив ажылдап турар. Ынчалза-даа оларның халдавырлыг мал аарыгларынга удур демисел чорудар эргези чок. Ону чүгле районнуң мал аарыгларынга удур демисел чорудар станциязы холга ап келген болгаш ол ажылдаар күрүне хайгааралындан уштунмайн турар. Ындыг болганда кол ажыл черле аңаа оназжыр ыпкажыл.

Александр МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

Хоочуннар чөвүлелдеринде

КЫЛДЫНГАНЫН САЙГАРГАН

Бай-Тайга районда хоочуннарның чеди чөвүлели бар. Чоокта чаа оларның ажылын сайгарып чугаалашкан. Аңаа бүгү кодээ суурлардан төлээлер кирешкен. Оон ангыда, орта партия, совет, профэвилел болгаш комсомол комитеттериниң ажылдакчылары база олурушкан. Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы И. А. Седип чөвүлелдер канчаар ажылдаанын чугаалаан. Чөвүлелде ниитизи-биле 21 кижи бар. Олар чер-черлерде хоочуннарга чамдык боттуг дузазы көргүзүп, организастыг хемчеглерни чорудкан. 812 хоочунну дамчыштыр аныяктарны күш-ажылга болгаш хөй-нийти ажылдарынга киириштирер, чаагай чанчылдарны нептередиринге холбаштыр ужуражылгалар чер-черлерге эрткилээн.

Рынокче кирген нарын байдалда чурттап турар бис. Ындыг болганда, кодээ суурларга дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге хоочуннарның үлүү биче эвес. Үениң нарын байдалын угаап билиринге оларны өөредип, бөгүнгү малчыннарны, тараачыннарны, сарлыкчыларны солуп ажылдаар чаа салгакчылар чугула дээрзин хурал-суглаалдарга хоочуннар чугаалап келгилээн. Бо талазы-биле Бай-Талдың болгаш Тээлиниң хоочуннар чөвүлелдери чамдык тодаргай ажылдарны чорудуп турар. Чөвүлелдерниң удуртукчулары М. С. Ооржак, М. С. Чедер-оол олар каттышкан чыштарны өстүрүп турар хоочуннар Сыргыт-оол Шагдыр Бай-Талдан, Чылбак-оол Салчак, Чылбак-оол Кежикей —Кызыл-Даг, Тээли суурдан Сенден Иргит, Бичии Кагай-оол сугларын адап, аныяктарны боттарының ажылгыр чоруунга өөредиринге улуун киирип турарын демдегледи. Олар херегленинден артыкшылдыын чонга садып турар.

Хоочуннарның аныяктар ортузунга чорудуп турар ажылдарында четпес талалар ам-даа барын олар ойбайн, чугаалашкан. Чуртталга бажыннарының чанында болгаш өске-даа ажыглапкы дег шөлдер кур чер бооп чыдар. Ындыг черлерни ажыглавайн турар өг-бүлелер-биле беседалажып, кандыг-ла-бир ажыктыг ажылды бүдүрүп алырын сүмелээри дузалыг. Чок болза тараа культураларының кайы-бир сортун-даа тарып болгай. Амгы берге үеде огороду чашпан дуглаан, ээнзирээн чыдар чорук өг-бүлениң чалгаа, шүшпен талазын дораан херечилей бергилээр. Бо бүгү аныяктарны ажылгыр чорукка өөредир, кижизидер чорукка шаптараазынныг.

Район 135 пенсионер боттарының мергежили-биле ажылдап турар. Олар дузалал ажыл-агыйындан херегленинден артыкшылдыын күрүнеге дужаап турары черле таарымчалыг. Эрткен чылын олар ниитизи-биле 45 тонна эътти, 11,8 тонна сүттү, 13,5 тонна дукту күрүнеге дужааган. Оон-биле чергелештир, ниитизи-биле 57 тонна мал чемин белеткежип бергеннер. Чижээлээрге, Бай-Талдан Зоя Диртн оолдары-биле 60 тонна чайгаар үнген сигенни белеткээн. Бо өг-бүле звенозунуң хөй чылларда ажы-төлүн күш-ажылга дадыктырып, өөредип келгени өскелерге үлегерлиг дээрзин хоочуннар чөвүлели чугаалап оларның эки эгелээшкинин өскелерге нептередири ажыктыг деп демдеглеп турду.

Районда 1644 кижиниң пенсия, пособиезиниң хемчээлин өстүрген. Эрткен болгаш бо чылдарның чартыында социал хандырылга килдизи Эвилел болгаш түс чер курорттарынга 18 кижиге путёвканы берген. Хоочуннарның болгаш инвалидтерниң амыдырал-чурталгазын экижидер талазы-биле ажылды моон сонгаар-даа хайгааралга алыры чугулазын олар айыткан. Ылангыя колхозунга, совхозунга бүгү чуртталгазында үлүүн киирип келген хоочуннарга сагыш салыры—бирги чергениң айтырыы. Бажыы-балгатты база чугула херегледиин бараанары-биле хандырары— кол негелде. Ындыг болганда, оларга магазиннин тускайлаары албан. Бо айтырыгларны чер-черлерге шиитпирлээриниң хемчеглерин көрүп турар. Оон ангыда өске-даа ажыл-ишчи бодалдарны олурганчар киргиледи. Ол чуа дизе чамдык ийи-чангыс кижилер турар. Олар багай чанчылдарны аныяк-өскенге нептеретпезин дээш хемчеглерни чорударзы чугула. Ону чорударда тускай клубтарга бөлгүмнерни эвилелдээр. Оон активтеринге башкыларның, эмчилерниң, кадыкшылга ниитилелдериниң болгаш партия, советтерниң төлээлерин киириштирип аңаа солун ажылдарны чорудары ажыктыын чугаалашканнар.

Хоочуннарның амыдыралчы билиги—кижизидилге херээнге дуза айтырыглыг чугааны хоочуннар чөвүлелиниң төлээлери чугулалап сайгарышканынга партия, совет органнарның удуртукчулары аттээп. Районнуң мал болгаш чер ажылында келир үелиг тургустунуп турар айтырыг кидин тулук. Аңаа күш-ажылдың болгаш байычның хоочуннары идекейлиг киржирин удуртукчулар кыйгырды. Бир-тээ, хоочуннарның мурнунга аныяктар ортузунга кылыр ажыл чаартылып турар болганда, чөвүлелдиң составын чаартып, ону 30 кижи кылдыр томуйлаан. Оон удуртукчузунга Н. Т. Мукулайны бадылаан. Хоочуннарның республика конференциязынга төлээ делегат соңгуткан.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.
Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң президиум кежигүнү.

БАШТАЙГЫ УДАА

Буянныг сеткил

Бо хүннерде хоорайның харылзаа салбырларында мындыг бээр акша шилчиткен кижилерни бо-ла көрүп болур. Оларның хөй кезии акция тарадыкчылары болуп турар. Азы өскээр чугаалаарга, акция ойнадып турар улустар-дыр. Россияның буянныг чорук фондузунуң Тыва салбыры бодунга акша киирип аарындан ангыда, акция ойнадышкынның баштайгы удаа организастап турар. Буянныг чоруктуң Россия фондузунуң Тыва салбырының даргазы Вячеслав Кужугетович Дөртен-оол-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, аңаа мындыг айтырыгларны салган.

— Вячеслав Кужугетович, буянныг чоруктуң Россия фондузунуң Тыва салбыры тургустунгаш үр болбаан болгай. Оон ажыл-чорудулгазының кол утказын таныштырып көрүңерем?

— Кандыг-даа кижиге буянныг чорук кылыры кижи бүрүзүнүң хамааты хүлээлгези болгай. Сөөлгү үеде кижиже көрүп, буянныг чорук кылып, дузалаары бүгү делегейде сайзырап, нептерээн болуп турар. Россияның буянныг чорук фондузунуң Тыва салбыры тургустунгаш, ам үш чыл чедип турар. Бо үениң дургузунда бистиң бо албан чери хөй уругларлыг өг-бүлелерге, өскүс-чавыс уругларга, пенсионерлерге база кырганнарга, оон ынай хай-халапка-даа таварышкан улустарга эвээш эвес дузаны чедирип келген. Чижээлээрге, чоокта чаа бистиң сураглыг артистеривис Д. болгаш Ч. Монгуштарның бажыңы өрттенген болгай. Бистиң организациявыс оларга база хире-шаа-биле дузаны көргүскен. Бо үениң дургузунда чонга ниитизи-биле 30 муң ажыг акшага дузаламчыны көргүстүвүс. Улус четтиргениң илередип кээп турар боор чорду.

— Буянныг чорук фондузунуң акцияларын моон мурнунда солуннарга чарлап, радио, телевидениеге дамчытпаан болгай. Оон түңнелинде бо дугайында улус эки-ле билбейн турар хире...

— Акция ойнадыышкынның эгелээр мурнунда ону эки чарлап дыңнадыр турганы чөп. Бис ону июнь айның ортаа үезинде эгелээн бис. Манаа мындыг чүүлдү тайылбырлап көрейн. Ону ойнадырының кол сорулгазы —бистиң фондута акша киирип алыры. Чүге дизе чонга материалдыг дуза көргүзериниң кол үндезини — акша болгай. Бис ону ойнадыр мурнунда улуг хоорайларның дуржулгазын көрүп, шингээдип чорудувус. Чамдык черлерде акцияның чангызының өртээ 50, 80, 100 рубль болуп турар. Бистер бо бүгүнү өөренип көргеш, акцияны Тывага 30 рубль өртектиг кылдыр дугуруушкан бис. Чүге дизе өртектиин болурга, аңаа хөй кижилерни хаара тудуп болур, азы өскээр чугаалаарга, ону массалыг болдурарынче кичээнгейни угландырган бис. Ийнде, чоннуң аразында акша-төгерик, орулгазы эвээш улус база арбын болгай.

— Чамдык улус акцияны ойнадырының чурумун эки билбейн, ону сонуургавайн, аңаа киришпейн турар. Ону кысказы-биле тайылбырлап көрүңерем.

— Акцияның өртээ 30 рубль деп чугаалаан болгай мен. Ону садып алгаш соонда, ында дапсазы кирген беш кижиниң баштайгызының адрезинче 30 рубльди шилчидер. Оон соонда, бистиң фондувустуң адрезинче база 30 рубльди шилчидер. Ону шилчиткен соонда (почтадан) ийи квитанцияны алгаш, хоорайның Кечил-оол кудумчузунда Бүгү-российяның караа четпестер ниитилелиниң Тыва салбырының клувунда хүлээп алыкчыларга чедирер. Ону аңаа дужаагаш, оон дөрт акцияны улаштыр алгаш тарадыр. Ынчап кээрде, ойнакчы кижи баштайгы 30 рубль орулгалыг болур.

— Чамдык ойнап алыышкыннар дугайында медээлер силерде бар боор аа...

— Чогум ойнаашкыннар түңнели бисте келбейн турар. Шилчиткен акша ээлериниң адрестеринче чоруп турар. Ындыг-даа болза амдызында 12-15 муң акша чедир ойнадып алган улус бар. Оон эң үстү 30 муң рубль ажып турар. А эң биче ойнап алыышкыннар 2 муңдан өрү болуп турар.

— Ойнакчы бүрүзү фондуже 30 рубльди чорудуп турар болгай. Силерниң фондуда ам кайы хире акша киргенил, чугаалап болур силер бе?

— Бистиң фондуже акша шилчидиишкинин оон төнмээнде соксавас. Ынчангаш ол дугайында амдызында тодаргай сан адап шыдавас мен. Мең бодаарымга, ам кирген акша эвээш эвес.

— Акция ойнадыышкынның организастаарынга база чамдык бергедээшкиннер бар боор аа, Вячеслав Кужугетович?

— Бар. Бис ону бир дугаар эрттирип турар болгаш чамдык чүүлдерин баш удур көрүп, санап албаан болган бис. Бирээде, акция майыы парлаар саазын тыварынга бергеделивис. Оон соонда ону парладыры. Акша шилчидилгезиниң операциялары дээш ажаалга банкызы хөй түңнүг акша чегээн. Ону харын дугуржуп тургаш, дыка кызырган бис. Акция хүлээп алыр бажың база чок болган. Манаа караа четпестер ниитилели биске дузалап, клувун арендага берген. Моон-даа өске бергелээшкиннер бар болуп турар. Ам ында ажылдап турар улустарывыска база төлээр апаар болгай.

— Акция ойнаашкыны каңан доостурул?

— Оон чогум доостур хуусаазын доктаатпаан. Чүгле ойнаашкын кызырлып, эвээжей бээрге, ону доозулган деп чарлаар бис.

— Силерниң буянныг чорук фондузунче акша шилчиткен черлер бар бе?

— Бар. Кызылдың бажын тудар комбинат 5 муң, «Тыва даг-дугу» комбинат 15 муң рубльди шилчиткен. Оон ынай чамдык бүдүрүлгелер, совхозтар болгаш хуу кижилер хире-шаа-биле дузаны көргүскен.

— Чамдык хоорайларда кырганнарны болгаш өскүс-чавыс кижилерни халас чемгерип турар болгай. Бисте ол талазы-биле кандыгыл?

— Бо чылдан эгелеп үш дугаар столоваяда болгаш «Молодёжный» кафеде кырганнарны, чедимес кижилерни үш удаа чемгерип турар бис. Ниитизи-биле 300 ажыг кижи доктаамал кээп турар.

— Силерниң албан чериңиң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бисте штат ёзугаар үш кижи бар болдум. Бухгалтеривис Зоя Койкеевна Монгуш база улуг референт Ирина Монгушевна Куулар. Амдызында Чүлдүм кудумчузунда 42 дугаар бажыңда чангыс өрээлде ажылдап турар бис. Тарыла-ла конкуг-дур улус хүлээп алырда чангыс өрээлге берге-дир. Транспорт чок турдувус. Ам харын чаа чиик машинаны алдывыс. Ол эки болду.

— Беседа дээш четтирдивис.
Виктор КАРА-САЛ чугаалашкан.

ИДЕГЕЛ ЧОК БОЛДУВУС

1989 чылдың июньда буянныг сеткилдин болгаш кадыкшылдың Тыва фондузу тургустунган. Оон кол сорулгазы —чаагай сеткилдиң ажыл-чорудулгазын кылып, чүну-даа мурнай амыдыралынга чедишпейн олурар пенсионерлер, инвалидтер болгаш хөй уруглар-лыг өг-бүлелерге материалдыг болгаш моральдыг дузаны көргүзери. Ынчалзажок бо чаагай сеткилдиг сорулгаларны күүседиринге фондунуң баштайгы тургустунгаш түңнүн-ден эгелеп, Тыва АССР-нин Социал хандырылга министерствозу болгаш улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскому шаптыктап, эрттинмес моондакты тургузуп эгелээн. Кижи бодаарга, фондунуң ажыл-херектеринге харын-даа дуза чедирип, улам деткиир ужурлуг органнар-лады. Ынчалзажок херек кырында сыр-дедир болуп турары элдептиг.

Херектиң ужуру чүдел дизе, Социал хандырылга министерствозу болгаш хоорукуском 1989 чылдың август 20-ден 1990 чылдың февраль 18-ке чедир эртип турган Бүгү-российяның «Буянныг сеткил акциязын» ажыглап алгаш, оон хөй акша-хөреңги үндүрүп алыр хоптак бодал-биле, Тыва сонбанкының Кызылда салбырынга боттарының агар саннарын ажыда тыртып алганнар. Ынчангаш бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның база хамаатыларның буянныг сеткили-биле чорутткан акша-төгерик үстүнде ийи организацияның № 142539 болгаш № 142240 деп агар саннарынче шынап-ла, агып эгелээн. Ону хынаарда ол агар саннарже кирген акшаның чарыгдалын көрүптерге-ле четчир. Ынчалза-даа контроль органнары болгаш хоорукускомунуң депутат комиссиязы бо айтырыгга ёзулуг-ла буянныг сеткил чок болуп, ону хынаар хөнну-даа, күзели-даа чок болуп турар.

Буянныг сеткил болгаш кадыкшыл фондузунуң кыдындан бо ийи «уптекчи» агар саннарже эвээш эвес акша-төгерик агып кирген-даан. Ону бир эвес ёзулуг-ла херек черинге ажыглаан болза амыдыралчы бергелерден качыгдап чорур чеже кижилерге дузалажып болур.

Бистиң фондувус 1990 чылда болгаш бо чылдың беш айларында совхозтардан барык дискек кырынга сөгүрүп олурган дилениип алган эвээш-биче акша-биле буянныг сеткилдиң дузазы кылдыр чангыс катап бээр пособиелер болгаш халас чемненилге хевирлиг 30 муң рубльдиң ачы-буянын көргүскен.

РСФСР-ниң социал хандырылга министрлиниң 1989 чылдың ноябрь 10-да үндүрген доктаалы-биле болгаш РСФСР-ниң буянныг сеткил болгаш кадыкшыл фондузунуң баштаар черинин ол-ла үеде чугаазы-биле фондувус болгаш буянныг ачы-дузаның агар санын чангыс айй тургузар дээн. Ында буянныг ачы-дузаның агар саннарын организацияларга болгаш күш-ажылдың коллективтерге ажылдар болза, ол чамдык хамаатыларның буянныг сеткил фондуларының ажыл-чорудулгазынга шын эвес хамаарылгазын, ачыгзынныышкынын тургуза бээр деп демдеглээн.

1990 чылдың апрель 28-те буянныг сеткилдиң бүгү-россия фондузунуң ээлчег чок конференциязынга социал хандырылганың база буянныг сеткил фондузунуң агар саннарын чангыс 704 дугаарлыг кылдыр каттыштырган. Бир чыл ажа берзе-даа, айтырыг ам-даа шиитпирлеттинмээн. Бо тодаргай эвес айтырыгны тургузуп каяа чорбаан чүве дээ. Каяа-даа баарга, кижини би…ксевес боор-дур.

Республиканың социал хандырылга министри С. Д. Киров болгаш «хоорайның адазы» Ю. П. Слободчиков ажыккончааның мындыг эки үнер дезуйдер кая белен алырлып салдынарыл?! Бо айтырыгны шиитпирлежип бээри-биле Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакка, Херектер эргелекчизи Ш. Д. Куулярга, кирлаис эргелекчизи С. Ы. Монгушка болгаш бо чылдың апрельде РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинге база кирген мен. Ол Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Солунам-биле телефоннашкан чүве. Аңаа чеде бээринге база чүнү-даа кылып шыдавазын чугаалаан. Долгандырыг мындаар херлы берген.

Оон-биле чергелештир Кызыл хоорукускому «Буянныг сеткил акциязының» адазын ёзугаар эвес № 142240 агар санынче ам-даа хөй акша киирип алыр немелде хемчеглер ап эгелээн. Ам мырыңай аңаа ховар бараанар талоннарын ажыглап турар апарган (1991 чылдың май 7-ге үнген «Центр Азии» деп солунну көрүңер).

Ам бистерниң чүгле хөй-ниитиниң бодалынга болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң дузазынга идегеп артарындан өске аргавыс чок калды. Оон ам болур сессиязынга дилег киирериниңчен өске кандыг-даа идегел чок болдувус. Биске дузалап, буянныг болуп көрүңер!

(Гонорарын бистиң Тыва сонбанкыда № 704401 МФО 264 192 агар санывысче шилчидерин дилеедим).

Вячеслав ДӨРТЕН-ООЛ.
Буянныг сеткил болгаш кадыкшыл фондузунуң Тыва салбырының баштаар черинин даргазы

70 Тываға улусчу революцияның чылы

ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРЕР, ЭДЕ ТУРГУЗАР

БАШТАЙГЫ БАЗЫМ. Ырда кирген Межегей — төөгүлүг черлерниң бирээзи. Чаартылганың чалгыы ол черни база оюп эртпээн. 1947 чылдың чазы. Межегейниң Алаакка чугула болуушкун болган. Алаак, Эртине-Булак, Арыг-Үзүү, Арыг-Бажы, Кес, Чинге-Алаак ол ышкаар чурттап чораан көшкүн араттар коллективтиг ажыл-агыйның баштайгы эге базымы —МЧАЭ-ни боттарының эки туразы-биле органнзастааннар.

МЧАЭ-ни тургузарынга Адыя Оюн, Үзүп-Данзын Оюн, Балчагай Оюн, Достак Моңгуш, Делбир Моңгуш, Удумбара Оюн болгаш өскелер-даа улуг үлүүн кииргеннер. Бирги үлезилекчи хуралга МЧАЭ-ниң даргазы Балырга Оюнну соңгаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери Делик-оол Оюн, Седен-оол Оюн, Санчат-оол Оюн, Моңгуш-оол Моңгуш ажыл-агыйны хөгжүдеринге бот-идепкейин көргүскеннер. МЧАЭ-ниң ажыл-ижи шуудаан, экижээн.

Чаартылгаларның баштайгы түңнелдерин барымдаалаап, 1949 чылда МЧАЭ-ни Ленин аттыг колхоз кылдыр адаан. Колхозтуң даргазынга бижик-билиглиг, бурунгаар үзел-бодалдыг Опур-оол Моңгуш соңгуткан. Ол ажыл-агыйны хөгжүдер дээш күжүн, арга-дуржулгазын харам чокка ергүп келген. Колхозчуларның аныяк даргазы хеп-хенертен аап аараан...

Сууржун амыдыралче шилчээн. Амыдырал чаңгыс черге доктаап эвес. Ол улам сайзыраар. Колхозтуң чаа даргазынга К. Д. Канчыыр-оол соңгуткан. 1949 чылда арат чонун сууржун амыдыралче шилчидип эгелээн. Алаак суурга баштайгы бажыңнарны тудуп эгелээн. Чаа амыдыралга чалгыныалган араттар чаңгыс чылын-на 20 бажыңны туткан. Алаак суурну тудуп тургузарынга колхозчулар Адыя Оюн, Текел-оол Оюн, Суруң Моңгуш болгаш өскелер-даа идепкейлиг киришкен.

Межегейге бедик дужут өстүреринге Удумбара Оюн онза шылгараан. Ленин аттыг колхозту Константин Дөртен-оолович Канчыыр-оол 1957 чылга чедир даргалаан. Ол ам Бай-Хаак суурда чурттап орар.

АЖЫЛ-АГЫЙНЫҢ ЧАА ХЕВИРИ. 1957 чылдың май айда Доора-Хадының Калинин аттыг, Кара-Булуңнуң «Сталинчи орук», Алаактың Ленин аттыг бичии колхозтарын каттыштырга, «Межегей» совхозту тургускан. Оон баштайгы директорунга Г. Д. Калинин томуйлаткан. Колхозчулар ажыл-агыйның чаа хевиринче шилчээн. Аныяк совхозтуң экономиказы чыл келген тудум быжыглып орган.

1957 чылда Межегей кожээ Чөвүлелиниң даргазынга М. Норбуп-оол ажылдап турган. Хоочун коммунист ам Элегес суурда чурттап турар. Межегейжилер Арыг-Бажында, Каъкта, Дус-Хөлде, Хадында, Эртине-Булакта кудр черлерни шингээдип алган.

ЧЕДИИШКИННЕР ДЭЭШ. Чаагай дужут өстүреринге болгаш мал ажылынга бедик көргүзүглери дээш 1970 чылда ажыл-агыйны ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхоз кылдыр эде адаан. Совхозтуң хөгжүлдезинге Александр Михайлович Градобоевтиң киирген салыышкынын демдеглевес арга чок. Межегейжилер ол даргазын ам-даа сактып чугаалажып турар.

Чоокка чедир совхозтуң бода малы 3000, хой 16 муң ажыг турган. Мал бажын өстүреринге хойжулар Текел-оол Оюн, Тадар-оол Оюн, Александр Белекмаа улуг үлүүн киирген.

Ажыл-агыйны удуртуруунуң административтиг, бюрократтыг, командылаар стилиниң хоралын межегейжилер амыдыралынга база көрүү. Хөй айырлыг совхозтуң экономиказын директорлар В. О. Чубик, А. Денисов, В. Гольцов, А. Донских сандараткан. Ол дугайын хоочун коммунист Нуспай-Шуру Балчапайовна Оюн болгаш өскелер-даа хомудап чугаалап турар. Межегейниң тевезиниң дуюун карарткан кижи база В. Чубик болгай.

ДИДИМ ШИИТПИР. Саядареашкынның түңнелинден болгаш агаар-бойдустуң каңдааштыкынындан 1990 чылда совхозтуң мал, чер ажылы берге байдалга турган.

Таңды район Чөвүлелиниң сүмелээни-биле, межегейжилер Чойган-оол Херел-оолович Моңгушту 1990 чылдың күскээр кыжын совхозтуң директорунга соңгуп алган. Коммунист Ч. Х. Моңгуштуң дидим шиитпириниң маңаа демдеглээри артык эвес. Кым ындыг берге үеде бүдүп совхозту хүлээп ап чыдар боор.

Эрткен кыштаглаашкын межегейжилерге шыгыы шылгалда болган. Чүге дээрге бедиүн болгаш чүлүктүг мал чемнериниң курлавыры коңчуг эвээш турган. Берге кыштаглаашкынның түңнелинде хөй мал хораан.

ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң специалистери моон чогуур түңнелди үндүрген. Ажыл-агыйны эде тургузар дээш дирекция хемчеглерни ап турар. Успенканың мал, чер ажылын арендалыг кооперативче шилчиткен. Сергей Андреевич Макаровтуң бир дугаар ховутрактор бригадазы арендала ажылдап турар. Бригаданың механизаторлары часкы ховуажылдарын шалыпкын чоруткан. Өске фермаларны, бригадаларны база арендаже шилчидер, ажыл-агыйның кол болгаш ортумак специалистериниң хөй нуруузу национал кадрлар. Бо база үениң чаартылгазының демдээ. Ам чүгле бир демниг ажылдаар.

МАЛ. ЧЕР АЖЫЛЫ. Июнь эгезинде медээ-биле алырга, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта 2089 бода мал, 10927 хой, 224 чылгы бар. Ажыл-агыйның мал-маганы ам сайлагларда. Чайын малды эки семиртип алыры —эки кыштаглаашкынның магадылалы.

Чазын агаар-бойдус шириин-даа болган болза, механизаторлар кызыл-тасты 4300, арбайны 2030, суланы 1030, көк-тарааны 330 гаже тараан.

Межегейжилер бо төөгүлүг чылда күрүнеге эътти 375, сүттү 1245, дүктү 42, тарааны 2600 тонна-ны садар.

Тываның улуг байырлалын күш-ажылчы белектерлиг уткуур дээш саанчы Ольга Оюн, хойжу Тан-оол Моңгуш, бызаа ажаакчылары Тамара Доңгак, Александра Тюлюш, чолаачылар Сергей Оюн, Геннадий Тепл-оол, механизатор Саяты Куулар болгаш өскелер-даа кызымаккай ажылдап турар.

КОММУНИСТЕРНИҢ САНАЛЫ. Совхозтуң удуртуп баштаар чериниң коммунистериниң ажык партия хуралы болган. Аңаа «Тываның улусчу революциязының 70 чыл оюн уткуурунуң белеткел ажылдарының дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Хуралга сөс алган специалистер ажыл-агыйның экономиказын экижидериниң хемчеглерин дарый чорударын саналдап турган. Коммунистер 1991 чылдың июнь 30-де малчыннарның Наадымын, Тываға улусчу революцияның 70 чыл оюнга турасказтаан байырлалды эрттирерин шиитпирлээн. Төөгүлүг чылга коммунистер Эльвира Ондарны, Шораана Ооржакты, Зина Доңгакты партия кежигүнүнге хүлээп алган.

Кожээ Советте партия организациязы шак-ла ындыг айтырыглыг хуралды эрттирген. Ында хоочун, ат-алдарлыг коммунистер хөй. Ынчангаш оларны совхозтуң бригадаларынга, фермаларынга быжыглаан. Хоочуннар быжыглаттынган коллективтери-биле ужуражылгаларны эрттирип, ажылчы чонга Таңдының, Межегейниң төөгүзүн тодаргайы-биле чугаалап берип турар.

СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕНИҢ ХЕМЧЕГЛЕРИ. Межегейниң социал хөгжүлдезин дүргедедир дээш кожээ Совет чамдык хемчеглерни ап турар. Суурнуң кудумчуларын эрткен чылын асфальтылаан. Суурга хеп чуур черни, уруглар культузун ажылдап, эрткен чылдарда Межегей ортумак школазының немелде тудуун кылган. Оон акша-хөреңгизин тывар, тудугну дарый кылдыртыр дээш школаның директору Кара-кыс Кожай-ооловна Моңгуш хөй ажылды чоруткан. Башкының бүдүнүң ажыл-херээн межегейжилер үнелеп турар.

ТӨЛЕПТИГ САЛГАЛДЫ КИЖИЗИДЕР. Межегейниң башкылар коллективи келир үениң салгалын өөредип, кижизидер дээш ниити билиг болгаш урам чуул школазыларының кады ажылдажылгазын, социал кижизидилгени кол угланыышкын кылдыр шилип алган. Оон-биле чергелештир школачыларның кады ажылдажылгазының хөй бөлүктери база ажылдап турар. Бир демниг ажыл үре-түңнелин берип эгелээн. Өөреникчилерниң өөредилгези экижээн. [illegible] чуруум быжыккан. Межегейде эки ажылдыг башкылар эвээш эвес. Оларның санынга К. Т. Оюн, Л. В. Соломанова, З. К. Ондар, Л. Ш. Самойленко хамааржып турар. Тываның төөгүлүг байырлалын уткуур дээш школа-даа янзы-бүрү ажылдарны чоруткан турар.

Коммунистиг кижизидилгени чаа үе-даа же контуреры —үениң негелдези. Ону амыдыралга боттандырар сорулгалыг межегейжилер шудургу ажылдап турар.

Севээн ОЮН
Таңды район.

ХЕРЕК КЫРЫНДА КАНДЫГЫЛ?

Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел чорудар талазы-биле доктаал-шиитпирлер-даа эвээш эвес хүлээп алдынган, ол талазы-биле чамдык ажылдар чоруттунуп-даа келген. Ынчалза-даа ол бүгү ажылдарның дээштиг чедип алдынмааныңдан оон түңнели кандыг болганын чон билир. Ылангыя сөөлгү чылдарда ол ажыл ара соксаан деп чугаалаза частырыг болбас боор, а харын-даа назы четкен кижи бүрүзүнге арага талону берип эгелээн чорукту таарымча чок талалары база көстүп келген: моон мурнунда чылдарда араганы чүгле хереглээн кижи садып алыр турган болза, ам талон алган кижи бүрүзү ону садып алыр апарган. А харын-даа ол талоннарны алган чамдык кижилер ону назы четпээн-даа, аныяк-даа кижилерге садып-саарар чоруктар тыптып эгелээни кымга-даа чажыт эвес болгай. Талонну 10-15 рубль-биле кижилерден садып алгаш, 10 рубль-биле арага садып алыры-биле улуг өртекке (талон чокка) арага садып турар магазинден арага садып алырының аразында ылгал коңчуг эвээш. Бо бүгүнү билбес кижи-даа чок эрге-хоойлу органнарының талазындан ол талазы-биле алдынып турар дээштиг хемчеглер-даа чок болуп турары чонну дүвүредип турар.

Арагалаашкынга удур кандыг ажылдарны кылып чорутса чогуурул дээрзиниң дугайында айтырыгны чугаалашкан семинарны бо чылдың май 17-18 хүннеринде элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң республика чөвүлели Чадаана хоорайга организастап эрттирген. Аңаа ол ниитилелдиң чер-черде даргалары, харысалгалыг секретарьлары киржип, арагалаашкынга удур кандыг ажылдар кылып чорутса экил дээрзин чугаалажып, арга-дуржулгазын солушканнар. Н. Б. Тыртык-Кара ол семинарны ажыткаш, арагалаашкынга удур чорудар ужурлуг хемчеглерни аңаа чугаалааш семинарның киржикчилеринге сөс берген.

— Арагалаашкынга удур демисел республикада аажок кошкак-тыр дээрзин маңаа чүве чугаалаан эвтер база демдегледи. Арагалаашкын чүгле амыдыралга шаптыктап турар эвес, а кадыкшылга база аажок хоралыг дээрзин билир бис. Ылангыя чүрек, хан-дамыр аарыглары оон эгелээр. А бистиң чурттувуста 5 миллион ажыг алкоголиктерниң, оон иштинде бистиң республикада 1600 хире арага аарыындан хоочураанаарның кадык амыдыралга, ажы-төл кижизидилгезинге чедирип турар кузенчиг эвес уржуктары дыка улуг. Арагалаашкынга удур демиселче сөөлгү чылдарда кичээнгейни кошкаткан чорук дыка багай салдарлыг болган: арага магазиннериниң чанынга баарга, каракка чаржынчыг, аныяктарның ында хөйүн кижи көргеш, шуут ырмазы сынар. Ол талазы-биле ажылдыг ам идепкейжилер үе келген-дир, аңаа хөй-ниити, кижи бүрүзү киржир ужурлуг.

Ол ышкаш таакпылаар чорук-биле база демиселди чорудар херек. Республиканың эр чурттакчыларының 50-60 хуузу, а херээженнерниң 15-20 хуузу таакпылап турар. Кадыкпаатай чурттаар дизе, бо багай, хоралыг чаңчылдардан адырлыры чугула — деп, республиканың «Кадыкшыл» төвүнүң кол эмчизи Г. Н. Прокудина семинарга чугаалаан.

Ол-ла төптүң эмчилери Ч. Д. Таспанчык, С. С. Саавыр олар амыдыралдың кадык хевирин пропагандалаарының талазы-биле боттарының бодалдарын, саналдарын аңаа чугаалааннар. Оларның чугаалаазы-биле алырга, ында кол-ла кичээнгейни аарыг улусту эмнээринче угландырып турар, кадык улустуң дугайында, оларның кадыкшылын улам камгалаар, аарыгларны болдурбас талазы-биле ажылдарны кошкак чоруп турар. Ол ышкаш спорт-биле өннүктежири дээрге спортчу болуру эвес-ле болгай, ол — кадыкшыл-дыр. Ынчангаш аныяктар ортузунга арагалаашкынга, таакпылаашкынга удур дээштиг ажылдарны чорударын үе негеп келген-дир, чүге дээрге бөгүнгү школачылар — даартагы ада-ие-дир дээрзин билиндирери чугула апарган.

«Тиилелге» совхозтуң парткомунуң секретары П. О. Хертек семинарның киржикчилериниң мурнунга чүве чугаалааш, моон мурнунда чылдарда «Эзирик суур» деп атка кирип турган Кур-Чер суурнуң амыдыралында чаартылгаларның дугайын, хос чыл бурунгаар тургустунган элээр чоруктуң зоназының ажылын ам-даа уламчылаар, суурга арага талоннарын садар чорукту болдурбас дугайында ажылдың чоннуң негелдезин өөренип көргеш, элээр чоруктуң зоназын ол хевээр арттырганын чугаалаан. Оон-биле чергелештир, чоннуң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны база тургузуп турарын партком секретары демдеглээн. Ылангыя совхозтуң экономиказы чылдан чылче улам быжыгып, специалистер-биле четчелеттингенин чылдың-на чурттуң дээди өөредилге черлеринче студентилерни өөредип чорудуп, оларга стипендияны совхоз боду төлеп турарын, бо чылын база-ла 8-9 кижини өөредип чорудар деп турарын ол тыныаткан.

Семинарга арга-дуржулга солчулгазы база болган. Аңаа улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Чөвүлелиниң кускомунун даргазының оралакчызы Х. Л. Опул-оол, Бии-Хемниң агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы М. Т. Комбуй, профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң килдис эргелекчизи Ч. С. Саая киржип, арагалаашкынга удур демиселди күштелдирип, чер-черге кандыг ажылдарны кылза чогуурул дээрзин чугаалааннар. Ол ышкаш школаларга, дээди, ортумак өөредилге черлеринге элээрлер клубтарын, күш-ажылчы коллективтерге элээр чоруктуң зоназын тургузар талазы-биле чугааны аңаа кылганнар.

Семинарның киржикчилери суурнуң чону-биле кады ол кежээ совхозтуң Культура бажыңынга болуп эрткен «Кадыкшыл — ниитилелдиң алдын байлаа» деп темалыг кежээге киришкеннер.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

ТУРГУСКАНЫ ХЕЙ ЭВЕС БОЛГАН

Үндүрүглер дугайында хоойлуларны сагыырының, бюджетче төлелгелерниң долузу-биле өй-шаанда чорупу турарының талазы-биле болгаш үндүрүг хүлээлгелерин күүседиринге бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң база хамаатыларның харысалгазын бедидериниң талазы-биле контрольду күштелдирер сорулга-биле 1990 чылдың январь 24-те ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели сан-хөө органнарының системазынга үндүрүг албаның тургускан. Тыва АССР-ге 1990 чылдың июль айда 218 ажылдакчылыг республиканың, Кызыл хоорайның база районнарның 14 үндүрүг инспекциялары тургустунган. Оон иштинде 34 кижи республика, 31 хоорайда, 153 кижи районнар инспекцияларында хаара туттунган. Амгы үеде күрүне үндүрүүнүң инспекцияларын тургузарының айтырыглары барык шиитпирлеттинген. Шупту колдуунда мергежилдиг кадрлар-биле четчелеттинген.

Баштайгы үениң бергелеринден болгаш четпестеринден чүүн демдеглеп болур дээрге, Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем районнарының болгаш Кызыл хоорайның үндүрүг инспекцияларының ажылдаарынга таарымча чок тар бажыңнарда, а республика аппараты кабинеттер [illegible] Советтер бажыңында болгаш партия рескомунуң бажыңында ийи арты черге ажылдап турар. Оларның колдуунда эт-сеп, санадга болгаш бижик хагат техника-биле четче хандыртынмаан, а 6 инспекцияда албан тергээн чок.

Ындыг хевирлиг бергелер турза-даа, үндүрүг инспекцияларының бюджетче төлелгелерниң киирер планнарын токтаамал күүседип турар. Эрткен чылын күрүне орулгазы 107 хуу күүсеттинчип планнан ажыр 8200 муң рубльдиң үндүрүглерни тырткан. Бо амгы база план ажыр күүсеттинер дээрзи амгы байдал-биле иле апарган.

Хоойлу-биле көрдүнген эргелерин ажыглап тура, үндүрүг инспекциялары үндүрүг төлекчилериниң янзы-бүрү хажыдыышкынынга 275 муң рубль торгаалды тырткан. Бүдүрүлге черлериниң болгаш кооперативтерниң 83 удуртукчузу административтиг харысалгага онаашкан болгаш оларга 17 муң рубль торгаалды алган.

Үндүрүг албаны болуунуң ажылын республиканың ОБХСС болгаш ИХМ органнары-биле чергелештир тургузуп ап турар. Каттыжып алгаш, Кызыл хоорайның болгаш районнарның чамдык кооперативтерин хынап көөривүсче, 1 муң ажыг рубльге сан-хөө хажытыышкыннары бар болган. Эрткен чылын ындыг 80 каттышкан хыналдаларны чоруткан болгаш оон түңнелинде кеземче херээнге онаашкан таварылгаларны тодараткан. Чүгле кооператив секторунда 20 үндүрүг, оларның 9-у улуг хемчээлдиг самчыгааш, 6-зы хажытыышкын болгаш өске-даа ажыл-чорудулга [illegible] илереттинген. Оон когаразы 1045 муң рубль болган. Ынчангаш үндүрүг инспекциялары боттарының сорулгаларын күүседип, ону тургузуп [illegible] базымнарын баткан.

1991 чылдың март 21-те РСФСР-ниң Дээди Совети «РСФСР-ниң күрүне үндүрүг албаның дугайында» Хоойлуну хүлээп алган. Чаа хоойлу ёзугаар үндүрүг [illegible] күрүне албаның кол сорулгазы —үндүрүг хоойлу-тургузуун [illegible] контролю, үндүрүглерни шын санап турарының болгаш оон өй-шаанда бюджетче киирип турарының дугайында контрольдааны болур. Бо болгаш өске-даа сорулгаларны күүседиринге үндүрүг инспекциялары мындыг эргелиг:

— бүдүрүлге албан черлериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның санажылга база агар саңнарында операцияларын, отчёт, баланс, санажылга декларация болгаш өске-даа документилерни дужаараар таварылгада доктаазын болур;

— бүдүрүлге, албан черлеринге, организацияларга база хамаатыларга дараазында сан-хөө торгаалдарын ажыглап болур: 1) орулгазын чажырып азы чажырып алганда үндүрүгнү болгаш торгаалды ол хемчээлге алыр, а катап хажытыышкын кылза бөгзе ийи катап улгаттырган хемчээлге торгаар. 2) орулгазының учётун кылбайн турар ийикпе азы үндүрүг декларациязын, отчёттарны, санажылгаларны өй-шаанда дужаавааңда, үндүрүүнүң 10 хуузунга торгаар;

— бюджетке үндүрүгнү, торгаалдарны, өске-даа сан-хөө санкцияларын бүдүрүлге, албан черлеринден, организациялардан маргылдаа чок чурум-биле тыртып алыр, а хамаатылар-биле суттажып тура төлеттирер.

Ол ышкаш административтиг торгаалдарны үндүрүг инспекциялары база онаар эргелиг.

Оон-биле чергелештир үндүрүг инспекцияларының албан-дужаалдыг кижилери боттарының хүлээлгелеринге шын эвес хамаарылгалыг болза кеземче херээнге чедир харысалгалыг болур. Бир эвес үндүрүг инспекторлары-биле чөпшээрешпээн таварылгада бүдүрүлге, албан черлери, организациялар үстүнде турар инспекцияларга хомудап болур, а хамаатылар судче хомудал киирип болур. Үндүрүг инспекторларының ажылы элээн айыылдыг болганда, мында чамдык чиигелделер база көрдүнген. Үндүрүг инспекторларынга класс аайы-биле эрге-дужаалдарны тывсып турар.

Людмила МАНДАН-ХОРЛУУ.
Тыва АССР-ниң Күрүне үндүрүг инспекциязының начальниги.

КОЛОНИЯДАН КЕЛГЕН

Шииттирген кижилерни эдип чазаар хоругдаал черлеринге 25 чылдың дургузунда ажылдап чораан болгаш херектеннерниң-даа база хоругдаал черлеринде ажылдакчыларның ажыл-ижиниң дугайында-даа багай эвес билир мен.

1970 чылдарда Тываға 2 колония, 1 кара-бажың турган. Чоокка чедир-ле мындыг сан-чурагай бээри хоруглуг, черле ынчаш хоругдаал черлерин хаагдыг темаларның бирээзи турган. Ынчангаш, тыш ийикпе, бо албан черниң дугайында шоодуг билбес, оон салдары кам [illegible] турган бис. Чогум эдип чазаар колонияга шииттирген кижилер кижизип, моральдыг талазы-биле өскерилге ап турганнар бе? Бир кезек-чамдыызы [illegible] өөредип [illegible] херектеннерниң барык хөй [illegible] турган хоорту-биле чугаалап бээр мен.

Амгы үеде херектеннер-биле кижизидилге ажылын чорудуп турар ажылдакчыларның саны 1970 чылдарга бодаарга, 5 катап өскен, шагында база каш катап бедээн. Ынчалза-даа шииттирген кижилер-биле ажыл-чорудулгазында көскү бурунгаарлаашкын чок. Шаанда харын херектеннер чурттаар оран-сава болгаш улус ажыл-агыйының тургузугларын тудуп, өөс ажылдыг кылып турган болза, ам бо бүгү чоорту уттундуруп бар чыдар, күрүнеден өөредип башка. Ол [illegible] турар.

1968-70 чылдарда Тываже өске ийайлар, областардан ажылдаарыры-биле херектеннерни кийп сөөртүп эгелээн. Оон эгелээш-ле 1986 чылга чедир, каңгыг-каңгыг черлерден бүске херектеннер келир турбазы дээр. Кандыг-даа бүдүрүлге черинден организацияларның кижи-даа күжү, эт-сеп-даа айтырза, хорам чүүнү кайын берип чыдар ийик. Тываға эжеп турган херектеннер база корум-чурум талазы-биле чок багай кижилер турган. Шак бо корум-чурум чок кижилерден кижизидилге ажылычын колонияда кошкаан. Чуг тамык-чурум чок чүүлдер: наркомания, токсикомания оон —хоругдал черинден үнүп Тываға тарай берген. Чоокка чедир хоругдал черинден үнгеннерниң «маадырлар» кылдыр көөр чорук республиканың районнарынга нептеренгей турган, оон артынчызы ам-даа бар. Ол-бо черлерден келген херектеннер чүве билбес аныяктарны көзер-биле моорейлежиринге, кара шай ижеринге, кара-таакы тыртарынга, наркотиктиг бүдүмелдер ижеринге, тынарынга, бужар сөстер чугаалаарынга, чер-чурт ылгажырынга дээш оон-даа өске багай салдарлыг чүүлдерге өөредип турары чажыт эвес болгай. База бир четпес чүүл чүл дизе, колонияның ажылдакчыларының талазындан кижизидилге ажылын чорудуп турарының кошкаанда.

Республиканың Иштики херектер министерствозунуң эдип чазаар күш-ажыл колонияларында кадрлар айтырыы амдыгаа чедир «аскавышаан» хевээр. Бо талазы-биле иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал, оон оралакчызы Д. Б. Ховалыг олар солун, сеткүүлге чүве бижээш-даа радио, телевидениеге дамчыдылгага-даа чүве чугаалааш сөөренип көөр, ээр бис-ле дээр, а мен бодаарымга, ону херек кырында чедип алыры чугула. Кижизидилге ажылын экижитпес болза, эдип чазаар күш-ажыл колонияларынга херек эрттиргеннер эки чүве өөренир, эде кижизиттинер байтыгай, харын-даа хоора будулган кижилер болуп үнүп турар.

Бир эвес кем-херек үүлгедиишкинин-биле демиселди үнезини-биле өскертип, эки талаже бурунгаарлаашкынны чедип алыр деп бодазывысса херек үүлгеткеш кеземче харысалгазын эрттирип турар кижилер-биле кижизидилге ажылын чорудуп турар албан чериниң ажылын, структуразын черле эде көөрү чугула. А амдыы дээрезинде. Тываның ук албан черлеринде эде тургустунуушкун, ажык-чар, демократия күзенчиг эвес аалчы болуп турар дизе, улуг частырыг болбас боор.

Юрий ДОРЖУ.
Курлавырда майор.

АЙТЫРЫГ —ХАРЫЫ

Номчукчулар-биле чугаалажылга

Чоннуң амыдырал-чурттаалгазының агымы черле ындыг. Кым-бир кижини кандыг-ла-бир айтырыг дүвүреди бергилээр. Мындыг айтырыгларны тус черниң девискээринде харысалгалыг удуртукчулар сайгарып, хемчээн алыр. Хамаатыларның шак ындыг дилеглеринге тус черниң хөй янзы адырларында харысалгалыг кижилер кичээнгейлиг болуп, чогуур үезинде харыыны бээри чугула. Ынчалзажок оларның дилеглеринге хоомча чок, тургустунган айтырыгны тус черниң бодунга сайгарып, үзе шиитпирлээрин кызытпас чоруктуң уржуундан, олар оон үстүнде черлерже ийикпе, азы парлалгаже дуза дилей бээр чылдагааны ында. Маңаа бадыткал кылдыр редакцияның социал айтырыглар килдизинге келген бөлүк авторларның чагааларын көрээли. Тургустунуп келген айтырыгларны хамааржышкан черлерниң харысалгалыг ажылдакчыларынга шиитпирледип алырын олар кызытса-даа, түңнел үнмээн. Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязы Л. Д. Дамдынга ол чагааларны сайгарып, харыы-тайылбыр бээрин дилээривиске, ол күзелдиг-биле чөпшээрешкен. Оон-биле беседаны моон адаанда парлады вис.

— Любовь Дамбыл-ооловна, ам сайгарып, харыы бээр чагааларывыстың аразында чамдык авторлар долу адрезин айытпаан. Ынчалзажок амыдыралчы айтырыглар-дыр. Ынчангаш сайгарып, харыылап берип көрүңерем. Чижээлээрге, Кызыл хоорайның чурттакчызы Х. Д. Чооду мынча диген: «Урууум 1 хар 6 айлаптарга, шөлээмни узадып, 3 харга чедир орар болдум. Ам бичии кижим 1 хар 9 айлыг апарган. Амыдыралга чүү херегледтинмезил? Арага талону алыр дээримге, кадрлар килдизиниң даргазы Баранмаа Өнермаа «Ол дугайында сенээ дужаал үнмээн. Ажылдавайн турар улуска бербес мен» диди. Айтырыгны мынчаар шиитпирлээрге таарыжыр бе?».

— Бо айтырыгны аңаа-ла сөс-биле шиитпирлээрге шынап-ла таарышпас болгай. Ынчап кээрге, ажылдап турар чериниң профэвилел комитеди ону шиитпирлээр апаар-дыр. Ийе, уруг эмзирер иелерге 1 хар 6 айга чедир арага талону бербези чөптүг. Бир эвес шөлээзин узадып каан болза, урууну тургузаар ясли-сад база чок болган таварылгада, ол арага талонун профэвилел болгаш администрация шиитпирлеп бээр апаар.

— Дараазында үш чагаа алимент төлевейн турар адалар дугайын хомудаан. Кызыл районнуң Кур-Чер суурда Кларисса Хүрүүт мынча диген-дир: «Ийи уругнуң иези мен. Уругларым адазы өске өг-бүлелиг-даа болза, назы-хары четпээн уругларынга алимент төлээр ужурлуг. Бо чылдың январьдан июньга чедир ол дузаламчы акша келбейн барды. Мындыг чөптүг эвес чорукту канчаар билирил?» Авторнуң көдүрүп турар айтырыы ёзулуг-ла социал чөптүг чорукту хоойлу барымдаалап сайгарар чүүлдүр деп санадым. А силер маңаа хамааржыштыр кандыг харыы бээр силер?

— Силерниң чагааңарны сайгарып орарга 1991 чылга чедир алиментини ап турган болдуңар. Судтуң шиитпири-биле аан. Бир эвес уругларының адазы кандыг-ла-бир чылдагаан-биле алимент төлевейн барган болза, азы ук шиитпирни күүсетпейн барган болза, ол кижиниң ажылдап турар чериниң суд күүседикчилеринден барып негеп билип алыр болза эки. Оон чурттап турар чери — Таңдының Дурген суурда деп бижээн болзуңар, ынчангаш Таңды районнуң улус судунуң даргазынга база суд күүседикчилеринге билдириишкин киирип, түңнелин билип ап болур силер.

Ада кижи чеже-даа өске өг-бүлелиг апарган болза, РСФСР-ниң өг-бүле кодекизиниң 67 чүүлүнүң ёзугаар назы-хары четпээн ажы-төлүнге алиментини төлээр. Бир эвес өске дузаламчы хереглеп турар болза, хоойлуда көрдүнгенин барымдаалап, немелде акшаны ийикпе, азы аъш-чем болгаш өске-даа дузаламчыны көргүзер ужурлуг. Чижээлээрге, кадыы багай уруг санаторийге эмнедир апарганда.

— Кызыл хоорайның чурттакчызы Людмила Моңгуш база алимент дугайын бижип турар. Ол чагаазында мынчаар айыткан: «Оглум ам 3 харлыг. Оглум чаш турда, алимент дээш билдириишкин киирип турдум. Оглум адазы «Дузалажыр мен» деп чаңнырга, соксап каан мен. Бүзүрээш, билдириишкинимни дедир ап алган мен. Шынап-ла акша болгаш аъш-чем-биле ол дузалап турду. Ам алимент кылдырып алырын шиитпирлеп алдым. Ынчангаш судче билдириишкин киирип каан мен. Келдириишкин үш удаа келген. Оглумнуң адазы бисти үш катап мегеледи. Ам чүну канчалзымза экил, дузаланарам?».

— Силерниң чагааңарны сайгарып көөрге, оглуңарның адазы-биле баштынганар чок. Оон адыныпкыринга оглуңарның төрээн херечилелин бижиттирип албаан деп билдим. Мындыг болганда, суд дамчыштыр баштай оглуңарның адазы деп шынзыткаш, оон билдириишкинге алимент тыртырып бээрин айтыр ужурлуг силер. Билдириишкинге оглуңарның адазы деп шынзыдарда, кайы кады ег-бүле болуп чурттап келгенин, кандыг хуусаага чедир акша болгаш өске-даа дузаламчыны көргүскенин база ол бүгүнү бүзүредир херечилерни айтып, суд дамчыштыр бадыткааш, ам алимент кылдырып ап болур. Бир эвес адазы чөпшээрежир болза, ХБАБ черинге оглуңарның херечилелин адазының адынга кылдырып ап болур силер.

— Тожу районда Тоора-Хем суурнуң Таёжная кудумчузунда чурттап орар автордан чагаа келген-дир. Чогум бижикчи адын, адазының адын, фамилиязын долузу-биле айытса-даа, солунга биживезин дилээн. Бо ие оглунга адазындан алимент ап турар, ынчалзажок ол эвээш деп турар. Чүге ындыгыл? Ону солун дамчыштыр харыылап бээрин дилеп турар. Оон чагаазын допчулаптаалы: «Оглумнуң адазындан айда 20 рубль алимент келир. Ол чүге-даа четпес. А хлеб өртээ хүнде 72 көпеек— бүдүн айда — 22 рубль 32 көпеек. Сүттүң 60 көпеек — а бүдүн айда — 18 рубль 60 көпеек. Оглум 1 хар 6 айлапкан. Сайзырап, өзүп орар организмге чүгле оон-биле канчап чемнеперил? Ол алиментини чүге 40 азы 50 рубль чедир төлеп болбазыл? Ачавыстың алиментизин эрткен чылдың декабрьга чедир алдывыс. Оон соонда чок». Любовь Дамбыл-ооловна, бо авторнуң айтырыынга кандыг тайылбыр берип болур силер.

— Өг-бүле болгаш бадылажылышкының дугайында Хоойлунуң 67, 68 дугаар чүүлдеринде чаңгыс уругнуң алиментизи 25 хуудан эртпес диген. А алимент төлээри бир кижиге 20 рубльден ашпас деп көрдүнген-дир. Силерниң бижээниңер 20 рубль ачаңарның шалыңындан хамааржыр. Бир эвес оглуңарның адазы доктаамал ажыл чок, алимент төлээринден ойталап турар болза, суд чериниң күүседикчилеринге чедип ол бүгүнү тайылбырлап, РСФСР-ниң кодекизиниң 122 чүүлүнде көрдүнгени-биле айтырыг көдүрүп болур. Компенсация алимент херээнге көрдүнмээн. Чүге дээрге кижи санынга аъш-чем, хеп-сып өртээ өскенде дээш немелде акшаны не ап турар болгай.

— Мөңгүн-Тайга районда Кызыл-Хая суурнуң чурттакчызы Любовь Дамдын ачазының озал-ондакка таварышканын мынчаар бижээн: «Ачам, Бөрзек-оол Төмүрович Иргит дээр. Ол ийиги бөлүктүң инвалиди, пенсионер. Аныяк турганда, солагай талазы будуу аар кемдээн. Бо чылын ол-ла будунга база кемдээшкин болду. Бо чылдың март 27-де суурга арага келген. Ачам база бодунуң улуун садып алган. Кежээ бир стаканны ишкеш, дуңмазы уругнуң бажыңынче чорупкан. Ол кижилер кылаштаар орук-биле чоруп орда, ээр черге хенертен машина келген, чайлап күш четпейн чорда, демги багай будун УАЗ-69 дугаарлыг машина кырлазып эрте берген. Ол чолаачы боду эмнелгеже чедирген. Эртенинде эмнелгезинге эккелген. Оон берге боорга, Кызыл эмнелгезинге кестирген. Эдил үзүлген сөөгү чарылган. Ол ам-даа чытпышаан. Эмчилер бир бюллетеньни хагган, оон ажылдап турар организациязынга аппарып бээривиске, «Ачаң эзирик чораан, бо бюллетеньни санавас бис» деп удуртукчу даргазы чугаалады. Ынчангаш редакция дамчыштыр бо талазы-биле тайылбырлап бээрин дилеедим».

— Силерниң чагааңардан алырга, ачаңар ажыл соонда эзирик чорааш озал-ондакка таварышкан. Бир эвес ол бастырган буруулуг кижини, машиназы тодаргай болза, РСФСР-ниң негелде дүрүмүнүң 454 чүүлүнүң ёзугаар демги бастырган машинаның чолаачызынга тайылбырны кылып, ачаңарның чарыгдалдарын төледирде. Ону төледирде, буруулуг чолаачының ажылдап турар черинде профэвилел комитединге, шынап-ла мындыг деп шынзытаан бижикти эккеп бээр. Оон-биле кады силерниң билдириишкиннер база коштунган турар. Бир эвес профэвилел комитеди ол билдириишкиннерни шиитпирлеп шыдавас болза, судче билдириишкин киирер эргелиг силер. А чагааңардан алырга, ол буруулуг чолаачыны ачаңар хөй ажы-төлдүг дээш, хомудавас диген-дир. Ындыг болганда бир эвес ол талазы-биле билдириишкин киирер болзуңарза, ол күш чок болур-дур.

Сиринмаа ЧООДУ
беседалашкан.

70 Тываға улусчу революцияның чылы

ХӨӨМЕЙ БАЙЫРЛАЛЫ

Сыгыт, хөөмей, каргыраанын тускай көрүлделерин эрттирери—тыва чоннуң уран чүүлүнүң чаңчыл болган бир улуг байырлалы. Август 3-4-те Кызылга Тываға улусчу революцияның 70 чыл оюнга турaскаатткан ээлчегиг «Хөөмей» көрүлдези болуп эртер.

Бо чылгы көрүлдени каш дугаар дээрил, шынап-ла, каш эрткенил, чогум кажан мындыг тускай көрүлделер эгелээнил, ону дугаарлаары албан бе? Бо чижектиг айтырыгларга хамаарыштыр «Хөөмей» көрүлделеринин төөгүзүн кысказы-биле сонуургап, чамдык түннелдерни сайгарып, тыва хөгжүмнүң бо хевирлериниң келир үеде сайзыралын оштап көөрү улуг идиглиг болуру чигзиниг чок.

Бир-ле дугаарында, демдеглээр чүүл болза, тыва сыгыт, хөөмей, каргыраанын төөгүзү тускай көрүлделер эртип эгелээни-биле холбашкан дээр болза шын эвес. Тыва чоннун аас чогаалының үе-дуптен тура, салгалдан салгалче дамчып келген бо кайгамчыктыг хевирлериниң баштай-ла өскертилге, хажыдышкын чокка дыңналырын 30 чылдарда бижиткен пластинкалар бискe чедирген. Кыргыс Соруктунун каргыраазы, Ондар Комбунун хөөмейи күүседириниң шылгарангай деннели кылдыр бижиглаттынган. Оларның ол күүселдези чүгле ынчангы эвес, бо хүннерде өзүп олурар аныяк хөөмейжилерге улуг салдарлыг боор турарын демдеглээри чугула.

70 чылдарның төнчүзүнге чедир сыгыт, хөөмей, каргыраны бот-тывынгыр уран чүүлдүң, ыры, шулук, танцы, шии дээн чижектиг өске хевирлери-биле аралаштыр көрүлделерге киириштирип турган. Ол үелерде чоорту илереэн алдарлыг күүседикчилерниң саны көвүдеп, тыва сыгыт, хөөмей, каргыраны олар Совет Эвилелинде, даштыкыда дыңнакчыларга төлептиг-биле барып бараалгадып, янзы-бүрү көрүлделерниң каш дакпыр лауреаттары болуп келгеннер. Оларның аразында Максим Дакпай, Сат Манчакай, Санчы Кызыл-оол, Кара-Сал Ак-оол, Ондар Маржымал, Хомушку Идамчап, Монгуш Сундукай, Ооржак Хунаштаар-оол, Монгуш Тырышпан, Тумат Кара-оол, Сергей Куулар Эрес-оол Куулар дээш, өскелер-даа бар. Ынчан тыва хөөмей, каргыраанын чаңгыланып чедип турган девискээри-даа делгем, чаалап ап турган шаңнал-макталы-даа кончуг бедик.

Сан-түң чок янгы-янгы республика, зона, Бүгү-эвилел чергелиг фестиваль, конкурс, көрүлделерни санаваска безин, эң-не ат-алдарлыг, бедик чергелиг көрүлделерниң кыска допчузу мындыг: 1957 чыл — Бүгү-делегейниң демократтыг аныяктарының VI фестивалы. Москва. Кремльдиң Съездилер ордузу. Максим Дакпай — алдын медаль. 1964 чыл — ЮНЕСКО-нуң VII конгрези. Париж, Алма-Ата (1973), Багдат (1979), Азия чурттарының хөгжүм трибуназы. Ооржак Хунаштаар-оол. 1974 чыл — Делегей көрүлдези. Будапешт. Сергей Куулар «Алдын павлин»-биле шаңнаткан. 1984 чыл—Франция, Италия, Швейцария. Фольклор көрүлделери. Эрес-оол Куулар. 1988 чыл —Америка. Геннадий Чаш. 1989 чыл—Америка, Олег Куулар. Франция, Голландия, Дания — Валентина Чульдум.

Ол үениң шыырак дээн күүседикчилериниң чамдызының сыгыт, хөөмей, каргыраны онзагай күүселдир чорааның 70 чылдарда үнген пластинкалардан бо хүннерде дыңнап болур бис. Ында Сат Манчакайның, Максим Дакпайның, Кара-Сал Ак-оолдуң, Ооржак Хунаштаар-оолдуң болгаш Дмитрий Дамба-Даржааның күүселдезин бижиткен. Оон аңгыда Ооржак Хунаштаар-оолдуң тускай пластинказы «Тыва фольклор» деп чыындыда база бар.

Үстүнде адаанывыс хоочун хөөмейжилерге хамаарыштыр тускайлап демдеглээр чугула чүүл болза, оларның кижи бүрүзүнүн ылгалып турар күүседикчи аяны, чогаадыкчы хөөну аялгаларында болгаш чечен сөстеринде тодаргайы-биле илереттинип турары. Оларны чарлаваска-даа, ол Дакпай-дыр, ол Ак-оол-дур, ол Санчы Кызыл-оол-дур деп, тыва кижи чазыг чок таныы каар турган. Ол дээрге оларның күүседикчи мергежилиниң бедик деннелиниң кандыг-даа чигзиниг чок бадыткалы. Ол хөөмейжилерниң кижи бүрүзүнүн уран чүүлге чурттап эрткен амыдыралын, тыва культураның сайзыралынга киириштирген үлүүнүн төөгүзүн чыып бижиир үе келген. Ол дээрге чүгле каш кижиниң хууда допчу намдары эвес, бистиң ниити төөгүвүс, национал культуравыстың сайзырап эртип турар чадаларының онзагай көргүзүглериндир.

1977 чылдың майда Кызылдың Ногаан театрынга сыгыт, хөөмей, каргыраа күүседикчилериниң болгаш хомуска ойнаарларының көрүлдези болуп эрткен. Алексей Боктаевич Чыргал-оолдуң «Тувинская правда» солунга бижип турганы-биле алырга, ол республикада бир дугаар тускай көрүлде болган. Анаа Мар-оол Сат биле Борис Монгуш бир дугаар черни, Даниил Хомушку ийи дугаар черни ээлээннер. Хомусчулар аразындан эң-не шыырак деп Юрий Очур-оолду демдеглээн. Дараазында көрүлде 1980 чылда база Кызылга эрткен. Ол көрүлдениң тиилекчилери Дмитрий Очур, Сат Мениг-оол, Константин Монгуш, Ким Монгуш, Виктор Монгуш болгаш «Сыгырга» ансамбли болганнар. Ынчан бир-ле дугаарында Дмитрий Очурнуң сыгытты күүсетпишаан, хомуска катай ойнаарын дыңнакчыларга бараалгатканы улуг үнелелди алган.

1981 чылда сыгыт, хөөмей, каргыраанын теоретиктиг айтырыгларын көдүрген эртем-практиктиг конференция-биле холбаштыр улуг көрүлдени республиканың Эртем-методиктиг төвү эрттирген. Анаа 110 кижи киришкен. Бо көрүлдениң белеткелинге болгаш эрттиреринге хамаарышкан албан саазыннарында, солуннарда ону республиканың бир дугаар «Хөөмей» көрүлдези деп турар. Анаа өске черлерден чалаттырган аалчыларның саны база көвей болган. Башкирия, Прибалтика, Москва, Новосибирск, Бурятия, Хакасия, Алтай болгаш Моолдуң Убса-Нур аймактан база төлээлер киришкилээн. 1981 чылда эрткен бо улуг шуулганның бир чедиишкини болза тыва хөөмейниң эртем ёзузу-биле сайгарып көөрүн оралдашканы болур. Ол көрүлдеге лауреат ат алган улустуң саны 8 кижи, «Сыгыргадан» аңгыда, «Саралак» деп ансамбль база шылгараан. Ынчан суралгажан күүседикчилерден аңгыда, аныяк аттар база илереэн —Лазо Монгуш, Геннадий Тумат, Олег Куулар, Өлзей-оол Сарыглар. Бо хүннерге чедир оларның күүседикчи деннели кудулаваан, уран чүүлдүң идепкейлиг киржикчилери болуп артпышаан.

Дараазында «Хөөмей» көрүлдези элээн ур үзүктелишкин соонда, 1987 чылдың август айда Кызылга «Мөңгүлек» залынга эрткен. Ол көрүлдени база-ла бир дугаар «Хөөмей» көрүлдези деп солуннарда адап турар. 1987 чылдан эгелээш, «Хөөмей» көрүлделери чылдың болур улуг байырлал апарган. 1988 чылдың августа Кызылга Ногаан театрга, 1989 чылдың июльда Чадаанага, 1990 чылдың августа Өвүрге болуп эрткилээн. Өвүрге болган «Хөөмей» көрүлдезин алдарлыг хөөмейжилерниң бирээзи Санчы Кызыл-оолдуң 60 харлаанынга тураскаадып эрттирген.

Бо 87, 88, 89, 90 чылдарда эрткен көрүлделерниң 32 тиилекчилериниң дөгерезин адын санап бадырар дээрге солун арынга хөй чер эжелээр апаар-дыр. Ол 4 көрүлдеге улуг үнелелди алган бөлүктерге «Амырак», «Буланныгның эдискизи», «Чадааның чадаганы», «Тыва» деп бөлүктер хамааржыр. Мен 1987 чылдан эгелеп эртип турган шупту «Хөөмей» көрүлделериниң жюри кежигүнүнге киржип келген болгаш, чылдан чылче катаптап турар чедер-четпестерниң тода көстүп кээрин эскерип, сыгыт, хөөмей, каргыраага хамаарыштыр чыглы берген бөлүк айтырыгларны сайгарып түңнээри келир үеге черле кончуг чугула деп бодаар кижи-дир мен.

Бир тодаргайлаар чүүл болза будулгаазын болбазы-биле бо көрүлделерни дугаарлап турбайн, сүлде-демдээнге эрттирер чылын айтып бижыглаар болза ажырбас хире. Чижээ, «Хөөмей-89», «Хөөмей-90», «Хөөмей-91»... Көрүлде үезинде тырттырган чуруктарда киржикчилерниң артында көрүлдениң сүлде-демдээ көстүп турар. Чүгле «Хөөмей» деп каарга, кайы чылда болуп турган көрүлдел ол деп чүве билдинмес боор-дур.

«Хөөмейни» ындыг удаа-дараа эрттирер бе, эрттирбес бе деп айтырыгга хамаарыштыр мээн хуумда бодалым болза: бо чылдың-на эрттирип турар ужурлуг байырлалдарның бирээзи деп бодаар мен. Сөөлгү чылдарда эртип турган көрүлделерге чон улуг сонуургал-биле плепкейлиг кээп, заллар шыгырт долу боор, уран чүүлдүң бо онзагай хевирлери улустуң хей-аъдын көдүрүп, сагыш-сеткилин өөртүп, сорук киирип, бир тускайлан национал байырлал болу бергенинге чоргаарланыр мен. Наадымны, Шагааны дыка үр хоруп келгенниниң түңнелинде чоокку үеде эрткен бо улусчу байырлалдар безин чонга өөрүшкү-маңнайның шоолуг-ла сөңневейн турар.

Валентина СҮЗҮКЕЙ.
ТДЛТЭШИ-нин эртем ажылдакчызы.

Дүвүренчиг медээ. Кым кичээнгейге алырыл?

«ҮШ-БЕЛДИРГЕ» ДЫШТАНЫР, ЭМНЕНИР СЕН БЕ???

Чайгы үе билдингир-ле болгай. Хөй-хөй кижилер дыштаныр кадыын быжыктырар дээш ол-бо курорттарже путёвка тыптынып, хөлзеп-ле үнер. Баш удур тыптынып алганнары база бар. харын, Путёвкалыг Тыва иштинде-даа, оон дашкаар-даа курорттарга дыштаныр кижилерни аас-кежиктиглер деп санап турар бис. А бо таварылгада бис «Үш-Белдир» курорттуң ийиги заездизинге (кириилдезинге) путёвкалыглар аас-кежиктиг эвес, а түрегделге, түвекке-ле таварыштывыс. Чонда кара чугаада ийиги «сезон» деп адап чаңчыккан болгай, ол шын эвес боор чүве. чүге дээрге сезон деп сөс ол чылдың курорттаар бүгү үезин илередип турар.

Ийиги кириилдениң курортчулары аэропортка июнь 24-те кээп олуруптувус. Кайда боор, хайлыг чүве, агаар баксырааш турупкан, курортка чүгле июнь 30-де. Кызылга бүдүн неделя олургаш, келген. Маңаа айтып каар чүве нарнын чугаазы-биле алырга, байдал мурнуку чылдарнынга бодаарга, оранчокта-ла четпес.

Бо бүгүнүң кол чылдагааннарының бирээзи, электростанцияга солярка чок, бичии кызамданып кыпсып турар чүвезин аржаан сугну эмнээр корпусче сордурар, хлеб ажылдар паштар чайгадыр үеде ажыглап турду. Чүү мындыг черниң черинде, аштап-суксаар, доңуп-доңаар черле, баш муңгаш байдалче октадыпкан улус боор бис деп, республикадан дашкаар черлерден келген кижилер айтырыг салчып, чемоданнарын иштенип-даа турган.

Кым буруулугул? Азрыг-аржык, кадыын экижидип алыр деп улуг идегел-биле келген кижилерни мындыг чаржынчыг байдалга кымнар таварыштырганыл?

Янзы-бүрү чылдагааннарны дилеп болур. Чижээ, каттышкан авиаотрядтың удуртулгазы кончуг кажар кылган. Дыштаныкчыларны, аас-дыл-пээн...

Бо чылын курорттуң дыштаныкчылар хүлээп алырынга белениң кым-даа, кандыг-даа комиссия хүлээп албаан, сайгарып көрбээн. «Курорт» дээр биче бүдүрүлге «Үш-Белдирге» кылыр ужурлуг ажылдарын кылбаан, хүлээнгеш, акша-көпеэн чипкен, хулээлгелерин безин күүсетпээн.

«Үш-Белдирге» хамаарыштыр алырга, бөгүнде кол чүүл болза, мында келген 400 чыгам кижиниң амыдырал-чурттаарынга, эмненип, дыштанырынга чогуур байдалдарны тургузары. Ону мында түрегдеп, баш муңгаш байдалда таварышканнар чаңнып, дилеп, негеп турар. Бо айтырыгже Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак база кичээнгей салып, сагыш аараан болза дажып, дыштаныкчылар чугаалажып турганын база дыңнаан бис. Ийе, аннаар, балыктаар талазы-биле чөп-

Ээ, халак! Солярка, аъш-чем та кажан келир!?

чүл дээрге, Кызыл аэропортунуң удуртулгазы хөй чылдарның кударанчыг кичээндириглериң өөренип көргеш, «Үш-Белдирге» дыштаныкчыларны агаар эки турда, июнь 22-23-те (суббота, воскресенье) ужуда бээрниче чалап, радио, телевидениеге безин чарлаткылаан. Ону чүгле 20-30 хире кижи тооп, кичээнгейге ап, ол үеде «Үш-Белдирге» чеде бээр аас-кежиктиг болган.

Арткан барык 20 самолёт ишти кижи июнь 30-де болгаш оон соонда ийи хүнде, а оон артканнары мырыңай чаа, июль 8-9-та баар аргалыг болган.

Тургустунуп алырының олбо дүвүрели, маңнаашкыны эрткен. Бир-ийи хонук болуп турда, кижилерниң сагыш-сеткили хөмүрерип, дыштаныгла эвес, а хилинчек-тир моп дээш-ле, каргыш-иргишке, алгыш-кырышка чедир чугаалар эгелээн.

Чылдагааны чүл? Аъш-чем шуут-ла саңчок багай. Ынча ливезиниң аргазы чок: эъттээ, ногаа аймаа-даа чок, каша-ла, каша. Корпустар ишти соок, өл-шык, кежээки имир дүжери билек, кап-караңгы. Аржаан суг-биле эмнээр чери шуут ажылдавас. Эмчилери, өске-даа ажылдакчылары чедишпес, кандыг-даа массалыг культура-спорт хемчеглер, байырлыг ажыдышкын дугайында чугаа-даа чок. Үш-дөрт хонук эртип турда, чем мун-не чүгээртээн, эмнээшкин багайтыр-согайтыр эгелээн. Ынчалзажок маңаа моон мурнунда дыштанып кээп турган-дан алырлып алыры ол ыйнаан, агаар аязып, ажыттынары билек, саадал чокка октапкан. А оларга херектиг аъш-чем, кывар-чаар материалдар ында складтарда чытпышаан. Курорттуң бо чылдың мартта ажылдап эгелээн чаа директору М. У. Шывык шуудап, ажыл-агыйны башкарып чадап турарын өршээп болур. Ынчалзажок бо хире улуг харысалгалыы чүктээн соонда, болдунар бүгү чүүлдерни кылыр, кылыр боорда, баш удур кылып турган, «Чедер» болгаш «Үш-Белдир» курорттарны, ийи-ле борбак курортту харылап турар профэвилелдерниң республика чөвүлели, курорттарның Красноярск каттыжыышкынының Тывада дирекциязы «Үш-Белдирни» мындыг чаржынчыг байдалда канчап чедирип алган, маажым олурар чүве, кижи кайгаар. Дыштаныкчыларның хомудалы, ажы-биле чугаалаарга, маңаа дыңналып турган каргыш-иргижи оларга четкен болза, девидеп, хөделип-ле бээр турган боор. Ындыг чүве кайда боор.

Хөй кижилерниң дилээн ёзугаар база-ла дыштанып келген Тыва АССР-ниң ийи улус депутаттары (адын адаваазын дилээннер чүве) рацияга дамчыштыр Кызылда чогуур албан черлери-биле харылзажыр дээш оон аксын ийи хүн кадарып келген. Та Кызылда тоовааны ол чүве, та үе-дуптеги ол рацияның чалгыы бугалганы ол чүве, чүү-даа бүт-шээрелди Министрлер Чөвүлелин дамчыштыр чаа директор чедип алган чорааш, ынчалзажок хүнде тургустунган байдал кончуг чиииг, кээргенчиг, дарый шиитпирлерни негеп турар.

Бо чылдың үшкү, дөрткү сезоннарында дыштаныкчылар база мындыг байдалга таваржыр бе?

Адактың сөөлүнде. Курорттуң чаа директору М. У. Шывык бодундан хамаарышпас дыка хөй бергедээшкиннерни, шаптараазыннарны чугаалаан кижи (ол дугайын дараазында бижиирин кызыдар бис), буруунгу бодундан база чая каарын кызытпады, ынчалзажок дуза-деткимче көргүзер чогуур черлерниң «бодун-на бил» дээр сагыжынга дыкала хомудап орду.

Мындыг «аас-кежикке» таварышканнарның дилээн, негелдезин ёзугаар, оларның өмүнээзинден бо материалды ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүннери Николай ВАНЬКОВ, Мижит-оол СААЯ белеткээннер.

Бо материал келгениниң соонда алдынган медээлер ёзугаар, курортта солярка болгаш чамдык аъш-чем аймаа четкен, байдаа чүгээртээн. Ынчалзажок кадыр-берг сыннар ындында, озалааш черде курортче кичээнгей бо хевээр дег артар болза, мындыг байдалдың катаптаваайн баарынга магадылал чок.

Наадымга уткуштур

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ КААП БОЛБАС

Амгы үеде Тываның улуг-биче чонунуң аразынга национал культураның бүгү хевирлеринин сайзырадырының аргалары тургустунган. Тыва оюннар, национал спорт тыва культураның чарылбас хевирлеринин бирээзи болганда, оларны сайзырадырының дугайында боттарывыстың бодалдарывысты бижиндивис.

Тыва оюннар бистиң байлаавыс, үнелеп четпес эртиневис дизе частырыг чок. Кандыг-даа национал кижизи бодунуң дылындан аңгыда, оон культуразын, национал оюнун билир турар ужурлуг. Сыгыт, хөөмей, каргыраны бистиң чуртта эвес, бүгү делегей билир апарган болгай.

Тыва оюннарының бирээзи — **чаа адары.** Спорттуң бо хевиринге делегей чергелиг маргылдаалар эртип турарын билир бис. Тыва улус ча, согуп деп чүвени боттары кылып ап чораан. Чаның киржи баг, согуннуң соо чүглүг. Чаны тал ыяштан кылып ап чораан. Ырак-чоокка кара боолаар, ырадыр боолаарынга база маргыжып болгай. Амгы бо үеде чаны кижи бодунуң күзелинге чедер кылдыр кылып ап болур. Анаа база кижи бүрүзү бодунуң үс-шевериин, талантызын көргүзер апаар.

Аът чарыштырары тываларның эң-не ынак оюннарының бирээзи. Кандыг-даа байыр-чыскаал мөге биле аът чарыжы чокта эртип чорбаан. Аъттарны хар-назы аайы-биле узун, кыска хемчээлге чарыштырар. Челер, саяктаар аъттарның чарыжын база организастап чорудары күзенчиг.

Эрткен чылын аът чарыжып Эрзин — Кызыл трассазының чоогунга эрттирген болгай. Ынчан Наадымга келген чон ону улуг сонуургал-биле көрген. Ам болур Наадым хүннеринде эмдик аъттарны өөредирин программага киирери күзенчиг. Чон ону сонуургап көөр боор. Узун дурту 100, доораазы 50 метр хире дес кажааны кылып алыр. Оон иштинге 6-10 хире эмдик аъттарны киирер. Оон ийи кижи аъттанып алгаш, кажаа иштинде аъттарның бирээзин сывырып тургаш, шалбалап тудар. Анаа он минутаны бээр. Ол тудуп алганы эмдик малын ээртеп, чүгеннээш, ол дораан өөредир. Команданың составынга ийи-ийи кижи турар. Кажаа чокта малды өөредири берге. Хөөрээн эмдик малдар чаш уруг-дарыг кырынче халый берип болур. Судьяларның талазындан анаа база улуг харысалга турар ужурлуг.

Наадым хүннеринде аъттар өөредир кылдыр маргылдаалар эрттирбес болзувусса, моон соңгаар аныяк-өскен эмдик аъттарны өөредирин билбес болур. Ол база тыва улустуң эки чаңчылдарының бирээзи.

Тевектээри — тыва спорттуң бир хевири дизе частырыг чок. Шаанда кадайлар идик арттырбас чүвелер дээш, оолдарын кончуур турган. Херек кырында ол тевектээр оолдарга кончуг ажыктыг. Буттуң шыңганнары сайзыраар, кижиниң шыдамы улгадыр. чүректиң ажылдаары экижиир, чүстер ээлгир болур, карак-биле хемчээл тодарадырынга ажыктыг. Идиктиң майыында дески чер хензиг болгай. Ону часпайн тевектээри дээрге-ле улуг мергежил херек. Тевекти анаа тепкеш, мун ажыр суг тептер оолдарны көрген бис. Тевектиң онзагай чүвези болза, оон тевер хевирлери аңгы-аңгы. Оң, солагай буттар-биле далгыыры, чиннээри, кызыл чиннээри (чангыс черге туруп алгаш), бүдүнүн арты-биле бажын ажыр далгыыры, уттурган кижиниң човадыры.

Тевекти үргүлчү теп, тренировкалаар болза, майыктың, дискектиң, уттуг-чарыжының чүстерин тудуштуруп турар сиирлери быжыгар, ол чүстериниң ол-бо талазынче шимченири экижиир, ээлгир болур. Ол чүстерде турар бичии шыңганнар сайзыраар. Дөмектиң ужу уттуг-чарыжының чүзүнде турар чүве болганда, кажан бутту доктаамал шимчедирге, тудушкан черинде бичии шыңганнарның сайзыралынга улуг ужур-дузалыг.

Февраль 16-да үнген «Шынга» шыдырза, кажык, бэг кагарының дугайында бижээн болгай бис. Ону номчукчулар билир. Ынчан Шагаа бүдүүзүнде үндүрген чүве.

Тыва оюннарда кижиниң мага-бодунга хоралыг чүүлдер чок. Харын-даа хөй ажыктыг талалар бар. Тыва оюннарны кижи бүрүзү билири албан. Бодунуң национязын, ооң чаңчылдарын камгалап, ону өске нациянын кижилеринге сонуургадыры күзенчиг.

Тыва оюннар бурун шагдан бээр туруп келген болгаш чылдан чылче шилчип келген. Ам харын чамдык чүүлдер уттундурган. Ону катап тургузарынга И. У. Самбуунуң «Тыва оюннар» деп ному дузалаар ужурлуг. Бистиң билбезивис тыва оюннар ам-даа хөй. Ол дугайында хоочун кырганнардан айтырып, оон чурум-дүрүмүн бижээн болза деп бодалдыг бис.

Тыва оюннарга хүреш дугайында биживес бис. Ол болу аңгы федерациялыг, агар санныг. Ол спорттуң хевири республикада бирги черде турарын чон боттары билир.

Чоокта чаа Тыва АССР-ниң спорт болгаш күш-культура талазы-биле Күрүне комитеди тыва оюннарының федерациязын тургускан. Оон составында чеди кижи кирген. Федерация чаа тургустунган-даа болза, бодунуң ажылын моон соңгаар бут кырынга тургузуп, быжыга бээринге бүзүрээр бис.

Тыва оюннардан даш көдүрерини дугайында биживевивис. Оон дугайы сезен чылдарда «Шын» солунга үнген. Сүт-Хөлде Кызыл-оол Конгарович Монгуш чедимчелиг кылдыр бижээн чүве. Бо чылын болур малчыннар Наадымынга хүреш, аът чарыжы, аът өөредири болгаш даш көдүрер оюннарны чорударын планнап турар чүве болганда, чон ону көре бээр.

Тыва оюннарны сайзырадыр талазы-биле номчукчулар боттарының сүмелерин болгаш чамдык уттундурган оюннар дугайында бижиир боор деп идегедивис.

Херел-оол ООРЖАК.
Башкы эртемнериниң кандидады.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Тыва оюннарының республика федерациязының даргазы.

ЭЛЕЗИННИГ ХОВУЛАП

Белоруссия чурттуг спортчу эмчи Александр Борисов бодунуң профессионал байырлалы—Медицина ажылдакчызының хүнүн өг-бүлези, эш-өөрү-биле кады эрттирбээн. Чүге дээрге ол байырлал бүдүүзүнде ССРЭ-ниң эң улуг элезинниг ховулары—Каракум база Кызылкумче чадаг кылаштап үнүпкен. Бир ай хире чадаг чоруп кээриниң түңнелинде ол көгүс ээн, куруг, кургаг изиг черлеп муң хире километрни эртер ужурлуг. Шак мындыг берге таварылгада кижиниң кандыг болуруң ол бодунга шенеп көөр сорулганы салып алган. Берге таварылгада кижи черле ундаравас ужурлуг деп, ол баш бурунгаар санап турар.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ИЮЛЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Аарыымның төөгүзү». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 Концерт. 9.40 Поэзия минуталары. 9.45 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.45 «Ыраажының салым-хуузу» Уран-чечен фильм. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 — 13.30 Фильм-шииниң баштайгы көргүзүү.

* * *

14.15 Телетекст. 15.00 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды серийлыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.20 Уругларга — фильм. «Чашкы назынның сөөлгү чайы» 2-ги сериязы. 17.25 «...Он алды харлыгларга болгаш оон-даа улугларга». 18.10 ТМА. 18.25 «Ажык чугаа». 19.40 «Ыраажының салым-хуузу». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 «Кинопанорама». 22.10 «Пи» демдек-биле». 23.40 Улугларга мультфильмнер. 00.00 ТМА. 00.20 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады. 02.15 «Ыраажының салым-хуузу». Уран-чечен фильм. 03.30 — 04.45 «Венгр оегтайм-бенд Москвада».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Телебиржа. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Моолдуң «ЦАМ» байырлалы. 8.50 «Ийиги тынышы», Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 9.55 Ритмниг гимнастика. 10.25 «Сценаның мастерлери». Е. Н. Гоголева. 3-кү дамчыдылга. 11.30 — 13.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.30 Мультфильмнер программазы. 13.15 Уругларга—фильм. Каларчы Янка». 1-ги сериязы. 14.20—15.30 Телеконкурс.

* * *

17.15—19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.30 «Кылыг-кызыгаар». 18.45 «Кижиден кижиже». «Сиам ийнстер».

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Хөглүг хоорайжыгаш». «Хөглүг конга ээ бээр». 19.45 Уругларга фильм. 20.00 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Экивенер!» Информастыг программа. 21.00 «Цэнгэл тывалары». Барымдаалыг фильм. 21.25 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.40 — 00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 21.55 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылының дугайында отчёт. 23.55 — 00.20 «К-2» Москва кинофестивалында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 Мультфильм. 19.20 «Моол кижи болгаш аът». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Эглип келгени». 21.00 Үе.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы хүндүскү салбырның бирги курузунга студентилер хүлээп алырын чарлап тур.

Хүндүскү салбырга:

Автомобиль болгаш автомобиль ажыл-агыйы мергежилге автотранспорт факультединге;

Үлетпүр болгаш хамааты тудуг мергежилге тудуг факультединге;

автомобильдер болгаш автомобиль ажыл-агыйы үлетпүр болгаш хамааты тудуг мергежилдерге бот-өөредилге салбырынга.

Хүндүскү база бот-өөредилге салбырларынга билдиришкиннерни июнь 20-ден июль 15-ке чедир чорудар, кирериниң экзаменнери — июль 16-дан 31-ге чедир. Институтка хүлээп алыры—август 1-ден 5-ке чедир.

Институтка кирерлер математикага орус дылга база литературага бижимел-биле, физикага аас-биле экзамен дужаар.

Ортумак школаны алдын (мөңгүн) медальдыг, тускай ортумак өөредилге черин азы профтехучилищени «кончут эки» доосканнар хүлээп алыр комиссияның доктааткаңы чаңгыс экзамен дужаар. «Кончут эки» демдек алза, өске экзаменнер чокка дээди өөредилге черинге кирип алыр, «дөрт» азы «үш» демдек алза шупту экзаменнерни дужаар.

Кайы факультетче кирерин база кандыг мергежилге өөренирин айыткан билдириишкинни ректорнуң адынче чорудар. Билдиришкинге даразында документилерни кожар: ортумак билииниң дугайында документини (бодун): тускай ортумак өөредилге чери доосканнар — демдээн ушта бижээн дипломну, 3×4 хемчээлдиг алды фото-чурук, бөрт чокка, күш-ажыл дептеринден ушта бижилге, № 086/V майыктың эмчи шинзылгазы.

Паспортун, шериг билеидин боду эккээр.

Институттуң филиалынга бо чылдың июнь 1-ден эгелеп бир ай хуусаалыг белеткел курстары ажылдаар. Институтче кирерлерге математикага база физикага кыска хуусаалыг, телевизлиг курстарны организастаар.

Институтка хүлээп алырда 1991 чылда ССРЭ-ниң дээди өөредилге черлеринге хүлээп алырының чурумун барымдаалаар.

Билдиришкиннерни база документилерни даразында адресче чорудар: 667001. Кызыл хоорай. Рабочая кудумчузу, бажын

* * *

Харылзааның Новосибирск хоорайда электротехникумунга өөренирин күзээннерни шилип алырын Тыва АССР-ниң күрүнениң харылзаа болгаш информатика бүдүрүлгези («Россвязьинформ») чарлап турар. Өөренир тускай эртемнер: автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радио харылзаазы болгаш радио дамчыдылгазы, телеграф харылзаазы болгаш медээлер дамчыдары.

Өөренирин күзээннерни электрохарылзааның Новосибирскиде техникумунче чорудар, олар бо чылдың август 5-тен 31-ге чедир аңаа белеткел курзунга өөренир, оон сөөлүнде техникумга кирериниң шылгалдалары эгелээр.

Бодунуң шилип алган тускай эртемин айытпышаан, билдиришкинин техникум директорунуң адынга чорудар. Анаа кожар документилер: ортумак билииниң дугайында документиниң боду, тускай ортумак өөредилге черин доосканының дипломну, демдектериң айтыр, 3х4 хемчээлдиг алды фото-чурук. № 086 майык ёзугаар эмчи шинзылгазы.

Документилерни бо чылдың июнь 20-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Документилерни чорудар адрес: 667000. Кызыл хоорай. Кочетов кудумчузу, бажын № 53. Тыва АССР-ниң информатика бүдүрүлгези («Россвязьинформ»). кадрлар килдизи, телефоннары 2-48-12, 2-23-90.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Искатель» кооператив хөй дугу арыглаар улуг эвес машинаны туда санажылга азы шилчидилге-биле, хол-биле ажылладыр арыглаар машинаны чондан садып ап турар. Ол ышкаш бажыңынга күүседип бээр ажылдарны кылыр чүү ээрикчилерин, аргыкчыларны (хол-биле), дааранып машиналыг даараныкчыларны, бажыңынга алгы-кеш аттээр кижилерни, алгыдан кылыглар даараар 3823 машиналыг даараныкчыларны ажылче чалап турар.

Кооперативтиң адрези: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажын № 42, инвалидтерниң Кызыл хоорай ниитилели, телефону 3-07-54.

КИНО

ИЮЛЬ 11-де

«НАЙЫРАЛ»: Любовь с привилегиями» (ГТПО Мосфильм, 2 сериялыг) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Двенадцать месяцев» 9.00, 12.00. «Клад рыцаря Милоти» 10.30, 13.30. «Коммандос» (Индия) 15.10, 18.00, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Доктор Айболит» 11.00. «Бум-1» 14.40, 16.50, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Похищенная» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241.
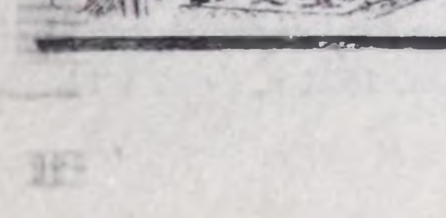
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА
ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● оралакчызы — 3-33-91; ● приемная — 3-34-26; ● харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98, ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кодээ ажыл-агый — 3-41-16, ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ● чагаа килдизи—3-39-03; ● орулга—3-34-39, 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19, ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун кезбейи бергэнда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.
Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тираж 27097 экз.
Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.
Чагыг № 108.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июль 12 пятница

№ 118 (14618)

(Чагыдар өртээ 6 көп). Садар өртээ 20 көп.

МЕДЭЭЛЕР

КИРЖИР ДЭЭШ

Эрзинниң ажыл-агыйлары бо чылдың хой кыргылдазын кыска хуусаада дооскан. Районнуң дөрт ажыл-агыйы 76 муң хойну база хураганнарны кыргааш, чуулдазын дооскаш, серинн тайгаларже үндүрүп турар.

Күрүнеге дүк дужаар талазы-биле «Нарын», «Мөрен» база Ленин аттыг совхозтар планын күүседип апкан. А «Чаа орук» планын амдызында күүсетпээн-даа болза, чоңдая дүк хүлээп алыр ажылды эки организастаан. Ол талазы-биле тодаргай ажылдарны кылып турар.

Сиген кезилдезиниң талазы-биле эрзинчилер бо чылын арай орайтап турар. Чамдык черлерниң сигени эки үнмээн, машина-техниканың артык кезектери чедишпейн турар. Ындыг-даа болза ажыл-агыйларның механизаторлары, удуртукчулар болгаш специалистер малга четчир чемнерни белеткээр, мал чеми белеткелиниң республика чарыжынга киржир дээш бүгү эмчеглерни ап турар.

Өвүрден

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЕЛДЕР

Районнуң ажыл-агыйларындан ниитиниң малынга чем белеткелинче «Кызыл тук» совхозтуң сигенчилери өскелерин мурнай кирген.

Ында Владимир Шожатка удурткан сигенчи звено 1600 тонна сигенни белеткээш, дужаар дугайында керээни совхоз-биле чарган. Звенонуң кежигүннери Тодуй-оол Ооржак, Илья Түлүш, Чаагай-оол Ооржак, Хаян Тондук олар сиген кезилдезиниң баштайгы хүннеринден-не кызымак ажылдап, эки көргүзүглерни чедип ап турарлар.

Сигенчилерниң аъш-чем болгаш техника-биле хандырылгазы багай эвес. Чаңгысла арай сагышка четпейн турар чүве—ажылчып холдарның арай чедишпейн турары.

Звенонуң ажылының баштайгы чеди хонуунуң түңнелин үндүрген. 60 ажыг тонна сиген прессеттинген, сарааттаттынган.

100-ТЕН 120-НИ АЛГАН

«Торгалыг» совхоз 1949 чылда тургустунгаш, Чоза, Торгалыг хемнериниң унунга чеже хой, өшкүнү өстүрбээн дээр. Ам бо хүннерде Чозаның унунда Кара-Дыт деп черде совхозтуң мурнакчы малчыны Иван Седипович Донгак хойларын чайлагладып чурттап турар.

Чозаның Кара-Дыт—шээр малга кончуг тааржыр, изиг оъттуг, алыс бодун серинн чайлаг чүве. Ол дугайын хоочун хойжу Седип Донгак шагдан тура-ла билир чораан. Ынчангаш оглу Иван ам адазының изин салгаандан бээр хөй ажылынга 22 чыл чеде берген. Бо үениң дургузунда ол совхозунга эвээш эвес малды өстүрүп, хөй дүктү дужааган. Сөөлгү чылдарда ол төрүүр 100 хойдан 100-тен эвээш хураганны ап көрбээн. 1990—1991 чылдың кыштаглаашкынының түңнели-биле Иван Донгак чүс хойга онаашпыр 120 хураганын ап, республиканың шыырак көргүзүглүг малчыннарының одуруунче база катап кирген. Малчын чоокта чаа хүрээ кыргыткан — бир баштан алган дүк 1,7 кг болган.

Иван Седипович Донгак өөнүң ээзи Чаш Кертик-биле сес урууну өстүрүп, кижизиткен.

Кызымак малчын И. Донгак Сарыг-Алаак деп черде сиген белеткээр база катап, аштап, суггарган, кезилдеже чирикен.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

РОССИЯНЫҢ БАШТАЙГЫ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ДАҢГЫРАА

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛЫ

Спасск суургазының шактары 10 шакты хап турда, июльдуң 10-да, Кремльдиң Съездилер ордузунга РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң байырлыг хуралы ажыттынган. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы **Р. И. Хасбулатов** бөгүн орус күрүнениң төөгүзүнге чаа арының ажыттынып турарын улус депутаттарынга болгаш Съездиниң аалчыларынга, чаңгыс эла-чурттугларга чугаалаан. Россия Федерациязының баштайгы Президентизиниң албан-дужаалынга эгелеп кирип турарының байырлыг үезинде ол РСФСР-ниң Дээди Совединиң өмүнээзинден залга олурган ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевка, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьяновка, ССРЭ-ниң премьер-министри В. А. Павловка, суверенниг республикаларның төлээлеринге, РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, хоорайларның, хөй-ниити шимчээшкиннериниң, күш-ажылчы коллективтерниң, шажынның бүгү конфессияларының төлээлекчилеринге, бүгү Русьтуң патриархы II Алексий байыр чедирген.

РСФСР-ниң улус депутады **О. В. Басилашвили** Россияның муң-муң чылда төөгүзүнүң дугайында сөс ап, чүве чугаалаан. Ада-чурттуң таваржып турганы аар-берге үелери, хөй санныг дайыннар болгаш мес-силдежиишкиннер боор тур-за-даа, күрүнеге кажан-даа чаңгыс эптиг болур чорукче чүткүл туруп келгенин ол демдеглээн. 1985 чылдан эгелээш, демократтыг чаартылгаларның аргаларының тыптып келгенин ол чугаалаан. Бо чылдың июньнуң 12-де улус республиканың Президентизин эң баштай сонгаан. Хамаатылар оон салым-хуузунуң харысалгазын күрүне эрге-чагыргазы-биле кады ап, үлешкен. Оларның эвилели— Россияның катап тургустунарының үндезини болур.

Сценага фанфаристер үнүп келген. Фанфараларның «Шупту дыңнаңар!» — дээн, кыйгызының үезинде Б. Н. Ельцин индир кырынче үнген. Ол, Россияның Президентизиниң дангыраан берген: «Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Президентизиниң хүлээлгелерин күүседирде, РСФСР-ниң Конституциязын болгаш хоойлуларын хажык чок сагыырын, оон суверенитедин камгалаарын, кижиниң, хамаатының хостуг эрге-шөлээзин, РСФСР-ниң улустарының эргелерин камгалаарын, чоннуң мензэ даандырып хүлээткен хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседирин дангыраглап тур мен».

Россияның Гимнизи чаңгыланган. Республиканың Президентизиниң Кремльде өргээзиниң кырынга Россияның күрүне тугу көдүрүлген.

Байыр чедирери-биле бүгү Русьтуң патриархы II Алексийге сөс берген.

Бо минуталарда, Россияның баштайгы Президентизиниң эге минуталарында, силерге байыр чедирген сөстерни чугаалаарын күзеп тур мен — деп, ол чугаалаан.

Силер ары-биле аараан чурт дээш харысалганы хүлээп алган-дыр силер. Патриарх чурттуң эрткен үелериниң аар-бергелериниң чылдагааннарын чугаалааш, кижилерниң шуптузунуң бүзүрел-чүдүлгезин камгалап арттырып, кижизиг чоруун, чырыткылыг чаагай сеткил-сагыжын оскунмаанын демдеглээн. Ол чүл дээрге бистиң чүректеривиске болгаш бистиң Россиявыска-даа чаагай сеткилдиң турганы болгаш бар-даа боор турары ол-дур...

Силер ат-алдарны эвес, тамчыктыг чиигелделерни эвес, харын чогум-на харысалганы хүлээп алдыңар. Хүрээ-хиитке азы шажын-чүдүлгеге каттыжыышкыннарыга болгаш оларның келир үезинге чүү хамааржыырыл дизе, бо талазы-биле Россияның чаа Президентизи хүрээ-хииттиң, ооң ёзулуг-ла ыдыктыг чүүлдерниң, храмнарның, хүрээлерниң катап тургустунарынга дузалаар болгаш оларның чаартылгазынга болгаш катап тургустунарынга Россияның киржилгезин баш баш удур көөр дээрзинге идегеп турар улус бис — деп, патриарх медеглээн.

Православ христианнарның, католиктерниң, баптистерниң, исламның, буддизмниң, иудизмниң залда олурар удуртукчуларының азы төлээлекчилериниң ат салганы адрести патриарх II Алексий номчаан.

«Улустуң болгаш бурганның хайырлааны-биле сонгуткаш, Силерге Россияда дээди политиктиг эрге-чагырганы хүлээдип берип турар-дыр — деп, адресте чугаалап турар. — Россия дээрге анаа-ла-бир чурт эвес, ол болза аңгы-аңгы националдыг, аңгы-аңгы үзел-бодалдыг болгаш чүдүлгелиг кижилерниң чурттап турары бүдүк дип-тир. Бистер шуптувус анаа тайбың болгаш буянныг-чаагай келир үени күзеп турар бис, ынчангаш бистер шуптувус силерниң бистиң Төрээн чуртувустуң чаагай чоруунга, эрткен чылдарда кижиниң амыдырал-чуртталгазының шажын-чүдүлгелиг үндезиннеринге удур демиселдиң аңаа таварыштырган аар балыгларын дүрген-не экиртиринге бараан болурунар дээш Силерге ынанып турар-дыр бис. Силерниң соңгулда мурнунуң хүннеринде шынчы болуруң бадыткап, аазап турганыңар кижилерниң деп эрге-шөлээзиниң, хостуг-шөлээн чоруунуң болгаш оларның сүнезин-чүдүлгезиниң катап тургустунарының идеалдары российжи Президентиниң албан-дужаалынга ажылдаарынга бүгү-ле чылдарда өскерлиип чок орук айтыкчылары болурунга идегеп турар улус бис. Силерниң бедик албан-дужаалыңарның бо баштайгы хүнүнде-ле бистиң чалбыыштыг байыр чедириишкинивисти болгаш чаагай чүүлдерни күзеп турарывысты хүлээп ап көрүңер».

Оон соонда патриарх Б. Н. Ельцинни крестилиг тукка чалбарткаш, аңаа адрести хүлээдип берген.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин программныг чүве чугаалаан.

Бо минуталарда бодунуң таваржып турары сагыш-сеткил байдалының анаа-ла сөстер-биле илередир арга чок боор турарын ол чугаалаан. Россияның чүс-чүс чылдарда төөгүзүнде бир-ле дугаарында Президент бодунуң кады хамааты боор турары улус-чонунга байырлыг бады дангыраан берип турар-дыр. Улустуң бүзүреп берип турар аталдарындан бедик чүү-даа чок, күрүнениң хамаатыларының шилип, соңгуп алганы албан-дужаалындан бедик чүү-даа чок. Бистиң чуртка чүс-чүс чылдарның иштинде эрге-чагырга болгаш улус аңгы-аңгы байдалдарга туруп келген. Амыдырал-чуртталганың шыңнаг чоруун тыппайн, кижилер ону үстүкү дээрлерден болгаш чырыткылыг келир үениң дугайында хоозун күзел-бодалдардан тывырын оралдажып чораан. Чүс-чүс чылдар иштинде күрүне эрге-ажыктары кижиден, оон хереглелдеринден болгаш чүткүлдеринден ыяп-ла артык кылдыр санаттынып келген. Күрүне болза бодунуң хамаатыларының чаагай амыдырал-чуртталгазы-биле күчү-шыдалдыг деп чүвени бистерниң өске бүгү сайзырангай улустардан орайтады угаап билип ап турарывыс хараадaнчыг-дыр. Салым-чолдуң аайы-биле Россияның улустары база-ла өске республикаларга ышкаш, каржы-дошкуун шылгалдаларны ажып эртер ужурга таварышкаңнар. Ынчангаш бистер бөгүнгү дуржулга дээш канчаар-даа аажок улуг, туруп көрбээн өртекти төлээп бис. Ооң ужурундан Россия Федерациязынга президент системазынче шилчээн чорук бистерге онза утка-шынарлыг боор турар. Улустуң аксын хаап алгаш, ыт чок олурарының үези ам дедир ээлбес кылдыр эртип чоруткан. Күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны хүлээп алганының соонда таптыг-ла бир чыл болганда Россияның хамаатылары ада-чурт төөгүзүнде бир-ле дугаарында боттары шилип алыышкынны кылган. Олар чүгле чаңгыс кижини эвес, чүгле президентини эвес, харын база бистиң Төрээн чуртувустуң эртер ужурлуг, ындыг оруун хамыктың мурнунда шилип алган, ол болза демократияның оруу, реформаларның оруу, кижиниң төлептиг чоруунуң катап тургустунарының оруу-дур. Эң баштай эрге-чагырга-биле улус чоннуң аразынга эки тура ёзузунуң хамаарылгалыг холбаазы тургустунуп эгелеп турар. Күрүне эрге-чагыргазы ону соңгуп, шилип алганы улустуң мурнунга харысалгалыг болур. Чон болза боттарының шилип алганы күрүнениң мурнунга харысалгалыг. Президент дээрге бурган эвес, чаа монарх эвес, бүгүнү шыдаар хуулгаазынныг илбичи эвес, ол — Россияның, оон бодунуң бүгү хамаатыларының салым-хуузу дээш канчаар-даа аажок улуг харысалганы чүктээн хамааты-дыр, ол хамыктың мурнунда улустуң дээди идегелин бүзүреткен кижи-дир.

Ниитилелге реформалар кажан-даа аар-берге үелерде боор эртер. Чаартылгалар чииги-биле чедип алдынмас деп, Б. Н. Ельцин чугаалаан. Ындыг үеде улустуң деткимчези болгаш ону угаап билир чоруу, боттарывыстың күжүвүске бистиң ниити бүзүрелвис онза чугула.

Президентиниң угланыышкынының кол утказы — боттуг реформалар. Бистер шуптувус чаартыышкыннарның тайбың, эрге-дүрүмнүг, демократтыг аргазын шилип алган бис. Бистиң политикавыстың кол утказы массалыг бот-каражадаашкыны эвес, а кижи бүрүзүнүң чаагай чоруу. Оон сонуургалдары боор турар. Төлептиг амыдырал-чуртталга үстүүртен хайыралап бербес болгаш боду-ла чайгаар дүжүп келбес. Ону дистиндир чыскаалыпкаш, үстүүртен дужаалдарны согур ёзу-биле күүседип тургаш, чедип ап болбас. Оон үндезини бүдүрүлгелерниң болгаш девискээрлерниң хостуг чоруу, инициатива болгаш уран-мерген тывыңгыр ажыл-ишчи чорук болур... Бистиң күрүневистиң катап тургустунарының үндезини — кижиниң күзел-сорууң хостуг болдурарында, сагыш-сеткилдиң долу хостуунда болгаш кандыг-даа идеологтуг албадаашкындан бүрүнү-биле ойталаарында боор турар.

Бо талазы-биле онза чер шажынга онаажып турар. Россия чурттуглар кандыг-ла-бир догмага ажыктыг кылдыр боттарының эрткен үезинден, амгы үезинден болгаш келир үезинден моон соңгаар канчап-даа ойталавас... Ол ышкаш Россия Федерациязы база үндезинниг-биле чаартынар ужурлуг. Оон үндезиниң суверенитеттиң бызыглаары, улустарның, республикаларның болгаш кандыг-даа националдың хамаатыларының боттуг эрге-шөлээзин бызыглаары боор турар. Россия моон-даа соңгаар өске республикалар-биле кады Эвилелдиң үндезини-биле чаартырының талазы-биле эң нарын ажылга идепкейлиг киржир апаар. Оон төлептии-биле бүдүп, доостурунга бүзүрээр мен.

Улустуң шилип алганы политиктиг угланыышкыны импержи чүткүлдерге ханызы-биле дүүшпейн турар. Бистер дайзыннарны эвес, а өннүктерни тып алыр дээш, делегейниң күрүнелери-биле ак сеткилдиг болгаш сайзырангай харылзааларны тургузар дээш, шын сеткил-биле делегей ниитилежилгезинче катап кирип турар бис.

Делегей ниитилежилгезиниң мөөннеп алганы төөгүлүг дуржулгазы буруңгаар депшилгениң үндезини кижиниң тывыңгыр чогаадыкчы чоруу— хосталга, өнчү, хоойлу-дүрүм, делегейге ажык чорук дээрзин катап-катап бадыткап көргүзүп турар. Сонгулдаларга демократтыг шимчээшкинниң кандидаттарын улустуң деткээни-биле —бистиң амыдырал-чуртталгавыста ындыг бүгү-ле кижизиг угаап-бодалдарның эң тодаргай бадыткалы боор турар.

Б. Н. Ельцин Россияның кризистен ыяап-ла уштунуп үнеринге бүзүреп турарын илереткен. Республиканың улустарының, орус улустуң тургузукчу күчү-шыдалы канчаар-даа аажок улуг.

Буянныг чаагай чоруктуң, кижиниң хүндүлел көөр болгаш шынныг чоруктуң могаг чок непередикчизи эң-не улуг эртине байлактыг орус культура ам-даа дириг. Ол база-ла шаандакызында ышкаш, кижиниң ханы сагыш-сеткилиниң чажыдын, үелерниң болгаш салым-чолдарның холбаазын билип алырынче чүткүп турар. Кол-ла чүүл болза хөй националдыг Россияның бүгү улустарының бир демниг, кады ажылдап база чурттап билирин чиндирбези боор турар. Олар хостуг, шынныг чорукче чүткүүн хевээр арттырган болгаш эң эки амыдырал-чуртталгага төлептиг-даа боор турар.

Мен келир үеже сергек сеткил-биле көрүп турар мен, ынчангаш шиитпирлиг хөделиринге белен мен. Улуг Россия дискек кырындан көдүрлүп туруп кел чыдар! Бистер ону демократтыг тайбынче чүткүлдүг эрге-хоойлулуг болгаш суверенниг, чечектелип турар күрүне кылдыр ыяап-ла хуулдурар бис. Амдыгааштан-на бистерниң шуптувуска улуг күш негеттинер ажыл эгелээн. Ол хире улуг шылгалдаларны тудуп эртпишаан, боттарывыстың эчис соруктарывысты тодаргай көрбушаан, бистер: Россияның катап тургустунарынга быжыы-биле бүзүреп болур бис!—деп, ол түннеп чугаалаан.

М. Глинканың «Алдаржы!» деп гимнизин хор күүсеткен.

Даараазында М. С. Горбачев байыр чедирип, чүве чугаалаан.

Чүгле Россияга эвес, харын база бистиң хөй националдыг Төрээн чуртувуска чугула ужур-дузалыг болуушкунның болганын ССРЭ Президентизи демдеглээн. Ол Б. Н. Ельцинге ону республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга соңгааны дээш байыр чедирген.

Сөөлгү үениң дуржулгазындан чугула түңнелдиң кылырының чугулазын айыткааш, эң нарын айтырыглар шиитпирлеттинип турар үеде патриотчу угаан-бодалдыг бүгү харысалгалыг кижилерниң бот-боттарынга чөпшээрежиишкиннинге чугула боор турарын М. С. Горбачев уламчылап чугаалаан.

Бистерниң шуптувуска Эвилелдиң салым-хуузу дээш канчаар-даа аажок улуг харысалга онаажып турар. Ол ышкаш бистерниң шуптувуска амгы кризистиң байдалындан үнериниң бүгү харысалгазы база онаажып турар. Амгы үеде ону чедип алырынга эргежок чугула чүүлдер бар.

Федерацияның Президентизинге, Россия Федерациязының депутаттарынга, Россияның улустарының, бистиң бүгү Эвилелдиң чаагай чоруун чедип алыр дээш боттарының ажыл-чорудулгазынга чедиишкиннинг болурун ол күзээн. Силер бо талазы-биле чурттуң Президентизиниң, эвилел органнарының деткимчезин алыр дээрзинге бүзүреп болур силер. Мен Россияның улустарынга болгаш хамаатыларынга эң-не эки чүүлдерни күзеп тур мен.

Съездиниң байырлыг хуралының соонда оон киржикчилери Кремльдиң ханазының баарында Билдинмес солдаттың хөөрүнге чечектер салганнар.

(СЭТА).

Чогаадыкчы мергежилдиң кижилери

ЧҮТКҮЛДҮГ ЖУРНАЛИСТ ДУГАЙЫНДА

Бөгүнгү бо чүүлүмнүң маадыры — солунга ажылдаан чылдарымда бижип келгеним хөй-хөй кижилеримден ылгалдыг. Ол — бодунуң шилип алган мергежили-биле ылгалдыг. Чүл дээрге журналист кижи-дир. Таптаашкынныг деп адаарывыс чылдарда журналист кижи дугайында солунга бижиири эпчок турган, харын-даа хоруглуг боор чүве. «Кара» ажылчыннарны хөйнү бижиир херек, боттарын мактанган херээ чок дев, ол үениң удуртукчулары сургаар турган. А журналист кижи база чон аразында ажылдап, чон дээш туржуп чоруур болганда, дээрге үндүр кайы хамаанчок мактаар дээн эвес, а канчаар ажылдап чоруурун бижизе-даа кандыг боор? Ол база солун болгай.

Ынчангаш бөгүн номчукчуларга «Шын» солунга 1987 чылда «Өдүген: социал айтырыглар» деп рубриканың адаанга парлаттынган, оон кайн чыл уламчылаан публицистиг очерктиң автору Кара-оол (Кара-Күске) Күнзекович Чоодунуң дугайында таныштырарым ол. Оон дугайында бижиш берген чылдагааным — «Шын» солуннуң редколлегиязы болгаш хөй-ниити организациялары ону Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналынче саналдаан. Үстүнде адаттынган публицистиг очерк ынаар саналдаарынга чылдагаан болган.

Бир дугаарында, ук ажыл кажан парлаттынганын номчукчуларга сагындыраал: 1987 чылдың март 5-те «Ивижилерниң күзели», ийи хонганда — «Ивижилерниң идегели», март 12-де «Ивижилерниң хомудалы», а 1990 чылдың январь 18-те «Ивижилерниң негелдези», февральда «Ивижилерниң кышкызы» деп аттарлыг үнгүлээн. А бо чылдың апрельде аңаа улаштыр «Соңгу чүктүң ивижилеринде» деп ат-биле элээн каш катап үнгүлээн.

Ук ажылдың кайы-даа кезээ болуушкуннарны, ужурашылгаларны болгаш төтчеглекчилерниң үүлгедиин бадыткап турар фото-чуруктар-биле каастаттынган. Ында чуган чүгле ивижилерниң эвес, Тожунуң бүгү чурттакчыларының амыдыралының дугайында болза-даа, республиканың чонунга база хамааржы бээр дээрзин ону номчаан кижи дораан билип каар. Ылангыя бойдус камгалалы, төтчеглекчилер-биле демисел, черниң кежиин камныг болгаш чегче ажыглаары, кадр айтырыы, янзы-бүрү цехтер болгаш биче ажыл-агыйлар тургузары, бүдүрген продукциязын боттары болбаазыраткыры болгаш өске-даа айтырыглар коллектив болгаш кижи бүрүзүнге хамааржыр болгай.

Публицистиг очерктиң баштайгы кезии парлалгага үнерге, СЭКП обкомунуң секретарьлады тускай доктаал хүлээп алганын сактып ор мен. Кылыр ажылдар база тодараттынган. Оон соонда совхозтарның бригадаларындан эгелээш, АгроҮлетпүр эвилелинге, Министрлер Чөвүлелинге чедир хөделгеениниң түңнелинде элээн ажылдар кылдынган. Автор чоокта чаа тундра четкениниң соонда, чамдык ажылдар улам иле апарган.

Журналист Чооду Кара-Күске белен эвес айтырыгларны көдүрген. Ылангыя «Азас» заповедниктиң удуртулгазын чаартыры, ол черге чурум тургузары, төтчеглекчилер-биле болгаш бойдус камгалалының өске-даа урекчилери-биле демисежири дээн чергелиг айтырыгларның кайы хире берге шиитпирлеттинип турганын бо публицистикадан номчаан бис. Ол ажылдың түңнели — аң чопшээрелиниң аңныыр-тывыш ажыл-агыйы эвес, а райкүүском бээр апарганы, ынчангаш совхозтар, түс черниң чурттакчылары ону мурнукузундан хейну алыр. Ивижилерниң шөлээ алыры чурумчуп, пенсияже эрте үнер апарганын база авторнуң ажылының база бир түңнели деп санаар мен. Түс черниң продукциязын (алгы-кеш, мыйыс, бышкак, кат, тоорук, балык...) болбаазырадыр цехтер болгаш биче ажыл-агыйлар тургузуп эгелээнинде база журналистиң киржилгези бар. Маңаа авторнуң Соңгу чүктүң ажыл-агыйлары-биле (чижээлээрге, «Томпо» совхоз-биле) харылзажыры чугула деп турары чөп. Тожуга ам ийи совхозту немей тургузарының кырында келген. Райондан, ылаңгыя республикадан дашкаар улусту аңнаар, каттаар болгаш өске-даа түр ажылдарга киирерин соксатканы, өлүк болгаш өске-даа продукцияны үндүр сөөртүрүнге хыналда тургузуп турары база-ла көдүртүнген айтырыгның боттанып турары ол. Салаа базып санаар болза, боттанган айтырыглар ам-даа хөй.

Тожу улузунуң амыдыралының, бойдус камгалалының дугайында кончуг чугула, чиндиг айтырыг көдүрген материалдарны хөй улус парлалгага бижип келген. Ынчалза-даа олар чүгле ооң-биле кызыгаарланып турган. А бо журналист мырыңай чыл-чылы-биле салдыкпастай берген. Судтап-даа турду ийин, шуут алырылбас. Ындыг чаңы-биле ол бодунуң ажылының түңнелдиг болурун чедип ап келген. Редакцияның культура килдизиниң эргелекчизи тургаш, «Хайыраан ботту» катап тургузарын база каш чыл улаштыр сүржүп келди. Редакцияже каш катап артистер чалап, боду чогуур албан черлери-биле чугаалажып, театрның уран чүүл чөвүлелиниң хуралынга олуржуп, катап-катап материалдар бижип, чоннуң бодалдарын, саналдарын болгаш деткээн чагааларын бүдүн-бүдүн арыннар кылдыр парлап, «Төгерик столдар» организастап.. черле холдан салбаан кижи. Оон түңнелин билир силер — шин катап үнүп эгелээн. Тыва дылга, национал хөгжүм херекселдерин бүдүрерин хамаарышкан айтырыглары база-ла ындыг түңнелдиг болган. А «Контора чок совхоз» деп материалы база чоннуң улуг деткимчезин алган. Ам контораларын уругларга ясли-садик кылдыр берген совхозтар, албан черлери чүгле Тес-Хемде безин дөрт.

ПТУ-лар сургуулдарының дугайында — Ленинградтан, скауттар шимчээшкининге хамаарыштыр ЮНЕСКО-нуң парлалга конференциязының дугайында— Москвадан, мурнакчы дуржулга дугайында — Алтайдан, уруглар чогаалының дугайында — Иркутскиден, өске-даа солун, ажыктыг болгаш өөредиглиг материалдарны Чооду Кара-Күске бижигилээн. А Смольныйдан «Кижи төлү кая-даа чорур..» деп, тыва поляржы Владимир Чоодунуң, Чөөн-Хемчиктен «Кежегезин кестиргеш» деп Бора-Шайга уймээн үезинде баштайгы кыс суму даргазы Сат Серенмааның, а улусчу революцияның 70 чылының бүдүүзүнде Улуг-Хемден партизан Булчуннуң, Чадаанадан Кара-оол Чавыдактың, Кызылдан Илья Кызыл-оолдуң дугайында болгаш өске-даа очерктер оон холундан үнген. «Шын» солуннуң аттестация комиссиязының аңаа очерктер чыындызын ном кылдыр үндүрер сүме-бижикти бергени черле чөп.

Чооду Кара-Күскениң чечен чугааларының болгаш шүлүктериниң дөрт ному парлаттынган. Олар шуптузу —уругларга болгаш уруглар дугайында. Бичии уругларга тааржыр чогаалдарны ам-даа бижип турар дээрзин «Сылдысчыгаш» солундан үргүлчү көрүп тур мен. Оон ынай оон сөзүнге бижиттинген «Самолёдум» «Долаана» чижектиг чээрби ажыг ыры база бар. Ынчангаш ол чүгле социал айтырыглар шиитпирлээринге эвес, а кижизидилге ажылынга база идепкейлиг киржип турар.

Чогум боду топтуг, артык сөс чок кижи-ле болгай. Ынчалза-даа амыдыралдың ажыын, ажылдың бергезин көргени кончуг. Өг-бүлезинге кара чаңгыс оол чораан кижи. Ол он хар безин четпейн чорда, иези чок апарган. Удаванда адазын «контр» дээш алгаш барган. Ол дээш ийиги класстың өөреникчизин интернаттан үндүрген... Амыдыралының базымы ынчаар эгелээн кижиниң элээди чылдары кандыг боору сөс чокка-ла билдингир болгай: «Чаш мени дайзын кылдыр көөр башкылар безин турган, ынчалза-даа чүвени билир, эки сеткилдиг кижилер ындыглардан каш катап хөй болган» деп, журналист сактып чугаалап орду.

Чооду Кара-Күске журналист апарган. Албан-хүлээлгезин күүседир дээш соокту соок дивейн, изигни изиг дивейн, черни ырак дивейн, орукту берге дивейн чоруп келген, чон дээш туруушкан ажылды бижип келген, бижип-даа турар. Ындыг кижи Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналынга черле төлептиг деп сеткилим ханызындан санаар мен.

Дангыт ЧЫДЫМ.
Журналистиң өөреникчизи.

ТҮҢНЭЭН

«Найырал» совхозтуң ажылчын кооперациязының баштаар чери бо чылдың алды айларының түңнелин үндүрген.

Ажылчын кооперацияның ажылчыннары ниити бараан саарар планын күүседипкен.

Бо дээрге кооператорларның арасында чарыштыг ажылдап келгениниң ачызы-дыр. Тодаргайлаарга, үрүмектеп садып бараан саарылгазын 126,1 хуу, хлеб быжырарының планын 114,1 хуу, чоннуң херек-зел бараннарын сайгаарын 189,7 хуу, эът белеткээриниң планын 156,5 хуу күүсеткилээн. Магазиннер эргелекчилери боттарынга алган планның дээлгаларын күүседипкеннер. Ыраккы малчыннар кодаңнарын бар бараннар-биле хандырарынга автомагазиннер эргелекчилери С. И. Аптан-оол, С. О. Кантаан, Б. С. Хамыт, Х. Э. Чечек-оол олар багай эвес ажылдаан.

Чоннуң столунга бир дугаар салдынар чем—хлеб. Ынчангаш чоннуң хлеб-биле үзүктелдирбейн хандырарынга пекарня коллективиниң ажылы кезек черде. Кооператорлар арасынга маргылдаалыг чарышка бирги черже оларның үнгени-даа таварылга эвес. Оон эргелекчизи Н. Ч. Кенденниң коллективи кежигүннериниң үениң негелдези-биле башкарып келгениниң херечизи ол. Бады [illegible]—Кызыл-Даг суурда үлетпүр барааннар магазининиң эргелекчизи. Ол чарышка база идепкейлиг киришкен. Ол ийиги черин ээлээн.

Кооперация шугумунга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келгеннер бар. Чоокта чаа болуп эрткен Кооперация хүнүн № 1 автомагазиниң чолаачы садыгжылары С. И. Аптан-оол В. Х. Балчый олар чаңчыл ёзугаар эки ажылы-биле уткаан. Ынчангаш оларны «Совет садыгның тергиини» хөрек демдектери-биле шаңнаан. Кооператорларның ажыл-ижин экижидеринге садыг килдизиниң бараанпарны үезинде хандырып келгени дузалыг болган. Бо талазы-биле товаровед Людмила Суванның, садыг килдизиниң эргелекчизи Светлана Аржаалайның ажылын демдеглээр апаар. Коллективтиң ажылының канчаар чоруп турарын бухгалтерия аппаратының ажылдакчылары көрүнчүк дег билип орар. Ол аппаратты багай эвес удуртуп орар Ажыкмаа Биче-оол, экономист-бухгалтер Балма Белек оларның ажылы эки.

Мария ЧҮЛЬДҮК.
Улуг-Хем район.

НЕМЕЖИП ТУРАР

Чаа тургустунган «Хорум-Даг» колхозтуң Дон-Терек сүт-бараан фермазында 180 хире инекти доктаамал саап турар.

Мурнакчы саанчылар Алефтина Монгуш, Алдын-кыс Куулар, Лошка Куулар болгаш оон-даа өскелер шалыпкын ажылдап, инек бүрүзүнден хүнде 12-13 литр сүттү саап ап, чарыштың мурнуку одуруунда чоруп эрарлар. Ынчангаш ферма хүнде-ле 1200 килограмм сүттү күрүнеге дужаап турар.

Аъш-чем программазын боттандырары-биле колхозтуң удуртулгазы өске хемчеглерни ап, чоңдан база сүттү хүлээп эгелей берген.

Колхозта чайлаглаашкын багай эвес чоруп турар.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

АТТАРЫН АДАП ТУРГАШ...

МИНСК. Сталинниң бөлүүрүмнүң үезинде ужур-дуруму чок массалыг үүлгедиишкиннерден качыгдаан хамаатыларның херектериниң талазы-биле эртем-информастыг киндис Белоруссияның чазааның чанында Кол архив эргелелинде ажыттынган. Ону тургускан чорук — «Белорус ССР-ге 20-50 чылдарда политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерниң агартыр чурум дугайында» республиканың парламентизиниң хүлээп алган доктаалының күүселдезиниң түңнели ол болган. Барымдаа чок черге репрессияга таварышкан кижилерниң тус-тузунда учёт карточказын чаа киндис ажылдап кылгаш электроннуг санал-га машиназынга программаны тургускан. Буруу чок черге качыгдаан кижи бүрүзүнүң чаагай адын катап тургузар дээш ол бүгүнү ыктаар кылып турар.

ШЫЛГАЛДА ЧОККА

ГУРЬЕВ. Кирериниң шылгалдаларын туттайн, 19 аныяк оолдар болгаш кыстар тус чериниң педагогика институдунуң студентилери болганнар. Башкы ажылынга сундулуун көргүскен кедээде элээдилерден четчелеттинер тускай класска олар бүдүн чыл дургузунда өөренип келгеннер. Ук тускай класс ол дээди өөредилге черинге моон соңгаардаа турар. Оларны чурттадырынга болгаш өөредиринге институт 150 муң рубльди чарыгдаан-даа болза, бирги курсчуларның белеткелиниң деңнелинге башкылары хомудаваннар. Дээди өөредилгени чедип алгаш, институттуң кижизиттирикчилери төрээн суурларынга барып ажылдаарлар.

ХИРЛЕНДИРГЕНИ ДЭЭШ ХЕМЧЕГ

ТАШАУЗ. Долгандыр турар хүрээледи хирлендиргени дээш аваа хамаарылгалыг кижилерни рубль-биле ында хемчег көргүзүп турар. Бок үндүр сөөртүрүн саадатканы, оруктарны, тротуарларны үрээнни болгаш хирлендиргениң чурум үрээшкинин кылдыр санап турар. Кудумчуга хирлиг суг төгер чорукту безин чурум үрээшкини кылдыр санаар, ындыг чорук ук хоорайда дыка ... Хирленген шөлдүң дөрбелчин азы погон метр бүрүзү дээш аныа бүрүүлүг кижилерге онзан бежен рубль штраф онаап, төлеттирер. Экологтуг, ооң иштинде автотранспортка база хамаарыжыр, чурум үрээшкиннерниң ол пунктузун хоорсоветтиң шиитпиринде тодараткан. Ол чорудулгадан кирген акша-хөреңгини хоорай чаагайжыдылгазынче чорудар.

БЕШ МУҢ ТОННАДАН ЭВЭЭШ ЭВЕСТИ

ВЛАДИВОСТОК. Приморьениң ары ажаакчылары Үссурий тайгазында липалар чечектелип турар черлерже баштайгы пасекаларны (ары азырап турар черлерни) чорудупкан. Арыларга эң эки таарыжыр черлерни тодаралып алырынга кедээ ажыл-агыйы авиациязы оларга дузалаан. Агаардан хайгыылдың көргүскени болза: ылангыя крайның соңгу болгаш кол тайга девискээрлеринде липалар чаагай чылыктыг чечектерлиг болуп турар. Ындыг чизылыг чайгы «квартиралдарже» барык 150 муң ары ээ кожуп келир. Бо чылын ооң беш муң тонназы эвээш эвес ары чигирин чыып алырын планнап турар, ол дээрге РСФСР-де бүдүрүп турар ары чигириниң ниити хемчээлиниң барык үштүн бир кезин болур.

САҢ-ХӨӨ БАЙДАЛЫН БЫЖЫГЛААР ДЭЭШ

АМУРДА-КОМСОМОЛЬСК. Ыраккы Чөөн чүктүң номчукчуларының кичээнгейин оларның «Нижний Амур» деп литературлуг солуну доорааннаа хаара тудупкан. Ону тус черниң литераторлар бөлүү үндүрүп турар. Амдызында тургузукчузу чок болганда, солуннуң үндүрүкчүлери ооң бирги номериниң боттарының акша-хөреңгизиниң күсели-биле парлааннар. Приморьеде суртаалыг прозаиктерниң болгаш шүлүкчүлерниң чогаалдарын ук солуннуң сес арынназынга доллар парлап үндүрген. Элээн каш номерлерни сырыкче үндүрериниге четчир материалдар редакцияның портфелинде бар. Моон соңгаар ... үндүрер деп база болуп турар. А саң-хөө байдалын быжыглаар дээш рекламаларны парлаар черни тып ап, «Бодунуң күсели-биле парлаар» деп рубриканы ажыдып алган.

(СЭТА-ның корреспондентилериниң медээлеринден)

АТ-АЛДАРЫН КАМГАЛААР

КОММУНИСТИҢ ТУРУЖУ

Бо хүннерде Коммунистиг партия, партия кежигүннери берге болгаш нарын байдалда ажылдап, чурту кризистен үнүп ап шыдаар кара чаңгыс аын турушта болуп турар. Мындыг байдалда партия организацияларының ажыл-херээн, коммунистерниң ат-алдарын коммунистиг үзел-бодалдарга удур, чарылдырыкчы күштерден камгалаарын партия райкому кичээнгейниң төвүнде тургузуп турар.

Коммунистиг партияның үндезилекчизи В. И. Ленин партия кежигүнүнүң адын болгаш ужур-дузазын улам бедик көдүрериниче кыйгырып чораан. Улуг башкының чагыгларының тиилелгези дээш коммунист бүрүзүнүң шынчы демиселчи болурундан, партияның политиказын ооң ханызы-биле медереп билген база ону амыдыралга боттандырарынга идепкейлиг киржилгезинден хамааржыр.

Районнуң партия организациязында бежен чыл чедир партия стажтыг 6, ужен чыл чедир партия стажтыг 30 хоочун коммунистер болгаш үш чыл чедир стажтыг бежен ажыг аныяк коммунистер бар. Партия организацияларының ажыл-херээнге оларның идепкейлиг чоруун чедип алыры-биле партияның Эрзин райкому чоокта чаа «Партияның ажыл-херээн камгалаарынга, коммунистерниң идепкейлиг чоруун көдүрериниге партияның хоочуннарының болгаш аныяк коммунистерниң киржилгезиниң дугайында» деп айтырыглыг район хуралын организастап эрттирген. Хурал ажыл-ишчи байдалга болуп эрткен. Хуралдың киржикчилери партияның ажыл-херээн, коммунистерниң ат-алдарын камгалаар дээш партия организациязы бүрүзү чүнү кылза эки дээрзинге доктаап, арга-сүмезин солушканнар.

Бежен бир чыл партия стажтыг, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну К. Ш. Чамзырың мынча дээн: «Бисти, хоочуннарны болгаш аныяк коммунистерни чыып алгаш хуралдадып турары хоочуннарның үлегерин аныяктарга чедирер, арга-сүмезин чугаалап берзин дээш эрттирип турар-дыр деп бодап тур мен. Чамдык удуртукчу коммунистерниң негелде, контроль чогундан ажыл-агый сандарап, корум-чурум баксырап орар. Ажыл-херекче херек кырында шилчип, четпестер-биле коммунистер шынгыы демисежир үе келген. Кажадаа партия организациязының, коммунистерниң салдарын көдүрер херек».

РКМК-5-те партия организациязында ужен ийи чыл партстажтыг Х. Д. Уржук саналынга мынча дээн: «Аныяктарда бодумну бодум билир мен дээр хөөн бар. Аныяктар ортузунда ажыл дыка сулараан. Коммунист бүрүзү бодунуң организациязынга шынчы ажылдаар болза, байдал черле экижир.

Бистиң депутаттарывыстың ажылы кошку эвес-тир. Депутаттарымны хуумда билбес мен, чаңгыс-даа катап мээң бажыңымга кирип, кандыг чурттап олурарымны айтырбадылар».

«Нарын» совхозта партком секретары А. Б. Сан-Хөө: «Бо хүннерде социал айтырыгларның шиитпирлээри хөлчок берге боор турар. Чамдык күштер ажык-чарлыг чорукту соора ажыглап, чурттуң экономиказын кошкадып турары канчап-даа таарышпас. Эрткен үелерде коммунистерден негелде-даа, харысалга-даа улуг турган. Олар бүгүдеге үлегер-чижек болуп турганнар. Сөөлгү үеде партияга хүлээп ап турарлардан негелдени кошкаткан. Сан-чурагай сурук, дүшкен-на кижини партияга хүлээп ап турганындан партияның ат-алдары кудулаан. Партияның ажыл-чорудулгазының талазы-биле тускай программаны ажылдап кылып турарынга чүүлдүгзүнүп турар мен. Хоочун коммунистер арга-дуржулгазын аныяк коммунистерге чугаалап берзин, өөретсин».

«Партияның хоочуннарының болгаш аныяк коммунистерниң бо хуралын эрттирип турары үезинде-дир. Бистиң чурттап турарывыс үе берге. Бис, хоочуннар, боттарывыстың арга-сүмевисти аныяк коммунистерге шыдаар шаавыс-биле берээл. Чүвениң чүгле шыны дээш ажылдаарынга, демисежиринге оларны өөредиилиңер. Кижилер хөй-ниити ажылы кылырындан оспаксыраар апарган. Аныяктарга чүве чугаалаарга, «Силерниң чугаалап турар чүвенер эрткен үениң чүвези-дир» дээрлер-дир. Ол чүү деп турары ол?! Районнуң удуртукчулары чон аразынче кирип, ылаңгыя аныяк-өскен-биле ажык чугаа кылып ажылдаар болза эки. Пенсияже үне бээрге-ле, хоочуннарның амыдырал-чурттаалгазынче кичээнгей өжер, бистиң кандыг чурттап турарывысты сонуургавас-тырлар. Хоочуннарны утпас болза деп күзел бар»— деп, хөй адырлыг коммунал ажыл-агый конторазындан партияның хоочуну С. К. Байыр-оол чугаалаан.

«Нарын» совхозтан ужен алды чыл партстажтыг хоочун коммунист Б. Л. Сан-Хөө санал берген: «Хоочуннар, бис бодувус үевисте эки ажылдап чордувус. Ынчан партияның корум-чуруму шыңгыы, харысалгалыг, негелделиг чорук эки турган. Кажа, чуу баксырай берген болдур, анаа үш, дөрт хондур чоруп турган, ажылды сегидип ап турдувус. Сөөлгү беш, алды чылдан бээр чаңгыс угланнышкынныг апарып, партияны шүгүмчүлеп, бурууладып турар апарган. Чайгылчак кижилер партиядан үнүп турар. Бо хүннерде бистиң аравыста ажылдап шыдаар, бижиг турушттуг, партияга бердинген кижилер артып калган деп бодаар мен. Мээң сорулгам — коммунист кижиге кандыг даалга бээр болдур, ону ак сеткилдиг-биле күүседири. Совхоз директорларындан негелде кошкаган. Ынчангаш олар харысалга дугайында бодавайн, дүн, хүн эрттирип ажылдап турар. Эрткен чылдан бээр «Нарын» совхозтуң директору ийи катап солушкан. Оларның кайызы-даа коммунист эвес эштер. Бо кыжын совхозтан беш айларда 3 муң ажыг баш мал өлүп хораан. Мындыг чүве моон мурнунда турбаан. Ол дээрге харысалга чок, ажыл-агыйжы эвес чорук-тур».

1943 чылдан бээр партия кежигүнү, хоочун партия ажылдакчызы чораан Д. Б. Чамзырайның чугаазын көрээл: «Бо хурал районнуң коммунистериниң амыдыралында чаа чүүл-дүр. Чуртта байдал чежемейниң-даа нарын болза, ажыл чорупт турар. Ынчалза-даа контроль кончуг багай. Чижээлээрге, хлеб өртээ улгаткан-даа болза, ооң шынары багай. Малчын кижиге брезент садып алыры окта бергедээн. Бир ог шыварынга брезент өртээ 200 хире рубль турган болза, ам муң рубль ажыг апарган. Байдал мындыг турда, моон соңгаар канчаар чурттаарыл? Оода-ла малчыннарга чамдык чингелделерден көргүссе кандыгыл? Бо чижектиг айтырыгларны республиканың удуртукчулары өөренип көөр боор деп идегеп тур мен. Электри шугумнарын чаартыр талазы-биле хемчеглер биске эргежок чугула болуп турар. Электри чогундан кудуктар, ясли-садтар, столоваялар ажылдавайн баар-дыр. Республика комитединден келген, бо хуралда олуржуп турар төлээлер бисте байдалды билген боор».

«Бо хуралда мээң өөреникчилерим бар-дыр. Партия ажылынга идепкейлиг киржип, чаагай амыдыралды тургусчур күш немежип турар-дыр дээрзинге бүзүреп турар кижи-дир мен—деп, Эрзин школазындан партияның хоочуну С. С. Дамдын-Сюрюн саналдаан. — Четпестер-биле шыңгыы демисежип шыдавас апарган улус-тур бис. Ылангыя сүт садарының талазы-биле айтырыгны көрүп көрээли. Сметананы-даа болза чонга канчап чедиштир садып болбазыл? Дүү ол Москва, Прибалтика ол-бо республика деп турбайн, оода-ла районувустуң ажыл-агыйын сайзырадып алырының айтырыынче сагыш салывысса. Школада өөреникчилер табуреткалар, аъш-чем кылырынга херектиг келбак ящиктар-даа кылып турлар. Үш ай дургузунда 600 ажыг рубль орулганы оон киирип алдывыс. Мындыг херимлиг ажылдарны кажа-даа организастап болуруңуң аргалары бар-дыр».

Ук хуралга партияның республика комитединиң харысалгалыг ажылдакчылары А. К. Канзай, З. Ш. Ондар, Б. С. Чымба, С. Т. Макарюк киришкеннер. А. К. Канзай хуралга делгереңгей чүве чугаалаан болгаш эвээш эвес айтырыгларга харыы берген.

Хуралдың киржикчилери районнуң бүгү коммунистеринге кыйгырыг хүлээп алган.

Кан-оол ЕНЗУК.
Партияның Эрзин райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

КЫМ КӨРНҮР ИРГИ?

Кызыл хоорккуускомунуң социал хандырылга килдизинге хамааржыр пенсионер коммунистерниң партия эге организациязының секретары Виктор Бакулин, бюро кежигүнү Анна Шырап олар чоокта чаа хоочун коммунист, персоналдыг пенсионер Салчак Чанзановна Шожутка СЭКП-ге 50 чыл болганының хөрек демдээн ооң чурттап орары бажыңынга кээп тывыскан. Дириг чечектерни, суй-белекти болгаш номнарны белекке бергеннер.

Ол-ла партия эге организациязының кежигүнү. Шожуттуң өөнүң ээзи Василий Максимович Кончукка ындыг хөрек демдээн партия хуралынга он бир чыл бурунгаар тывыскан.

Салчак Чанзановна Шожут 1941—1950 чылдарда Өвүр, Бай-Тайга районнарының Саглы, Бай-Тал сумуларынга эмнелге пунктузунга эргелекчилеп турган. 1950 чылда партшколага өөренип киргеш, ону доосканының соонда, ол партия ажылынга ажылдап эгелээн. 1952 чылда партия Улуг-Хем райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизин эргелекчилеп ажылдааш, оон соонда 1955 чылдан 1958 чылга чедир партия райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизинге. 1961 чылдан 1962 чылдарда ол партия Чөөн-Хемчик райкомунга инструкторлап ажылдап чораан. 1965 чылдан 1967 чылга чедир Өвүр, Барыын-Хемчик райкомнарынга харысалгалыг удуртукчу болуп ажылдаан. Ооң эмнелгеге ажылдап чораан стажы 9, а партия ажылынга ажылдаан ниити ажыл стажы 36 чыл ажыг болган.

С. Ч. Шожут кадыкшылының баксыраары-биле ажыл-херээнден хосталза-даа, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, ажы-төлүн төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп каан. Оларның улуг оглу Владимир Салчакович Чанзан КАК шугумунда ажылдап чоруур, хеймер оглу Мерген Кончук шериг албаның эрттиргеш, Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң география-төөгү факультединиң ийиги курузун дооскан. Мергенниң өөнүң ишти база студент. Уругларының бичии уруу Саглайны кырган ада-иези карактажып өстүрүп, ийи бичии өөэлдиг тар бажыңда чурттап олурарлар. Кырганнарга тар бажыңга дыш чок, а студентилерге өөредир байдал чок деп болур.

Салчак Чанзановна хол куруг орбас. Дааранза даараныр, аргыттынза, оон бүдүрбес хеви чок, ховар дээн хол шевер кижи. Ам оон холу-даа баксыраан, буду база бастынмас. Ус-шевер ол угба чылдың үелериниң аайынче кандыг-даа хепти аргып, даарап каар. Кештерден кандыг-даа кижиге бөрттерни даарап турду. А Василий Максимович алгы-кеш эттеп турда, бир-ле мастер. Кайызы-даа ус-шевер. Үнген-кирген чонунга элтиг-ээлдек кырганнар. Оларның бажыңы балгадының ишти кезээде арыг-силиг, аъштыг-чемниг болур. Угулзалап сиилбээн кандыг эт-септи оларда чок дээр боор.

Чон эш-өөрүнге, уруг-дарыгга бүгү тала-биле үлегерлиг кырганнарга дегпем бажың бээр дугайында айтырыгны чогуур черлерге каш-даа удаа эш-өөрү, партия эге организациязы тургускан. Ол айтырыг, чүге-ле чүве ийик, мынчага харыы чок артпышаан.

Кырганнарже кым көрнүр ирги?!

Раиса ТОЛЗАТМАА.

Кызыл хоорай.

ЧАА ХООЙЛУЛАРГА ХАМААРЫШТЫР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң VII сессиязынга «Чер реформазының дугайында», «Тараачын (арат) ажыл-агыйының дугайында», «Көдээ черлерниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» хоойлуларны хүлээп алган. Бо хоойлулар бойдустуң байлактарын шын ажыглаарынче, арат ажыл-агыйын катап тургузарынче, рынок экономиказының үезинде көдээ черлерниң чурттакчыларының амыдыралын экижидеринче угланган. Ук хоойлуларны шын сагып, амыдыралга боттандырары дээрге бистиң чуртувустуң, республикавыстың экономиктиг кризистен үнериниң аргаларының чугула адырларының бирээзи болур.

«Чер реформазының дугайында» Хоойлуга дүүштүр бирги ээлчегде чер-чер Советтеринге чер хуваалдазының эргезин быжыглаарын, ажыл-агыйлар аразында кызыгаарларны тодарадырын, кижилерниң чер алыр талазы-биле херегледээрин илередирин, чер үндүрүүнүң болгаш аренда төлевириниң хемчээлин доктаадырын боттандырар. Ийи дугаар ээлчегде черни салгакчылар дамчыыр өнчү-хереңги кылдыр шилчидерин болгаш быжыглаарын, кижилерге, үлетпүр бүдүрүлгелеринге, албан организацияларга черни арендага бээрин хоойлуга үндезилеп боттандырар.

Чер реформазы, көдээ черлерге арат ажыл-агыйларын катап тургузары, республиканың чонун аъш-чем продуктулары-биле хандырарының хөй-хөй айтырыгларын шиитпирлээринге, черни чөп ажыглаарынга, мал-маганны бедик шынарлыг одар-белчиир, сиген-шөрбиил-биле хандырарынга боттуг дузаны чедирер ужурлуг. А. Сотпа биле Х. Монгуштуң бижээнин бүгаар алырга (1991 чылдың апрель 6-да «Шын» солун), 1991 чылда Тыва республика 155 муң тонна тарааны, 23 муң тонна картофельди, 14 муң тонна ногааны бүдүргеш, Тываның 310 муң санныг чурттакчыларын чемгерер, а ниитиниң малынга 183 муң тонна сигенни, 270 муң тонна силосту, 100 муң тонна сенажты белеткээш, республиканың 1,5 миллион баш бүгү малын хандырар планныг. Бо планныг онаалданы күүседиринге арат (тараачын) ажыл-агыйы улуг идиг бээр ужурлуг.

Чер реформазын боттандырары, арат ажыл-агыйын катап тургузары кончуг нарын, белен эвес айтырыг, ону туюлунга чедир боттандырарынга элээн каш чылдар негеттинер дээрзин утпас ужурлуг бис. Чер реформазын боттандырганда, арат ажыл-агыйын катап тургускаш, 2-3 чыл дургузунда республиканың чонун четчир кылдыр чемгериптер бис дээр бодалдар шын эвес, үндезин чок. Бо айтырыгларны шиитпирлээрде элээн бергелерге таваржырывыс чайлаш чок. Чүге дээрге бистер арат ажыл-агыйын чүгле катап тургузуп турар эвес, харын араттың бодун катап «төрүүр» ужурлуг бис. Совхозтарның бөгүнгү ажылчыннарын 40-50 чылдарның араттары-биле деңнеп болбас. Амгы араттар чер ажылын канчаар чорудуп турганын билбес, машина-техника-биле ол холбашкан. Аът аңдазының, шары-буга-биле тараа бастырарын уткан, оон сеткил, психологиязы сыр өске. Ынчангаш арат ажыл-агыйын далааш-биле, ээлчеглиг кампания кылдыр бодаар болзувусса, улуг чазыгны кылып, совхозтарның тараа, сиген шөлдерин, одар-белчиирлерни бичии-бичии дилиндектер кылдыр үлежип, кижи бүрүзү бодунуң черин кажаалап, совхозтар болгаш кожа-хелбээ ажыл-агыйлар чер, суг хунаажып, маргылдаа, чөрүлдээ үндүрүп болур.

Тывага арат ажыл-агыйын катап тургузарынга херегленгинер 90 муң гектар чер республикада бар. Ынчалза-даа ол чер 40-50 чылдарның кур черлериниден, үнүш-дүжүттүг кара хөрзүннерлиг ховулардан ораачок ылгалдыг. Совхозтар, колхозтар үнүш-дүжүттүг шөлдерни араттарга ындыг амыр хайырлавастар. Ынчап кээрге арат ажыл-агыйын тургузар дээн кижилер эки черлерни эвес, харын сайлаштыг дазыгларны, элезинниг, хөрзүнү хаттан үрелген, чалыпаа-сиген колдаан эрги ангыстарны алыр ужурга таваржыр. Ынчангаш ол багай шөлдерни экижидеринге, одекшидеринге хөй акша-хөреңги чарыгдаттынары билдингир.

Оон ыңай бүгү чурттуң иштинге, Тывага арат (тараачын) ажыл-агыйын катап тургузарынга, чер ажылын мал ажылын сайзырадырынга янзы-бүрү техника хереглединер. А чоокку чылдарда араттарны (тараачыннарны) көдээ ажыл-агый техниказы-биле, бичии механизацияның дериг-херекселдери-биле хандырып шыдавас. Техниканы, резинни, чемиштирилгелерни күрүне хамыктың мурнунда колхозтарга, совхозтарга бээри тодаргай. Ынчангаш, арат (тараачын) ажыл-агыйын катап тургузуп-даа алзывысса, чоокку чылдарның дургузунда көдээ ажыл-агый продукциязының кол бүдүрүкчүлери дөмей-ле колхозтар, совхозтар боор артар.

Тываның девискээринде үнүш-дүжүткүр хөрзүннүг делгемнер эвээш болганындан, республикага кол нуруузунда мал ажылдыг арат ажыл-агыйлары колдаары магат чок, чүге дээрге тарылга шөлдеринге дөмейлээрге, одар-белчиирлер ам-даа элбек. Оон ангыда мал ажылында тываларның арга-мергежилдери, чанчылдары чер ажылынга бодаарга хөй арткан. Мал ажылдыг араттарга өг ыяжы, шанак, терге, хомут, дуга, ээр, чүген болгаш өске-даа дериг-херекселдер хөй-биле негеттинер апаар. Ынчангаш Чадаананың өг ыяжы кылыр комбинадының күчүзүн улгаттырары, совхозтарга янзы-бүрү дериг-херекселдер кылыр бичии бүдүрүлгелерни тургузары база негеттинип келир.

Арат ажыл-агыйын катап тургузуп турганы бойдус байлактарын (черни, сугну, арга-ыяшты, одарларны, сиген шөлдерин) шын ажыглаарының болгаш бойдусту камгалаарының айтырыгларынче улуг кичээнгейниң салыры чугула. Бо айтырыгларны шын шиитпирлээри ажыл-агыйларның удуртукчуларының, специалистерниң, бүгү кижилерниң бойдусче оон байлактарынга хамаарылгазы-биле хаңы холбашкан. Тываның агаар-бойдузунуң калыг-дош кун байдалы — изиг чайы, соок кыжы, хар, чаъстың эвээш дүжери, оларның чыл дургузунда дең эвес хуваалдазы, үнүштерниң чечектелип өзеринге, тарымал культураларның четчип быжарынга чылыг үениң кыска хуусаазы оларның өзүлдезинге болгаш бедик продуктулуг болурунга таарымча чок боор турар. Чижээ, республикада одарларның 1 гектардан ортумак дүжүдү 3-5 центнер кургаг сиген, а ангы-ангы районнарда оон-даа эвээш, тодаргайлаарга — сиген шөлдеринде, одар-белчиирлерде оът-сигенниң дүжүдү кудулап, мал-маганны семиртиринге одарлар чедишпейн турар.

Амгы үеде одар-белчиирлерниң чедишпес апарган чылдагааны бүгү улус эки билир. Тывага кур черлерни андарып эгелээш, ховуларның, даглар эдектериниң, хемнер уннарының одарларын, сайлыг-даштыг кужурланчак черлерни, элезиннелчек ховуларны тарып каапкан. Ол үеде кол сорулга — хөй тараа тарып белеткеп алыры турган, а малды кажа одарладырыл, сиген-шөрбиил, одар-белчиир-биле канчаар хандырарыл, чүнүң-биле чемгерерил дээрзин бодаваан бис. Одарлар чедишпес болганындан малды часкы, күскү, чайгы одарларга кайы хамаанчок кадарып, суурлар чоогунга тырып, мөөннеп, арга-арыг иштиниң одарларын, изиг оъттуг сериин тайгаларда чайлагларны ажыглавас апарган бис. Оон-биле кады тудуг материалдары казып алгылаан оңгарлар, автомашиналарның ховуларда, шыназаларда чүс-чүс оруктары, өрге-күскениң үнгүрлери, хоорганнар. Хөрзүннүн хаттан сугдан үреңдиишкиннери одарларның шөлдерин база-ла эвээжедип, кызырып турар.

Бо бүгү чүүлдерниң түңнелинде оът-сигенниң структуразы, составы үрелип, чемнинтиг оъттар эвээжеп, мал чивес хоралыг оъттар көвүдеп, теңниг хараганнар, таа-теңнер, ажыг чашпаннар одарларны шыва алы бергилээн. Оон ангыда Межегейниң, Чедерниң ховуларын, Улуг-Хем, Өвүр, Тес-Хем болгаш өске-даа районнарның девискээрлерин аза-огу шыва алган. Үнелиг, хоолулуг оъттарны мал төндүр чип, таптай базып каапкан, оларның орнунга дүрген өзүгэн, изиг-хүнге, элезинниг хөрзүнге шыдамык, хөй ол-шык негевес аза-огу колдап турар апарган. Аза-огу пээр малдың мага-бодунче, өкпе-баарынче кадалып кирип, аңаа улуг хораны чедирип турар. Моон түңнелинде мурнунда оъттуг-сигенниг ховулар одар-белчиир чок көк элезинниг черлер апарган. Олар амгы үеде тараа шөлдери-даа, одар-белчиирлер-даа эвес, үнүш-дүжүт чок черлер болу бергилээн.

Ынчангаш одарларның чедишпези болгаш оът-сигенниң эвээш дүжүттүү, одарларны эртем шиничилелдеринге даянмайн ажыглаар чорук, малдың баш санының өспес байдалын, эвээш продуктулуун болдуруп турар.

«Востокгипрозем» институттуң Тывада салбыры республиканың бүгү совхозтарының одар-белчиирлерин, сиген шөлдерин шинчилээш, оларны канчаар экижидер, шын ажыглаар талазы-биле эртемге үндезилеттинген санал-оналдарын, сүмелерин ажылдап кылган. Ынчалза-даа совхозтарның удуртукчулары, специалистери ол сүмелерни ажыглавайн, бо талазы-биле малчыннарга дээштиг дузаны чедирбейн турары хомудаанчыг.

Одарларны, сиген шөлдерин шын ажыглаар, малды хоолулуг чем-биле хандырар, оон продуктулуг чоруун бедидер, малдың баш санын көвүдедир сорулга-биле ол институттуң сүмелерин бүгаар чоокку чылдарда Тывага даргазында хемчеглерни алыры чугула:

1. Тес, барыын болгаш мурнуу районнарның девискээрлеринде даштыг-сайлыг, кургаг база ээн ховуларга хөй чылдарда үнер тарымал сигеннерни калбаа-биле тарыыр;
2. Республиканың ажыл-агыйларынга үр күусаада ажыглаар одарларны тургузар, ындыг одарларга сеар-инектерни одарладыр;
3. Одарларны сезон айы-биле шын ажыглаар дизе, чайгы одарларга малды 90 хонук, күскү, часкы одарларга 110 хонук, кышкы одарларга 165 хонук иштинде одарладыр;
4. Тарымал сигенниг база культуржуткан одарлардан хөй сигенни алыр сорулга-биле тараа шөлдерин эвээжеткеш, мал чемин тарыыр шөлдерин улам көвүдедир;
5. Хөрзүнү үрелип, үнүш-дүжүү кудулаан одарларга мал кадарарын 25-50 хуу чедир кызыргаш, мээстериниң, арга-арыг иштиниң, тайгаларда чайлагларның одарларын долузу-биле ажыглаар;
6. Ховар база чоорту төнүп турар үнүштерлиг черлерде эм кылыр, аъш-чемге болгаш техниктиг сорулгаларга ажыглаар үнүш шуут төнүп, когу узулбезин дээш, ол девискээрлерге малды үр үеде одарладып болбас.

Тываның чурттакчы чонунуң саны 2000—2005 чылдарда 430—450 муң кижи чедир өзе бээр. Ындыг хөй кижиниң эът, сүт, далган-тараа болгаш өске-даа продуктулар-биле хандырарда, малдың баш санын болгаш продуктулуун улгаттырар, ногаа аймааның, картофельдиң үнүш-дүжүттүн бедидер апаар. Малдың болгаш черниң продуктулуг чоруун улгаттырар сорулга-биле бүгү одар-белчиирлерни, тараа шөлдерин шын ажыглаар, эртем-шиничилел организацияларының санал-оналдарын болгаш тыва улустуң мал ажаап-азыраарының үе-ниң үлегер-дуржулгазын чеп ажыглаары негеттинип турар.

Бодумнуң бо бодалдарымны илередип тургаш, Тывага чер ажылынга, мал ажылынга арат ажыл-агыйын катап тургузар күзелдиг кижилерге удурланмайн тур мен. Кым чер ажылын, кым мал ажылын чорудуксай-дыр, ону кижи бүрүзү боду шилип алыр. Бо ажылды организастап турганы бойдусту, оон байлактарын ажыглаарга, чазыглар турбазын дээш бодумнуң бодалдарым илередип, санал-оналым киирип олур мен.

Калгажык ШАКТАРЖЫК.
ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң эртем ажылдакчызы

ЭРТЕМДЕННИҢ БОДАЛЫ:

Кым чер ажылын, кым мал ажылын чорудуксай-дыр, ону кижи бүрүзү боду шилип алыр.

ЭЭ ЧОК ЭТ

Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда 12 дугаарлыг 32 аал чурттаар бажыңда чурттап турар бис. Бистиң бажыңывыс чанында бир дугаарлыг ясли-садтың септелгези кылып турар. Ынчангаш машина, трактор деп чүве ында, довурак-доозун кедергей. Чурттакчылар, бистер, амыр-дыш чок болдувус. Оон ангыда бистиң бажыңывыс чанында Кадык камгалал министерствозунуң бажыңы бар. Ол албан черинин хамык машиналары бистиң бажыңывыстың хаалгалары хүй турупкаар, чамдыкта кижи эртер чер безин тыппайн баар. Бо дугайын министр Б. М. Чүгдүрга база хоорайның КАИ черинге билдирген бис. Мынчага харыы сураг.

Бис Ленин кудумчузу биле Интернациональная кудумчузунуң белдиринде турар бис. Интернациональная кудумчузунда 14 дугаарлыг бажыңның чанында улуг тудуг тудар дээш каскан оңгарның чанында аар чүък көдүрүр краны тургузуп каапкан бээр үр-ле үе эрткен. Крааннар чедишпес болуп турда, мындыг ээ чок эт турар чүве бе?

Лама ООРЖАК.

«Шынга» харыы

ШҮГҮМЧҮЛЭЭН СООНДА

Бо чылдың апрель 6-да «Шын» солунга «Хем кыдыындан ырадыр» деп эгелиг материал парлаттынган. Ында Чадаана хемниң унунга бойдус камгалалын күштелдирериниң чугаалап, «Сельхозхимия» организациязынга хамаарыштыр шүгүмчүлелди кылган.

Ол шүгүмчүлелдиң изи-биле хыналданы Чөөн-Хемчиктиң бойдус камгалал комитеди, райсанэпидстанция ажылдакчылары чорүткан. Хыналданың түңнелинде чүү илерээнил дээрге, бойдуска хоралыг салдарны чедирип болуру ийе болган. Ынчангаш бо талазы-биле дыннадыг бижикти «Сельхозхимия» организациязының директору Х. С. Дамба-Даржаага база райкууском даргазы М. Б. Донгакка тускай хемчег алыры-биле киирген. Мындыг харыыны «Шын»га Тыва АССР-ниң Бойдус камгалал талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы Ч. Х. Ооржак чорудупкан.

Чагаалардан

ХАЙГААРАЛГА АЛЫР

№ 67 «Шын» солунда Иштики херектер министерствозунуң ажылдакчызы Игорь Ичинниң «Кым буруулугул?» деп чүүлүнге бодумнуң хуумда ада-ие буруулуг деп бодум-биле харылаар мен. Шынап-ла, бистиң аравыста чамдык ада-иелер назы четпээн бичии уруглары хайгааралга албазын амыдырал бадыткап турар. Чоокта чаа Культура бажыңынга кежээ 21 шак ажып турда Ш-тың бичии оглу киноже кирерин оралдажып турган чүве. Ол үеде оолдуң ачазы мээң-биле кончуг таптыг таваржып келди.

— Оглуңну чүге дүне када кайы хамаанчок сула салып турар сен,— деп айтырып көрем. Көңгүс чугаа дыңнавас болдур—деп ачазы чугаалады.

— Ооң-биле-даа сүржуп турар харыым чогул. Харын аайым чиде берди, ону эндээйн—дээш, оглун каапкаш, дүрген-не үне халыды.

Көрбес силер бе, бичии оглу кайа-даа улчуп чоруурга, аңаа ачазынга хамаанчок болган. Анай, хенчези оглундан үнелиг. Бир эвес ооң оглу дүнеки үелерде кандыг-бир айыыл-халапка таваржып, кедерезе, корум-чурум үреп, уен-даян чүвени үүлгедип каар болза, ам кандаарыл?

Назы-хар четпээн бичии оолдары, уруглары дүне-даа, хүндүс-даа аңаа-маңаа тоңап, кылаштажып, кежээ улуг улустуң кино, концерттеринче халчып турда, бистиң аравыста чамдык ада-иелер көңгүс-ле хайгааралга албас, сула салгылапкан олургулаар боор-дур.

Ынчаар чер кезип чоруурунуң олар багай чүвеге таваржыры чугаажок.

Ындыг улчумал төлзээр өөредилге, кижизидилгези багай, ниитиниң корум-чурумун бо-ла үрей каапкан назы оорлаттан болгулаар. Черле назы четпээн оолдар, уругларның корум-чурум үрээр чоруу дээрге-ле ада-иелерниң ажы-төлдери дээш хүн бүрүде сагыжы аарывас, хайгаарап көрбес, холга албас, сула салып чорудуп турарында деп бодаар мен.

Бистиң республикада назы четпээннерниң кем-херек үүлгедири кызырлыр хамаанчок, улам немежип турарынга мээңелерерлиг кижилерниң сеткил-сагыжы хомудаар апаар. Бичиизинден тура кем-херек үүлгедип эгелээн оолдар уруглар алызында бергаш оларзан өөрелиг кижилер болуру берге.

Назы четпээннерге таарышпас видеофильмнерни акша сүрүкчүлери үндүрүп, «курлур-тыртар» таныылдарны бола эрттирип турарындан, оон хөй-ле багай чүүлдерни өөренип ап турарынга мындыг налыыг уругларга багай салдарлыг хемчеглерни организастаарын болдурбазы чугула.

Ада-ие бүрүзү назы четпээн уругларын төлептиг кижилер болзун дээш шак-минута санында хүн бүрүде сагыжы аарып, карак огу дег хайгааралга алыры күзенчиг-дир.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

Саналдар,

бодалдар

ДЕТКИП ТУР МЕН

Бо чылдың февраль 27-де «Шын» солунга Эрес Нурзаттың «Ындыг номнар болза» деп чагаазын номчааш, чыгыы эвес-даа болзумза, ында ооң бодалдарын бүрүнү-биле деткип тур мен. Мөгелер дугайында солуннарга харын бижип-ле турар, ынчалза-даа тускай ном ам-даа үнмээни черле харааданчыг ийин бо.

Тывавыска кандыг мөгелер турбаан дээрил: Арзылан Чамыян, Сталин-Сарыг-оол, Сарыглар Семис-оол, Ондар Сүүр-оол дээш, өске-даа мөгелерниң намдарын, кая, каш-каш удаа шүүлгенин, кандыг ат-шолалыг, шаңналдарлыг, кубоктарлыг болгаш оон-даа өске талаларын чыый бижип тургаш, ол дугайын черле ном кылдыр үндүрзе чүл?

Кайгамчыктыг кашпагай, каш удаа эртип келген чүгүрүк, челер, чыраалаар, саяктаар — кандыг аъттар биске турбаан деп, ол дугайын чүге биживес бис. База чоннуң чанчылдарынга хамааржыр чүүлдер ышкажыл. Кырганнар, ону билир улус «кызыл-дустай» бээрге, кымнардан дыңнап бижип алырыл? Мээң-не билирим Сүт-Хөлге Доржу Содунамович Ховалыгның чүгүрүк шилги аъды бар чүве. Ол чүгле кожуунунга эвес, харын өске кожууннарга, сумуларга чеже-даа катап эрткен ийин.

40 чылдар үезинде Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарының аразында Дөн-Терек деп черге улуг маргылдаа болган. Үш кожууннуң шилиттингеннериниң аразынга база эрткен аът ол. Дурту узун, бедик эвес, шилгедей мага-боттуг, буурул-еле баштыг аът чораан. Чарыштарга ол аъттың доктаамал мунукчузу Доржу Ховалыгның чуржузу Хөөкүй-оол чүве. Аъттарны салып үндүрер черинге чедиргеш, чыскаагаш, башкарыкчы кижи командылаан соонда, эмги аът дораан-на мурнунче үне халааш, ол олчаан-на четтирбейн баар аът чораан. Ол шагда база чарыш аъды чунуп чораан болгаш ону каш-даа катап көрген мен. Соондан чоруп оргаш көөрге, анаа борбаннаар мал чоржук. Чаражы-даа тергиин-не!

Ол чүгүрүк аъттың ээзи Каа-Хем районче көже берген, бөгү хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, ол черде ажылдап, чурттап чоруур ийин.

Эрзинде чылгычы Эрес Нурзаттың чылгызы өстүрзе база мөгелер болгаш чүгүрүк аъттар дугайында кожавыста моолдар ышкаш, бичии-даа болза, номнарлыг болган болзувусса дээн сеткилимге үнүмну кадып, ол саналды деткип турар кижи-дир мен.

Дакпай-оол МОНГУШ.
Хоочун башкы.

Чөөн-Хемчик район.

САТПАЗА ЧҮЛ?

Чыргакы — Чадаана хоорайдан ырак, улуг эвес суур. Бо эвээш чурттакчылыг суурда шинтпирлезе чогуур айтырыглар ам-даа хөй. Оларның эң-не дүвүренчиг — корум-чурум. Оон баксырай бергениниң бир чылдагааны — араганы катап сада бергени. Моон мурнунда мааңа арага сатпайн турда, агалыг-ла чүве ийин. Ам ындыг эвес. Араганы талоннаадаа каан болза, ону сада бергенде коргунчуун, мунгараанын, дүвүренчиниң чүү дээр боор! Ол өйде бараан садып алыры дыка берге. Арага оочурлаан улус садыг сынмас апаар. Садыгга арага киргенде, ажыл-хожулдаа уттундурар. Арага ишпес азы арага садып алыр дем-күжү чок улустуң бажыңнарынче эзирик кижилер халчыр, дүне-хүндүс дивес бо-ла соктанып келир. Олар колдуунда-ла аныяктар болур. Келгенде туразын көргүзер, мендеп кончуг кижи чок деп хоорээрлер. Харын-даа кыжанып, чудурууң чая бээрлери база бар.

Арага саткан хүн садыг даштындан аът-хөл, машина-техника үзүлбес. Аныяк оолдар улуг улустан акша, талон дилээн, оларның арагазын хупаагай, дорамчылаан турар. Оларның угбалары, акылары бар болгай, ол хиреде өске кижилерни чүге хүндүлеп билбестерил? А дорамчыладып, бак сөглеп алырга, кижиниң сагыжынга чүү кирбес дээр.

Араганы кижи чүгле ижер дээш эвес, а херегләээш база садып алыр ышкажыгай. Чамдык таварылгада талон «өлүп» каар-дыр. Ону бир кижиге бериптерге, хүлбус аткан чериден хүннүң аннаар дээри ышкаш, бажың эжин амыратпас апаар-дыр.

База бир четпес чүве — арага саткан өйде-даа, аңаа-даа кежээлерде кижи дружинниктер деп улусту шуут көрбес. Ынчангаш кежээ бажындан үнери безин коргунчуг. А аныяктар кудумчуга алгырышкан, кускуннапкан, сыгырган, чогушкан, хербектешкен турар.

Арага сада бергенде Культура бажыңынга кино үнмейн баар, кежээлер-даа эртпес. Киномеханик сергевестээш турунтар. Ону чүге ынчаар амдажыдып турар чүве ирги? Чамдыкта харын дуимазы кино көргүзер-дир. Садыгга одеколон сада бээрге база ындыг. Ону ижер кижилер сууруувуста көвүдеп турар. Бүдүн өг-бүлези-биле ижер улустар бар. Оон ыңай самогон, пиво кылырлар бар.

Бистиң садывыска араганы катап садып эгелээнинден бээр хөй эвес үе эртсе-даа, үе-чергелеривис, акы-дуңмаларывыс, угбаларывыс качыгдап, кадыын үреп, амы-тынындан чарлып чор ышкажыл. Эрткен күзүн арага сатканда маадыр не кижи доңуп өлүп калды. А декабрь айда бир аныяк оол тояанчыларга таныыр улузу бижек-биле шаштырар деп баарга, оларга дуза көргүзүп тургаш, амы-тынындан чарылды. Ол тояанчылар Аянгатыдан келгеннер. Суурда дежурныйлаашкын чогун, бистиң удуртуп баштаар даргаларывыстың кошкаан, дем чогувусту билир турганнары олдур. Ынчан суббота хүнү болгай. Бир эвес дружинниктер дежурныйлап турган болза, ындыг халап болбас турган. Ынчан арта-ла араганы талон чокка садып турган болдур ийин. Акша сунган-на кижи садып ап турду. Оларның аразында аныяктар хөй.

Чамдыкта хурал-суглаа болганда, бот-боттарывысты шүгүмчүлежип, сагыш-сеткиливисти өйүп чоруур айтырыгларны таптыг чугаалажып ап шыдавас апарган бис. Шүгүмчүлеткен кижиниң төрел-дөргүлү болчу бээр, хейде-ле кылындан алгыржыр чүве база бар. Ынчан шын чүве чугаалаан кижи буруулуг апаар.

Аныяктарывыс амгы үеде дем чок, хоорук. Каш чыл бурунгаар концерттер үндүрүп, темалыг солун кежээлерге киржип чордувус. Школа-биле харылзаа база баксыраан. Школачылар бот-кичээл үезинде клубка теннистеп, бильярдтап турар-дыр. Субботаларда база ындыг: танцы болганда, шупту аңаа чыглып келир. Таакпылаар, арага ижиптер, бензин чыттаар, чашпан тыртар таварылгалар чажыт эвес болгай.

Садыг хандырылгазында, эмчилерниң ажылында, башкылар коллективинде чамдык четпестер ам-даа бар. Байдал мындыг турда, моон соңгаар черле арага саткан ажык бар бе деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир ышкажыл.

Бисти совхоз төвүнден — Чыраа-Бажыңдан шуут-ла аңгылаар болза эки. Ынчап кижи бүрүзү ажылдаар апаар. Сиген, тараа шөлү четчир-дир. Мал-маганны, техниканы улежип-ле алгай — ында чүү боор. Азырадыкчы хөөнге дыка-ла алзып турар бис. Эккел-ле, эккел дээр, дыка-ла олутпай, чалгаа-дыр бис. Черле моон соңгаар канчаар амыдыраар, чурттаар бис? Шупту арагалап, азы бажыңнарывыска коргуп, сиринейнчип орар бис бе? Арага сатпаза кандыгыл? Бо дугайында эш-өөр чүнү бодап турарыл? Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс бо чүүлдү номчааш, бодаңыр, ындыр, ажы-төлүн арага-дарыдан адырып алыр дээш бир-ле хемчегин алыр боор дээн күзел-биле бижидивис. Суурнуң удуртукчулары, ында херээжелер чөвүлели, профэвилел комитеди, депутаттар аныяктар өөтүзүнга корум-чурумну экижидер, ону дээштиг, шынгыы болдурар талазы-биле ажылдаар апаар ирги бе? Ол дээрге оларның дорт хүлээлгези ышкажыл. Бистер ону ынчаар билип турар бис.

С. ООРЖАК.
Т. САЛБАК.

Чөөн-Хемчик район.

ИДЕГЕЛ — ЧАЛЫЫ САЛГАЛДА

Ада-өгбелерниң чуртун тутсун, төрээн булуну каасчараш, төрел чону аас-кежиктиг, бай шыдалдыг, тодуг-догаа мандып, сайзырап турзун дээш салгал бүрүзү бодунуң үезинде улуун киирип, чаагай чаңчылдарын ызыгуур-салгалынга арттырып каар. Ада көрбээниң оглу көөр, ие көрбээниң кызы көөр деп үлегер домактың утказының ханызының ужуру ында.

1934 чылда Улуг-Хем кожуунунуң Кызыл-Даг сумузунуң төвү, амгы Булун-Терек суур азы чаа тургустунган «Ак-Хем» совхозтуң төвү үш өрээл кызыл-булуңдан эгелээн. Дөртен чылдар эгезинде төлевилел-биле школа тудуп, чаңгыс өрээл чуртталга бажыңчыгаштары туткан. Суурнуң таваанын салыкчылары тудуг ыяжын аътка, шарыга төрепчилеп, шанакка сөөртүп, чоннуң ниити күжү-биле кылып эгелээн. Тудугга демир кадаг-даа ажыглаваан, ол чок-даа турган. Хана чудуктарын хаарыылдалап тургаш шевергин, быжыг кылып турганнар. Манза материалын «даван-даяк» кырынга чудук салгаш, ийи кижи хол-биле хирээлеп, белеткеп ап турган.

1947 чылда мен аңаа ажылдап турумда бир чаа школаны база туткан. Ынчан школа, кижи эмнелгези, мал эмнелгези, суму конторазы база бешалды хире чуртталга бажыңчыгаштары бар чүве. Шуптузунуң крышазы чок. Амгы шагныы-биле алыр болза, казанак бажыңнар-дыр ийин. Суурнуң үстүү талазынга, хараганнар аразынга Чараш-Алаак МЧАЭ-зи, а алдыы ужунга Сарыг-Булун МЧАЭ-зи турган. Ооң араттары каттыжып алгаш, мал, тараа ажылын кылып турдулар. Суму даргазынга Дуңгар, ооң соонда Хая Даржай, Даржаа, Манзы-Шири деп-даа кижилер ажылдап турду. Школаның, кижи эмнелгезиниң оттулар ыяжын чылдың-на арбаннарга хуваап каар, а олар бодунуң ээлчээнде өреге бүрүзүнге онаап каар. Ону күүсетпейн баар ужур турбас. Тараа, сиген шөлүн малга бастырбас дээш кажаа туттурар, кымның чеже хире сиген белеткээнин, кышка белеткелин, күрүнеге дужаар тараа, саржаг онаалдазын канчаар күүседип турарын хынаар, суму даргаларының ажылы черле кыш-чай чок. Аалдар кезип, организастаардаа, суртаалдаар-даа ажылын катай кылыр, олут-чыдын билбес, хайнывышкынныг-ла турар чүве.

Чайын аалдар чайлаглап үне бээрге, суур куйт дээр кускун, сайт дээр сааскан чок дээри ышкаш, шыпшын апаар. Школа, эмнелге септээр, 5-6 хире-ле кижи ажылдап чайлаар. Ол хиреде бажыңвар соңга, хаалгазы үрээр, бузар деп чүвениң сураа-даа чок турган. Кижи, мал эмчилери база чайлаглап, малчыннар-биле кады көже бээр. Тудуг-суур-даа кылыры, оттулар ыяш-даа белеткээри халас. Ажылчыннар-даа, удуртукчулар-даа акша-шалың деп турбас. Аъш-чемин база боттары белеткеп аар. Улуг-даа кижилер, уруг-дарыг-даа кандыг-бир ажылга хаара туттунган турар. Хой кадарар, анай-хураганын ыдар, бызаазын хөнээр, баглаар, хой, өшкү, инек саар, тараазын хоорар, соктаар, оттулар ыяжын чыыр, чүктээр, терге-шанакка аъдын, шарызын өөредир дээш, чүнү кылбас дээр. Дук-даа кагар-ла, кидис-даа салыр-ла. Чаа амыдыралдың эгези, эртем-билигниң, тудуг-суурнуң, культураның эгези ынчаар салдынып эгелээн. Амгы Булун-Терек суурну ол үениң кижилери көөр болза, азыптенип боор кода-хоорай деп чүве бо-дур деп магадаарлар боор.

Бистиң амгы чамдык аныяк кижилеривисте аян-шинчи чок, күш-ажыл кылырындан оспаксыраар, арагалаарынче хандыыр, үш-удүрүм аажы-чаңныглар бар. Оларны өгбелеривис көөр болза, кандыг хамчыкка алыскан, аза-четкерге таварткан хөөкүйлер боор деп сагыжы саргыыр, салымының-даа кончууң дээрлер боор.

База бир чижек. Кара-Туруг бугазын 1938 чылдың күзүнүнде казып эгелээш, бир чыл болгаш доозупкан. Ынчангы тараачыннар Улуг-Хову аксын суггарып, тараа тарааш, чаагай дүжүттү ап эгелээн. Ону хоочун дарган, ус-шевер, кылбазы чок Судар Монгуш удуртуп турган. Буга казарынга Хөлчүк Монгуш, Сүрүн-Нава Монгуш олар тергиидеп турган. Ол буганы МЧАЭ, колхоз үезинде эки ажыглап турган, а кажан совхоз апаргаш, ажыглавайн, ара кааптарга, буга уну үрелип, дөзү коорганданып калган. Оон соонда ону катап тургузар дээш суг ажыл-агыйының чери элээн бергедээшкинге таварышкан. Өгбелеривистиң демир-хүүрек, кускун-хаай-биле кылып кааны ижи ол хире эки шынарлыг болган-дыр. Ол үеде техника, тускай эртемниг кижилер турган эвес.

Өгбелеривистиң үлегери, ачы-хавыязы, улуг-хуузу ужукталган амгы Улуг-Хову аксында 114 га черден тарымал медени совхоз чыл бүрүде 600-700 тоннаны ап, амгы салгалдың Михаил Сержиттиң дөрт кижилиг звенозу кызымак ажылдап турар. Ону үжен чылдардаазы дег эвес, а харын-даа ийи, үш удаа безин чай дургузунда кезип, ажаап ап турар апарган. Шак ындыг чаа шөлдү Чаш-Тал адаанда дескилеп, хараганың сөп, дажын аштап, ам ажыглалче киирип эгелээн. Аныяк назын, чалыы салгал бүгү-ле үелерде келир өйнүң идегели болуп келген деп чугааның бадыткалы ол дээрзин бо чижектен көрүп болур ышкажыл.

Үжен чылдарның эгезинде мен Чаа-Хөл школазының баштайгы өөреникчизи турарым шагда, өөреникчи кижиниң ада-иези аъш-чемин школага белеткеп эккеп бээр, школаның оттулар ыяжын база белеткежип бээр чүве. Удуур орундөжээ база-ла бодунуу; шала кырынга кидис салып алгаш, сыртык кылдыр идии баштады чүү-хөө бөле каап аар, а шуглаа кедер тонун ол болур. Дазылга ортузунда изиг-демир салып каан турар. Радио, телевизорнуң сураан безин дыңнаваанывыс үеде ойнаар херекселдеривис чүү турган деп. Бир класска ийи-чаңгыс өөредилге ному турар. Ону бир кижи номчуур, артканнары дыңнаар. Амгы шагга канчап деңнээр боор! Бо бүгүнү улусчу революцияның 70 чылында канчап сагынмазыл, амгы салгалга чугаалавазыл.

Өгбелеривис чаагай, күш-ажылчы чаңчылдарын өөренип, оларны улам байыдып, келир салгалывыска кедилиг чүүлден арттырары бистиң хүлээлгевис. Эки кылган ажыл, үүле-херек салгалдан салгалче дамчып чоруй баар, ооң элеп читпес алдары ында. Келир үе дээш идегел — чалыы салгалда.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Ак-Туруг суур.

Бөмбүрзектиң судалы

Кым-даа аңаа киришпес

БЕЛГРАД. Югославияның иштики херектеринге кым-даа холгаарлажып, киришпес ужурлуг. Чүге дээрге, бүгү чурттар аңаа оон нарын айтырыгларын конституцчу эргелерни ёзугаар шиитпирлээринге дузалаар, оон девискээриниң бүдүн-бүрүн болгаш кызыгаарларының үреттинмес болурун сагыыр ужурлуг. Ол чуртта кризисти таарыштыр шиитпирлээри чедимче чок болур таварылгада айыылдыг байдал тургустунгаш. Европаны 19-ку вектиң чөрүлдээлиг маргылдышкынынче киир идиптип болур. ССРЭ Президентизиниң тускай төлээлекчизи Юлий Квицинский Югославияга чаагай тура-соруктуң аян-чорууң кылганының соонда СЭТА-ның корреспондентизинге ынча деп медеглээн.

Югослав удуртукчулар-биле бүгү ужуражыышкыннар ажыт-чажыт чокка, боттуг болганын Юлий Квицинский чугаалаан. Бистер аравыста маргышпаан-даа, боттарывыстың бодалдарывысты кымга-даа албадаваан-даа бис.

Сөөлгү хүннерде Югославияда херек кырында чарлыышкын боор турарының дугайында айтырыгга харыылааш, Юлий Квицинский Словенияның болгаш Хорватияның хамаарышпас чорукту чарлап, догуннатканының дугайында шиитпирлериниң чаңгыс талалыг шиитпирлер болганын онзалап айыткан. Ындыг шиитпирлерни Югославияның төп эргежагыргалары хүлээп көрбээн, даштыкыдан-даа деткимче албаан. Ынчангаш делегей ниитилежилгези чаңгыс аай, девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн Югославия турарын күзеп турар.

Президент байыр чедирген

ВАШИНГТОН. ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри А. А. Бессмертныхтың АКШ-та ажылчын аян-чорук кылып чеде бергенинге президент Дж. Буш байыр чедирген. Президент Ак бажыңга чыылган журналистер мурнунга чүве чугаалап тургаш, совет министрниң аян-чорууң байдалдың «эки демдээ» кылдыр үнелеп көргеш, бедик деңнелдиг совет-америк ужуражыышкынны июльдуң төнчүзүнде Москвага эрттиреринге белеткенириниң үези четчир боор турарын айыткан. Ак бажыңның дыңнатканың ёзугаар алырга, А. А. Бессмертных биле күрүне секретары Дж. Бейкерниң ажылчын ужуражыышкыннары бөгүн доостур ужурлуг. Оларның үезинде стратегтиг шаап халдаашкын чепсектериниң талазы-биле керээни ажылдап доозарының оруунда арткан айтырыгларны колдадыр көрүп турар.

«Экологтуг аштырыышкын»

НЬЮ-ЙОРК. «Хай националдыг күштерниң Персия мугулдурунга дайынга тиилелгези оларның экологтуг буураашкыны-биле доозулган». Бойдусту камгалаарының айтырыгларының талазы-биле АКШ-та эң-не ат-сураглыг хөй-ниити организацияларының бирээзи болур «Уорлдуотч» ниитилелдиң илеткел-бижииниң эгезинде ол дугайын айтып турар. «Кувейт шынап-ла харын хостаттынган-на харын, ынчалза-даа дайын болган девискээр экологтуг айыыл-халаптың чери болу берген-дир» — деп, ында чугаалап турар. Өрттеникпчалбыыштаган муң-муң нефть агаарны аажок хирлендирген; төгүлген канчаар-даа аажок хөй нефть чаптылгаш, Персия мугулдурунуң суунда бүгү дириг бойдусту узуткап турар; Ирактың хөй санныг химиктиг болгаш ядро-луг-даа бүдүрүлгелеринче бомба согуушкуннары ол девискээрни хораныг бүдүмелдер-биле халдавырлыг болдурган; дыка хөй бажыңнарны болгаш албан черлерин чылча шаап, узуткаан чорук ол чурттуң чонунуң ортузунга халдавырлыг аарыгларның нептерээрин болгаш аш-чуттуң кедерээрин болдурган.

Месилдежиишкинден өлгеннер

БЕЛГРАД. Словенияның «Кызыл Крест» ниитилелиниң сөөлгү санаашкынының ёзугаар алырга, ол республикага боо-чепсектиг месилдежиишкиннерниң үезинде 62 кижи өлген боор турар. Югославияның улусчу армиязы эң хөй чидириглиг боор — 39 кижизин оскунган деп июль тоста дыңнаткан. Өлгеннерниң аразында — Словенияның девискээр камгалалының дөрт төлээлекчизи болгаш республиканың иштики херектер министерствозунуң дөрт ажылдакчызы база бар болган. Ол ышкаш месилдежиишкинниң уржуундан тус черниң дөрт чурттакчызы болгаш 10 даштыкы хамаатылар база өлгеннер. Балыглаткан кижилерниң ниити саны 315 четкен турган. оларның аразында Югославияның улусчу армиязының 163 солдаты болгаш офицерлери бар.

Негелдеви күүсетсе-даа...

ДЕЛИ. Индияның Ассам штадының чазаа моон мурнунда «Ассамның хостаарының каттышкан фронтузунуң» тудуп алгаш барганы 14 кижилерни, оон иштинде совет специалист Сергей Грищенкону хостап, орнап алыры-биле ук фронтунуң 650 дайынчыларынга келдерел көргүскениниң дугайын чарлаан турган. Экстремистерниң бүгү негелделерин шуптузун күүсеткен. Ынчалза-даа «Ассамның хостаарының каттышкан фронтузу» дээр экстремистер бөлүглежиишкиниң төлээлекчизи оон соонда, совет специалист Сергей Грищенкону «дезер дээш бар чорда» боолап кааның медеглээн.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

ТЫВАНЫҢ АРАТ ШЕРИИ

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының күчүлүг чалгыы-биле 1921 чылда Тываның улусчу революциязы тиилээн. Бүгү Тываның тургузукчу Улуг хуралы 1921 чылдың август 13-те ажыттынгаш, Тываның тускай догуннаан национал күрүнези — «Таңды-Тываның Улусчу Республиказы» тургустунган деп чарлаан.

1924 чылдың чазынында феодал Куулар Сумуякка, Монгуш Нурзатка баштаткан Хемчик феодалдарының контрреволюстуг тура халыышкыны Тываның улусчу революциязының чаалап алыышкыннарынга, революстуг Тываны Совет Эвилелинден чарар дээш, өлүмнүг айыылче ыйыдып келген. Диргелип келген ол айыылды чайладыр бирги черлениң сорулгазы ТАРН-ның мурнунда бүгү хемчээли-биле тургустунган. 1921 чылдың төнчүзүнде ТАР чазаа күрүнениң албан черлерин камгалаар, хөй-ниити корум-чурумун тудар сорулга-биле 30 кижи составтыг шеригжиткен отрядты («Үжен», азы «чарылга шериги») тургускан. «Үжен шериг», «Дөртен шериг» деп ыр ынчаарда тывылган. Ынчалзажок ол даңгыраан берген ёзу-лүг шериг эвес, хеп-формазы, дайынчы боо-чепсээ болгаш устав-дүрүмү чок, аът-хөлүн, аъш-чемин, идик-хевин боттары хандыртынар, өглерге чурттап, боттары аъш-чем кылып чип, бижик билбес, кандыг-даа өөредилге-кичээл кылбас, колдуунда-ла шагдаа-чарылганың хүлээлгезин күүседип, албан бижии чедирер, элчилеп, кижилер кыйгыртыр кижилер турган. Топунуң кырындан кеткен кара кандаазының хөрээнде «Чазактың чарылгазы» деп моол бижимелдиг, ол барык оларның ылгавыр демдээ, шынзылга барымдаазы хевирлиг турган.

«Үжен шеригниң» баштайгы чанчыны Кыргыс, азы Бай-Кара Тактан (чамдык документилерде Оюн Чүнчүк-оол) турган. Тактан Хомду дайынындан бир холунун улуг эргээ чок чаңып келгени-биле чоп ону «Тактан маадыр» деп адаар апарган, а «Үжен шеригниң» чөвүлекчизи моол партизаннарга хелемечи чораан Ядрышников («Комбу-Баадор») деп кижи турган.

ТАРН-ның III съездизи (апрель 1924) Хемчик феодалдарының контрреволюстуг тура халыышкынының уржукчылдагазының болгаш оон-биле холбаштыр чуртта тургустунган политиктиг байдалды чугаалашкаш, ТАР-ның үргүлчү турар революстуг шериин тургузар деп доктаадкан. Ол ышкаш феодал-теократтарның бөлүглелдериниң база орус кулактарның улусчу революцияга удурланган кыжаныышкыннары чидигленип турарын барымдаалааш, ТАР-ның чазаа Совет чазактан ТАР-ның девискээринче совет шериг кезээн түр киирерин дилээнин езугаар. Кызыл Арминың аъттыг эскадрону 1924 чылдың июльда Тываже интернационалчы хүлээлгезин күүседип, түр кирип келген.

Тывага чурттап турган ССРЭ хамаатыларының бот эрге-чагыргазы болур РСТК-ның (Русская самоуправляющаяся трудовая колония — Орустуң бот-чагыргалыг күш-ажыл колониязының) күүсекчи комитеди тускай шериг кезектиг турган.

ТАРН ТК-ның Иргит Шагдыржапка баштаткан чепсектиг отряды революсчу тыва партизаннарның, РСТК-ның шериг кезээниң болгаш орус большевиктерге баштаткан кызыл партизаннарның күжү-биле Хемчик феодалдарының 1924 чылдагы контрреволюстуг тура халыышкынын ол чылдың августа чылча шапкан. Тываның улусчу революциязының чаалап алыышкыннары камгалаттынган. В. И. Ленинге баштаткан Октябрьның социалистиг Улуг революциязының оттуг чылдары ТАР-ның тускай догуннаан национал күрүнезиниң салым-чолун алганың тыва улус кажан-даа утпас.

ТАРН-ның III съездизиниң шиитпирин ёзугаар, 1924 чылдың сентябрь 28-те ТАР-ның Улустуң II Улуг хуралы ТАР-га үргүлчү турар Чепсектиг Күштерни тургускаш, эгезинде 50 кижи составтыг аъттыг эскадронну Оюн Мандан-оолга командылады тургускан, а шериг сургакчы-чөвүлекчизи Горшков, ооң хелемечизи аңаа дайынчы Салчак Тока турган. Араттың революстуг шерии (АРШ) ооң эгелеп үндезилеттинген. **1924 чылдың сентябрь 28-ти ТАР-ның арат шериниң төрүттүнген хүнү** деп, тыва улус санап чорааны черле үнлезинниг.

АРШ Совет Эвилелиниң маадырлыг Кызыл Армиязының үлегер-чижээ-биле организастаттынгаш, ооң дайынчы уставтарын ёзугаар бодунуң дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерин, арга-шиизээзин Кызыл Армиядан чалаттырып келген мергежилдиг шериг эртемниг сургакчы-чөвүлекчилериниң дузазы-биле доктаамал бедидип келген.

ТАР-ның Чепсектиг Күштериниң үндезини аъттыг шериг эскадрону тургустунган хүнүнден эгелээш-ле ССРЭ-ниң Кызыл Армиязының дайынчы уставтарын удуртулга болдуруп, дайынчы боо-чепсээ, дериг-херекселдери-биле четчири-биле чепсеглеттинип, оон хеп-формазын, ылгавыр демдектерин ол хевээр эдилеп турган.

Тываның арат шериниң удуртуп баштаар командирлерин 1925 чылдан эгелээш, ССРЭ-ниң Кызыл Армиязының ортумак болгаш дээди школаларынга четчири-биле белеткеп турган. 1925 чылда эң-не баштай Оюн (Иван) Уваңгурну, Оюн Мандан-оолду, Күжүгет Серенни, Куулар Ортун-оолду, Түлүш Дагбалдайны Тверьде аъттыг шеригниң ортумак школазынче өөредип чоруткан.

1940 чылдан эгелээш, ССРЭ-ниң Шериг академияларынга АРШ-тың командылаар составын белеткээрин идепкейжиткен. М. В. Фрунзе аттыг академияны полковник Монгуш Сувак, подполковник Семен Севен дооскан, а К. Е. Ворошилов аттыг академияга генерал Семен Шома өөренип турган. Ынчангаш АРШ-тың командылаар болгаш политиктиг составының эң көвей кезии Кызыл Армияның ортумак болгаш дээди школаларынга белеткеттинген-дир.

Тываның аъттыг эскадронунуң дайынчы мөзү-шынарын бедидеринге оон биче даргаларының, аңаа дайынчыларының болгаш шериг албанынга чаа кээп турарларының шуптузунуң бижик билбес чоруу (1930 чылга чедир-ле Тываның шериниң 90 чыгыы хуузу бижик билбес турганы) шыңгыы шаптык болуп турган. 1925 чылда ТАРН-ның IV съездизи эскадронуң дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерин шиитпирлиг экижидер сорулга-биле, эскадронга моол бижик өөредилгезин эгелээр деп доктааткаш, дайынчыларның идейполитиктиг деңнелин улусчу революцияның идеяларынга дүүштүр бедидерин эскадронуң командылалынга даасткан. Эскадронуң бодунуң бүгү составынга политиктиг өөредилгени ТАРН ТК-ның программазы-биле чорудуп эгелээн.

Тываның улусчу армиязының дайынчы шынарын, командирлериниң болгаш дайынчыларының политиктиг билиин бедидеринге ВКП (б)-ның ТАР-га турган райбюрозу, РСТК-ның күүскому доктаамал дузазы-биле турган: Совет чазактың чөпшээрелин ёзугаар Тываның шериин шериг чөвүлекчилери-биле, дайынчы боо-чепсек, ок-чемзек, идик-хеп-биле хандырып турган, а Тываже түр кирип келген аъттыг эскадронуң политажылдакчылары дайынчы болгаш политиктиг белеткелдериниң экижидеринге Тываның арат шериниң командылалынга боттут дузалашпышаан, тыва эскадронну шефке алган.

1926 чылдың ноябрьда ТАР-ның Улустуң IV Улуг хуралы АРШ-тың тургустунганың эң-не баштай ТАР-ның Конституциязынга хоойлужудуп бадыткаан. АРШ-тың албанынга шериг назылыгларны чыл санында келдирип эгелээн.

ТАРН-ның башталгазы-биле, улуг Совет Эвилелиниң акылыңма дузазы-биле Тываның араттың революстуг шериниң дайынчы болгаш политиктиг шынары улам бедип турган. Ол 50 кижи составтыг аъттыг эскадрондан аъттыг дивизионга, дивизиондан аъттыг полк чедир өскен. Болунун туруп келген 20 чылдарында (1924-1944 чч.) Тываның улусчу революциязының чаалап алыышкыннарын, ТАР-ның иштики болгаш даштыкы политиктиг туружун, тускай хамаарышпас догуннаашкынын идегелдиг-биле камгалап шыдааның улусчу революцияның 70 чылында демдеглээри өөрүнчүг-дүр.

Тыва болгаш ССРЭ чазактарының дугуржулгазын ёзугаар, Тывага түр турган Кызыл Армияның аъттыг эскадрону 1929 чылда ТАР-дан чуртунче чаныпкан, а Тываның ажылчы чону Кызыл Армияның дайынчы кезээн байырлыг байдалга чылыы-биле үдээн. Совет чазактың чөпшээрээнии ёзугаар эскадронуң дайынчы боо-чепсээн, ок-чемзээн, шериг дериг-херекселдерин АРШ-тың командылалынга белек кылдыр хүлээдип берген, а Сибирьниң шериг округунуң дайынчы Кызыл тугу АРШ-ка мөңгезиби-ле кадагалаттынып арткан. Ол тук ам Аллан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң бир залында.

1934 чылда АРШ-тың аъттыг кызыл дивизионун аъттыг полк кылдыр эде тургускан. 1933 чылда кожууннарга шериг кезектерин тургускаш, чыылдалыг дайынчы өөредилгени чоруткан. Аъттыг полктуң командир-комиссары полковник Семен Шома, штаб начальниги Михаил Кызыл-оол турган. Шериг сургакчыларынга чаладып келген хөй совет офицерлер ажылдаан: Горшков, Новиков, Шилов, Смахтин, Воронов, Рудик оларны ам-даа сактып ор мен.

1936 чылда М. В. Фрунзе аттыг шериг академиязын эң-не баштай Лакпа Оюн доозуп келгеш, аъттыг полктуң командир-комиссарынга томуйлаттырган. Тываның улусчу армиязының албанынга бышкан шериг билиглиг, ажылынга мергежип бердинген Семен Шома, Лакпа Оюн, Чоолу (Яков) Норбу, Хертек (Григорий) Шилги-Бызаа, Түлүш Кечил-оол, Чоолу Кидиспей, Семен Севен, Монгуш Сувак, Оюн Оолак, Салчак (Иван) Тавыа, Монгуш Сат, Куулар Дончут, Сат Бурзеккей, Түлүш Нурсат, политажылдакчылар Монгуш Байысклан, Мааңы Момбужай ышкаш эштер шериг албанын эрттирип турган. Аъттыг полктуң комиссары, полк командириниң политика талазы-биле оралакчызы Иргит Бадра, Артем Борбак-оол, Александр Эртине болгаш өскелер-даа турган.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээри билек, АРШ-тың дайынчы амыдыралын фронтуда тургустунган дайынчы байдалга чоокшулаштыр эде тургускан. Долу эвес мобилизацияны чарлааш, курлавырда турар офицерлерни шериг албанынга катап келдирткен, шериг назылыгларның чамдыызын АРШ-ка келдирткен, кожууннарга шериг кезектерин тургускан. аъттыг полктан аңгыда девискээр барымдаалаан чадаг полкту база тургускан. Кызылга политажылдакчылар школазын ажыткан, АРШ-тың составынга танкистер взводун эң-не баштай тургускан. АРШ-тың сан составы 2,5 катап өскен. Кызыл Армияның академиязының командылакчы офицерлерин дүрген белеткээр дээди курзунче капитан Түлүш Кечил-оолду баштадыр бөлүк офицерлерни, чаа дайынчы самолёттарны шиңгээдип алыры-биле шериг ужар-чуул школазынче Чили Чимит баштаан бөлүк тыва кожуулакчыларны аъткарган. АРШ-тың кезектериниң дайынчы болгаш политиктиг белеткелдериниң программазын чаарткаш өөредилгени, ооң иштинде тактиканы, боодалгаиы дүн-хүн дивейн, хат, чаъс-боран хамаанчокка чорудуп эгелээн. АРШ-тың дайынчы даңгыраан чаартып чогааткаш даа даңгыракты хүлээп ап тура, «Араттың революстуг чазаанның дужаалы-биле мээн Ада-чуртум Совет Социалистиг Республикаларның Эвилели болгаш мээң Төрээн чуртум Тыва Арат Республиканы камгалаарынга кезээде белен мен!» деп, шериг албанныглар байырлыг байдалга илеткеп турганнар.

Тыва эки турачылар боттарының интернационалчы дайынчы сорулгазын фашизм-биле карак кызыл сегиржип алыышкыннарга, эрес-дидимин көргүсүшкаан, маадырлыы-биле күүсеткеш, ССРЭ-ниң болгаш ТАР-ның орден, медальдарыбиле шаңнадып, оңмас алдарбиле боттарын болгаш тыва улусту бүргеткеннер. Эки турачы тыва танкист Чүргүй-оол Хомушку болгаш тыва эки турачы аъттыг эскадронунуң командири, гвардейжи капитан Түлүш Кечил-оол Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атка төлептиг болганнар. Ол ышкаш Тывадан фронтуга барган Михаил Бухтуев болгаш Александр Семирадский Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты алганынга Тываның чону чүрээниң хаазындан өөрүп четтирген.

Тываның араттың революстуг шерии — АРШ Тываның национал революциязының болгаш Улуг Октябрьның төөгүлүг чаалап алыышкыннарын карак огу дег камгалаар ыдыктыг хүлээлгезин эрес-маадырлыг күүсеткеш, Совет чурттуң төөгүзүнде алдын үжүктер-биле мөңгеде бижиткенин Тываның улусчу революциязының 70 чыл оюнда сеткил ханган демдеглеп турар бис. Арат шеригнге бараан болуп чораан, ам халажылгада турар хоочун офицерлерниң, биче даргаларының болгаш дайынчыларының (оларның саны ам дыка эвээжээн) кызыл партизаннар-биле болгаш Ада-чурттуң ыдыктыг дайынының хоочуннары-биле ужуражыышкыны Улусчу революцияның 70 чыл оюнуң бүдүүзүнде эрттирер болза, политика талазы-биле улуг ужур-уткалыг деп санап, Самагалдай суурда чурттап турар, АРШ-ка болгаш Совет Армияга 1942-1947 чылдарда бараан болуп чораан, ам халажылгада Оюн Сереновия Кара-оолдуң бо талазы-биле четтикпейн турар эгелекчи саналын деткип тур мен.

Артем БОРБАК-ООЛ.
АРШ-тың аъттыг полугунуң командириниң политика талазы-биле оралакчызы чораан. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, халажылгада полковник.

ШКОЛА: чаа базымнар

РЫНОК болгаш АМЫДЫРАЛ

Бо эртип турар өөредилге чылында Барыын-Хемчиктиң 13 ортумак школаларынга 8 муң өөреникчи хаара туттунган турган. Өзүп орар салгалды ниитилелге ажыктыг күш-ажылга кижизидери, келир үеде боттарынга херек тускайлаң амыдыралга белеткээри улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының чугула сорулгазы болуп турар. Чоокта чаа журналист Александр Хертек аңаа барып, райкүүскомнуң улус өөредилгезиниң эргелекчизи Эрес-оол Будупеевич Монгушка ужурашкаш интервью алган. Ону парладывыс.

— Өөредилге мастерскаяларының ажылы, материалдыг баазазы кандыгыл?

— Школа бүрүзүнде мастерскаялар бар-даа болза, эдилели, ажылы, дерилгези, ниитинде салдынган эт-херекселдери эрги, шынары шоолуг эвес, ээвээш. Кызыл-Мажалыктың № 1 школазында хоочун башкы Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниң эдилекчизи Степан Кужугеттиң эргелекчилээн мастерскаязы өскелеринден ылгалдыг. Верстактар, ыяш аймаан, демир-дести дилгирер, кезер, чондурар, хаарылгалаар, хоюглаар, өрүмнээр станоктар, материалдар четчир. Ол-ла суурнуң № 2 школазында башкы Хирликей-оол Салчактың эргелекчилээн мастерскаязы-биле каттышкаш бо чылдың баштайгы үш айларында 1010 рубльге чоннуң херегцел бараанналын бүдүрүп саткан. Ол болза мурнунда көрүнчүктүг чунар-демирлер, столдар, сандайлар, тон аарлар болгаш өске-даа чугула эдилелдер-дир. Кызыл-Мажалыктың № 2, Ак-Довурактың № 2 школаларында Урана Эрес-оол биле Ольга Крипанның өөредип турары уругларынга сыртык, чоорган хаптарын, платьелерни, фартуктарны даараткаңы көөрге, фабрикага кылганындан дудак чок көстүр.

Эрги-Барлык школазында Аракаа Хомушку чагаадыкчы ёзу-биле ажылдап, моторлуг шанакты өөреникчилеринге кылдырткан, республика делгелгезинге киирген, мактаткан. Бо башкының районнуң күш-ажыл башкыларынга ажык кичээлди эрттиргени өөредиглиг, солун болган. Эрткен бирги кварталда мастерскаялар өөреникчилерниң кужу-биле 2569 рубльдиң херегцел бараанналын бүдүргеш, чонга сайгарган. Четпестерни база айтыр апаар. Школа удуртукчуларының харысалга чогундан Барлыкта мастерскаяга тургузар станоктар мынчага чедир чедишпес. Дөң-Терезин, Хөндөлең школаларында башкылар безин чок. Келир чылдан эгелээш, өөредилге мастерскаяларын кооператив хевирлиг бүдүрүлге мастерскаялары кылдыр эде дериири, чүгле ажыктыг чүүлдерни бүдүрери, программаны эскертири көрдүнген. Бо чылын 9 муң рубльдиң херегцел бараанналын бүдүргеш, 1992 чылда ону 10 муң рубльге чедирерин планнаан. Өөреникчилерни экономиктиг билиглер-биле чепсеглеп, мергежил шилип алырынга өөредир.

— Эрес-оол Будупеевич, Ак-Довуракта өөредилге-бүдүрүлге комбинады бар болгай. Оон ажылынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Оон турар бажыңын септеп, дериг-херекселдерин тып салып, ажылдаар кадрларны четчелээш, ажыктаныбыстан бээр ам ийи чыл эрткен. Баштайгы үеде «Тыва даг-дугу» комбинаттың администрациязы акша-хөреңги талазы-биле дузаны көргүскен. Ак-Довурак хоорай биле Кызыл-Мажалык суурнуң 5 ортумак школаларының үстүкү класстарының өөреникчилери аңаа барып, янзы-бүрү мергежилдерге өөренип эгелээн. Хоорайның бүдүрүлгелери ону шефке ап дузалажыр дугайында райкүүскомнуң тускай шиитпири бар турган. Рынок экономиказынче шилчиишкинге сылдагылааш, сөөлгү үеде чамдык бүдүрүлгелер аңаа деткимче көргүзеринден ойталаан. АТБ-ның администрациязы уругларны автобус-биле хандырарын соксаткан. «Тыва даг-дугу» комбинат аазаан акшазының чамдыызын бербээн. Өөредилге-бүдүрүлге комбинадының директорунга ниити кижи солушкан. Амгы директору Х. К. Ховалыг ажылды чогумчалыг кылдыр организастап чадашкан. Аңаа райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң хөй акша-хөреңгизи чарыгдаттынып турза-даа, эки түңнел көзүлбээн. Ажы ээвээш, азыралда турарын эрткен кварталда чүгле 232 рубльге чоннуң херегцел бараанналын бүдүргени тодаргай бадыткаан. Моон соңгаар оол ажылын үениң негелдезинге дүүштүр эде кооруу негеттинер.

— Школаларның дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

— Рынок экономиказынче шилчиишкиннин амгы нарын болгаш берге үезинде дузалал ажыл-агый ыяап-ла херек. Бо чылдан эгелээш көдээ школалар күрүне хандырылгазында турар өөреникчилеринге чиртир картофельди, ногааны олуртуп алырын, эъдин, сүдүн алыр малды тударын дүгүрүшкан. Ынчалза-даа четпестер бар. Шекпээр школазы мурнуку чылдарда хаванны 70 баш чедир өстүрүп, шээр малды азырап эгелээнин мактап, деткип турдувус. Ам ону теттеглеп алган-дыр. Чамдык школаларның удуртукчулары азырап турар мал-маганын чизеге киирбес, чажырар, банкыга тускай агар сан ажытпас, киирип алган акшазын өске кижилерге шыгжадыр, самчыгдаар таварылгалар бар. Шак мындыг эпчок байдал Барлык школазындан хыналда үезинде илерээн. Ам ону учётка ап, чурумчудар бодап тур бис.

— Өөреникчилерниң чайгы күш-ажылын канчаар организастааныл? Совхозтар, бүдүрүлге черлери-биле керээлер чардынган бе?

— Ак-Довурактың, Кызыл-Мажалыктың 5 школаларындан 514 өөреникчи аңгы-аңгы күш-ажылчы отрядтарга үстүп алгаш, хоорай, суур паагайжыдылгазында, чыжыргана өстүрер плантациязында, автотранспорт бүдүрүлгезинде, спорт комплекизинде, «Тыва даг-дугу» комбинаттың ногаа өстүрер черинде, чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелинде, даараныг трикотаж фабриказында ажылдап турар.

Көдээ школаларның 170 өөреникчизи күш-ажыл болгаш дыштаныылга лагерьлеринге барып, хову-шөлдерде картофель, ногаа, тараа болгаш мал чеми культураларын өстүрүп турар. Оларны көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының профэвилел райкому хүнзе кижи бүрүзүнге 3 рубль 80 көпеек өртектиг чиигсткен аъш-чем-биле хандырган. Бо чылын телевирлиг ажылдаар өөреникчилерни боттарының күзели-биле шилип алган. Ийи талалыг керээлер чардынган. Чайгы күш-ажылдың планнарын апрель 15-те улус өөредилге килдизиниң чөвүлелинге баш удур бадылаан.

— Доозукчуларны ажылга тургузар, улаштыр өөредир талазы-биле чүнү планнап тур силер, Эрес-оол Будупеевич?

— Бо чылын 9-ку классты 624, 11-ги классты 416 кижи дооскан. Барлык, Эрги-Барлык школаларының чамдык оолдары трактор башкарарының документилерин алган. Ортумак, дээди өөредилге черлеринче дужаар өөреникчилерниң дансызын тургускан. Совхозтарның, бүдүрүлгелерниң, организацияларның удуртукчулары-биле доозукчуларны ажылга киирер дугайында чугааны кылган. Тоску класстарны доосканнарның хөй кезии школаларынга өөредилгезин уламчылаар. Райкүүскомнуң, Ак-Довурак хоорукүүскомнуң чанында ажылга киирер комиссияларның мурнунга айтырыгны база тургускан бис. Бистиң күш-ажыл кижизидилгезин экижидер дээш ап чорудуп турар бүгү хемчеглеривис орнувусту солуур аныяк салгалды тускайлан амыдыралга белеткээринче угланган.

Бүдүрүлгелер болгаш организациялар, кооперативтер болгаш биче бүдүрүлгелер удуртукчуларының кичээнгейинге

БРОКЕР КОНТОРАЛАРЫНЫН ТУРГУСТУНУП ЭГЕЛЭЭНИНИН ДУГАЙЫН

«БАЙКАЛ БИРЖА» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИНИН ТЫВА САЛБЫРЫ ДЫННАДЫП ТУР

«Байкал биржа» АНК-зының Тыва салбырының брокер конторазы — ол дээрге бодунуң өмүнээзинден болгаш биржада бүдүрүлгелерниң, организацияларның даалгазы-биле ажылдап турар, юридиктиг албан черинин статузун эдилээн коммерциялыг бүдүрүлге-дир.

«Байкал биржа» АНК-зының Тыва салбыры биче бүдүрүлге хевирлиг брокер конторазын тургузарынга эргежок чугула документациялыг болгаш оон-биле: брокер турар орансаваны арендалаары, регистрациялаары, агар сан ажыдары-биле, а ол ышкаш херек апарганда брокерлер шилип алыры-биле холбашкан чарыгдалдарны бодунга алырынга белен. Ындыг тавырылгала болунуң чөпшээрежилгезин, брокерлерниң санынга кирер кижилерниң дансызын, оларның паспорттарында бижилгелерни, брокер конторазының адын бижимел-биле дамчыдар.

«БАЙКАЛ БИРЖА» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИНИН ТЫВА САЛБЫРЫ БАРААННАРНЫ САЙГАРАРЫНГА БОЛГАШ САДЫП АЛЫРЫНГА ЧАГЫГЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АП ТУРАР

Садып алыкчыларга дараазында биржа бараанналын сүмелеп турар:

тудуг болгаш кааcталга материалдары;
сантехниктиг дерилгелер;
металлдан кылыглар;
автотранспорт техниказы болгаш аңаа артык кезектер;
медицина дериг-херекселдери болгаш эм үнүштер:
аъш-чем продуктуларының, культура-амыдырал хандырылгазының бараанналының чамдык хевирлери.

Биржа саарылгазынга киржип тургаш, бараанны эң ажыктыы-биле садып-даа, садып ап-даа азы солчуп-даа, Россияда болгаш чуртта негелде хереглелдерниң байдалының дугайында информацияны ап болур силер.

Биржаның ачы-дузазын ажыглаңар!

«Байкал биржа» акционер ниитилели-биле чүгле кады ажылдап тургаш, коммерция талазы-биле ажылгырдывыңгыр чорууңарны бүрүнү-биле көргүзүп, бодуңар баш миннир кижи болуп шыдаар силер. Садыг ажылы чорудар талазы-биле арга-дуржулгалыг азы ол талазы-биле арга-дуржулгалыг болурун күзеп чоруур кижилерниң садыглажыышкынга киржип эгелээр черлери — Бурят, Тыва, Якут республикалар, Иркутск, Чита болгаш Кемерово областар ол-дур.

Байкал биржазы Россияның бараан-чиг эт биржазы-биле кады ажылдажылганы ажыдып алган, ук биржа 4 млрд. рубльге бараан рыноктуг. Олче дадажыңар.

«Байкал биржада» брокерниң ажылдаар черинин өртээ—чуртта эң чиик—чүгле 5 млн рубль.

Боттарыңарның брокер контораларыңарны ажыдып алырынче дадажыңар.

Бодунуң хуула ажылы —ол дээрге чараш, үеге дүүшкен болгаш орулгалыг болур үүле-дир.

Байкал биржазы — ССРЭ-ниң Азия кезээнде эң улуг биржа — силерниң коммерциялыг чедишкинниг болурунарга ол бүзүрээр-даа!

«БАЙКАЛ БИРЖА» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИНИН ТЫВА САЛБЫРЫ.

АДРЕЗИ: КЫЗЫЛ ХООРАЙ, ЛЕНИН КУДУМЧУЗУ, 32 (РЕСКОМ БАЖЫҢЫНДА). ТЕЛЕФОННАРЫ: 3-04-02, 3-67-14, 3-00-14.

БҮЗҮРЭЭР МЕН

Ажылдың аары, чиигi база турар. Аар дээрге херээженнерниң кадыынга хоралыг мергежилдер болур. Ынчалзажок бистиң херээжен чонувустуң кылбас-туттас чүвези чок болдур ийин. Херек болза, эр улустуң ажылчын туруштарын-даа ээлептер. Ол хире шиңээлиг, деңэргелиг бис. Ынчалзажок кызыр иштиң бүдүрүкчүлүү —ажылчынның мергежилинде, аңаа мергежээнинде. Маңаа парикмахерниң мергежилин чижеглекседим.

Ол мергежил база берге ажылдыг деп санадым. Оон ажылдакчылары бүдүн хүн дургузунда бут кырынга туруп келир. А бир хүнде чеже кижи баштарын таартыр-дыр че! Ам чамдык парикмахерлер эр, херээжен улустуң баштарын таарар, дыдыраттыр — калбак билиглиг ышкажыгай. Кижи бүрүзүнүң арын-шырайы чаңгыс аай болбас, оларның овур-хевиринге таарыштыр бажының дүгүн кылыры ындыг-ла белен эвес ажыл. Баш дүгү кегерип кээрге, кижиниң овур-хевири көзүлдүр-ле бир янзы болу бээр. Ону баш таарар мастерлер эки билир. Ындыг кижилерниң бажының дүгүнге бедик мергежилдиг мастерлер дегген соонда, сыр өске апаар. Ол хире хуулгаазын холдут улустур.

Ындыг хуулгаазын холдуг мастерлер Кызыл-Мажалыкта база бар. Олар мергежилиниң бадыг мастерлери-дир. Урана Оржак биле Рада Хертек оларны улуг-биңии чок хөлчок билир. Ынчанмайн канчаар, бо кыстарның ачызы-биле чоннуң даштыкы хевири аян-шиңчилиг болуруп аңаа барган хереглекчилер пат билир. Бо кыстарның ажылы чымыштыг, берге дээрзин чоокта чаа бажыңның көк дуктерин бүдүдуп чораашт, ханы бодандым. Аңаа 30 минута болдум. Бо үениң иштинде кыстарның ажылдаарын элээн хайгаарадым. Шевергиң холдары ол-бо чүкче караннаар, салаалары туттунгур ажылдап өөренгениң магадап ордум. Мени маңалып каан кадында 6 кижиниң баштарын таарып каапты. Оларның ужу ясля назылыг чаштар болду. Бичии улустуң бажының дүгүн таарары нарып. Олар үр олура албас, шылай бээрлер. Рада оларны аргалап тургаш, таарып каап тар болду. Ол ажылынга чаа-ла чыл чедип чоруур-даа болза, мергежилинге ол хире сонуургалдыын эскерип ордум.

— Ажылыңарга шаптыктап турар чүве бар бе?—деп, кыстардан сонуургадым.

— Ийе, бар. Херээжен улустуң баштарын дыдыраттыр химиктатар келбестээн. А ону айтырган кижи хүнүң кээр. Чамдыктары харын-даа бивке шугулдаарлар-дыр. Ол хандырылга бистен хамаарышпас болгай Шыжыгып, хорадаарга ыттаттайн эрттирип каардыр бис. Шынап-ла, барык ийи ай чүнү-даа албайн келдивис — деп, олар шыны-на чугаалады лар.

Бир эвес хандырылга холунда бар болза, шынап-ла, кыстар хереглекчилериң хомудатпас улус болду. Химиктатар бар болза, ажылынга дегүм дээрзин олар база чугаалап олуруу. Бо берге үеле химиктатар-биле хандырылга нарын дээрзи чугаажок. Ону бүдүрер заводтарның бүдүрүлгелеринде байдал амгы үеде та кандыг. Бо база-ла берге айтырыг. Рынок харылзаалары-биле бүгү ажыл угланган болганда, ону бүдүрер бүдүрүлгелер сададып турары чадавас. Бодумнуң амгы байдал-биле билир шаам ындыг. А парикмахер кыстар хандырылга экижирге, чурттакчыларын хомудатпас дээрзинге бүзүрээр мен.

Раиса ЧУДАК.

Эмчиниң сүмези

ЧҮНҮ БИЛЗЕ ЧОГУУРУЛ?

Аллергия дугайында айтырыгны кижилер удаа-дараа салып, аңаа тодаргай харыыны, делгеренгей тайылбырны алырын бодап турар апарган. Ол черле билдингир. Амгы үеле аллергия аарыглары нептеренгей болуп турар. Кижилер ол аарыгның чүдез база канчап тыптырын, ону болдурбазының хемчеглерин билип алыксап турар.

Эрте бүрүнгү шагдан тура кижилер аллергиядан аарып чораан. Бүрүнгү Египеттиң дангынaзы Нефертитиниң акызы ары шапкан соонда өлген.

Аллергия эртеми XX чүс чылдың эгезинде тургустунган, аллергия деп сөс медицина эртеминге 1906 чылда бижиттинген. Сөөлгү 30 чылдарда аллергия аарыгларының канчаар тыптып келирин өөренип эгелээн. Ол аарыг амгы үеде делегейде 3 дугаар черде. Аарыгларны хар-назын айы-биле чарып көөрге, 2 дугаар черде. Америкада аллергиядан 31 миллион, өкпе астмазындан 22 миллион кижи аарып турар. Австралияда — 5 школачының бирээзи-ле астмадан аарыг. Индейлерниң аразында ол аарыг чок. Кавказтың дагларында астмадан кижилер база аарбайн келген.

Аллергия дээр сөстү дортубиле очулдурарга «өскээр болу бээр» азы «өскерли бээри» дээн утказыг, азы кандыг-бир бүдүмелге организмниң таарышпазы кылдыр тайылбырлаттынып турар. Аллергиялыг саалдар чедирер ындыг бүдүмелди аллерген деп эдаар апарган. Оларны ийи улуг бөлүкке чарар. Коллуунда аллергеннер кижиниң организминге даштыкыдан кирер таварылгалар бар. Ону экзоаллергеннер деп адап турар. Оон аңгыда кижиниң эът-кежиниң иштинге үрелиишкиннер болганда, организмге аллергеннер тыптып келир, оларны эндоаллергеннер деп адаар.

Экзоаллергеннер 2 улуг кезекке чарлып турар. Бирээлеинфекцияныг (халдавырлыг) микробтардан, бактериялардан, вирустардан, грибоктардан тыптып келир. Ийиде — инфекция чок аллергеннер 4 бөлүкке чарлыр. Аъш-чем аллергеннери: инек сүдү, дагаа чуургазы, куш эъди, балык, апельсин, малина, кофе, какао, өске-даа чемнер хамааржыр. Үнүштер аллергеннери: чечектер, ыяштарның чечектери, агы, чашпан дээш, оон-даа аңгы.

Эмнер аллергеннери: аспирин, анальгин, новокаин, тетрациклин, пенициллин...

Бажың эт-севниң аллергеннери. Чижээ, бажың иштиниң довураанда каракка көзүлбес дириг бүдүмелдер бар, оларны микроскоп-биле көрүп болур. Бажында чурттап турар ыттың, моортайның, өшкүнүң, хойнуң кургуяа база аллерген боор болур. Аллергеннер кижиниң мага-бодунче янзы-бүрү оруктар-биле кирип болур. Аасты таварыштыр тынар органнар-биле, кештеп, чамдыкта эм сыкыртыышкындан. Ук аллергеннер кижи бүрүзүнге бир дөмей салдарлыг эвес. Бир кижиге чем аллергеннери, өске кижиге тарымал үнүштер салдарлыг. Чамдык кижилерде аллергеннерниң 3—4 янзы хевирлери бар. Ол чүге ындыгыл дээрге кижи бүрүзүнүн иммунитединден хамааржыр. Иммунитет дээрге-ле — организмниң аллергияга болгаш өске-даа аарыгларга удур камгалалы-дыр. Кысказы-биле аллергия деп чүл дээн айтырыгга ындыг язылыг харыылап болур.

Галина РОМАНОВА
Аллерголог.

Ондар ОХЕМЧИКТИН «Шериглен халашкаш...» деп фотоэтюду.

Бойдус болгаш кижи

КАЖАН ЧУРУМЧУУР ИРГИ?

Сессияларга-даа, хурал-суглааларга-даа, солуннарга-даа, телевидение болгаш радиогадаа бойдусту камгалаар деп чугаалап-ла турар. Херек кырында кандыг-даа хемчеглер алдынмайн турар. Кызылдың базаарын маңаа киирип көрейн. Мында шуут-ла «каадыржый» берген кижилер арыштың, теве-кудуруу, шаанак, сыын дазылы, шенне, казылган дазылы, бөрү оъду, кышкылаа сывы саткан оларын бо-ла эскерер кижи-дир мен. Өске-даа эм оъттарны бо-ла өртээн доктааткаш, байып орар кижилер эндерик боор-дур.

Хемнер, хөлдеривис, тайгатандывысты ап көрээл. Ол-бо обрастар, крайлардан келгилээн төтчеглекчи кижилер бистиң контроль чогувусту ажыглап алгаш, ая-мешин шелээ-чөпшээрел чок өлүрүп, кат-чимисти чыып алгаш, ону улуг өртекке садып, байып турар-дыр. Бо бүгүнү кижи бүрүзү хамааңчок, бистиң удуртуп баштап орар даргаларывыс безин кончуг эки билир. Ол хирезинде демисел кошкак.

Шак мындыг төтчеглекчи чорукка удур шиңгыы демисел чорутпайн, аңаа-ла билбээчеңнеп орар болзувусса, келир үеде ажы-төлүвүске, ажы-төлүвүстүң ажы-төлүнге чүнү арттырып каар бис? Черле мынчаш бүгү чүве кажан чурумчуур ирги?

Михаил ЧАМЬЯН.

БЫШПААНДА-ЛА

Кат, тооруктуң бышкарын манавайн, оларны элеккенне чыып, төтчеглээр чорукчуларның бары хомуданчыг. Тооруктуу чылан караа турда-ла, чыып каап тар боор-дур. Кызыл-каты, инек-караан, көк-катты база-ла ынчаар төтчеглеп каап тар. Чедир бышпаан кат, тооруктуу хөй-ниити черлеринге улуг өртекке садып орар улуг бичии кижилерни кижи бо-ла көөр-дүр.

Бистиң Чөөн-Хемчик районунуң боот а чижек кылдыр киирип көрейн. Алар-Теш, Кипенниг, Сөөскенниг, Кегээн-Булак тайгаларында амгы үеде Ийменин Баян-Таланын, СЭКП-ның XXII съездизи аттыг совхозтуң малчыннары чайлаглап турар. Бо черлерде чайлаглап турар малчыннарның мал-маганы аргаларже кирип, кат-чимисти саза базып, үрегдеп чорып турар. Чылдың-на ындыг боор чүве-дир.

Байдал мындыг дүвүренчиг турда, Чадааңаның ыяш ажыл-агыйының түс-түс черлерде бижиглаттынган арга эзамалдары чоон орнуунга тайылбыр ажылын дээштиг чорудар ужурлуг.

Шойдаар ДУВЕНДЕЙ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

ИЮЛЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Мультфильмнер. 9.30 «Эжинниң оожум ажылдывыт». Барымдаалыг фильм. 10.00 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 10.45 «Кузел бүтпейн баарга». 12.00 ТМА. 12.15 «Маппет-шоу». Хөй сериялыг телефильм-концерт. 5-ки 6-гы серияларлы. 13.05 «Зеленчуктуң эрии ле». 13.35—14.30 «Моол кижи болгаш аът». Барымдаалыг фильм.

* * *

15.15 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү серияы. 16.20 Мультфильм. 16.35 Авам, ачам болгаш мен. 17.05 Уругларга — фильм. «Чашкы назынның сөөлгү чайы». 3-кү серияы. 18.10 Поэзия минуталары. 18.15 Чугула интервью. 18.30 ТМА. 18.45 Людмила Рюмина. 19.35 «Сөс». Даштыкыда орус улустуң культуразы. 21.00 Үе. 21.40 «ВиД». 01.40 ТМА. 02.00—03.05 В. Шукшин. Телешин.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 «Ажылгыр кижиниң эртени». 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.50 «Ийиги тынышы». Уран-чечен телефильм. 2-ги серияы. 9.55 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 6-гы серияы. 10.50 Фильм-концерт. 11.30 — 13.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.15 Уругларга фильм. «Каларты Янка». 2-ги серияы. 14.20—15.35 Телеконкурс.

* * *

17.15—19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.30 Театр болгаш кино артистериниң ачы-дуза чедирер концерти.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Уругларга—фильм. 19.05 Медээлер. 19.15 Концерт. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, даштар!». 20.30 «Мөңге бо черге» Телефильм. 21.00 Үе. 21.40—00.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 21.55 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылының дугайында отчёт. 00.00 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады. 00.50 — 03.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 02.50—03.15 «К-2». Москва кинофестивалында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Гомо советикус. «Улуг вальс». 19.15 — 20.15 «Өгбүле» телепрограммазы.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Харылзааның Новосибирск хоорайда электротехникумунга өөренирин күзээннерин шилип алырын Тыва ССР-ниң күрүнениң харылзаа болгаш информатика бүдүрүлгези («Россвязьинформ») чарлап турар. Өөренир тускай эртемнери: автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радио харылзаазы болгаш радио дамчыдылгазы, телеграф харылзаазы болгаш медээлер дамчыдылгазы.

Өөренирин күзээннерниң электротарылзааның Новосибирскиде техникумунче чорудар, олар бо чылдың август 5-тен 31-ге чедир аңаа белеткел курзунга өөренир, оон сөөлүнде техникумга кирериниң шылгалдалары эгелээр.

Бодунуң шилип алган тускай эртемин айытпышаан, билдириишкинниң техникум директорунуң адынга чорудар. Аңаа кожар документилер: ортумак билиниң дугайында документиниң боду, тускай ортумак өөредилге черин доосканының дипломун, документерин айтыр. 3х4 хемчээлдиг алды фоточуруук. № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы.

Документилерни бо чылдың июнь 20-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Документилерни чорудар аарес: 667000. Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 53, Тыва АССР-ниң информатика бүдүрүлгези («Россвязьинформ»). Калдлар килдизи, телефоннары 2-48-12, 2-23-90.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Искатель» кооператив хой дүгү арыглаар улуг эвес машинаны туда сачажылга аяшилчидилге-биле хол-биле ажылдадыр арыглаар машинаны чоннан садып ап турар. Ол ышкаш бажыңынга күүселдип бээр ажылдарны кылыр чүн ээрикчилерин, эргикчыларны (хол-биле) дааранып машиналыг дааранықчылар ны, бажыңынга аягы-кеш эттээр кижилерни агыдан кылгаар дааараар 3823 машиналыг дааранықчыларны ажылче чалап турар.

Кооперативтиң адрези: Кызыл хоорай Чүлдүм кудумчузу, бажың № 42, инвалидтерниң Кызыл хоорай ниитилели, телефону 3-07-54.

КИНО

ИЮЛЬ 12-де

«НАЙЫРАЛ»: «Деловая женщина» (АКШ) 16 харга чедир) 9.30, 12.00, 14.30, 17.00, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Воля Вселенной» 9.00, 12.20. «Школьный призрак» 10.30, 13.50. «Генералы песчаных карьеров» 15.20, 17.50, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Коммандос» (2 сериялыг, Индия 13.30, 16.30, 19.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Похищенная» 15.00, 19.10 (уза тан) шактарда. «Бум» (Франция) 17.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор —3-43-34; ◆ оралакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98; ◆ хааглур — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ◆ чагаа килдизи—3-39-03; ◆ округа—3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19. ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейи барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Индекс 54241.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер.
Чылда 260 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга ажазы.
Тираж 27007 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 109.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-нин Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июль 13 суббота № 119 (14619)

(Чагыдар өртээ 6 көп). Садар өртээ 20 көп.

ХОСТУГ ИНДИР

Саналдар, бодалдар

Түңнел үндүрер үе келбээн бе?

Сүт-Хөл районнуң чамдык кодээ Советтери сөөлгү үеде чаа контораларга чедингеннер. Ол харын эки. Оларның бирээзинге Баян-Тала кодээ Совединиң конторазын хамаарыштырып болур. Бо Советтиң конторазында аңаа ажылдаар ажылдакчыларга таарымчалыг байдалды тургускан. Ол ышкаш дериг-херекселдер-биле база эки дериттинген.

Ынчалза-даа ол бүгүнүң дүнеки үелерде көрүп карактаар таныыл чок болуп турар. Ол байдал бүгү кодээ Советтерде бир дөмей. Кодээ Советтерниң бюджелинде таныыл тудары көрдүнмээн-биле байдал мынчап барган.

Баян-Таланың конторазын дүнеки үеде бир-ле кижилер үрегдеп турар апарган. Контораның соңга көзенектериниң шилдерин бо-ла буза шаап, эжиктерин сеңгилериниден, шүнчүлериниден тура кагыгылап каан болур. Ол соңгаларны шилдээр шил тывылбазын кодээ Советтиң ажылдакчылары чугаалап олурарлар. Эртекен чылын билдинмес кижилер Ийме кодээ Совединиң конторазын өрттедипкен таварылга бар болгай. Оон түңнелинде ол Советтиң улуг өртектиг эт-севи, дериг-херекселдери, чугула документилер болгаш үнелиг архив ынчап өрттенген. Оон түңнел үндүрер үе келбээн бе?

Бо айтырыгны кодээ Совет күүскомнарының даргалары район Советтериниң мурнунга хөй удаа тургузуп келгеннер. Ынчалза-даа бо чугула айтырыг бо хүннерге чедир шиитпирлеттинмейн турары хомуданчыг. Чаңгыс таныыл шалыңын төлээр акша харамнанып олурганш, хөй түңнүг каражага таваржыры берге. Үе-шаг база кадыырап, бергедеп турда, Советтер бажыңнарын таныылдадыры черле чугула.

Каадыр-оол ТУВАК.

Кижи дузазы дег буян чок

«Старик». Бо сөсте багай чүве чок, эки. Бистер кызыл-өрг чаш шаавыста ачавыс «кызыл-дустай» берген. Хамык-ла чүве ашак-кадайында эвес, бистерни бут кырынга тургузуп аары-биле, ававыс база-ла бежен ажа берген назылыг кижи-биле амыдырал кожуп чурттай берген. Дириг кижи кижи-ле болгай, ында багай чүү боор. Баштай арай эпчок-даа болза, чоорту чаңчыга берген бис, харын-даа бичиилеривис «ачай» дижир апарган. Шынапла, эр кижи орган бажың чылыг дижириле чоп. Арга-сүмелиг, чугаа-сооттуг, хөглүг кижини эвавыстың шала улгады берген уруглары «старик» дижи берген бис. Чаңгыс эртен кижиниң одун салып бээр кижи кайда чүвел. Кижи дузазы дег буянныг херек чок. Ол бистиң аравыска 10 чыл ажыр чурттаан. Хөөкүй «старик» чок апаарга, оон сөөгүн тудуп, сөөлгү орукче үдээн бис. Беш оол алышкы ашактың сөөгүн шуут-ла чевегге чедир машинага безин салбайн, эгиннеп чедирдивис. Чаңгыс чер-чурттугларывыс кээргеп, магадааш, ыглажып пат болган чүве.

Бистиң ол соңгу ачавыс Сүт-Хөл «контрунга» санаткаш карг-бажынга чилчинин үе сүктуруп шииттирген, оон келгеш, буянныг херектя кылып, бистерни өстүр азыражып каанын эм-даа сагыш-сеткилвиске чылыы-биле арттырып, чугаалажып чоруур бис. Ол амгы Сүт-Хөлдүң «Алдан-Маадыр» совхозунуң үндезилекчилериниң бирээзи. Оон адын Ондар Чотпа Уртукаевич дээр. Аныяк чылдарында суму даргалап, «контрлаа» кирерде хову бригадирлеп ажылдап чораан. Бодунуң хилинчектиг чуртталгазында эттедип, изаг демир чаңнйта тургустуруп, каржы байысаалганы шыдажып эртекенин бо-ла чугаалаан орар чүве. Каржы репрессия чылдарын шыдажып эртекени ол.

Хөөкүй 60 чоокшулап келгенде-ле, кызыл-аас, дииң чок эрткан. Аштап, түрегдел көрүп чорзанындан, кадың харык чок туру. Репрессияга таварышкан кижилерни агартып турар үеге чедир ол чурттаваан. Коммунист деп бедик атты ёзулуг-ла бадыткаар кижилерниң бирээзи ол чораан. Шынчы. Чаагай херек дээш ол коргар чүрек чок, ажыл-биле демисежирнге ынак кижи.

— Оолдарым чокка чаңгыс хуу-даа чурттап шыдавас мен! Ийй-дадай! Оолдарымны көөрүмге, туруг-хая, мунгаш эзим-биле домей-ле — дээш мактаны бергенде, ол дег чоргаар кижи чок.

Ийе, «старик» диртеннер эвээш эвес-тир ийин. Оларның аразында ол хүндүлүг «старик» деп атка төлеп чоктарны чок деп болбас. Чугаа-соот чок, каржы, кажар, алыксак-чиксек, арагачы аан. Мен ындыгларны «старик» дээрининг орнунга шуут-ла хүлээп албас мен.

Соңгу ачавыстың чээни Бораш Ондар деп билир бис. Оон ынай төрелдерин билбес мен. Ававыс барда кады Хемчик бадып-даа турдулар. Бистиң «старигивистиң» ха-дуңмазы бар болза, бисче чагаадан бажип, харылзажыр боор деп идегеп артым.

Эрензен ТЕЖИТ.

Кызыл район.
Кур-Чер суур.

Шеригден чагаа

Төлептиг, быжыг турушту аныяк оолдар бары өөрүнчүг. Ындыгларга чоргаарланыр бис. Камчаткада шериг хүлээлгезин амгы үеде эрттирип турар 2 оолдан чагаа «Шын» солун редакциязынга келген. Олар боттарының адын, фамилиязын биживерээни хомуданчыг. Ынчалза-даа ол чагааны парладывыс, таныжыңар.

Эргим хүндүлүг редакция! Камчатка чартык ортулукта шериг хүлээлгевис эрттирип турар бис. Бо чылдың «Тываның аныяктары» болгаш «Шын» солуннарны чагыдып алган, ону чаңгыс-даа арын арттырбайн, сонуургап номчуурувус хөлчок. Июнь 12-де № 104 «Шын» солунга парлаттынган «Оолдарывыс болгаш армия» деп чүүлдү номчуп танышкаш, бо чагааны бижиир деп шиитпирледивис. Ында Аястың дугайында солунга ылап шынын бижээн болза, кончуг улуг чазыгны Аяс кылып турар кижи-дир деп бодаар улус-тур бис.

Шериг дээрге, эр кижиниң ыдыктыг хүлээлгези, оон дескен ажык чок. Черле сөөлгү үеде шеригден дескен тывалар көвүдеп турар, моон мурнунда тыва кижи дескен деп чүве дыңналбайн турган. Черле тывалар боо адарынга, күш-культурага, бодун алдынарынга, солдат чуртталгага салымныг чон. Каяа-даа баарга, тываларны билир, кандыг-даа нация-сөөк кижи мактаар, шериг хүлээлгезин эрттирип турган кезектерге баарга, командирлер тывалар дугайында экини чугаалаар. Бистиң бодалывыс-биле алырга, шериг черле кадыгшыңгы корум-чурумнуг болур ужурлуг. Шеригге чаа келгеннерни эттей бээр чүүлдер бар, харын, ону узуткаарынга бүзүрээр бис.

Кодан чылгы аразынче өске малды экеп салыптырга, эгезинде черле өскелээр боор чүве. Боттарывыс база эттедип-даа чордувус. Ынчалза-даа шериг херээнге ат-алдарывы-даа чедип алдывыс. Амгы үеде кезээвистиң тергиин адыгжылары боол, хүлээлгевис эрттирип турар бис. Өске черден келгеннер тываларны эки аңчылар, диин караан часпас адар улус дижир чүве-дир, ынчангаш тыва чоннуң ат-алдарын көдүрерин шаавыс-биле кызыдып, ол дээш сеткиливис аарып чоруур. Чамдык оолдар ону улам куду базып чоруур, оозу хомуданчыг-дыр.

Моон-биле чагаавыс кызыгаарладывыс. «Шын» солунга парлап үндүрерин улуу-биле дилеп ор бис.

Улуг шаңнал сүргеш...

Сөөлгү үеде колхозтар даргаларының, совхозтарның болгаш районнар удуртукчуларының сеткил-хөөнү көдүрлүп, чоннуң культурлуг дыштанылгазынче кичээнгей салып турары черле өөрүнчүг. Хүреш болган черге шаңналдар улам-на көвүдеп турар апарган. Акшаны безин акша кылдыр санавастай берген.

Рынок экономиказынче шилчээн тудум, кижи бүрүзү бодун шугдүнүп, хумагалыг ажылдаарын кызыдар ужурлуг. Сөөлгү каш хонуктарда республиканың янзы-бүрү булуңнарынга байырлалдар хөй болган. Аңаа хүрешке бирги чер дээш өртектиг шаңналдарны тургускан. Ылангыя аъттыг-биле шаңнаар чорук көвүдээн. Ам рынок өртээ-биле алыр болза, уксаалыг аскырның өртээ безин муң-муңу-биле санаттынар. Аңаа аъттың өртээ безин муң рубль ажа бээр.

Республиканың ажыл-агыйы бүрүзүнде мал бажы ховартаан шагда, ону өстүрериниң дугайында айтырыгны уттуп турарывыс чадавас. Шүүлген мөгеге күрүне малы берип турар бе, азы хуу кижилер берип турар бе, оозу орта билдинмес. Ынчалза-даа мээң билирим чамдык малчыннар хүреш дээнде, боттарының хуу малдарын салып турган үелер база турду. Ам ону чугаалаары берге.

Чоокта чаа Кызылга улустарның аас чогаалының делегей чергелиг фестивалы болуп эрткен. Аңаа 32 мөгени салган. Колдуунда моол мөгелер болган. Бистиң шыырак дээн мөгелеривис чок болду. Ол үеде Хандагайтыга, Шеминге, Кунгуртугга байырлалдар болган. Тываның шыырак дээн аныяк мөгелери улуг шаңналдар сүрүп, ынаар чорупкан. Херек кырында олар Кызылга кээп, моол мөгелер-биле хүрежип, интернационалчы байырлалга киржип, бодунуң чонунуң адын дээш туржур турган.

Ол болуп эрткен хүрешке дөрт кижиден үш моол мөге артып калган болгай. Түңнелинде Лгасурен Цэвээн шүүлдү. Бистиң шыырак мөгевис Маадыр Моңгуш сеске четкеш, октатты.

Моон кандыг түңнелди үндүрүп болур? Мөгелерниң аразында улуг шаңнал сүрүп чорук каар чаңчыл калбарган. Оларның ортузунга найыралчы, дузаргак, сагыш човангыр, бодунуң чонунуң адын дээш туруштуг болурунуң талазы-биле кижизидилге ажылдарын республиканың хүреш федерациязы (даргазы Ш. Д. Куулар) чорудар ужурлуг.

М. ЗЕЙРУПО.

КИЧЭЭНГЕЙНИҢ ТӨВҮНДЕ— ЭВИЛЕЛ КЕРЭЭЗИ

Айтырыгларның иштинден эң чугула айтырыгны—Эвилел керээзин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында чугаалажып көөрүн үргүлчүлеп турар. Аңаа ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев, оралакчы президент Янаев, чурттуң чазааның кежигүннери база киришкеннер.

Керээниң төлевилелин чугаалажып көөрүнүң мурнунда А. И. Лукьянов ол документиден бистиң күрүнениң келир үезиниң хамааржып турарын онзалап айыткан. Ол төлевилелди нарын политиктиг байдалдарның үезинде белеткээниң болгаш ол талазы-биле дугуржуп алырын чедип алыр дээш эвээш эвес күштү үндүргенин чугаалаан. Ынчангаш амгы үеде керээниң төлевилелиниң негелделерин ыяк тодарадып көөрүн негээр сөөлгү үе-чада эгелеп турар.

Төлевилелдиң дугайында илеткелди ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишанов кылгаш, оон кол-кол концепцияларының дугайын тодаргай чугаалап, ону белеткээриниң ажылының бир чыл ажып турарын демдеглээн. Чугаа болза- чүс-чүс чылдар иштинде тургустунуп келген бистиң күрүнениң бүдүн-бүрүн артарынып дугайында, республикаларның күрүне суверенитединиң дугайында, чурттуң улустарының эрге-шөлээзиниң дугайында боор турар.

Керээ төлевилелин чугаалажып көөрү шыңгыы байдалдыг боор турар.

Парламент кежигүннери төлевилелди чугаалажып көөрүн июльдуң 12-де доозарын шиитпирлээш, хүннүң арткан үезинде мурнунда хуралдарга чугаалажып доосраан айтырыгларны көрген.

(СЭТА).

КЫМ ДАРГА БОЛУРУЛ?

Российаның улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң июльдуң он бирде ажылы РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга кандидаттар-биле таныштырылгадан эгелээн.

Кандидаттарның программалары утказының болгаш углаңнышкынының-даа талазы-биле ылгалып турза-даа, чаңгыс аай эчис сорулгалыг — Российаны катап тургузары боор турар. Чижээ, РСФСР-ниң Дээди Совединиң адакка комитединиң даргазы С. Н. Бабуриниң бодап турары-биле алырга, «арыг мөзү-шынарны болгаш культураны катап эгитпес болза, экономиканы көдүрүп шыдавас», ол чок болза «бүгү күрүнени катап тургузары болдунмас»

Карел АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы В. Н. Степанов хамыктың мурнунда бүгү россияннарны сырый каттыштырары чугула боор турар. Озалдадышкыын чокка шиитпирлээр ужурлуг бирги чергениң айтырыы — аъш-чем айтырыы боор турар деп, депутат санаан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатов оларның-биле шуут чөпшээрешпейн турар. «Дарга кижи анаа-ла-бир башкарыкчы азы хайгааракчы болбас ужурлуг».

Дээди Советтиң Хоойлужудулга талазы-биле комитеттиң даргазы С. М. Шахрай парламентиниң ажылын шүгүмчүлээн. Оон бодап турары-биле алырга, Дээди Советтиң хүлээп ап турар шиитпирлериниң чамдызы «эки боттаттынмаан, быжыг эвес» боор турар. Депутат оон чижектерин көргүскен.

Депутаттар кандидаттарның дугайын чугаалажып көрүп эгелээн.

(СЭТА).

Ч. Б. МОНГУШТУ ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХҮНДҮЛЕЛ БИЖИИ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Совет органнарга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүскомунуң даргазы Чымба Балдыкович Монгушту Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың июнь 26.

ПАРТИЯНЫ КАМГАЛААР, БЫЖЫГЛААР

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң хуралдаар залы. Узун, делгем стол кырында аржаан суглуг шилдер, арыг аяк-сава, суглуг графиннер. Июль 10-нуң хүнү. Дүштекиниң 14 шак. Коридорда, фойелерде изигден сериттенген, бөлүк-бөлүк чугаалашкан турган хоочуннар залче шууржуп киргеш, олуттарны ээлепкен. Ол хүн партияның, күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннары РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң харысалгалыг ажылдакчылары-биле ужуражылганы эрттирип, чурттуң болгаш республиканың бөгүнгү амыдыралында байдалды, Тывага улусчу революцияның тиилээниниң 70 чылын демдеглеп эрттиреринге белеткелдер ажылының талазы-биле айтырыгны ажыт-чажыт чок чугаалажып, боттарының бодалдарын илередип, санал-онал солушканнар.

Ужуражылганы Тывага улусчу революцияның тиилээниниң 70 чылын байырлап эрттирер талазы-биле органистиг комитеттиң даргазы, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары, Г. Ч. Ширшин ажыткан.

Ындыг ужуражылгаларны районнарда база эрттирип турарын ол дыннатпышаан, юбилей бүдүүзүнде ынчангы ырак чылдарның күш-ажыл кижилериниң ажыл-ишчи дуржулгазының бо хүннерде биске ажыктыын чугаалажыр дээш чыглып келгенин айыткан. Ол ужуражылгага, шынап-ла, 20, 30 чылдарның күш-ажылчы кижилериниң болгаш оон соондагы үениң садгалының төлээлери чыылган.

Чугула чугааже кирерниң мурнунда Г. Ч. Ширшин чуртта, республикада амгы болуушкуннарга доктаап, делгеренгей чүве чугаалаан. Чуртта нийти байдал берге хевээр. Кризистен уштунуп үнериниң аргалары бар. Бир эвес бодувустаа негелдени шыңгыызы-биле тургузуп турган, харысалгалыг ажылдавас болзувусса, ол аргаларны камгалап арттырып ап шыдавайн барып болур бис дээрзин ол айытпышаан, эде тургустуушкунуң болгаш рынок экономиказынче шилчилге үезиниң чамдык четпестерин ол адаан.

Националдар аразында хамаарылга элээн оожургалдыг апарган. Чурттуң сан-хөө байдалы аар, акша чедишпес. Өртек өскени-биле холбаштыр пенсияны, шалыңны болгаш өске-даа ачы-дуза чедирилгезин өстүрген, компенсацияны тургускан. Оон ужун иштики өре көвүдээн. Бараан бүдүрүлгези өспейн турар. Кодээ ажыл-агый машиналарының өртээн 3-4 катап өстүрүпкениндеп, колхозтар, совхозтар аъш-чем продуктуларының өртээн дыка улгаттырган. Республика дыка хөй көргүзүглерни күүсетпээн.

Чай чаъстыг, долгандыр оът-сигенниң үнүжү тергиин. А сүт бүдүрүп турарывыс кажангызындан-даа куду. Кижилерниң ак сеткил-биле ажылдаар хөңнү чок. Байдал мындыг хевээр турар болза, бодувусту бодувус чемгерип шыдавас апаар бис. Кайда-даа байырлалдар көвүдээн.

Шыырак спортчуларга бүрүн дериглиг аъттарны шаңнал кылдыр берип турар. Ынчап кээрде, ол-ла шыырак спортчу чаңгыс райондан безин 3-4-даа аъттыы ап болур. Республиканы чеже район бар ийик?! Эки ажылдап турар болза, чүге байырлап болбазыл. Бо бүгүнү чер-черге хандыр өөренип көөрү чугула. Хөй байырлап, шуугап, дуу Горбачев, Ельцин деп алгыржып турбайн, оода-ла бодувус республикавыс дээш туржур ужурлуг бис деп чүвени Григорий Чоодуевич сагындырган.

Бир дугаарында хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу санал берген: «Бис, коммунистер чуртту, партияны камгалап чораан улус ам кээп бергө байдалга таваржып тур бис. Бодувус-даа үевисте, ам-даа чаңгыс эчис сорулгалыг, перспективтиг планныг ажылдап чордувус. Ам чүү болган. Горбачев чуртту черле канчаар удуртур бодап турар кижил дээрзин билбес-тир мен. Коммунистер, хоочуннар, бис чүвениң ужурун шын билип, чонга ону тодазы-биле чедирбес болзувусса, ону кым кылырыл, биске кым бүзүрээрил?».

— Студентилерниң, сургуулдарның, үстүкү класс өөреникчилериниң чайгы дыштанылгазын чөптүг ажыглап, оларны күш-ажылга өөредири-биле бүдүрүлге бригадаларын чүге организаставастай берген бис. Бо ажылды херээженнер чөвүлелдерин дамчыштыр организастаар болза таарымчалыг. Ылангыя малга чем белеткелинге оларны киириштирзе, малчыннарга дузалаштырза. Малы чудап турган малчынга дузалаштырганш, ажылдын түңнелин чазын, апрельде түңнезе. Ол малчынның малы бригада, звено-даа дижик, дузазының соонда чудаваан болза —эки деп үнелезе. Аныяк кижилерни күш-ажылга өөредириниң бир аргазы ол эвес бе?—деп, күш-ажылдың хоочуну А. А. Алдын-оол арга-сүме каткан.

Күш-ажылдың хоочуннары Ю. С. Катков, Л. С. Новикова, К. Ф. Байыр-оол (Кызыл хоорай) болгаш оларның мурнунда-даа санал берген хоочуннар Тамара Чаш-ооловна Норбунуң Горбачев дугайында саналын деткээн. Тывага бүгү назынында ажылдап, чурттап келгеш, интернационалчы найыралдың күштүүн олар көрген. Ынчалза-даа оларның аныяк-чалыы турган үезинде байдалды амгы үеге деңнээр ужур чок. Кижилер каржы, хөөнзүргей апарган. Кызыл хоорайда эң эки үлегерлиг ажылдап турар чангыс-даа организация чок деп болур дээрзин олар демдеглээн. Магазиннерде садыгжылар-даа, эмнелге ажылдакчылары-даа — каяа-даа баарга, дөңгүн, эптиг-чөптүг аас-сөс чок кижилер ажылдап турар боор. Кижи, оон сеткилиниң дугайында кичээнгей чок. Корум-чурум, сандаргай чоруктуң чылдагааны — эрге-чагырга органнарының тоомча чогу, бүгү четпестерни анаа-ла көрүп, дыңнап эртип чаңчыкканы деп түңнээш, Кызыл хоорай Совединиң ажылын са шүгүмчүлээннер.

— Бисти, хоочуннарны, озалдап чыып турар-дыр. Нийти байдалды элер дээр чүве болза, партия рескомунуң ажылының стилин, методун чаартса. Хөй баш малы өлүп хораан совхозтар бар-дыр. Оларның директорларын чүге черле шыңгыы хемчег албас чүвел? Совхоз-даа директорлап чордум. Директор кижи партия райкомунуң мурнунга өй-өйлеп отчёттувус берип турдувус. Ам директор кижи биле ажылчынның аразында ылгал чок-тур эвеспе. Дааңган ажыл-херээ дээш ёзулуг сагыш салыр кижи хавар апарган.—деп, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Т. К. Бичен-оол ажыл-агыйжы эвес апарганынга сеткилиниң хомудалын сыдырбаан.

Санал берген он ажыг хоочуннарның бодалдарын, сүмелерин хүлээп ап, оларның шүгүмчүлелдериниң шыңгыы болганынга сеткил ханып, ужуражылгага киржип келген партия рескомунуң харысалгалыг ажылдакчыларының мурнундан өөрүп четтиргенин илереткеш, ол бүгү шүгүмчүлелдиг саналдарны өөренип көөрүн Г. Ч. Ширшин түңнелинде чугаалаан.

Хоочуннарга белек кылдыр суй-белекчигештер тывыскаңының соонда. Тывага улусчу революцияның тиилээниниң бээр 70 чылын байырлап эртирер дугайында дыңнадыг болган.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

1991 чылдың бирги чартык чылда Тыва АССР болгаш Хакас АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдери

	Тыва АССР: 1991 чылдың 1 чартыны-биле 1990 чылдың 1 чартыынга деңнээрге (хуу-биле)	Хакас АССР: 1991 чылдың 1 чартыны-биле 1990 чылдың 1 чартыынга деңнээрге (хуу-биле)
Үлетпүр		
Үлетпүр продукциязының хемчээли	92,6	98,9
Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү	100,0	100,3
Кодээ ажыл-агый продукцияларын күрүнеге сатканы		
Мал болгаш куш	76,8	73,3
Сүт	79,2	94,0
Чуурга	89,4	97,8
Дүк	46,5	68,2
Тудуг		
Капитал салыышкыны	90,3	99,8
Тудуг-монтаж ажылдары	84,5	91,7
Кол фондуларны ажыглааны	80,8	79,8
Ажыглалга киирген чуртталга бажыңнары	95,7	86,4
Транспорт		
Нийти ажыглалдың транспортунуң чүък сөөртүлгези	87,8	100,9
Садыг		
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы	91,6	90,5
Өртектиг ачы-дуза чедирилгези		
Чокга өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң саарылгазы	101,4	114,2

СЭКП ТК-ның Секретариадында

Экономикада кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирериниң эргежок чугулазының дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Секретариадының бо айтырыг талазы-биле хүлээп алган доктаалында депшилгелиг рынок харылзааларынче бурунгаарлаашкын эрге-хоойлулуг чорукту болгаш корум-чурумну шиитпирлиг быжыглаарын, күштүг боор турар конституциялыг норма-чижектерни каяа-даа дагыырын негеп турар деп айыткан. Оон-биле холбаштыр бүдүрүлге кавызында бергедээшкиннерни ажып эртери, экономикада кем-херек үүлгедиишкиннерин тывылдырып турар чылдагааннарны чайладыры бирги чергелиг политиктиг ужур-дузалыг сорулга, ону шиитпирлээриндеп нийтилелде байдалды эки талазынче өскертири дыка улуг хамаарылгалыг. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң калбарганын удур-ледир демисежип турар, экстремисчи хөөнүг күштер төптүң политиказынга, СЭКП-ге база чер-черде эрге-чагырга органнарынга кижилерниң бүзүрелин божаннадырынга ажыглап турарын херекке албайн база амыдыралчы эрге-ажыктарының камгалалын эрге-чагырга тургузугларының эрге-хоойлу камгалалының органнарының хандырып шыдаарынга бүзүрел чок чорук массаларның угаан-бодалында өскүп орар.

Оон-биле чергелештир экономиктиг хевириниң корум-чурум үрээшкиннериниң шапкын өзүлдезинден тывылган дүвүрел нийтилелде улам калбарган. Ындыг янзылыг чүүлдер бөгүнде улус ажыл-агыйының бүгү адырларында чүнүң-даа мурнунда чоннуң чугула амыдыралчы херегселдерин хандырар алырларда нептерээн. Садыгда болгаш амыдырал хандырылгазында, үлетпүрде болгаш аграр секторда, транспортта, тудугда, чээли -сан-хөө системазында, дашты экономиктиг ажыл-чорудулгада кем-херек үүлгедиишкин көвүдээн. Коррупция, чээли алыр-бээри, күш-биле хунаап, былаары калбарган, организастаттынган кем-херек үүлгедиишкин, контрабанда болгаш чөпшээрел чок валюта солчулгалары улам улуг хемчээлдиг апар чыдар. Ындыг чергелиг хоойлуга дүүшпес хөделиишкиннерни чамдык кооперативтерниң болгаш өске-даа күрүнениң эвес тургузугларының ады-биле үүлгедип турар мафияже кирген бөлүктерниң саны калбарган.

Экономикада таарымча чок чүүлдерниң өзүлдези болза ажыл-агый база девискээрлер аразының харылзааларының, чаңгыс аай банк-сан-хөө системазының буступ үрелгениниң, хереглел рыногунуң бууралының, ажыл-агый кезектериниң ажылынга күрүне база ведомство контролюнуң чер болганда суларааның чылдагааны болур.

(Төнчүзү 2-ги арында).

Экономикада кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирериниң эргежок чугулазының дугайында

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Төпте база чер-черде эгелеп башкарылга органнарының, дыка хөй республика, край, область эрге-чагырга тургузуттарының ажыл-чорудулгазы экономикага сула салдарлыг, а чамдыкта харын-даа үргедекчи салдарлыг боор турар. Эвилел фондузунга продукция бээрин үзеринге, барааннарны садыг четкилеринге чедиреринге, хереглекчилерге ону чедирип турар үеде хажыдыышкыннарга бүрүүлүт бүдүрүлгелер, организациялар удуртукчуларынга хамаарыштыр негелдениң деңнели канчаар-даа аажок кудулаан. Экономиктиг девискээрлерге кара туразы-биле кызыгаар тургузары, монополдуг бүдүрүкчүнүң талазындан ыйыышкын, хостуг садыглаашкынның принциптерин янзы-бүрү кызыгаарлаашкыннар киирери-биле будалдырары багай салдарлыг.

Күрүне болгаш ажыл-агый аппарадының органзастаттынган кем-херек үүлгедиишкини-биле капсырлажырының өзүп турарының айыылдыын СЭКП ТК-ның Секретариадының доктаалында онзалап демдеглээн. Ажыт экономиканың, самчыгдалдарның, ажыл-агыйжы эвес чоруктарның, эрге-дужаал ээлээн база материалдыг харысалгалыг кижилерниң хажыдыышкыннарының хемчээлиниң өзүп турарынга, байыыр сорулга-биле бөлүглежиринге эрге-хоойлу болгаш күрүнениң контроль органнарының чогуур удур хөделиишкиннери чок боор турар. Эрге-хоойлу үрээшкиннериниң өзүп турар байдалында ону үүлгедип база анаа салдар чедирип турар кижилерниң хөй кезиинге кеземче оназвайн артып турарын база айтыр апаар.

Чаа тургустунган коммерция банкылары күрүне контролюндан херек кырында дашказ арткан. Олар күрүне, кооператив болгаш кады ажылдаар бүдүрүлгелер-биле хөй санныг сан-хөөнүң операцияларын кылып тура, амгы үеде күштүг боор турар хоойлужудулгаларны, нормативтиг актыларны, оон иштинде валюта солчулгазынга база шыңгы хажыдып, экономикага улуг когаралды таварыштырып турар.

Тургустунган мындыг байдалдарда дыка хөй партия комитеттери болгаш организациялары манап, хайгааракчыларның туружун ээлеп, эрге-хоойлу камгалаар органнарда ажылдап турар коммунистер ортузунда салдарын чедирип эгелээн. Ындыг коммунистерге чогуур үезинде деткимче бээри, эрге-хоойлуга чөрүштүр хөделип турар күштерниң халдаашкыннарындан, истеп сүрүүшкүнден оларны камгалаары болдунмайн турар. Экономиктиг сандараашкынга чедирип турарларны чиик көөр чоруктуң кандыг-даа янзылыг илерээшкиннери-биле ажык демисел чорударының айтырыы рынокче шилчилгениң эрге-хоойлу үндезиннерин быжыглаарынга бөгүнде онзагай политиктиг ужур-утказыг апарган деп чүвени өскерип көрбес арга чок.

Тургустунуп келген ындыг социал-экономиктиг байдалдарда экономикада кем-херек үүлгедиишкиннерин узуткап чок кылыр талазы-биле хемчеглерниң комплекизин боттандырып чорударын эргежок чугула деп, СЭКП ТК-ның Секретариады санап турар. Партия комитеттери болгаш организациялары боттарының хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгазынга Коммунистиг партия ниитилелге бедик мөзү-шынарлыг чорукту, сагылга-чурумну база корум-чурумну бадыткаары, ажыл-агыйжы эвес чоруктуң, хажыдыышкыннарның болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң нептерээринге салдар чедирер байдалдарны чок кылыр дээш чайгылыш чок туржуп турар деп чүвени удуртулга болдурар хүлээлгелиг. Партияның бо принципиалдыг политиктиг туружу рынок харылзааларынче шилчилгениң байдалдарында онзагай чугула ужур-утказыг апар чыдар.

СЭКП Төп Комитединиң Секретариады эвилелдешкен республикаларның Компартияларының ТК-ларынга, партия рескомнарынга, крайкомнарынга, обкомнарынга, хооркомнарынга болгаш райкомнарынга тус-тус девискээр бүрүзүнде экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдезиниң чылдагааннарын бүгү талалыг сайгарып көөрүн, ажыл-херектиң тургустунган байдалынга партийжи политиктиг үнелелди бээрин дааскан. Экономикада кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселге чогуур хемчеглерни албайн келген эрге-чагырганың чер-чер органнарының, ажыл-агый эргелелиниң болгаш оларның удуртукчуларының ажыл-чорудулгазынга боттарының хамааралгазын калбак хөй-ниитиге чедирер. Экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиниң болдурбазынга партийжи салдар чедириишкинниң, ажык-чарлыг чоруктуң байдалының бүгү күжүн калбаа-биле ажыглаар, ажыл-агый чорудулгазының бүгү кезектеринге корум-чурумну быжыглаарынга чер болганга деткимче көргүзеринче онзаа кичээнгейни углаар. Бо ажылче бүгү деңнелдерниң коммунист депутаттарының, а ол ышкаш ажылчын контрольду, хереглекчилер ниитилелдерин база ажылчы чоннуң өске-даа бот-башкарылгалыг каттыжыышкыннарын дамчыштыр калбак массаларның идепкейлиг киржилгезин чедип алыр.

Ак сеткилдиг күш-ажылды, оон иштинде ажыл-херекчилерни база хүндүлеп көөрүнче хөй-нииттиниң угаан-бодалын хевирлээр сорулга-биле партия эге организацияларынга болгаш күш-ажылчы коллективтерге, бүгү чурттакчы чон ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирери, парлалганың, радио база телевидениениң аргаларын эки ажыглаары эргежок чугула. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди идепкейжидерин экономиканы быжыктырып турумчударының, кижилерниң даартагы хүнге бүзүрелин тургузарының, ниитилелге политиктиг байдалды экижидериниң эң чугула негелделериниң бирээзи деп санаар.

Министерстволарның болгаш ведомстволарның, төпте база чер-черде эгелеп башкарылганың болгаш ажыл-агый чорудулгазының өске-даа органнарының, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары коммунистерниң кичээнгейин чоннуң хереглел барааннарының, чүгүн-даа мурнуда аъш-чемниң рыногун быжыктырып экижидер талазы-биле төлевилеттинген хемчеглерниң хажык чок күүсеттинген турарының эргежок чугулазынче углаан. Ону чедип алыры-биле бодунуң бүдүрүлгезиниң аргаларын долу ажыглаарын, тус черниң эрге-ажыын тыртар чоруктарның илерелинге принципиалдыг туруушту ээлээрин сүмелээн. Самчыгдалдар оруктарын дуглаарынга, күрүнеге когарал чедирер ажыл-агыйжы эвес чоруктарны, хажыдыышкыннарны, хоойлуга дүүшпес натуралыг солчулгаларны, сан-хөө болгаш өске-даа чүүлдерни болдурбазынга доктаамал салдар чедирер.

Сан-хөө-чээли ажыл-чорудулгазынга хажыдыышкыннарны болдурбазы-биле күрүне эрге-чагыргазының органнары банк албан черлериниң ажыл-чорудулгазын контрольдаарының дээштиг системазын тургузарын хандырар хүлээлгелиг. Рынок экономиказынче шилчилгениң байдалдарында күрүнениң сан-хөө контролюн быжыглаарынче угланган шиитпирлерни хүлээп алырын дүргедедир. Оон-биле чергелештир банк ажылдакчыларының сан-хөө талазы-биле кем-херек үүлгедиишкиннери дээш харысалгазын күштелдирер талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр.

Күрүне садыының болгаш хереглекчилер кооперациязының системазының коммунист удуртукчулары садыглаашкынга хажыдыышкыннарны чайлап талазы-биле чогуур ажылды чорутпайн, бараан курлавырларын ажыглаарынга дээштиг экономиктиг контрольду ажылдап кылырынче чедип кичээнгей салбайн турарын доктаалда айыткан. Олар дыка хөй таварылгаларда улус депутаттарының чер-чер Советтери, эрге-хоойлу камгалал органнары-биле садыгда багай талалыг илерээшкиннерни чок кылыр талазы-биле четпес деменежип турар, ындыг чорук хереглекчилер-биле чогумчалыг хамаарылгаларны будалдырарынга чогум-на дорт салдар чедирер.

Күрүне болгаш кооперация садыының эвилел ведомствозунуң коммунист удуртукчуларынга садыг бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылынга чогуур корум-чурумну тургузар талазы-биле хемчеглерни республикалар болгаш чер-чер органнары-биле кады хүлээп алырын дааскан. Күрүнениң үүрмектеп садар өртектериниң реформазын база рынок харылзааларынче шилчилгени барымдаалап турган, садыгның эде тургузуушкунун, чурттакчы чонну барааннар-биле хандырарын экижидер, хоойлуга дүүшпес янзы-бүрү хөделиишкиннер-биле демиселди күштелдирер сорулга-биле чайгылыш чок чорудар.

Экономикага эрге-хоойлу хажыдыышкыннарын болгаш кем-херек үүлгедиишкиннерин баш удур болдурбазының база доза шаварының дээштиг эрге-хоойлу камгалалының органнарының ажылындан, оларны улус депутаттарының Советтериниң талазындан деткииириниң, хөй-ниити организациялары болгаш шимчээшкиннери-биле кады хөделиишкиннерни экижидеринден дыка улуг чергелиг хамааралгалыг деп, СЭКП ТК-ның Секретариады санап турар. Экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннерин илередириниң деңнелин бедидеринге, херектерниң истелгезинге ужур эдерер, чылзыр чоруктарны болдурбазынга, органнарны бедик мергежилдиг, хүлээлгезинге бердинген кадрлар-биле быжыглаарынга, оларның профессионал мергежилин бедидеринге салдар чедирери эргежок чугула.

Ынчангаш чурттуң эрге-хоойлу камгалал органнарының коммунист удуртукчуларынга экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурбазының бүгү хемчеглерин алырын, ылангыя оларның органзастаттынган хевирлерин, хоойлу хажыткан кижилерниң кеземчеге албан онаашкан турарын хандырарын саналдаан.

Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселге эргежок чугула эрге-хоойлу баазазын тургузар сорулга-биле экономикада тургустунган байдалга дүүштүр эрге-хоойлу ажыглалының практиказын эде көрүп, ажыглаарынче угланган эрге-хоойлу актыларын хүлээп алырын дүргедедириниң чугулазын СЭКП ТК-ның Секретариады саналдап турар.

Эрге-хоойлу камгалал органнарының ат-алдарын көдүрери, чуртта корум-чурумнуң, хамаатыларның дыжының камгалалында турар ажылдакчыларның профессияның хүндүткелдиин чедип алыры соксаш дивес сагыш салыышкынны база кичээнгейни негеп турар. Партия комитеттери милиция, айыыл чок чорук, суд, прокуратура ажылдакчыларын шиитпирлиг камгалаар, оларның профессионал мергежилин сайзырангайжыдарынга, чуртталга болгаш материалдыг байдалын экижидеринге идепкейлиг салдар чедирер ужурлуг. Эрге-хоойлу камгалал органнарының ажылдакчыларының социал камгалалын хандырар сорулга-биле коммунист депутаттарны дамчыштыр прокуратураның болгаш судтуң ажылдакчыларының албан страхованиелиг болурунуң дугайында хоойлу актызын хүлээп алырын чедип алыр.

Ажыл-агыйжы эвес самчыгдакчы чоруктарның, ада-чурттуларның оорлап мегелээриниң, чонунуң качыгдалынга байыыр чоруктарның, хууда эгоисчи база тус чер тыртар эрге-ажыктарны ниити күрүнениңге удур тургузар чоруктарның фактыларын калбаа-биле ажык-чарлыг чырыдарын массалыг информацияның партийжи чепсектеринге сүмелээн. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур бүгү-ниити көөр хөөн чок чоруктуң байдалын тургузар, оларның хоойлуга дүүшпес үүлгедиглерин, эрге-чагыргаларчын, ажыл-агый база эрге-хоойлу органнарының сула ажылындан оларның харысалгага онзашпайн барып турарын сойгалаар. Рынокту чоннуң хереглел барааннары-биле, ылангыя аъш-чем-биле долдурарының, ажылчы чонну эргежок чугула ачы-дуза-биле хандырарының айтырыгларынче кичээнгейни кошкадып болбас.

ДУГУРЖУЛГА АЖЫКТЫЫН КӨРГҮСКЕН

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профресчөвүлелдиң каттышкан хуралындан

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң каттышкан хуралынга «1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ниң ажылчы чонунуң экономиктиг болгаш социал камгалалының кол угланыышкыннарының талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң арызында дугуржулганы күүседир талазы-биле совет болгаш профэвилел организацияларының ажылының дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

Бо айтырыг талазы-биле бир дугаарында профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазы **Ш. П. Куулар** илеткел кылган. Бо чылдың эгезинде, февральда ийи тала дугуржулгага бир дугаарында ат салган, бо болза чаа чүүл болуп турарын ол эгезинде демдеглээш, дугуржулга канчаар күүсеттинип турарын анализтеп чугаалаан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели дугуржулганың чамдык пункттарын чединишкинниг күүседип турар, бир чамдыызын боттандырары берге болу бергенин бисти дүвүредип турар. 1990 чылда болган билдингир чылдагааннын уржуу-биле «Тыва кобальт» комбинат «Үш-Белдир» курортта 36 орунуг пансионадын акша-көпеек-биле хандырып шыдаар аргазы чок болу берген. Профресчөвүлелдиң саналы-биле республиканың Министрлер Чөвүлели ону тус черниң бюджединиң күсели-биле башкыларга, эмчилерге, культура болгаш күрүне албан черлериниң ажылдакчыларынга садып бээрин шиитпирлээн. Санаторий-курорт албан черлерин болгаш пионер лагерьлерин аъш-чем база кадрлар-биле хандырар талазы-биле айтырыгларны дүрген шиитпирлеп турар.

Ындыг-даа болза, чурттакчы чонну ажыл-биле хандырарының дугайында айыткан пунктунуң күүселдези четпес. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хоойлуларын ёзугаар алырга, ажыл чок арткан кижилер июль 1-ден эгелээш, пособие алыр ужурлуг. Республиканың чурттакчы чонун ажылга тургузар ажылды чорудар албан черин дүрген тургузары Министрлер Чөвүлелинден негеттинип турар. Өртектерниң болгаш тарифтериниң өзүп турарынга улустар таарзынмайн турар. Ол ышкаш ажылчын, студент, школа столоваяларында, буфеттеринде аъш-чемниң өртээ өскен.

Дугуржулганың ийи дугаар бөлүүнде профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң хүлээлгелерин бижээн, оон күүселдезинге илеткелчи доктааган. Ажылчы чонунуң экономиктиг болгаш социал камгалалын экижидериниң бир чугула чүүлү болза коллективтиг керээлерниң база дугуржулгаларның ролюн бедидери болур. Ынчангаш оон күүселдезин четчи алырынче Министрлер Чөвүлели биле профэвилел доктаамал кичээнгейни салып турар, чүге дээрге керээ чарган коллективтер бүрүзү күүседир болур чүүлдерин мында киирген болгай. Ынчангаш оларны күүседир дээш кайы-даа тала кызымак ажылдаар, ажылчы чонунуң, оларның өг-бүлелериниң мурнунга дааан чүүлдерин амыдыралга боттандырар хүлээлгелиг деп илеткелчи чугаалап айыткан.

Дыка хөй бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар коллективтиг керээлерин болгаш дугуржулгаларны чарып турган, хөй уругларлыг болгаш эвээш орулгалыг өг-бүлелерге материалдыг дуза чедирер, пенсияларга, пособиелерге немелде акша бээр, күш-ажылдың, дайынның хоочуннарының, аныяктарның дугайында сагыш салыр хүлээлгелерни алган. Шак ындыг чигелделер көргүзер болгаш сагыш салыр, эки эгелээшкинни «Тиилелге» совхоз, «Тыва даг-дүгү» комбинат, Таңдының ажыл-агыйлар арызының мехколоннази болгаш өскелер-даа кылган.

ДУГУРЖУЛГАДА күш-ажыл камгалалын чугулалап айыткан турбуже, ында байдал берге болуп артпышаан. Ону чогумчалыг шиитпирлээринге ажыл-агый удуртукчуларының эң-не идепкейлиг киржилгези негеттинип турар. Бо хуралга белеткенип турган, үжен ажыг бүдүрүлгеде болгаш организацияда бо ажылды анализтеп көрген бис. Дыка хөй коллективтер дугуржулга чардынганының дугайында билбес болган. Оларга Тыва автооруктуң бүдүрүлгелери, респотребсоюз, Улус өөредилге министерствозу, ИХМ, «Тыва тудуг» каттыжыышкынны болгаш өскелер-даа хамааржыр. «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинде, Тыва Агроүлетпүр эвилелинде күш-ажылдың айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле чорудуп турар ажылының четпес болганындан бо чылын элээн каш кижи амы-тынындан чарылган. Ол-ла коллективтерде күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкак, ажылчыннарының, чолаачыларның, трактористерниң мергежили чавыс. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчылары кадыкка хоралыг лоозуннуг цехтерде ажылдаарын уламчылавышаан.

Профэвилел болгаш оларның кежигүн болур организациялары дугуржулганы ажылдап кылып турган, ажылдап турар кижилерниң кадыын камгалаарынче, аарып-аржыыр чорукту болдурбазының профилактиктиг хемчеглерин алырынче, чонунуң дыштанылгазын чөптүг органзастаарынче кичээнгейни салган. Сөөлгү чылдарның анализинден алгаш көөрге, бодунуң ажылчыннарының, албан-хаакчыларының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспаан бүдүрүлгелерге, организацияларда ажылчы чонунуң аарыыр чоруу хөй болуп турар. Ындыгларның санынга «Тыва автотранс» каттыжыышкыны (Н. Б. Дьяков), Агроүлетпүр эвилели (В. О. Оюн), Культура министерствозу (Ч. Ч. Ондар), Улус өөредилге министерствозу (Н. С. Конгар), «Тыва тудуг» каттыжыышкыны (Н. А. Остапец), «Тыва хамааты тудуг» трези (В. А. Монгуш) болгаш өскелер-даа кирер.

Ажылдап турарларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспайн турган, оларның аарып-аржыыр чоруун көвүдеткен удуртукчуларга болгаш албан-дужаалдыг кижилерге материалдыг болгаш моральдыг салдарны профэвилел органнары чедирерин дугуржулгада айыткан. Ол хемчеглерни ап эгелээн. Чүгле бирги чартык чылда кижилер дугайында сагыш салбастааны дээш, чамдык удуртукчуларны 356 муң рубльге штрафтаан.

Профресчөвүлел, оон кежигүнү организациялар чоннуң кадыын быжыглаар, экижидер сорулга-биле бирги чартык чылда 3,5 муң кижини санаторий-курортка дыштандырган, оларның саны чыл төнчүзүнде 15 муң чедер. Уругларның чайгы дыштанылгазын чөптүг органзастаарынче профэвилел организациялары сагышты салып, чүнү кылып турарын илеткелчи тодаргай чугаалаан. «Кадыкшыл» программазын ажылдап кылырын озалдадып турар, ону дүргедедириниң хемчеглерин алырын Ш. П. Куулар илеткелинге айыткан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң арызында чардынган дугуржулга, ында айыткан хемчеглерни күүседир дээш ийи таланың бир демниг кады ажылдажылгазы ажыктыг болуп турарын илеткелчи түңнелинде демдеглээш, дугуржулгада айыткан чүүлдерни күүседири-биле моон соңгаар ийи тала бир демниг ажылдаары ажыктыг деп санаан.

ТЫВА АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң республика чөвүлели арызында дугуржулгага бо чылдың эгезинде ат салган, бо документ болза экономиканы быжыглап доктаадырынче, ажылчы чонунуң социал камгалалын күштелдиринче угланган деп, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** илеткелиниң эгезинде демдеглээн.

Оон бээр дөрт ай эрткен, дугуржулгада айыткан хемчеглерниң күүселдези кайы хире чоруп турарының дугайында чамдык түңнелдерни чугаалап болур.

Республиканың чазаа экономиктиг болгаш социал айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээри-биле комплекстиг хемчеглерни ап чорутткан. Улус ажыл-агыйының экономиказын быжыглап доктаадыры, рынок экономиказынче шилчиири кол черин ээлээн, ынчангаш Министрлер Чөвүлели органзас-массалыг ажылын олче угландырган турган. Бистиң ажылдап кылганывыс «Чер реформазының дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында», «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» хоойлуларны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң VII сессиязы хүлээп алган. Оон ангыда көдээни хөгжүдер болгаш республиканың АҮК талазы-биле 15 доктаалды хүлээп алган. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң структуразының дугайында хоойлу бар. Экономика талазы-биле күрүне комитеди, экономиктиг реформа талазы-биле күрүне комиссиязы, чер реформазының талазы-биле комитет, даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле бюро, антимонополия политиказының талазы-биле эргелел дээн ышкаш чаа организациялар ажылдап турар. Дөрт коммерция банкызын тургускан. Ажылчы чоннуң социал камгалалынга эргежок чугула пенсия фондузун, Күш-ажыл министерствозун, эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле комитетти, Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң өг-бүле, чаштар, аныяктар айтырыгларының талазы-биле килдизин, республиканың аныяктар ассоциациязын тургускан. Рынок үезинде ажылдаарынга кадрларны белеткеп, өөреткен. Бистиң-биле кожа турар Сибирьниң областарының, крайларының, Москваның, Ленинградтың, бодувустуң республикавыстың мурнакчы дуржулгазын өөренип көөрүн органзастаан.

Кышкы үеде улус ажыл-агыйының доктаамал эки ажылдаарын хандырар, аъш-чем курлавырларын тывар, чурттуң өске регионнары-биле ажыл-агыйжы быжыг харылзааны тудар талазы-биле чазактың үш комиссиязы ажылдап турган. Байдал нарын-даа турган болза, бистер республиканы чылыг, электри энергиязы, кывар-чаар материалдар, хөмүр-даш болгаш одаар чүүл-биле хандырып шыдаан бис. Хөй санныг үрезин, мал чемнери, тудуг болгаш өске-даа материалдарны сөөртүр транспорт айтырыын шиитпирлеп алган. Далган, макарон болгаш өске-даа крупа кылыгларын, чигир, курган сүт база өске-даа продуктуларны тып алыр дээш, кончуг шулургу ажылдаан.

Красноярск, Краснодар крайлар, Канск хоорай, Москва болгаш өске-даа черлер-биле быжыг харылзааны тургузуп алган, тодаргайлаарга, мурнунда быжыг харылзаалыг турган черлер-биле ону хевээр арттырган, «Сибирь дугуржулгазы» деп ассоциацияда кирген.

«1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ниң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы дыка таарымчалыг рольду ойнаанын илеткелчи демдеглээн. Россия Федерациязының чээрби ажыг министерстволары, ведомстволары мында айыткан хемчеглерни күүседиринге киржирлер. Ол болза биске улуг дузаны чедирген. Оон уламындан бистер сан-хөө талазы-биле негелдевисти долузу-биле хандырып бээр кылдыр камгалап алдывыс, биске 351 муң рубльдиң дотация акшазын тускайлап берген. Улустуң хереглел барааннарының талазы-биле фондуну тускайлап бээрин чурттуң Соңгу чук районнары-биле деңнеп каан. Бараан курлавырларын эрткен чылдыы-биле дөмей кылдыр алыр бис, чамдык барааннар оон-даа хөй болур. Материал-техниктиг фондузунуң курлавырларын эрткен чылдың деңнелинде хевээр артар кылдыр камгалап алган. Советтерниң болгаш ведомстволарның шугуму-биле төпчүткен капитал салыышкынның 1990 чылдың деңнелинден хөйнү алыр кылдыр камгалап, дугуржуп алган.

ДАШТЫКЫ чурттар-биле харылзаа тудар ажыл эгелээн, бөгүн 27 бүдүрүлге даштыкы фирмалар-биле харылзаалыг.

Националдар арызында харылзааларны чогумчалыг болдурары-биле чазак тодаргай хемчеглерни ап келген. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы баштаан комиссия ажылдап турар. Кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирген.

Бо бүгүден алгаш көөрге, чазак республикада байдалды быжыглап доктаадырының, улус ажыл-агыйы болур-чогуур-биле ажылдазын дээш болдунар хемчеглерни ап турар-дыр. Кризис уламчылап турар-даа болза, бо чылдың алды айларының түңнелдери-биле алырга, чамдык бүдүрүлгелер бүдүрүлге хемчээлин көскүзү-биле улгаттырган. Чадааның хөмүр-даш разрези, Тыва хлеб үлетпүр каттыжыышкыны, Кызылдың электростанциязы, дааранылга фабриказы болгаш өскелер-даа анаа хамааржыр.

Автотранспорт бүдүрүлгелери чүък сөөртүрүнүң болгаш пассажирлер аргыштырарының хереглелин хандырып турар.

Сөөлгү ийи чылда кандааш-кын болган-даа болза, чонну аъш-чем барааннары-биле үзүктелиишкин чок хандырып шыдаан. Магазиннерде картофель болгаш ногаалар аймаан садыглап турар. Эрткен чылга бодаарга, эът, сүт садарын көвүдеткен. Чоннуң амыдырал хандырылгазынга ачы-дуза чедирилгези эрткен чылдың деңнелинге бодаарга, 12,7 хуу өскен. Бо чылдың бирги чартыында Садыг министерствозу эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, үүрмектеп садар бараан саарылгазын 27 хуу улгаттырган. Хереглел кооперациязы комиссиялап садар эъттиң көвүдеткен.

Чурттакчы чоннуң социал камгалалын экижидер талазы-биле элээн хемчеглер кылдынган. Бо херекке улус өөредилгезиниң, эмнелгениң, культураның, спорттуң, социал хандырылганың, банк болгаш сан-хөөнүң органнарының ажылдакчылары болгаш өскелер-даа боттарының үлүүн кииргеннер.

Улус ажыл-агыйының кудуку звеноларында рынок структуразының тургустунары күштелип турар. Алды улуг ассоциация тургустунган: «Автоорук», «Тыва-тур», «Найырал», ивилиг малдыг совхозтарның ассоциациязы, өшкү ажылдыг ажыл-агыйларның ассоциациязы, коммерция теле-компаниязы орта хамааржыр.

Беш акционер ниитилели бүрүткеттинген, төс чүс ажыг кооперация чүс хире биле бүдүрүлге. 108 мал эштежилгези, 98 тараачын ажыл-агый ажылдап турар, Агрокомбинат, агрофирма бар.

Чер реформазының дугайында Хоойлуну боттандырарының хемчеглерин ап турар. 157 муң гектар чер фондузун тургускан. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга бээр 65 тракторну, 50 автомашинаны тускайлаан.

Кылдынган ажылдар-биле чергелештир үлетпүрде, транспортта, телефон харылзаазында четпестерге илеткелчи доктааган. Ылангыя капитал тудугда байдал багай. Бирги чартык чылда капитал салыышкынының чүгле 69 хуузун шингээдип алган. Чуртталга тудугларын оожум темпилиг, чартык чылда 42 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлү ажыглалга кирген, ол болза чыл планының 20,7 хуузу болур.

Мал продуктуларын бүдүрүп, күрүнеге садып турарында улуг четпестер барын Ш. Д. Ооржак каттышкан хуралга чугаалап, малдың баш санын өстүреринче, продуктулуун бедидеринче, уксаазын экижидеринче угланган тодаргай хемчеглерни алырын чугаалаан.

Оон соонда илеткелчи ийи таланың дугуржулгазының пунктулар аайы-биле күүселдези кандыг болуп турарын анализтээн. Ында кылдынган болгаш чедир кылдынмаан чүүлдер бар болган.

Дугуржулганың күүселдезиниң түңнелдерин илеткелчи үндүргеш, моон соңгаар ында айыткан хемчеглерни амыдыралга боттандырарда, совет болгаш профэвилел организациялары чүнү кылырын чугаалаан. Хамыктың мурнунда чоннуң амыдыралының социал камгалалын экижидер дээш, бүгү-ле чүүлдерни кылыр. Кижи бүрүзүнге, өг бүле бүрүзүнге чедери чугула. Республиканың ажылчы чонунуң мурнунда салдынган сорулгалар улуг. Ол болза мал чемнериниң белеткелин дүргедедири, тарааларның, картофельдиң, ногааларның чайгы ажаалдазын экижидери, малдың чайгы семиртилгезин органзастаары, кыштаглаашкынга, күскү дүжүт ажаап алышкынынга белеткенири, капитал тудугнуң темпизин дүргедедири, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирери болгаш өске-даа ажыл-херектер бар. Бо бүгүнү чединишкинниг боттандырар дээш бистиң республиканың ажылчы чону бир демниг ажылдаар дээрзинге бүзүрелин ол илереткен.

1991—1992 чылдарда Тыва АССР-ниң ажылчы чоннарының экономиктиг болгаш социал камгалалының кол угланыышкыннарының талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң арызында дугуржулганың күүселдезиниң талазы-биле республиканың совет болгаш профэвилел организацияларының ажылының дугайында илеткелдерни дыңнаан соонда хуралдың киржикчилери санал бергеннер.

Харылзаа ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң даргазы **Г. И. Насюрюн** бир дугаарында сөс алган. Харылзаа ажылдакчыларының эвээш шалың ап турарындан мергежилдиг, дуржулгалыг тускай эртемниглер өске организацияларже үнүп чоруп турар, ынчангаш бүдүрүлгеде колдуунда аныяк ишчилер артканын ол хомудап чугаалаан. Ажылчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш, профэвилел организацияларының ап турар хемчеглеринге ол доктааган.

Рынок экономиказынче шилчип турар бо үеде улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының, аныяктарның таваржып турар чамдык бергелериниң дугайында Тыва АССР-ниң улус өөредилге министри **Н. С. Конгар** саналынга чугаалаан. «Тыва тудуг» каттыжыышкынының ясли-садиктеринде турар улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының уругларын чылда үш муң ажыг рубльди төлээр негелдени салып турарынга ол удурланган. Аныяктарны өөредиринче, ажылга тургузарынче хуралдың киржикчилериниң кичээнгейин угландырган. Эрткен чылын ортумак школа дооскаларнардан 590 кижи кайда-даа ажылдавайн турар. Бо чылын 3800 кижи школаны дооскан, оларның дугайында сагыш салыры чугула айтырыг дээрзин айыткан.

Кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң даргазы **Е. В. Черногривов** чонунуң кадыкшылын экижидер дээш бүгү-ле чүүлдерни кылырын чугаалааш, кандыг-даа айтырыгны чединишкинниг шиитпирлээри оон хамааржырын демдеглээн.

Аныяктарны ажылга хаара тудуп, мергежилге өөредирин, социалистиг чарышты катап органзастап эгелээрин Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору **С. К. Буянды** саналынга чугулага көрген. «Мөңгүлек» гостиницазында соңгаартан келген бөлүк эштер бар, олар орай дүнеге чедир музыканы ойнадып, чурум үреп, чоогунда чурттап турар хамаатыларга дыш бербейн турарын ол хомудаан.

Республиканың социал хандырылга министри **С. Д. Киров** сөс алгаш, профэвилел организациялары ажылчыннарның күш-ажылын камгалаарынче, пенсия алыр кижилерге документилер кылып бээринче сагыш салбайн турарын шүгүмчүлээн.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлели каттышкан хуралды эртирип турарын мынзаводта профэвилел комитединиң даргазы **Д. А. Попков** эки деп үнелээш, республиканың бүгү чонунуң салым-чолу, амыдыралының деңнелин экижидер дээш бир демниг, сагыш салып ажылдаарын эң-не чугулалап айыткан. Бүгү коллективтер сиген белеткелинге, дүжүт ажаап алышкынынга идепкейлиг киришкен турарын чедип алырын ол саналдаан.

Красноярскиниң санаторий-курорт талазы-биле край каттыжыышкынның даргазының оралакчызы **А. А. Саян** Тываның курорттарының материалдыг баазазының кошкаан, аъш-чем-биле хандырылгазының багайын айыткаш, оларны сайзырадыр дугайында айтырыгны республиканың Дээди Советиниң сессиязынга азы Министрлер Чөвүлелинге чугаалажыры чугула болу бергенин чугаалаан. Соңгаартан келген эмчи садыгжылар улуг өртекке барааннарын садып, чонну чүлүп чип турда, оларга удур кандыг-даа хемчеглер албайн турарын шүгүмчүлээн. Ылангыя Тыва АССР-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитети, милиция, инспекция чиновниктер, мөлүкчүлер-биле демиселди чорутпайн келген.

Кызыл хоорайда ажыл чок хөй аныяктар ынай-бээр чорып турар, оларны ажылга хаара тудар хемчеглерни боттандырарын Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы **К. Ш. Ялакова** саналынга чугаалап айыткан. Оон ангыда малдың баш санын өстүреринче, продуктулуун бедидеринче, малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузарынче доктаамал сагыш салыры совет, профэвилел организацияларының ажылы болурун ол айыткан.

Чурт үлетпүр болгаш коммунал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылчыннарының профэвилелиниң республика комитединиң даргазы **А. К. Бакулин** саналынга мал чемнериниң белеткелинче бүгү чонну калбаа-биле киириштирерин, ажылчы чонунуң социал камгалалын экижидеринче угланган дээштиг хемчеглерни алырын саналынга чугаалаан. Чонну мөчүп чип, байып турарларга удур демиселди күштелдирерин ол чугулага көрген.

Хурал чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** түңнел сөс чугаалаан. Ажылчы чоннуң экономиктиг болгаш социал камгалалын экижидеринче угланган дээштиг хемчеглерни совет база профэвилел организациялары алырын ол чугаалап көрген. Ийи таланың дугуржулгазының күүселдезиниң кайы хире чоруп турарының дугайында чазак кежигүннериниң, министерстволарның, ведомстволарның удуртукчуларының материалдарын солуннарга парлаарын, телевидениеге, радиога график ёзугаар дамчыдарын моон соңгаар доктаамал болдурарын ол чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК,
(«Шынның» корр.).

Солун болгаш номчукчу

ИЙИГИ КВАРТАЛДА

Чылдың ийиги чартыы эгелей берген. Эрткен ийиги кварталда «Шынның» арыннарынга кандыг материалдар колдай үнүп, солунуң номчукчуларын чүү хөлзедип турганыл? Шак ындыг теманы оюп эртпейн, өй-өйлеп номчукчуларывыска таныштырып турар бис. Бирги кварталда биске 1400 чагаа келген турган болза, ийиги кварталда 1150 материал келген. Чайгы үеде черле улуустуң бижиири эвээжей бээрин билир бис. Ынчангаш саазын айтырыышын бергезинден бир кезек үеде солунувус үнмейн турганы база бар. Материалдар ынчап чырыкче үнмейн, авторларже харыылаттынып турган. Бо база чылдак болуп чадавас, ынчалза-даа хүн бүрү курут чокка силерниң чагааларыңарны ап-ла тур бис, хүндүлүг номчукчу.

Номчукчуларны чүү хөлзедип турарыл? Апрель, май, июнь айлар чурттуң болгаш республиканың амыдыралынга бир аай нарын, берге айтырыгларны тургускан. Чангыс-ла айтырыгны адаптарывыска, ол бүгү чайгаар-ла тодарап кээр. Апрельдиң эгезинден-не бүгү бараанварга өртектерни улгаттырган болгай. Ынчангаш оон-биле холбашкан айтырыгларны номчукчулар дүвүрел-биле көдүрүп, социал амыдыралда бергедээшкиннер дугайын хөй-биле бижип турганнар.

Хүн бүрүнүң ниитилел-политиктиг амыдыралында болуушкуннар. Президент соңгуурунга хамаарышкан референдум ышкаш улуг болуушкуннар бистиң номчукчуларывысты сонуургадып турган.

Чуртувуста ниити байдал, экономика, социал айтырыглар, чуртта кризисти канчаар ажып эртсе экил дээрзи азы черле ажыл-херектерни канчаар организастаарывыл айтырыглары солунуң номчукчуларын хөлзеттипшаан. Мал, чер ажылы, аренда харылзаалары, чаа арга-дуржулга, кайы-даа адырда чаа, солун, ажыктыг чүүлдер кижи бүрүзүн сонуургадып турар. Солун болуунуң талазындан оларже кол кичээнгейни углаңдырарын чугула деп санап турары-даа ында.

Социал айтырыгларга хамаарышкан материалдар эң хөй. Бараанарны чер-черде хуваап, садыглар турарында четпестер, ылангыя көдээде чонуң амыдыралында хүн бүрүнүң бергелери, садыгның чиңг айтырыглары кээп турар, почтада эң көскү черде. Солунуң редакциязы, оон киндистери байдалды тодарадып көрүп, четпестерни элерингe дузалажырын бирги черге айтырыы кылдыр көрүп турар. Солунуң бижикчи авторларының сонуургаан айтырыгларынга харыы кылдыр харыысалгалыг ажылдакчылар-биле интервью, беседаларны чорудуп, чер-черде байдал-биле таныштырып турар бис.

Өртектерниң улгатканы-биле кижилерниң амыдырал деңнели, ылангыя көдээде элээн чавызап турарын чагаалардан эскерип болур. Чер-черде эрге-чагырга органнары, профэвилел, буянныг чорук органнары, ылангыя назылап кырааннарже, инвалидтерже, хөй уругларлыг өг-бүлелерже сагып салза эки.

Черни ажыглаары, аренда харылзааларын сайзырадыры, ынча четпестер, малчыннарның чугула айтырыглары база чагааларда көдүртүнүп турар. Хензиг-даа бол практикага үндезилээн арга-дуржулга чер-черге онза чугула болуп турар. Солун арнынга ындыг материалдар ам-даа эвээш.

Өртектер улгаттырганы-биле холбаштыр кижилерге, өг-бүлелерге, уругларга карылга дуглаашкыннарынга хамаарышкан билдинмес айтырыгларны номчукчулар эң хөй-биле бижип турар. Социал амыдырал кииризиниң, черле ниити редакцияның хемчеглер алганының ачызында ол айтырыглар ам харын эвээжээн деп санап болур. Чер-черде профэвилел комитеттери, социал хандырылга органнары бо айтырыгларны ам черле быжыг холга алган, чоңга тайылбырларны берип, дузалап турар боор дээрзинге идегеп турар бис.

Кандыг-даа айтырыгны ыяап-ла солун арнын таваарыштыр тайылбырлазын, харыылап берзин дээр, хелун эрттир азырадыкчы хееннер редакцияны дүвүретпес арга чок. Херек кырында айтырыгларны шиңгтирлеп көөр, дузалаар үзе шиңгтирлээр органнзациялар, харысаалгалыг кижилер улут ырак эвесте, кожа турда-ла, редакция харыылазын, дузалазын дээри черле чептиг эвес боор. Солунга шиңгтирлээр, хөөр чугула айтырыг кончуг хөй болгай. Ол дээш номчукчулар силерни ол-бо деп сеткил хомудатыр кузелчис чок, чугле херектиң ужурун билзин дээш деп болап турар бис.

Бойдус камгалалыныш, чурттаар оран-бажың, ажылга турвустуарының айтырыглары хөй-хөй кижилерни дүвүредип турар. Ол айтырыгларны редакция дорту-биле шиңгтирлептер дээрге, шын эвес апаар. Оларны шиңгтирлээрниң алыс дөстери чер-черде боттарында турар дээрзин уттуп болбас. Районнарда бойдус камгалалының комитеттери тургустунгулаан болгай. Кижилерниң социал камгалалында профэвилел комитеттери турарын база уттуп болбас.

Аар-саар үүрмек четпестер дугайында шүгүмчүлелдер эвээжеп турары иле. Амыдырал-чурттаганың хүн бүрүдеги чиңг айтырыглары кижилерни хөлзедип турар апарган. Амгы нарын, берге үеде, рынок харылзааларынче шилчип кирип турарының байдалдарында ындыг болбас ужур чок. Кайда-даа, ажыл-агыйның кандыг-даа участогунда багай ажыл, кошкак туннел, четпес чүүл дээрге-ле, силерниң-биле бистерниң шуптувустуң кошкак, четпес ажылдаанывыстың түңнели-дир. Кым-даа, кая-даа ажыл-херээнге шын бердиниишкин, долу куш-биле ажылдаар болза, амыдырал байдалывыс моон экижиир дээрзи билдингир.

Чылдың ийиги кварталында редакция болунуя дыннадыгларынга чээрбя ажыг харыы алган. Ол ышкаш солунга парлаттынган шүгүмчүлелдерге хамаарышкан органнар харыыларны чоруткулаан. Ажыл-агыйжы шүгүмчүлелдер моон мурнундагы чылдарга бодаарга эвээжээн, социал тала коллай берген. Ынчалза-даа чер-черге ажыл-херек кылап тас деп чугаалаары черле болдунмас. Ылангыя амгы бо хүннерде ниитиниң малының чайлаглаашкыны, семиртилге, сүт саалдазы, малга чем белеткели дээш, кандыг чиңг айтырыгларны бисте чок дээрил. Ол айтырыгларны база кичээнгейге ап, дуза кадары чугула.

Чер-черже хемчег алыры-биле чоруткан чагааларга он ажыг харыы келген. Оларны солунуң тускай корреспондентилери, ылангыя Улуг-Хем район талазы-биле хынап, солун арнынга үндүргүлээн. Элээн хөй четпестер дугайын ону канчаар шиңгтирлээрин чон билип алган, ол эки. Кемниг херек үүлгедиишкиннерин истеп хынаарга саазадып хүсааны үзаары, тодаргай түңнел үндурбезинге хамаарыштыр хомудалдар редакция почтазынга база бар. Ол айтырыгларны прокуратура органнары чиге, тода, дүрген шиңгтирлээр болза эки. Чон ортузунга эрге-хоойлу билиглерин нептередирин чугула айтырыг болур турары моон тодаргай-дыр.

Ийиги кварталда «Шынның» почтазынга хамаарыштыр анализ мындыг болган.

ЭРТКЕН ОРУК, ЭЧИС СОРУЛГА

«Хемчиктиң сылдызы» солунун тургустунганы-ла, он чыл эрткен. 1981 чылдың июль 1 — солунуң төрүттүнген хүнү. Солунуң 1500-кү дугаары база чоокта чаа парлаттынды. Ынчангаш үк солунуң редакциям коллективи ийи дакпыр байырлалды демдегледи.

Он чыл дээрге эвээш үе ышкаш сагындырар. Солунуң амыдыралынга онзагай өскерилгелер болбаа дег аан. Шынында ындыг эвес. Беш, алды чыл бурунгаар тургаанга деңнээрге, солунуң амыдыралы демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң тевии-биле чаартылгаларлыг, өскерилиишкиннерлиг болуп, чогаадылгазы өзүлдеңи чедип алган.

Оон «дуп» дугаарын чымыкче үндүрүп турганывысты сагтым ор мен. Типографияга өөрүр, парлаар машиналарны чаа-ла эптеп, чыып каан, полиграфистер чедишпес турду. Бирги дугаарны үш аңгы өңге «За асбест» солунунуң типографиязынга даңны атсы шуудеп турган, парлап алган бис... Номчукчуларга кол-ла продукциявыс болур солунну ой-шаанда чедирип бээр дээш шырбайып-ла турдувус. Ажы-биле чугаалаарга, беш, алды чыл бурунгаар үеге чедир солун арнынга чүнү парлаарын, парлавазын партия Барыын-Хемчик райкомунуң секретарьлары айтып берип, бистиң чогаадыкчы өзү-биле ажылдаарывыска доктар-моондак болуп турду.

Амгы хүннерде «Хемчиктиң сылдызы» «Демократия, ажык-чарлыг болгаш чептүг чорук дээш!» деп кыйгырыгны салып алган, хостуг үнүп турар. Партия райкомнары, райкүүскомнар-даа бистиң солунувус турушкун, оруун шын билип, биске шаптык катпайн, ыйыдыышкын кылбайн, моральдыг деткимчени көргүзүп турар, ынчалза-даа мынчага чедир оларның талазындан материалдыг дуза албадывыс. Эрткен чылдан эгелээш, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, бо чылын Мөңгүн-Тайга районнарның күүскомнары солун редакциязынга акша-хөреңги-биле дуза кадар дугайында аазаашкын кылгаш, оон дугайында ам шуут уттупкан.

Номчукчулар-даа, ол хамаанчок, район удуртулгазы чергелиг даргалар безин бистиң солунну акша-төгерик-биле партия «чемгерип» турар деп соора билип турар боор чорду. Ол ындыг эвес. Бисти акша-биле РСФСР-ниң Парламга болгаш массалыг медээлер чамызы хандырып турар. Ынчангаш бир-тээ ындыг болганда, «Хемчиктиң сылдызы» чорту үш азы дөрт районнуң хамаарышпас солуну апаар чадавас.

Солуннуң тургустунганының баштайгы чылдарында редакцияга сеткүүлчүлер, типографияга полиграфистер чедишпейн турганындан бергелерге таваржып турган бис. Амгы хүннерде кадрлар-биле долу хандыртынган бис.

Солунуң он чыл болган юбилейин демдеглеп турар үеде, дааиган ажылынга харысалгалыын, тывынгырын, сагынгырын көргүзүп келген солунчуларның адын адап, мактаан бис. Олар дээрге хоочун сеткүүлчүлер Хүүр-оол Моңгуш, Чкалов Маннынчы, ачыяктар Даш-оол Монгуш, Чечек Ооржак, фотокорреспондент Чылбак-оол Кара-Сал, корректор Ульяна Улуг-Хаай, полиграфистер Семён Сарыглар, Ранса Сарыглар, Роза Сарыглар, Мөңгүнкыс Күүлар болгаш оон-даа өскелер-дир.

Солун бо хүннерде үш муң ажыг кезекке үнүп турар. Бистиң типографиявыс солундан аңгыда янзы-бүрү чагыгларны парлап, белеткеп турар. Бо чылдың бирги чартынында 36884 рубльдиң бланк продукциязын бүдүрдүвүс. Ол дээрге планны 122,3 хуу күүседкени-дир. Ол-ла үениң дургузунда чарлалдардан 2000 хире рубльди агар саныывысче киирдивис.

Дузалал ажыл-агыйже кичээнгей салып тур бис. Коллективтиң картофель тарыыр шөлү база 80 ажыг баш шээр малы бар.

Номчукчуларның, ниитизи-биле чонуң талазындан солунга сонуургалды бедидерин өзек айтырыг кылдыр көрүп турар бис. Кол-ла сорулгавыс — «Хемчиктиң сылдызын» солун, номчуштуг, шынны, дидим материалдар-биле долдургаш, чонга сөннээри.

Бистиң солуннуң шанналы дээш 128 мөгениң тыва хүреш маргылдаазын ийи чыл улаштыр эрттирдивис. Аңаа шуулген мөгени эзер-чүгенниг аът-биле шаңнап эгеледивис. Чоннуң дыштанылгазын ажыктыг эрттирерин, тыва хүрешти улам ынай сайзырадырынга оон ролю улуг боор турары билдингир.

Василий ХОМУШКУ.
«Хемчиктиң сылдызы» солунунуң редакторy.
Барыын-Хемчик район.

ШЫНАП-ЛА, ДЕТКИИЛИНЕР

«Шын» солунга (бо чылдың май 25-те үнген) Бай-Хаак суурнуң чурттакчызы Севээн Оюннуң «А бистер чоонган бис» деп кыска чүүлүн номчааш, дыка-ла чүүлдүгзүндүм. Шынап-ла бежен чылдарда Таңды районнуң бүрүк суур бүрүзүнге дээрбелер үзүктел чок ажылдап турган чүве болгай. Улустар тараазын дээрбелеп ап, оон далганы-биле дыка-ла чаагай чемнерни кылып чип чораан. Ол чылдарда холга тудар акша эвээш, колхозчулар ажылы дээш бүдүрген продукциязы-биле санаажыр боор чүве. Эрес-кежээ кижилерниң алган тараазы 3-4 тонна чеде бээр.

Рынокче шилчиишкиниң амгы нарын, берге үезинде садыг-магазиннерде аъш-чем көзүлдүр-ле эвээжеп, өртээ хемчээл чок улгадып турда, ындыг дээрбелер дээн чижектиг дузалал дериг-херекселдер, шынап-ла, ажыктыг болур ужурлуг. Мону аңаа-ла бир улуг эдерткен сөстер деп бодавайн, ажыл-агыйларның удуртукчулары олче улуг кичээнгейни салырын улуг-биле дилээр, күзээр кижи-дир мен. Тыва кижиге аъш, сүт-ле бар болза ажырбас дээр хөөннер бар болгай. Ол кайын ындыг боор. Далган үскен чаагай мүнну, далган чокка кылдынмас манчы хуужуурну, боова-боорзакты-даа сактып келгиннер даан. Ынчангаш бижиичи С. Оюнну бо саналын, шынап-ла, деткип көрээлинер.

Алдын-оол ОЮН.
Красноярск крайның Кадарейский суур.

Телевидение

Понедельник

ИЮЛЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

15.00 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 16.25 «Объектив». 17.05 Мультфильм. 17.15 Уругларга фильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Харылзаа». 19.00 «Москва — Вашингтон» телекөвүрүг. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 «Кинопанорама». 21.55 Футбол допчулалы. 22.25 М. Булгаковтуң дугайында сактыышкын. 23.30 «Уран чурулганың метаморфозалары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки сериязы. 00.00 ТМА. 00.20 — 01.00 Р. Шуман. «Карнавал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

15.00 Уругларга фильм. 16.05 Бир артистиң театры. «С. Юрский. Концерт болгаш концерт соонда». 17.00 — 19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.00 Конкур талазы-биле делегей маргылдаалары.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Чай-91». Крымга дыштанып болур бе? 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 —23.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 «К-2» Москва кинофестивалында. 23.45 Композитор болгаш күүседикчи Г. Лукьянов. 2-ги дамчыдылга. 00.45 «Өреге бээр портрет». Телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 Орган музыказының кежээлери. 19.00— 20.00 Эртенги сылдыс.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва»—ТВ» Коммерциялыг телекомпанияның программазы.

Вторник

ИЮЛЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 10.45 Мультфильм. 11.00 Уругларга дамчыдылга. (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 «Салдынмайн бар...» 13.15—13.30 Чугула репортаж.

• • •

14.30 Телемикст. 15.15 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 6-гы сериязы. 16.20 «Сонуургактарга». «Кичээнинер: тырттырдым-на». 16.35 «Салгал чокка». Телефильм. 17.15 Чемпионнар-биле кады. 17.30 Уругларның музыка клуву. 18.15 Мультфильм. 18.30 ТМА. 18.45 Бистиң садывыс. 19.15 Рыноктуң хоойлузун ёзугаар. 19.45 Ю. Мазурок ырлаар. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Чугула репортаж. 21.55 Орус романстар. 22.55 Уругларга мультфильмнер. 23.15 «Музыка медээзи». 00.05 ТМА. 00.25 «Орбитага болгаш оон соонда». Барымдаалыг фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 01.20 — 03.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мергежилинге артистиң ынаа. Н. Подгорный. 9.25 «Камгалал бижик». 9.55 Ритмиг гимнастика. 10.25 «Балык тудар үе». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.25 Б. Лавреневтиң чогаадыкчы ажылының дугайында арыннар. 15.05 —15.35 Музыкалыг программа.

* * *

17.00—18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Мультфильм. 19.00 Телерадиоконкурстуң лауреады С. Горшунов ырлаар. 19.10 Сталинград тулчуушкунунуң төөгүзүнүң шала билдинмес арыным дугайында. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Экиденер!». Информастыг программа. 21.00 Медээлер. 21.10 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониктиг оркестриниң концерти.

МОСКВАДАН

22.30—01.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15—01.20 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.30 Р. Штраус. «Метаморфозалар». 21.00—21.40. Үе.

Среда

ИЮЛЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 9.55 Уругларның музыка клуву. 10.40 «Чемпионнар-биле кады». 10.55 «Ай-Дереден келген оспаксыраан кижи». Телефильм. 11.05 Концерт. 11.45 Мультфильм. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30—14.00 «Чили болгаш бис». Телефильм.

• • •

15.15 «Бир-ле черде дайын диңмирээн». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. Бирги сериязы. 16.25 «Сонуургактарга». 16.40 Мультфильм. 17.00 «Шивишкин». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.20 Уругларга фильм. «Челээштен бедик». 1-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Озал-ондак чок шимчээшкин». 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Ажык чугаа. 22.55 «Биржа-91». 00.00 ТМА. 00.20 «Беш кадар». 02.40 — 03.35 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бистиң-биле кыл, бис ышкаш кыл, бистен эки кыл». 9.15 Мультфильм. 9.30 «Мансудэ» ансамбльдиң көргүзүү (КУДР). 10.05 «Балык тудар үе». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.00 Мультфильмнер. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.55 «Ялта-91». Эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң телеконкурузу. 16.05 Мультфильм. 16.15 «Джалиль болгаш музыка». 17.00 — 19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.00 Конкур талазы-биле делегей маргылдаалары. 19.00 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Рынокче базымнар». Сүт-Хөлде биче бүдүрүлгелер болгаш арат ажыл-агыйлар (тыва дылга).

МОСКВАДАН

21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 «Иллюзион». «Сөөлгү турлаг». Уран-чечен фильм. 23.25 — 00.10 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.40 — 00.15 «К-2» Москва кинофестивалында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 Назы четпестерниң ажылга тургузарының айтырыгларының дугайында. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30— 21.00 ССРЭ Улустарының чайгы 10 спартакиадазы.

Четверг

ИЮЛЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 9.55 Мультфильм. 10.15 А. Руссель. «Арга-арыг дугайында шүлүглел». № 1 симфония. 11.00 Уругларга дамчыдылга. (англи дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30—13.15 «Мария Каппист. Үш байырлал». Телефильм.

• • •

14.30 Телемикст. 15.15 «Бир-ле черде дайын диңмирээн». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.30 «Сонуургактарга». «Бажың комитеди». 16.45 Л. Бетховен. № 7 соната. 17.15 Уругларга фильм. «Челээштен бедик». 2-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.30 «Цхинвали: карангы арлып тайлы бээр ирги бе?». Телефильм. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 21.00 Үе. 21.40 «Кинопанорама». 21.55 Ажык чугаа. 23.25 ИХМ-ниң медээлери. 23.40 «Вологод черинде чогаадыкчы сорук». 00.35 ТМА. 00.55 «Уран чурулганың метаморфозалары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы сериязы. 01.25 «ВиД». «Матадор». 02.25 Фильм-концерт. 03.00 — 03.55 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика 8.15 «Булактар». 8.45 Режиссер Л. Хейфецтиң ажылдары. 10.10 «Мөзүлүг эвес кижи». Уран-чечен телефильм. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.30 О. Уайльд — «Тергиин ашак». (Сатира театрының шиизинде). 12.30 Камера эрткен үени шинчилеп тур. Маршал Г. Жуковтуң намдарының билдинмес арыннары. 13.30 Уругларга фильм. «Парустар». 1-ги сериязы. 14.35 — 15.45 «Ялта-91». Эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң телеконкурузу.

* * *

17.00—18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 «НЛО: чарлаттынмаан аян-чорук». 13-кү дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

19.30 «Экиденер!». Информастыг программа.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 Медээлер. 20.40 «Саян эдээнде кежээ». Чечен чогаал хөгжүмнүг программа. 21.30 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.40—23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 — 01.25 В. Розов. «Каш борбак дамды». Телешии.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.30 Концерт. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Ритмиг гимнастика. 21.00 — 21.40 Үе.

Пятница

ИЮЛЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки, 6-гы сериялары. 10.45 Мультфильмнер. 11.15 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 12.00 ТМА. 12.15 «Маппет-шоу». Фильм-концерт 7-ги, 8-ки сериялары. 13.05 — 13.35 Фильм-концерт. 15.15 «Бир-ле черде дайын диңмирээн». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.30 А. Билль ырлаар. 16.55 Мультфильм. 17.15 «Мөңгези-биле...» Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 19.00 Кижи болгаш хоойлу. 19.45 Ленинградтың филармониязының академиктиг симфониктиг оркестри ойнаар. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки сериязы. 21.00 Үе 21.40 «Николас Никльби». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы сериязы. 22.35 Чугула репортаж. 22.50 «ВиД». 01.50 ТМА. 02.10 — 03.55 «Николас Никльби» Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки, 6-гы сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 7-ги сериязы. 9.25 Компьютер-биле чугаа. 10.10 Уругларның уран чүүл коллективтериниң көргүзүү. 10.45 Степан Эрьзиниң Үш күзели. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. «Парустар». 2-ги сериязы. 14.35 Россияның перспектива чок суурларын катап тургузар дугайында телефильм. 15.00 — 15.50 А. С. Пушкин — «Белкинниң тоожулары». «Гробовщик». Телешии. 17.00— 19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.10 Концерт. 19.00 Россияның парламент медээчизи

КЫЗЫЛДАН

19.15 Уругларга фильм. 19.40 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

* * *

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Тыва ТВ чалап тур». 21.30 Телефильм.

МОСКВАДАН

21.45—01.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.30 «К-2» Москва кинофестивалында. 23.00 Медээлер. 23.15 — 01.20 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 Н. Пейко. Квинтет-вариациялар. 19.30 Хеме эжиишкини. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Делегей рыногунче дугуур. 21.00. Үе. 21.40 — 21.45 Коллаж.

Суббота

ИЮЛЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Гураскаадыг». Барымдаалыг телефильм. 6.45 Мультфильмнер. 7.30 Ритмиг гимнастика. 8.00 Эртенги почта. 8.30 ТМА. 8.45 Бистиң садывыс. 9.15 «Салгалдарга камгалап бер». Улусчу мастерлерниң ассоциациязының таныштырылгазы. 9.25 «Санаашкынның эгези». 9.55 «Бельгия — Европа беллиринде чурт». 10.55 «Эртенги сылдыс». 11.55 «Бурда моден» саналдап тур...» 12.25 «Овур-хевир». 13.30 Тоолдар болгаш ужуралдар. «Кызыл идикчигештер». Уран-чечен телефильм. 15.00 ТМА. 15.15 «Ынчалзажок бистиң Русь түрег көрүп каттыжар». 16.25 Фильм-концерт. 17.30 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 7-ги сериязы. 17.55 Делегей панорамазы. 18.40 Режиссёр Б. Шамашневтиң фильмнери. 21.00 Үе. 21.40 «Аас-кежиктиг тавары». Өг-бүле телевикторинази. 22.40 «Чылдар өттүр каткы». 23.55 Олег Газмановтуң концерти. 00.55—02.15 «Көзер чок оюн». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Үрер хөгжүм ойнаар. 8.45 Кижи. Чер. Октаргай. 9.30 Орус чугаа. 10.00 Солистер квартеди ойнаар. 10.15 Режиссер М. Дохматскаяның фильмнери. 11.15 Спортту бүгүдеге. 11.30 «Кадар он бир» видеоканал. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Волейбол. Делегей лигазының бирги чери дээш. 17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 «Пыталово». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.45 «Ырны сактып ал». Улугларга болгаш уругларга. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Уран гимнастика. ССРЭ-ниң чемпионады. 21.00 Үе. 21.40—23.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 «К-2» Москва кинофестивалында. 23.45 «Шылгалда шагы». Уран-чечен телефильм. 00.45 — 01.40 «Чүргүлтер маны».

Воскресенье

ИЮНЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.30 Биржадан медээлер. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 11.00 Эртенги почта. 11.30 «Аян-чорукчуларның клуву». 12.00 «Кадыкшыл». 13.30 Мультфильмнер. 14.15 «Ону шыдаар силер». 15.00 ТМА. 15.15 «Чаа салгал шилип ап тур». 16.30 «Үзел-бодал». ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттарының «Эвилел» бөлүүнүң төлээлекчилеринге сөс. 17.05 Көдээден дамчыдылга. 18.05 «Үннер эндерик—делегей чаңгыс». Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары. «Үш алышкы» (Индонезия). 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур». 19.00 «Делегатскаяда музей». «Кубачи аулдан келген мастер». 19.15 Өг-бүле экраны «Улуглар болгаш уруглар». Уран-чечен фильм. 21.00 Үе. 21.40 Уран гимнастика. ССРЭ-ниң чемпионады. 22.25 Хронограф. 22.40 Бүгү-делегейниң музыка шаналы Монте-Карлода. 00.40 «Көзер чок оюн». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже чыскаалыңар! 8.20 Мультфильмнер. 8.50 Концерт. 9.20 «Фантазия». Телефильм. 9.40 Педагогиканы бүгүдеге. 10.40 Шаандагы болгаш амгы романстар. 11.30—13.30 Россия ТБ-зиниң программазы. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Концерт. 16.45 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Автор телевидениези. 19.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.00 Медээлер. 20.15 Автор телевидениези. 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45—23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.15 —00.25 «Шыяан ам». Уран-чечен телефильм.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың № 1 ортумак профтехучилищези 1991-1992 өөредилге чылында сургуулдарны дараазында тускай эртемнерге өөредири-биле хүлээп алырын чарлап турар: хөй талалыг мергежилдиг тракторист-машинизи, септекчи слесарь автомобиль чолаачызы. Өөренир хуусаазы—3 чыл. Ортумак билиглиг аныяктар, хөй талалыг мергежилдиг тракторист-машинистиң тускай эртемин шиңгээдип алырынга 2 чыл өөренир. Мал ажылының комплекстериниң болгаш механизастаттынган фермаларның механизатор кадрларын белеткээр. Электри дериг-херекселдериниң септээр талазы-биле электромонтернуң мергежилинге —1 чыл өөренир. Сүт болбаазырадып кылыр аппараттарының башкарыкчылары — 6 ай өөренир, олар Кызылдың, Чадааның, Кызыл-Мажалыктың, Шагаан-Арыгның сүт комбинаттарынга, а ол ышкаш сүт-бараан фермаларынга ажылдаар, автомобиль башкарарының В, С категорияларның чолаачылары 3,5 ай хуусаада өөредилге курузун эртер.

Училищени доосканнарга мергежил тывысканының болгаш ортумак билиг дугайында дипломнарны бээр, олар чингелдениг негелделер ёзугаар дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге кирер эргелиг болур. Сүт болбаазырадып кылыр болгаш соолар аппараттың башкарыкчыларындан, саржаг кылырлардан аңгыда бүгү мергежилдерниң сургуулдары автотранспорт башкарар эргени алыр. Өөреникчилерге стипендияны төлээр болгаш ниити чуртталга черин, хүнде үш удаа чемненилгени хандырар, формалыг хепти бээр. Училищеге өөренип турган үезин күш-ажыл стажынга киир санаар.

Спорт секциялары, боттывынгыр уран чүүлдүн, а ол ышкаш уран чурулганың, техниктиг чогаадылганың бөлгүмнери ажылдаар. Олар туристи путёвкалар-биле өске чурттарга, Кара далай эриктеринге, маадыр хоорайларга, санаторийлерге, дыштанылга бажыннарынга баар.

Училище директорунуң адынга билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак билииниң дугайында аттестат, 9 класс доосканының херечилели, № 286 азы 086/У майыктар ёзугаар эмчи шынзылгазы, чурттап турар черинден шынзылга, төрүттүнгениң дугайында херечилел азы паспортун боду эккээр, 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чурук, совхозтан өөредип чоруткан дугайында бижик.

Училищеге хүлээп алырда, кирериниң шылгалдаларын дужаавас, чугаалажылга болур. Кичээлдер 1991 чылдың сентябрь 1-де эгелээр.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажың № 14.

* * *

Культураның болгаш уран чүүлдүң дараазында дээди **база ортумак өөредилге черлеринге 1991-92 өөредилге чылында аныяктарны хүлээп алырын Тыва АССР-ниң Культура министерствозу чарлап турар:**

театр уран чүүлүнүң Москвада А. В. Луначарский аттыг күрүне институду. Тускай эртемнери: театр ажыл-херээн планнаары болгаш организастаары, шии режиссуразы;

Москваның Гнесиннер аттыг хөгжүм-педагогиктиг күрүне институду. Тускай эртемнери: хөгжүм херекселдери: артистиг ырлаары, чоннуң хөгжүм херекселдери:

уран чүүлдерниң Бишкекте күрүне институду. Тускай эртемнери: композиция, фортепиано:

культураның Кемеровода күрүне институду. Тускай эртемнери: культура-дыштанылга ажыл-чорудулгазының экономиказы болгаш ону организастаары, библиотека башкарары, библиография;

культураның Чөөн Сибирьде күрүне институду. Тускай эртемнери: культура-дыштанылга ажыл-чорудулгазын организастаары, библиотека башкарары. библиография:

культураның Алтайда күрүне институду. Тускай эртемнери: библиотека башкарары болгаш библиография, культура-дыштанылга ажыл-чорудулгазын организастаары:

Новосибирскиниң Глинка аттыг күрүне консерваториязы. Тускай эртемнери: чоннуң хөгжүм херекселдери, теория;

культураның Ленинградта күрүне институду. Тускай эртемнери: культура-дыштанылга ажыл-чорудулгазының экономиказы болгаш ону организастаары, библиотека башкарары, библиография;

Бишкектиң танцы училищези. Тускай эртеми: танцы;

Минусинскиниң культура училищези. Тускай эртеми: культура-чырыдыышкын ажылы.

Культураның болгаш уран чүүлдүң үстүнде айыткан дээди база ортумак өөредилге черлеринге кирерин күзээннер-биле чугаалажылга 1991 чылдың июнь 27-ле Кызылдың уран чүүл училищезинге болур, оон адрези: **Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу, бажың № 2. Эгелээри — эртенгиниң 10 шак. Культура министерствозунуң кадрлар килдизинге баш бурунгаар бижидер, адрези: Советтер бажыңы, кабинет № 429, телефону 3-23-83.**

АРБАТ ШӨЛҮ БӨГҮН ЫНДЫГ

Ында—ыры, мында —шулук,
Ындында —хурал-суглаа.
А мында—садыг-наймаа
Арбат шөлү бөгүн ындыг.

«Ажыл-ижи сандарааштың
Ашка-чутка бектеттирген
Куурумчу ССРЭ!» деп,
Кускуннаан үн чаңгыланды.

Өөрүшкүзүн, хомудалын,
Өттү чара тевер кылыын
Ажыы-биле кым-даа тө каар—
Арбат шөлү бөгүн ындыг.

«Партияны, Ленинни
Бажы-биле узуткааштың,
Эрги ёзу тургузаал!» деп,
Элдеп кыйгы база ындыг.

Эрге-шөлээ, алдар-даа дээш,
Эротика, секс-даа дээш,
Айтырыглар үскүлешкен
Арбат шөлү бөгүн ындыг.

Чооду КАРА-КУСКЕ.
1991 чыл, Москва.

АЪТ

(ТООЛЧААН ЧУГАА)

Шаанда шагда Аът дээрге
Чалгыныгга чүгле четпес.
Ол дег ындыг маңгыр чүве
Октаргайга шуут чок турган.

Кайнаар, чүү-ле маңнаан болдур.
Казыргы дег сүрүп -четкеш,
Кагар, тевер, ызырары
Каржы халап болу берген.

Черниң хамык амытаны
Чежеге дээр хинчек көөрүл?
Буруулугну кезедир дээш
Бурган башкаа чаргылдашкан.

Чүгүрүүнүң чылдааганы
Чүзүнделдээш хынап көөрге,
Хат дег эстеп, маңнаар чүве
Кажыктарда болган иргин.

Аъттың кажыын бурган башкы
Анаа дораан чамырылдыр.
Ап каантарга биеэги аът
Ам-на харын оожургап-тыр.

Каржыланып чорбаан болза,
Кажыктары бүдүн тургай.
Чүү-даа чүвээ четтирбейн баар
Чүгүрүк мал турбас ийикпе.

Биче-оол ДОЮНДУП

ЧАРЫНЧЫ

• Чечен чугаа •

Өле өшкүм чиде берген. Ол-бо дилеп, айтыртыныгаш, тыппайн бардым. Чаңгыс борбак өшкүмнүң ис-дажы-даа көзүлбес, ооң бараанын көрген кижи-даа чок. Анайы өскүс калган.

Оор алган деп каразый бердим. Суур шагдаазынга хомудаарындан чөгенген мен. Мал-маганын оорлаткан кижилерге дузалаптар хире харыы-даа чок, хей чорду. Чарын салыр Шыргай-оолга баар деп шинтпирлеп алдым. Артында-ла «Чарынчы» деп чонга шолалаткан кижи болгай. Сураан дыңнаарымга, өзүрээн часса-даа, холүн часпас дижир.

Оон бажыңынга чеде бээримге, пашта эът дүлүп алган, кара мүнүн аартаан, суг дер дүшкен олур.
Келген херээмни чугаалаарымга:
— Чарын бар бе?—деп айтыра-дыр.
— Кандыг чарын?

— Салыр чарын. Чарын салдыртып кээр кижилер-ле хөй. Ол хирезинде хол куруг кээр боор-дурлар. Оода чарындан хойлап алгаш келзе—деп шыжыга-дыр.

— Өзүн үзүп, чарнын кезип алыр хире малым-даа чок. Чиде берген өшкүмнүң хөкпек анайы арткан—деп буруузундум.

— Кижилерге чарын салып бээр дээш кат малымны төдер деп бардым—деп, кижим мырыңай хорадай берди. —Ам артында рынок үези-дир бо... Чарын безин тывылбастаан...

— Силерниң оонар-даа чеп боор. Бажыңнардан дилениp көрейн. Кайы-бир өгден тып алырым чадавас—дээш, дүргенне үнүптүм.

Суурну бир кылдыр эргээш, чадаштым. Ылап-ла чарын тывылбас апарган шаг болду. Чамдык кижилерде бар-даа болза, кым бээр деп. Боттарынга херек апаар болгай.

Үр-ле боданып, сагыжым саарзыкталып-даа турза, кожамны чалааш, өскүс хөкпек анайымны богдуруп алдым. Өшкүм оорлап алгаш барган оорга хорадааным-даа, ону тудуп алыксааным-даа ол хире болган.

Анайымның ээгилиг холун хапка суп, чүктээш, Шыргай-оол сугже базыптым. Мээң эккелген эъдимни хайындырып, былаа кылып иштивис. Шыргай-оол чарынны хемдип-хемдип, көске өрттеткеш, ону үр-ле ол-бо топтап көрүп-ле олур.

Дөстүнмейн:

— Кандыг ышкаш-тыр?—деп дүвүреп айтырдым.
— Кордал чок-тур —дидир.— Баскан изи-даа углаан чүгү-даа көзүлбейн-дир.

Холүйүп-ле кагдым. «Хөөкүй-ле анайымны—деп, хомудай бердим. —Хей-ле боон алган-дыр мен. Оон орнунга өшкү кылдыр өстүрүп алыр чүвемни...» Муңгарап-деңгереп оргаш, канчангаш-ла орун адаанче көрүптеримге, ында чыдар шоодайның ойбак черинден көк дүк көстүп чыдыр. Чүрээм эндевээн. Өстүрүп каан малының өг-чүзүнүн кижи эндээр боор бе! Чым-сырт кыныып, шоодайны алгаш, оон иштинде чүвени ушта соп эккээримге, көк өшкүмнүң кежи болду.

Оорну ынчаар согур душ бооп тудкан мен. А оон кара аксынче өскүс анайымның ээгилиг хелүн бодум-на киир суп-каныма кедергей-ле хомудадым.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.

Медицина темазынга

БАШТАК АЯНЫ-БИЛЕ

РЕГИСТРАТУРАГА

— Мени «кулак-карак» эмчизинче киирип көрүңерем, дуңмам.
— Ындыг эмчи чок. «Кулак-боостаа-думчук» эмчизи бар-дыр.
— Менээ «кулак-карак» эмчизи херек.
— Чүнең аарыыр-дыр ынчаш?
— Элдеп дивес силер бе, дыңнаан чүвемни көөрүмге өске болур-дур ийин.

БҮЗҮРЕДИМ

Дарга аарый берген ажылдакчызын кээп көрүп чораан. Мендилешкен соонда оозу мынча диген-дир:

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үнезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
июль
16
вторник
№ 120 (14620)
(Чагыдар өртээ 6 көп).
Садар өртээ 20 көп.

Дүүн

ДУС-ХӨЛДЕ—ӨӨРЕДИЛГЕ

Республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң Дус-Хөлде башкылар дыштаныр тускай пансионады бар. Аңаа районнардан келген башкылар дыштанмышаан, башкылап турар эртемнериниң аайы-биле семинарларны оларга организастап эрттирип турарынга өөрүп турар.

«Дус-Хөл» профилакторий—эмненип, дыштаныр, барык-ла курорт чер. Башкылар билиин бедидер институт бо чылгы сезонунуң эгезинден тура безин аңгы-аңгы районнардан келген орус, тыва дыл болгаш төөгү башкыларының семинарын арыг агаарта дыштанылга-биле холбап эрттирген.

Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Кызыл районнарның база Кызыл хоорайның 20 ажыг физика, математика башкылары Дус-Хөлге дыштанмышаан, семинарга киржири-биле дүүн ында чеде берген.

Түр өөредилгени башкылар билиин бедидер институтта математика кабинединиң эргелекчизи Александра Сандрай, методизи Лидия Балзанай олар организастап чорудар. Башкылар өөредилгеден аңгыда, дыштаныкчылар ортузунга кижизидилге болгаш башкылал дугайында лекция, беседаларны номчуп, ужуражылгаларны кылып, боттарының белеткээн концертин дыштаныкчыларга көргүзерлер. Ол дээрге институттуң Тывага улусчу революцияның 70 чылынга уткуштур чорудуп турар хемчеглерниң бирээзи болуп турар.

Бөгүн

СЛЕТКА КИРЖИРИ-БИЛЕ

Республиканың пионер организациязы болгаш Чуковский аттыг уруглар библиотеказы Тываның улусчу революциязының 70 чылынга уткуштур «Кызыл галстуктугларның чуртунда» деп литературлуг оюнну ийи чадага организастап эрттирген. Ол оюннуң тиилекчилери Бүгү-эвилелдиң пионерлериниң «Артек», «Океан» лагерьлеринге дыштангаш, чанып келген. Ол ышкаш республиканың аңгы-аңгы районнарындан 20 ажыг өөреникчилер МАР-да Убса-Нур аймакта «Харгыраа» пионер лагеринге дыштанган.

Моолдуң Убса-Нур аймаандан келген 21 өөреникчи чуруумалдыг, чараш Чагытайда «Орленок» лагерьге дыштанып турган. Олар БАЛКЭ Тыва обкомунуң тускай дутуржулгазы-биле биске келгеш, лагерьге боттарының белеткеп алган концертин көргүзүп, спортчу маргылдааларга идепкейлиг киржип, мага хандыр дыштанып, өнүктерин тып алганнар. Моол уруглар бөгүн Өвүрнүң Хандагайты суурга чедип келир. Оларны улуг пионер вожатыйы Бациха удуртуп чоруур. Моолга дыштанып турган бистиң өөреникчилеривис база-ла бөгүн Хандагайты суурга чедип келир.

Олар кызыгаар чоогунга совет-моол найыралга тураскааткан слётту эрттирерлер. Пионержи оюн-тоглаа, спортчу маргылдаалар солун болуп эртер.

Даарта

ПРОФЕССОР КИРЖИР

Кызыл хоорайга республиканың улус өөредилгезиниң организакчылары— школа директорлары, өөредилге эргелекчилери, райкүүскомнарның улус өөредилге килдистериниң эргелекчилериниң киржилгези-биле рынок экономиказының шилчилге үезинде улус өөредилгезиниң талазы-биле чамдык айтырыгларга хамаарыштыр ажык чугаа семинарга болуп эртер.

Ол семинарга республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң чалааны ёзугаар Барнаулдуң педагогика институдунуң улус өөредилге эргелелиниң болгаш дузалал психология кафедразының эргелекчизи, педагогика эртемнериниң доктору, профессор Иван Кириллович Шалаев киржир болгаш амгы үеде улус өөредилгезинде тургустунуп турар чамдык айтырыгларга хамаарыштыр солун чугааны кылыр болгаш лекция номчуур.

Башкылар билиин бедидер институттуң организастап эрттирип турары ол семинарга республиканың чамдык дуржулгалыг башкылары боттарының саналдарынга, илеткелдеринге улус өөредилгезиниң айтырыгларынга хамаарыштыр ажык чугааны кылырлар.

КОНКУРС ТҮҢНЕЛИ

Бии-Хем районнуң «Хадың» совхозунуң инек саар чайлаанга Тываның сүт бүдүрер угланыышкынныг совхозтарының район чемпионнары болган мурнакчы саанчыларының республика конкурузунуң бооп эрткенин бистиң солунувуска моон мурнунда дыңнаткан. Машина-биле инек саар мастерлерниң республика чемпиону ат дээш маргылдаа аңаа ийи хүн уламчылаан.

Баштайгы хүнде конкурстуң байырлыг ажыдыышкыны болган соонда, оон киржикчилери сүт саар аппараттарны тус-тус кезектер аайы-биле часкаш, катап эптээр талазы-биле маргылдааны эрттирген, сүрээденчии кончут — судьялар мурнунга туруп алгаш, хөй улус көрүп турда, бүгү ажылды кылыр. Ол ажылды күүседип кылырынга чеже үе эртерин секундомерлер санап турар. Хамык ужур аппаратты шын часкаш, катап эптеп алырында. Кайы-бир кезекти адырар чурумун барымдаалавайн, адырыптар азы эптептер болза, балл кудулаар.

Моон мурнунда конкурстарга киржип чораан дуржулгалыг саанчыларның, чижээлээрге, «Кызыл тараачын», «Саян», «Көк-Тей» совхозтарының хоочуннарының сүт саар дерит-херекселдерни эки билирин конкурстуң киржикчилери болгаш көрүкчүлер магадаан.

Аныяк саанчыларның сүрээдеп, оон уламындан чазып турары черле илдең болду. Чамдыктары «Че-че, чадап кагдым»— дээш, шала-була эптээш, чоруй-даа баарлар. Аппарат чыырының маргылдаазы ниитизи-биле багай эвес түңнелдерлиг болганын судьялар түңнелинде демдеглээн.

Конкурсту эрттирип, организастаарында чамдык таарымча чок чүүлдерниң бар болганын демдеглээр апаар. Республиканың төп районнарының мурнакчы саанчылары конкурска киржип келген болгай. Оларның хөй кезиг аныяктар, бо черге бир дугаар кээп турар кижилер болур. Ол кижилерниң культурлуг дыштанылгазын эки организаставаан. Оларга концерт көргүспээн, солун ужуражылгаларны кылбаан. Баштайгы хүнде кежээки чемненилге 6 шакта болган. А кино тос шак үезинде болур деп чарлап каан. Ол аразында ырак-узак черлерден келген кижилер баар чер тыппайн, Хадың суурнуң бойдус чурумалдыг черде турарын магадап, кылаштажып турдулар. Байдал ынчап баарга, журналистер, бистер, тус-тус районнардан келген кижилерни зоотехниктери-биле кады даштыгаа олуртуп алгаш, кайы черде кандыг солун чүүлдер бооп турарын эш-өөрүнге чугаалап бээрин дилээн бис. «Төгерик стол» хевирлиг ажыт-чажыт чок чугааны кылып турганывыс ол-дур ийин. Кымның чеже сүттү сагганын, чеже бызаа алганын база акша-шалыынның, шаңнал-макталдың кандыг бооп турары дээш, саанчы кижиге хамаарышкан айтырыглар дугайында чугаа болган чүве.

Малчыннарның, саанчыларның күш-ажылының материалдыг болгаш моральдыг идиг бериишкининче кичээнгей салбастай бергениниң дугайында улуг хомудалдар аңаа болду. Чамдык саанчылар чыл эгезинден бээр фермазы байтык, боду безин чеже хире сүттү сагганын билбес болгулады. Чамдык районнардан, совхозтардан келген зоотехниктер база-ла «бооронаар» болдулар.

Ийиги хүнде инек саарының талазы-биле маргылдаа болган. Маңаа конкурстуң киржикчилери шуптузу эки түңнелдерни көргүскен.

Конкурска бир дугаар черни Бии-Хемниң «Кызыл тараачын» совхозунуң саанчызы В. Калюкина, ийи дугаар черни ол-ла районнуң «Саян» совхозунуң саанчызы В. Эникпен, үшкүзүн—Кызыл районда «Көк-Тей» совхозтуң саанчызы Н. Чадамба алган. Бирги черни алган Вера Викторовна Калюкина удавас Башкирияга барып, Россия Федерациязының конкурузунга киржир болган.

Сандро МААДЫ.

СЕССИЯ ДООЗУЛГАН ХҮНДЕ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының ажылының сөөлгү хүнүнде, июль 12-де, депутаттар Эвилел кэрээзиниң төлевилелиниң үшкү, сөөлгү вариантызын чугаалажырын дооскан. Саналдар доозулган соонда А. И. Лукьянов мынча деп дыңнаткан: саналдаары-биле ат бижиткен 74 кижиниң 46-зы ийи хүн иштинде саналдаан. Ол парламентарийлер дээрге янзы-бүрү национарының 18 төлээзи, 17 комитеттерниң болгаш комиссияларының депутаттарының 10 бөлүктериниң төлээлери болган.

Р. Н. Нишанов түңнел сөс чугаалаан. Санал-бодалдар хөй янзы, чамдыкта мырыңай удурланышкак-даа бооп турганын ол демдеглээш, олар шуптузу чөп үндезиниг, ажыктыг чүүлдерлиг болгаш Эвилелдиң чаңгыс аай болгаш күчүлүг болуру дээш сагыш салыышкын-биле долдунган деп чугаалаан. Кэрээни эчизинге чедир ажылдап кылып турда, бүгү-ле саналдарны мөөңнештирип, өөренип көөр деп ол аазаан.

Сессияның киржикчилери Эвилел кэрээзиниң төлевилелиниң дугайында доктаалды хүлээп алыры дээш бадылаан.

Ол ышкаш олар Арменияның, Грузияның, Латвияның, Литваның, Молдованың болгаш Эстонияның парламентилеринге, ол республикаларының бүгү-ле деңнелдериниң депутаттарынга чурттуң Дээди Совединиң кыйгырыын хүлээп алганнар. Ында Эвилел кэрээзи-биле таныжып көөрүн, оон чүүлдериниң хачызы-биле сайгаарарын, документиниң чугаалажып көөрүн болгаш Эвилелдиң чаартыр талазы-биле ажылга киржириниң хевирлериниң тывары кыйгырган. Кризистен чүгле каттышкан күжениишкиннер-биле үнүп шыдаар бис деп кыйгырыгда чугаалап турар.

(СЭТА-ның корр.)

РСФСР-ниң улус депутаттарының сессиязында

Россияның улус депутаттарының ээлчег чок бешки сессиязының ажылының үшкү хүнү—июль 12 РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының соңгулдалары-биле эгелээн.

Бадылаашкын данзызынга беш кандидатураны киирген. Оларның дөртү —демократтарның төлээлери. Олар дээрге Россия парламентизиниң баштыңының амгы бирги оралакчызы Руслан Хасбулатов, парламентиниң хоойлужудулга талазы-биле комитединиң даргазы Сергей Шахрай, парламентиниң делегей херектериниң болгаш даштыкы политиктиг харылзаалар талазы-биле комитединиң даргазы Владимир Лунин болгаш парламент подкомитеттериниң бирээзиниң даргазы Николай Аржанников. Демократтар чаңгыс кандидатураны долгандыр каттыжып шыдаваан. «Демократтыг Россиядан» Руслан Хасбулатов кирип турар.

Ук шимчээшкин-биле чаржалажып турар политиктиг лагерьни чаңгыс кандидат Сергей Бабурин төлээлээн, ону «Россия» дээр төпчү бөлүк идип үндүрген. «Россияның коммунистери» фракцияның саналдааны Виктор Степанов бодунуң кандидатуразын бадылаашкынга киирбес болган, чүге дээрге оон парламентиде бөлүү тактика талазы-биле шын болуру Сергей Бабуринни долгандыр күштерни мөөңнээри болур деп санаан.

Чажыт бадылаашкынның түңнели хүннүң ийиги чартыында билдинер турган. Бир эвес соңгуттуруп турарларның кайызы-даа чогуур бадылаашкыннарны албас болза, ийиги ээлчегни эрттирер.

* * *

Ол хүн РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазынга кым-даа соңгутпайн барган. Эң хөй бадылаашкынны Сергей Бабурин алган: ол дээш 435 депутат бадылаан, Руслан Хасбулатов 342 бадылаашкынны алган. Сергей Шахрай дээш 124, Владимир Лунин дээш 71, Николай Аржанников дээш 4 депутат бадылаан болган.

Ынчангаш кайы-даа кандидат чогуур бадылаашкынның албаны-биле бадылаашкынның ийиги ээлчээн эрттирген. Бадылаашкын данзызынга Сергей Бабуринни база Руслан Хасбулатовту киирген.

Ийиги ээлчегде ол ийи кандидат база-ла чогуур бадылаашкынны ап шыдаваан. Съезд ажылын дүүн уламчылаан.

(СЭТА).

Тывага улусчу революцияның 70 чылын төлептиг уткуур дээш «Тере-Хөл» совхозтуң ажыл-ишчилери бо чылдың бирги чартыында багай эвес түңнелдерни чедип алганын июльдуң 10-да болуп эрткен байырлалынга түңнеп, чарыштың тиилекчилерин илередип, оларны шаңнап мактаан. Тере-Хөлчүлер профресчөвүлелдиң Хүреш аттыг агиткультбригадазының концертин улуг сонуургал-биле көргеннер. Ол хүн аът чарыжынга, волейболга, тыва хүрешке 64 мөгениң хүрежи база болган.

Совхозтуң байырлалынга партияның Кызыл райкомунуң секретары А. Ш. Тюлюш, райкүүскомнуң даргазының бирги оралакчызы, АҮК-тың даргазы Ш. К-Д. Чаш олар киржип, организастыг айтырыгларны база чугаалашкан. Совхозтуң директору С. Д. Седен-оолдуң Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң директорунга томуйлатканы-биле холбаштыр, ол совхозтуң чаа директорунга оон мурнунда совхозтуң партком секретары турган Алексей Андреевич Шанчимии томуйлаткан.

Ам совхозтуң көдээ ажыл-агыйлыг кооперативтер ассоциациязының чиңгине директору турган Сергей Дөңгүрович Седен-оолдуң материалын парладывыс.

ТЕРЕ-ХӨЛ ЫРАК-ДАА БОЛЗА...

Чоокта чаа-ла, бежен-алдан чылдарда, республикавыска колхозтар турар шагда, Кызыл хоорайның колхоз рыногунга көдээ ажыл-ишчилерниң боттарының херегледеринге артыкшылдыг болган тараа-далганың, өреме-сүдүн, эът-чемин садыглаан-саарган турарын эки сактыр мен. Ол садыглажыышкын тараачын болгаш ажылчын аңгының аразында харылзааларның бир хевири, көдээ ажыл-агый продукциязының артыкшылдарын сайгаргаш, ажыкконча чедип алырының, удур-дедир бараан саарылгазының аргазы турган хевирлиг.

Чурттуң улус ажыл-агыйының рынокче угланыышкыны, агроүлетпүр комплекизиниң адырларын чонну аъш-чем продуктулары-биле четчир кылдыр хандырарының оруктарын дилеп тыварынче, ажыл-агый чорудулгазының экономика талазы-биле ажыктыг аргаларын, чаа харылзааларны шиңгээдип алырынче, ниитизи-биле үениң негелделеринге дүүштүр ажылдаарынче чоорту-ла чыгап, албадап келген.

Ынчангаш «Тере-Хөл» совхозка ол бүгүнү амыдыралга боттандырары-биле ажыл-агый чорудулгазының эрги системазын эде тургузуп, аңгы-аңгы угланыышкыннарлыг 12 кооперативти, ам дээрезинде чаңгыс арат ажыл-агыйын тургусканбис. Кооперативтер аренда ёзугаар ажылдап, ажыл-агыйның мал-маганын, техниказын, тудуг-суурун арендага алган.

Черни, бойдусту камгалаар, оларның кежиин хумагалыг ажыглаар сорулга-биле аңнып-тывыш участоктарын, балык-байлаңныг хемнерни, хөлдерни аңчыларга, балыкчыларга быжыглаан. Аң эъдин, өлүк болгаш балык бүдүрериниң планнарын оларга онааган. Тайга кежии болур тооруктуг пөштерлиг черлерни, ылш белеткээр участоктарны, кат-чимистиг, кулча база хыл-балыг, туужуур, бажың чугайлаар кисточкалар кылыр сигенниг черлерни долузу-биле продукция бүдүреринге ажыглаар сорулга-биле оларны девискээр аайы-биле көдээ ажыл-агыйлыг кооператив бүрүзүнге быжыглаан болгаш аренда кэрээзин ёзугаар продукция бүдүрерин планнаан.

Кооперативтерниң аразынга экономиктиг харылзааларны тургузуп, быжыглаар, эргелеп-башкарылганы калбаа-биле демократчыдар сорулга-биле арендаторларның тургузукчу хуралынга совхозтуң иштики көдээ ажыл-агыйлыг кооперативтериниң ассоциациязын тургускан. Ону удуртуп башкары-биле баштаар черни, контроль-ревизия комиссиязын соңгуп, кежигүннеринге кооперативтерниң, арат ажыл-агыйының төлээлерин бадылаан.

1990 чылда совхозтуң малчыннары, механизаторлары болгаш өске-даа ажылчыннары аренда кэрээзи-биле ажылдааш, багай эвес түңнелдерни чедип алганнар. Ажыл-агый чыл түңнели-биле 490 муң рубль арыг орулгалыг болган.

Рынок харылзааларынче шилчип эгелээнивистен бээр чартык чыл эрткен, ол үениң дургузунда ассоциацияның көдээ ажыл-агыйлыг кооперативтериниң ажылының түңнелдери кандыг болганыл?

Ажыл-агыйның арендаторлары ол үеде көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериниң талазы-биле кэрээлиг планнарын күүседип шыдаан. Эът бүдүрериниң онаалдалары 130,5 хуу, сүттүү—108,1 хуу, дүктүү—103 хуу күүсеттинген. Эът дужаарының чартык чыл планы 108 хуу күүсеттинип, пландан ажыр 6 тонна эът дужааттынган, дук дужаалдазының онаалдаларының база ажыр күүсеттинип болурунуң бүгү барымдаалары бар.

Мал кыштаглаашкыны агаар-бойдустуң байдалдарындан нарын, берге бооп, мал бажыңга хорамчалыг болган-даа болза, совхозтуң малчыннары 100 баш төрүүр малга онааштыр ортумаа-биле 80 хураганны, 76 бызааны, 83 кулунну, 92 иви болгаш 59 сарлык бызаазын камгалап алганнар. Бо хүннерде ажыл-агыйда шээр мал бажы 13360, сарлык — 1772, иви — 1100, бода мал— 672, чылгы — 1083 баш чедир өскен. Оон аңгыда совхоз хаваннарны база азырап өстүрүп турар.

Көдээ ажыл-агыйда чаа дуржулга

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга тураскааттынган республика болгаш совхоз наадымнарынга төлептиг белектер-биле ужуражыр дээн чарышка Сарыг-Хөлде бода болгаш чылгы мал угланыышкынныг «Малчын» деп кооператив (даргазы Э. Ш. Сат) тиилекчи болган. Мурнакчы ажылдыг кооператив чартык чылда эът бүдүрериниң планын 128 хуу, сүттүүн — 108,1 хуу кылдыр күүседип, ниитизи-биле 125 муң рубль түңнүг продукцияны бүдүрген. Продукция бүдүреринге чарыгдалдар 110 муң рубль бооп, 15 муң рубль арыг орулгалыг ажылдаан. Кооперативтиң тудугжулар звенолары ол-ла үеде 220 муң рубль түңнүг тудуг ажылдарын чоруткан, азы 200-200 баш бода мал кирер ийи кажааны, үш чуртталга бажыңын тудуп дооскан.

Үстүү-Балыктыгла сарлык болгаш шээр мал угланыышкынныг кооператив (даргазы В. И. Шыырап) продукция бүдүреринге эвээш чарыгдалдарны үндүрүп, 125,2 муң рубль арыг орулгалыг ажылдааш, рынок харылзааларын быжыглаарынче бүзүрелдиг базымны кылган. Кооперативтиң арендатору малчын бүрүзү ортумаа-биле 5400 рубль түңнүг продукцияны бүдүрген, чүгле немелде дензи алганындан кооператив ниитизи-биле 178,9 муң рубль ниити орулгалыг болган. Чүс баш хойга онаашытыр 90,6 хураган камгалаттынган, сарлыктарның ниити баш санының камгалалы кыштаглаашкын түңнели-биле 99 хуу болган.

Багай эвес көргүзүглерни совхозтуң иви кооперативи, аңныр-тывыш болгаш балык ажылдыг, механизация кооперативтери чедип алган. Эрткен алды айның дургузунда 4,5 тонна балык продукциязы, 9 муң рубль түңнүг өлүк сайгартынган.

Совхозтуң ивижилериниң көргүзүглери база багай эвес болган. Төрүүр чүс ивиден 92 бызаа камгалап алдынган. Эрткен чылын ивижилер 186 килограмм өл иви мыйызын кургаткаш, 34,6 килограмм эки шынарлыг эм продукциязы болур пантокринни даштыкы рынокка сайгаргаш, 15788 доллар валюта акшаны ажылдап алган болза, бо чылын оон ийи катап хөй—398 килограмм мыйысты кургадып, сайгарарынга белеткеп турар.

Ажыл-агыйда даанган херээнге бедик харыысалгалыг, ак сеткилдиг ажыл-ишчилер эвээш эвес. Бо чылын хойжулар болгаш чылгычылар аразында чарыштарга тус-тузунда тиилекчилер болган хойжулар Ния Дерме, инек кадарчызы Борбак Шимит, ивижи Александр Салчак, чылгычы Най-оол Найдан олар-биле чергелештир кадарчылар Сергей Сармыгыр, Артур Аннай, чылгычылар Мерген Мунзук, Демир-оол Доржу, сарлык кадарчылары Балчын Кенден, Комбу Очур, ивижилер Севек Чашпай, Биче-оол Салчак, механизаторлар Павел Начын, Алексей Идам, чолаачы Николай Чачык болгаш өскелерге-даа тере-хөлчүлер чоргаарланыр, хүндүлээр.

Бүдүрүлгениң чарыгдалдарын эвээжедиринге, бүгү-ле бар аргаларны билдилиг ажыглаарынга, чааларын дилеп-тыварынга, ажыл-агыйның экономиказын быжыглаарынга хоочуннарның улуг-хуузу эвээш эвес. Хоочуннарның Егор Күнээ, Андрей Аннай, Чап Чаш-оол, Марк Шагдыр составтыг бызанчылар звенозу Хам-Дыт деп черде кэрээ ёзугаар тускай цехти тудуп тургускаш, 50 комплект аът шанактарын, тергелерни, дугаларны, балды сыптарын болгаш чонга ажыктыг өске-даа дериг-херекселдерни кылып доозарының кырында келгеннер. Ол аът шанактары болу бээрге, суурда туттунган 60 аът турар кажаага шанактыг аъттарның колоннназын тургузарын, мунар аъттарны чонга ачы-дуза кылдыр ачыладырын организастаарын ажыл-агый кооперативи планнап турар.

Ажыл-ишчилерниң кадыкшылын быжыглаар, оларның бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга дузалаар, дыштанылгазын солун, ажыктыг кылдыр организастаар сорулга-биле Тере-Хөл ол чарыында бойдустуң кайгамчык чараш булуңунда Бояй аржаанында кадыкшылга профилакторийин ажыткан бис. Ол июль 1-ден эгелеп ажылдап эгелээн. Аңаа дыштаныр, эмненир путевкалар өртектиг, ынчангаш чүгле бо дыштанылга сезонунуң дургузунда профилакторийден 17600 рубль арыг орулганы ап болурун санаашкыннар көргүзүп турар.

Совхозтуң кооперативтер ассоциациязы малчыннарның амыдырал-чуртталга байдалдарын экижидериниң талазы-биле айтырыгларже база улуг кичээңгейни салып эгелээн. Бо чылдың алды айларның дургузунда ниитизи-биле 357 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарын тудуг кооперативи кылып чоруткан. Малчыннар чурттаар 7 бажың, 3 чунар-бажың, 3 хой кажаазы, 2 инек кажаазы туттунган.

Кооперативтерниң ажылының экономиктиг анализин ай санында дараазында айның бирги пятницазында доктаамал сайгарып, чугаалажып турар бис. Экономиктиг санаашкыннарны кылыры, продукция бүдүрүлгезиниң чарыгдалдарын эвээжедириниң болгаш орулга чедип алырының арга-хевирлерин сайгарып, чугаалажып көөрү арендаторларга аажок солун бооп, оларны чаа-чаа дилээшкиннерже хей-аът киирип турар деп дидими-биле чугаалап болур.

Тере-Хөл чеже-даа ырак болза, оон ажыл-ишчилери республиканың дыка хөй ажыл-агыйларын оранчок мурнап, рынокче бүзүрелдиг базымны кылып, хуужудулганың оруунче дидими-биле кирген дээрзин бо чүүлдүң түңнелинде демдеглеп кагза ажырбас боор.

Сергей СЕДЕН-ООЛ.

АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИН МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ КУРЛАВЫРЛАР-БИЛЕ БИРГИ ЭЭЛЧЕГДЕ ХАНДЫРАР ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

I БӨЛҮК. НИИТИ НЕГЕЛДЕЛЕР

1 чүүл. Хоойлунуң кол принциптери болгаш ону боттандырып чорудар черлер

1. Рыноктуң бараан-акша харылзааларынче шилчииринин байдалдарында агроүлетпүр комплекизин материал-техниктиг курлавырлар-биле бирги ээлчегде хандырарының эрге-хоойлузуг болгаш экономиктиг үндезиннерин бо хоойлу тургузуп турар. Россия Федерациязында агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелериниң эрге-ажыктарын камгалаарынче Хоойлу угланган.

2. Бо хоойлу болза: колхозтарга, совхозтарга, ажыл-агый аразында бүдүрүлгелерге, арендалыг коллективтерге, кооперативтерге, тараачын (фермер), дувалал ажыл-агыйларга болгаш сад-огород эштежилгелеринге, хереглел кооперациязының бүдүрүлгелеринге, эртем, өөредилге, төлевилел-конструктор (дуржулга-шенелде) албан черлеринге, агроүлетпүр комплекизиниң болбаазырадылга, машина тудуушкун, септелге-техниктиг, тудуг болгаш өске-даа бүдүрүлгелеринге база организацияларынга;

РСФСР-нин девискээринде туруп турар, продукциязын агроүлетпүр комплекизинче дужаап турар бүдүрүлгелер-белеткекчилерге, а ол ышкаш продукцияның сөөртүлгезин хандырып турар транспорт организацияларынга;

агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг хандырылга системазының бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга боттаныр.

II БӨЛҮК. МУРНАДЫП ХӨГЖҮДЕРИНИН ОРГАНИЗАСТЫГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

2 чүүл. Рынок экономиказынче шилчилге байдалдарында агроүлетпүр комплекизин материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырарының үндезиннери

Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырылгазы:

эң чугула номенклатура талазы-биле бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияга күрүне чагыының;

Эвилел болгаш республикалар аразында чардынган керээлерге база дугуржулгаларга дүүштүр дужаалдаларының;

рыноктан бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин хостуу-биле садып алырының;

даштыкыдан продукция садып алырының үндезининге боттанып.

3 чүүл. Мурнадып хандырарын боттандырарының принциптери

Агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге хереглелдерин улам долузу-биле хандырар сорулга-биле материал-техниктиг курлавырлар-биле мурнадып хандырарының онза чуруму бо Хоойлуда киирген болгаш ону боттандырарының дараазында принциптерин доктаадып тургускан:

1. Агроүлетпүр комплекизинге продукция белеткээр бүдүрүлгелер керээлер чарып алыр болгаш ол продукцияның дужаалдазын бирги ээлчегде хандырар, бо таварылгада күрүне чагыын доктааткан болгаш хостуу-биле сайгартынып турар продукция талазы-биле нормативтиг хереглелди барымдаалаар.

2. Күрүне чагыының талазы-биле агроүлетпүр комплекизинге дужаап турар продукцияның бүгү хевирлерин бүдүреринге материал-техниктиг курлавырларны бирги ээлчегде болгаш долу хемчээли-биле ангылап бээр.

3. Күрүне чагыындан ангыда азы агроүлетпүр комплекизинге бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияны ажыр дужаап турар бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны ол продукцияны бүдүреринге херектиг материал-техниктиг курлавырлар-биле база мурнады хандырар.

4. Транспорт организациялары агроүлетпүр комплекизинге продукция сөөртүлгезин бирги ээлчегде хандырар.

4 чүүл. Агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырарын бирги ээлчегде боттандырары

1. Агроүлетпүр комплекизинге бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияга чагыгны доктаадып тургузар, күрүне чагыының талазы-биле дужааттынып турар курлавырларга лимиттерни (фондуларны) бүгү хереглекчилерге чедирер талазы-биле үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң аразынга харылзаштырыкчының ролюн РСФСР-нин Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунуң материал-техниктиг хандырылга болгаш четчелээшкин албаны, республиканың агроүлетпүр комплекизинде бактаап кирип турар өске-даа министерстволарның болгаш ведомстволарның албан черлери база чер-черде оларның кезектери күүседип турар.

2. Бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияны агроүлетпүр комплекизинге дужаарынга күрүне чагыын РСФСР-нин Министрлер Чөвүлели доктаадып тургузар болгаш Россия Федерациязының девискээринде турар бүгү-ле бүдүрүлгелериниң база организацияларының күүседири албан.

3. Бот-боттарынга продукция дужаарының талазы-биле Эвилел болгаш республикалар аразынга керээлерни база дугуржулгаларны чарып ап турган, Россия Федерациязының девискээринден дашкаар үндүрер бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияга агроүлетпүр комплекизиниң хереглелин бирги ээлчегде база барымдаалап көөр.

4. Машиналар, дериглер, артык кезектер болгаш механизмнер даштыкыдан садып алырынга валюта-биле акшаландырыышкынга агроүлетпүр комплекизиниң хереглелин РСФСР-нин Республика валюта фондузунга бирги ээлчегде көөр болгаш РСФСР-нин Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунга, а ол ышкаш агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа министерстволарынга база ведомстволарынга ону ангылап бээрин айыттынган сорулгага боттандырар.

5. Агроүлетпүр комплекизи экспорт лицензияларын бирги ээлчегде алыр эргелиг. Экспорт операцияларын чоруп турда, көдээ ажыл-агый болгаш балык продукциязының бүдүрүкчүлеринге РСФСР-нин Республика валюта фондузунче валюта шилчидилгезиниң чиигелделиг нормативтерни тургузар.

6. Агроүлетпүр комплекизинге дужаар нарын техника болгаш дерилгелер кылыр бүдүрүлгелер ол бүгү техниканың ажылдаарының магадылаттынган хуусаазының үезинде оон фирма хандырылгазын чорудар.

III БӨЛҮК. МУРНАДЫП БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКТИГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

5 чүүл. Агроүлетпүр комплекизинге дужаар бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияга өртектер

1. Россия Федерациязының девискээринде турар үлетпүр бүдүрүлгелериниң РСФСР-нин күрүне чагыын ёзугаар белеткеп берип турары бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияга өртектерни РСФСР-нин Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозу-биле дугуржуп тургаш, РСФСР-нин Экономика талазы-биле күрүне комитеди таарыштырып башкарып чорудар, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый, оон иштинде, балык продукциязының аразында өртектерниң дең байдалдыг турарының эргежок чугулазын мадаа барымдаалап көөр.

2. Эвилел болгаш республикалар аразында керээлерге дүүштүр дужааттынар продукцияга өртектерни доктаадырының чурумун ук керээлер болгаш дугуржулгалар ёзугаар тодарадыр.

6 чүүл. Агроүлетпүр комплекизинге продукцияны сайгарганындан алдынар арыг орулгага үндүрүг онаар талазы-биле чиигелделер

Россия Федерациязының девискээринде турар белеткекчи бүдүрүлгелер, өнчү хевирлеринден хамаарылга чокка, а ол ышкаш агроүлетпүр комплекизинге продукция дужаар талазы-биле РСФСР-нин күрүне чагыын долу хемчээл-биле күүседирин хандырган агроүлетпүр комплекизиниң тудугларының материал-техниктиг хандырылга болгаш четчелээшкин албанының бүдүрүлгелери база организациялары үндүрүг онаарының талазы-биле РСФСР-нин Министрлер Чөвүлелиниң чылдың-на доктаадып турары чиигелделерни ажыглап турар.

Агроүлетпүр комплекизинге продукция бүдүреринче шилчээн камгалал үлетпүр бүдүрүлгелери үш чыл чедир үеде ол продукцияга үндүрүглерден хостаттырар болгаш ук продукцияны бүдүреринге материал-техниктиг курлавырларны хандырар талазы-биле бирги ээлчеглиг аргаларны ажыглаар.

7 чүүл. Агроүлетпүр комплекизинге продукция белеткээр бүдүрүлгелерге чээли бээри болгаш оларны акшаландырары

Агроүлетпүр комплекизинге бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукция дужаар талазы-биле РСФСР-нин күрүне чагыын хүлээп алган белеткекчи бүдүрүлгелерге, а ол ышкаш ук комплекстиң материал-техниктиг хандырылга албанының бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга чээли тыпсырын агроүлетпүр комплекизинге продукция бүдүреринге кезии хамааржыр, чиигелделиг чээли ставкаларын ёзугаар боттандырар.

Россия Федерациязының девискээринде турар коммерциялыг банкыларга күрүнениң чээли бээр курлавырларын садарын эң эвээш ставкалар ёзугаар боттандырар, бир эвес ол курлавырларны агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг хандырылга албанының бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларын, а ол ышкаш агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлге-техниктиг сорулгазынга ажыглаар продукцияны дужаар талазы-биле РСФСР-нин күрүне чагыын күүседип турар бүдүрүлгелерни акшаландырарынче чорудуп турар болза, ынчаар боттандырып болур. Ол сорулга-биле ындыг чорудулгаларның орулгалыг болур чоруунуң эң ындыкы деңнелин доктаадыр. РСФСР-нин девискээринде туруп турар коммерциялыг банкыларга ол чорудулгалардан алдынган арыг орулгага үндүрүг онаар талазы-биле чиигелделерни тыпсып, күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр кезии республика бюджединче төлеттинип кирер.

IV БӨЛҮК. МУРНАДЫП ХӨГЖҮДЕРИН ЭРГЕ-ХООЙЛУ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХАНДЫРАРЫ

8 чүүл. Керээлиг харылзаалар болгаш ону таарыштыр башкарарының принциптери

1. Бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияны агроүлетпүр комплекизинге дужаар талазы-биле керээлиг харылзааларны таарыштырып башкарарын бо Хоойлуну үндезилеп база продукция дужаарының дугайында күштүг болуп турар нормативтиг актыларга дүүштүр боттандырар.

2. Агроүлетпүр комплекизинге продукция дужаар болгаш сөөртүр талазы-биле керээлер чарарындан ойталааны, продукция хуусаазының, хемчээлиниң, шынарының, номенклатура талазы-биле керээлиг хүлээлгелерни үрээни дээш торгаалдарны төлеттирер болгаш когаралдарының орну тургустунар.

3. Бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның дараазында материалдыг харыысалгазын доктаадыр:

РСФСР-нин күрүне чагыының номенклатуразының талазы-биле агроүлетпүр комплекизинге болгаш тургустунган ажыл-агый харылзааларынга продукция дужаар талазы-биле керээлерни чарарындан ойталааны дээш — ол продукцияның өртек-үнени 100 хуу хемчээлге торгаар;

чардынган керээлерге дүүштүр продукцияны чедир дужаавааны дээш — чедир дужаавааан продукцияның өртек-үнени 100 хуу хемчээлге керээ күүсетпээниниң шииткелин төлеттирер.

Торгаалды төлээри болгаш когаралдарның орнун тургузары керээлиг хүлээлгелерни күүседиринден хандырыкчыларны болгаш транспорт организацияларын хостаавас.

4. Агроүлетпүр комплекизинге ангылап берген материалдыг курлавырларны улус ажыл-агыйының өске адырларынче тоо-бызарадырын болдурбас.

Көдээ ажыл-агый продукциязының болгаш материал-техниктиг курлавырларның үткуштур дужаалдаларын көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринден негээри белеткекчи бүдүрүлгелерге болгаш күрүне чагыынга дүүштүр агроүлетпүр комплекизинге материал-техниктиг чепсек-херекселдерниң өске-даа хандырыкчыларынга хоруглуг.

5. Бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияны агроүлетпүр комплекизинге дужаар талазы-биле керээлерни чарып база күүседип турда, тыптып келген маргылдааларны үзе шиитпирлээрин Россия Федерациязының агроүлетпүр комплекизинде бактаап турар адырларны мурнадып хөгжүдерин бо Хоойлуда айытканын барымдаалап көрбүшаан, РСФСР-нин Күрарбитраж болгаш суд органнары боттандырар.

РСФСР-нин Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва. РСФСР-нин Советтер бажыны.
1991 чылдың июнь 26.

ЭЭ КӨРНҮП, ДУЗАЛАШСА

Эрткен чылдың февральда РСФСР-нин Министрлер Чөвүлели «РСФСР-де инвалидтерниң социал хандырылгазын экижидер дугайында» доктаал хүлээп алган. Ону херек кырынга боттандырар талазы-биле Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлели ол-ла чылдың май айда республиканың совет болгаш ажыл-агый органнарының сорулгаларының дугайында база доктаал хүлээп алган. Чазак черлериниң ол доктаал-саавырларынга дүүштүр инвалидтерниң Бүгү-россия ниитилелиниң Чөөн-Хемчик районда баштаар чери канчаар ажылдап келгенин көрээли.

Бо чылдың апрельде инвалидтер ээлчег чок конференция эрттирген. Аңаа 525 инвалид киржип, боттарының саналдарын, бодалдарын илередип чугаалааннар. ССРЭ-нин улус депутады, партия райкомунуң бирги секретары Д. Б. Кара-Сал, Тыва АССР-ниң улус депутады, райкүүском даргазы М. Б. Донгак олар база орта чалаткан.

Депутаттарывыска соңгукчулардан эвээш эвес чагыглар кирген турганы ындыңгы саналдардан илереттинген. Назы-хары улгаткаш, боттарын ажаатнынар шинээ чок кижилерге чурттаар оран-сава тутчуп, тургусчуп бээр талазы-биле билдириишкиннер кирген. Оон бээр үш ай чоокшулап орар. Түңнеп анализтээрге, бөгүнге дээр кылдынган ажылдар көңгүс болган. Соңгукчуларның депутаттарга бээрели шак ындааар боттанмайн, хөмүрерип өжериниң кырында келген. Соңгукчуларның саналы-биле алырга, хөй-ле доктаал-шиитпирлерни хүлээп алыры уламчылавышаан, а херек кырында оон күүселдези чылдан чылче кичээнгей чок артпышаан. Амдыызында чугаа район девискээринде чурттап турар инвалидтерниң, күш-ажылдың хоочуннарының, дайын киржикчилериниң дугайында болганда, үстүнде адааным удуртукчулар, социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи А. Х. Ондар, иштики херектер килдизиниң

РЫНОК: сеткил буяны бар бе?

начальниги В. П. Цирлей, хоорккүүском даргазы О. У.-Х. Тюлюш, кол эмчи А. Д. Ооржак олар кижилерниң социал камгалалынче сагыш салып, буянныг сеткилди оларның көргүзери чугула болуп турар. Район девискээринге кырганнар болгаш инвалидтер бажының ажылдары кол айтырыг дээрзин ындыңгы чыышта аазап, деткип турду. Ол аазаашкын ам-даа шиитпирлеттинмейн келди.

Ажыл кылып шыдаар шинээлиг инвалидтерни ажылга тургузар айтырыг чидиг болуп артпышаан. Ол ышкаш чурттаар орар-сава, хандырылга база санаторий-курорттарже баары дээш хомудалдар хөй. Улус депутаттарының хоорай Соведи, бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг эргелели, септелге-тудуг участогу, септелге-техниктиг бүдүрүлге эргелели болгаш өске-даа организациялар, бүдүрүлгелер боттарының девискээрлеринде чурттап турар инвалидтерже сагыш салып, чурттаар оран-сава-биле хандырбайн келген. Көдээ ажыл-агый чаа арга-биле ажылдап киргенде, амгы үеде кырганнарны ажылга хүлээп алыры кызырылган. Оларга таарыштынган бүдүрүлге чери чок. Моон хараазындан инвалидтерниң күжүн чедир ажыглавайн турар бис. Олар күрүнезинге ажыктыг үлүг-хуузун база кииргиксээрлер болгай. Районнуң үлетпүр комбинаты (даргазы И. Д. Ооржак), амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелели (даргазы В. Б.-С. Сат) бажынга кылыр ажылдар-биле оларны четтес организастап келген. Хоорай, көдээ Советтерниң күүсекчи комитеттери инвалидтер ниитилелинге эвээш дузалажып турар.

Районда 525 инвалидтиң 90-ы үшкү (оларның чүгле 70-и ажылга хаара туттунган), а арткаары бирги, ийиги бөлүктүң инвалидтери-дир. Кадыкшылдың болгаш буянныг сеткилдиг республика фондузунче бо чылдың бирги кварталында 268 кижи дузаламчы акша дилеп, билдириишкин киирген. Ол билдириишкиннерге мынчага чедир харыы сураг. Районга база ындыг организация турган. Оон даргазынга А. Д. Ооржак томуйлаткан турган. Бо организациядан бирги бөлүктүң 68 инвалиди дузаламчы дилээн, ынчалза-жок ол дилег база бүтпээн. Бөгүнде оон даргазы Тыва АССР-нин улус депутады Э. С. Донгак. Инвалидтер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы К. Х. Ондар ынап көөрге, оларның агар санында акша көңгүс болган. Бо дээрге чон ортузунга, организацияларга, албан черлеринге ол талазы-биле тайылбыр ажылын чорутканывыстың херечизи-дир. Инвалидтерже ээ көрнүр, дузалажыр айтырыг сөөлгү үеде шак мындыг четпес байдалда туруп турар.

Хоорайда инвалидтерниң хандырылгазында четпестерни айыттпышаан, ол талазы-биле чугаар ажылдыг чамдык көдээ Советтерни демдеглеве эки. Искра, Теве-Хая, Хайыракан, Хөндергей көдээ Советтериниң девискээрлеринде чурттап турар инвалидтерниң социал камгалалы Чадаана хоорайда чурттап турарлардан каш хуу дээре. Чүге дээрге бо көдээ Советтерниң даргалары кышкы үелерде кырганнарга дузалажып, оттулар ыяжын, хөмүр-дажын бичииндаа болза чедирип келген. Көдээ черлерде кырганнарга, инвалидтерге тускай булуңнарны магазиннерде тургусканы эки. Чадаанада «Хоочуннар» магазини ажылдап турар. Районнуң төп эмнелгезинде болгаш суурларда дээди эртемниг эмчилерниң чедишпезинден, инвалидтер күш-ажылга ажылдап шыдаар бе азы шыдавазының талазы-биле комиссия эртип алыры нарыыдаан. Эмнерни чиигелделиг алыр тускай бижик чогунадан, инвалидтер эмнерни ол-ла өртээ-биле садып, эмненип турар.

Районда күш-ажылдың, дайын киржикчилери хоочуннарның, инвалидтерниң ниити хандырылгазын сайгарарга мындыг-дыр. Бо-ла четпестерни дарый эдип, ССРЭ-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттары, харыысалгалыг удуртукчулар инвалидтерниң социал камгалалынче сагыш салыр дээр болза, чаңгыс демниг шиитпирлеп, оларже буянныг сеткилдиң, ээ көрүүшкүнүм боттандырылтар арга бар деп санаар мен.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик район.

ӨЛЧЕЙ-БУЯННЫГ ИЕ

«Булут аразында хүн караа чырык, улус аразында ава караа чымчак» деп үлегер чугаа чечен болгаш ханы утказыг. Дөрт уругнуң өлчей-буянныг иези — З. Б. Маады Дерзиг-Аксы суурда хүндүткелдиг улустуң бирээзи. Ол бодунуң дааңган ажылынга кызымак, кижизиг мөзү-бүдүштүг болгаш чаңгыс черчурттугларының идегелин чедип алган. Дерзиг-Аксы дузалал школада ол өскүс уругларның поварың. Ында 117 өскүстүң хырнындан аштатпайн, ашкарып-чемгерер деп чүве белен эвес ажыл. Зоя Борисовна бо уругларны ашкарып-чемгерер ажылга 30 чыл ажыг болган. Олар азыраан авазының чылыг-чымчак сөстерин дыңнаваан. Оон эргелиг чылыг холдарындан белеткээн аъш-чемин чивээн чаш төлдерге ие болуп ажылдап келген.

Зоя Борисовна өскүс ажы-төл дугайында сагыжы саргып, мынчаар чугаалаар:

— «Өскүзүнден өлбес» деп тыва чон шынын-на чугаалажып чораан. Бо чаш ажы-төлдү күрүне бо хире карактап, азырап турар-дыр. Олар аъш-чемниң амданныг, сүүзүннүүн чип, хептиң экизин кедип турар. Бо-ла бүгүнү 30 чыл дургузунда оларның-биле ажылдап келгеш көрдүм. Бодумнуң ажы-төлүм-биле дөмейлеп, кээргеп чоруур мен. Оларның авaларының хүлээлгезин мен күүседип чоруур мен деп чүвени кижи угаап бодап көөрдир. Белеткээн аъш-чемге таарышпайн баар ийне, чем чивейн эрте бээр ийне дээш иштимде дүвүреп чоруур мен.

Оон бо чугаазынга каттышпас аргажок. Чүге дээрге ажыл-ишчи поварың бо дүвүрели утказыг. Ие кижи ажы-төлүнүң байдалын черле эндевес. Аарып-аржыйдаа, мунчулуп-муңгарай-даа бээрин эскерип каар. З. Маады база ындыг. Бо школада оолдар, уругларның кадыы кошкак. А чамдыктарының угаан-медерели таварыы. Ынчангаш оларга онза кичээнгей, сагыш салыышкын негеттинер. Чамдык уругларның кадыы чүге кошкак-ыл? Бо ам-не нарын болгаш ханы социал айтырыг. Чамдык ада-ие багай чаңчылдарга алыскан таварылгада, чаяаган төлүнүң кадыы кошкак, угааны четпес болур. Шак мындыг чаштар колдуунда арагалаар ада-иелерден төрүттүнер. Аныяк-өскеннер мону болаза эки. Арагалаар ындыг ада-иелер ажы-төлүн азыраар хамаанчок, харындаа оларны чектексээр. Ындыглар кайы хире арыннүүр чок-тур че! Бо дээрге боттарының хамааты хүлээлгезин уттуп, чүгле дыжын хараан чоруп болур.

Школаның чамдык өөреникчилери ада-иезин билир.

Эки кижилер дугайында

олар төрүп каан ада-иезинге сеткил-сагыжындан холчок барыксаар. Оларның-биле чурттаксаарлар. Ынчалза-жок олар өскүссүрээн ажы-төлүн алыр көңгүс хөңнү чоктар. «Биске оларның херээ чок» деп дорт-ла чугаалаарлар. Бо бүгүнү угаан-бодалдыг сарыылдыг улустар кылык-шугул-биле дыңнаар, ындыг кижилер ажы-төлдү чүге төрүп-божуп алырларыл? Ажы-төлүвүс кандыг болурул деп чүвени баш бурунгаар бодаар, келир үениң салгакчызы кан-кадык болур ужурлуг дээрзин ханы бодаар турган. Күрүнениң ажылын, бодунун амыдыралын чурттап шыдаар шинээлиг кадык кижилер төрүттүнер ужурлуг. Бо дугайын Зоя Борисовна шугдунуп бодай бергилээр.

Дуржулгалыг поварның амыдыралче деткимчени берген ажы-төлү ол-ла хевээр артпаан. Олар өзүп, ажыл, амыдыралын боттары тудуп, чурттапганның улуг оруунче кирген-нери база бар. Чону чоорган, хөйү хөйлен деп чүве ол ышкажыл. Олар база-ла өскелерден дудак чок ажылдаар коллективтиг, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг болгаш аш-өөрлүг чурттап чоруурлар. Долу өскүстерниң салым-хуузу, келир үези дээш бүгү күжүн, билиин үндүрүп ажылдап турар улус— ында школаның башкылары, кижизидикчи башкылар, дүнеки энелер база ажылчыннар. Зоя Ооржак биле Мария Чаяан-оол олар Зоя Борисовнаның идегелдиг дузалакчылары. Поварлар оолдар, уругларны ажылга өөредиринин база утпайн турар. Келир үениң салгакчызы аъш-чемни боттары белеткеп билир болза, моон соңгаарғы амыдыралынга деткимчелиг. Ынчангаш уруглар, оолдар поварларның чемни канчаар белеткээрин өөренип ап, оларга дузалажып турары —ажылга өөрениринин бир талазы. Уруглар поварларга бүзүрээр.

Ажылгыр кижи боорга, чурттакчылар Зоя Борисовнага идегээр. Өскүс ажы-төлдү кызымак ажылы-биле деткип чоруурун коллектив кежигүннери база чурттакчылар өөренип көрүп, мурнуку чылдарда ону район Совединиң улус депутадынга соңгуп келген. Ол идегелди депутат ажыл-херээнге бадыткап, шыдаар шаа-биле ажылдап келген. Колдуунда соңгукчуларның чагыгларын хандырарынче сагыш салып, оларның дилеглерин өй-шаанда сайгарып, хемчеглер алырынче хостуг үелерин ажыглап турган. Мынчаар ажылдап келгеш, багай эвес түңнелди чедип алып тургулаан.

Повариң уругларының адазы — Болат Маады кижизидикчи башкы. Ол хостуг үелеринде шулук бижииринге чүткүлдүг. Оон баштайгы номунда лириктиг, патриоттуг темаларга бижиттинген шүлүктер колдаан. Аныяк-өскенге болгаш уругларга ол чогаалдар кижизидикчи утка-шынныг. Ол база өөреникчи ажы-төлдүң кижизидилгезинге бичие эвес сагыш салып чоруур. Школада партия эге организациязының секретары болгаш коллектив кежигүннериниң ортузунга политиктиг болгаш идеологтуг ажылдарны чорударынга кичээнгейни салып турар.

Хөвеңмей ОЙДАН-ООЛ.
Каа-Хем район.

ӨӨРЕНИП АЛЗА...

Даштыкы барыын чүкте брокер, диллер, маклер, доббер деп мергежилдерлиг кижилер аажок кептеренгей болгаш улуг төлевирлиг. Удатпас бистиң республикага база мындыг солун мергежилдерлиг кижилер кеступ кээр. Чүү дээрге республиканың Министрлер Чөвүлелиниң шиитпири-биле «Байкал биржа» акционерлиг ниитилелиниң Тыва салбыязы тургускан. Ол амгы үеде брокер конторазын тургузуп өгелээн.

—Брокерлерниң болгаш маклерлерниң мергежилдииңден тудунгур-кавыңгыраңдан бистиң ниити ажылдыс хамааржыр— деп, «Байкал биржа» ниитилелиниң салбыының эргелекчизи М. К. Доржукай чугаалап олурду — Ынчангаш бо кадрларны шилип алырынга хоңгүр хынамчалыг болур бис. Брокер контораларың юридиктиг эргелерлиг болур. Брокерлер бодунуң алындандаа, бүдүрүлгелерниң, организацияларының даалгазы-биле ажылдап болур.

Оларның кол сорулгазы — кайы-даа талага эптиг, таарымчалыг негеделдер-биле бараан-чиг эт курлавырларын тывары болгаш сайгарары. Ол ышкаш орнажылга (бартер) дугуржулгаларынга ачы-дуза чедирери. Мындыг сорулгалар-биле республиканың бүдүрүлге черлеринге улуг аргалар тургустунар. Чүге дээрге «Байкал биржа» деп акционерлиг ниитилелдиң составында Бурятияның, Якутияның, Иркутск болгаш Чита областарының металл болгаш цемент бүдүрер, хөмүр-даш болгаш ыяш болбаазырадыр улуг ээн бүдүрүлгелери кирип турар. Чижээ, бо чылдың февраль айда «Байкал биржа» чаа тургустунуп турган-ла безин 10 миллион рубльдиң бараанын тыпкан, а май айда оон түңү 730 миллион, июньда— миллиард рубль четкен.

ЛАТОВ.

КАНДИДАТУРА ДИЛЭЭРИ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

РСФСР-нин Компартиязының Кызыл хооркому биле партияның хоорай организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленуму болуп эрткен. Партия хооркомунуң бирги секретарын соңгуур дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан.

Партия хооркомунуң секретары В. А. Асонычевке дыңнадыг кылыры-биле сөс берген. Партия хооркомунуң бирги секретарының албан-хүлээлгезинге ажылдаар кандидат депшидери хоорайга канчаар эрткенин ол чугаалаан. Партия эге организацияларының хурааларынга, партия хооркомунуң бюрозунга партияның хоорай организациязын баштап шыдаар 6 кандидатты адаан. Оларның аразынга РСФСР-нин Компартиязының республика комитединиң ийиги секретары А. И. Ванжа, партияның республика комитединиң организастыг килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы Б. П. Свинцов, партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязының даргазы А. Н. Шулепов болгаш өскелер-даа кирген. Партия республика комитединиң харыысалгалыг ажылдакчылары, партия хооркомунуң бюро кежигүннери кандидаттар-биле хуула беседа чугааларны кылганының соонда, олар чөптүг болгаш чөптүг эвес чылдагааннарның ужуруундан партия Кызыл хооркомунуң бирги секретарының албан-дужаалы дээш демиселге киржиринден ойталааннар. Ынчангаш каттышкан пленумга партия Кызыл хооркомунуң бирги секретарын соңгуваан.

Партия хооркомунуң бюрозунга, партия эге организацияларынга РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркомунуң бирги секретарынга ажылдап болур кандидатураны чоокку үеде шилип тывары пленум сүмелээн.

Партия хооркомунуң бирги секретарының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседири-биле партия Кызыл хооркомунуң секретары В. В. Оскал-оолга пленум даасан.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин пленумнуң ажылынга киришкен болгаш чүве чугаалаан.

(Бистиң корр.).

ӨӨРҮШКҮНҮҢ СӨЗҮ

Аар аарыгга таварышканда, оон ынай шыдажып эртери берге дээрзин кижи бодуу-ла аарыгның удурланыкчызы болур организмде күш чогун биле бээр боор чүве-дир. Эрзинниң ниити аарыглар эмчизин дилеп турган, бижик алгаш Кызылга хынадыры-биле чорутуму. 3 дугаар эмнелгээ хүнүмде аарыымны тыпкаш, кезер эмнелгеде Вячеслав Андреевич Ушкалов эмчиже чорудупкан. Келиримге, эмчи дорту-биле чугаалады: аарыг аар, кезиишкин нарын деп. Ырак районда чурттап турар-дыр силер, нарын кезиишкинни Кызылга кылыр болгай, аарыыңар катап кирер болза. Кызыл чедери берге дээрзин тайылбырлады. Кезеринге чөпшээрешкеш, кестирдим.

Чүгле мен эвес, кырган-чалыы чүс-чүс кижилерниң амы-тынын ап, нарын кезиишкиннерни кылып, билиин болгаш күжүн харам чокка берген эмчилерниң ачызында кадыкшааннар хөй. Ажылынга бердинген, ак сеткилдиг, төлептиглерге: Александр Владимирович Чымдан, Вячеслав Андреевич Ушкалов хамааржыр. Хүндүлүг Александр Владимирович, Вячеслав Андреевич. Силерге четтирдим. Амы-тынымны алган эмчилерге мөгейип, өөрээн сеткилимни солун дамчыштыр илередип олур мен.

Түмен-Сая ШАГААЧЫ.

Айтырыңар, харыылап бээрэли

КАНДЫГ ЯНЗЫЛЫГ АЛЫРЫЛ?

Бичии кыстыг мен. Ачавыс Владивостокта шериг албаны эрттирип турар. Бодум Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң 3-кү курузунда өөренип турар мен. Амгы үеде узун хуусаалыг шөлээде уруум-биле олурар мен. Кызымның херечилелин адазы кылдырткан. Амдызында оон-биле бадылгавыс чок. Ынчангаш кандыг-даа пособие албайн олурар мен. Кызымның-даа ындыг дузаламчы акшазын албадым. Ол-ла пособиелерни чогум кандыг документилер кылдырткаш алырыл? Тайылбырлап берип көрүңерем?

Светлана ОЮН. Чадаана хоорайның чурттакчызы. Чөөн-Хемчик район.

Силерниң көдүрүп турар айтырыыңарны тус черде хамаарышкан албан черлериниң ону харыылаар удуртукчулары шиитпирлеп болур-дур. Ынчалзажок Чадаана хоорайда бо айтырыгны чүгле силер эвес, а республикада өске-даа аныяк кыстар сонуургап турар чадавас, ынчангаш аңаа харыылаарын кызыдып көрейн. Өөренип тургаш, узун хуусаалыг шөлээже үнген болганыңарда, 1 хар 6 айга чедир уруг азырап орган үезинде төлээр пособиелерни өөренип турар институдуңарның профэвилел комитединден алыр ужурлуг силер. Студентилерге оон хемчээли 110 рубль. А район коэффициентизи-биле 132 рубль болур. Аңаа херек документилер: уруунарның төрүттүнген херечилелиниң хоолгазы, билдириишкин.

Уруг төрүттүнгенде чаңгыс катап төлээр пособиени база-ла өөренип турар черинер үстүнде айыттынган документилерге үндезилеп төлээр. Ол алыр пособиенерниң хемчээли 1990 чылдың декабрьның мурнунда төрүттүнген урутга 50 рубль турган, бир эвес чаңгыс уруглуг болза, а ийи дугаар уругдан эгелеп 100 рубль. 1990 чылдың декабрь 1-ден эгелеп пособиениң хемчээли район коэффициентизи-биле кады 252 рубль чедир өскен. А 1991 чылдың апрель 1-ден 420 рубль болу берген.

Бот-ле пособиезинге кол документилер ыяап-ла херек. ХБАБ-тан иезиниң айыткан ыбиле адазының ат, фамилиязын уругнуң төрүттүнген херечилелинге бижээниниң дугайында шынзылга бижик херек. Ол шынзылга-бижикти кандыг таварылгада берип болурун база болбазын ХБАБ тускай инструкция ёзугаар шиитпирлээр. Бо шынзылга-бижик чокта бот-неге пособие тыпсыры болдунмас.

Шериг албаны эрттирип турар эрларының уругларынга дааразында документилер негеттинер апаар. а/. Уругнуң адазы шериг албаны эрттирип турар дугайында шериг кезээнден шынзылга-бижик. б/. Өг-бүлениң чурттап турар чериниң дугайында шынзылга-бижикти девискээринде кедээ, суур азы хоорай Советтериниң күскомнарындан алыр. в/. Уругнуң төрүттүнгениниң дугайында херечилелиниң хоолгазы. г/. Ол ышкаш бадылашкан херечилелдиң хоолгазы.

Уругнуң адазы бадылга чокка шериг чоруткан таварылгада, шериг кижиниң база уругнуң иезиниң—иелдирзиниң киирген билдириишкиниң барымдаалап адазын тургузуп болур. Бо бүгүнү ХБАБ черинден ыдавылап айтырып ап болур силер. Ынчангаш бадылашканыңың дугайында херечилелдиң орнунга, ада болганының дугайында херечилелиниң хоолгазын кожуп каар. Үстүнде айыткан документилерни районнуң социал хандырылга килдизинге киирерге, 132 рубль пособиени тыпсып бээр.

Уругларга бараанныр өртээниң өскени-биле холбаштыр, оларның назы-харының аайы-биле 6 харга чедир 200 рубль, 6-13 харга чедир 240 рубль, 13-18 харга чедир 280 рубльди чыл санында алыры көрдүнген. Ол бүгү дузаламчыны кварталдап берип турар. Силерниң уруунарга бир кварталда 50 рубльди социал хандырылга килдизи төлээр апаар-дыр.

Мария ДАРЖАЙ. Социал хандырылга министерствозунуң пенсия килдизиниң кол специализи.

70 Тываға улусчу революцияның чылы

ПРОТОКОЛ

ТЫВА АРАТ УЛУСТУҢ I УЛУГ ХУРАЛЫ

ТАҢДЫ-ТЫВАНЫҢ АРАТТЫҢ ЧАЗААНЫҢ 1923 ДУГААР ЧЫЛЫНЫҢ 9 АЙ 1-ДЕ

Тыва черге чүс-чүс чылдарда тускайлаң эрге-чагырга чок, каш дакпыр дарлал адаанга чораан тыва черге чаа күрүне тургустунары билек, ооң мурнунга амыдыралдың болгаш ёзу-тургузугнуң хөй айтырыглары хүн бүрүде бодунуң шиитпирин негеп эгелээн. Тыва республиканың баштайгы найысылалы безин Туранга турган. Чазак бодунуң структуразын чоорту эптештирип, ажыл-агыйжы хөй айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турганын көргүзүп турар бир протоколду күрүне архивинден силерге бараалгаттывыс. Бо хурал Хем-Белдиринге (амгы Кызылга) республиканың чаа төвүнге эрткен.

Чазак черинге хамааты алды кожууннарның бүгүде хөй төлээлекчилери каттыжып хуралдаан Улуг хуралга:

1. Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Буян-Бадыргы байыр чедирген.

2. Төп комитеттиң даргазы Куруседи байыр чедирген.

3. Орус улустуң консул сайыды Василий байыр чедирген.

4. Тывада орус улустуң күскомунуң даргазы Стрилов байыр чедирген.

5. Хуралдың президиумунга Куруседи, Буян-Бадыргы, Идам-Сүрүң оларны, секретариадынга Оруйгу, Седен-Сотнам оларны соңгаан.

6. Куруседиден бо хуралга чугаалажыр айтырыглар 8 чүүл деп дыңнаткан.

7. Министрлер Чөвүлелиниң даргазы Буян-Бадыргы, Таңды-Тыва улус бодунга эрге-шөлээни алгаш тускай догуннааның илеткеп чугаалаан.

8. Идам-Сүрүң хуралды биче када бүдүн чартык шак чапсарладыр-дыр деп чарлаан.

9. Министрлер Чөвүлелиниң даргазы Буян-Бадыргы эдерип күүседир доктаал дүрүм 20 чүүлдү дыңнаткан.

10. Иштики яамының секретары Шыырап эргелээн ажылының байдалын чугаалаан.

11. Шүүгү яамызының сайыды Дарма-Базыр ук яамының шииткен херектериң болгаш 83 чүүлдүг хоойлу төлевилелин дыңнаткан.

12. Даштыкы херек яамызының сайыды Оруйгу эргелээн херектериниң дугайын чугаалаан.

13. Саң, садыг ажылының дугайын Дондук чугаалаан.

14. Саң, садыгның инспектору Шагдыр ук ажылдың чорудулгазын чугаалаан.

15. Саң яамызының сайыды Ананды улус бюджедин чугаалаан.

Таңды-Тываның алды кожуунунуң чыглып келгеш, чугаалажып чөвүлешкен төлээлекчилериниң доктаатканы болза:

Арат чазактың 1923 чыл 9 ай 1-де.

Бирээде, чазак чериниң моон мурнунда тус-тус доктааткан дүрүм, шииткен херектерин болгаш чаа доктааткан 20 чүүлдүг дүрүмүн шүмү-биле чүүлдүг деп хүлээп ап бадылаан.

Ийиде, чазак чериңден Таңды-Тываның алды кожуунунуң бүгүдениң даргаларынга чедир албан кылыр бугор өртээл 24-тү тургузарын бүгү-ле малдан хавырып эккеп, тус-бүрү шалың төлевирлиг кылдыр тургузарын доктаатты.

Үште, бижик эртемге өөредир школа сургуулдарны 400 чедир чыып, чазак черинге, 100 өөреникчи, 4 башкыларны тургузар. Ол ышкаш кожуун бүрүзүнге ийи-ийи башкыларлыг, бежен-бежен уругларны өөредирин доктаадыр.

Дөртте, хөй арат чоннуң кадыын камгалаарынга дузалаар төлээде, кижи эмнелгезин албанның ёзузу-биле тургузар. Чазак черинге бир орус, бир тыва эмчилерни ийи хөделдит кылдыр олуртур. Хемчик кожуунга 10 эмчи, Улуг-Хемге дөрт, Тес-Хемге үш, Каа-Хемге үш, Өөк-Хемге үш, Тожуга ийи, шупту 24 эмчилерни тургузар. Маңаа хереглээр эм чүүлдерни албан черлериндем тыпсырын доктаатты.

Беште, ялыы араттарга деткимче көргүзүп, тараа тарыыр шары, андазын, үрезин чижектиг чүүлдерни дузалаар.

Алдыда, албан кылыр кижи бүрүзүнге шалын төлээр кылдыр доктаадыр.

Чедиде, моон мурнунда хамааты хөй араттардан хүртүн бооларны хавырып эккелген болза-даа, ам дагын база катап ындыг бооларны хавырарын доктаадыр.

Сесте, албан херээн шиидеринге доктааткан хоойлунуң 83 чүүлдерин доктаадып бадылаар.

Тоста, орус, тываларның аразында найыралын кылыннадыр дугайын ам хөй арат чонга ажыл-агый сайзырадылгазын эргелеп, күрүнениң госторг дээр албанның садыын үндүрер дээниң кэрээ чарып доктаадыр болза, Тыва араттың ажыл-амыдыралын экижидеринге дузалыг деп доктаатты.

Онда, саңның садыы дээрге улустуң экономиказын улам хөгжүдеринге болгаш чоннуң амыдырал байдалын экижидеринге дузалаар болганда ам кирген чүүлдерни тыва кижи даңзылаары чугула болза чок, орус дылга даңзыны эки кылырга ында 39 ондагайлыг чүве база лаң боор ужурлуг деп доктаатты.

●

Он бирде, Саң министерствозунуң каайлы хавырар дүрүмүн орус дүрүм ёзугаар доктаадып хавырар болза ажырбас деп доктаатты.

Он ийиде, Таңды-Тывазы бир-тээ тускай догуннап, бодунга долу эргени эдилээн болганда ажыл төлевири, өртээл, чуртталга базы өрөны албан бүгү херегле шүүдели күрүнеден тургустунар төлээде, чыл иштинде чарыгдал 282004 лаң 8 инек болур. Моон улустуң санынга хавырган орулга кыдат, орус, моол садыглар болгаш алдын казар черлер алыр каайлыны бодааш ооң дудааның Тываның бүгү малының баш санында бода хөлү биле 2 лаң онаагаш, ооң иштинден чүс бодадан өрүзүнге үндүт онаап хавыргаш оон-биле дуглаарын доктаатты.

Он үште, Чазактың даргазынга Буян-Бадыргыны, оралакчызынга Даңзынны, секретарынга Дамдын-Сүрүңнү, Иштики херектер министринге Идам-Сүрүңнү, Шүүгү министринге Сотнам-Балчырны, Даштыкы херек министринге Оруйгуну, Саң министринге Ананды ны, дөрт министерстволарның сайыттары шөлээлей бээр болза, оларны төлээлээринге Шыырап, Балдар, Саңчай, Сундуй оларны томуйлап, бир хуусаалыг ажылдадыры-биле соңгуп доктааткан.

Он дөртте, моон мурнунда Өөк-Хем кожууну болганының иштинге турган кезек Кыргыстың кижилерин ук кожуун сумуга каттыштырар диген херекти борта чугаалашпас деп доктаатты.

Он беште, Улуг-Хем кожуунунуң Маады сумузунга бүгү кижилерни маады болдурар диген херекти ам өскертир шиитпирлеп көөр болза чогуур диген.

ДАШТЫКЫДА

ИРАККА УДУР ХЕМЧЕГ

НЬЮ-ЙОРК. Ирактың девискээринде барык 20 хире «командылал болгаш башкарылга пунктуларының» даңзызын Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Дж. Буш бадылаан. Ирак бир эвес бодунуң ядролуг технологиязын узуткаарындан ойталаар болза, ол пунктуларны америк шериг самолеттары бомбалаар апаар деп, америк президент медеглээн.

Иракка удур дайын эгелээр мурнунда АКШ-ка билдиммес турган ядролуг объектилерни америк шериг разведказы илереткенин Пентагонның албан-дужаалдыг кижилери «Нью-Йорк таймс» солунга дыңнаткан. Ядролуг болгаш химиктиг чепсектерни бүдүрерингe ажыглаар материалдарны Ирак аңга чедир чажырып турар, ынчангаш ол складтарны узуткаар сорулганы америк шериг ужар чүүлүнүң мурнунга салган деп солуннуң чүүлүнде бижээн.

ЭЛЧИННИҢ САҢ-ХӨӨ БАЙДАЛЫ

ВАШИНГТОН. АКШ-тың Москвада элчиниңге Роберт Страусстуң АКШ-тың президентизи Дж. Буш чоокта чаа томуйлаан. «Эйкин гамп, Страусс, Хоэр энд Филд» фирмага юридиктиг кады ажылдажылгадан ойталааны дээш чаа элчин 1,4 миллион долларны алыр. АКШ-тың ССРЭ-ге элчиниңге Р. Страусстуң АКШ-тың сенады бөгүн, июль 16-да бадылаар бодап турар.

ЧАЗАК БАШТЫҢНАРЫНЫҢ УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

ЛОНДОН. Великобританияның премьер-министри Дж. Мейджор эрткен воскресенье хүнүнде Канаданың чазак баштыңы Брайн Малруни-биле ужурашкан. Чеди чурттарның удуртукчуларының экономиктиг чөвүлел хуралынга чугаалажып көөр айтырыгларга хамаарыштыр сүмележилге ужуражыышкын үезинде болган. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев бо чылдың июль 16-да Лондонга чедип келирге, чеди чурттарның удуртукчулары оон-биле ужуражыр болгаш Совет Эвилелинге дузаламчыны Барыын чүктүң берип болурунуң дугайында айтырыгны ол ужуражыышкынның үезинде чугаалажып көөр деп турар. «Бодунуң саналдарын илереткээр эки арга Совет Эвилелиниң Президентизинге бээр болур, ону эвилен дыңнаар болгаш хүндүлээр бис» деп, Дж. Мейджор чугаалаан.

РАМБУЙЕГЕ КЕЛГЕН

Рамбуйе (Ивелин департаменти) АКШ-тың президентизи Дж. Буш эрткен воскресенье хүнүнде Францияның Рамбуйе хоорайынга чедип келген болгаш француз президент Франсуа Миттеран-биле ужурашкан. Экономика талазы-биле эң-не сайзыраңгай кээш чурттарның күрүне болгаш чазак-тар баштыңнарының Лондонга чөвүлел хуралының үезинде ССРЭ-ниң Президентизи-биле ужуражыышкынга хамаарыштыр ийи чурттарның туруштарын Дж. Буш болгаш Ф. Миттеран дүүштүрүп көрген. Ооң соолунде ийи чурттарның күрүне баштыңнары парлалга конференциязын эрттирген болгаш Совет Эвилелиниң реформаларынга бүгү талалыг деткимчени көргүзери эргежок чугула деп медеглээн. Совет Эвилелинге хөй миллиард акша бээр дугайында чугаа чоруп турар эвес, а хамыктың мурнунда ССРЭ-ге техниктиг дузаламчыны бээр апаар деп, Ф. Миттеран чугаалаан. Ол дузаламчы совет экономиканы эде тургузарынга деткимчелиг болур ужурлуг. Ынчалзажок ССРЭ-ниң экономиказын эде тургузары — ол дээрге, хамыктың мурнунда совет улустуң, ССРЭ-ниң удуртулгазының херээдир деп, француз удуртукчу демдеглээн.

ЧЕПСЕКТИГ МЕСИЛДЕЖИИШКИННЕР

БЕЛГРАД. Югославияның янзы-бүрү районнарынга чепсектиг месилдежиишкиннер эрткен дыштаныр хүннерде безин соксавайн келген. Националдар аразының чөрүлдээлеринге үндезилээш, чепсектиг сегиржип алыышкыннар Югославияда болуп турар. Сисак хоорайдан дүвүренчиг медээ келген: Кральевчанин болгаш Драготинцим деп чурттакчылыг черлерде полиция туруштарынче эрткен воскресенье дүнезинде чепсектиг халдаашкыннар болган.

Танюг агентилелдиң корреспондентизиниң дыңнатканың ёзугаар алырга, Хорватияның корум-чурум камгалаар чепсектиг күштерин артиллерия-биле боолаан. Югославияның улусчу армиязының Ракек хоорайда боо-чепсек складынче база халдаашкын болган.

ТӨРЭЭН ЧУРТУНГА КЕЛИР ДЭЭН

МАСЕРУ. Мурнуу-Африка Республиканың сураглыг херээжен ыраажызы Мариам Бакеба сөөк-язы ылгай көөр чорукка удур демиселдиң 30 чыл дургузунда даштыкыга чурттавышаан, чорудуп келген. Мурнуу Американың негрлериниң хамааты эргезин дээш демиселчи ам бодунуң төрээн чуртунче ээп келир деп турар. «Сөөк-язы ылгай көрүкчүлери маңаа үнмүү, ырымны Мурнуу-Африка Республикага безин ам боой тудуп шыдавастар» деп, М. Бакеба медеглээн.

ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР ДООЗУЛГАН

ВАШИНГТОН. ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Александр Бессмертныхтың болгаш АКШ-тың күрүне секретары Джеймс Бейкерниң чугаалажыышкыннары эрткен четверг хүнүнде эгелээн турган. Ол чугаалажыышкыннар воскресеньеде доозулган. Стратегтиг боо-чепсектерни кызырар талазы-биле совет-америк дугуржулганы чедип алырынга моондактыг айтырыгларны шиитпирлээринге чугаалажыышкыннарны колдуунда хамаарыштырган. Стратегтиг боо-чепсектерни кызырар талазы-биле керээге ат салырынче угланган улуг чедиишкин хандыртынган деп чугаалап болур мен. Бүгү кол айтырыгларны шиитпирлээрин чедип алдывыс деп, Дж. Бейкер медеглээн. Чүгле чаңгыс айтырыг арткан. Техниктиг ол айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле ажылды ийи чурттарның экспертери уламчылаар.

ЧИҢГИНЕ СЕКРЕТАРЬНЫҢ ШИИТПИРИ

НЬЮ-ЙОРК. Ливанда байдалды өөренип көөр, ол чуртка тайбыңны хандырар сорулгалыг тускай төлээлекчилерни Бейрутче чоокку үеде чорударын Каттышкан Нациялар Организациязының чиңгине секретары Хавьер Перес де Куэльяр шиитпирлээн.

ХҮН ТУТТУРУУШКУНУ

МЕХИКО. Эрткен четверг хүнүнде бүдүн хүн туттуруушкуну Мексиканың делегем девискээринге болган. Хүн туттуруушкуну чурттуң найысылалынга барык 7 минута дургузунда үргүлчүлээн.

(СЭТА).

ХИРЛЕНДИРГЕНИ ДЭЭШ ТӨЛЕВИР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бо чылдың март 25-те «1991 чылда агаар-бойдусче хирлендирер бүдүмелдер үндүргени дээш төлевир хемчээлдерин тургузарының болгаш оларны ажыглаарының дугайында» доктаал хүлээп алган. Ук доктаалдың күүселдезин болгаш чамдык таварылгаларда төлевирни эвээжедип болурун хандырарын Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитединге дааскан.

Кызыл хоорай болгаш улус депутаттарының район Советтериниң күскомнары, министерстволар, ведомстволар, бүдүрүлге черлери күрүне комитединден агаар-бойдусче хирлендирер бүдүмелдер үндүрериниң чөпшээрелин алган турар ужурлуг.

Республика чазааның бо доктаалынга хамаарыштыр тайылбыр бээрин Бойдус камгалалының күрүне комитединде килдис начальниги Д. Д. Талтасвадан бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис дилээн.

— Бо документиге кандыг үнелел берип болур силер, Виктория Доржуевна?

— Рынок экономиказынче шилчилге үезинде күрүне бойдус камгалалын чүгле административтиг, эрге-хоойлу, мораль-этика аргалары-биле чорудуп шыдавас. Ынчангаш бойдусту ажыглаарының экономиктиг быраларын маңаа кииришкирерин үе негеп келген. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң үстүнде айыттынган доктаалы бо талазы-биле баштайгы шиитпирлиг хемчег болур. Бир эвес дүүн чаа-ла агаарны кайы хамаанчокка хирлендирип, ынаар хоралыг бүдүмелдер үндүрүп, бүдүрүлге артынчыларын карак ажыттап, бир черже чажыра төп орган болзувусса, бөгүн ол бүгү «үүлгедиглеривис» дээш төлээр апарган болдур ийин бис. Дараазында ээлчегле курлавырлар дээш төлевир тургузарының дугайында доктаал хүлээп алдынар.

Рыноктуң бо берге үезинде бүдүрүлгелер орулгалыг ажыл-чорудулгалыг болур дизе, бүдүрүлге технологиязын сайзыраңгайжыдып, агаар-бойдусче доктааттынган чижек-нормадан арттыр хир-чам үндүрбестей бээр, арыглаашкын чорудар дериг-херекселдерни тып, хоралыг артынчылардан хора чок кандыг-бир продукция бүдүрүп алырының оруктарын дилеп тывар апаар. Ынчанмас болза, бүдүрүлге чери кызып тургаш, ажылдап алган акшазын дөгерезин бойдуска хора чедиргени дээш төлевирже үндүрүп болур.

Бистиң байдалывыска хамаарышкан хоралыг бүдүмелдерниң чижээнге мындыг тайылбырны кылыйн. Бир эвес бүдүрүлге чери агааржe доктааттынган хемчээл ёзугаар двуокись азота дээр хоралыг бүдүмелди бир тонназы үндүрер болза, ол 82,5 рубль төлевирге онаажыр. А бир эвес ол хемчээлди эрттир үндүрүп турары илерей берзе, төлевир 395 рубль болур. Ол төлевирниң хемчээли лараазында чүүлдерге дес-дараалаштыр мындыг: хемүр-даш хүлү —165 болгаш 790, хөө—66 болгаш 116, окись углерода —1,09 болгаш 5,21, формальдегид —1099,99 болгаш 5266,61 рубль.

Шимчеп чоруур ыш-бус тарадыкчыларын база төлеп үнер. Чижээ, бир тонна дизель кывар чүүлү чарыгдаанда 6,83, этиллиг бензин кывысканы дээш 8,40 рубль төлээр. Ыш-бустуң хоразын эвээжедир дериг-херекселдер ажыглаанда, төлевирни 0,75 коэффициентиге кудуладыр.

Суг объектилеринче хоралыг бүдүмелдер киирген таварылгада төлевир мырышай дыка улуг. Доктааттынган норманың эң кылыкы хемчээли-биле бир тонна бүдүмелдерни сугже киир агысканы дээш 589,86 а ону эрткенде — 3121,11 рубль төлээр. Өске чүүлдерге хамаарыштыр дес-дараалаштыр мындыг: аммонийлиг азот —1135,36 болгаш 6007,55 рубль, солярканың үс дээш—44350 болгаш 234670 рубль.

— Агаар-бойдусту хирлендиргени дээш төлевирни бистиң республиканың девискээринге чорударының чуруму кандыг болурул?

— Совхозтардан, бүдүрүлгелерден, албан черлеринден, организациялардан, кооперативтерден болгаш өске-даа бойдус ажылдакчыларындан төлевирни оларның кымга-даа хамаарылгазын барымдаалавайн тыртар. Оон аңгыда бойдус бокталдырар, хирлендирер объектилерниң күрүнениң-даа, хуунуң өнчүзү-даа болуру хамаанчок. Шимчеп чоруур, азы чаңгыс черде турары база демей — хора чедирип турар болганда, албан төлеп үнер апаар. Безин чадаарда, бүдүрүлге артынчыларын кайы-бир черде шыгжап, чыып турары дээш безин төлээр.

Бойдуска чедирген хора дээш төлевир ийи хевирлиг: хоралыг бүдүмелдерни доктааттынган хемчээлге чедир болгаш оон арттыр агааржe үндүргени, азы хем-суттарже агысканы дээш. Акша шилчилгезин организациялар квартал эгелээриниң мурнунда айның 20-ге чедир кылган турар ужурлуг. Бойдус ажыглакчылары төлевирни квартал санында чорудар.

— Тайылбырны кайы-бир бүдүрүлгениң чижээнге айтып көрүнерем, Виктория Доржуевна.

— Кызылдың эът комбинадының ажыл-чорудулгазынга чижектен ап көрээли че. Эрткен чылын комбинат 1951 тонна хемүр өрттеткен, атмосферажe 58,3 тонна хүл, азоттуң, күгүрнүң болгаш углеродтуң двуокизи дээр хоралыг бүдүмелдерин дес-дараалаштыр 10,3 болгаш 14,0 база 248,2 тонназын үндүрген. Бо бүгү дээш комбинат 16,4 муң рубль төлевирни киирер. Оон аңгыда ол эрткен чылын 78,2 тонна бензин өрттедип чарыгдаан. Ооң бойдуска чедирген хоразының өртээ 0,9 муң рубль төлээр ышкажыл.

Ол-даа канчаар, комбинат хемче арыглаттынмаан сугну доктааттынган хемчээлден хлгеттир аксып турары дээш 700,8 муң рубль төлээр. Бир эвес эът комбинады доп дораан арыглал тудугларын чаартып, бойдус камгалаарының хемчеглерин албас болза, ол бойдус камгалалының фондузунче ниитизи-биле 718,1 муң рубльди шилчидер апаар.

— Бойдус ажыглалың чөпшээрел чокка, оорламып чоруда бээр болза кандыгыл?

— Бо таварылгада кайы-бир организация бойдуска эвээш-даа когарал чедирип турар болза, чөпшээрел чокка хөлелгени дээш төлевирни доктааттынган хемчээлден арттыр хоралыг бүдүмелдер тараткан дээш тыртар.

Үстүнде чижектерге үндезилээш, ажыл-агый чорудукчулары боттарынга хамаарыштыр дыка шыңгыы түңнелдерни баш удур алыр болза эки. Оон башка чеже-даа кызып ажылдап тургаш, аргажок черден сотка олуруп болур-дур эвеспе.

Республика чазааның доктаалы организациялардан акша алырынче эвес, бистиң тынар агаарывыс, ижер суувус арыг, базар, кирер хову-шөлдеривис, арга-эзимнеривис бокталбаан болурунче угланган.

Олег ГАВРИЛОВ беседалашкан.

КАИ ЭКРАНЫ

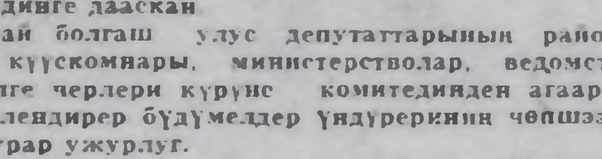

АЛДЫ АЙЛАРНЫҢ ТҮҢНЕЛИ-БИЛЕ КӨӨРГЕ

Бо чылдың 6 айларының иштинде республика девискээринге орук шимчээшкининиң байдалын өөренип көргеш, эрткен чылдаазынга бодаарга, элээн экижээн деп түңнелди үндүрүп болур. Эрткен чылга деңнээрге, озал-ондак болур чорук 12,8, амы-тынындан чарлыр чорук 6,9 хуу, кемдээшкинге таварышкан кижилер саны 20,8 хуу кызырылган.

Республикага озал-ондак болур чорукту Кызыл, Таңды, Тес-Хем, Эрзин, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр районнары кызырган. Үстүнде адаттынган районнар орукка озал-ондак болур чорукту 20-ден 45,5 хуу кызырган, Бии-Хем, Мөңгүн-Тайга, Тожу районнарда озал-ондак болдурбазының талазы-биле көргүзүглер эрткен чылдың деңнели-биле хевээр болуп артпышаан.

Республика девискээринге озал-ондакты болдурбазының талазы-биле хемчеглерни иштики херектер органнары чорудуп турза-даа, Кызыл хоорай, Сүт-Хөл, Каа-Хем районнар эки көргүзүглер чедип ап шыдаваан. Кызылда 12,5, Каа-Хемде 23,0, Сүт-Хөлде 75 хуу ол өскен.

Орукка озал-ондак болганының түңнелинде кижилерниң амы-тынындан чарлыр чоруу Каа-Хем, Бии-Хем, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Өвүр районнарда эвээжевээн. Эрзин, Тожу районнарда ол талазы-биле байдал эрткен чылдың деңнели-биле хевээр болуп артпышаан.

Кызыл хоорайга болгаш Кызыл, Таңды, Барыын-Хемчик районнарның чамдык чурттакчыларының өг-бүлелеринге озал-ондак улуг когаралдарны чедирген. Кызыл хоорайда өлүм-чидимге таварышкан өг-бүлелер — 40, а ол сан районнарда 20-ден 100 хуу чедир өскен. Ажыы-биле чугаалаарга, озал-ондакка таварышкан өг-бүле бүрүнү-биле чок болгулаан.

Озал-ондакка таварышкаш, бертик-межел болуп артар чоруктуң саны Бии-Хем, Таңды, Тес-Хем, Кызыл, Эрзин, Улуг-Хем Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарда кызырылган. Ындыг чорук чүгле Өвүр районда эрткен чылдың деңнели-биле хевээр болуп артпышаан.

Бертик-межел болуп арткан кижилерниң саны Кызыл хоорайда 5, Каа-Хем, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Тожу районнарда 27,2-ден 100 хуу чедир өскен.

Орукка бүгү озал-ондактың 46-зы, азы 19,7 хуузу чолаачыларның арага ишкен чылдагааннарындан болган. Тожу, Өвүр, Бии-Хем районнарда озал-ондак болуушкуннарының көргүзүглери эзирик чолаачыларның бурүузу-биле кудулавайн турар. Ол районнарда арага ишкеш, озал-ондак болдурган чолаачыларны хуу-биле алыр болза, 33,3-тен 75 хуу четкен.

Бүдүрүлгелерден «Тыва автотранс» каттыжыышкынының орукка озал-ондак болдурбас талазы-биле көргүзүглери бигай болган. Бо чылын ол бүдүрүлгеге озал-ондак 125 хуу өскен. Бертик-межелге таварышкан кижилерниң саны 320 хуу өскен. Оон бир чылдагааны — транспортчуларның сагылга-чуруму батканында. Эзирик чолаачыларның бурүузу-биле озал-ондак 15,3 хуу көвүдээн. Ылачгыя Чадааның автотранспорт бүдүрүлгезинде озал-ондак кылыр чорук көвүдээн. Бо үениң иштинде аңаа 5 орук озал-ондаа болган. Ооң түңнелинде 2 кижи өлген, 5 кижи балыгланган. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, ол бүдүрүлгеге болган озал-ондак бүгү көргүзүглер талазы-биле 100 хуу өскен.

Орукка озал-ондак болдурбазының талазы-биле пассажирлер АТБ-зинде, № 2 АТБ-де дүвүренчиг болуп артпышаан. Алды айның түңнели-биле ол бүдүрүлгелерде озал-ондак үш катап өскен.

Агроүлетпүр эвилелиниң шугумунда озал-ондак болур чорук бедик болуп артпышаан. 34 озал-ондак болган түңнелинде 20 кижи өлген, 25 кижи бертинген. Эзирик чолаачылар 9 озал-ондакты болдурган. Агроүлетпүр эвилелинге чагыртып турар Сүт-Хөлде, Тес-Хемде, Чөөн-Хемчикте турар автобүдүрүлге черлеринде озал-ондак 100 хуу өскен. 19 совхозка транспорт озал-ондаа болган. Ылачгыя «Коммунизмниң херели», «Бүрен», «Ленинчи орук», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарда озал-ондак 100 хуу өскен. Ол ажыл-агыйларны кичээнгейниң төвүнге алган турар ужурлуг.

Хуузунда транспорттуг кижилерниң бурүузу-биле 47 орук-транспорт озал-ондаа болган. 11 кижи өлген, азы эрткен чылдаазындан 22,2 хуу көвүдээн. Бертик-межел болган кижилерниң саны —55. Эрткен чылдың бо үези-биле ол 22,3 хуу кызырылган. Хуузунда машиназын эзирик башкарып чорааш, 15 кижи озал-ондак болдурган, азы орукка болган бүгү озал-ондактың 31,9 хуузу.

Мотоцикл мунукчуларының бурүузу-биле 42 озал-ондак болган. Түңнелинде 6 кижи өлген, 42 кижи балыгланган. Когараан кижилер колдуунда аныяктар болуп турар.

Чадаг кижилерниң бурүузу-биле 38 озал-ондак болган. Түңнелинде 4 кижи өлген, 35 кижи балыгланган. Эзирик чораан чадаг кижилерниң бурүузу-биле 5 таварылга болган, ону чадаг кижилерге хамаарыштыр алыр болза, 15,6 хуу, бертинери эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 24 хуу кызырылган.

Алды айның иштинде 25 муң чурум үрээшкиннери болган. Транспортту эзирик башкарып чораан ийи муң хире кижини туткан. 1991 чылдың июнь 28-те Кызыл хоорайга чоруткан рейд үезинде транспортту эзирик башкарып чораан 29 кижини тутканын бүрүткээн.

Кудумчуларга болгаш оруктарга чорааш, орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагып чоруур болзуңарза, силерниң кадыыңарның үндезини ол болур.

Виктор ОЩЕПКОВ. Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң КАИ килдизиниң улуг инспектору, милицияның майору.

МЕГЕЛЭЭРЛЕР КӨВҮДЭЭР БООР

«Шын» солуннуң 1939 чылдан бээр бижикчизи болгаш номчукчу, ам 74 харлай берген Дөңгүр-оол оглу Куулар Орус деп кырган мен.

Эрткен чылдан бээр Тывада тургустунуп турар чаа хүрээлерге билир шаам-биле башкылавышаан, ламалап чоруп турар апарган кижи мен. Ол ажылче мени капчы лама Шымбай-оол ыдалаан. Мындыг янзылыг материалды ыяап-ла лама кижи биживес болза, хоржок хире боорга, лама чок шагда шору лама-ла кижи болгай мен деп бодааш, дөңгүп бижидим. Солунга үндүрерин, үндүрбезин редакция билзин. Ындыг болза-даа үндүрери черле чугула деп бодаар мен.

1930 чылда-ла Тывага сарыг шажынны кадыг-дошкуну-биле хорааш, оон школаларын, хүрээлерни, номчаннарын бүрүнү-биле чок кылып узуткаан. Моол, тибет үжүк-бижик өөренири база-ла оон-биле кады соксаан. Ооң үжурунда 1922 чылдан бээр төрүттүнген тыва кижилер моол, тибет үжүк-бижик билир мен дээр болза, ол шын эвес. Ону өөренип алыры амгы орус үжүк-бижиктен каш катап берге деп чугаалап болур. Ону очулдуруп өөренири база-ла амыр эвес. Ындыг болза-даа ховар таварылгата чүү-даа чүвени ботпередилге-биле өөренип аптар, харын-даа чаа эртемни ажыдып каар ийи-чаңгыс үтаанныг кижилер тургуваар. Ындыг кижилерниң хирези билдиңгир болгай.

Сөөлгү үеде дыннап орарга, чер-черде моол, тибет үжүк-бижик билир мен. Ону кырган-ачамдан, кырган даайымдан, кымнар-кымнардан өөренип алган мен деп мегелеп, шо-төлге салып, меңги, соодал санап, хүн, чүк көрүп орар, харын-даа чажыды-биле мегелеп ном номчуп, хүрүм кылып, сан салып, хамнар ышкаш, ол-бо кижилерге хөрүмнеп чоруп турар кижилер көвүдээн. Олар дээрге колдуунда-ла арагачылар, алыксак-чиксек кижилер болуп турар. Оларның ат-сывын адааш-даа чоор мен. Олар боттары минни бээр чадавастар.

Амгы үеде, мен бодап орарымга, Тываның кара чаңгыс арткан эртем-билиглиг ламазы капчы лама Куулар Шымбай-оол мөчээн, оон өске кырган ламалар шуптузу-ла чөнээн, кыраан, хүнүн манап, хүүрээн даянып эгелээннер. Чаа өөренип эгелээн хуурактар эртем-билиг чедип ап, ажыглалга киргиже чедир бети-ле дээрге ам-даа беш чылдан ара чок хире-дир. Чүдүлге-сүзүк хереэнге мындыг үзүктелиишкинни ажыглап, моон соңгаар үстүнде адааным дег мегечилер улам-на баштарын кодайтып эгелээри чайлаш чок хире-дир. Чоң моон сеемчилелдиг болуру чугула. Бо талазы-биле дараазында саналымны, сүмемни номчукчуларга бердим: бирээде, кым-даа кижи хүн, чүк айтырып алырда, чаа туттунуп турар хүрээлер ажылдакчыларындан айтырып ап, оларга аар-саар чазаалдар-даа номчудуп ап болур. Оларда мээн тыва дылче очулдуруп кааным хүн, чүк, меңги, соодал болгаш оон-даа өске чүүлдер таблицазы бар. Ийиде, сеткил-сагыжынарга, дүш-түлүңерге седиктиг, багай чүвелер кирзе, база-ла ол хүрээлерниң бурган сагылзыынынга тейлеп ап, оон ажылдакчыларындан арга-сүмеден ап турунар.

Оон ыңай чер-черден тыптып үнүп турар мегечилерни кижи-ле болган сойгалап шүгүмчүленер. Ону тооп-херексевестерни чогуур албан черлеринче медээлеп, ол медээлерни Тываның бөгда шажын ниитилели сайгарып көрүп, оларның билиин хынап, ооң түңнелдерин солуннарга чырыдып турар болза эки деп бодаар мен.

Чүүмбурай сындааның ламазы Орус КУУЛАР.
Сүт-Хөл район.

Тываның Күрүне шаңналдарынга саналдарны деткип тур бис

АЛЫЗЫНДАН САЙГАРЫП КӨӨРГЕ...

Тыва Арат Республиканың тургустунганының чыл бүрү демдеглээри-биле Республика хүнүн доктааткан. Ол чорук барык беш чартык чыл иштинде орта мандып чадап, дүвүрелдиг хайындырып турар эде тургустунуушкунунуң ачызында болганы чугаажок.

Ийет, байырлал таварыштыр тыпсыр аттар, шаңналдар ажыл-агый, культура тургузуушкунунуң адыр бүрүзүнде хөй. Чечен чогаал талазы-биле Тываның улустуң чогаалчызы, алдарлыг чогаалчызы дээр аттар-биле чергелештир Тываның Күрүне шаңналының лауреады деп ат база бар.

«Тываның улустуң чогаалчызы» деп ат дээш кандидатка Монгуш Борахоевич Кенин-Лопсан, «Тываның улустуң шүлүкчүзү» деп ат дээш кандидатка Юрий Шойдакович Кюнзегешти төлептиг деп бот хууда бүзүреп, оларны номчукчуларның сайгарылгазынга арттырдым. Ынчангаш саналынар чүл? Күрүне шаңналының лауреады деп ат дээш кандидатка Салим Сазыгович Сүрүң-оолду киирип, бо талазы-биле, биче-даа бол, сайгарылганы кылырын оралдаптым.

Адааным чогаалчы шүлүктер, баснялар, шүлүглелдер бижиириңге тапчаараан, талантылыг чогаалчыларның бирээзи. Оон дыка хөй шүлүктери узун назылыг ырлар апарган. «Тракторжу», «Амыракка», «Сылдыс», «Халдып ор, чолаачы». «Ырла, Хемчиим!», болгаш өске-даа. «Шынзылганар хайырлаңар», «Канчаайн, дунмай» дээн ышкаш кожамыктарын Тываның кайы-даа булуңнарында ырлажып турар. Олар 50-60 чылдарда-ла чаңгыланып үнген. С. Сүрүң-оол сөөлзүредир калбак (проза) чогаалынче шилчээн. «Ийи чагаа», «Дагын таныжылга» дээн ышкаш биче хемчээлдиг чечен чугаалар болгаш очерктерден эгелээш, «Озалааш хем», «Лейтенантының даалгазы», «Авазынга даңгырак», «Кымның оглул?», «Өске кадай», «Кижиниң намдары», «Ак-Төш», «Ногаан ортулук», «Ак анай биле Арбай-оол» деп адагылаар тоожуларны, романнарны бижигилээн. Дыл эртемнериниң кандидаты, критик Антон Калзан (ол ам бистиң аравыста чок) «Өзүлдениң демдектери» деп литература-критиктиг 1991 чылда үнген чүүлдер чыындызында мынчаар бижээн: «Ону (Сүрүң-оолду) амгы тыва прозаның «ховузунда» эң-не элбек дүжүт өстүрген чогаалчы деп санаар херек».

Ийет, чогаалдың янзы-янзы адырларынга С. Сүрүң-оолдуң үжен ажыг номнарны үндүргенин аңаа барымдаа болур. Алтай, татар, украин, хакас, якут, бурят чогаалчылардан эгелээш, орус, совет классиктер Александр Пушкинден Сергей Михалковка чедир, харын-даа кыдат чогаалчылар Лу Синь, Го Мо-жонуң чамдык чогаалдарын очулдуруп, тыва номчукчуларга бараалгаткан. Очулдурган номнары база 20 четкен. Ылангыя Петр Ершовтуң «Мөгенниг аътчыгаш» деп шүлүктээн тоолуң кайгамчык уран арга-биле очулдурганын номчукчулар билир. Ында харын тыва дыл база бир байлак дылдарның бирээзи-дир деп чүве база билдинип турар кылдыр очулдурган.

С. Сүрүң-оол мугур он чыл иштинде «Дамырак» деп адаар чечен чогаал каттыжыышкынын удуртуп келген. Комбу Сайлыкмаа, Салчак Сарыг-оол, Мария Ооржак, Николай Куулар, Антон Үержаа, Лидия Иргит-Ондар, Артык Ховалыг, Артур Хертек, Иван Херлии, Биче-оол Доюндуп, Моторк Тирчин болгаш өске-даа чогаал бижиир талазы-биле чайгаар бүткен салым-чаяанныг аныяктар башкызындан дадылганы ап, үнүн хөнүткеннер. Оон үр чылдар иштинде Тываның ном үндүрер черинге редакторлап, директорлап, 1964 чылдан эгелеп Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин харысалгалыг секретарынга үзүктел чок ажылдап келгенинден кайы-даа салгалдың чогаалчыларынга арга-сүмезин кадып чорааны чайлаш чок. С. Сүрүң-оолга Тываның комсомол шаңналының лауреады деп атты он беш чыл бурунгаар, кымны-даа мурнай тывыскан. 1984 чылда аңаа «Тываның алдарлыг чогаалчызы» деп атты бергени — хөй чылдарда үре-түңнелдиг, карак кызыл ажылдааны үнелел-дир.

Сөөлгү чылдарда тыва литературада төнген үткалыг тоожулар, романнар чок. Аңгы-аңгы аттарлыг номнар кылдыр улашкан турупкан. Оон үжүрүндан ханы үнелел кылыры база бергелеп турар дээрзинге чигзинмес мен. Демдеглеттинген барымдааларга даянгаш, С. Сүрүң-оолдуң 1991 чылда чаартынып парлаттынгаа «Ынакшыл-дыр» деп төнген үткалыг, долу тургузуглуг тоожузу дээш, ону Тываның Күрүне шаңналының лауреадынның кандидаттарының шилиишкининче деткип үндүрүп-даа турарымның үжүрү-даа ында.

Улуг хемчээлдиг, уран-чечен сөстүг тоожу 1960 чылдарның ортаа үезинде-ле чырыкче үнген. Үндезин чок черге «националисчи чыт бар» деп шамнаткаш, оон чугула кезектери казыттынып, үр үеде хорутдалга чыткан. Эде тургустунуушкунуң ачызында тоожуга чырык оруу ажыттынып, чаа-чаа чаартылгаларлыг болуп, 1991 чылда катап парлаттынган. Тоожуда Хеймер-оолдуң адазы партия кежигүнү, кызыл партизан чораан Ооржак Калчан-оолдуң партия биледин, шаңналга алган ланчызын хавырып, аптара-савазын үжеп, оон бодун барымдаа чок черден тудуп хорутдааны суурга болгаш ортан дашкаар черлерге коргуннуг дүвүрел болган. Хеймер-оолдуң ынак дээйы, райком секретары Хүлер-оол Салчак Канчыырович ону хостаар деп кызыткаш, күш четпес. Харын-даа ол үеде ындыг янзылыг болуп турган хай-халаптан дендии каразып, бодун оваарымчалыг ап, оон төнчүзү чедип келир деп чүвеге идегелин оскунмайн турган. Эктинде погонуг, бөргүнде сылдыс кадаан, шериг-житкен идик-хептиг, эрге-дужаал, акша-төгерик сүрген кижилерниң эмин эртир калчаарап турган үези ол-дур эвеспе. Шеригден халашкаш, хуваалда ёзугаар Тывага келгеш, күрүнениң айыыл чок черинге ажылдап турган Николай Иванович Шаробаро баштайгы удаала ол херекке дорт киржип, бодунуң хүлээлгезин күүседип турган. Лейтенант эргелиг ажылдакчы районнар үнүп чоруп тургаш, херектин айыылдыын билгеш, оотэ удур демисежип эгелээр. Демиселдиң түңнелинде намдан үндүрткеш, ажылындан дүжүртүр. Чеди класс дооскан кижизиднин башкы Ооржак Хеймер-оол адазының тудуп хоругдаттырганынга хомудап сарылгаш, улуг будулгаазыннарга таваржып, көңгүс өске кижи апаар. Харын-даа адазын тудуп аппарган кижилерниң бирээзи кадайының акызы деп билип турар. Ынчангаш кадайын дорамчылап падынга киирер. Мария Ивановна корткаш, арга чадаарда дезиптер. Ажылындан үндүрткен Н. Шаробаро дунмаларынче бижээн делгереңгей чагаазынга кем чок кижилерни тудуп хоругдаар чорук чүгле Тывада эвес, а орус, украин, грузин болгаш өске-даа девискээрлерде бар, хөй-дүр деп каан болган. Ынакшыл күштүг. Ынак кадайы болгаш оглу дээш сүржүп турган Хеймерек чөгел төңгеш, хойнунда илдиккен чүве бар, көре бээрге — шагда-ла почтачының бергени чагаа. Номчуптарга бүгү чүве билдинген. Харын-даа төп черде онза комиссия тургустунган, ол удавас Тывага чеде бээрин айыткан. Хай-халаптыг амыдыралга таварышкан кижилерниң эрткен үе-чадазын чогаалчы ынчаар бижээн.

Украин иелиг, дайынга чок болган орус адалыг, училище дооскан кыстың тыва оолга ынакшааш, өгленип, оолдуг болганы база авазынче, чартык өскүс дуңмаларынче акша-төгерик, белек-селек чорудуп турганы оон ээлдек, бөдүүн, дузааргак бүдүжүнге хамааржыр. С. Сүрүң-оолду амыдыралда чидиг болгаш чөрүлдээлиг чүүлдерге ынак, сонуургалдыг чогаалчы деп билир бис. Шынап-ла, «Ынакшыл-дыр» деп тоожуда ол долузу-биле илереттинген. Национал медерелдиң чамдык бүдүүлүк чоруунуң ынакшылга халалыг, доктарлыы Хеймеректиң иези Чаш-Уругнуң болгаш ону долгандыр хүрээлеп турар кижилерниң аажы-чаң, арын-нүүр, бүдүш-хевирлери-биле чедимчелиг бадыткаттынган.

Кандыг-даа бергелер турза, ханы ынакшыл ону тиилеп шыдаар деп чүве номчукчуга адак соонда бүдүү тывызыксыг билдинер. Критик Антон Калзан тоожунуң баштайгы үндүрүлгезинге үнелеп берген дээрзин немеп каары артык эвес. Чаартынган тоожу чалгынналган күш оглу-биле демей Тываның ол-бо булуңнарынче кылыйткылап, амгы-даа, келир-даа салгалдың аныяктарынга эки салдарны чедирер, өөредиг болур дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчангаш Тываның Күрүне шаңналының лауреадының кандидадынга деткип турар үжүрүм ында.

Борис ЧЮДЮК.

Бүдүрүлгелер болгаш организациялар, кооперативтер болгаш биче бүдүрүлгелер удуртукчуларының кичээнгейинге

БРОКЕР КОНТОРАЛАРЫНЫҢ ТУРГУСТУНУП ЭГЕЛЭЭНИНИҢ ДУГАЙЫН

«БАЙКАЛ БИРЖА» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИНИҢ ТЫВА САЛБЫРЫ ДЫННАДЫП ТУР

«Байкал биржа» АНК-зының Тыва салбырының брокер конторазы — ол дээрге бодунуң өмүнээзинден болгаш биржада бүдүрүлгелерниң, организацияларның даалгазы-биле ажылдап турар, юридиктиг албан черинин статузун эдилээн коммерциялыг бүдүрүлге-дир.

«Байкал биржа» АНК-зының Тыва салбыры биче бүдүрүлге хевирлиг брокер конторазын тургузарынга эргежок чугула документациялыг болгаш оон-биле: брокер турар орансаваны арендалаары, регистрациялаары, агар сан ажылдары-биле, а ол ышкаш херек апарганда брокерлер шилип алыры-биле холбашкан чарыгдалдарны бодунга алырынга белен. Ындыг таварылгада бодунуң чепшээрежилгезин, брокерлерниң санынга кирер кижилерниң данзызын, оларның паспорттарында бижилгелерни, брокер конторазының адын бижимел-биле дамчыдар.

«БАЙКАЛ БИРЖА» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИНИҢ ТЫВА САЛБЫРЫ БАРААННАРНЫ САЙГАРАРЫНГА БОЛГАШ САДЫП АЛЫРЫНГА ЧАГЫГЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АП ТУРАР

Садып алыкчыларга дараазында биржа бараанныарын өүмелеп турар:

тудуг болгаш каасталга материалдары;

сантехниктиг дериглелер;

металлдан кылыглар;

автотранспорт техниказы болгаш аңаа артык кезектер;

медицина дериг-херекселдери болгаш эм үнүштер;

аъш-чем продуктуларының, культура-амыдырал хандырылгазының бараанныарының чамдык хевирлери.

Биржа саарылгазынга киржип тургаш, бараанны эң ажыктыы-биле садып-даа, садып ап-даа азы солчуп-даа, Россияда болгаш чуртта негеллехерегледлерниң байдалының дугайында информацияны ап болур силер.

Биржаның ачы-дузазын ажыглаңар!

«Байкал биржа» акционер ниитилели-биле чүгле кады ажылдап тургаш, коммерция талазы-биле ажылгыр-тывынгыр чорууңарны бүрүнү-биле көргүзүп, бодуңар баш миниир кижи болуп шыдаар силер. Садыг ажылы чорудар талазы-биле арга-дуржулгалыг азы ол талазы-биле арга-дуржулгалыг болурун күзеп чоруур кижилерниң садыглажыышкынга киржип эгелээр черлери — Бурят, Тыва, Якут республикалар. Иркутск, Чита болгаш Кемерово областар ол-дур.

Байкал биржазы Россияның бараан-чиг эт биржазы-биле кады ажылдажылганы ажыдып алган, ук биржа 4 млрд. рубльге бараан рынокту. Олче далажыңар.

«Байкал биржада» брокерниң ажылдаар черинин өртээ—чуртта эң чиик—чүгле 5 млн рубль.

Боттарыңарның брокер контораларыңарны ажыдып алырынче далажыңар.

Бодунуң хууда ажылы —ол дээрге чараш, үеге дүүшкен болгаш орулгалыг болур үүле-дир.

Байкал биржазы — ССРЭ-ниң Азия кезээнде эң улуг биржа — силерниң коммерциялыг чедиишкиннерлиг болурунарга ол бүзүрээр-даа!

«БАЙКАЛ БИРЖА» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИНИҢ ТЫВА САЛБЫРЫ.

АДРЕЗИ: КЫЗЫЛ ХООРАЙ, ЛЕНИН КУДУМЧУЗУ, 32 (РЕСКОМ БАЖЫНЫНДА). ТЕЛЕФОННАРЫ: 3-04-02, 3-67-14, 3-00-14.

АҢАА ТӨЛЕПТИГ

Тываның Күрүне шаңналдарын 60 чылын Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюн байырлап турда, тыпсыр дугайында медээ республикавыстың амыдыралында онзагай чүүл болуп турар.

Ук шиитпирни, мен бодаарымга, кончуг кыска үе арт-канда, орайтады чарлап үндүргенин хараадаңчыг. Ону чыл эгезинде-ле чарлаан болза, коллективтер, организациялар болгаш уран чүүлдүң кижилери таварр, бодамчалыг, боттарының аразындан ёзулуг шилиттинген чогаалдарны, ажылдарны, авторларны депшидип, шилип саналдаар турган боор. Чүге дээрге ам кандыг-дыр: буу-хаа кайы-бир ажылды, кайы-бир авторну коллективтер, организациялар адап эгелей берген. А оон-даа төлептиг кордакчыларны өскелер база адап, депшидип, ол кандыг чогаадыкчы чедиишкиннер-биле өскелерден ылгалып турарын бадыткайдаа берип болгайлар. Чижээлээрге, Чогаалчылар эвилели бодунуң кандидатуразын Күрүне шаңналының дугайында дыннадыг үнтенде, барык дораан адап каапкан болгай. Хуумда ук кандидатты, Салим Сазыгович Сүрүң-оолду мен шуут-ла чөпсүнүп деткиир мен. Чүге дээрге мен бодум оон ажылыжиниң, чогаалдарының дугайында критик Антон Кавзаевич Калзанның «Өзүлдениң демдектери» деп номунда бижип турары дег ынчаар бодап чораан мен... Ынчалза-даа бөлгүмнер, организациялар, чогаалчылар кайы-бир, оон өске-даа кандидатураны чүге адай берип болбас деп кылдыр база бодаттына бээр-дир.

Ам чогаадыкчы коллектив бүрүзүнде кымны депшидерин чугаалажып, маргыжып, үрүгайнчып-ла эгелээн болбайн аан. Оон иштинде хөгжүмшиии театрында база-ла ындыг боор. Мен оларның чугаа-домаан дыннаан эвес, билир эвес мен. Олар та кымны, та кайы шииниң адагылап, депшидиксеп турар чүве. А мен чүгле бодумнуң хуумда көрүкчү күзел бодалымны илередип көрейн. Мээн бо бодалым театрның чамдык артистерниң болгаш бүгү Тываның чонунуң үзел-бодалдары-биле дүгжү бээр талалар бар апарза, мен аңаа өөрүүр ийик мен.

Ам саналымче дорт-ла киирилтейн. Театрда шаңналче депшидип болгу дег, эки шиилер болгаш янзы-бүрү шиилерге аажок чедиишкиннииг ойнап чоруур талантылыг артистер эвээш эвезин билир бис. Ынчалза-даа мен хуумда, тыва театрның классиказы апарган «Хайыраан ботту» адавайн чыткаш, драматург Виктор Шогжапович Көк-оолду адавайн чыткаш, кайы-ла бир чаа шиини азы кайы-бир чаа драматургту адай бээр болзувусса, ол ылаңгыя театрның кол үнелекчилери болгаш аарыкчылары — тыва көрүкчүлерниң сеткил-бодалдарынга арай хажагай-даа апаары чадавас.

Ынчангаш мен Тываның Күрүне шаңналының эң баштайгы лауреады Виктор Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп трагедиязын (Максим Мунзуктуң) баштайгы болгаш сөөлгү тургусканы-биле саналдап киирер деп бодалдыг мен. Чүге дээрге бо шии болза, бодувустуң национал дыл-домаавыстың, аас чогаалывыстың, уран культуравыстың, аажы-чаң, езулал-сүзүглеливистиң үндезин хевирлерин сиңирип, кадагалап чоруур болгаш оон-биле тыва чоннуң сөөлгү бүгү салгалдарын таныштырып, кижизидип чоруур ындыг ужур-уткалыг шиивистир. А бо трагедияның көргүзүглерин театрның бүгү салгалдарының артистери боттарының артисчи арга-мергежилдерин шенегилеп, уран талантыларын ажыдып, байыдып келген болгай. А бир эвес, бо шиите ойнап чораан кайы-бир артисти шак ол бедик шаңналга депшидер ужур таварышса, бо трагедияның баштайгы көргүзүглеринден амгы көргүзүглеринге чедир Салбакайның ролюндан аваның ролюнга чедир ойнап келген болгаш ам-даа улус чонну магададып-таалалып ойнавышаан чоруур хсочун артизивисти РСФСР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Седип-ооловна Кенденбильди депшитсе, ол кончуг чүүлдүг боор деп бодаар мен.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ.

МЕН БАЗА ДЕТКИДИМ

Чогаалчыларның иштинден ийи кижини Күрүне шаңналынче идип үндүрген: Тываның хоочун чогаалчызы, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы хүндүлүг аттың эдилекчизи, Тываның комсомол шаңналының лауреады Салим Сүрүң-оолду 1984 чылда үнген «Ак-Төш» база 1986 чылда үнген, сөөлгү шилиттинген чогаалдар номунда киирген «Ынакшыл-дыр» деп тоожулары дээш киирген. А уругларга дөрт номнарын («Дамды», «Хүннээрек», «Соок доңар бе?», «Анайларым») автору Чооду Кара-Күскени 1987 чылдан бээр уламчылап келген «Амыдыралдың арыннары» деп публицистиг очеркти дээш киирген.

«Амыдыралдың арыннары»— хевириниң-даа, үениң чугула айтырыгларын көдүргениниң-даа, дыл-домаанын-даа талазы-биле онзагай чогаалдарның бирээзи. Авторну бо публицистика дээш кииргени черле чөп. Чүге дээрге амыдыралдың янзы-бүрү арыннарын көргүскен бо очеркти чоннуң чүү хире деткээнин парлалгадан, радио болгаш телевидениеден көрген бис. Аңаа хамаарышкан, ылаңгыя бойдус камгалалының, черниң кежиин камныг ажыглаарының, чонунуң эрге-ажыының дугайында айтырыглар кижи бүрүзүнүң сеткил-сагыжын түвүреткен. Ынчангаш чүгле редакцияларга эвес, а партия, совет, Агроүлетпүр эвилели, иштики херектер болгаш өске-даа органнарга келген дыннадыглар, бижиктер база хөй болган. Чоннуң ол хире деткимчезин ап турар Чооду Кара-Күскени Күрүне шаңналынче саналдааны черле чөп.

Бопуймаа ДИРЧИН.
Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

КАМНЫГ БОЛУРГА...

Мөңгүн-Тайга районнуң «Мөген-Бүрен» совхозунуң 3 дугаарлыг хойжу бригадазының девискээринде Ортаа-Шегетей деп кашпал хем агып чыдар. Ол хемниң дал ортузунда узуну бир километр чартык, доораза километр хире хөл бар. Шаг-шагдан бээр ол хөлге балык деп чүве туруп көрбээн.

1987 чылда Хүлер-оол Херлиевич Иргит болгаш Хүлбүс-оол Ымыевич Иргит олар аразында дугуржуп чугаалышкаш, Балыктыг Тоолайты деп хемден муң ажыг балык шүүреп алгаш, машина-биле сөөртүп кээп, үстүнде айыткан хөлче салган.

Оон түңнели кандыг болганыл? 1988 чылда ол хөл кавызынга чайлап орган малчыннар ында бичии-бичии доклак байлаңнарнын көстүп кээп, көвүдеп эгелээнин эскергеннер. Ам ол балыктар өзүп көвүдээн. Ылангыя бо чылдың май айда хөлдүң адаа, үстүнүң дожу эрип турда, хемниң хөлче киир болгаш оон үндүр аккан өөштеринче шургуп үнүп турган балык кара шаар турган. Ам ол балыктарны малчыннар тудуп чиип эгелей берген. Эң улугларының узуну 35-40 сантиметр чедип турар.

Ол чоок-кавының чурттакчылары бойдузунга дыкз камныг. Ынчангаш Ортаа-Шегетейниң эриктеринде, дуругларга, шорааннарга те-чүнманы, ырбыш-дыр-бактыгны болгаш өске-даа ховар аңнарны бо-ла көрүп болур. Бойдуска камныг болурга мындыг-дыр.

Успун-Доржу ИРГИТ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 10.45 Мультфильм. 11.00 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 «Салдыгмайн бар...» 13.15—13.30 Чугула репортаж.

* * *

14.30 Телемикст. 15.15 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 6-гы сериязы. 16.20 «Сонуургактарга». «Кичээнгер: тырттырдым-на». 16.35 «Салгал чокка». Телефильм. 17.15 Чемпионнар-биле кады. 17.30 Уругларның музыка клуву. 18.15 Мультфильм. 18.30 ТМА. 18.45 Бистиң садывыс. 19.15 Рыноктуң хоойлузун ёзугаар. 19.45 Ю. Мазурок ырлаар. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Чугула репортаж. 21.55 Орус романстар. 22.55 Уругларга мультфильмнер. 23.15 «Музыка медээзи». 00.05 ТМА. 00.25 «Орбитага болгаш оон соонда». Барымдаалыг фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 01.20 — 03.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мергежилинге артистиң ылаа. Н. Подгорный. 9.25 «Камгалал бижик». 9.55 Ритмиг гимнастика. 10.25 «Балык тудар үе». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.25 Б. Лавреневтиң чогаадыкчы ажылының дугайында арыннар. 15.05 —15.35 Музыкалыг программа.

* * *

17.00—18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Мультфильм. 19.00 Телерадиоконкурстуң лауреады С. Горшуков ырлаар. 19.10 Сталинград тулчуушкунунуң төөгүзүнүң шала билдинмес арынның дугайында. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Экивецер!» Информастыг программа. 21.00 Медээлер. 21.10 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониктиг оркестрының концерти.

МОСКВАДАН

22.30—01.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15—01.20 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.30 Р. Штраус. «Метаморфозалар». 21.00—21.40. Үе.

* * *

Тес-Хем районнуң Самагалдай ортумак школазын 1981 чылда дооскаңнарны 1991 чылдың июль 19-та эртенгиниң 10 шакта ол школага келирин чалап турар.

* * *

Кооператив училищезин дооскан дугайында 1991 чылдың июнь 27-де Д. С. Бузураштың адынга тывыскан № 347249 диплом читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

КИНО

ИЮЛЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Эте и Али» (ГДР) 9.20, 11.00, 12.40, 14.20, 16.00, 17.40, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Фантазёры» 9.00, 12.20. «Волчонок среди людей» 10.30, 13.50. «Любовь с привилегиями» 15.40, 20.10. «Контакт» 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Генералы песчаных карьеров» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30, (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Знакомство» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тыва АССР-ниң «Россвязьинформ» харылзаа болгаш информатика күрүне бүдүрүлгези Новосибирскиниң болгаш Улан-Удэниң харылзаа электротехникумнарынга кирерин күзээннерни хүлээп алырын чарлап турар.

Новосибирск техникумунга өөренир тускай эртемнери: автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радио харылзаазы болгаш радиодамчыдылгазы, телеграф харылзаазы болгаш медээлер дамчыдылары, ортумак школаның баазазынга хүндүскү өөредилге.

Новосибирскиниң харылзаа техникумунга өөренирин күзээннерин бо чылдың август 5-тен 31-ге чедир аңаа белеткел курузунче өөредип чорудар оон сөөлүнде кирериниң шылгалдаларын дужаар. Документилерни амдан эгелеп июль 25-ке чедир хүлээп алыр.

Улан-Удэниң харылзаа электротехникумунга дараазында тускай эртемнерни өөренир: хөй каналдыг электрохарылзаа, почта харылзаазы. Ортумак билиглиг аныяктарны бот-өөредилгеге кирериниң шылгалдазы чокка хүлээп алыр, аңаа шуут өөренирлерниң кирериниң шылгалдаларын август 5-тен эгелеп хүлээп алыр. Кирериниң шылгалдаларын математикага аас-биле дужаар, орус дылга болгаш литературага—сочинение бижиир. Документилерни август 5-ке чедир хүлээп алыр.

Бо техникумнарга өөренирин күзээннер шилип алган тускай эртемин айытпышаан, техникум директорунуң адынга билдириишкин бижиир. Билдириишкинге кожар документилер: ортумак билиинниң дугайында документини боду, ортумак тускай өөредилге черлерин дооскаңнар— диплом, демдектерни айтыр, 3x4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктар, күш-ажыл дептеринден ушта бижилге, N 086/У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, өөредип чорудар дугайында бижик.

Документилерни дараазында адрести ёзугаар чорудар: 667000, Кызыл хоорай, Тыва АССР-ниң «Россвязьинформ» харылзаа болгаш информатиканың күрүне бүдүрүлгези, кадрлар килдизи, телефоннары 2-48-12, 2-23-90.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

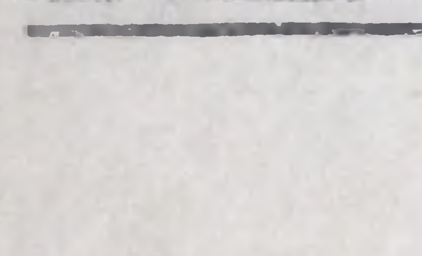

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор —3-43-34; ◆ оралакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98, ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ◆ чагаа килдизи—3-39-03; ◆ очулга—3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ыязы.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, шер. полиграфия болгаш ном садыышы херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Тираж 27097 экз. Чагыг № 111.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
июль
17
среда
№ 121 (14621)

(Чагыдар өртээ 6 көп).
Садар өртээ 20 көп.

Дүүн

АГИТБРИГАДАЛАР КӨРУЛДЕЗИ

Республиканың агитбригадаларының көрүлдези Бай-Тайга районнуң Шивилиг аржаанының чанынга болуп эрткен. Аңаа 11 агитбригада киришкен. Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Тожу районнарның болгаш Кызыл хоорайның агитбригадалары киришпээн. Ийи хонук дургузунда болган культура ажылдакчыларының ол чыыжын чоок-кавы суурларның чурттакчылары болгаш аржаанга дыштанып келген кижилер улуг сонуургал-биле көрген.

Жюри кежигүннери аңгы-аңгы районнарның хоочун культура ажылдакчылары болган. Оларның аразында Лаа Доңгак (Өвүр), Геннадий Столбовский (Таңды), Кирилл Ооржак (Сүт-Хөл), Баку Сендажы (Бай-Тайга) болгаш өскелер-даа. Республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүң килдис эргелекчизи Сергей Баир удурткан жюри тыва улустуң чаагай чаңчылдарынга тураскааткан кежээни органызастыг эрттиргени дээш бирги черни Мөңгүн-Тайга районнуң «Мөңги чечээ» агитбригадага (удуртукчузу Лариса Кара-Сал) тывыскан. Бирги чергениң диплому болгаш 2 муң рубль өртектиг япон хөгжүм херексели-биле шаңнаткан. Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан көргүзүү дээш Бай-Тайга болгаш Бии-Хем районнарның агитбригадалары ийиги черни деңге үлешкен. Үшкү черни Өвүр биле Таңды районнарның төлээлекчилери алган.

Ол ышкаш «Эң эки агитбригада методизи» дээш конкурска бирги черни Лариса Кара-Сал (Мөңгүн-Тайга), ийиги черни Наталья Шоглу (Каа-Хем), үшкү черни Кирилл Ооржак, Геннадий Столбовский (Таңды) алган. Дипломнарны болгаш шаңналдарны Тыва АССР-ниң культура министри Чылгычы Ондар тывыскан. Агитбригадаларның бот-тывынгыр артистери дүүн Кызыл-Дагда хүрээге барган. Ол ышкаш бай-тайгажыларның эрттиргени найырал кежээзинге киришкен.

Бөгүн

КАРА-ДАГГА КИНО ТЫРТТЫРЫЫШКЫНЫ

Сураглыг шии чогаалчызы Виктор Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизинге үндезилээш, алдан-маадырлар дугайында тыва дыл кырында уран-чечен кинону болуушкуннар ааы-биле тырттырып эгелей бергенин моон мурнунда дыңнаткан болгай бис. Свердловскиниң киностудиязының бөлүк ажылдакчылары бөгүн тыва артистер-биле кады Сүт-Хөл районунче аъттаныпкан.

Хосталга, эрге-шөлээ дээш 1883-85 чылдарда тура халып үнген алдан-дургуннарның шивээзи болуп турган Кара-Дагга кино тырттырары биле Свердловскиниң киностудиязының чогаадыкчы бүдүрүлге каттыжыышкынының 70 ажыг ажылдакчыларын ук кинонуң режиссёру Парас Халсанов удуртуп келген. Кара-Дагже республиканың хөгжүм-шии театрының 30 хире артистери база чоруптар. Баш удур дугурушканың ёзугаар Самбажыктың ролюн артист Борис Ооржак, Дажыманы —Вячеслав Доңгак ойнаар. Кино тырттырыышкыны шенелде байдалында болуп турар чүве болганда, чамдык рольдарның ойнакчылары өскерли берип болур.

Тыва уран-чечен фильмни кезек-кезек кылдыр тырттырып, маадырларның овур-хевирлерин тургузуп тургаш, далаш чок эки кылырын кино ажылдакчылары болгаш артистер аазап турар. Олар бөгүн Сүт-Хөл районга чеде бергеш, Кара-Дагга шаанда шагда бистиң өгбелерививисти диргизип, биске таныштырып сонуургадыр сорулгалыг. Оларның чоруу чогуп бүтсүн.

Даарта

ЛОТЕРЕЯНЫ КАТАП ОЙНААР

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу улустарның аас чогаалының делегей чергелиг фестивалынга акша-бараан лотереязын «Хүреш» стадионунга ойнаан турган. Чамдык чылдагааннардан база лотерея ойнадыр комиссияның буруузундан ынчангы ойнаашкынны күш чок кылдыр санаан болгаш катап ойнаарын солунга дыңнадырын республиканың культура министри Чылгычы Ондар аазаан турган болгаш бөгүн ол дугайын биске дыңнаткан.

Даарта, июль 18-те, кежээкиниң 19 шакта «Тыва телевидение» деп коммерсиялыг телекомпанияның 7 дугаар каналын дамчыштыр дамчыдылгага акша-бараан лотереязының ойнаашкынын эрттирер. Аңаа ажылдаар комиссия кежигүннерин чаарткан. Ында юристер, культураның, спорттуң хоочун ажылдакчылары кирип турар. Хааржакта шыгжаттынган шарларны уштур бичии уруглары чалаан. Ынчангаш республиканың телекөрүкчүлери боттары база лотерея ойнаар комиссияның кежигүннери болур.

Лотерея ойнаарда моон мурнунда азы оон соонда-даа садып алган лотерея билеттери күштүг болур ужурлуг. Ол хүн ойнап алган бараан аймаан, «Москвич» болгаш «Жигули» деп машиналарны Тыва АССР-ниң Культура министерствозундан барып хүлээп ап болур. Ук дамчыдылгага кирикип, олчалыг болурукарны күзедивис, эргим номчукчулар.

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Президентизиниң № 1 Чарлыы

РСФСР-ГЕ ӨӨРЕДИЛГЕНИ ХӨГЖҮДЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЭҢ ЧУГУЛА СОРУЛГАЛАР

Россияның угаан-бодал, культура болгаш экономика талазы-биле шыдал-күчүзүн хөгжүдеринге өөредилгениң кедергей улуг ужур-дузазының барымдаалап, өөредилге адырының бирги чергелиг болурун хандырары-биле **доктаалырым болза:**

I. РСФСР-ниң чазаа:

1) РСФСР-ге өөредилгени хөгжүдериниң күрүне программазын 1991 чылдың төнчүзүнге чедир ажылдап кылыр болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединге бадыладыры-биле киирер, программага өөредилгени хөгжүдериниң фондуларын тургузарын, күрүнеге хамаарышпас өөредилге албан черлеринге деткимче көргүзерин айыткан турар ужурлуг;

2) РСФСР-ге күүсекчи эрге-чагыргазының структуразын ажылдап кылып база РСФСР-ниң күрүне башкарылгазының органнарын тургузуп турар үеде өөредилгениң болгаш эртемниң күрүне эргелелиниң органнарын РСФСР-ниң Президентизинге шуут дорт чагырткан турарын айтыр;

3) 1991 чылдың II чартыында РСФСР-ниң онза бюджединден тургузуп тура, өөредилге албан черлериниң ажыл төлевирин бедиткениң барымдаалап, өөредилге адырынга эргежок чугула акша-хөреңгини тускайлап үндүрерин, өртектерниң өскени-биле холбаштыр өөреникчилерниң, кижизиттирикчилерниң болгаш студентилерниң чемнениринге база оларны хандырарының өске-даа хевирлеринге немелде чарыгдалдарны айыткан турар ужурлуг;

4) өөредилге системазының албан черлерин, бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын үндүрүглерниң чыылдаларның база каайлыларның бүгү хевирлеринден хостаарының болгаш ол акша-хөреңгини өөредилге албан черлериниң эртем болгаш өөредилге ажыл-чорудулгазын хөгжүдеринче, оларның материал-техниктиг база социал баазазын быжыглаарынче чорударының талазы-биле саналдарны РСФСР-ниң Дээди Совединге киирер;

5) РСФСР-ниң хоойлуларынга дүүштүр кандыг-даа хевирлиг өнчүлүг бүдүрүлгелерниң, организацияларының, албан черлериниң өөредилгени хөгжүдеринче чорудуп турар акша-хөреңгилеринге хамаарыштыр үндүрүглер талазы-биле чиигелделерни доктаадыр;

6) өөредилге адырының күрүнеден социал камгалалын хандырары-биле:

«Россияның уруглары» деп комплекстиг программаны ажылдап кылыр болгаш оон күүселдезин хандырар;

өөредилге албан черлериниң янзы-бүрү хевирлеринге таарыштыр бир өөреникчини, кижизиттирикчини, студентини өөредиринге база ажаап-тежээринге күрүнениң магадылаары нормативтерниң комплекизин ажылдап кылыр болгаш херек кырында киирер; акшаның үне чокталганын барымдаалап, ук нормативтерни өй-өйлеп таарыштыр эде көрүп турарын боттандырар;

өөредилге албан черлерин материал-техниктиг курлавырлар-биле күрүнениң талазындан мурнады хандырарын айтыр, бирги ээлчегде, өскүс уругларга, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга, инвалид уругларга база өзүлдези шын эвес болган уругларга хамаарыштыр ону боттандырар;

7) өөредилге системазының капитал тудуунуң бүгү объектилерин, оон иштинде чурттаар бажыңнар болгаш общежитиелер тударын күрүне чагыынга киирерин хандырар;

8) өөредилге системазының албан черлерин тударынга, септээринге база ажыглаарынга херек материал-техниктиг курлавырларны бирги ээлчегде үндүрүп бээр;

9) өөредилге, тодарадылга кылыр база өөредилге-методиктиг литератураны чогуур хемчээлдерге чедир үндүрерин хандырар, аңаа чогуур курлавырларны болгаш полиграфия баазазын тускайлаарын айтыр;

10) «Российский учительский вестник» деп солунну база «Российское образование» деп сеткүүлдү үндүрүп эгелээр;

11) өөреникчилерниң болгаш студентилерниң күрүнениң талазындан деткиириниң системазын ажылдап кылыр, оларның социал камгалалынга ажыглаар чаңгыс аай фондуларны өөредилге черлериниң боттарынга тургузар.

II. 1992 чылдың январь 1-ден эгелээш, өөредилге системазының ажылдакчыларының ажыл төлевирин бедидерин боттандырар.

Ортумак ставкаларның болгаш албан-дужаал шалыннарының хемчээлин дараазында деңнелдерге чедирер:

дээди өөредилге черлериниң профессор-башкы составынга—РСФСР-ниң үлетпүрүнде ортумак ажыл төлевириниң деңнелин ийи катап ажып турар кылдыр;

башкыларга болгаш педагогиктиг өске-даа ажылдакчыларга — РСФСР-ниң үлетпүрүнде ажыл төлевириниң ортумак деңнелинден эвээш эвес кылдыр;

өөредилге ажылынга дузалаар болгаш ону хандырар кижилерге — РСФСР-ниң үлетпүрүнде база-ла ындыг хевирлиг ажылдакчыларының ортумак ажыл төлевири дег кылдыр.

Ажыл төлевириниң деңнелдериниң бо айыттынган деңзигүүрүн 1995 чылдың январь 1-ге чедир хевээр арткан турарын хандырар.

III. 1992 чылдың январь 1-ден эгелээш, стипендия фондузун дараазында хемчээлдерге доктаадыр:

— аспирантыларга стипендияларны РСФСР-ниң үлетпүрүнде ортумак деңнелге;

— дээди өөредилге черлериниң студентилеринге стипендияны — РСФСР-ниң хоойлуларында доктааттынган эң эвээш ажыл төлевиринден эвээш эвес, ортумак тускай өөредилге черлериниң студентилеринге база профессионал-техниктиг училищелерниң сургуулдарынга стипендияларны ук шалыннын 80 хуузу кылдыр.

IV. Россия Федерациязының хамаатыларының өөренип алыр, эргежок чугула эртем шинчилелдерин чорудар, эртем болгаш педагогика дуржулгазын солчур, делегейге кады ажылдажылганы хөгжүдер талазы-биле аргаларын калбартыр сорулга-биле 10 муңдан эвээш эвес сургуулдарны, аспирантыларны, башкыларны база эртем-педагогика ажылдакчыларын өөренир, стажировкалаар, билиин бедидери-биле чылдың-на дашкыже чорудар.

V. 1991 чылдың сентябрь 1-ден эгелээш, өөредилге албан черлериниң бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлериниң чылдың алыр кол шөлээзиниң үргүлчүлелдии 36 ажыл хүнүнден эвээш эвес болур кылдыр доктаадыр.

VI. Өөредилге системазының албан черлериниң дашты экономиктиг ажыл-чорудулгадан алган бүгү валюта орулгазын оларның эргезинге арттырар.

VII. Өөредилге системазының албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажыглап турары чер участоктарын оларга хуусаа доктаатпайн, кезээде ажыглаары-биле халас дамчыдып бээр. Чаа өөредилге албан черлериниң тударынга херек чер участоктарын бирги чергелиг чурум-биле тускайлап бээрин хандырар.

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Президентизи Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Ниитиниң малынга — быжыг чем-суур

ЧЕДИШТИР ӨСТҮРҮП АЛЗА?...

Мал чемин четчир кылдыр белеткеп ап шыдавайн турарындан, чыл бүрүде совхозтарның малы кышты хорамчалыг ажып эртип турарын дыңнап олурар-дыр мен.

Июнь айның төнчүзүнде сиген кезип эгелээн совхозтарны радиодан дыңнап, солундан номчудум. Ол эки эгелээшкин болуру чутаажок. Ындыг совхозтарга бадыр чедирер апаар. Ынчалзажок кандыг черниң, канчаар үнген сигенин эрте азы орай кезип, бөлүп алырын угаазылап бодаары чугула.

Мээң бодалым-биле алырга, чыл бүрүде сигенин кезип ап чораан шынааларның, шыктыг шөлдерниң болгаш алаак-арыг иштиниң бо чылын чаа үнген сигениниң үнүжү чедиштир өзе бергенде, чемгир шынары четчип, быжа бергенде ам кезип, бөлүп алыр чүве болза, шынары эки, дүжүдү көвей боор деп бодап чоруур мен.

Орай кестинер сиген мургуландыр өзүп, ыяштапдыр кургап, оон чемгир шынары баксырай бээр, ынчаңгаш сигенни эрте кезер ужурлуг деп колхозтарның, совхозтарның үстүкү удуртуп баштаар органнарының айтыышкыннарынга мээң бо сүмем чөрүшкек болурун билир мен. Ындыг-даа болза, кыжын Успа-Хөлге барып, оон кес кеш, сөөртүп эккеп турар кургаг, куу хырыгышка бодаарга, мээң бо сүмем ышкаш шынаа, шык черлерниң сигенин чедиштир өстүрүп быжырып алгаш, ам кезип бөлүп алыр чүве болза, ажылагыйларга оон каш катап ажыктыг болгу дег. Чижеглеп бодаарга, чыл бүрүде сигенин кезип ап чораан шынааларның, шык шөлдерниң сигенин бөгүн кезип кааш, үш азы, дөрт хонуктар эрткенде, бөлер дээш келирге, үнүжү чедишкен, сиген уну дег, чоон эвес, көстүр-көзүлбес хыл дег, чиңге кылдыр кургай берген сиген уну чыдар ышкажыгай. Совхозтарның кол сиген кезер шынааларындан, шыктыг шөлдеринден эвээш дүжүт ап турарының бир кол чылдагааны, ол ындыг черлерниң сигенин чедиштир өстүрбес, чаа үнүп чыдар чаш сигенни эрте кезип, бөлүп турарында боор деп бодаар мен.

Эрткен чылын кеспээн ховуу кадарын, кестинмээн алаак-арыг иштиниң эрги, кур өлеңин бо чылын чаа үнген ногаан сигени-биле холуй, бөлүп алыр кылдыр, ындыг черлерниң сигенин эрте кезип алырын сүмелеп болур.

Силос-биле колдуунда саар инектерни чемгерер деп билир мен. Мыйыстыг малды-даа, хой-өшкүнү-дээ чемгерер, чылгы малды-даа азыраарынга сиген эргежок негеттинер мал чеми болур ужурлуг. Ынчаңгаш сигенни кезериниң мурнунда эки чедиштир өстүрүп, оон дүжүдүн эки көвүдедиринче улуг кичээнгей салыры чугула.

Сигенден өске кукурузаны, тарааны, картофельди болгаш өске-даа тарымал үнүштерни улгаттыр, узадыр өстүрүп алгаш, эки четчи бээрге, ам оларның дүжүдүн ажаап алырга, кижиге чемзиг, малга тодуг, хоолулуг болурун билир болгай бис.

Республиканың колхозтарының, совхозтарының удуртукчуларынга хуудa сүмемдир. Мээң бо сүмемни та кичээнгейге алыкар, та албанар, ол силерниң эргенердир.

Ховалыг НҮРСАТ.
Кедээ ажыл-агыйының хоочуну.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга кандидаттар кылдыр С. Н. Бабуринни, Р. И. Хасбулатовту депутаттар база катап депшиткен. Улус депутаттарының Ленинград область Совединиң даргазы Ю. Ф. Яров РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга кандидат кылдыр база депшиттирген.

Дөрткү бадылаашкынның түңнелинде үш кандидаттарның кайызы-даа бадылаашкынның чогуур четчир санын албаан: Сергей Бабурин дээш 408, Руслан Хасбулатов дээш—404, Юрий Яров дээш—74 депутат бадылаан. А РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгударынга 531 бадылаашкыны негеттинип турар. Дараазында ээлчеглиг бадылаашкынны июль 16-да чорударын депутаттар июль 15-те дугурушкан. РСФСР-ниң улус депутаттарының амгы Съездизиниң беш хүн үргүлчүлээн ажылының үезинде РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга И. С. Силаевти бадылаар, чүгле чаңгыс хоойлуну— «РСФСР-ниң Конституция судунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун депутаттар хүлээп алыр аргалыг болган.

Съезд бодунуң ажылын июль 16-да үргүлчүлээн. (СЭТА).

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга И. С. Силаевти бадылаар дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалдыры болза:

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга Иван Степанович Силаевти бадылаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың июль 13.

РСФСР-ниң 1991 чылда бюджединиң күүселдезиниң чорупп турарының дугайында РСФСР-ниң саң министри И. Н. Лазаревтиң информациязының дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалдыры болза:

1. РСФСР-ниң 1991 чылда бюджединиң күүселдезиниң чорупп турарының дугайында РСФСР-ниң саң министри И. Н. Лазаревтиң информациязын хүлээп алыр.
2. РСФСР-ниң 1991 чылда онза бюджедин чугаалажып көөр болгаш бадыладыр талазы-биле ажылды дүргедедирин РСФСР-ниң Дээди Совединге, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва Кремль.
1991 чылдың июль 12.

ЧЕТПЕС ЧҮҮЛДЕР ХӨЙ

Бай-Тайга районга бо чылын хой кыргылдазын органызастаанында чедир шиитпирлеттинмээн чүүлдер хөй болган. Ылангыя өшкү кыргылдазын ажылагыйлар аажок кошкак чоруткан. А «Кызыл-Даг» совхозтуң удуртулгазы шуут кайгамчык болган: өшкүзүн кыргыдып алыры-биле дөө ол ыракта, кайда-чүде Ээрбектен кыргыкчылар чалап келген-не болгай. Кызыл-Дагның бодунда өшкү, хой кыргыпкы дег кижилерниң чок болганы ол бе? Чок, ындыг эвес. Суурунда хамаанчок, районда безин билдингир дуржулгалыг кыргыкчылар ында эвээш эвес болдур ийин. Ажыл чок аңаа-ла кылаштажып турар аныяктарны чүге ынаар хаара тудуп болбас деп?

Ниитизи-биле черле районда кыргылда пунктулары эргижирээн. Оларны септээр азы чаа тудугаар кылыр үе шагда-ла келген. А совхозтар бо чылын үш чаа кыргылда агрегадын немей алган-на болгай. Чүгле чаңгыс «Ей-Тал» совхозтуң тудуг планында чаа кыргылда пунктузу көрдүнген дижир. А өскелери келир чылгы кыргылдазын база-ла амгызы ышкаш мөлдүк-калдык эрттирип каар бодап турары ол эвес ирги бе?

Чеди ай орту чедип ор. Чайлаглаашкынны шагда-ла эгелээр ужурлуг. Эрткен чылгы чайлаглаашкын база дыка-ла органызас чок эрткен. Оон түңнелинде малдың чайгы семиртилгези кошкак бооп, мал төлүнүң-даа, улуг малдың-даа баш санының кызырлып, ниити продукцияның кудулап-даа турарының ужуру ол.

Седип-оол ИРГИТ.

ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРГЕН

Сүт-Хөл районнуң колхоз болгаш совхозтарының малчыннарының чартык чылда кылган ажылының түңнелдерин РСФСР-ниң Компартиязының райкому, улус депутаттарының район Совединиң күүскому болгаш профэвилел райкому түңнеп үндүрген. Бо чылдың баштайгы чартыында сүт-хөлчүлерниң эрестиг ажылдааны демдеглеттинген. Мал продуктулары бүдүрер талазы-биле планныг онаалдалар ниитизи-биле ажыр күүсеттинген. Тодаргайлаарга, эът планы 118 хуу, сүт—139,5, дүк планы 112,5 хуу күүсеттинген.

Малдың чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле «Сүт-Хөл», «Октябрь 30 чылы» совхозтар өскелерден дээре көргүзүглерлиг болган. Хойжуларның аразында чарышка «Октябрь 30 чылы» совхозтуң малчыннары Аяк-Хээ Ооржак болгаш Куулар Дарышмаа бирги черлерни алган. Олар чүс хойга онааштыр 153-154 хураганны камгалап алганнар. Чартык чылда ол-ла совхозтуң Булуң-Терек сүт-бараан фермазының коллективи эки көргүзүглерни чедип алган.

(Бистиң корр.).

ЧАЙЛАГЛАРДА

Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозунуң Чалааты хойжу бригадазының малчыннары бо чылын чайлаглаашкынны органызастыг чоруткан. Кожээлиг-Тээлилер деп черге 8 кодан хой, оон кыржыга сүт-бараан фермазы июнь айның эгезинде-ле чеде берген. Ажыл-агыйның тудугжулары малчыннарның чайлаар черлеринде кажааларны, өске-даа дузалал тудугларны баш бурунгаар ой-шаанда септеп, белеткеп берген.

Чайлагларжке почтаны хаая чедирип, автомагазинниң доктаамал четпейн турары арай таарымча чок боор турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

АЖЫР КҮҮСЕДИП БОЛУР

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхоз бо чылын ниитиниң малынга 3500 тонна сиген, 250 тонна силос, 300 тонна сенаж белеткеп ээр сорулганы салган. Ажыл-агыйның девискээринде оът-сигенниң үнгени эки. Ынчаңгаш салдынган сорулгаларның күүсеттинип болурунуң бүгү барымдаалары бар.

Бо хүннерде Базырык дааның чоок-кавызы шөлдерде механизастаттынган звенолар ажылдап кирипкен. Июль айның ийиги чартыында сиген кезилдезинче 250 хире кижи хол кадыырлары-биле кириштер. Совхоз төвү Шуй суурда чаңгыс-даа албан чери, организация сиген онаалдазы чок артпаан.

Ортумак школаның башкыларының болгаш өөреникчилериниң күжү-биле, моон мурнунда-даа кылып турганы ышкаш, 500 килограммдан 1 муң тонна чедир сигенни болгап, белеткеп ап болур. Ынчаңгаш бо ажылды билдилиг органызастаарынче улуг кичээнгей бо хүннерде салдынып турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

АВГУСТ 3-ТЕ—СУББОТНИК

Ажылчы чөвүн саналдарын, күзелдерин өөренип көрбүшаан, Тывага улусчу революцияның 70 чылынга уткуштур бо чылдың август 3-те республика субботниги эрттирер шиитпирни Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң 11 пленумунуң каттышкан хуралынга хүлээп алган.

Республика найысылалының, районнар төптериниң болгаш суурларның чаагайжыдылгазын органызастаар, арыг-шевер чорукту кала-даа чедип алыр —субботниктиң кол сорулгазы ындыг.

Шуптү субботникче!

САДЫГЛААШКЫНГА ЧУРУМНУ ТУРГУЗАР

Таңды районнуң чамдык удуртукчу даргалары ховар барааннарны ниити чурумну хажыдып, эрге-дужаалын ажыглап садып алган дээр дугайында фактыларны дыңнаткан чагаа-хоорaa редакцияга болгаш үстүкү органнарга келгилээн. Ук фактылар, шынап-ла, турган бе, азы ол хей каразыглар бе дээрзин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязы база садыг, харылзаа, коммунал-амыдырал болгаш чонга өске-даа ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле комиссиязының хынаан факт-барымдааларын номчукчуларга таныштырар-дыр бис.

Хыналданың түңнелинде комиссияларның тодаратканы чүл дээрге, УАЗ-469 маркалыг чиик автомашинаны улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы Ф. Л. Благининге, Балгазын нефтебаазаның директору И. В. Чучевке, «Россия» совхозтуң директору А. А. Тыхеевке, районнуң харылзаа беллириниң начальниги В. А. Скобелкинге чиик автомашиналарны садарының тургустунган чурумун ёзугаар оларның хууда ажыглалынга сатканы илереттинген.

Райкүүскомнуң ажылдакчызы Г. А. Шахованың «Жигули» деп автомашинаны оочур чокка садып алганының дугайында факт бадыткаттынмаан.

1989 чылда партия Таңды райкомунуң бирги секретары Ю. К. Губаревтиң телевизор болгаш видеомагнитофонну оочур чокка садып алган дээнинге хамаарыштыр чүнү бадыткап болур дээрге, ол үеде бажын херекселиниң нарын техниказынга оочур турбаан, ону 1990 чылдың декабрьдан эгелеп тургусканы илереттинген.

Япон бүдүрүлгениң үндүргени дааранып машиналы А. В. Макарованың болгаш япон бүдүрүлгениң телевизорун В. Г. Чубиктиң садып алганының дугайында фактылар бадыткаттынмаан.

Чиик автомашиналарны хуу хереглелге садарының талазы-биле Таңды райкүүскому хажыдыышкыннарны болдуруп турганын айтыр апаар. Чижээ туруп турар чурумну үрей-үрей, Е. К. Ажиге, В. Т. Чубикке, Е. В. Стреблянскаяга автомашиналарны саткан. Ол автомашиналарны садып алырының дугайында шиитпирни райкүүскомнуң мурнуку даргазы М. Ч.-А. Монгуш хүлээп алган.

Таңды районнуң чурттакчы чону автомашиналарны болгаш ховар барааннарны садып турарының дугайында база ооң чурумунуң дугайында шыңга дүүшкен медээ албайн турар. Ындыг чүүл дамчыыр чугааларның тыптырынга үндезинни берип турар. Документилерни долдурарында эрешейлээр, херексевес чүүлдер бар. Районнуң чурттакчыларын ховар барааннарны садып алырының оочурунга тургузарының системазы чурумчуттунмаан. Ажылчын контролерлар боттарының эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дугайында орта билбес. Ылангыя Балгазын сельпозунуң ховар барааннарны садып турарынга хамаарыштыр хөй-ле хомудалдар бар.

Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилелиниң Таңды райкомунуң даргазы В. С. Сааяның районда автомобильдерниң болгаш ховар барааннарның садыглаашкынында четпестер дугайында чагаазында айыттынган айтырыгларны улус депутаттарының район Совединиң бирги сессиязынга чугаалашкан (1990 чылдың май 5-те). Ховар барааннарны хуваарының айтырыгларын «Красное знамя» деп район солунунга чырыдып турган. Амгы үеде автомобильдер болгаш ховар барааннар сайгарылгазын райкүүскомнуң шиитпирин ёзугаар оочур аайы-биле чорудуп турар.

Үстүнде айыттынган чүүлдерни барымдаалавышаан, комиссиялар дараазында түңнелдерни үндүрген:

1. Таңды райкүүскомунуң (Б. Д. Сат) садыг организацияларының ажыл-чорудулгазын контрольдаар талазы-биле кошкак ажылдын демдеглээн.

2. Улус депутаттарының Таңды район Совединге (Ю. К. Губарев) ховар барааннар сайгарылгазында четпестерни эдер талазы-биле хемчеглер алырын, чонну хандырарының эптиг аргаларын чедип алырын сүмелээр. Районнуң чурттакчыларының ук барааннарга оочур чурумун таарыштырар болгаш чурумчудар, бо айтырыгларга ажык-чарлыг чорукту тургузар.

3. Чылдың-на оочур шимчээшкиниң район солунун дамчыштыр көргүзер. Хуу ажыглалга алыры-биле автомашиналарны хамаатыларның билдириишкиниң ёзугаар оочурну барымдаалап, райкүүскомнуң шиитпири-биле садар.

4. Ажылчын контрольдуң составын эде көрүп чаартыр. Ук бөлүктерниң хыналдазы-биле садыг организацияларының ажылында каржы хажыдыышкыннарны болдурбазынга база ажык-чарлыг болурунга таарымчалыг байдалдарны тургузар. Эрге-хоойлу органнары ажылчын контрольдуң ажылынга боттуг дузаны чедирер.

Комиссияларның даргалары Н. Ондар болгаш В. Сүге-Маадыр ат салган.

Саналдар, бодалдар

БОТТАРЫВЫС-ЛА АЖЫЛДААЛЫҢАР, ХАНДЫРТЫНААЛЫҢАР

Амгы берге үеде, рынок экономиказынче шилчип тура, хамыктың мурнунда чүнүң дугайын бодаар ужурлуг бис? Бот-хандырылга. Шуут харын бүгү чүвени шуптузун кайыын хандыртынып шыдаар деп бис. Ынчалза-даа шыдаарын, кылырын көөр херек, ол дээш ажылдаар апаар. Чамдыкта бодап-бодап олурарывыска, чөгенчиивисти чүү дээр боор. Маңаа өске черлер дугайын эвес, чүгле бодумнуң ажыл-агыйым — «Бай-Тал» совхозта байдалды чижекке киирейн. Эрткен чылын ногаавысты, тараавысты-даа четче ажаап чададывыс. Барып-барып бодунуң кызыл күжү-биле өстүрүп алган, холга кирип келген байлаан чүге ындыг бис аан? Кижи кайгаар-дыр. Мал-маган чип каапты. Суурнуң инектерин канчап черле кадара албас бис? Кодээ Совет-даа бар-ла-дыр, хамык депутаттарывыс кайы силер? Кодээ, район Советтериниң каттышкаш, 30 ажыг кижи-дир. Оон аңгыда агиткварталдар бар-дыр. Бичии өөреникчилеривис база эвээш эвес. Оода үстүкү класстарның өөреникчилерин бо ажылче хаара тутса чүве бүтпес деп бе? Оларга база малдың ээлеринден акшаны чыггаш, төлеп берзе. Чок, суурда улут улустардан безин ажыл чок улустар бар. Оларны эвилелдээр херек. Ол талазы-биле кодээ Советтиң удуртукчулары Б. Маадыр, Б. Данар чүнү бодап турарыл? Өстүрген дүжүттү мал-маган чип, саза базары дээрге директорнуң, агрономнуң херээ эвес бе?

Биске мурнунда тууйбу кылыр цех турган, ам харын чамдык эңыяктарның ачызы-биле, оларның тывыңгыр, сагыңгыры-биле ол цехти катап тургузар дээш ажыл хайныкты. Бо талазы-биле П. Данарны мактаар мен. Олар ажылын эчизинге-ле чедирзин деп йөрээр-дир мен.

Артык орулга киирип алырының бир аажок эптиг аргазы бистиң совхозта бар. Ол чүл дээрге суурнуң дужунда магалыг хөл бар — Мешкен-Хөл аан. Шаанда анаа черлик куш дээрге эндерик турган, хөөредир кижи болза, эртен, кежээ ол хөй куштан дээр шуут көзүлбес деп болур. Ам ында хөй куш чок. А аңаа азырал куштан — кастардан, өдүректерден чүге азырап болбас деп. Ындыг санал каш удаа үнген. Директор Ч. Хертек ындыг санал дугайын улус-биле чугаалажырга, ынавас боор-дур. Чүге ындыг бис? Биске кым ажылдап бээр, чемгерер, хензерер ужурлугул? Садыг-магазинде аъш-чемниң, идик-хептиң ховарын, өртээниң аарын көрбес бе? Хөй алгы-кешти совхозувус ажыглавайн турар, а малчыннарда, суурнуң-даа чурттакчыларында хөй. Ошку кежи анаа чыткылаар, оларның чамдыктарын харын эжик аксынга бут-идик довураа аштаар кылдыр чадып алган боор-дур бис.

Тывалар шаанда алгыны октап чоржук бе? Чок. Ону эттеп алырының ынаныштыг аргазы бар, ам сайзыраңгай үеде ону чиигедип болурунуң бүгү аргалары бар-дыр Бай-Тал суурда алгыны эттептер, оон хеп даараптарлар эндерик. Бо ажылды чүге организастап болбазыл? Ол ышкаш улустуң хуузунда мал-маганы хөй. Суурда безин ындыг. Бистиң хүндүлүг пенсионерлеривис Маңзырыкчы Ооржак, Сыргыт-оол Шагдыр, Белек Анай-оол, Дамбый Иргит болгаш өскелер-даа хөй мал-маганныг, бажыңнарының чанында ногаа, картофельди тарып алган олургулзарлар.

Мал-маганны азыраарынга бир ак-ие халаптыг чүве — оорлар. Ажыы-биле чугаалаарга, колан-коданы-биле сүре бээр-дир. Өске районнарда дыңнаарга, совхозтарның, кодээ Советтериниң күсели-биле улусчу шагдааларны тудуп турар-дыр. Ындыг арганы бистиң Бай-Талга чүге ажыглап болбазыл? Болур. Чүгле ажылдаар, организастаар херек. Оорлар-биле бүгү чон шупту демисежир болза эки. Оон башка ол бак чаңның кону черле узулбес. Оорларны көрзе, билзе-даа чажырар чоруктар эвээш эвес. Хоойлу органнары база бо талазы-биле чылыш чок-тур. Тускай дружиналар бар болгай. Олар чүге ой-ойлеп ажылдаарыл? Үргүлчү ажылдазын деп саналдыг мен. Дежурныйлаанкар дараазында хүнде дыштанзын. Ол дээш чүү-даа каражадай бербес боор.

Бистиң совхозта сөөлгү үеде арендаторлар, оон аңгыда арат ажыл-агый хөгжүдер дээннер тыптып турары эки-дир. Харын кызыдар, чуткүүр болза чүү-даа бүде бээр чүве-дир ийин. Чылынга чыргал чок, олутта олча чок дижир ышкажыгай бис. Ынчангаш ажылдаалыңар-ла, ажылдаалыңар, ажы-төлүм.

Алаш ИРГИТ.
Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны.

ЧЕРГЕ АЖЫЛДААРЫН КҮЗЭЭННЕРГЕ

● Доктаал күүселдези ●

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бо чылдың апрель 4-те «Тыва АССР-ге чер реформазын дүргедедир талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп ап, тараачын (арат) ажыл-агыйны, хууда дузалал ажыл-агыйын тургузарын болгаш оларга сад, огород ажылын чорударын күзээн хамаатыларга чер участоктарын дарый үндүрүп бээрин организастаарын улус депутаттарының чер-чер Советтеринге, Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң органнарынга дааскан болгай.

Чер-черлерде ол доктаалдың бо чылдың июль 1-ге чедир канчаар күүсеттинип турарының дугайында сан-чурагайлар-биле номчукчуларны таныштырар-дыр бис.

Коллективтиг огородтар болгаш садтарга чер үндүрүлгези:

Районнар	коллективтиг огородтар: өг-бүле саны	хемчээли, га
Бай-Тайга	567	97
Мөңгүн-Тайга	13	5
Барыын-Хемчик	4674	269
Өвүр	341	7
Сүт-Хөл	10	4
Чөөн-Хемчик	3264	196
Улуг-Хем	2375	190
Таңды	1880	132
Бии-Хем	2067	124
Тожу	51	5
Каа-Хем	1662	146
Тес-Хем	1130	82
Эрзин	77	3
Кызыл	1400	70
Республика	19511	1386

Коллективтиг садтар кылып алырынга чүгле Бии-Хем районда 100 өг-бүлеге 8 гектар чер үндүрттүнген.

Тараачын (арат) ажыл-агыйлар, оларга үндүрттүнген черлер:

Районнар	бүрүткеттинген ажыл-агыйлар саны	оларга үндүрүп берген черлер, гектар	бир участоктуң ортумак хемчээли, гектар
Бай-Тайга	9	821	91
Мөңгүн-Тайга	—	—	—
Барыын-Хемчик	1	150	150
Өвүр	—	—	—
Сүт-Хөл	5	664	133
Чөөн-Хемчик	7	559	80
Улуг-Хем	2	323	162
Таңды	6	1103	184
Бии-Хем	7	1276	182
Тожу	4	524	131
Каа-Хем	20	1200	60
Тес-Хем	4	420	105
Эрзин	17	644	38
Кызыл	18	3482	193
Республика	100	111166	112

Бүрүткеттинген 100 ажыл-агыйдан 14-ү ам-даа чер чок боор турар: оларның аразында Эрзинде 11, Чөөн-Хемчикте —2 болгаш Бай-Тайгада —1 ажыл-агый.

Ийи таблицада сан-чурагайларны дүүштүрүп, деңнештирип көрүп олурарга, доктаалдың күүселдезинге хамаарылга чер-черлерде аңгы-аңгы дээрзи дораан көстүп кээр ышкажыл. Кожа чыдар Тес-Хем болгаш Эрзин районнарны ап көрээли; баштайгызында огородтарга, колдуунда-ла картофель олуртуп алырынга болбайн аан, 1130 өг-бүле чер алган болза, ийигизинде — чүгле 77-ле өг-бүле. Ындыг болбайн канчаар, Эрзинде картофель олуртурунга таарымчалыг черлер бар эвес дээрлер турар чадавас. Чок, ол ындыг эвес деп бүзүрелдии-биле бадыткап болур бис. Районнуң бүгү совхозтарында аажок таарымчалыг суггаттыг черлер бар. Ам барып, оларның ажыглалы сагышка ыракта четпес. Чогум-на ындыг чедир ажыглаттынмайн чурар черлерни черге ажылдаар күзелдиглерге дамчыдып бээрин Чер реформазының дугайында Хоойлуда дорт айыткан болдур ийин.

Мөңгүн-Тайгага, ылангыя Өвүрге, чүге арат ажыл-агыйын тудуп болбас деп. Ажыл-агыйны тургузарын чөпшээрээш, аңаа чер үндүрүп бербеске, ол ажыл-агый канчаар амыдырап-чурттаарыл, кая ажылдаарыл, чүнү бүдүрерил?

Айтырыглар-ла хөй, олар турбазын дээш чер-черлерге, шынап-ла, боттуг хемчеглерни алыры чугула боор.

П О В А Р

Амданныг, чаагай чыттыг аъш-чемни кылып, чонунга бараалгадып турар столоваларга кире бээрге, чайгаар-ла кижиниң чемнениксээзи кели бээр-ле болгай. Каяа-даа чорааш, кайыын чемнениринден бо-ла сүмележи бээр бис. Чоокка чедир Кызыл хоорайга чеми чемзиг, каап бээри арбын, өртээ чиик столоваявыс хүрээ чанында столовая турганын сакты-дыр мен. Ам дыңнап чорууурга, Агроүлетпүр эвилелиниң столоваязын бо-ла мактаан турар. Чогум бодум аңаа чорбаан болгаш бистиң суурувуста Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозтуң машина-трактор мастерскаязының столоваязының дугайында бижикседим.

— Магалыын! Күжүр механизаторлар, чолаачылар, ажылчыннар амыралылар — деп, столовая чаа ажыттынганда, чеже кижи сеткилин чугаалавады дээр. Ам ында повар Кара-кыс Доржуевна Кууларның дугайында бижип көрейн. Мээ билирим-биле ооң авазы база повар чораан кижи. Ачазы эмчи. Чеми чемзиг — иезин дөзээнинде, арыг-силиг — адазын дөзээнинде деп эгелеп алзымза ажырбас боор. Кара-кыс Доржуевна ёзулуг-ла ажылчын, эрес-кежээ, олут орбас кижилерниң бирээзи. Боду аныяк-даа болза, ажы-төлү бажыны долу. Ооң бажыңынга кире бээрге, кезээде арыг-силиг, эт-херексел эвме-сескелиг, аян-шинчилиг салдынган. А оон ажылдап турары МТМ столоваязының аъш-чемин, арыг-силиин чаңгыс чер-чурттугларын мактап чорааның хөй удаа дыңнаан мен. Чон билир-ле болгай. Аргажок «чөлдүр» эъттерден безин ооң кылып каан чеми чемзиг боор чүве.

Чоокта чаа чаңгыс чер-чурттугларымның ажыл-ишчи амыдыралын сонуургап аңаа бардым. Эртенги разнарядка эгелээн. Механизаторлар, чолаачылар ажылче кээп турдулар.

Столовая ажыттынмаан. Шак эрте. Ынаар кире бээримге, аъш-чемниң амданныг чыды думчукка дегди. Чем үлээр соңгада бардым. Кара-кыс Доржуевна бир-ле тыва ырының аялгазын ырлавышаан, чуга далганнар (блины) быжырып тур. Бышкан далганнар тавакты долуп-ла тур. Поварның аваангыр, шалыпкын холдары бичии-даа дадаш чок, чаңчыл болган үлезин бүдүрүп турарын магадап көрүп турумда, мени эскере каапкаш, эпчоксуна берди ышкаш

— Экии! Ажылыңарны магадап турдум. Арта-ла, ырлап турган ажылдаар-дыр силер аа, Доржуевна?

— Ырлап турганым бодум безин билбээн мен. Ыяңчыымны — дээш, хүлүмзүрээш — «Ажы-төлүм» хөй болгаш оларымга четчи бээр чем кылыр дээш, дем-не 5 шакта келдим — деп, баштактанды.

— Ховар чемни силерниинде белеткеп турар магалыг-дыр. Оода дузалакчыңар чок чүве бе?

— Орайтадыр кээр боор мен деп сагындырып каан чүве — дей-дир.

Чугаалажып тура, бир дугаар, ийи дугаар шагда-ла белен дээрзин эскердим. Столовая ажыттынарга, сонууг-мурнуг кирип кээп, оочурлай берген ажыл-ишчи оолдарның поварынга хүндүткелиниң сөстери иле. Повар оларны сеткил ханыышкын-биле дыңнап:

— Багай угбаңар ынчап турбаңар! Силерниң аваларыңар, душтуктарыңар туралаза, блины хамаанчок, чүну-даа шыдаар-дыр ийин — дээш, эртенги чемин үлеп кирипти

Кара-кыс Доржуевна 18 чыл дургузунда совхозта поварлап келген. «Ажын-чемиң багай» деп чеме сөстерни ол дыңнаваан. Чүгле «четтирдим», «тоттувус» деп сөстерни ол дыңнап чораан. Шагда түдүгга ажылдап кежек тургаш, база-ла шалып-кежээзи-биле эш-өөрүн кайгатканың сакты-дыр мен.

Эки кижи черле ындыг. Каяа-даа мактадыг, хүндүткелдиг.

Эрендей ТЕЖИТ.

ТӨРЕЛ-ДАА БОЛГАЙ-ЛА

Чоокку үелерге чедир бистиң парлалгавыска «төрелдер уязы», «төрел тырткан», «дазылы быжыг», «дагыр салаа» сүг-сүг дээн чижектиг сөстерлиг шүгүмчүлелдиг материалдар үнүп турду. Мен бодап көөрүмге, ажыл-агый адырларынга, удуртуп баштаар органнарга төрел-дөргүл улус ажылдап чоруурга, ында багай чүве чок-ла ышкаш. Чүгле арын-нүүр чок кижилер ону эскээр ажыглап болур. «Өскен-төрээн черинге бараан боор» деп чаагай чугаа бар. Ортумак, дээди өөредилге черлерин дооскан алышкылар, угбашкылар өскен уязынче ээп келгеш, ажыл-үлени бүдүрүп, дем-ноолтуг кады ажылдаавайн канчаар. Ол чоргаарал-дыр.

Орус чонда ону салгал дамчаан династия-даа дижир болгай. Бис ону бөгүн «мафия»-даа дизе хөйнү бис. Кижи эскерип чоруурга чаңгыс суурнуң чонунуң хөй кезии тудуш төрел бөлүк боор бети дизе куда-хувагай болур чүве.

Черле ынчаш кижи төрээн черинге ажылдап чурттаар болганда, «төрелдер уязы» туттуна бербейн канчаар. «Адазы директор, ахызы агроном, угбазы удуртукчу, честеэи сумуда, чуржузу садыгда, бажазы баазада» деп турган херээ чүү боор. Чонга ажылдап берип шыдаар болза ажылдазыннар. Төрелдер уязы тутнас дээш тос аңгы кожууннарже кежер бе?

Комсомол ажылынга чорааныымдан бээр ам-даа бир мындыг таваралга сагыжымдан үнмээн. Совхоз директору углады берген кижи дээди эртем дооскаш келген чээнинге мынча деп органың дыңнаан мен. «Биске дээди эртемниг мал эмчизи чугула херек. Ынчалза-даа сени бо кончуг арагачы зоотехниктиң орнунга ажылдадып алгаш, ооң аксындан кайын үнер бис. Өске черге барып ажылдаар болган-дыр сен ийин. Төрел-дөргүл тыртышкан дээш, солун, сеткүүлде бижип турарының кончуун көрбес сен бе, чээн. Ховуда, малда даайларың, акыларың база бар болгай». Ол оол өске кожуунче боттандап чоруй барган. Сөөлүнде барып ында совхозтуң директорунга чедир депшээн. Төрээн суурунга ажыктыг-ла болур турган кижи-дир ийин але!

Амгы бо аренда керээзи, рынок үезинде төрел кижилер бот-боттарын деткижип, улам сырый ажылдаар апаар. Тоолда дег «Чеден чалгааның орнунга чеди маадыр алышкылар олуртуп каар» болза, орду-базы-даа туттуна бээр чүве-дир ийин. Ам национал кадрлар чок деп шуугажып эгелээн бис. Аныы, угбазы, честеэи, чуржуу, чээни, даайы деп турбайн, аныяк салгалды колдуувус адаанга кызып алгаш, ажыл-агыйның удуртур органнарынче дидими-биле дешпидер херек. Альтернативтиг шилилге маңаа улуг полезы ой-наар-ла ыйнаан харын.

Дөргүл-төрел чон өскен чадыңга ачинниеринден туттунчуп, эдектеринден халбактанчып чораан, малын малдап, тараазын тарып, даргалаары даргалап, таныылдаары таныылдап чорааандар аан. Мынча кандыг-даа өске үзел-бодал чок деп бодаар мен.

Николай ООРЖАК.

МАЛЧЫННАЙ БЕРГЕН ЧОЛААЧЫ

Догун-оол Доруйгу Өвүрнүң «Торгалыг» совхозка 19 чыл дургузунда чолаачылаан. Чозаның, Сарыг-Хөлдүң, Торгалыгның Ак-Хемниң, Ак-Кара-Сугнуң кадыр-берт, оңгул-чиңгил оруктарындан аңгыда, буурул баштыг Саян сыннарын каш-даа катап ашкан. Тарааны, ыяшты, хөмүр-дашты, янзы-бүрү хереглелдиң барааннарын чежени сөөрткениин кым-даа санаваан.

Дөрт чыл бурунгаар хоочун чолаачының «Ак-Чыраа» совхозка малчыннаар дей бергенин чаңгыс чер-чурттуглары дыңнааш, кайгай бергеннер. Ынчанмайн канчаар, чолаачылааш, чемеледип чораан эвес, ынча чыл эрткенде ам кээп малчыннаар апаарга, чону алдепсинген.

Дуржулгалыг чолаачы ургларының иези-биле сүмелешкеш, кадарары-биле кодан сарлыкты хүлээп алган. Макталдыг чолаачы, бүзүрелдиг дагдыныкчы өөренген ажылын, суурда чылыг, чырык бажыңын каап, тайга тевер, аң дег дошкун дезиг, аныяк 185 сарлыктың кадарчызы апарган.

Кызымак кижи каяа-даа ажырбас, кандыг-даа ажылды шыдаар. Одар-белчиирин үргүлчү солуп кежүп чорааш, эки семиртип алганындан улуг харлыг, хат шуурганныг кышты малы хүр ашкан. 1991 чылда төрүүр 100 сарлыктан 91 бызааны камгалап алган, районга дээре көргүзүглерлиг малчыннарның одуруунга кирген. Ажыл-ижинге кежээ малчынны совхоз дирекциязы, профком «Чедер» курортунга халас путёвка-биле дыштандырып чоруткан. Долзатпаа биле Догун-оол Доруйгуларның сарлыы ам бо хүннерде Кежээниң Кара-Хем тайгазында чайлаглап чеде берген.

Найгын-оол ДАМДЫН.

АДАВЫСТЫҢ АРЫН-НҮҮРҮ КАЙДАЛ?

Өөм ээтинден чарлырда, оолдуг арткан мен. Суд чара бадылал тура, адазы оглунга алимент төлээрин шиитпирлээн. Ам ачавыс ол шиитпирни мөлдүк-калдык күүседип турган болза, сөөлгү үеде дезип турар болу берди. Оглумнуң адазы С. Ч. Халбажык чурттап турар черлерин солуп, амгы үеде шуут алимент төлевестээн. Ол чурттап турар черлериниң суд органнарынга каш удаа сүржүп чедип, херекти туружунче кылдырып алырымга, улуг дээ-ле, 4 азы 5 ай дургузунда каш акша чоруткаш, оон база сураг баар-дыр. Адавыстың арын-нүүрү кайдал?

1976 чылда чарылган бис. Мынчага дээр чыл дургузунда таптыг долу акша төлеведи. Чамдыкта сүржүрүнген ырмазыраар ападым. Юстиция министерствозунга барып, юристконсультантылардан сүме айтырып чордум. «Төлевээн айлары ол дөмей-ле эгидер ужурлуг» диди. Ол бирде Тес-Хемче, оон соонда Таңдыже, катап-ла Тес-Хемче азы Өвүрже, Красноярскиже, Бии-Хемче, амгы үеде Таңдының Хову-Аксында чурттап, ажылдап турар. Амгы үеде амыдыралдың берге кижи бүрүзүн баланзыре бээр-дир. Оглум улгады берген. Ол кижиге адазының дузазы херек. Кандыг-бир өөредилге черинче кирерде безин акша-көпеек-биле санажыр болу берген. Мындыг берге амыдыралда бүгү-ле чүвени акша-биле шиитпирлээр апарган. Бистиң адавыс төрүп каан төлүнүң келир үеги амыдыралын бодавайн-даа чоруур. Ам черле чүнү канчаарыл? Артык-дужуу, меге чүну-даа биживедим. Бодум бээн ажылчын кижи мен. Истеп сүрүп, айтырып-даа кээр болза, чүгле чагаада бижип каанымны чугаалаар мен. Солун, сеткүүлдерден номчуурга, ажы-төлүнден оспаксырван, алимент төлевээн адаларга суд органы кезээмче херээн оттуруп, хемчээн ап турар. Бо кезээде дезип чоруур адага кезээмче херээн оттуруп, судтап-даа көрүнер. Мээн хуумда дилээм ындыг. 1988-89-90 чылдарда алиментизин төлеп берген болза. Бодум район эмнелгезинде сестралап ажылдап турар мен. Мындыг амыдырал-чурттаалганы чиик көөр, хүнүн бодап чурттаар ада-алиментшиктерниң бажын эъттендирбес, кыныкпастырбас болза деп саналдыг мен. Амыдыралдың нарының үезинде ханы өөренип көөр турган.

Светлана СУНДУИ.
Шагаан-Арыг хоорай.
Улуг-Хем район.

ЧОННУ АЖЫЛ-БИЛЕ ХАНДЫРАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ССР ЭВИЛЕЛИНИҢ БОЛГАШ РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ХООЙЛУЖУДУЛГА ҮНДЕЗИННЕРИН БОТТАНДЫРЫП ТУРАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

КҮШ-АЖЫЛ БОЛГАШ СОЦИАЛ ПОЛИТИКА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң күш-ажыл болгаш социал айтырыглар министриниң чонну ажыл-биле хандырарының дугайында ССРЭ-ниң болгаш республикаларның хоойлужудулга үндезиннерин боттандырып турарының дугайында информациязын дыңнааш, РСФСР-де, Украин ССР-де, Казах ССР-де, Белорус ССР-де, Кыргызстан республиказында дорт ажылдап эгелээн хоойлуларны хүлээп алган, чамдык республикалар хоойлуларны белеткеп алган болгаш Дээди Советтери көөр деп турар деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттери болгаш комиссиялары демдеглээн.

Оон-биле чергелештир ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың январь 15-те хүлээп алганы «Чонну ажыл-биле хандырар дугайында ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның хоойлужудулга үндезиннерин күштүг болдуруп киирер дугайында» доктаалында көрдүнгениниң ёзугаар ажыл чок чоруктан чонну камгалаар, оларны ажыл-биле хандырар талазы-биле хемчеглерниң боттаныышкынын айыттынган хуусаазында ховудап турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комиссияларының болгаш комитеттериниң доктаалыры болза:

1. Чонну ажыл-биле хандырар дугайында хоойлуларны хүлээп албаан республикаларның Дээди Советтеринге оларны чугаалажып көөрүн болгаш хүлээп алырын дүргедедирин сүмелээр. Ындыг хоойлуларны хүлээп алыр бетинде чонну ажыл-биле хандырарының дугайында ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның үндезиннериниң IV бөлүүнде көрдүнген хамаатыларның социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни боттандырарын хандырар.

2. Ажыл-биле хандырарының Эвилел фондузун тургузары-биле ажыл-биле хандырылга политиказын боттандырарының ниити-эвилел хемчеглерин акшаландырарынга киржилгезиниң, а ол ышкаш берге байдалдарда девискээрлерге дуза чедиреринин дугайында үндезиннерниң 22 чүүлүнүң күүсеттинмейн турарынче республикаларның Дээди Советтериниң болгаш чазактарының кичээнгейин угландырар.

3. 1991 чылдың февраль 1-ден эгелеп ажыл-биле хандырарынга идиг бээриниң күрүне фондузун тургузар талазы-биле хемчеглер алырын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалы-биле ССРЭ-ниң чазаанга даасканының барымдаалааш, ол фондуну ажылдадырының практиктиг бүгү айтырыгларын шиитпирлээрин ССРЭ-ниң Министрлер кабинединге болгаш ССРЭ-ниң Курбанкызынга сүмелээр.

4. Чонну ажылга киирериниң айтырыгларының чурттака улам чидигленирин барымдаалааш, ажылга киирериниң политиказын кады боттандырар талазы-биле бөлүк айтырыгларны республикалар-биле кады көөрүн ССРЭ-ниң Президентизинден дилээр.

5. Чонну ажыл-биле хандырар сорулга-биле чаа-чаа ажылдаар черлерни тургузарынга идепкейлиг киириштирер дээш ССРЭ-ниң министерстволары болгаш ведомстволары-биле, а ол ышкаш чогаадыкчы эвилелдер-биле, хөй-ниити өске-даа организациялар-биле керээлер болгаш дугуржулгалар чарарының практиказын калбартырын ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар министерствозунга сүмелээр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комиссиялары болгаш комитеттери республикаларның Дээди Советтеринге болгаш чазактарынга, профессионал эвилелдерге дараазында саналдарны киирип тур:

— 1991-1992 чылдарда ССРЭ хамаатыларының социал программазын болгаш социал камгалалын боттандырар талазы-биле боттарының аразында хүлээлгелер дугайында ССР Эвилели биле суверенниг республикаларның дугуржулгазын белеткээрин доозар болгаш ат салыр;

— профессионал белеткелдиң системазын тургузар, хосталган ажылдакчыларны болгаш ажыл чок кижилерни өөредир болгаш оларның билиин бедидер айтырыгларже кичээнгейни күштелдирер, профессионал өөредилге черлерин хаар, садар, а ол ышкаш өскээр ажыглаар чоруктарны болдурбас.

7. Чонну ажыл-биле хандырар болгаш ажыл чок чоруктан камгалаар дугайында хоойлужудулганы херек кырында боттандырар талазы-биле чер-черлерде эрге-чагыргаларның күүсекчи органнарынга ажыл-биле улус хандырар албан черлеринге, статистика органнарынга болгаш күш-ажылчы коллективтерге идиг бээрин болгаш дуза чедирерин ССРЭ-ниң улус депутаттарындан, республика болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарындан дилээр.

8. Чугаалажып турар үеде кирген сүмелерни болгаш шүгүмчүлелдиг саналдарны сайгарып көөр болгаш хемчег алыр кылдыр шилчилер, түңнелдериниң дугайында авторларга болгаш комиссияга дыңнадыр.

9. Бо доктаалдың күүсеттиниип турарының дугайында айтырыгны 1991 чылдың ноябрьда республикаларның төлээлекчилериниң киржилгези-биле комиссияларның болгаш комитеттерниң каттышкан хуралынга дыңнаарын эргежок чугула деп санаар.

10. Бо доктаалды парлалгага үндүрер.

Күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле комиссияның, Хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум талазы-биле комитеттиң, Экономиктиг реформа талазы-биле комитеттиң, Үлетпүр болгаш энергетика талазы-биле комитеттиң, Херээженнер херектериниң, өг-бүлениң болгаш демография политиказының талазы-биле комитеттиң, Чоннуң кадыкшылын камгалаар талазы-биле комитеттиң, Аныяктар политиказының талазы-биле комитеттиң, Республикаларның болгаш автономнуг тургузугларның экономиктиг харылзааларының талазы-биле комиссияның даргалары бо доктаалга ат салган.

70 Тываға улусчу революцияның чылы

КИЖИ, МӨЗҮ БАЗА АЛДАР

—Сүт-Хөлдүң Чес-Булуңга Чындыр-Чалан дээр кижи турган. Лама кижи-дир ийин. Ачам мени анаа берип каан: үжүк-бижик өөренип, билиг чедип алзын дээни ол. Чогум ажылым ламаның бызаазын кадарары болуп турза-даа моол бижикти, шынап-ла, үжүглеп, шорбаалап турар апарган мен. Сан бодаарым база шору. Ол дээрге меңээ улуг чедиишкин болган болгаш сонуургалымны тура-соруумну улам көдүрген—деп, Кара-оол Сандакович чугаалап ор.—Моолдап билбес кижиге берге-ле чорду. Ынчалза-даа ийи чыл эрткенде, 1929 чылда, бижикти өөренип алган мен.

—Тыва бижикти 1930 чылдың ортаа үезинде бадылаан болгай—деп маргыжып үндүм. А ол мээң удурланыышкынымга шугулу хайныза-даа, билиндир тайылбырлаарын оралдашты.

— Сээң оон шын: чазак ону 1930 чылда бадылаан. Баштай көрүп, өөренип, теннээн соонда, бадылаар болгай. Ындыг-даа болза, чон ону шагда-ла калбаа-биле өөренип кирипкен турган чүве.

Кара-оол Сандакович-биле 1975 чылда, ол пенсиялааш бир чыл болганда, Хайыраканга суурга мынчаар чугаалажып орган мен. Чогум бодун шагда-ла таныыр болгаш, магазин адаанга-даа, оон соонда чазаглыг орук чоогунга-даа алган бажыңнарынга кирип, ажылым аайы-биле чугаалажып турдум. Ынчангда-ла кылган демдеглелдеримни ам чонга чугаалаарын шинтпирледим.

Чалгаа, шуптен кижилерни Чавыдакка канчап деннээр...

Степан Сарыг-оолдуң ырлап каан бо кижизи Тываның хөгжүлдезинге, ылангыя чоннуң күш-ажылчы хей-аъдын көдүреринге көскү черни ээлээн. Оон ады, оон дугайында ыры, шынап-ла, бурунгаарлаашкынче болгаш депшилгеже кыйгырыг болу берген. Ол Совет Тываның беш чыл оюн (Кызылдың стадиону база ынчан ол атты алган) таварыштыр. Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле 28, «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле 48, «Күш-ажылчы алдар дээш» медаль-биле 52, «Күш-ажылга шылгарал дээш» медаль-биле 45 кижи шаңнаткан турда, Ленин орден-биле шаңнаткан 14 кижиниң бирээзи болган. Ол дээди шаңналды оон-биле кады «Элегес» совхозтуң бызаа ажаакчызы А. А. Мангарак, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң хойжузу Х. Ш. Мундукай, тыва цирк бөлүүнүң уран чүүл удуртукчузу В. Б. Оскал-оол, Таңдыга «Кызыл партизан» колхозтуң хойжузу О. А. Ноокай болгаш өске-даа мурнакчылар алган. Чавыдак ынчан Кызыл-Мажалык МТС-ке механиктеп турган.

Чавыдакка баштай Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору, оон соонда РСФСР-ниң алдарлыг механизатору хүндүлүг аттарны чазак тывыскан. 1954 чылда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга соңгуткан. Тыва автономнуг областың Дээди Совединиң депутадынга ийи катап, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга бир катап, а район болгаш кожээ Советтер депутадынга үргүлчү соңгудуп келген. Оон ыңай партия, комсомол болгаш өске-даа организацияларның конференцияларынга делегатка бо-ла соңгуттурар турган. Хуралдар, ужуражылгалар, янзы-бүрү чалалгалар база оон хөй-ниити ажылынга киржилгезин херечилеп турар.

— Баштай «Элегес» курэкономга тракторисиерниң түр курузун, оон соонда Кызылдың каттышкан школазынга механиктер курузун, Удмуртияга Глазовтуң кожээ ажыл-агый техникумун дооскуладым. Күш-ажылчы базымымны Элегеске эгелээн мен. Курэкономга трактористеп-даа, механизаторлар өөредип-даа турдум. 1932-1933 чылдарда ооң директору тыва кадайлыг Долмажап дээр моол турган, оон оглу ам Чадаанада чолаачы. Орус кадайлыг —деп, эртем-билиин айтырарымга, Кара-оол Сандакович тайылбырлап орду.

Элегеске аян туткан
Эткир үннүг тракторну.
Экономга каадыржаан
Эрес-кежээ Чавыдакты.

Ол 1931 чылда, он чеди харлыында, Элегеске чеде берген. Ынчан ону бир магадаткан чүве — колхозчуларның бирги съездизи. Архив документилеринден көөрге, ынчан Элегеске чүгле колхозчу делегаттар безин ийи чүс хире кижи чыылган. Хакасияның, Даг-Алтайның болгаш өске-даа черлерниң төлээлери база келген. Колхоз шимчээшкининиң эге чадазы, ылангыя ону шалыйчытканы, ынчан таарымча чок болган-даа болза, Тываның ховуларынга демир андазыннар болгаш илиирлер көстүп, америк «Фордзоннар» чедип келген. Снопту чаңгыстап каап бээрге, тараазын ангылай бастырыптар машина база чонну магадаткан. Ону аът-биле хөделдирер. Ийи-чаңгыс техниканы чугаалаарга ындыг. А Совет Тываның үш чыл оюнда 1947 чылдың октябрь 11-деги «Шында» бижээни безин «Бөгүн областа 100 ажыг трактор, 20 ажыг комбайн бар» дээн. А ам?

Хоочун механизатор «Большевик» колхозтуң баштаар чериниң даргазынга база ажылдап турган. Барыын-Хемчик МТС-тиң кол инженеринге тос чыл болган. Партия болгаш совет органнарны солуп турар улуг эргелиг девискээр-бүдүрүлге эргелелдери тургустунуп турар үеде, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң кол инженери болу берген. Оон 1974 чылда пенсиялаан. Ол хире назы иштинде ол бодунуң дугайында ырыны хову-шөлдерге, клубтарга, аалдарга, автобустарга, радиога, бодунуң бажыңынга безин та чеже катап дыңнаан чүве! Ынчалза-даа «мен-мен!» деп көрбээн, ооң кижизиг мөзүзү алдарга алыспаан. Анаа черге-ле «Акын-дыр мен, мен-дир мен!» деп хөрээн чаяр кижилерге бо Кижи, бо Мөзү, бо Алдар—улуг өөредит.

— Аар-саарлап чоруп турла мен. Ам Дөргүн сүт-бараан фермазында сүт соодар херексел кылып тур мен, оон соонда база бир ажыл тыпты бээр ог —деп, Хайыраканга бир чеде бээримге, пенсионер чугаалап орган чүве. А кежээлерде суурга механизаторлар курузунга башкылап турган. Ооң барык-ла чартык чүс чылдар дургузунда өөреткен улузунуң саны тыптыр чүве болза, та чеже муң кижи болду ыйнаан. Ооң бодун көрбээн, оон өөредилге албаан-даа болза, ону өттүнүп, ону дөзеп чораан болгаш ооң дугайында ырыга хей-аът кирип, тура-соруу көдүрүлген кижилер та чеже чүве! Мен бодум безин «Чавыдакты» бадыртылаптарымга, адаам чиик, сагыжым ажык, холум туттунгур апаар:

Кандан куткан ЧТЗ-ге
Ширик-хөрзүн чиик-лейин.
Каадыржаан Чавыдакка
Чижек-норма чиик-лейин!

Ламалардан үжүк ужуктап албаза-даа, мергежилинге бердинген болгаш кайгамчык чедиишкиннерни чедип алган кижилер моон соңгаар хөй болур дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчалза-даа Чавыдак дег кижи, ооң үези дег үе черле катаптавас. Ынчангаш Элегеске, Алдыы-Ишкинге, Хайыраканга азы өске-даа черге улуг хаядан тургускаш, анаа ооң дугайында ырының сөзүн нотазы-биле катай оюп кагзымза! Бодунуң чуруу база менде бар чүве, бажыңынга тырттырган мен.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Судьяга сөс

КЫМ БУРУУЛУГУЛ?

1990 чылдың сентябрь 22-ниң дүнезинде Бай-Тайга районнуң Шуй суурунуң бөлүк назы четпес оолдары Анарат Алдын-оол, Алексей Хертек, Мерген Домбаштай, Гопал Саны-Маадыр, Омар Хертек, Василий Донгак олар садыгда бараан келгенин баш удур билип алгаш, ону оорлаар деп дугуржулганы кылган. Караңгы дүннүң дүжерин манап турганнар.

Дүнекиниң 2 шак турда, холушкак бараанар садыынга чеде бергеш, танныыл Сергей Сыын-соолдуң чогун ажыглап алгаш, крыша иштинче киргеш, дээвиирниң манзазын тура кагааннар. Иштинче киргеш, 7 магнитофонну, шактарны, араганы болгаш янзы-бүрү бараанарны оорлааннар. Ниитизи-биле Бай-Тайга райпозунга 2034 рубльдиң когаралын чедиргеннер.

Ол-ла чылдың октябрь 19-туң кежээзинде амлажаан аайы-биле А Хертек, А. Алдын-оол, М. Домбаштай, О. Хертек олар мурнунда кирип турган черинге келирге, дээвиирни кылбаан болган. Чыткан тевениң аксынга канмыыл кирип деп чүве бо-ла ыйнаан деп бодааш, 410 рубльдиң бараанын оорлап алгаш, чорууруңга белеткенип турда, танныыл С. Сайын-оол чедип келген. Ол аразында Алексей Хертек бодунга ап чораан кылымал боозу-биле танныылдың уунче боолап, ону коргуткан. Чажыт оорлаашкын ам мырынай үптээшкинче шилчээн. Үптекчилер оорлап алган бараанарын алгаш, дезиппеннер.

Хүлбүс аткан черинден хүннүң аннаар дээри ышкаш, ол-ла айның 25-тин дүнезинде Алексей Хертек, Мерген Домбаштай, Алдын-оол Анарат, Ондар-оол Күргек биле Сайын-оол Кендиванны эвилелдеп алгаш, оор херек кылырын дугурушканнар. Олар садыгга арага киргенин баш удур билип алганнар. Холушкак бараан садыынга келгеш, моон мурнунда кирип турган черин база катап үреп киргеш, 97 шил водканы оорлааннар. Оолдар боттары көгүтчүп алгаш, Эрги-Барлык суур, Кызыл хоорайдан бээр арагалап, өске улустарга үлеп берип, төтчеглээннер. Райпога 886 рубльдиң когаралын чедиргеннер.

Каш удаа үүлгеткен херээ дээш назы четпээннер аңгы-аңгы хуусааларга хөй чылдарда шииттиргеннер. Ам чүнү чугаалаар бис? Херек үүлгедиишкиннериниң катап-катап болуп турганының чылдагааннары чүдел?

Баштайгы удаада Шуйнуң холушкак бараанар садыын оор алган турда, райпо баштаар чери хемчеглерни ап, септелгени өйшаанда кылып, дээвиирни быжыглап каан турган болза, дагын оорлаашкын анаа турбас ужурлуг. Бо талазы-биле удуртукчуларның харыысалга чок болганын тайылбырлап болур. Ийикде, танныыл Сергей Сайын-оол бодунга быжыглаан девискээрин каапкаш, ынай-бээр чоруп турда, оорлар танныыл чок чүвени билгеш, херекти кылган. Ол болза дааңган ажылынга кошкак болуп, анаа-ла ыт эрттирип, акша алыры-биле табельге демдеглээшкин кылдыртып ап турганы болур.

Назы четпестер үш удаа херекти үүлгедип турда, Шуй кожээ Совединиң ажылдакчылары кандыг түннелди үндүргенил? Анаа харыы бээри берге. Кожээ Совет бодунуң девискээринде чурттап, ажылдап турар кижи бүрүзүн учетка ап, ылангыя аныяктарны ажылга тургузары-биле хемчеглерни алыр ужурлуг. Ада-ие бүрүзү бодунуң назы четпес оолдарын хайгааралга ап, оларны шыңгыы тудар турган. Ада-иелерниң талазындан боттарынга болгаш ажы-төлүнге негелде чок болуп, кижизидилге чорутпааның чылдагааныындан кем-херек үүлгедиишкиннери болган. Ам назы четпестер шииттирген. Түңнели бо-дур.

Бай-Тайганың улус судун кем-херекти үзе шииткирлеп турган үеде, райпо баштаар чериниң адресинге тускай доктаалды үндүрүп, кем-херектиң болурунга кандыг чүүлдер идиг болганын айытпышаан, оорларның кирген черин дарый кылырын болгаш өске-даа четпестерни чайладырын сүмелээн турган. Суд чоруп турган үеге чедир ол садыгның дээвиирин септеп кылбаан болган.

Тускай доктаалга райпо баштаар чери үр үениң иштинде кандыг-даа харыы бербээн. Каш удаа сагындырып, эң сөөлүнде 1000 рубльге торгаар деп шииткир үндүргенинин соонда, ам кээп садыгның кырын бүрүнү-биле арматураларны көзенектей дунзаалаткаш, оорга бүрүзүнге быжыглаан деп харыы келген.

Бир эвес баштайгы оорлаашкын соонда бо бүгүнү кылдырткан турган болза, ооң соонда ийи удаа үптээшкин-биле холбашкан оорлаашкыннар турбас ийик. Удуртукчу кижи бүрүзү моон түңнелди үндүрүп, дарый хемчеглерни алза чогуур.

Елена ДАЖЫ-СЕГБЕ.
Бай-Тайга районнуң улус судунуң даргазы.

Араганың кырынга чам үнер

АМЫДЫРАЛДА ЫНДЫГ-ДЫР

Чугаам арага дугайында апаар хире боорга, номчукчуларның хөңнү калыр чадавас, ынчалзажок номчуур-ла боор силер. Черле ынчаш сургажып, чугаалажып тургаш, боданып, арага ижерин шеглеп көрзе чүл деп бодап келир мен. Ынчангаш ол талазы-биле чүнү бодап чоруур мен, манаа чугаалап көрейн. Чажырагаш чоор, ээзиртир-суксунну тывылганының алыс төөгүзүн билбес мен, сонуургаваан-даа мен. Бодум хуумда, араганы кижилерге херектиг чүүл деп билир мен. Ижип билиринден кончуг хамааржыр чүве-дир ийин. «Ону чүге херектиг деп тур сен?» деп айтырар болза, мынчаар тайылбырлаар мен: ажылы-биле чугаалаарга, куда-дой, юбилейлиг байырлалдар болгаш оон-даа өске чамдык чүүлдер ол чокка демдеглеттинмес болгай. Херек кырында ындыг. Черле ынчаш үрде көрүшпээн төреллеринге, эш-өөрүнге, чоок кижилеринге куруг барбас чанчылдыг бис. Чемненип, хөөрежип, хөлүн эрттирбейн ижерге, мен бодаарымга, багай чүү деп. Хамык чүве ээзиртир ижеринде эвес-ле болгай, салдынып, чижек-хемчээл чок ижеринге сундулуг кижилер өске херек. Ындыг чүве болза, чоок кижилерим-биле хөөрештим диртинмес-ле-дир. Арага тывылбайн барган дижик, ужур-чөп-биле соксааш, сүттүг изиг шай ижип, сагыш-сеткилин чугаалажыр апаар, ынчан чүү-даа канчап-даа барбас. Ынчалзажок билбестели ижиптер таварылга база турар. Хөөрээш, салдыныптар кижилер база тургулаар. Кижилерге шорлуп, ныт-шимээн үндүрбес болза канчаар, алыс-ла байдалы ооржум болза аан. Черле ынчаш хөлүн эрттир ижипкеш, кудумчуга көскүлен кижилерни көөрү чаржынчыг. Ону дараазында таварышканым чижек-биле бадыткаайн. Кызылга чеде бердим. Ээзирик кижилерниң ындазында көскүлени илдеи. Оларның аразында эр, херээжен-даа кижилер бар, аныяк оолдар каяа чыдып каар дээр силер, база-ла ында-мында Шупту-ла тывалар. Чаржынчыын чүү дээр. Та канчап барган улус ыйнаан бис.

Автобустуң мурнуку ажыиндем кирип келген бежен хар ашкан хире ийи угбайларның ыыт-дааажын канчаар боор, арагазыг чыттан бо кижи хейле чалданыр. Оода анаа турза, аксы-сөзүнүң үен-даян деп чүвезин, аажылап турарының бергезин. Ындыг кижилерден хейде-ле өске кижилер човаар боор чүве-дир ийин. Оожургалдырга мырынай кара шору, дам баар. Орус, тыва сөстерни холуп тургаш, аажок-ла баар. Бирээзи артында мынча деп шуугап турар: «Сес уругнуң иези мен, чоргаар-дыр мен бе? Мени канчаар-даа эргенер чок». Арага тыппайн, бир оолдардан сүүк чүүл садып ишкен кылдыр чугаалап чоруурлар. Кааргеттиниң чоруур-ла илдеп. «Ие кижи мен» дээрге аарышкылыын, шак ындыг чурумнуг кижилер, уруг-дарыг дугайында чүве ыыттавас болза эки.

Ээзирик чоруур кижилерге бо-ла таваржып болур дээрзиниң дараазында чижек-биле база бадыткаарын оралдажып көрейн. Май 31-де, дүъш соонда Кызылдың автовокзалынга улгады берген ээзирик эр кижи кассага келгеш, дөрт шак үженниң Шагаан-Арыг билеттин садып турарын чарлады. Садып алыр күзелдиг улус бар, ынчалза-даа эртээ улуг дээш кижилер алыксавас. Чаңгыс суур чурттуг аныяк уруг ону таныыр кагды. Демгизи эмчилээр дээш Кызылдаан, келген херээн-даа бүдүрбейн, акшазын арагага чарыпкан мындыг, ишкени сагыжынга четпээнинден, акша дээш чарар билеттин сайгарып чоруп турары ол чүве-дир. 25 рубль-биле арага бээр болган улус бар деп далажыксап турары аажок. Оон чугаазы-биле алырга, ону-ла садып апса, чанарда ажырбас, машина дозуп чоруптар. Билеттин улус албаска, харын дүрген чана бээрин сүмелээрге, сөглеттиниң хөлчок, база-ла хей ажы-төлдүүн көөргеттинди. Ынчап чоруй, оглунуң адын адааш, манаа турган болза, акшаны меңээ чайлыг ушта шаап бээр ийик деп бо. Мындыг база болур-дур бис.

Хүндүткелдиг ак чемин чамдык кижилер чүге ынчаар ажыглаарыл? Ону көргенде, угаан-медерелин уттуптар аан. Туттунуп чоп шылавас бис? Ээзирик кижи көргеш, араганы буруудадыр болгай бис. «Улуг улус келир үевис оолдар, кыстар дугайын чоп бодавас болу берген бис?» деп дыка-ла айтырыксаар мен. Ада-ие, улуг кижилер мындыг чурумнуг турда, аныяктар дугайында черле чүнү чугаалаар боор, берге-дир. Оорлар, улуг турулыг оолдар, уруглар, кижи амы-тынынга чедип турар кижилер кайыын, кымдан келгенил? Боттарывыстың-на ажы-төлүвүс-түр. Чамдык аныяктарның чүге-даа сонуургал, чүткүл чогунуң кончуун көрүнер даан.

Ниити чүве чугаалап тур деп бодай бербеңер, амыдыралда херек кырында ындыг-дыр, канчаар боор. Күжүр чонум, солун дамчыштыр-даа болза силерни кыйгырып көрейн, шуглунуп көрзүвүссе черле чүл? Бодалдарывыстың доскудун эскерип көрээлинер, рынок үезинде чурттап турар болгай бис, амыдырал берге. Чон ортузунга кижизидилге, тайылбыр ажылын чер-черге ындыг угланыышкынныг чорудар болза эки, ниити сестерниң ажыы чок, кижилерниң сагыш-сеткилиниче кирер. Улус депутаттары округтарынга, херээженнер чөвүлелдери ол талазы-биле херек кырында ажылдаар болза эки-дир.

Нина СЕРЕНОТ.

Улуг-Хем район.

Бойдус камгалалы

ТӨӨГҮВҮС БАЛАЛБАЗЫН

Чоокта чаа төрээн черим Улуг-Хемге чеде бергеш, Саян далайының хат-салгыынынга алзып, чайгы хүн караанга бырланайнып чылдар хемниң бараанын көөрден, барып сонуургаар аргалыг болдум.

Ортумак школазын дооскаңым Шагаан-Арыым шалбаа болган чыдарын көргеш, каш-ла чылдар бурунгаар:

Кайгамчыктыг Саян далай
Кажан чалгый бээр ирги.
Эриин орта корабльден
Эргимимни уткуп аар мен—

деп шүлүктеп, харын ону кады өөренип чораан эжим Н. Чамбал-биле ыр кылдыр чогаадып, үйгу-дүшке кирер чээрби чүс чылдың кайгамчыктыг каас-чараш далайын ол үениң ураалаан кыйгызы-биле манап, алдаржып шаг-ла боол чораанывыс сакты хонуп келдим.

Ам ол далай бодунуң алдар-ады, ачы-дузазы-биле чаа черлерде Шагаан-Арыгны, Чаа-Хөлдү, чаартынган Хайыраканны, Эйлиг-Хемни тургусса-даа, чер кырындан мээң чаңгыс черчурттугларымның ынакшылы, төрээн чери болур Шагаан-Арыывысты, Көк-Чыраавысты, Кара-Тал, Чаа-Хөл, Үрбүн, Алдыы-Шынаа суурларын соя тыртып апарып, көвүктелген шалбаа суг ораны кылып каан. Одар-белчиир, оран-саваа биле кады бо бастынган черлерде эң-не хомуданчыг болур чүве, ол черлерде бистиң тыва чоннуң камнаар, кадагалаар ужурлуг тураскаалдарывыс, тураскаалдыг черлеривис хем-суг адаанче, сугже октаан даш дег, шымнып кире берген.

Бо далайга алыскан черлерде бистиң өгбе-төөгүвүстүң базырыктарындан аңгыда, чаартынган социалистиг оруктуг тыва черниң баштайгы культурлуг, социал тургузуглуг одаглары, төптери хөмдүнген. Чүгле Үрбүнде хаяда бурганывыстың безин суг адаанче читкени мени кончуг дүвүредип чоруур. Бодум аныяк үемде, ынчангы Чаа-Хөлге, анаа турган «Найырал» совхозунга ажылдап чоруур үемде, биске келген аалчыларга сонуургадып чедирер черлерим бирээзи ол турган. Бистиң Тыва черивистиң-даа, Саян артындан-даа келген чогаалчылар, артистер, албан кижилери, аян-чорукчулар ол бурганны кончуг сонуургап, ооң кылдынганын магадап чанар турган. Социалистиг чаартылгаже ийи каракты дуй шарып алгаш, ураа-маңнай-биле халдып кирип, эки-бакты ылгай көрүп күш четпейн, «эргиге удур демиселдиң» кылган үүлгедиглериниң хөйүн чон билир. Ындыг үени безин Чаа-Хөлдүң Үрбүн бурганы шыдап эрткен турган.

Кажан Саян далайның планын тургузуп турда, оон чонга чедирер когаралдарының аразында одар-белчиир, оран-сава, агаар-бойдус, амыдырал-чурттал-ганың карылгаларын эгидип тургузар акша-хөреңгини база көрүп, үндүрген турарын шупту билир бис. Ол карылгаларның аразында далайга алыскан черлерде бастынып-балалыр төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын көжүрер, камгалаар, чаартыр талазы-биле күрүне тускай чарыгдалдарның түңүн планнаан турар ужурлуг. Бо талазы-биле Улуг-Хем районга чоруп тура, сонуургааным карачал-даа, дарга-бошка-даа кижи улуг-ла огулуг чүве чугаалавас болурга, бо материалды бижидим.

Төөгүнүң, чоннуң тураскаалдары далай суунга хөмдүнмес, бар аргаларны ажыглаан соонда, олар катап тургустунуп, бистиң келир салгалывыска кижизидикчи бараан болур ужурлуг.

Үрбүн бурганының карылга-когаралы канчап-даа районга, Чаа-Хөл-даа девискээринге болгай-ла, шиитпирлеп чадап турарывыс хүрээ тудуунуң орнун салырынга, улаштыр тудуун кылырынга черле чеде бээр хире. Шак ынчаар когараан базырыктар, көрүштүг, төөгүлүг черлерниң чаартылгазын чон негеп алыр ужурлуг. Бо талазы-биле Шагаан-Арыг хоорай Совединиң даргазы Мерген Анай-оолдуң бодалы, кылып чорудар деп турар ажыл планы черле чептүг болгаш чаагай. Аныяк дарганың ол бодалынга мээң Улуг-Хемим чону деткимче көргүзер боор дээрзинге улуг бүзүреелдиг мен.

Бистиң төөгүвүс, ооң чаагай тураскаалдары балалып читпес, харын ажык-чарлыг бо үеде улам чаагайжыыр апаарынга бүзүрелим улуг.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
Сарыг-Сеп суур.

Номчукчунуң бодалы

УЛУГ УЛУСТАН ДЫКА ХАМААРЖЫР

Назын, шынап-ла, ындыг-ла узун эвес. Ол хиреде-ле кижилер бот-боттарынга кончуг кичээнгей чок, каржы апарган, ынчангаш амы-тынындан бодунуң өлүмү-биле өйү кээрге чарылбас, кижи холундан, озал-ондактан баар чоруктар көвүдээн. Чеже аныяк кижи амыдыралдан элекке чарлып турарыл? Чажырып канчаар, херек кырында ындыг болгай. Күзенчиг эвес ындыг чүүлдерден адырлыры чугула, черле өйү келген боор деп бодаар мен. Угаан-сарыылдыг, амыдыралга ынак, ону үнелээр, ол дээш туржуп чоруур кижилерниң сеткил-сагыжын ындыг айтырыг чугаажок дүвүредип чоруур. Ону херек кырынга чедип алыр дээш суурларда актив ажылдаар, боттут хемчеглерни алыр болза эки, салдынган ажыы бар бе? Кижизидилге ажылын суларадып болбас.

Тес-Хем районда күзенчиг эвес чүүлдер база болуп турар болдур ийин. Аныяктар аразынга эрткен чылын чурум чок чүүлдер туруп кээрге, хемчеглер ап, хөделип, ВЛКСМ райкомунуң удуртулгазы-биле ажык чугааларны кылып, хуралдарны эрттирип ажылдааның соонда, чуруум чүгээртээн турган. Соксаткан. Ындыг бе дээрге корум-чурум үрээшкиннери бо чылын база уламчылап турар-дыр. Ындыг байдал чүү чүвеге чедирип болурун манаа чугаалаксап турар мен.

Тес-Хем районнуң улус судунга чоокта чаа өлүрүүшкүн херээ көрдүвүс. Ү.Шына салбырынга аныяк оолдар чер-чурт ылгажып, өскелешкениннен, А. Монгуш үези үш бичии уруглуг эжин бижектеп, амы-тынынга четкен. Чок болган оолдуң хары чаа-ла 23. Назынының кончуун. Өстүрүп алган оглун чидирерге, ада-иезинге кайы хире бергел, бичии чаштар ачазындан чарылган. Бо бүгүнү бодап кээрге, сагыш аарыыр. Бо дугайын чугаалап олура, мындыг бодалдарга алыстым. «Аныяктар чуруи чок» деп олурар байдалывыстан адырлыр болзувусса эки-дир, чүгле бодун болаар, «бис-ле бүдүн-бүрүн чорзувусса» деп бодаар хөөннер-биле чөпшээрежип шылавас мен . Ындыглар хөй. Ада-иелер, бистер, амыдырал деп чүл ол дээрзин урутлаарывыска, оолдарывыска билиндирер ужурлуг бис. Уруг-дарыг кудумчуга сөс былаажып турган болза, чүве ыттавайн, кыдыындан эрте бээр кижилерни кайгаар мен. Соксадырын оралдашса. Ада-ие кижиге хары-даа кижиниң, боттун-даа төлү деңей болгу дег. Сестип-даа канчаар.

Уругларывысты хүндүлеп билбес багай чанчылывыс база бар. Оларның чаңынга ол-бо деп бак сөглежи бээр болгай бис. Уруг-дарыг кижизидилгезинге кандыг салдар дээр боор ону. Амгы үеде кая-даа баарга, оочур, ылаңгыя садыг-магазиннерге. Ону черле сагып, барымдаалап билбес боор-дур бис. Күштүг кижилер бажынга баар, чугаалаарга, сөс үнер. Ындыг кижилер ап четтигер боор-дур, чүве ыттавас, оожум кижилер белен чүвеге четпес. Алыр дээнде, арыннугр-даа ында каар. Бараанны бо үеде суг болза кижи бүрүзү алыксаар болгай, ынчалзажок ол дээш бот-боттарын сөглежип, аас былаашкаш канчаар. Ажы-төлүвүс бистерни көрүп, лыннап турар деп чүвени уттуптар-дыр бис.

Бо бүгүнү чараш, чалыы, ажыл-ишчи, бөдүүн сеткилдиг салгалдан кижизидээлинер дээш чугаалап турарым бо.

Клара ЧИҢМИТ.
Самагалдай суур.

ДАШТЫКЫДА

«ЧЕДИНИҢ» УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

ЛОНДОН. Үлетиүр талазы-биле сайзыраңгай чеди чурттарның күрүне болгаш чазактар баштыңнарының ужуражыышкыны Великобританияның найысылалында эгелээн. Оң чедиги ол ужуражыышкында АКШ-тың, Великобританияның, Францияның, Германияның Федеративтиг Республиказының, Японияның, Италияның болгаш Канаданың удуртукчулары киржип турар.

Ужуражыышкын үезинде хөй айтырыгларны, ылаңгыя делегейниң садыг калы ажылдажылгазының, «үшкү делегей» чурттарының өрезинин, боо-чепсекке контрольдуң, бойдус камгалалының айтырыгларын чугаалажып көөр. ССРЭ-биле сан-хөө-экономиктиг кады ажылдажылганы хөгжүдер аргаларын дугайында айтырыгже онза кичээнгейни «чединиң» удуртукчулары угландырар деп турар. Оларның-биле чугаалажыышкыннарны кылыр дээш ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев дүүн, июль 16-да Лондонда чеде берген.

ЮГОСЛАВИЯДА БАЙДАЛ

БЕЛГРАД. Националдар аразының месилдежиишкиннери Югославияның янзы-бүрү районнарында болгаш хоорайларында үргүлчүлеп турар. Словенияныч болгаш Хорватияның чүгле хоорайларында эвес, харын суурларының аразында безин аткылажыышкыннар болуп турар апарган. Словения болгаш Хорватия республикаларның хамаарышпас чоруун чарлаан сөөлүнде чуртта нарын байдал тургустунган. Югославияга тайбыңны катап тургузарынга дузалаар сорулгалыг чугаалажыышкыннар Бриони ортулукка чурттуң удуртулгазының болгаш Европа ниитилежилгелериниң тускай төлээлекчилериниң аразынга болган.

МИНИСТРНИ ХАЛААРЫН НЕГЭЭН

СОФИЯ. Демократтыг күштерниң эвилелиниң составында кирип турар «национал шимчээшкиннин» талалакчылары Болгарияның иштики херектер министрин халаар дугайында негелдени кылган. Парламент бөлүүнүң барыын үердиг депутаттары чурттуң иштики херектер министри Христо Дановту албан-дужаалындан дүжүрериин моон мурнунда база негеп турган. Чурттуң чаа конституциязын Болгарияның улустуң улуг хуралы хүлээп алырынга ол депутаттар база моондактаан.

ИНДИЯДА ИСТЕЛГЕ

ДЕЛИ. Раджив Гандиниң өлүргени дээш харыысалга Тамилди хостаар «парлар эвилели» деп чажыт болгаш өлүрүкчү организацияга онаажып турар деп, Индияның истелге органнары медеглээн. Чурттуң депшилгелиг болгаш политиктиг күрүне ажылдакчызы Раджив Гандиниң араатанзыг өзу-биле өлүргенинге хамаарыштыр истелгени Индияда үргүлчүлеп турар. Дерзии ол үүлгедигни кылырынга өлүрүкчү өске-даа организациялар база киришкен магат чок деп, чурттуң истелге органнары дыңнаткан.

ИРАКТЫҢ ОРУЛГАЛАРЫНГА КОНТРОЛЬ

ВАШИНГТОН. Ирак нефть сатканындан анаа кирер орулгаларга хыналданы Каттышкан Нациялар Организациязы боттандырар дугайында айтырыгны АКШ-тың администрациязы бодунуң эвилелчилери-биле чугаалажып көрүп турар. Иракты нефть сатканындан алыр орулгалары Каттышкан Нациялар Организациязының чиңгине секретарының тускай төлээлекчизи ызыгуур салган Садруддин Ага-Ханның контролюнуң алаанда тускай агар-саңга кирер ужурлуг. Ол акша-хөреңгилерни Персия мугулдурунга дайын чорудулгаларының үезинде качыгдааннарга буянныг дузаламчы көргүзеринге ажыглаар.

Ынчалзажок Иракка улуг экономиктиг хемчеглерниң түңнелинде бодунуң нефтизин делегей рыногунга Ирак садыглаар аргазы чок болуп турар.

АЖЫЛ СОКСАДЫЫШКЫНЫ

ВИНДХУК. Мурнуу Африка Республиканың соңгу кезээнде Трансваль можуунуң демир-оруунуң негр ажылчыннары ажыл соксадыышкынының чарлаан түңнелинде поездилер өртээлдерде анаа турупкан. Ол можунуң Питерсбург хоорайында ак кештиг демир-орукчу Карел Ниевоудту деткээн ажыл соксадыышкынынга можунуң барык бүгү демир-орукчулары киржип турар.

Питерсбургтуң 26 харлыг ол чурттакчызы бичиизинден бээр курлур аарыглыг. Ынчангаш демир-орук өртээлиниң администрациязы ону ажылдан үндүргенинге оон эштери удурланып, ажыл соксадыышкынын чарлаан.

ЧАЗАК КЫЙГЫРЫЫНГА ХАРЫЫ

ПЕКИН. Кыдат Республиканың чөөн девискээринде Аньхой болгаш Цзянсу можуларынга үерлээшкин болган түңнелинде хөй кижи өлген болгаш материалдыг улуг когарал болган. Бойдустуң халавынга таварышканнарга дузалаар кылдыр акша-хөреңгилерни эки тура-биле бээр дугайында КУР-нуң чазааның кыйгырыынга харыы кылдыр акша чыылдазы Кыдаттың бүгү девискээринде эгелей берген.

Сөөлгү медээлерни өзугаар алырга, үерлээшкин үезинде 500 ажыг кижи өлген, муң ажыг кижи балыгланган, элээн каш чүс кижи ис чок читкен болуп турар. Халапка таварышканнарга дузалаар, оларның амы-тынын камгалап алыр талазы-биле ажылдар дүне-даа, хүндүс-даа соксавайн турар.

ИТАЛИЯДА КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИШКИННЕРИ

РИМ. Хөй кончаа болгаш орулга алыр дээш Италияда кем-херек үүлгедиишкиннери улам көвүдээн. Ынчангаш кем-херек үүлгедир чажыт организацияларның, бөлүглежиишкиннерниң, харын каттыжыышкыннарының, эвилелдерниң чылда орулгазының хемчээли чурттуң ниити национал продукциязының 12 хуузунга деннежир, а наркотиктерни — кара таакпы аймаан сайгарганындан орулга — 15 хуузунга деннежип турар апарган. Мындыг саннарны Италияның садыг палаталарының каттыжыышкын эргелелиниң президентизи Пьеро Бассетти чарлаан. Кем-буруулуг «экономика» Италияның бүгү кожээ ажыл-агыйындан безин хөй орулганы чылда ап турда, ындыг байдалды сагыш амыр өзу-биле көөр эргевис чок деп, президент медеглээн.

ИОРДАНИЯДА ХОРУГДААШКЫННАР

КАИР. Иордан хемниң Израильге эжелеткен барыын эриинде Наблус хоорайга хөй санныг тудуп хоругдаашкыннарны израиль шериг эрге-чагыргалары сөөлгү хүннерде кылган. Египеттиң «аль-Ахрам» солунунуң бижээнин өзутаар алырга, израиль эжелекчи шериглер болгаш полицейжилер сөөлгү хүннерде хоорайны долгандыр бүзээлепкен болгаш оон 16 хардан өру назылыг чурттакчыларын хоругдап, байысаап, кара-бажыңнарда олуртуп турар. Израиль эжелекчилерге удур тура халышкынны эгелээнден бээр чүгле ол хоорайга безин 837 арабтар өлүрткен.

НАДЖИБУЛЛАНЫҢ КЫЙГЫРЫЫ

КАБУЛ. Афганистанга дайынны соксадыр талазы-биле дээштиг хемчеглерни алырынче, деткимчени көргүзеринче Совет Эвилелин болгаш Американың Каттышкан Штаттарын Афганистанның президентизи Наджибулла кыйгырган.

(СЭТА).

70 Тывага улусчу революцияның чылы

АЛДАН ХАРЛААР БИБЛИОТЕКА

Бо чылын республиканың А. С. Пушкин аттыг эртем библиотеказы 60 хэрлаар. Библиотека 1931 чылда тургустунган. Ону ол үеде Кызылдың төп хоорай библиотеказы дээр турган. 1941 чылдың октябрь айда Кызылдың төп хоорай библиотеказы Тыва Арат Республиканың күрүне библиотеказы апарган. 1944 чылда Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынче киргеш, Тыва автономнуг область болу бергенинден, библиотеканың адын Тыва область библиотеказы деп эде адаан. 1961 чылда республика библиотеказы апарган. Библиотека—республиканың кол ном шыгжамыры. Оон баштайгы фондузу улуг эвес, 5 мун экземпляр хире турган. Библиотеканың фондузун ном магазининден садып ап, «Улустар аразының ному» Бүгү-эвилелдиң даштыкы чурттар-биле садыглажылга каттыжыышкынынган чаттырып ап, улус холундан үнелиг номнарны садып ап, четчелеп турган. Фондуну тургузарынга улуг ужур-дузаны Москва болгаш Ленинград хоорайларга үндүрүп турган номнар чедирген.

1944 чылдың октябрь айда библиотека 11 мун экземпляр фондулуг турган. 1947 чылда Күрүнениң ном фондузундан 10 мун номну алган, а 1948 чылдан эгелеп библиотека Москвада эртем библиотекаларының Төп коллекторундан өртектиг албан экземплярны ап эгелээн. 1956 чылда библиотеканың фондузу 112 мун экземпляр апарган. Оок-биле хамаарыштыр номчукчуларның саны көвүдеп, оларның негелделери база көүп эгелээн.

Тыва дылда номнарны Тыванын ном үндүрер чери үндүрүп турган. Тыва улус бодунун төрээн дылынга Пушкинниң, Гогольдуң, Шолоховтуң болгаш өске-даа делегей чогаалчыларының чогаалдарын номчуур аргалыг болу бергеш, 1961 чылда Тыванын А. С. Пушкин аттыг республика библиотеказының фондузу 180,3 мун чедир көвүдээн. Бо үелерде чүгле чечен чогаалдар эвес, иниитилел-политиктиг, техниктиг болгаш көдээ ажылагый номнарын номчуп турарларның саны өскен. Библиотека чурттуң ном үндүрер черлериниң тематиктиг планын бүтүүр республиканың библиотека коллекторундан номнарны садып ап, «Номну — почта-биле» деп садыглардан чагыдып ап турар. Библиотеканың фондузунда чок номнарны чурттуң библиотекаларының ном солуур фондуларындан чедир четчелеп база ховар номнарның микрофильмиерин Москвада Күрүнениң В. И. Ленин аттыг библиотеказындан чагыттырып ап турар.

1981 чылда библиотеканың фондузу 449 мун экземпляр ажып эгелээн, оон иштинде тыва дылда номнарның саны 13 476 экземпляр чеде берген. Библиотеканың фондузунда чүгле номнар, брошюралар, журналдар, солуннар, нотолар, грампластинкалар, микрофильмнер-биле долдуртунуп келген.

Алдан чылдарның иштинде библиотеканың тургузуу база өскерилген. Библиотека 14 киллистен тургустунган. Абонемент, номчулга залы, библиографтыг айтырыг киллистеринден ангы, өске киллистер база ажыттынган, чижээ, улус ажыл-агыйының ажылдакчыларынга көрдүнген киллис, нота-музыка, национал болгаш чурт-шинчилел литературазының дээш, оон-даа өске киллистер болгаш секторлар бар. Киллис бүрүзү фондулуг. Нота-музыка киллизиниң фондузунда чүгле номнар, солуннар, журналдар эвес, нотолар, грампластинкалар база бар. Чурт-шинчилел библиографиязының, национал болгаш чурт-шинчилел - литература киллизиниң фондузунда Тыванын төөгүзүнге хамаарышкан ховар номнар шыгжаттынып чыдар. Чижээ: Б. Шишкининиң «Урянхай черниң үнүш аймаанга материалдары» (Томск, 1909), К. Миндлованың «Ырак чер» (Петроград, 1915), Ф. Кон «30 чылдар иштинде» (1936), В. Розевичиниң «Урянхай черниң очериги» (1910), В. Мачавариани болгаш С. Третьяковтуң «Тандыы-Тыва» (1931) дээш, оон-даа өске номнар бар. Ол-ла киллисте латин бижик-биле тыва дылда Тыва Арат Республика үезинде үнүп турган номнар, журналдар бар. Тыва дугайында чурттуң солуң, сеткүүлдеринге, номнарынга үнген үүлдерниң шупту-зүн четчелеп, Тыванын ном үндүрер черинге үнген тыва дылда база Тывага хамаарышкан номнарны чыып, кадегалап турар.

Амгы үеде А. С. Пушкин аттыг библиотеканың фондузу 549 мун 212 экземпляр. Оон иштинде тыва дыл кырында номнарның саны — 19 мун 229 экземпляр четкен. Фондуның тургузуун хөгжүдерде номчукчуларның келир үеде хереглелдеринче кол кичээнгейни салыр болаа эки. Ынчангаш А. С. Пушкин аттыг библиотеканың база республика библиотекаларының фондузун номчукчуларның негелделеринге дүүштүр чыып четчелээр дээш, «Республиканың чурттакчы чоннарының чурт-шинчилел болгаш тыва дыл кырында номнарны номчуп турарының шинчилели» деп амыдыралды библиотека 1991-1992 чылдарда чорудар.

Любовь ЧАДАМБА.
А. С. Пушкин аттыг библиотекада национал болгаш чурт-шинчилел-литература киллизиниң аргелекчизи.

БҮЗҮРЕЛИМ БЕДИК

Сөөлгү үеде республиканың кайы-даа булукнарында тыва хүрештиг маргылдааларының солун, хөйге көрүштүг шыырак мөгелериниң киржилгези-биле эртип турарын солун, радио, телевидение медээлериниден дыннап, күш четтигерлеринге «аарыкчы» болуп, барын көөр-даа аас-кежиктиг болуп келдим.

Мени сөөлгү үеде өөртүп турар чүве, национал культураның көскү черлерин эзелеп турар ада-өгбе төөгүнүң тураскаадыг оюн-тоглаадыларындан тыва хүрештиң массалыг сайзырал ап турары. Тыва хүрештиң улуг сонуургалдыглары, идепкейлиг кижилерниң районнарда хөйү-биле тыптып, ону чон ортузунга солуп, организастыг кылдыр эрттирип турар апарганы өөрүнүүр. Чүгле сөөлгү үеде найысылалга эртип турар маргылдаалардан аңыда, кончуг солун маргылдаалар Тыванын ол-бо булукторунга эрткиледи. Оларга Эрзин районда Тарлашкын демиселинге, Барыын-Хемчикке «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң шанналы дээш, Өвүр районнуң юбилей байырлалынга тураскаатканы спортчу маргылдааларыны киирип болур. Бо маргылдааларга республиканың ол-бо районнарының шыырак дээш мөгелери чаладып, аалдап чедип, боттарының солун хүрежи-биле чонга сонуургалды болдурган. Бо дээрге Тывада эртип турар хөй санныг национал спорттуң маргылдааларының чүгле чамдык кезии-дир. Ах чүгле районнар төптери эвес, совхозтар, суурлар көрүштүг маргылдаалар эрттирер дээш хөй ажылдарны кылып турар апарганы өөрүнүүр.

Болуп турар маргылдааларның организастыг эртип турары-биле бистиң мөгелеривистиң арга-мергежили, күш-шыдал сайзыралы бедик одурарын демдеглээр эки. Бистиң мөгелеривистиң күш-шыдалының деңнелии моол мурнунда моол мөгелерниң хүрежин-биле үнелеп көөру чанчылчаан чүве болгай. Чаңгыс, ийи моол мөге келгеш, шүглүп үше бээр үелер мөгелериниң девиишкинимнең биске тургулаан. Ам байдал бистиң мөгелеривисче чайлып, тыва ооллардың моол мөгелерге удур быжыг туруштуу черле илереп турар эвес, харын бистиң мөгелеривис моол аталдарлыг аалчыларыны «дөрт-даяктадып» турар болу бергени болур. Орта херечи кылдыр чүгле Тарлашкынга Сүктер Шиметтиң моол мөгелерге удур дидим халдаашкын кылып, шүглүп үнгенин, «Найырал» шанналы дээш хөй моол мөгелерниң үжүүрүнге арткан шыырак мөгели Жанчиви Намчылдоржуу Маадыр Монгуштуң дидим, чараш халдаашкын кылган, чиикке октаанын көөрге-ле четчир. Бистечоргаараалдыг аныяк мөгелер сайзырал өзүп орардыр. Оларның мурнуку одуруунда, акызының соонда базым санап кел чоруур шыырак мөгевис Владимир Монгуштуң дуймазы Аястыг. «Найыралдың» тинилекчизи Маадыр Монгуштуң, начый мөгевис Геннадий Монгуштуң болгаш өске-даа хөй аныяк мөгелерни чоргаарал-биле адап болур.

Ам бистиң мурнувуста база бир солун маргылдаа бар. Ол болза август айда Тывага улусчу революцияның 70 чылынга, республика Наадымынга тураскаатканы байырлалының оюнары болур. Мен черле хуумда сонуургалым, аныяк шаамда «чиринн» дуглажып чорааным хүрежим дугайында бичии бодалдарым маңаа арттырыксадым.

64-даа, 128-даа мөге чыглып келзе, Тываның Хүреш федерациязы ону организастыг, көрүштүг, солун кылдыр эрттирип шыдаар арга-дуржулгалыг-даа, көрүкчүлерге ону бараалгадып берип-даа болур апарган. Ында маргылдаа турбас.

Тыва хүрештиң көрүштүүн, оон чонга сонуургалының бедидер талазы-биле чамдык бодалдарым бар.

Тыва хүрештиң чарылбас кезээ — мөгениң девиишкинии болур. «Шагда мынды турган, ам мынды» дивейн, ажыы-биле тыва хүрештиң аргаларын, күш-дамыр сайзыралы бедээни-биле, а мөгелериниң девиишкинимнең сагыш салыышкыны сураан деп бодаар мен. Маргылдааларга «Эң эки дезээни» дээш шанналдарны доктаамал берип турар бис, а чогум ол шаннаткан мөгени көрүкчүлерниң хөй нуруузу эскербейн баар. Мындыг чүве болдурбааы-биле моон соңгаар шаннаткан мөгени 3-4 ийикпе, азы ийи мөге артканда, кыска чапсар үезинде чон мурнунга девидиил үндүргеш, шанназа, шаннатканга ол чоргаарал, өске мөгелерге харын адаарганчыт, а көрүкчүлерге сонуургенчыг болбайн канчаар. Харын мырынай хүреш мурнунда чонга, мөгелерге: «Моон мурнунда республикага, районнарга болгулаан хүрештерге эң эки девээни дээш тускай шанналдарны алган мындыг-мындыг мөгедер чараш девиирииниң маргылдаазынга кириишпишаан, хүрежин келгенинер-дир» — дээш чоп девидиил каап болбазыл. Ол чүгле хүрешти хевир киирер. Ону сагыш салып эртирери-биле судьялларның бирээзин черле мөге девиинче хаара тутса чогумчалыг болгу дег.

Ам болур байырлалга чон, ылангыя кедээден кижилер хөй келири чугаажок. Ынчангаш көрүкчүлерге чедиигир болуру-биле чарлакчыларның ажылынче сагыш салыры чугула. Спортчу медээлер үезинде төп дамчыдылгадан Николай Озеровтуң дамчыдылгазын чон кайы хире магадап дыннаар ийик? Хүреш үезинде чарлакчы, оон үнү чонга чедиигир болур ужурлуг. Ынчангаш моон соңгааргы маргылдааларга тускай чарлакчы (комментатор) кижини ангылап тургузар үе келген. Ол кижиниң соруглазы— спортчу биле көрүкчүнүң аразынга чедиигир, эптиг харылзааны тургузары. Судьялар ажылынга оон хамаарылгазы чок турар. Бо каш чылдарның практиказы-биле бо ажылга эң-не таарымчалыг кижи профвииледериниң спорт инструкциниң даргазы Владимир Бичеоол болур деп бүзүрелдиг мен. Оон спортту, спортчуларны, хүрешти эки билири маргыш чок. Тыва, орус дылдарга үнү тода, чедингирин көрүкчүлер билир. Хүреш үезинде ону удуртур, организакчы ажылдан канчап хостап болбас деп. 64, ылангыя 128 кижи хүрежи берзе, чадгыс чарлакчыга берге. Бо таварылгада Маадыр-оол Биче-сол эң эки дузалакчы болур деп бодалдыг мен. Бо комментаторларны солуннарга, радиога, ылангыя телевидениеге чөптүг ажыглаарын ажыктыг деп бодаар мен.

Хүреш үезинде уран чүүл үделгези маргылдааны улам хевир, сорук киирер. Бо талазы-биле сөөлгү «Найырал» шанналында байгал мактанчыг эвес болган. Хүреш үезинде чаңгыс борбак сыгытчыны чалап эккелгеш, оон соонда шаннал бергеш, чоруткаңы көрүкчүлерге өкпеленчиг-даа, эпчок-даа болчук. Шын, маргылдааның үшкү хүнү дооскуп турган, оон организакчылары шылап турупканы илдең. Ындыг таварылгада, аңаа база белен турарыбиле хүрештиң уран чүүл үделгезин тускай кижилерге дагнын нагза эки.

Хүреш — бистиң национал чараш оюнувус, ол ам-даа сайзырадыр алыр ужуртлуг. Хүрешти деткиир талазыбиле тускай деткикчилер (спонсорлар) тыптып турары мактанчыг. Ылангыя «Найырал» шанналы дээш хүрешти республиканың курстрахование компаниязы деткимчеге ап, оон-даа хандырылгазынга бедик деткимчени көргүскени ол коллективтиң кылган чаагай, бедик мөзү-шынарлыг чоруу болур. Ындыларга спортчулар-даа, көрүкчүлер-даа четтиргенин илередип, мөгеер апаар. Республиканың Хүреш федерациязының деткикчилери хөй. Ынчангаш бо байырлал үезинде хүреш стадионунга «Хүрешке деткимче» деп тускай төптү тургусса деп бодалдыг мен. Аңаа аймактагыйлар, организациялар, коллективтер үлүүн киирее, аңаа чон, спортчулар, мөгелер чоп киржип болбазыл? Оон кирген орулга тыва хүрештиң сайзыралынга улуг идитни баар дээринге бүзүрелим бедик.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТВ Теле видение

ИЮЛЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмиин баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 9.55 Уругларның музыка клуву. 10.40 «Чемпионнар-биле каазы». 10.55 «Ай-Дереден келген оспаксыраан кижи». Телефильм. 11.05 Концерт. 11.45 Мультфильм. 12.00 ТМА. 12.15 Чүгүла репортаж. 12.30—14.00 «Чили болгаш бис». Телефильм.

* * *

15.15 «Бир-ле черде дайын диңмирээн». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. Бирги сериязы. 16.25 «Сонуургактарта». 16.40 Мультфильм. 17.00 «Шивишкин» Барымдаалыг фильмиин баштайгы көргүзүү. 17.20 Уругларга фильм «Чеде-эштен бедик». 1-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30. «Озал-ондаа чок шимчээшкин». 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмиин баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Ажык чүгаа. 22.55 «Биржа 91». 00.00 ТМА. 00.20 «Беш кадар». 02.40 — 03.35 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмиин баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бистин-биле кыл, бис ышкаш кыл, бистен эки кыл» 9.15 Мультфильм. 9.30 «Маяуда» ансамбльдиң көргүзүү (КУДР). 10.05 «Балык тудар үе». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.00 Мультфильм. нер. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.55 «Ялта-91». Эстрада ыларыныи аныяк күүседиячилериниң телеконкурсузу. 16.05 Мультфильм. 16.15 «Джаляль болгаш музыка». 17.00 — 19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.00 Көөкүр талазы-биле делегей маргылдаалары. 19.00 Россияның парламент медээлэри.

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Тыва черде». Медээлер. тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Рынокче базымнар». Сут-Хөлде биче будүрүлгелер болгаш арат ажыл-агыйлар (тыва дылга)

МОСКВАДАН

21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 «Илюзион». «Сеелгү турлаг». Уран-чечен фильм. 23.25 — 00.10 Россия. ТВ-зиниң программазы. 23.40 — 00.15 «К-2» Москва кинофестивалынга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 Назы четпээннерниң ажылга тургузарының айтырыгларының дугайында. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.20— 21.00 ССРЭ Улустарының чайгы спартакиадазы. 10

В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң Тыва республика салбырының ачы-буян лотереязының 1991 чылдың июль 10-12 хүннеринде Кызыл хоорайга ойнаткан

ТИРАЖЫ.

1. Автомобиль «ЗАЗ-968 М»	01703	69. «Бут бөмбүү» — оюн	01175
2. Соодукчу	04768	70. «Бут бөмбүү» — оюн	19001
3. Хеп чуур машина	28994	71. «Бут бөмбүү» — оюн	36869
4. Хеп чуур машина	22971	72. «Бут бөмбүү» — оюн	20191
5. Бок сордурукчузу	19246	73. «Бут бөмбүү» — оюн	11989
6. Бок сордурукчузу	25972	74. «Бут бөмбүү» — оюн	25973
7. Бок сордурукчузу	07970	75. Бөмбүк	29003
8. Телевизор	06950	76. Бөмбүк	20495
9. Телевизор	02731	77. Бөмбүк	36882
10. Өднүг телевизор	24042	78. Бөмбүк	13142
11. Ойнаар машина	35988	79. Бөмбүк	07282
12. Ойнаар машина	31973	80. «Кошкар» — ойнаарак	09000
18. Ойнаар машина	12071	81. «Кошкар» — ойнаарак	01181
14. Ойнаар машина	16254	82. «Кошкар» — ойнаарак	02122
15. Ойнаар машина	38776	83. «Кошкар» — ойнаарак	02600
16. Ойнаар машина	05990	84. «Кошкар» — ойнаарак	15622
17. Ойнаар машина	17477	85. «Кошкар» — ойнаарак	00025
18. Ойнаар машина	15554	86. «Кошкар» — ойнаарак	09377
19. Ойнаар машина	00685	87. «Кошкар» — ойнаарак	04447
20. Ойнаар машина	27023	88. «Кошкар» — ойнаарак	12192
21. Ойнаар машина	26006	89. «Кошкар» — ойнаарак	06217
22. Ойнаар машина	14018	90. «Кошкар» — ойнаарак	01679
23. Ойнаар машина	36596	91. «Кошкар» — ойнаарак	02616
24. Ойнаар машина	20182	92. «Кошкар» — ойнаарак	28025
25. Ойнаар машина	30415	93. «Кошкар» — ойнаарак	21402
26. Ойнаар машина	36779	94. «Кошкар» — ойнаарак	22803
27. Ойнаар машина	27021	95. «Кошкар» — ойнаарак»	25485
28. Ойнаар машина	06981	96. Чадаг-терге	27836
29. Ойнаар машина	13958	97. Чадаг-терге	20197
30. Ойнаар машина	07657	98. Чадаг-терге	16999
31. Чадаг-терге	05660	99. Чадаг-терге	14047
32. Чадаг-терге	25150	100. Уруглар костюму	13030
33. Чадаг-терге	23414	101. Уруглар костюму	07005
34. Чадаг-терге	35214	102. Уруглар костюму	08840
35. Чадаг-терге	01182	103. Кызыл туфельдер	09391
36. Чадаг-терге	21476	104. Ак костюм	03307
37. Кино үндүрер ойнаарак	30641	105. Ак-көк костюм	07388
38. Кино үндүрер ойнаарак	11023	106. Ак-көк костюм	18055
39. Кино үндүрер ойнаарак	29995	107 Күү костюм	35077
40. Кино үндүрер ойнаарак	12992	108. Күү костюм	00022
41. Кино үндүрер ойнаарак	12894	109. «Кегли» — оюн	04308
42. Кино үндүрер ойнаарак	05409	110. «Кегли» — оюн	30803
43. Кино үндүрер ойнаарак	10993	111. Уруглар куртказы	36835
44. Кино үндүрер ойнаарак	11052	112. Коляска	21227
45. Кино үндүрер ойнаарак	22000	113. Хөвеннг чоорган	22429
46. Кино үндүрер ойнаарак	04024	114. Чүвүр	10401
47. Кино үндүрер ойнаарак	30606	115. Чүвүр	09352
48. Кино үндүрер ойнаарак	28026	116. Майка	00152
49. Кино үндүрер ойнаарак	01956	117. Майка	24950
50. Кино үндүрер ойнаарак	26088	118. Майка	16290
51. Кино үндүрер ойнаарак	09227	119. Майка	17154
52. Кино үндүрер ойнаарак	33370	120. Майка	13028
53. Кино үндүрер ойнаарак	03550	121. Майка	33290
54. Кино үндүрер ойнаарак	14700	122. Майка	36747
55. Кино үндүрер ойнаарак	09200	123. Майка	12527
56. Кино үндүрер ойнаарак	36112	124. Майка	36967
57. «Паровоз» — ойнаарак	08900	125. Майка	09256
58. «Паровоз» — ойнаарак	08699	126. Майка	02349
59. «Паровоз» — ойнаарак	08968	127. Майка	23379
60. «Паровоз» — ойнаарак	30033	128. Майка	11395
61. «Паровоз» — ойнаарак	23014	129. Майка	01952
62. «Шивээ» — оюн	22025	130. Майка	08775
63. «Шивээ» — оюн	25004	131. Трусы	16298
64. «Шивээ» — оюн	28936	132. Трусы	13157
65. «Бут бөмбүү» — оюн	14644	133. Трусы	03230
66. «Бут бөмбүү» — оюн	15384	134. Трусы	09459
67. «Бут бөмбүү» — оюн	13029	135. Трусы	00777
68. «Бут бөмбүү» — оюн	16291		

Ойнаашкын дугаарлары таваржы берген лотерея билеттерлиг кижилер, паспорттуг дараазында адреске келир: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажын 3 «а». Телефон: 3-05-60. Ойнаашкынларны 1991 чылдың август 1-ге чедир бээр.

Тираж комиссиязының даргазы—**КОЗЛОВ. М. С.**
Тираж комиссиязының секретары—**ОНДАР Ч. Б.**

ДЫННАДЫГ

Белорус ССР-ниң Могилев хоорайындан келир эмчи 1991 чылдың июль 19-ун 26-га чедир Кызыл хоорайга ажылдаарын арага иштестерниң болгаш кадыкшылдың республика чөвүдели Тыва АССР-ниң чонунга дыннадып турар.

Янзы-бүрү аарыгларга улуг дүрген сеансылыг эмнээшкинии ССРЭ-ниң улустуң эмчизи Александр Довженконуң методун бүтүүр ол эмчи эмнээшкин кылыр. Эмнээшкинии «Альтернатива» кооперативтиң базазынга чоруткан. Апарганашкынга, таакылаашкынга, аалдаашкынга, кеш аарыгларынга, уттуунчал чоргаарга, дүүлээшкинге улуг эмнээшкинерни кылыр. Эмчиниң үүлээп алышкынынга болгаш эмнээринге

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Минусинскиниң бухгалтер школазы 9 болгаш 11 класс доскаларны улустуң азы кезээ ажыл-агый будүрүлгелеринге бухгалтер мергежилди чедип алырынче чалап тур. Киирериниң экзаменнерге чокка үүлээп алыр. Дооскан соонда 11 класс досканнаар диплом, 9 класс досканнарга бухгалтер мергежилди алган дээш черчеңделди тыпсыр.

Өөредилге сентябрь 1-де, а соңгы май санында 1 болгаш 15 хүннеринде эгелээр.

Айтырыгны билир алыр адрези: Минусинск хоорай, Красных партизан кудумчузу, 11, телефон 2-06-08.

8 хараан өөр назыдыг уругларны эмнеп, келирлээшкинии адап, астмадан, нерв аарыгларындан, эмнеп эрттир семиришкичиден эмнеп болур.

Эмчиге киирерин күзээнирни «Альтернатива» кооперативке 1991 чылдың июль 15-тен эгелеп бүрүткээр. **Оон адрези: Кызыл хоорай, Найырал кудумчузу, бажын № 57, телефоннары 6-17-59 3-33-33. Эмчиге келирнии мурнуу чарыында арага иштее болгаш таакылап болбас деп, эмчи сагыптырып турар.**

КОНЦЕРТЧЕ ЧАЛАЛГА

Хакасияның «Үлгер» ыры болгаш танцы ансамбліниң концерти Политиктиг дыскыышкынын бажыңынга июль 18-те 19 шакта болур. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар.

КИНО

ИЮЛЬ

«НАЙЫРАЛ»: «Первичное зло» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20 15.20, 17.20, 19.20 (уэаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Варвара — краса, длинная коса» 9.00, 12.30 «Последний рейс «Надежды» 10.50, «Деловая женщина» (АКШ) 13.20, 17.40, 20.00 (уэаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Генералы песчаных карьеров» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (уэаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Коммандос» (2 сериалыг) 15.30, 18.30 шактарда.

АК-ДОВУРАК МАНАП ТУР

Ажылчын хоорай Ак-Довуракты спорт комплекциинин шөлүнге август 10 да, 13 шакта Тывага улусчу революциянын 70 чыл оюнга тураскаатканы 128 мөгенин хүрежи болур. Моол Арат Республикадан 4 мөге база чалаткан. «ИЖ» мотоцикл—хүрештин дээди шанналы. Республиканың бүгү районнарындан бир хошук бурунгаар келген мөгелерни удуур, чемненир улуг-биче машина-техникалын хондуруп тургузар черлер биле хандырар.

Келген аалчылар дар-дүгү казып болбаазырадып турар аршын, арыглал фабриказынга экскурсияларны кылырлар. Ырак-чооктан мөгелерни, аарыкчыларны хүндүткелдиг Ак-Довурак чону манап тур.

Оргкомитет.

КУР-ЧЕРЖИЛЕР ЧАЛАП ТУР

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга, «Тиилелге» совхозтуң ажыл-ижинин чартык чыл түннелдерин үндүрериге болгаш шалыпчыларны шаңнап мактаарынга тураскаатканы байырлал Кызыл районнуң Кур-Чер суурга бо чылдың июль 20-де 11 шакта эгелээр.

Янзы-бүрү оюн-тоглаа, 128 мөгенин хүрежи, чүгүрүк аъттарның чарыжы болур. Шүүлген мөгени аът-биле шаңнаар. Байырлалга киржирин күзээн бүгү кижилерни совхоз чалап тур.

Совхозтуң дирекциязы.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● орлакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ партыысал галыг секретары — 3-34-92, ➢ орлакчызы — 3-45-93; Киллистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер ажылы — 3-34-17, 3-34-98, ◆ үлегчүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кезээ ажыл-агый — 3-41-16, ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; соңгаа айтырыглар — 3-34-57; корректорлар — 3-41-23, ◆ загаа киллизи — 3-39-03, ◆ оскулга — 2-34-39, 3-34-93, ◆ корректорлар — 4-34-19, ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41, ◆ солун келбейн Литрында — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота күннеринде үнет. Чыгаа 260 хатап үнеп. Хемчээли 2 парлалга амалды.

Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ниң Нов үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының хереглериниң талазы-биле хүрүне комитединиң типографиязы Кызыл Шетиннең болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 112

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
июль
18
четверг
№ 122 (14622)

(Чагыдар өртээ 6 кеп). Садар өртээ 20 кеп.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединде

Бүгү күштү—мал чемин белеткээринче, дүжүт ажаалдазынга белеткелче!

«Мал чемнерин белеткээринге болгаш дүжүт ажаап алырынга республиканың коммунистерин, ажылчы чонун эвилелдээр талазы-биле партия организацияларының ажылының дугайында» айтырыгны реском бюрозунуң бо чылдың июль 16-да болган ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көрген.

Эрткен мал кыштаглаашкынының улуг бергедээшкиннииг болганының, мал чеминиң чедишпээниниң, партия райкомнарының, совхозтар парткомнарының, совет болгаш ажыл-агый органнарының коммунист удуртукчуларының ажыл-агыйжы эвес чорууунуң уржуунда хөй мал хораанының шыңгыы кичээндирии турбуже, ниитиниң мал ажылынга чемнер белеткелин организастаар талазы-биле дээштиг хемчеглерниң алдынмайн турарын партия рескомунуң бюрозу улуг дүвүрээшкин-биле демдеглээн. Хөй совхозтарның, колхозтарның, районнарның агроүлетпүр каттыжыышкыннарының удуртукчулары болгаш специалистери бо эң чугула херекке кедергей таваарлаашкынны болгаш органызас чок чорукту болдуруп турар. Мал чемнерин белеткеп эгелээриниң чогуур хуусаалары оон түңнелинде бо чылын озалдадыпкан. 1991 чылдың июль 16-га чедир республикада чүгле 6,6 муң тонна сиген белеткеттинген азы план чүгле 3,5 хуу күүсеттинген, 1074 тонна сенаж салдынган, чүгле 300 тонна витаминниг сиген далганың белеткеп алган. Сиген кезилдезин Бай-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем, Барыын-Хемчик, Кызыл, Чөөн-Хемчик районнарның ажыл-агыйлары кедергей оожум темпилиг чорудуп турар. Мал чемнерин белеткээр звеноларны болгаш бригадаларны ол районнарның хөй ажыл-агыйларында кижи күжү болгаш техника-биле амга чедир четчелеп хандырбаан. Хөй совхозтарның удуртукчулары мал чемнерин белеткээр ажылды органызастыг хемчеглерниң планы чокка эгелээн, мал чемнерин белеткээр кижилерниң ажылын органызастаарының айтырыгларын хандыр бодап көрбээн, оларның күш-ажылынга моральдыг болгаш материалдыг илиг бээриниң, эргежок чугула культура-амыдырал байдалдарны тургузарының хемчеглерин албаан. Мал чемнерин белеткээр техниканы чогуур үезинде септээр талазы-биле АҮК-терниң, совхозтарның, колхозтарның коммунист удуртукчуларының, инженер-техниктиг ажылдакчыларының ажылынга контрольдан партия райкомнары барымдаа чокка чайлаан болуп турар. Мал чемнерин белеткеп эгелегиже чедир совхозтарга болгаш колхозтарга сиген кезер машиналарның чүгле 66 хуузу, пресстээр болдурукчулерниң болгаш мал чемнерин ажаар комбайннарның 63 хуузу, дырбааштыг болдурукчулерниң 70 хуузу септеттинген. Экспресс-лабораторияларның хөй нуруузу ажылдаарынга амга чедир белеткеттинмээн. «Улуг Октябрь», «Кызыл тук», Тюлюш Кечил-оол аттыг, «Найырал», «Сесерлиг», «Ээрбек», «Россия», «Коммунизмниң херели», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, Хомушку Чүргүй-оол аттыг, «О. Шынаа» совхозтарга хөй техниканы бо чылын чогуур үезинде белеткевээн. Септелге кылыр техниктиг аргазы кошкак турбуже, ажыл-агыйларның хөй кезии техниканы чүгле болунуң күжү-биле септээрин оралдажып, күштүг септелге-техниктиг бүдүрүлгелерниң бар аргаларын ажыглаваан.

Хөөп олурткан культураларның суггарылгазын болгаш ажаалдазын ажыл-агыйларның хөй нуруузунда чедир организаставаан. Хөй чылдыг сигеннерниң, силос культураларының болгаш дазылында чемиштиг үнүштерниң баштайгы болгаш ийиги суггарылгазын херек кырында чорутпаан чорук оларның үнүжүнге багай салдарлыг болган. «Россия» совхозка болгаш Балгазынның профтехучилищезинге «Фрегат» деп беш суггарылга машиналарын ажыглаваан. Чер суггарар техниканы Тюлюш Кечил-оол аттыг, «Алдан-Маадыр» совхозтарда база багай ажыглап турар. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Кара-Хаак» совхозтарда болгаш өске-даа чамдык ажыл-агыйларда ногаа культураларын тараан шөлдерни бок үнүштер шыва алы берген.

Бо бүгү байдалды партияның райкомнары, райкүскомнар принциптиг ёзу-биле көрбээн. АҮК-терниң, совхозтарның болгаш колхозтарның удуртукчуларындан, агрономия албанының харыысалгалыг кижилеринден шыңгыы негелдени кылбаан, агротехниктиг хемчеглерни чорударының технологиязында улуг хажыдыышкыннар-биле эптежип келген.

Дүжүт ажаап алыышкынынга белеткелде улуг четпестер бар. Бо талазы-биле кол көргүзүг — техниканың белен болуру турбуже, 1991 чылдың июль 10-га чедир тараа комбайннарының 42 хуузу, мал чемнерин белеткээр комбайннарның —47, картофель комбайннарының —42 хуузу, жаткаларның хөй нуруузу септеттинмээн. Агроүлетпүр эвилелиниң транспорт бүдүрүлгелеринде бар 2296 чүък автомобильдериниң 589-у дүжүт ажаап алыр ажылдарга белен эвес. Сүт-Хөл районнуң совхозтарында болгаш колхозтарында тараа комбайннарының чүгле 29 хуузу, Барыын-Хемчиктиң — 31, Бай-Тайганың — 33, Каа-Хемниң — 34, Чөөн-Хемчиктиң — 38, Тес-Хем болгаш Эрзин районнарның — 42 хуузу дүжүт ажаалдазынга белеткеттинген. Амга чедир 100 хире тараа комбайннары, 30 картофель ажаар комбайннар, 20 хире өске-даа техника чедишпес болуп турар. Дүжүт ажаалдазының үезинде чүгле чаңгыс ээлчеглиг безин ажылдаарынга 600 ажыг механизатор, оон иштинде 314 комбайнерлер чедишпейн турар. Ылаңгыя Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем, Кызыл районнарның ажыл-агыйларынга хөй механизаторлар негеттинип турар. Хову турлагларының, тараа хүлээп алыр пунктуларның, дензилээр херекселдерниң септелгезин ажыл-агыйларның хөй нуруузунда амга чедир эгелевээн. Ногаа болгаш картофель шыгжаар черлерни тударынче чогуур кичээнгейни угландырбайн келген.

Кижилерниң амыдыралын хандырарының үндезин айтырыглары шиитпирлеттинип турар бодуун эвес бо байдалдарның үезинде бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның коллективтери, хоорайларның болгаш районнар төптериниң ажылчыннары, албан-хаакчылары, студентилер болгаш өөреникчилер, чоннуң хөй кезии кедээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрерин көвүдедири-биле холбашкан эң чугула сорулгаларны боттандырарынга киришпейн турар чорукту партия рескомунуң бюрозу чүүлдүг эвес деп санап көрген. Хөй суурларда болгаш чурттакчылыг черлерде селгүүстээшкинниг, хөглээшкинниг хөй санныг хемчеглер амгы чымыштыг бо хүннерде тургузукчу, тодаргай ажыл-херектерден кижилерни алаактырып турда, партия райкомнары, парторганизациялар, улус депутаттарының Советтери, оларның күүскомнары «холгаарлаашкын» кылбазының туружун ээлеп, анаа-ла дашкаар хайгааракчылар болуп турар.

Мал чемнерин белеткээрин калбартыр, көвүдедир талазы-биле практиктиг болгаш дээштиг хемчеглерни доп-дораан ап чорударын партия райкомнарындан, совет болгаш ажыл-агый органнарының коммунист удуртукчуларындан рескомнуң бюрозу шыңгыы негээн. Чоңга эртежок чугула аъш-чем курлавырларын бүдүрерин көвүдедиринче угланган ажыл-агый болгаш политика талазы-биле эң чугула бо кампанияның алыс түңнелдери дээш кижи бүрүзү хуузунда харыысалгалыг болур дугайында коммунист удуртукчуларга сагындырган.

Мал чемнериниң белеткелиниң темпилерин болгаш шынарын бүгү чер болганга доп-дораан бедидер сорулга-биле бүгү күштү болгаш аргаларны, коммунистерни, кедээниң бүгү ажыл-ишчилерин эвилелдээрин сүмелээн. Механизастаттынган бригадаларны болгаш звеноларны эң чоокку хуусаада кижилер-биле база техника-биле чедир хандырар, мал чемнерин бүдүрериниң тодаргай планнарын болгаш графигин оларга бээр.

Хоорайларның, районнар, совхозтар, колхозтар төптериниң, бүдүрүлгелериниң база организацияларының ажылчыннарын болгаш албан-хаакчыларын, пенсионерлерни, херээжен чонну, студентилерни, школачыларны мал чемнериниң белеткелинге идепкейлиг кииириштирер. Субботниктерни болгаш воскресниктерни органызастаар. Хойжуларны болгаш фермалар ажылдакчыларын мал чемнериниң белеткелинге кииириштирерин база сүмелээн.

Партия организациялары болза улус депутаттарының чер-чер Советтери-биле демнежип алгаш, бригадаларга база звеноларга партия болгаш депутаттар бөлүктерин тургузар, күш-ажылчы чарышты мал чеминиң белеткелчилериниң ортузунга органызастаар, шынарлыг болгаш үре-түңнелдиг күш-ажыл дээш оларга моральдыг база материалдыг идиг бериишкинин калбартыр ужурлуг. Мал чеминиң белеткелинде кижилерниң культура-амыдырал байдалдарын, садыг болгаш эмнелге хандырылгазын экижидер дугайында айтырыгны кичээнгейниң төвүнге тургузары эргежок чугула.

Мал чемнерин белеткээр бүгү техниканы эң-не чоокку үеде бүрүн ажылдадып эгелээрин, ону септээриниң, техниктиг хандырылгазының, артык кезектер болгаш кывар-чаар материалдар-биле хандырарының айтырыгларын чогуур үезинде дүрген шиитпирлээрин Агроүлетпүр эвилелиниң коммунист удуртукчулары Б. М. Монгуштан, В. Ф. Загвоздкинден, районнарның агроүлетпүр каттыжыышкыннарының, совхозтарның болгаш колхозтарның коммунист удуртукчуларындан бюро негээн. Мал чеминиң белеткелчилериниң негелдезинге дүүштүр септелге-техниктиг болгаш хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылдаар чурумун эде көөр. Витаминниг сиген далганын бүдүрер агрегаттарның, өске-даа техниканың болгаш дериг-херекселдерниң ийи-үш ээлчеглиг ажылдаарын, оларны бедик бүдүрүкчүлүг кылдыр бүрүн ажыглаарын хандырар.

Мал чемин белеткээр технологияны сагыыры база мал чемнериниң шынары дээш районнарның агроүлетпүр каттыжыышкыннарының, совхозтарның болгаш колхозтарның агрономия албан черлериниң харыысалгазын Агроүлетпүр эвилелиниң коммунист удуртукчулары И. Г. Лавриненко, А. З. Бахарев бедидер ужурлуг. Сигенни шынарлыг кылдыр дүрген кургадырынче, пресстээринче, ону кадагалаар черлерге чедиреринче, силос болгаш сенажты салырда консервантыларны болгаш дештилгелиг өске-даа технологияларны ажыглаарынче улуг кичээнгейни угландырары эргежок чугула.

Совхозтарның экспресс-лабораторияларын дүрген ажыглаар, мал чемнериниң шынарындан хамаарыштыр күш-ажыл төлевирин таарыштырар херек. Малдың белеткеттинген чемнерин өрттен, оорлаашкыннардан, төтчеглээшкиннерден, мал үрегдээриниден камгалаар талазы-биле хемчеглерни боттандырар.

Партия райкомнары, совхозтарның болгаш колхозтарның парткомнары совет болгаш ажыл-агый органнары-биле демнежип алгаш, хөөп олурткан культураларның чайгы ажаалдазын шынарлыг хандырар талазы-биле чогуур хемчеглерни ап чорудар ужурлуг. Суггарылганың бүгү техниказының ажылын, ону дээштиг ажыглаарын, хөй чылдыг сигеннерни чогуур үезинде кезерин, ажаап алырын, дагын суггарылганы чорудуп тургаш, оларның ийиден эвээш эвес дүжүдүн алыр сорулга-биле чемишчидилгени база суггарылганы хүн бүрүнүң контролюнуң адаанга тургузар. Хоорайларның, районнар төптериниң бүдүрүлге база организациялар коллективтерин, чурттакчы чонну картофель база ногаа тараан шөлдерниң бок үнүштерин арыглаарынга калбаа-биле кииириштирер. Аңгыс шөллерин арыглаар, немелде мал чемнериниң курлавырларын алырынга рапс тарылгазын чорудар талазы-биле ажылдарны боттандырар.

Бо чылдың дүжүт ажаап алырынга чогуур үезинде шынарлыг белеткенири, дүжүт ажаалдазын кыска хуусаада чидириг чокка чорудары эң чугула кол сорулгаларның бирээзи кылдыр партия рескому санап турар.

Партия комитеттери болза совет органнар-биле демнежип алгаш, ажыл-агый органнарының, тараа, силос комбайннарын, картофель дүжүдүн ажаар, тараа арыглаар болгаш кургадыр машиналарны болгаш механизмнерни, дензилээр ажыл-агыйларны, өске-даа техниканы болгаш дериг-херекселдерни септээр талазы-биле инженер-техниктиг албан черлериниң ажылын контрольга алган турар ужурлуг. Септелге ажылдарының график планнарын совхоз, колхоз, септелгениң бүдүрүлге бүрүзүнге ажылдап кылыры, оларның чигези-биле күүселдезин чедип алыры эргежок чугула. Тараа шаннарын, складтарны, шыгжаар черлерни бүрүн септээр, арыглаар херек. Дүжүт ажаалдазынга чедир техниканың бүгү септелгезин доозары-биле холбашкан бүгү айтырыгларны дүрген шиитпирлээринге инженер-техниктиг ажылдакчыларның иштинден бөлүктү тургузарын Агроүлетпүр эвилелинге сүмелээн.

Хову турлагларында ниити чуртталга бажыңнарын, кызыл-булуңнарны, столоваяларны, чунар-бажыңнарны чогуур үезинде септеп доозар.

Механизатор кадрларны белеткээринче улуг кичээнгейни угландырар, комбайнерлерни, электриктерни, машиналар болгаш механизмнер башкарыкчыларын, автомашиналар чолаачыларын немей тывар болгаш дүжүт ажаалдазының бүгү комплекизинге ажылдың үзүктелиишкин чок болурун хандырар. Хоорайлардан болгаш районнар төптеринден механизатор кадрларны дүжүт ажаалдазынга кииириштирер талазы-биле хемчеглерни партия райкомнары-биле база чер-чер Советтериниң күүскомнары-биле кады чогуур үезинде ап чорударын Агроүлетпүр эвилелинге сүмелээн.

Кедээ ажыл-агыйның эң чугула сорулгаларын шиитпирлээринге республиканың бүгү чонунуң янзы-бүрү кезектериниң медерелдиг ёзу-биле киржилгези чокка, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну бүгү чер болганга быжыглавас болза, салдынчак болгаш харыысалга чок, ажыл-агыйжы эвес чорукка, янзы-бүрү соора ажыглаашкыннарга удур идепкейлиг демиселди чорутпас болза, кедээ ажыл-агыйның эң чугула сорулгаларының чедиишкинниг шиитпирлеттинери болдунмас дээрзин партияның рескому барымдаалап турар. Бо бүгү ажылга коммунистерниң, улус депутаттарының, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчыларының, хөй-ниитиниң идепкейлиг киржилгезин хандырары эргежок чугула.

Мал чеминиң белеткели канчаар чорул турарын, дүжүт ажаалдазынга белеткелди калбаа-биле чырыдаарын, анаа республиканың коммунистериниң, ажылчы чонунуң идепкейлиг киржилиниң эргежок чугулазының дугайында хөй ниитиге угаадырын республика болгаш районнар солуннарының редакцияларынга, телевидение болгаш радио дамчыдылгазының талазы-биле Күркомга партия рескомунуң бюрозу сүмелээн.

Колхозтарның болгаш совхозтарның, бригадаларның, звеноларның мурнакчы коллективтеринге, тус-тус шалыпчы механизаторларга, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның идепкейлиг ажылдакчыларынга алдар болдурган Күш-ажылчы алдар түгүн кедүрериниң практиказын катап эгелээрин сүмелеп турар.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединде

Дүжүттү—күрүне шыгжамырынче

Соолгу чылдарда күрүне шыгжамырынче тараа садып алыр талазы-биле байдал нарыыдаан дээрзин бис бүгүде кончуг эки билир бис. Ол чорук чамдык девискээрлерге чонну хлеб болгаш үлетпүр үндезинниг мал ажылын комбикормнар-биле хандырарының байдалга чедирген. Оон чылдагааны билдингир: тараа бүдүрүлгезиниң барааннын кудулаан, белеткээриниң чуруму кошкаан, чер-чурт тыртыжар чорук туттуудурбазы-биле өскен, ол бүгү бириккеш, чурттуң тараа курлавырларын чөп ажыглаарының бар аргаларын дыка кызырыпкан.

Валюта-акшаның чедишпес байдалында даштыкыдан тараа садып алырының улам өзүп турар хемчээли чурттуң экономиказынга аар үүрге болуп чыдыпкан.

Шак ындыг байдалда чонну хлеб продуктулары болгаш мал ажылын комбикормнар-биле идегелдиг база узук чок канчаар хандырарыл? Чурттуң чазаа кандыг хемчеглерни ап турарыл? Чоокта чаа ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди «1991 чылдың дүжүдүнден күрүнеге тараа курлавырларын тургузарынга Эвилел болгаш республика органнарының хөделиишкиннерин хандырар хемчеглер дугайында» чугула доктаалды хүлээп алган.

Күрүнеге тараа курлавырларын тургузарынга Эвилел болгаш республика органнарының дугурушкан хөделиишкиннериниң онза чугулазын өөренип көрбүшаан, 1991 чылдың дүжүдүнден 77 млн. тонна хемчээлдиг тарааны садып алырын хандырар дээш /кереэлерни немей чарарын кииириштирбишаан/, дем каткан адак соолгу хемчеглерни хүлээп алырын республикалар чазактарынга болгаш ССРЭ-ниң Аъш-чем курлавырларын садып алыр талазы-биле күрүне комитединге ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди дааскан. Ындыг деңнелде 1991 чылда аъш-чем болгаш кедээ ажыл-агый чиг эдин дужаар айтырыглар талазы-биле ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның дугуржулгазын барымдаалап тодараткан. Бирнгээр чугаалаарга, күрүне курлавырларынче /ниити эвилел фондузун кииириштирбишаан/ тараа дужаалдазынга күрүне чагыгның ап күүсеттинери албан.

Дугуржулгада баш удур көрдүнген тараа садарының айыттынган ниити хемчээлин республика күүсетпейн баар болза, ниити-эвилел фондузундан оон компенсациязын ол республикага бербес.

Ол дээрге кымчылаар болза, оон эм кедилиг чүве үнер дээни-биле домей-дир. ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң доктаалында бижээни болза: ай нормазын /бо чылдың август/ күрүне чагыындан ажыр оларның сайгарып турары тараазы дээш уткуштур садар кылдыр (күрүнениң мөөннеп база үүрмектеп садар өртектери-биле) чиик автомобильдерни, соодукчуларны, хеп чуур болгаш даараныр машиналарны, трикотаж болгаш дааранылга кылыгларын, хөм идиктерни, тудуг материалдарын, хөмүр-дашты, рынок фондузун ёзугаар сайгарар кылдыр белеткээн чоннуң өске-даа хереглел барааннарын 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир чорударын республикалар чазактарынга сүмелээн.

Күрүне чагыындан ажыр тарааны сатканы дээш колхозтарның, совхозтарның, кедээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтерин болгаш күрүне чагыындан ажыр тарааны садып алганы дээш белеткел организацияларының күш-ажылчы коллективтерин шаннап мактаар кылдыр ССРЭ-ниң Аъш-чем курлавырларын садып алыр талазы-биле күрүне комитединге чиик 33 муң автомобильди немей аңгылап берген. Чүнүң күсели-биле алдынганын доктаалда тодаргай айыткан. Ол-ла сорулга-биле ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң күсели-биле 40 муң тонна цементини, хуваатынмаан курлавырның күсели-биле 2 млн. хире шифер плиткаларын болгаш 20 млн. рубль түңге даштыкы мебельди бээри база көрдүнген.

Материал-техниктиг курлавырларны болгаш чоннуң хереглел барааннарын кедээ ажыл-агыйларга уткуштур садарынга күрүнениң «таксазы» (доктааткан өртээ) кандыгыл?

Чаңгыс «КамАЗ» дээш 400-500 тонна тарааны садыр, ажыл-агыйның шилчиткени бүлүүнден хамааржыр. ЗиЛ-131, ЗиЛ-4314, ЗиЛ-4415 дээн ышкаш ындыг маркалыг чүък автомобильдери 250-300 тонна тараа болур. Чиик автомобильдерниң садарының шкалазы оон шала өске. ГАЗ-2410 500-600 тонна тараа; ВАЗ-2121 «Нива» 300-400 тонна; ВАЗ-21063, «Москвич-2141» «Москвич-412» 250-300 тонна; «Таврия»—200-250 тонна тараа.

5-10 тонна тараа ажыл-агыйларга даараныр бир машина, 8-10 тонна тараа—бир соодукчу болур. А даштыкы даараныглар, трикотаж, ук кылыгларын, идиктерни бир рубль өртектиг тараа—бир рубль өртектиг бараан болур кылдыр кедээ ишчилерге садар. Чаңгыс сөс-биле, «тараа валюта» угланыышкынны кижи бүрүзүнге черле билдингир болгай.

Аңгылаан ол материал-техниктиг курлавырларга болгаш чоннуң хереглел барааннарынга фондулар белеткел бүдүрүлгелеринче база организацияларынче шилчиттинер болгаш колхозтарның, совхозтарның база кедээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң күрүнеге тараа садарының негелделериниң күүсеттиниинин кире-шаа-биле материал-техниктиг хандырылга органнары база садыг организацияларын дамчыштыр олар сайгарар.

Малга болгаш куштарга холуштуруп белеткээн чемнерниң чедишпээзин оон-биле долдурар дээш эрткен чылдарда ажыл-агыйлар боттарынга хөй тарааны арттырып ап турганнар. Олардан алган тараага ориштыр колхозтарга, совхозтарга болгаш кедээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелеринге бо чылын комбикормнар бээрин ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң 1991 чылдың май 31-де № 313 доктаалынга дүүштүр чиигеткен өртектер-биле чорудар. Комбикормнар өртектеринде ылгалды республикалар чазактарының тодарадыры чурум ёзугаар комбикорм үлетпүрүнүң күрүне бүдүрүлгелеринге чандырар.

Күрүне чагыын долузу-биле күүсеткен соонда, колхозтар, совхозтар болгаш кедээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери 1991 чылдың дүжүдүнүң тараазын хереглел рынокунга садарын хостуу-биле чорудуп болур.

Рынок экономиказынче шилчилге чүгле бо гүнгү эвес, харын-даа даартагы хүнну бодап чурттаарын бис бүгүдеден негеп турар. Келир чылдың дугайында ниити-эвилел хереглелинге тараа дужаакчыларының сонуургалдарын күштелдирер дугайын амдан эгелээш бодаар апаар бис. ССРЭ-ниң Аъш-чем курлавырларын садып алыр талазы-биле күрүне комитеди-биле кады ниити-эвилел фондузунга дужаап турар тараа дээш уткуштур садарынга эргежок чугула материал-техниктиг курлавырларга фондуларны ол комитетке аңгылап бээрин 1992 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң планының болгаш баш удур көрүүшкүннүң төлевилелинге киирүн ССРЭ-ниң Экономика болгаш баш удур көрүүшкүн министерствозунга база ССРЭ-ниң Материалдыг курлавырлар министерствозунга Эвилел чазааның шиитпири-биле дааскан.

(СЭТА).

МЕДЭЭЛЕР-БИЛЕ АЛЫРГА

Июль 15-тиң медээзи-биле алырга, республиканың сигенчилери 4337 тонна сигенни ниитиниң малынга белеткеп алган. Бодунуң бо чылдагы онаалдазын 6,5 хуу күүседип, 1233 тонна сигенни кезип, белеткээн Таңды район ам дээрезинде мурнуку одуругда чоруп турар. Оон элээн хөй—1279 тонна сигенни белеткээн Улуг-Хем район ийиги черде. Сиген кезериниң талазы-биле планныг онаалдазы тандыжылардан көвей болгаш ийиги черде келгени ол, хуу-биле алыр болза, 5,8 боор турар.

Бай-Тайга, Эрзин районнар тус-тузунда 36 болгаш 50-не тоннаны белеткээн. А Тожу болгаш Мөңгүн-Тайгадан кандыг-даа медээ чок.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызынга эш О. И. ЛОБОВТУ томуйлаар дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ 1991 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 15-ТЕ ЧАРЛЫЫ

Эш Олег Иванович Лобовту РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызынга томуйлаар.

РСФСР-ниң Президентизи
Б. ЕЛЬЦИН.

КЫРГЫЛДА ДООЗУЛГАН

Улуг-Хем районнуң «Найырал» совхозунда хой кыргылдазы доозулган. Бир эвес чаашкынныг хүннер турбаан болза, оон-даа эрте ол доостур турган. Кыргылда пунктузунуң ажылын оон эргелекчизи Николай Амаш бо чылын ниитизи-биле багай эвес удуртуп келген.

Кыргыкчылар Александр, Аланды Шойдан алышкылар, дүк пресстекчизи Владимир Кыргыс ол кыска кампания үезинде шалыпкын ажылдааннар. Поварлар Зоя Чамзырай, Галина Даваа олар амданныг чемни кылып, кыргыкчыларның сеткилин хомудатпаан.

Хойжу бригадалардан Аргалыкты бригадазының хойжуларының көргүзүглери эки болган. Шак ынчаар ол бригаданың малчыны Даниил Бүлбеп бир хойдан 2.2 килограмм дүк кыргып аар хүлээлгелиг тургаш, оозун 3.2 килограмм кылдыр ажыр күүсеткен.

Очур ДАРЖАЙ.

Тываның Күрүне шаңналынга кандидаттар

ЧОП-ТҮР

«Сылдысчыгаш» солуннуң харыысалгалыг секретары, В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң Тыва салбырының баштаар чериниң кежигүнү Чооду Кара-Күскениң номнары-даа, солуннарга парлаттынып турар чогаалдары-даа авторну база бир онзагай талантылыг кижи дээрзин херечилеп турар.

«Амыдыралдың арыннарын» шуптузун номчааш, оон дугайында улустуң чугаазын бажыңымга-даа, кудумчуларга-даа дыңнаан мен. Ылаңгыя тундра улуу-биле бистиң улузувустуң амыдыралының ылгалын кижи кайгаар. Бо журналистиң ачызында кончуг берге, моол мурнунда кымның-даа чадажып каан айтырыглары шиитпирлеттинип турар-дыр: чериниң олууң болгаш байлаан боттары баш билиринден, эрте пенсия үнеринге чедир боттанган. Ынчангаш Чооду Кара-Күскени шаңналга кииргени чөп.

Анна ШИРАП.
Пенсионер.

Допчузу-биле

АНАА ЫНДЫГ ЭВЕС

Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурунга спортчу оюннар, янзы-бүрү маргылдаалар байыр-наадым таварыштыр азы анаа-даа хүннерде бо-ла болгулай бээр.

«Кызыл-Даг» совхозтуң удуртулгазы, ылангыя оон директору Кан-оол Салчакович Чүлдүм, партком болгаш көдээ Совет база хөй-нииити организациялары чонунуң дыштанылгазын эки организастаар, кижилерниң сагыш-сеткилин көдүрер дээш янзы-бүрү хемчеглерни ап турар.

Кайда-даа амыдырал-чуртталганың нииити байдалы амгы үеде нарыыдап турар. Хүн бүрүнүң херегтел барааннарындан эгелээш, бүгү чүвениң өртек-үнезиниң улгатканы, чамдык таварылгада кылыр ажылдың тывылбастай бээри көдээде чурттап орар кижилерге база-ла улуг бергедээшкиннерни таварыштырып турар. Ындыг байдалдарда оюн-тоглаа дугайында чугаа, бодал кижилерниң сагыжынга кайын кирер ышкаш кылдыр чамдыкта бодандыра бээр.

Кызыл-Дагда ындыг эвес. Чонга оюн-концертти көргүзер, спорт маргылдааларын эрттирер дээнде бир демниг хөделиптер. Май айның сөөлгү хүннеринде эрткен спортчу байырлалды маңаа чижек кылдыр көргүзүп болур. Ол хүн республиканың суураглыг мөгелериниң бирээзи чораан, бо чер чурттуг Хомушку Хунажыкович Кировка турааскаал болдурган район маргылдаазын анаа эрттирген. Ол чүгле район эвес, харын республика чергелиг маргылдаа болганын суурнуң чурттакчылары чоргаарал-биле сактып чугаалажып турар. Анаа киржикчи-биле өске районнардан ат-суураглыг мөгелер, маңнаар аъттарлыг кижилер база шыырак шыдыраачылар чедип келген турган. Тиилекчилерни шаңнап-мактааны-даа эки болган. Алдан дөрттүң аразындан шүүлген мөге Чөөн-Хемчиктен келген А. Хомушку үш харлыг аът-биле шаңнаткан. Үжүүрлешкен мөге Кызыл районнуң төлээзи В. Монгушка 400 рубльдиң шаңналын тывыскан. Аът чарыжынга Тээли чурттуг О. Каманың аъды арткеш, база-ла улуг шаңналды ээзинге экелген. Шыдыраага хоочун спортчу, хоккейжи, шыдыраачы, мөге болгаш хол бөмбүүнүң ойнакчызы В. Сүте-Маадыр тиилеп үнген.

Маадыр МОНГУШ.

ДАМЧЫДЫП БЕРГЕН

Республикада аттыг-суураглыг апарган «Хүреш» агиткультбригадазының бот-тывынгыр уран чүүл бөлүү Кызыл районнуң Кунгуртуг суурдан самолёт-биле ужуп келген.

Суурнуң күш-ажылчы чону оларны аалдап кээрин мурнунда-ла күзеп, чалап келген. Оларның күзелин бот-тывынгыр артистер таптыг-ла ажыл-агыйның ажылчыннарының чартык чылды түңнээн үезинде чеде бергеш, боттандырганнар.

Республиканың тыва хүрешке каш дакпыр чемпиону Аяс болгаш Владимир Монгуштар, тенниске каш дакпыр чемпион Николай Канчыыр-оол, профэвилелдиң спорт ниитилелиниң ажылдакчылары Владимир Биче-оол, Кушкаш-оол Ховалыг, Николай Хайдан-оол, Лаэо Монгуш олар боттарының уран талантызын көргүзүп, чурттакчыларга бараалгатканнар. Анаа Культура министерствозунуң улуг инспектору Кенеш Базый база киржип, бодунуң талантызын чонга көргүскен.

Чартык чылды түңнээнинниң байырлалы-биле чергелештир, «Тере-Хөл» совхозтуң директору турган С. Седен-оол ажыл-ишчи эстафетазын чаа соңгуткан совхоз директору А. А. Шанчымиге дамчыткан.

Чаа-чаа чедиишкиннерни анаа күзеп каалы.

(«Шынның» корр.).

ЧҮЪГҮ ОЛАП МӨҢГЕ ШУУЖАР

Интернационалчы дөстер

Тывада Мөңгүн-Тайга деп ат-биле суураглаан бо улуг эвес девискээр бодунуң географтыг туружу, төөгү, салымы-биле Алтай, Моол-биле кожа-хелбээ, эл-хол болуп чазаттынган. Чер-чурт шинчилекчилериниң, аянчорукчуларның делегей сөзү-биле ыдыктаанын ёзугаар алырга, ол экзотиктиг бойдус чурумалдыг, онзагай овур-бүдүштүг, чонунуң ажыл-агый, амыдырал байдалы, чаңчыл-сүзүү-биле-даа кызыгаарлашкак кожаларынга чоок, төрел бүлүнчүгаш турар. Бо девискээрде бурунгу, ортаа чүс чылдарга хамааржыр хорум базырыктар, бижик, чуруктуг хаялар, Аспатыда «ОМ МАНЕ ПАДМЕ ХУМ» деп тибет чалбарыг сөзү шыйдынган көжээ, Мугур сынында ора-сомазы арткан «Чингис оруу», Каргыда ноян Амыр-Санаа-биле холбашкан тоолчургу черлер аттары бичии оранның улуг төөгү истери-биле байын херечилеп арткан.

Бурунгу Мөңгүн-Тайганың черинге ханы сонуургалдың факт-барымдааларын эрткен чүс чылдың төнчүзүнден бээр Алтай—Саян кавызының болгаш Тыва төөгүзүнүң шинчилекчилери А. Андрианов, В. Сапожников, Л. Потапов, А. Грач ышкаш сураглыг эртемденнерниң ажылдарының, Мөңгүн-Тайгаже эң баштай үнген альпинистерниң бирээзи Ю. Промытовтуң «Азия диптиң төвүнде» деп номундан, сөөлзүреди англи этнографтарның тырттырган кино-чуруктарындан көрүп болур. Чээрби чылдарның эгезинде Барыын Моолга төргиидеп турган ак дээрбечилерни базары-биле каттышкан кызыл командир К. К. Байкаловтуң, моол чанчын Хас-Баторнуң партизан шериинге кирип, чаалажып чораан Мөңгүн-Тайга араттарының дугайында медээ «Тыва төөгүзүнүң» ийиги томунда, моол эртемден, чогаалчы, хөй-нииити ажылдакчы Л. Тудэвтиң «Соңгу чүктүң шолбанынче» деп төөгү романында бар. Оларның бирээзи, ачавыстан улуу (бис ону иревис дээр улус бис) Салчак Оруспай Барыын Моол чазааның угуулгазы-биле кызылдарның отрядынга эки тура-биле киргенин, совет-моол шериг Каргыраа чоогунга каттышканын, ак, кара аъттыг орус, моол ийи чанчыланың, иревистиң дылынга эптештир адап алганы-биле, Байгыылоптуң, Кас-Маадырның ужуражылга ёзулалын мөөзэ солуну-биле төөгүп, сагышка арттырган. Мээн ада-өгбе, өг-бүле аймаамда моол, алтай чонга хүндүткел орну-дуву чок черлен тыштып келбээн, ол үениң амыдыралдың нарын шылталдаларынга дадыгып бызыккан.

Билип кээримде-ле, бо девискээрге кызыгаар чагызы деп чүве турбаан. Ачавыстың Дайнам (Дашиням), Ама-Хуулан (Явуу-халан), тывалаар Кенин (Гэнэн) ышкаш, өске-даа хөй дөрбет эштери турган. Ама-Хууландан хой ужазын канчаар чалгалап, олурганнарга чедиштирерин, бижек бажын кажан-даа кижиге удур салбас, эжикче көрүндүр каарын көрүп, билип алган бис. Бир катап ол чүък баарында хүндүлүг черге олурда, оон арты-биле эртип чыткаш, ширтекке чыткан кежегезиниң ужун базыпкаш, ачамга дыка-ла чемелеткен мен. Боттуң, өскениң чаңчыл-сүзүүн хүндүлээрин ачавыс чажындан тура ынчаар шыңгыы өөредип, чаңчыктырып каан. Моолдуң Кызыл-Арттан эң-не баштай ашканымда, олап хераажен кижи баштаан моол аал карыштыр көжүп эрткен. Оон бээр-ле биске кожа моол аймак, суму, суурлардан таныштарывыс көвүдээн. Олардан ачамның Конга дөрбетке эштенчилеп чорааны Кара-Сугга төрүттүнген, ам Убса-Нур аймактың Чурукчулар эвилелиниң даргазы Эрэнгийн Сухээ чажыдым. Улаангомда музей директору, даш чонукчузу, альпинист Бямбадорж база ында «Тэргүүний малчин» солунунуң корреспондентизи Норов, моол Саглызынга эң баштай чыжыргана өстүрүп, болбаазыраткан агроном Хаш, Баян-Өлегей аймактың культура ажылдакчызы казах Мурат, Сенгел сумузунда урянхай националдыг башкы Седээ... дээш, кымнарны чок дээр! «Найыралда кызыгаар чок» деп моол үлегер чугааның шынны мында. Оон-биле кады ачамның чагыы база күүсеттиниң турары ол. Аялгаларын Б. Чүлдүм-Суруң, Р. Кенденбиль бижээн «Чеди-Тей», «Найыралдың ыры» деп ырларымны моол дылда ырлажып турар апарганы мөзэз өөрүнчүг. Бодумнуң улуум кылдыр Л. Нацагдоржунуң, Б. Явуухуланның, Л. Тудэвтиң, М. Цэдэндоржунуң, Б. Ахтааның, Л. Даржааның болгаш өскелерниң-даа шүлүктерин, чечен чугааларын тыва дылче очулдурган мен, оларның хөй кезиин «Шын» солунга, моол литератураның шилиндек чогаалдарының чыындызынга парлаттынган-даа.

Сөөлгү чылдарда районнуң башкылар, өөреникчилер коллективтериниң, спорт, уран чүүл ажылдакчыларының, совхозтар, партия, совет органнарының төлээлери-биле-даа МАР-ның биске кожа аймак, сумулары-биле төлээлер солчулгазы улам кескү апар чыдар. Акы-дуңма чурттуң девискээрин таварты мөңгүн-тайгажылар Тываның ишкээр районнары, найысылал Кызыл-биле барык чартык чүс чыл дургузунда харылзажып, ажыл-агыйын, культуразын бүткa тургузуп, үүле-херээн чогудуп ап келген, ол-ла оруктарны дамчыштыр бо хүннерде кызыгаар кавызының садыглажылгазының эгези салдынган. «Улаан-Доба — Кызыл-Арт» деп шүлүүмден одуруглар бо:

Чаңгыс хемниң суун ижип,
Чаңгыс кокпаа чоруур
кылдыр
Аайлашкан шак бо орук
Акы-дуңма демдээвис ол.
Таңмаланган оруувусту
Чүү-даа күш балай албас:
Таңбың болгаш Найыралдың
Чүъгү олап мөңге шуужар.

Байза-хил турбаанда-ла, ада-өгбелерниң, политика дылы-биле чугаалаарга, улусчу дипломатияның таваан салып, дузалааны хадуима тыва-моол харылзаа, кады ажылдажылга биске ыдыктыг. Оон үнезин Мөңгүн-Тайганың, Өвүрнүң, Тестиң, Эрзинниң хоочун, аныяк-даа салгалы билир.

Ийи чурттарның аразында 1958 чылда Тыва АССР-биле база 1976 чылда Бурят АССР-ниң, Чита областың болгаш Алтай край-биле кызыгаар участоктарынга чардынган керээлер ёзугаар тургустунган кызыгаар чырумун ында-хаая хажыдып, чижек садыглаашкын кылып, аңнап, мал-маган-даа оорлаптарының фактылары бар турганын МАР-ның Нииттиниң айыыл чок чорук министерствозунуң кызыгаар болгаш иштики шериниң Кол эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы, генерал-майор Ж. Даштавааның 1989 чылда «Новости Монголии» солунга парлаттынган интервьюзунда чугаалап турар. Ындыг садыглажылышкын аңнаашкын Мөңгүн-Тайганың чамдык хамаатыларында бар болуп турганы ам кымга-даа чажыт эвес. Мындыг ындыглыг үүлгедиглер кажан-даа, каяа-даа сый шаптынган турары күзенчиг.

Мөңгүн-Тайгада алтай-делег, моол, кыдат уктуг кижилерниң үре-салгалы, хөй эвес-даа болза, бар. Ачавыстан бир кижи ажылдыр кыс дуңмазын кыдат адалыг кижи ап чораан. Оон ажы-төлү — алышкылар, угбашкылар, чуржааттары бистер эп-найыралдыг, демниг ажылдап, чурттап чор бис. Иевис Каксаан Иргит делег дөстүг кижи дээрзин бөгүн чугаалап-даа болур-ла ыйнаан. Ававыстыы ышкаш дыл-чугаа аяны, ам эскерип чоруурумга, Хемчик, Мөген-Бүрен бажының чамдык алтай уктуг кижилеринде, Баян-Өлегейниң тываларында бар боор чүве-дир. Мөңгүн-Тайгага тыва-алтай чаңчыл хүннери болуп турда, А. Адаров, С. Манитов, А. Самунов олар мени: «Сени билип алыры чиик-тир» дишкилээнинде ужур-ла бар чүве.

«Чүнү үлежип чадап турар бис—кырывыста чаңгыс дээривисти, не болган чаңгыс черивисти бе? Тыва мээн төрээн черим болган!..—деп, 1945 чылдан бээр Тывага чурттап келген башкывыс М. А. Хадаханэ «Шынга» дүвүрел-биле бижээн. Республикага база-ла үр чыл ажылдап, чурттап келген чогаалчы, очулдурукчу С. В. Козлова ол-ла солунга «Улустарның найыралы дээш ажылдаар мен» деп чайгылыш чокка мелеглээн. Чаңгыс чер-чурттугларывыстың бо сарыылдыг кыйгы-кышкызынга уткуштур барып көрээлинер, хөй националдыг Тываның чону!

Мөңгүн-Тайганың кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң орус Кондрашова, хакас Сагаякова ышкаш эмчилер, орус Попков, удмурт Горбушин, хакас Таштандинов чижектиг хөй-хөй башкылар буянныг изин арттырган. Оранның төөгү, культура тураскаалдарын шинчилээринге суураглыг улуг эртемденнер Л. Потапов, А. Грач, алтай П. Каралткин, тыва И. У. Самбуу болгаш өскелер-даа улуг интернационалчы үлүүн кииргеннер. Школага баштай келгенимде, Маруся эмчи бистиң бажыңга, ыраал аайы-биле кожавыс болу берген. Кайгамчык чараш-даа, эрес-даа кыс турган чүве. Дайын чаа доозулган, аъш-чем, бараан аймааның ховары ынчаңгы көдээге безин билдиниг турган, эң-не ховар, чугула чүүлдерни чүгле карточка-биле алыр турган ийин. Маруся тоор эвес, доңурган аганак, бора торлаа эъдин садып алгаш, чаг, кулурга дүвү далааш борап, хаарып чипкеш, чигирлиг кара шайын аартап алгаш, бир аъттыг мунган, өскезин четкен келгилээр араттар-биле кады, эм-тан суккан, эгиннээр сумказын чүктепкеш, чалалгаже аалдар кезий хаптар. Мен ооң ыяжын тавылап, суун узуп, торлаазын чулуп, демир суугузун одап, бир-ле бажыңның ээзи дег экииргээн, дузааргаан турар мен. Маруся удатпаанда чуртунче чоруй барган, кыстың кайгамчык арын-шырайы, ортан илип алган каш орус сөстерим сагышта арткан. Сөөлзүредир Марусяның овур-хевири О. К. Сагаан-оолдуң «Найырал» деп чечен чугаазында чуруттунганын номчаан мен. Ачамның кызыгаар хайгыылчызы хакас Чичинин-биле, аъттың дедир талазындан мунуп чыткан геолог орус эр-биле чаптанчыг найыралы сагыжымда артып калган. Орус, тыва башкыларым Д. А. Попковтуң, С. С. Норбунуң ачызында сураглыг хакас эртемден Н. Ф. Катановтуң тыва дыл, аас чогаалын шинчилээн кайгамчык солун ажылы-биле эрте таныжар аас-кежиктиг болган мен. 70 чылдарның эгезинден бээр Мөңгүн-Тайганың чараш бойдус чурумалдыг даг-сыннары, хөлдери, хемчигештери хөй националдыг альпинистерниң, туристерниң доктаамал шуужар чери, ёзулуг-ла «Тываның Мекказы» апарган деп чугаалаар болза, шоолуг-ла хөөредиишкин болбас.

Амгы үеде Мугур-Аксындан электротехника, бухгалтер талазы-биле эртемниг Юрий, Любовь Прокудичнерниң, шагдаа, башкы албан-хүлээлгелиг Александр, Чыдыймаа Салчактарның холушкак өг-бүлелери үндезин чурттакчылар-биле үр, демниг ажылдап, чурттап турар. Сөөлгү адааным тыва оол, бурят кыс уругларының үш дылга өөредип, кижизидип турары солун. Районнуң шериг комиссариадында украин В. Попадюк, казах Булат түс-түс коллективтерде шериг насылыг оолдар-биле ажылды кескүзү-биле чорудуп, кызыгаар хайгыылчылары «Зарница» оюнну школачылар-биле солун эрттирип чаңчыга бергеннер. Керээ ёзугаар районнуң совхоз бүдүрүлгe, тудуг организацияларында, кооперативтерде, Мугур-Аксынче доруп-бо оруктаан өөрүктүң тудуунда орус, украин, грузин, армян, дагестан, хакас, тыва кижилер эл-хол болуп ажылдап турар. Ынчалза-даа чер-чурт эдалаар, төрел-таныш барымдаалаар, бөлүглежир чорук районда чок деп болбас.

Салчак МОЛДУРГА.
Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, районда национал харылзаалар талазы-биле комиссияның даргазы.

ҮЕНИҢ ТЕВИИ-БИЛЕ

Мен бодаарымга, бистиң национал тыва уран чүүл, культуравыс, чаңчыл-ёзулал, чүдүлге-сүзүглелдеривис эде тургустунуушкун, демократчыдылга, ажык-чарның ачызында сөөлгү үш-дөрт чылдардан бээр шапкыны-биле эттинип-чазалып, катап төрүттүнүп, сайзырап эгелеп олурар.

Сактып көрээлинер. Тываның, тыва чоннуң дугайында даштыкы чурттар, чоннар хамаанчок, Совет Эвилелиниң безин улустары колдуунда чүнү-даа билбес турган-не болгай. Билзе-даа, тыва чон дугайында оларның билиии: ядыы-түреңги, боттарының бижик-билии-даа, национал уран чүүл, культуразы-даа, чаңчыл-ёзулал, чүдүлге-сүзүглелдери-даа чок чон турган кылдыр билдинип, оларның чурттап, хөгжүп, сайзыраары чүгле Совет Эвилелинге киргениниң ачызы... дээр хээнүг чыгыы турган.

Ийе, шынап-ла, хөй националдыг совет улус-биле кады Тыва экономика, культура, уран чүүл, литература талазы-биле улуг-улуг чедиишкиннерни чедип алганынга маргылдаа чок. Ынчалза-даа уран чүүл, культура чаңчыл-ёзулалдар... чаңгыс талалай, ниитижиди, өрүңчүлүг болгаш европажыы хөгжүп турган-дыр. А бодувустуң национал тыва идик-хеп, эт-сеп, хөгжүм, культуравыс, уран чүүлүвүс, аас чогаалывыс, чаңчыл-ёзулалдарывыс, чүдүлге-сүзүглелдеривис, аажы-чаң, мөзү-бүдүжүвүстү... безин эртиниң артынчызы кылдыр кудуу көрүп чораащ, ол бүгүнү мырыңай уттуп, чиигериивистиң кырынга келген турган-дыр бис.

Сөөлгү чылдардан бээр национал идик-хевивис кедеринден ыяттпас, аъш-чемивис дааскилерни кылып чиириивистен чөскиммес апарган бис: хөгжүм, самызывысты, национал оюннарывысты ойнап, эт-севивис, эдилел, херекселдеривис катап кылып, эдилеп, ажыглап, чаңчыл-ёзулалдарывыс, чүдүлге-сүзүглелдеривис... безин кыдып, сагыш эгелеп тур бис!.. Ынчаңгаш национал арынныывыс, мөзү-бүдүжүвүс болгаш чоргааралывыс безин өттүп, көдүрлүп-даа турар апарган!

Амгы чаа үе-шагның тевии-биле бо бүгүже чон бодуу-даа, чамдык эртем-методиктиг төп ышкаш черлер-даа кичээнгей, сагыш салып эгелей бээрге, бистиң тыва улус кайы хире национал культура, уран чүүлдүг, чаңчыл-ёзулалдарлыг, чүдүлге-сүзүглелдиг, идик-хептиг, эт-септиг, уран талантылыг, үс-шевер чон чораан-дыр деп чүвени өске улус-даа эскерип эгелей берди.

Мен бодаарымга, бо бүгүнү дииргизип, чүшкүрүп үндүрериңге эртем-методиктиг төп улуг салдар, рольдуг болган. Шынап-ла, сөөлгү чылдарда ол төп тыва национал уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге элээн хөй болгаш чугула конкурстарны, фестивальдарны, көрүлделерни, массалыг байырлал-ёзулалдарны, семинарларны, делгелгелерни өске чогаадыкчы эвилелдер-биле демнежип организастап, удуртуп баштап эрттиргилээн. Оларның чүгле чамдык эч чугулаларын сактып, адап-даа көрээликер: районнарның болгаш республиканың чыл бүрүде бот-тывынгыр уран чүүл көрүлделери: хөөмей, фольклор, национал хөгжүм херекселдериниң, эстрада, шии, ыры, танцы коллективтериниң, ансамбльдериниң фестивальдары, конкурстары, көрүлделери: бот-тывынгыр композиторларның семинарлары, концерттери дээш оон-даа өске.

Түңнелинде район бүрүзүнге янзы-бүрү жанрларның бөлгүмнери, ансамбльдери тургустунуп, бот-тывынгыр уран чүүл сайзыралды ап, чонунуң культурлуг дыштанылгазынга бараан болуп турар: моон ужун «Саян», «Аян», «Тыва» чергелиг республика эвилел ужуражылгалыг ансамбльдерге чаа-чаа талантылыг артистер немежип, хөй-аъттыг чаа-чаа программаларны тургузуп, оон-биле тыва чоннуң ат-алдарын улуг совет чуртувуска болгаш даштыкыга-даа алдаржыдып, делгередип турарлар.

ССРЭ-ниң Күрүне циригиниң составында ССРЭ-ниң улустуң артизи, Владимир Базыр-оолович Оскал-оолдуң бөлүү хөй чылдарда ажылдап, чуртка, делегейге Тываның ат-алдарын көдүрүп чоруурунга чоргаарланыр бис. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Клара Данчай-оолдуң бөлүү база тускайлан чедиишкинниг ажылдап чоруур. Сайын-Хөө Намчылак бодунуң ховар талантызы-биле амгы үеде даштыкы көрүкчүлерни магададып чоруп турар. РСФСР-ниң алдарлыг артизи Күжүгет Балданович Хензиг-оолдуң өөредип, тургузуп кааны аныяк цирк артистери база чедиишкинниг ойнап эгелей бергеннер. А чонар-даштан уран чараш дүрзүлер, композициялар кылыр шеверлеривистиң ат-алдары база делегейни дескинип чоруп турар. Ол бүгүге тыва чон амыравас, чоргааравас аргажок.

Эрткен чылдың декабрь 4-те «Шын» солунга Сергей Байырның республикада культура амыдыралында чедер-четпес чүүлдер дугайында хөрээн өйүп чоруур бодалдарын илередип бижээн чугула ажык чагаазынче культура ажылдакчылары, удуртур баштаар органнар болгаш Тываның чону болур-чогууру-биле кичээнгей салыры чугула деп санаар мен. Ол чүүлдү декабрь 14-түң ол-ла солунунга культура ажылдакчыларының хоочуннары А. Панов, М. Оюн, Л. Артына олар деткивишаан, боттарының үнелиг санал-оналдарын база илергейлээннер. Мен кайы-даа авторларның культура ажылының талазы-биле чамдык дүвүрелдерин үлешпишаан, кайы-даа чүүлде көдүрүп, чугаалап турар боттуг саналдарны деткип турар мен. 20 ажыг ажылдакчылардан тургустунган удуртуп чагырар стильдиг Культура министерствозун, бир-тээ, оон ам херээ чок апар чыдаар чүве болганда, ону шуут дүжүрүп кааптканы дээре эвес-пе?

Хуумда, оон орнунга Министрлер Чөвүлелиниң чанынга культура болгаш уран чүүл талазы-биле комитет тургусса чүл деп саналды деткиксеп турар мен. Оон чанынга культура болгаш уран чүүл чөвүлели тургузар дээни база демократчы эки санал болуп турар. Бир-тээ, ындыг апаар болза, мен бодаарымга, районнар Советтериниң чанынга база бичии-даа бол, ол хевирлиг чөвүлелдер тургузар болза эки хире. Уран чүүл, культура талазы-биле комитетке болгаш чөвүлелдерге доктаамал ажылдаар шалыңныг-даа, чөвүлелдиң чыыш, хуралдарының үезинде киржир эргелиг шалың чок-даа ажылдакчыларны депшидип болур-ла болгай. Ол ышкаш республиканың культура органнарын материалдыг баазалар, оран-сава, эт-херекселдер-биле хандырар, а культура ажылдакчыларын чурттаар бажың-балгат болгаш акша-шалыңының байдалдарынче кичээнгей салыр үе келген деп бодаар мен.

Моон-биле чергелештир эртем-методиктиг төп деп чүвениң кончуг узун, адап, сактып аары безин берге, узун адын солуп, бөдүүнчүлүп, кыска, билдингир кылдыр адап, оон эрги адын эгитсе деп саналдыг мен. Чүге дээрге бир талазында, ону республиканың улусчу чогаадылга бажыңы (азы төвү) деп адаарга, ол бодунуң алыс утка-шынарынга болгаш ажыл-чорудулгазынга-даа аажок дүгжүп турар байдалдыг. Өске талазында, ол төп кандыг эртем ажылдары: монографиялар, диссертациялар, ажылдыышкыннар кылып турарыл. ынчаш? А бир эвес ындыг ажылдар бар-даа чүве болза, ону эртем-шинчилел институдунга кожуп кагза, чидириг болур бе?

А чогум бо төп, мен бодаарымга, кылып турары улусчу чогаадылга коллективтеринге (эртемге үндезилеттинген болбайн аан) методиктиг, организастыг, материалдыг болгаш уштап баштап, дуза кадар талазы-биле эки ажылдаарын уламчылаары чугула деп санаар мен.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ.

ӨГ-БҮЛЕ БОЛГАШ КОМПЕНСАЦИЯ

Бичии уругларга компенсация төлевирлерин (карылга дуглаар немелде төлевирлерни) доктаадып тургузар дугайында чүүлдү «Үүрмектеп садар өртектер реформазының болгаш чоннуң социал камгалалының дугайында» ССРЭ Президентизиниң Чарлыында болгаш ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң доктаалында тодаргай айыткан. ССРЭ-ниң херээженнер, өг-бүлелер, иелер болгаш бичии чаштар камгалалының херектериниң талазы-биле эргелелдиң начальниги, Күш-ажыл күркомунуң даргазының оралакчызы Л. Ф. БЕЗЛЕПКИН бо айтырыгга хамаарыштыр СЭТА-ның корреспондентизинге тайылбыр берген.

— Назы четпээн уругларлыг өг-бүлелерге акша-херекселлерни тодаргай тыпсырының дузазы-биле компенсация хемчеглерин боттандырып, бичии уругларга херектиг барааннар өртектериниң бедээн түңнелинде чоннуң карылгазын бүрүн дуглаарын онзалап демдеглээр бодаан мен. Элээн каш угланыышкыннар айыы-биле компенсацияларны тыпсыр.

Бирээде, амгы күштүг хоойлужудулга ёзугаар пособие алыр эргелиг өг-бүлелерге пособиелерниң дараазында чаа бетики хемчээлдерин доктааткан. Чижээ, чаш уруг төрүттүнгенде хары угла бээр пособиениң түңү ам 250 рубль болур. Бир чыл ажыл стажтыг (18 хар назы четпээн херээженнерге стаж хамаарышпас) болгаш ажылдап турар иелерге, а ол ышкаш бүдүрүлгеден дашкаар өөренип турар иелерге ай санында 110 рубль пособиени бичии уруу бүдүн чартык хар четкиже тыпсыр. Ийи болгаш оон-даа хөй уруглар төрүттүнгенде, пособиени уруг бүрүзүнге хамаарыштыр тыпсырын онзалап айтыр херек. Хуусаалыг шериг албанныгларының уругларынга, хайгааралга (азырал-хайгааралга) алдынган уругларга, бот-иелерге (бот иелерниң, бот-адаларның) уругларынга, СПИД деп аарыгның халдавырынга таварышкан уругларга пособиениң түңү база ындыг.

Бичии уруглары 6 дан 18 хар чедир назылыг болгуже чедир бот-иелерге, уруг азыралын төлээринден ада-иези ойталаан уругларга ай санында тыпсыр пособиениң хемчээлин 90 рубль кылдыр доктааткан. Чыл чедир ажыл стажы чок болгаш ажылдап турар иелерге, а ол ышкаш ажылдавайн турар иелерге бичии уруу бүдүн чартык хар четкиже чедир ай санында 80 рубль хемчээлдиг пособиени бээр. Адаккы шалыңның 4 катап хемчээлинден нииити орулгазы ажыг эвес, тодаргайлаарга, ол орулга өг-бүле кежигүнүнге онаштыр 280 рубльден хөй эвес өг-бүлеге бичии уруглар 1.5 хардан 6 хар чедир үеде ындыг түңнүг пособиени база тыпсыр.

Ийиги угланыышкын — бичии уругларынга хамаарыштыр пенсия ап турар өг-бүлелерге немей төлевирлер. Ук пенсиялар —азыралыкчызындан чарылганы дээш база инвалид уругларга социал пенсиялар. Ындыг пенсияларга ай санында 65 рубльди немээри көрдүнген. Чижээ, инвалид уруглар 16 хар четкиже оларга ай санында ам 135 рубль хемчээлдиг пенсияны бээр. Азыралыкчызындан чарылганы дээш элээн каш уругларга онаашпыр пенсияны тывыскан турган болза, карылга дуглаар немелде төлевирниң үстүнде айыттынган хемчээли-биле бичии уруг бүрүзүнге тыпсыр. Адазындан, иезинден чарылгаш, шуут өскүс арткан уругларга ындыг пенсияны моон соңгаар ийи дакпыр, тодаргайлаарга, ай санында 135 рубль хемчээлдиг кылдыр тыпсыр.

Үште, социал хандырылганың амгы күштүг системазының ёзугаар пособиени азы пенсияны албайн турар уругларга 16 хар чедир (стипендия чокка өөренип турарларга — 18 харга чедир) ай санында 40 рубль хемчээлдиг төлевирни доктааткан. Нииити орулгазы өг-бүле кежигүнүнге онаштыр адаккы шалыңның дөрт дакпыр хемчээлинден ажыг эвес өг-бүлелерниң ажы-төлүнге ол төлевирни тыпсыр.

Оон ыңай бичии уругларга херектиг барааннарга немей акша бериишкиниң соксатканы-биле холбаштыр 18 хар чедир назылыг уругларлыг өг-бүлелерге чыл санында карылга дуглаар тодаргай немей төлевирни доктааткан: 6 хар чедир назылыг уругларга—200 рубльден эвээш эвес; 6-дан 13 хар чедир назылыг уругларга 240-тан эвээш эвес; 13-тен 18 харга чедир уругларга 280 рубльден эвээш эвес.

Бо төлевирлер болза шалыңның адаккы деңнелиниң дөрт дакпыр хемчээлинден нииити орулгазы кижи бүрүзүнге онаштыр ажыг эвес өг-бүлелерде уругларга хамаарыштыр дээрзин немей тайылбырлаары чугула.

— Карылга дуглаар төлевирлерни (компенсацияларны) бичии уругларга тыпсырын канчаар организастаарыл?

— Пособиени ап турарларга баш бурунгаар доктааттынган чурум ёзугаар ук пособиелерни улгаттырган хемчээлдерлиг кылдыр тыпсыр. Ынчаарга пособие ап турар өг-бүлелерге карылга дуглаар немелде төлевирни (1991 чылдың апрель айның) баш бурунгаар —март 20-ден тыпсып эгелээри көрдүнген. А хемчээлин бедиткен пособиелерни майдан эгелеп бээр.

Социал хандырылганың ам күштүг системазын ёзугаар пособие болгаш пенсия албайн турар уругларга оларның херектиг барааннарының өртээ улгатканы-биле холбаштыр чыл санында карылга дуглаар бүдүн немелде төлевирлерни тыпсырын иезиниң азы адазының кол ажылдап турар черин дамчыштыр боттандырарын сүмелээн. Ада-иези азы оларны солаан кижилер бир эвес ажылдавайн турар таварылгада карылга дуглаар төлевирни, ада-иезиниң чурттап турар чериниң аайы-биле социал хандырылга органнары тыпсыр.

Пенсия болгаш пособие албайн турар уругларга карылга дуглаарының апрельде немей төлевирин баш бурунгаар март 20-ден эгелеп тыпсыры көрдүнген. А бичии уруглар барааннарының өртээ аартааны-биле холбаштыр чыл санында тыпсыр карылга дуглаар төлевирлерни (компенсацияларны) деп хемчээлдиг кылдыр квартал санында үзүктеп тыпсырын сүмелээн. Чижээ, ийиги кварталда тыпсыр үжүрлүг ол төлевирни дараазында хемчээлге бо чылдың апрельде тыпсып болур ийик: 6 хар чедир назылыг уругларга — 60 рубль, 13-тен 18 хар чедир назылыгларга—70 рубль.

— Карылга дуглаар төлевирлерни тыпсыр кылдыр шиитпирлээринге кандыг документилер негеттинерил?

— Карылга дуглаар төлевирлерни тыпсыр дугайында шиитпирлерни бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның администрациязы, а ада-иези ажылдавайн турар уругларга — социал хандырылга киллизи адазының, иезиниң азы оларны солаан кижиниң билдириишкининиң ёзугаар хүлээп алыр. Билдириишкинге кожар документилер: бичии уругнуң төрүттүнген дугайында херечилели, оон чурттап турар чериниден шынзылга, дээди өөредилге черлериниң, техникумнарның, профтехучилищелериниң суртуулдарынга — олар стипендия албайн турар дугайында ук өөредилге черлериниң шынзылгалары, а эргежок чугула болган таварылгада -- өг-бүлениң мурнуку чылда орулгазының дугайында документилер.

Ынчаарга бичии уруглар, элээдилер амгы күштүг хоойлужудулгада көрдүнген пособиени, пенсияны, стипендияны албайн турарын, күрүнениң долу хандырылгазынга кирбээнин билдириишкинге айтыры чугула.

Ынчалзажок карылга дуглаарының баштайгы төлевирин немелде документилер чокка тыпсыр болгаш эргежок чугула болган таварылгада дараазында катап эде санаашкынны кылыр.

ЧЕДЕР ХӨЛДҮҢ САЛЫМ-ХУУЗУНУҢ ДУГАЙЫНДА

Чеже-чеже кижилерни аарыг-човуландан эмневеди дээр! Караамга көзүлдүр-ле чартык чүс чыл иштинде эштип, хемелеп чорааным терең суг кадарының кырында келди. Ооң дугайында хөй-ле чогаалдар бижиттингенин бодап ор мен.

Ол хөлдүң чемгерикчилери Чедер суу биле Оңгача-ла болгай. Ажаа эм шынарны олар берип чорду. Ам-даа берип турар. Хурал-суглаага шаам-биле бажын камгалаалы деп саналдап келдим. Өске-даа улус ындыг күзелдерин илередип турду. Таптаашкын үезинде ол бүгүнү кым-даа херекке албады. Амгы үеде хөлдүң суу мурнукузундан эвээжээн. Ынчанмайн канчаар: ооң үнүп чыдар бажын мал-маган сүзүп турда-аан.

Чедерниң тейлер арызынга магалыг-ла көк, шык сиген үнүп турду. Хар эрири билек, курорттуң буга аштакчылары үргүлчү аштап, септеп турган. Оларның ачызында «Чедер» курортунга тараан ыяштар-даа, оът-сиген-даа сагланнаар турду. Суггаттыг хайыраан ол сиген шөлдерин! Ынчангаш Чедер суу ажыглаттынмайн барганы ол-дур. Оңгача элбек суглуг. Алыс чери элезиниң болгаш Чедер-биле улашпаза-даа, чер ддаа-биле Чедер суунга каттыжып турганы чадавас. Суг хөлбээ тургузар дээш та чеже акшаны октаан! Суг черже кире берген. Кандыг-даа ажык чок, үрегдекчи чоруктуң түннели ол-дур деп бодап чоруур мен.

Ооң орнунга Оңгача суун бетон бугажыгаш дамчыштыр бадырганы. Чедерниң суг үнүп турар бажының адаанче тудуштуруушкаш, курорттуң эрги буганын аштап, септеп, суг үнүн арыглапса, ам бир түннелге чедирери чугаажок. Ийе, хөлдү дескиндир кудуктар казып турар. Олче та чеже акша октап турар чүве! Ооң орнунга ол чайгаар аккан сугларны ажыглаза, чарыгдал-даа эвээш, ажык-даа улуг эвеспе? Кудуктан алган суглар минералдыг болгаш тараан ыяштарга багай салдарлыг. Суттарарга-даа, хайыраан ыяштар курган калгаш. Чедер хөлдүң салым-хуузунуң, ооң моон соңгаарты артар-артпазының дугайында кандыг шиитпир үнгенин солун дамчыштыр чедирзе боор деп идегедим.

Эрежен ТЕЖИТ.
Кызыл район.

ШЫННЫЫ-БИЛЕ ҮНЕЛЭЭР

70 Тывага улусчу революцияның чылы

Ооң дугайында парлалга арыннарынга-даа, массалыг информация чепсектериниң чугаа-соодунга-даа мынчага чедир чырытпайн турар, ол хамаанчок чаңгыс чер-чурттуглары, ында кедээ Совет, партком, райоңнуң шериг комиссарлары, райкүүском дүш-түлүнге-даа какпайн турар.

Бодунуң үезинде Тыва Арат Республиканың шериг талазы-биле камгалашыр күчүзүн быжыглаарынга, чаа салгалды шериг херээнге өөредиринге Тыва автономнуг областың шериг комиссары турган. Тываның шеригин ушкарып башкарып белеткээринге биче эвес үлүг-хуузун киирип чораан. Ол кымыл?

Чаа-Хөл бажынга чурттап чораан Чөвек Монгуш деп аңчы ашакты улус ат-шоладын-даа адавас, анаа-ла Коданчы дээр турган. 1911 чылда ооң өг-бүлезинге оол уруг төрүттүнген. Оозу ээр дергизинден туттунуптар, ээнгиден тептиниптер апаргаш, адазын эдерип, аңнаар, дузактаар, адар-боолаар эрес эр боор өзүп-доругуп келген.

Сувак он сес хар четпээнде. Чаа-Хөлдүң Ооругда кежит аксынга кырган адазының өө өрттенип калган. Кырганнар кидис өө-биле кады «кызыл-дустай» берген. Сөөлүнде ол чуртту улус «Өртен-чурт» деп адай берген. Ол үеде Сувак өөнге турбаан чүве-дир. Өскүс арткаш, өглер кезип чоруп турган. амыдыраарының аргазын бодап, бир-ле чүвеге өөренип алырын ол күзеп чораан.

1930 чылдың чайынында эжи Мактар-биле дугуржул алгаш, Чаа-Хөлден Хем-Белдиринче аъттыг чоруупкан. Кызылга келирге, чаа тыва бижик өөренир сургуулдар чыып турган. Эжи Мактар ийи ай хуусаалыг тыва бижик сургуулунга өөренип кирген. Сувак шериг черинге өөренир күзелин илереткеш, эжиниң аъды-хөлүн ап алгаш, чана берген.

Ийи ай билдиртпейн эрте берген. Мактар чедип келгеш, тыва бижикке улус өөредип кыштаан. Эжишкилер 1931 чылдың чайынында Ак-Туруг сумузунуң даргазы Күдер-Хаа Монгушка Чөөн-Хемчиктиң кожуун черинден ийи кижини шериг черинче чорудар бижик келгенин дыңнааш чеде бергеннер. Ынчан Ак-Туруг сумузу Чөөн-Хемчик кожуунга хамааржыр турган.

Чадаанага чедип келирге. Тываның революсчу шеригиниң хүрээлелинге хүлээп алган. Сувак Монгуш шеригиниң сагылга-чурумун болгаш өөредилгезин шиңгээдип ап, биче сержант дужаалдыг апарган. Анаа салбыр командири эргени тывыскан.

Шеригниң сагылга-чурумунга, өөредилгезинге шылгарааннарны Тамбовтуң шериг өөредилге чериниң командирлер школазынче чоруткан. Оларның аразынга Сувак Монгуш база кирген. Өөредилгени чедиишкинниг дооскаш, ТАР-ның революсчу шеригиниң аъттыг шериг полугунга эскадрон командирлеп, ооң соонда штаб начальнигиниң албан-хүлээлгезин эрттирип турган.

Революсчу шеригниң командылал составындан шериг херээнге шылгарааны дээш. 1939 чылда Сувак Монгуш биле Семён Севээнни Москваның шериг академиязынче өөредип чоруткан. Анаа өөренип турда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Фашистерниң халдаашкынындан Москва хоорайны камгалаарынга өөренип турган эш-өөрү-биле кады үлүүн киирип, дүн-хүн чок дайыллажып турган.

1943 чылда академияны дооскаш келирге, Сувак Монгушту ТАР-ның Шериг ламызының сайыдынга, а Семён Севээнни Республика орденниг аъттыг шериг полугунуң командиринге томуйлаан. Ол үеде аъттыг шериг полугунга Балдан Лопсан штаб начальниги турган. Мен штабка секретарьлап турдум. Ынчангаш Сувак Монгушту кончуг эки билир мен. Ол амыдыралының хөй кезиин шериг хүрээлелинге бараалгаткан. Солдаттан сайыт чедир, анаа дайынчыдан полковник чедир берге оруктарны эрткен. Ооң амыдыралы Тываның төөгүзү-биле быжыг холбаалыг.

Тыва Совет Эвилелинге каттышканда, ТАР-ның шериин Кызыл Армияның составынга хүлээдип бээринге болгаш оон-даа өске шеригжи чаартылгалар кылырынга Монгуш Сувактың киирген үлүг-хуузу улуг. Шеригни каттыштырган соонда, Тыва автономнуг областың шериг комиссары албан-хүлээлгезин уламчылаан.

Бир эвес Тывага сталинчи репрессияларның коргунчуг аспаа, партия талазы-биле кызыгышкыннарның кара хөлегези турбаан болза, ол генерал эргени алгаш. шериг талазы-биле пенсияже үнген турар ийик. Ооң шеригге албан эрттирген стажы 22 чыл. Чижек, бежен чылдарның репрессиялары ону база оюп эртпээн. Айыыл чок черниң ыйыгышкыны-биле 1952 чылда партия обкомунуң бюрозу ону кежигүнден үндүргеш. тудуп бажынаар деп барган. Сувак бодунуң буруу чогун ылап билир болгаш, ол-ла дүне Москваже чорупкан. «Москвага баарымга, мээн херээм Төп Комитетте ам-даа келбээн болган. Ону манап, одакчылап ажылдап турган мен» деп, соонда чугаалаар кижи чораан. Кажан ук херек чедип келирге, Төп Комитет болгаш Контроль Комитеди ону актыг деп шиитпирлээн. Ынчангаш шынныг херек тиилээн, партия кежигүнү болуп, бүгү назыда артарын ооң быжыг туружу ажып шыдаан. Ол 1953 чылда шериг хүрээлелинден халашкан.

Шеригден халашкан соонда Бай-Тайга, Чаа-Хөл районнарга партия, совет ажылдарынга ажылдап чораан. Сөөлүнде Ак-Туругга склад эргелекчилеп, инек кадарып ажылдап чораш, күш-ажыл талазы-биле пенсияже үнду ийин. Пенсиялай бергеш-даа, күш-ажылды кагбады. Сөөлүнде Кара-Хемде инвалидтер бажыңынга тургаш, түр шөлээлеп алгаш, төрээн чери Ак-Туругга дөргүл-төрели, чону-биле ужурашкаш, ооң хенертен мөчүп калды.

Сувак Монгуш чамдык улус ышкаш даргазырак, дужаалзырак сеткил элилеп чорбаан. Ол ёзулуг-ла бедүүн болгаш биче сеткилдиг чораан кижи. Улугларны улуг дээр, бичиилерни бичии дээр, хүндүлээчел, бүгү назынында шериг кижи чораан болгаш, дужааларлы-биле-даа «эжим» деп сестү ажыглап чугаалажыр. Ол сөс анаа дыка-ла эргим болуп арткан боор он. Ооң орус кадайындан бир оглу бар чүве. Соңгаар бир хоорайда база шериг дужаалдыг албан эрттирип чоруур деп дыңнаан мен. Сувак өлген соонда, орус кадайы Тывага келгеш. республиканың шериг комиссариадындан болгаш Министрлер Чөвүлелинден Сувакка хамаарыштыр бүгү чүүлдерге чингелделиг болур документилерни чыып алгаш чорүй барган дээр чораан. Ол кадай ам бистиң эравыста чок болгай аан. Ынчангаш сураглыг мындыг өгбевис кижиниң оода-ла 80 харлаан юбилейинде безин ыыт чок олуруп каарывыс хомудалчыг-дыр.

Монгуштарның Чөвек оглу Сувак хаваң чылдың (1911) чеди айның 20-де төрүттүнгеш, күске чылдың (1984) беш айның 18-те мөчээн. Араттың революсчу шериин чедиишкинниг уштап-баштап, фронтуже белек чорударынга, эки туралыларны белеткеп аъткарарынга улуг ачы-хавыязы дээш ону дайынчы Кызыл Сылдыс, ТАР-ның Республика, Ада-чурт дайыны орденниң бирги чергези, Күш-ажылдың республика орденнери-биле болгаш он ажыг медальдар-биле шаңнаан.

Ак-Туруг суурнуң төвүнде стадионну ооң ады-биле адаан. Анаа районнардан, суурлардан келген спортчулар полковник Сувакка тураскааткан маргылдааларны эрттирип турары өөрүнчүг. Кедээ Совет чон хуралынга суурнуң бир кудумчузун ооң ады-биле адаар кылдыр шиитпирни хүлээп алырын күзээр-дир мен.

Базыр-Сады МОНГУШ.
Улуг-Хем район.

Солунун

АФРИКАГА ИЛИИР САДЫП...

—Бо-ла болгай, бисте база чедип келдилер—деп, Зимбабве Республиказа ССРЭ-ниң элчини Юрий Шкалов чугаалай-дыр. Африкада аас-кежик дилеп чеде берген совет хамаатылар дугайын ынча дээни ол.—Хөй янзы чаагай кежиктер аазап турар кажар овуулуннугларга алыспас кылдыр улуска тайылбыр кылбас болза хоржок-тур ийин.

Шынап-ла, сөөлгү үеде чамдык совет солуннарга даштыкыга ажылдаары-биле чоруур документилер кылып турарының дугайында чарлалдар көстүп келген. Оларның арызында Африканың мурнуу чүгү дээн ышкаш онзагай солун черлер база бар. Ооң түннелинде хөлүн эттир бүзүрээчел кижилер мында көстүп келген, олар эвээш эвес акшаны чарыгдаан, ынчалзажок өске чуртта кепеек безин чок, паспортунда ур эвес туристээр деп демдеглелдиг олуруп арткаңнар. Ийет, акша кайын-на пальмалар бүрүзү ышкаш ыяшта үнүп турар боор. Бээнни черже-даа чигеш база-ла тодар эвес сен. Бодунуң үезинде: «Африкаже, уруглар, аян-чорук кылбанар...» деп сагындырып турган шүлүкчү база-ла ханы көрүп турган ышкаш — Мурнуу Африка Республикада-даа, Зимбабведе-даа миллион-миллион ажыл чоктар, оларның иштинде ак кештиг хамаатылар бар болгай. А чогум оода чадаарда чаңгыс-даа чыл иштинде анаа чурттаар дээр болза, аттаарлыг фирманың магадылалы херек.

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстан элээн тывынгыр кижилер өөренген чаңы-биле баштай-ла бээзарже хөлчырлар, анаа совет элчиниң азы электри плитазын ажыктыг кылдыр саарывыдып болур, ооң соонда барык чажыт байдалга чурттап эгелээр. Чамдык совет херээжен хамаатылар дүнеки клубтарга «москва самыы» теп, ол черниң кижилерин күзелдин-биле хөглеэп турарлар.

Шыгжамыры эвээш, тывынгыр эвестер совет консулду амыратпастар: «Чанайн, дузалап көрүңер!»

—Чурттан үнериниң чурумунуң дугайында ССРЭ хоойлузун хүлээп алган соонда, даштыкыга, ооң иштинде Африкага ажылдаксаар кижилер эвээш эвес болур боор—деп, консул Юрий Смольский чугаалап орду.—Ында багай чүү боор, боттары-даа ажылдап ап болур, бүдер болза, ээп келгеш, чуртунга валюта-даа эккээр. Багай чүве чүү дээрге олча-ажык сүрүп чоруур кижилер совет хуу бизнестиң адын баксырадыр болза кончуг.

Африканың хаарып турар изиинде ажыл дилеп, бир-ийи неделя маннашкан совет хамаатылар консул кирлиинеге кээп-ле турар.

—Американнар бодунуң улузун черге кагбас, дузалап, харын-даа акша берип турар ышкажыл—деп, төрээн чуртунга хөөрем чарлалга мегелеткен кижи изиглелип тур.

—Ынчалза-даа ооң соонда АКШ-тың хамаатылары күрүнеге бүгү чарыгдалдарын дедир эгидип турар—деп консул барымдаалыг тайылбырлады.—Силер ынчап болур силер бе? Валюта акша-биле эгидер болдур ийин, а?

Чок, ынчап шыдавас бис дижирлер. Чоокта чаа найысылал аэропортунга ужурашканым совхамааты база ынча дээр болчук. Харареге ужуп келген, ооң улаштыр МАР-же баар бодап турар. Йоханнесбург чедер билет садар акшазы чок, чөпшээрели база, а ол чокта самолетка олуртур эвес. Москвага ону анаа чугаалаваан нар, чүгле МАР-та херек кырында чок фирма-биле чарган чүве дээн меге керээни ол садып алган. А ооң өртээ мыңныг-ла чиик эвес турган боор ийин.

Андрей ДУБРОВСКИЙ.
(Чаа медээлер агентилели)
Хараре.

Сөөлгү шакта

НЬЮ-ЙОРК

Лондонда чөвүлел хуралда келген улуг үлетпүрлүг кол чеди чурттуң удуртукчуларының арызында Совет Эвилелинге дуза көргүзер талазы-биле шоолуг маргылдаа чок. Ындыг бодалды Великобританияның даштыкы херектер база дем-каттыжылганың херектериниң талазы-биле министри Дуглас Хэрд Эй-Би-Си телекомпанияга берген интервьюаунга чугаалаан.

Чөвүлел хуралдың киржикчилери Совет Эвилелинге сан-хөө талазы-биле улуг дуза көргүзерин бодавайн турар деп. ол демдеглээн. Ооң-биле кады британ министр мынча дээн: «Совет Эвилелинде реформаларга деткимче бериксеп турар бис, улуг хемчээлдиг техниктиг дузаламчыны берип болур, чүгле баштай экономиктиг реформаларның планы ажылдап кылдынган болгаш амыдыралга боттаныш эгелээн турар ужурлуг».

БЕЛГРАД

Словенияда байдал нарын болуп артпышаан, республика удуртулгазының хүлээп алган шиитпирлери анаа идиг берип турар. Любляна болган парлалга конференциязынга бешки шериг облазының командылалының төлээлекчилери ынча деп чугаалааннар, ол командылалдың шериглери Словенияның девискээринде туруп турар.

Югославияның улусчу армиязының шериглери ЮСФР-ниң президиумунуң шиитпирлерин деткип турар, ол шиитпирлер хамаатылар дайынның болдурбазынче утланган болгаш югослав кризисти тайбың арга-биле шиитпирлээринге таарыжыр. Ынчалзажок Словенияның девискээр камгалалының болгаш иштики херектерниң республика органнарының отрядтары тайбың чаргаларының негелделерин хажыдып, Брион декларациязын болгаш ЮСФР-ниң президиумунуң доктаалын тоовайн турар.

КАИР

Ирактың ядролуг объектилерин хынап көөр дугайында КНО-нуң Айыыл чок чоруук чөвүлелиниң резолюциязын ооң чурту долузу-биле хүлээп ап, анаа хамаарышкан кандыг-даа негелделерни күүседиринге беленин Ирактың премьер-министри Саадун Хаммали медеглээн. Чогуур объектилерниң удуртукчуларынга айтырышкыннар бердинген чорук хыналданы кылырынга чиик болур деп, Багдадка болган парлалга конференциязынга министр демдеглээн.

ПРАГА

Ында АКШ-тың камгалал министриниң оралакчызы Дональд Этвуд баштаан шериг делегациязы чоруп турар. Американ эксперттер чехословак эксперттер-биле кады ЧСФР-ниң камгалал үлетпүрүнге конверсия чорударының аргаларын өөренип көөрлер. Конверсия үезинде ЧСФР-ниң үлетпүрүнге капитал салыышкыны кылып болгу дег АКШ-тың фирмаларының данзызын американ эксперттер тургузар.

КНО

Сальвадорга КНО-нуң хайгааракчылар албаның июль 26-да тургузар. КНО-нуң чиңгине секретарының төлээзи Надя Юнес ол дугайын дыңнаткан. Ындыг албанны тургузар дугайында шиитпирни бо чылдың май 20-де-ле хүлээп алган турган. Ооң кол сорулгазы болза Сальвадорнуң чазаа биле Фарабундо Марти аттыг Национал хосталга фронтузунуң арызында чедип алдынган бүгү-ле дугуржулгаларның күүселдезин хынаары болуп турар.

(СЭТА).

ДУЗАЛАЖЫП КӨРҮҢЕР

Чаа оъттуп. чай-даа келди, а бистиң Арыг-Үзүү суурнуң хуу инектер коданында мынчага чедир буга чок. Ындыг болганда келир чылын бызаалар-даа, сүт-даа чок болурувус ол ышкажыл. Ол дугайында кедээ Советке, совхозтуң профэвилел комитединге, ажыл-агыйның кол зоотехнигинге чугаалап, чедип пат болдувус. Кандыг-даа дуза чок. Ооң кадында бруцеллёзтуг инектер база илереттинген. Оларның бирээзи кодаңда чорбушаан, өске инектерге халдавырлыг аарыын чедирип болбайн канчаар.

Бир эвес силер бо айтырыгларны шиитпирлээринге дузалап шыдавас болзунарза, кая чедип, кымга хомудазывысса эки ирги?

Арыг-Үзүү суурнуң чурттакчылары Александр САНЧАЙ, Олег ДАРЖАЙ болгаш өскелер-даа.

ЭМ ОЪТТАР: ажыглалы болгаш камгалалы

Бойдустуң кайгамчык хайыразының бирээзи — эм оът-сигенниң үнези амгы үеде дендии улгаткан. Бо чылдың апрельде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Эм оъттарны, арга-арыгның чайгаар үнген кат-чиммизин, мөөгүлерин, пөш тооруун Тыва АССР-ниң девискээринге белеткээрин чурумчудар дугайында» доктаалды хүлээп алган болгай. Мааа чүгле эм оъттарга хамаарыштыр ап көрээлиңерем. Амгы үеде тургустунуп келген байдал бо айтырыгны комплекстиг шиитпирлээрин негеп турар. Бистиң республиканың иштинге ол чидиг айтырыгларның бирээзинге хамаарышпас аргажок.

Ам доктаалдың кол утказын кысказы-биле керээлиңер. Эм үнүштерни чыырын, белеткээрин «Фармация» бүдүрүлге каттыжыышкынының, арга-ыяш ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге, «Тыва аңныыр-тывыш» бүдүрүлге каттыжыышкыннарының республикада хереглекчилер ниитилелиниң доктааттынган план езугаар чорудары ол доктаалда көрдүнген.

Эм оъттарны чыып белеткээр талазы-биле керээни чурттакчы чон-биле чарарын база дугурушкан өртек-биле олардан садып алырын ыяш ажыл-агый каттыжыышкынынга, ооң районнарда салбырларынга чөпшээрээн. Ол черлер-биле керээ чарбаан кооперативтерге болгаш хууда кижилерге эм оъттарны чыыры болгаш анаа үндезилеп оъттан эм белеткээри хоруглуг. Керээни чарып алган белеткекчилерге (хууда кижилерге, бригадаларга) арга-арыг кирер тускай чөпшээрел (билетти) чүгле ыяш ажыл-агыйлары бээр. Хууда кижилер керээ езугаар эм оъттарны чыып, калыргаш, дугуржулга езугаар өртекке дужаап болур, а эм оъттарны хууда кижилер, кооперативтер садыглаарын ол доктаалда хоруп каан.

Хоорай болгаш район Советтериниң күүскомнары хамаатыларга, кооперативтерге эм оъттарны белеткээр дугайында чөпшээрел (патент) бээрин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалында хораан. Моон мурнунда берген чөпшээрелдерни күш чок болтурар. Эм оъттарны чоңга садыглаары-биле магазиннер азы салбырларны белеткекчи бүдүрүлгелер-биле кады ажыдарын практикалаарын күүскомнарга сүмелээн.

Эм үнүштерниң камгалалын, ажыглалын, оларның белеткелин, сайгарылгазын чурумчудары бүгү талалыг көөрү негеттинип турар чидиг айтырыг. Ону онза чугулалап көрүн соңгаарладып болбас апарган. Хүлээп алдынган доктаалдың күүселдези хамаарылгалыг организацияларның демниг хөделиринден хамааржыр. Арга-ыяш ажыл-агый каттыжыышкынының (кол лесничий Т. Х. Бараан), «Фармация» каттыжыышкынының (М. А. Эренчинова) талазындан бо айтырыгны шуудадыры-биле баштайгы базымнарны кылып, чамдык хемчеглерни ап эгелей бергенин демдеглээр апаар. Белеткекчилер-биле керээлерни чарып. эм оъттар чыырын организастаарын оралдажып турар. Каттыжыышкынның районнарда салбырлары база ынчаар ажылдап турар.

Эм оъттарны болбаазырадырынга, белеткээринге сонуургалдыг . черлерниң планнары, сорулгалары-биле таныжып, хурал-суглааларынга Т. Х. Бараан олуржуп, оларның-биле харылзаа тудуп, ажыктыг арга-сүмени берип турар. Толуя Ховалыгович Бараан менеджерлер белеткээр курстарга улуг төп хоорайларга ийи-даа удаа чораан. коммерция. рынок айтырыгларын билдилии-биле сайгарып шыдаар, шыырак специалист.

«Фармация» каттыжыышкыны 40 ажыг аңгы-аңгы эм оъттарның (хүлээп алырының дугуржулга өртектери-биле) данзызын тургускаш, керээде киирген. Хоорай, район аптекаларында планнарны база чедирген. Эм оъттарны чыырының хуусаазының, белеткээриниң, шыгжаарының чурумнарының дугайында тайылбырны ажылдап кылгаш, хөй кезек кылдыр парлааш, сонуургалдыг организацияларга тараткан. Аптека ажылдакчылары чыгган эм оъттарның бараан-анализин кылып, ооң шынарын тодараткаш ап турар.

Бо айтырыгны шиитпирлээринге Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитединиң киржилгези. ролю улуг болур ужурлуг. Тываның девискээринде эм үнүштерниң географиязы, оларның курлавыры таптыг тодараттынмаан. Оларны белеткээрин чурумчударынга ону дарый кылыры чугула. Кайын, кандыг оъттарны чеңжени белеткеп болурун тодараткаш, ону белеткекчилерге чедиргеш, негелдени шыгыралыры күзенчиг.

Ол ышкаш ховар эм оъттарга хамаарыштыр доктаалда көрдүнген болгай. Ховар эм оъттарның курлавырын камгалаар база кеңүдедир, оларның ажыглалынга контрольду күштелдирер сорулга-биле ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Кызыл дептерлеринде. Тыва АССР-ниң ховар болгаш чидип бар чыдар үнүштериниң дептеринде кирген эм оъттарны белеткээрин республиканың чазаа ол доктаалда айтып, хоруп каан.

Ам мааа чамдык чижектерден көрээлиңер.

Алдын-дазыл (радиола розовая. чоннуу-биле золотой корень дээр) ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Кызыл дептерлеринде кирип бижиттинген. Эм шынарының талазы-биле оргаадай (улуг-оът), женьшень-биле ол деңнежип турар. Ооң курлавырының талазы-биле Тыва — Сибирьде эң байлак черлерниң бирээзи турган. Сөөлгү үеде ол үнүш кончуг ховартаан. Ону казып тывары хоруглуг турбуже, ажык-кончаа сүрген кижилер чүнү хайыралаар боор, быжа бээр хуусаазын безин барымдаалавайн, казып алгаш, июльдуң 11-ниң хүнүнле базаарга алдын-дазылды садып турганын караам-биле көрдүм. Үнүш чечектелип каапкаш, үрезини быжып, дүшкен соонда чулук-

Медицина болгаш рынок

тар [illegible], эм шынары күштелгенде күзүн август-сентябрь айларда эм дазылдарны казарын улусчу медицина сүмелеп турар. Бо эм үнүштү шыгы камгалавас болза, республика девискээринге ол шуут чок болуп, чилер четкен.

Ооң-биле чергелештир сыын оъду (маралий корень. левзея). шеңне. артыш дээн ышкаш үнелиг оъттарывыс кайы хамаанчокка чыып, тепчеглеп, садыглап келгениниң ховартааны эскертинмес аргажок. Ол оъттар район бүдүзүнүң девискээринге элбээ-биле үнүп турган болгай. Ам чоок-кавы черлерде олар барык чок болган. Артыш чүгле тас тайгалар баштарында арткан.

Тыва чон шаандан тура эм оъттарны кончуг камнаар, ону кайы хамаанчокка чулбас, каспас, херегнээнде тайга-тандызындан дилеп чалбарып тургаш, өйлей алыр чораан. Уруг-дарыынга үргүлчү чагыыр: оът-сиген, чечек чулбас, ол ыяш будуу сыкпас деп авам. ачам өөредип чораанын кончуг эки сактыр мен.

Тываның девискээри эм шынарлыг оът-сиген-биле байлак. Ынчалза-даа ооң курлавыры тенчу чок эвес. Ол байлак тодаргай өртек-үнелиг болур ужурлуг. Ону келир үениң салгалдарынга кадагалап, камгалап арттырары амгы үениң чугула айтырыы.

Республикада эм оъттар белеткели, садыглаашкыны бо хүннерге чедир кончуг дүвүренчиг байдалда. Чүге дизе ыяш ажыл-агыйы, аптекалар болгаш өске-даа хамаарылгалыг организациялар таварыштыр ооң чүгле эвээш кезии хереглекчилерге чедип турар. А ооң кол нуруузу — хууда кижилер холунда кирген. Эм оъттарны белеткеп, садыглаарының кара рыногу бистиң республикада кончуг нептерээн. Хууда кижилер шыдаар шаа-биле меңнип турбушаан. Чылдың кайы-даа үезинде эм оъттарны базаарга чиижен, улуг өртек-биле садыглап орарын көрүп болур. Эм оъттарны олар өйхемчээл чогу-биле дүшкен черлен чыып белеткеп турары дүвүрелди болдурбас аргажок. Кара рыноктуң контрольдаттынмас талаларын санап көргүзери белин берге. Белеткээн оъттарның эм шынарынга кандыг-даа магадылал чок, ону кымдаа хынавас-ла болгай. Эм үнүштерни чыырының хуусаазын сагывас, калырып белеткээриниң чурумун үреп турар таварылгалар хөй. Кандыг-бир эм оътка демей үнүштерни салчап турарын чок деп болбас.

Чүгле республика ниитиниң белеткекчилери эвес, Саян артындан келгеннер эм оъттарны (кандыг-даа чөпшээрел, моондак чокка) чыып ап, үндүрүп аппарып турары база бар.

Хууда белеткекчилер эм оъттарны садып сайгарарын доктаал ёзугаар хоруп каан болза-даа, ооң күүселдезин челип алыры ындыг-ла белен эвези херек кырында көстүп турар. Ону хажыткан таварылгада кандыг торгаал онаары безин тодаргай көрдүнмээн.

Рынокче шилчилге бо айтырыгны улам нарыыдадып, хөй талалыг болдурган. Эм оъттар-биле ажылдаар күзелдиглер: хууда кижилер, ассоциациялар. биче бүдүрүлгелер көвүдеп турар. Бойдустуң байлаан [illegible] ажыглап, ону өртек-үнеге чедирип алырынче шуут-ла халчы берген. Ооң-биле боттарының келир үедеги планнарын. ажыл-чорудулгазын, акша-хөреңги байдалын хөгжүдүп алыр идегелин холбаштырып турар апарган.

Амгы үеде чедиишкинниг ажылдап турар шыырак ассоциация «ТУВАТУР»-нуң биче бүдүрүлгези эм оъттар болбаазырадып, эмнер кылгаш. үндүр садарын планнап турар.

РСФСР-ниң Компартиязының рескому «Оргеадай» деп биче бүдүрүлге органнызастаарын планнап турар. Ол бүдүрүлгеге эм оъттар болбаазырадыр дериг-херекселдерни садып тургускаш. кылган эм оъттары-биле республикага херектиг эмнер солчуп, садарын планнап турар.

Ооң-даа аңгыда, биче бүдүрүлгелер ажыдарын бодап турар өске-даа черлер база бар хевирлиг.

Амгы үеде республикада калбарып бар чыдар улусчу медицина хөгжүлдези эм оъттар ажыглалы-биле база холбашкан болуру чугаажок.

Бо айтырыгны ниитизи-биле чедиишкинниг шиитпирлээринге Тыва АССР-ниң Арга-арыг хоойлузун хүлээп алырын дүргедедири күзенчиг. Бойдустуң байлаанын өртек-үнезин хоойлужудары — ооң ажыглалын, камгалалын чурумчударынга улуг идиглиг болур болгаш каттыжыышкынның, ооң салбырларының ажыл-чорудулгазынга, сан-хөө байдалынга деткимчени бээри-даа чугаажок.

Тургустунуп келген байдалды, оода бичии-даа болза, эки кижилеринге дарый шиитпирлээр ужурлуг айтырыг — эм оъттар-биле садыглаар тускай магазинни ажыдары.

Ыяш ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге болгаш «Фармация» каттыжыышкыннары бүгү инициативаны боттарының холунга алгаш. шиитпирлиг хөделиринге таарымчалыг үе бо эвеспе? Бо ийи улуг организация бот-боттарынче көржүп, манажып олурбайн, магазинниң ажыларын үзе шиитпирлээри күзенчиг. Бир эвес тускай магазинге эм оъттарны садар апарза, хереглекчилер чугаажок-ла чүгле ооң алырын бодаар. Чиижен өртек-биле садыглаарының оруун дуглаарынга арга ол хире. Магазин айтырыын шиитпирлээринге Кызыл хоорай күүскомнуң талазындан боттуг дузаны көргүзери негеттинер. Районнарга база ындыг магазинчигештерни ажыдарының аргаларын дарый өөренип көөр херек.

Ол ышкаш эм оъттар-биле ажылдаар кадрлар айтырыынче сагыш салыры күзенчиг. Кандыг-даа адырга херек апаарга-ла өске областардан, крайлардан специалистер чалаарынга кончуг ынаа болгай бис. Ындыг практикадан адырлырының чугулазын амыдыралда бар мунгаранчыг чамдык чижектер көргүзүп турар. Ылангыя «Фармация» каттыжыышкынында анаа сонуургалдыг шыырак специалистер чок эвес, чүгле оларны чеп ажыглаарынзаа хамааржыр.

Моон соңгаар кайы-даа организацияларның ажыл-чорудулгазы коммерция, рынок харылзаалары-биле холбаалыг апаар. Эм оъттарны болбаазырадып, ону сайгарарынга биче бүдүрүлгени азы салбырны ажылдадып, башкарар апаары чайдаш чок. Ынчангаш даартагы хүн-биле чурттаар, боттарының специалистерин шилип тыпкаш, тускай курстарже-даа чорудуп тургаш, ажылдап шыдаар кижилерни өөредип алырынче далашканы дээре.

Тываның эм оът-сигенин (экология талазы-биле арыг дээш) Кыдат. Япония. Корея болгаш Европа чурттары-даа бедии-биле үнелеп, кончуг сонуургалдыг болуп турар.

Ынчап келирде эм оът-сигенни хөйү-биле чыып, белеткээш ону массалыы-биле болбаазыралып, ажыглаарын чаа эгелээр дээн планнар-даа улуг. А моон мурнунда чылдарда бойдустуң байлаан келдергей тепчеглеп. ооң хайгааралын чедир чорутпайн келгенивистиң хараазындан эм оът-сигенниң курлавырлары чегейтээни чажыт эвес. Ону утпаалы чугула. Эм оът-сигенниң курлавырларын камгалаарынга, естүрери-биле боттуг хемчеглерни чорудуп, хамаарылгалыг организациялар демнии-биле ажылдаары негеттинер.

Намчал ООРЖАК.

Наадымга уткуштур

ӨГЛЕР ХЕВИР КИИРЕР

Тыва өглер. Араттарның амыдырап өзүп келген оран-савазы аккыр өглер чүгле хонаштар солуп көжеринге эптиг эвес, а чөөн чүк кижилериниң хөй талалыг чанчылдарынга, чуртталгазынга холбаалыг. Өгнүң турар туружу, ооң эжии, даштыкы хевири шупту утказыг. Ону бистиң ада-өгбелеривис муң-муң чылдарда чурумчуду чанчыктырган. Өгнүң ишти, эт-севи, олурар-чыдар олуттары безин ужурлуг, чурумнуг. Эр херээжен ээлерниң булуңнары, аалчы кижиниң үнер-кирери, эртер-эртпес черлери кызыгаарлыг. Ол-ла бүгү чанчылдарга хамааржыр. Амгы бажыңнарда ышкаш, аъш-чем кылыр, чемненир, аалчылар хүлээп алыр, удуур, дыштаныр өрээлдер, идик-хеп, эт-сеп турар черлер шупту өгде бар. Ол хамаанчок, өгге хамаарыштыр овуржуду мынчаар шүлүктеп болур:

Өгде чүүлдер —
Өртемчейниң кезектери:
Өрү дүндүк —
Өлчейлиг хүн боду ол-дур.
Херелдери —
Херлип баткан ыяалар-дыр.
Баганалар,
Базырыглар, кожаланнар—
Бөмбүрзектиң
Баглаашкын куржаглары.
Каас хээлиг
Хараачазы—экватор,
Эргин безин
Эртер, ажар арттар ышкаш...

Аккыр өглер кижиниң сагыш-сеткилинге романтиктиг бодал киирип, хей-аът киирер. Шынап-ла ындыг. Өглер — тускай поэзиялыг. Багай аът безин аал көрүп кааш, сергеп кээр ышкажыгай. Өг чанынга баглааштаан аъттар былгыржып, ырак орукче девиржип, чүген, чуларын, эзеңгилерин кыңгырадып турары эр кижини сорук кииребээр.

Элээн каш өглерден аал тургустунар. Шак ындыг аалды алды айның төнчүзүнде Хандагайты стадионунга көрдүм. Өвүржүлер районунуң тургустунганындан бээр 50 чыл болганын ынчан байырлаан чүве. Стадионнуң хүн үнер чүгүнге «Торгалыг», «Эртинелиг», «Ак-Чыраа», «Кызыл тук» совхозтарның аккыр өглери чергелештир тургулаптарга, чаа-ла чуггаш, сарыктыр салып кагган шаажан алктар-ла!

— Ногаан театрлыг, янзы-бүрү спорт шөлдерлиг, эки дериттинген стадион дур бо —деп, республиканың хоочун мөгези Сүүр-оол Ондар чугаалап турду.

— Өглерни көр даан, бо өглер стадионну улам хевир киирип турар-дыр. Ёзулуг тыва аал-дыр — деп, партия, совет хоочун ажылдакчы Лопсан-Серен Ондар чугааны деткиди.

— «Коммунизмче орук» совхозтуң өө чок деп болбайбербенер. Бистиң өөвүс Улаатай аржаанында тиктинген болдур ийин. Аалчылар бооп, анаа база кирип болур силер—деп, торгу тоннуг бир малчын чугааны улам өөскүттү...

«Аалга келген кижи—аяк эрни ызырар» дижир. Өглерни сонуургап эгеледим. Кайызын кандыг дээр, каас чараш шимелделиг, аъштыг-чемниг-даа өглер болду. Оларның аразындан «Торгалыг» совхозтуң өө онзаланып, чыылганнарның кичээнгейин хаара тула берди. Ол өгнүң ээлери Кара-Тал бригадазының малчыннары Кара-оол база Елизавета Доржулар дээрзин, совхозта партия комитединиң секретары Биче Күскел-ооловна Монгуш-биле ында профэвилел комитединиң даргазы Ольга Монгушовна Тас таныштыргаш, өгже чалады. Районнуң хоочуннарының бирээзи Александр Семис-оол ук өгнүң эрги ёзу биле дериттингенин, ааткыыштыг кавай, тос-карак, ээр, чүген, сыдым, аргамчы, киржен, угулзалыг аптаралар, а оон кырында бичии хаарчакчыгаштар дээш, бүгү эт-сеп, дериг-херекселдиң туружунда турарын эскерип чугаалады. Дөрде ийи оол кажык ойнаан, а ийи кыс шыдыраалап орар болду. Хана шагы өгнүң таптыгла дал дүъш—12 шак турда хүн дээр черинде. Үлгүүр кыдыында чиг сүт быштаан угулзалай кадырып каан, а ынаада кургулдайны ораай аскан. Хараачада —дизиглиг куруттар.

Журналистер черле эки чүвени эндээр эвес, тыва телевидение ук өгнүң ээлерин, аалчыларын тырттырып. оператор Михаил Норбу бо өг черле онзагай-дыр дээрзин сөглеп даа турду. Июль 3-те болган «Тыва черде» деп дамчыдылгага Доржуларның өөн ак-көк экрандан катап көргеш, бо чүүлдү бижип, дараазында бодалдарга келдим.

Өвүрнүң удуртукчуларының стадионга өглер тиккени ужурлуг чорду. Ол өглер чүгле хевир киирер делгелге эвес, а анаа тус черлерниң мөгелери, аалчылары хонуп-дужуп, аштанып-чемненип турар өртээлдери, оларның төвү кылдыр организастаттынган.

Амгы үеде, эң ылаңгыя найысылал Кызылга, Наадым чергелиг байыр-чыскаал хүннеринде, удуур-чыдар, чемненир черлер чедишпес болгай. Удавас Тывага улусчу революцияның 70 чылы, малчыннар Наадымы эртер. Бо байырлалдарга Кызылга чон арбын чыглыры билдингир. Ынчангаанда өвүржүлерниң дуржулгазын чүге ажыглап болбас деп? Бир эвес район бүрүзүнден 3-4 өглер эккээр болза, чүгле аал эвес, а өглер хоорайы туруп болгай. Ындыг хоорайны «Азия төвү» тураскаалдың дужунда, Улуг-Хемниң оң талакы эриин куду чыскаапса — көрүштүг-ле. Анаа чурум сагылганы тудары биле район бүрүзүнден бир-ийи шагдаа, КАИ ажылдакчылары боттарының төлээлери-биле кады чедип кээп болур. Ук хоорайжыгашка национал кылыглар, аъш-чем базаарларын-даа организастап болгай. Өглер хоорайжыгажы бистиң республиканың национал байырлалын улам хевир киирери — өскээртен келген аалчыларга сонуургаачыг болуру чугаажок. Ол хүннерде Деге даанга оон эдээнде малчыннарның малын ынаар чалап кадарары күзенчиг. Бо анаа бир мактаныкчы көргүзүг эвес, а малчын Тыва деп чүвениң демдээ-дир. Байлаавысты чажыргаш чоор бис. Ону чүгле организастаары хамааржыр. Кожаларывыс — моолдарның чанчылы —дүне көжер чон. Кежээ чүү-даа чок, курут хонаштарга, даң бажында ак өглер кестүп келген турар. Бистер база өөвүстүң эжиинден чоргаарал-биле мынчаар чугаалаар ужурлуг бис:

Эргим өңнүк,
Эргинимни оюп эртпейн,
Кидис өөмге
Хире-хире кирип каап чор.

Шайлап орза,
Сагыш хандыр хөөрежиили.

Херек болза,
Херии черже аъттангай бис.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.
Чогаалчы.

КАЖАН-ДАА УТТУНДУРБАС

«А» деп үжүктү өөредип, амыдыралче орукту изеп каан башкыларым кажан-даа уттундурбас. Эртем бүрүзүнүң башкылары аңгы-аңгы болурун билир бис. Ынчалза-жок оларның аразында Зоя Кимовна биле Ховалыг Балчий-оолович Сагаан-оолдарны магаа онзалап чугаалаксадым. Ынчан 1964-65 өөредилге чылы чүве. Эрзинниң Кызыл Сылдыс сес чыл (ам он чыл) школазының 3-кү клазынга өөренип киргеним кезээнүнде, школага аныяк башкылар немежип келгеннер. Зоя Кимовна — биология, а Ховалыг Балчий-оолович — химия. ыры башкылап ажылдап киргеннер.

Ол үеже хая көрнүп, эрткен оруувусту анализтеп орарга, сактырга-ла дүүн чаа ышкаш бодалга кирип келир-дир. Олар биске ол эртемнерден аңгыда, амыдыралчы болгаш ажыл-ишчи сүмелерни бо-ла киире бергилээрлер. Кижиниң амыдыралынга кандыг бергелер таварышпас деп. Амыдыралдың, ажыл-иштиң эң-не берге байдалдарынга таваржып келгеш, башкыларымның сүмелерин сактып келгеш, ала-чайгаар-ла сеткил-сагыжым оожургап, кандыг-даа шаптараазыннар ажып эртине бээр идиглиг апаар мен. Башкыларымның менээ чагыг-сүмели бо хире буянныг. Бо амыдырап, чурттап келгеш, оларга чүгле экини күзеп, ажыл-ишке бурунгаар депшилгени йөрээп чоруур мен. Мээн ол сеткил-сагыжым амыдыралга боттанып чоруурун көрүп чор мен. Зоя Кимовна биле Ховалыг Балчий-оолович Сагаан-оолдар амгы үеде Бай-Тайга районда чурттап, ажылдап чоруурлар. Олар чон-биле кезээде түдүш ажылдап келгеннер. Х. Б. Сагаан-оол партия райкомунуң бирги секретарында, а уругларының иези районнуң социал хандырылга килдизинде инспекторлап ажылдап чоруур. Оларның бир улуг районнуң чонун удуртуп, амгы берге үеде партияның идегелин күүседип оралары база-ла башкыларымның билии, күжү четчир болганы ол-дур деп санаар мен.

Ийе, оларның өөреникчилериниң чамдыктары республиканың ол-бо чүгүнде улус ажыл-агыйының хөй янзы адырларында багай эвес үлүүн киирип чоруур. Чамдыктары олар дег, башкының белен эвес мергежилин шилип алган, аңгы-аңгы хоорай, суурларда башкылап чоруур. Оларның өөреткен билииниң халас барбааның бир бадыткалы болур. Эрзинниң улус өөредилге килдизинде Елена Эгерни, Нарында Елена Ноозунну, Мөреңде Светлана Чавынчакты, Кызылда Антонина Содунамцы, Любовь Хомушкуну болгаш өскелерни-даа манаа уламчылап адап боор мен. Бодум база ортумак школа дооскан соонда, улаштыр Кызылда күрүнениң педагогика институдун доозуп алдым. Мээн мынчаар эртем-билиг чедип алганым база-ла оларның ачызы-дыр деп бодаар мен. Эрткен чылдың чазынында клазывыстың өөреникчилери школа дооскаанывыстан бээр 20 чыл болганынга ужуражып келген бис. Ынчан бо-ла башкыларывысты сактып, чугаалашкан бис. Чүгле Кызыл Сылдыс школазында безин башкыларывыстың соон салгаан ындыг мергежилдиглер арбын болду.

Өг-бүле үш уруглуг. Олары боттарының күзелдерин ёзугаар эртем-билигни чедип алгаш, аңгы-аңгы черлерде ажылдап чоруурлар. Саяна, Мерген, Аяна оларның дөрт бичии чаштары кырган-ачазы биле кырган-авазының өг-бүле болуп чурттааш, 30 чыл база кайызы-даа 50 хар харлаанының юбилейинге чоокта чаа чыглып, оларга чылыг сөстүг йөрээлдерин чугаалап, өөрүшкүнү чедиргеннер. Амыдыралдың ёзулуг-ла чогаадыкчы тевиинде келген өг-бүлеге, башкыларымга чүгле кан дег кадыкшылды, ажыл-ижинге ам-даа экини күзеп каайн.

Римма ЧАВЫНЧАК.
Кызыл хоорай.

КОРДАКЧЫЛАРНЫ АДААН

Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарынга чечен чогаал болгаш публицистика талазы-биле кордакчылары кылдыр шүлүкчү Александр Даржайны, чогаалчы Кенин-Лопсаңны, критик Антон Калзаңны Тываның ном үндүрер чериниң коллективи адаан.

Александр Даржайның 1988 чылда үнген «Өглеривис ак-көк ыжы» деп шүлүктериниң чыындызын, Кенин-Лопсанның 1981, 1984, 1989 чылдарда үнгүлээн «Чылгычының өө», «Кырган-авам өпей ыры», «Азаның бичези кончуг» деп трилогиязын, Антон Калзанның 1991 чылда үнген «Өзүлдениң демдектери» деп чечен чогаал критиказының номун эң дээре чогаалдар деп ук коллектив үнелээн.

Ол чогаалдар баа чечен чогаал талазы биле критика ажылы дээш алды үнген эштер Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарынга төлептиг деп республиканың ном үндүрер чериниң коллективи санап турар.

(Бистиң корр.).

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 9.55 Мультфильм. 10.15 А. Руссель. «Арга-арыг дугайында шүлүглел». № 1 симфония. 11.00 Уругларга дамчыдылга. (англи дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30—13.15 «Мария Каписн. Үш байырлал». Телефильм.

* * *

14.30 Телемикст. 15.15 «Бирле черле дайын диңмирээн». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.30 «Сонуургактарга». «Бажың комитеди». 16.45 Л. Бетховен. № 7 соната. 17.15 Уругларга фильм. «Чөлээштен бедик». 2-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.30 «Цхинвали: караңгы арлыя тайлы бээр урги бе?». Телефильм. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 21.00 Үе. 21.40 «Кинопанорама». 21.55 Ажык чугаа. 23.25 ИХМ-ниң медээлери. 23.40 «Вологда черинде чогаадыкчы сорук». 00.35 ТМА. 00.55 «Уран чуруларның метаморфозалары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы сериязы. 01.25 «ВиД». «Матадор». 02.25 Фильм-концерт. 03.00 — 03.55 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Будактар». 8.45 Режиссер Л. Хейфецтиң ажылдары. 10.10 «Мөзүлүг эвес кижи». Уран-чечен телефильм. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.30 О. Уайльд — «Тергиин ашак». (Сатира театрының шиизинде). 12.30 Камера эрткен үеңи шинчилеп тур. Маршал Г. Жуковтуң намдарының билдинмес арыннары. 13.30 Уругларга фильм. «Парустар» 1-ги сериязы. 14.35 — 15.45 «Ялта-91». Эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң телеконкурузу.

* * *

17.00—18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 «НЛО: чарлаттынмаан аян-чорук». 13-кү дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

19.30 «Экивенер!». Информастыг программа.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 Медээлер. 20.40 «Саян ээзинде кежээ». Чечен чогаал. хөгжүмнүг программа. 21.30 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.40—23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 — 01.25 В. Розов. «Каш борбак дамды». Телешии.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.30 Концерт. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Ритмиг гимнастика. 21.00 — 21.40 Үе.

«БАЙЫРЛАЛЧЕ СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР БИС»

Бүгү чуртка болгаш даштыкыга сураглыг болу берген артистер Алла Пугачеваны, Надежда Бабкинаны, Людмила Гурченкону, Игорь Корнелюкту, Алла Бояноваңы, Эдита Пьеханы, «На-На» бөлүүн, Жанна Агузарованы, Лайма Вайкулени, Валерий Леонтьевти көрүкчүлер эки билир.

Москва эстрадазының сураглыг артизи, «Оюн-катки», «Эртенги почта», «Аншлаг-Аншлаг» телевидение программаларының киржикчизи, «Ыры-89» телевидение конкурузунуң хүндүлүг лауреады

Александр ПЕСКОВ

концерт көргүзүглерин ажыдып, таныштырар.

«Байырлалче силерни чалап тур бис» деп солун концертче чалап турар. **«Синхро-Бүфф»** танцы бөлүү концертке киржир. Программаның башкарыкчызы **Сергей КРАМОРЕНКО.**

Концерттер **июль 22, 23 хүннеринде 17 шак 30, 19 шак 30 минута** турда, **Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга** эгелээр, тайылбыр алыры биле **2-55-19, 2-46-02** телефоннарны ажыглап болур.

Билеттерни театрның болгаш филармонияның кассаларында садып турар.

АЖЫЛ МАНАП ТУР

«Тыва тудуг» тудуг каттыжыышкынының № 48 тудуг эргелелинге доктаамал ажылдаар ажылчыннар хереглеттинип турар:

1. Тудуг машиналарын хандырар талазы-биле механик, шалыңы 600 рубль.
2. Тудуг машиналарын хандырар талазы-биле слесарь, шалыңы 400 рубль.
3. Ажылга арга-дуржулгалыг мастерлер, прорабтар (эр, кижилер), шалыңы 600 рубль.
4. Мергежилдиг бызанчылар, чазаныкчылар, айда шалыңы 500 рубль.
5. Өөреникчи бызанчылар, чазаныкчылар (шериг албанын эрттирген эр кижилер). Айда 150 рубль стипендияны төлеп бээр.

Бот кижилерге общежитиени бээр.

Келир адрези: Кызыл хоорай, Складская кудумчузу, 1а, кадр килдизи, телефону 3-34-71.

* * *

«Элегес» бүдүрүлге кооперативинге кол бухгалтер (шалыңы 600 рубль). ЭО-1011, 5011 экскаваторларга экскаваторжулар (шалыңы 680 рубль) хереглеттинип турар. Бажың-биле хандырар. I болгаш II чартык чылдарның түңнелдери-биле шаңналды бээр.

Келир адрези: Элегес-Аксы суур. Заводская кудумчузу, 1, «Элегес» кооператив, кадр килдизи.

КОНЦЕРТЧЕ ЧАЛАЛГА

Бо чылдың август 3-4-те РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга хөөмей, сыгыт, каргыраа талазы-биле эң талантылыг күүседикчилерниң болгаш ансамбльдерниң аразында конкурс-фестиваль болур.

Эгелээри: август 3-те 10 шакта, август 4-те 19 шакта түңнел концерт. Билетти Ленин кудумчузунуң 15 бажыңда методтепте садып турар.

* * *

Хакасияның «Үлгер» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга июль 18-те 19 шакта болур. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар.

КИРЖИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга, «Тиилелге» совхозтуң ажыл-ижиниң чартык чыл түңнелдерин үндүреринге болгаш шалыпчыларны шаңнап мактаарынга тураскааткан байырлал Кызыл районнуң Кур-Чер суурга бо чылдың июль 20-де 11 шакта эгелээр.

Янзы-бүрү оюн-тоглаа, 128 мөгениң хүрежи, чүгүрүк аъттарның чарыжы болур. Шүүлген мөгени аът-биле шаңнаар. Байырлалга киржирин күзээн бүгү кижилерни совхоз чалап тур.

Совхозтуң дирекциязы.

БО ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 3-4 ХҮННЕРИНДЕ РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ ПОЛИТИКТИГ ЧЫРЫДЫЫШКЫН БАЖЫҢЫНГА «ХӨӨМЕЙ-91» ДЕП РЕСПУБЛИКА ФЕСТИВАЛЫ БОЛУРУНУҢ ГРАФИГИ

(көргүзер чуруму болгаш үези)

Август 3-те 10 шакта эгелээр.

Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл районну, Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр районнары. 12.30 шактан 13.30 шакка чедир дүъштеки чапсар.

Сүт-Хөл, Таңды, Тожу, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин, УЧТ клувунуң «Хөөмей» ансамбли.

Бир районнуң концерт көргүзер үези 15 минута.
Август 4-те 10 шактан 14 шакка чедир делгелге-аукцион. 19 шакта **түңнел концерт.**

Билеттерни садып турар чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 15.

Методтөп.

Бир чагаага хамаарыштыр

ЫНЧААР АДАЗА

«Шын» солуннуң арнынга үнген Александр Салчактың «Хомус музейинге чордум» деп чагаазын номчааш, найысылал Кызылга национал хөгжүм херекселдериниң музейин чүге кылып шыдавас деп бис деп бодалга келир-дир мен. Хомусту бичиимден тура ойнап чордум. Шаанда тыва өг бүрүзүнге хомус турган. Тыва уруглар кыдыындан кыра хомустаар чораан. Бистиң аалывыска ол шуут непт-еренгей турган чүве. Эң ылаңгыя мээн авам Сарыглар Өшкү-Саар дыка хомустаар чораан. Хой кадарарда менден биче Дөрбет-оол дээр дуңмамны эдертип алыр. Черге ававыстың ыяңгылыг хомузунуң үнүн ийи талазынга олуруп алгаш, дыка таалап дыңнаар чордувус. Авамга хомустарла хөй турган. Оозунуң аттарын шелер-хомус, кулузун-хомус, демир-хомус деп чүве-дир дээш, биске тайылбырлап берип чорду.

Бистерден ыраажылар, хомусчулар үнмээн-даа болза, аавыстың бистиң медерелививиске арттырып каан талантызы бистиң сагыш-сеткиливисте чаңгыланып сиңниккен. Оон-на ужурунда боор, мээн кады төрээн дуңмам Монгуш Дөрбет-оол хомус кылырынга аажок мергежээн кижи. Оон кылган хомузунуң үнү өткир, бир янзы. Өске-даа хомус кылып чоруур мастерлер бистиң Тываның булуң бүрүзүнде дыка хөй. Ол мастерлерни чаңгыс черге чыып, оларның кылган хомустарының, хөгжүм херекселдериниң музейин тургусса черле чогуур деп бодаар мен. Музей херек. Ону кылыр дизе чүгле идепкей негеттинер. Республиканың Культура министерствозундан аан. Ынчангаш ук музейни «Аялга» деп адаза ажырбас деп саналдыг мен.

Сарра КУУЛАР.

«Шыңга» парлаттынган соонда

АЖЫДАР ҮЕЗИ КЕЛГЕН

Культура ажылының хоочуну Александр Салчак «Хомус музейинге чордум» деп чагаазында Саха Якут ССР-ниң төвү Якутск хоорайда делегейниң хөй нация улустарының хомустарын чыып, делгеп каан музейни сонуургаан болгаш бодунуң бодалдарын солунга бижээн. Тывага чүге ындыг музей тургузуп албас деп бис? Бисте уран чүүлге ат-алдарлыг апарган аныяк-даа, хоочун-даа ус-шеверлер бар болгай. Бай-Тайга районда хомус, игил, бызаанчы кылыр Күжүгет Балган, Хомушку Иламчап, Чөөн-Хемчикте ат-сураа алгый берген сыытчылар ансамбли бар. Ол ышкаш хөөмейлээр, игилдээр Ак-оол Кара-Сал, оон өөреникчизи Эрес-оол Куулар бодунуң уран талантызын Франция, Италияга көргүскен болгай. Чоокта чаа база-ла ол-ла райондан Олег Куулар тыва чонувустуң аас чогаалын Америкаже киир сыгыртып чорааңынга чоргаарланыр ужурлуг бис. Сүт-Хөл районда Алдан-Маадыр чурттуг Хунаштаар-оол Ооржак, «Сүмбер-Уула» колхозта тыва национал хөгжүм херекселин кылыр Маржымал Ондар, республикада шыырак хомусчуларның бирээзи Дмитрий Очур, Суг-Аксы суурда уруглар школазының башкызы Чочак-оол Монгуш, Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап чоруур Аранчол Айыжы, «Саян» ансамблиниң солизи Татьяна Соржу, Кызыл районда Александр Салчак, хомус кылыр мастер Дөрбет-оол Монгуш, Эрзин районда дээш чонукчузу, игил, бызаанчы кылыр, бот-тывынгыр композитор Бригад Дүпчүр болгаш өскелер-даа уран чүүлдүң мастерлеринге кирип болур.

Бо кижилер тыва национал хөгжүм херекселдери кылыр мастерлер болгаш хомусчулар-дыр. Мен база хомусту кончуг хүндүлээр болгаш анаа багай эвес ойнап өөренип алган мен. Шынап-ла, кандыг-бир хөгжүм херекселинге ойнап өөренири дээрге-ле кижиге онзагай, тускай салым-чаяан херек. Кижи бүрүзү-ле тудуп алгаш, ойнай бербес-ле болгай.

Тываның хомус аялгалары кончуг тааланчыг, чиргилчинниг ховулар, арга-эзим, аң-мең, мал-маган кижиниң караанга көстүп кээр болгай. Чөөн Сибирь улустары буряттар, якуттар, тывалар боттарының уран талантызының дөмейлешпес онзагайы-биле ылгалдыг.

Бодумнуң хире-шаам-биле тыва ажылчын аңгының аныяктарын уран чүүлге хаара тудуп, хоорайга болуп эртип турар көрүлделерге киириштирип турар мен. Тудугжулар аразында сыгыртыр, хөөмейлээр, хомустаар аныяктар база бар. Оларга 48 тудуг эргелелинде Оолак Ондар, өг-бүле ансамбли апарган Эрес-оол, Валентина Чүлдүмнер, тыва хомуска ойнап өөредип алганым машинист-оператор орус уруг Ольга Нестеренко хамааржыр.

Ынчангаш национал хөгжүм херекселдериниң музейин бистиң республикага ажыдар болза, бүгү арга-курлавыр бар. Ховартап бар чылар ус-шевер дарганнарның хөрек чуруктарын, оларның өөреникчилериниң, ыраажыларывыстың, алдарлыг хомусчуларның, сыгыттчыларывыстың, уран чүүлдүң ат-алдарлыг ажылдакчыларының дугайын ол музейге чүге көргүзүп, чоннга таныштырып болбас деп бис. Бо бүгүнү Тыва АССР-ниң Культура министерствозу эртем-методиктиг төптүң ажылдакчылары-биле сүмележип тургаш, уран чүүлдүң музейин Тывага ажыдар үе келген-даа. Ынчангаш культура ажылдакчылары үнүн кадар боор дээрзинге бүзүреп, өске эштерден санал-оналды манап артым.

Энгил-оол МОНГУШ.
«Тыва тудуг» каттыжыышкынның клуб директору.

ЧҮНҮ ПАРЛААНЫЛ, КӨРЭЭЛИ

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң органы «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының чээрби чедиги дугаары чырыкче үнген. Ында хоочун-даа, аныяк-даа херээжен авторларның амгы амыдыралды көргүскен солун уран-чечен чурумалдарлыг чогаалдарын парлаан, ооң орус дылда тиражы — ийи муң кезек болган.

Ылангыя проза чогаалдар бөлүүнде чаа аттарга санаттынар Нэлли Доржуеваның «Чедишкен айның эгези» («Начало полнолуния») деп тоожузундан үзүндүлер кирген, оон ынай Дарья Гуниченконуң «Чараш четкер азы колхозчу агрономнуң ынакшылының болгаш амыдырал-чуртталгазының төөгүзү» деп романындан эгелер парлаттынган.

Мурнундагы альманахтарда ышкаш, поэзия бөлүү база-ла «дүжүткүрү» биле онзаланып турар, ылаңгыя чаа херээжен аттарның арбыдаанынга номчукчулар өөрүүр дээрзи билдингир. Екатерина Танова, Светлана Козлова, Марьям Рамазанова, Зоя Намзырай дээн ышкаш ат-сураа шагда-ла алгый бергеннерден аңгыда, Лидия Куцевалова, Елена Манзанова, Светлана Турчина, Чимиз Ламажаа, Саяна Ондур болгаш өске-даа аныяктарның тывынгыр дилээшкиннерин эскерер бис.

Бо үндүрүлгениң бир демдеглексенчиг чүүлү — чүгле херээжен чогаалчыларның сөзүнеринде, ынчангаш аныяк шүлүкчү журналист Ховалыг Артыкка удурткан херээжен авторлар хүрээлени черле чедиишкинниг ажылдап турарын айтыры артык эвес боор.

Ол ышкаш чаа үндүрүлгеде «Драматургия», «Сатира биле юмор», «Публицистика», «Критика», «Аас чогаалы», «Уран чүүл» болгаш оон даа өске бөлүктер баа бар. ынчангаш № 27 «Улуг-Хем» альманагы темалар талазы-биле база байлак болган-дыр.

Сандан САНДЮ.

КИНО

ИЮЛЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Первичное зло» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Варвара — краса, длинная коса» 9.00, 12.30. **«Последний рейс «Надежды»** 10.50. **«Деловая женщина»** (АКШ) 15.20, 17.40, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Киночыпдыы» 11.00. **«Любовь с привилегиями»** (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Коммандос» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241.

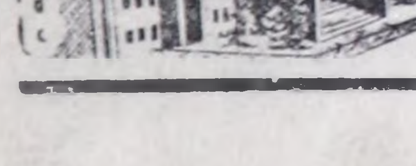

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор —3-43-34; ● оралакчызы — 3-33-91; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98. ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● көдээ ажыл агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ● чагаа килдизи—3-39-03; ● оорулга—3-34-39, 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн баргаңда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арныг.
Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.
Чагыг № 113.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
июль
19
пятница
№ 123 (14623)

(Чагыдар өртээ 6 кеп).
Садар өртээ 20 кеп.

«Шын» солуннуң Күш-ажылчы алдар тугун бөгүн Улуг-Хем районнуң Түлүш Кечил-оол аттыг совхозунуң (директору М. С. Донгак, партком секретары Н. Д. Сереп) мал чеминиң белеткекчилеринге алдар болдуруп кодурген.

Ажыл-агыйның сигенчилери ниитиниң малынга 3800 тонна сиген белеткээр хүлээлгезин 500 ажыг тонна чедирип, онаалдазын 14 хуу чедир күүседип алган.

Республиканың сигенчилери, мал чеминиң белеткелин дүргедедиңер!

Дүүн

СЕЛЕКТОР ХУРАЛ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң селектор хуралы дүүн республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ удуртулгазы-биле эрткен.

Мал чеминиң болгаш дүжүт ажаалдазының белеткелиниң айтырыгларын аңаа чугаалашкан. Амгы үеде кол күштү мал чеминиң база тараа ажаап алыышкынының белеткелинче мөөңнээрин айтып, чооку үеде кылыр ажылдарны тодараткан.

Чугула херегелдиң бараннары-биле ажылчы чонну хандырар сорулга-биле тус черге ону бүдүрериниң, республикаже киир сөөртүрүнүң айтырыгларын база чугаалашкан.

«САПЫКЧЫГАШТА»

Кызыл хоорайның «Обувьбыт» бүдүрүлгезиниң цехтер ажылчыннарының чартык чылда канчаар ажылдааның аппаратгың экономист-бухгалтерлери дүүн түңнеп көрген.

«Сапыкчыгаш» цегиниң идик мастерлери кайы-даа цехтиң ажылчыннарындан эки ажылдаан. Чартык чылда цехтиң ажылчыннары 96 муң рубльдиң ажылын бүдүрер турган, ону 105,4 муң рубльге күүсеткен. Азы планныг онаалдазын 109,8 хуу боттандырган.

Идиктер быжар мастер Зоя Белокрылова чыл эгезинден бээр шалыпчы ажылдап келген. Ниитиви-биле чартык чылда планын ол 113,3 хуу күүсеткен. Идиктер даараар мастерлер Багай-оол Шавыы, Николай Филиппов олар база мурнакчыларның одурууда чоруп орар. Олар чартык чылда планын күүседип апкан.

Бөгүн

КҮШТҮ МӨӨҢНЭЭР

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бо чылдың июль 16-да болган бюрозунга мал чемнерин белеткээрин болгаш дүжүт ажаап алыышкынынга белеткелди дүргедедиринче бүгү күштү мөөңнээр дугайында айтырыгны чугаалашкаш, доктаалды хүлээп алган.

Ынчангаш бо ажыл-иштиң байдалынга шүгүмчүлекчи анализти берген. Ук доктаалды «Шын» солунга парлаан.

Сиген кезилдезин Бай-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем, Барыын-Хемчик, Кызыл, Чөөн-Хемчик районнарның ажыл-агыйлары оожум темпилиг чорудуп турарын доктаалда айыткан. Ол четпестерни кыска хуусаада эдип алыры-биле партия рескомунуң бюрозунуң доктаалын күүседири-биле үстүнде адаан районнарның партия райкомнары, райкүүскомнары, АҮК-тери, ажыл-агыйлары хуралдарны эрттиргеш, хемчеглерни ажылдап кылган. Оларны боттандырары-биле партия, совет, ажыл-агый органнарының удуртукчулары, тускай эртемниглери бөгүнден эгелээш, организастыг ажылды сиген белеткээр бригадаларда, звеноларда чоруда берген.

БАШТАЙГЫ САРААТТАР

Бии-Хем районнуң «Ээрбек» совхозунуң девискээринде сигеннин үнүжү эки. Чаъстыг хүннер турганы-биле ажыл-ишчилер сиген белеткеливче шуудап кирбейн турган.

Алс хүннер эгелээри билек, Василий Ооржакка удурткан сиген белеткээр 12 кижи составтыг бригада шалыпчы ажылдап кирипкен. Баштайгы хүннерде 200 га чернин сигенин кескен, дүжүт багай эвес болган. Кургаан сигеннерни сараатаап эгелээн. Бригаданың кежигүннери бөгүнге чедир 130 тонна сигенни сарааттаан.

Бригада бо чылын 900 тонна ажыг сигенни белеткээр планныг, ону ажыр боттандырар дээрзинге олар бүзүрелдиг.

Делгер-оол ОЮН.

Даарта

ЧАНЫП КЕЛИР

Архангельск хоорайга делегей чергелиг фольклор фестивалынга киришкен республиканың шенелде фольклор клувунуң «Хөөмей» ансамбли даарта Тывазынче чанып келир.

Хөөмейжилер Амир Саая, Омак Монгуш, Артур Монгуш тыва чонунуң уран чүүлүн орта бараалгаткан. Омак Монгуш Якутияга болган ийиги делегей конгрезиниң дипломантызы болганын айтырга-ла, аныяк салгалдың талантызының өзүлдезин, уран чүүлдүң сайзыралын бадыткап турар.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСКОМУНДА

Партия эге организациялары-биле чаа байдалдарда ажылдаарының хевирлериниң болгаш методтарының дугайында партияның Бай-Тайга райкомунуң отчёдун партия рескомунуң секретариадынга чугаалажып көрген.

Партия эге организациялары-биле ажылдаарының хевирлерин болгаш методтарын улам ыңай сайзырангайжыдар талазы-биле чамдык хемчеглерни партияның Бай-Тайга райкомунуң ап чорудуп турарын демдеглээн.

«Райком хүннери» партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын өөренип көөр болгаш оларга практиктиг дуза чедирер сорулга-биле чер-черге бааръ ышкаш хемчеглерни партия эге организациялары-биле ажылга райком сөөлгү үеде үргүлчү ажыглап турар апарган. Организастыг болгаш идеологтуг ажылдың байдалын өөренип көрүп, партия хуралдарын белеткээриниң, оларны эрттирериниң, партийжи даалгаларны берип хуваарының, шиитпирлер күүселдезинге контрольду организастаарының практиказын сайгарып көрүп турар. Ындыг үнүүшкүннерни сөөлгү үеде «Тээли», «Мурнакчы», «Кызыл-Даг» совхозтарның парторганизацияларынга кылган.

Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын, оларның отчёттарын райком бюрозунга дыңнап, чугаалажып келгени парторганизацияларга удуртулганың деңнелин бедидеринге идиглиг болуп турар. 1990 чылда болгаш бо чылдың эрткен 6 айларында партия эге организацияларының ажылының дугайында 15 айтырыгларны, СЭКП Уставының негелделерин, партийжи даалгаларны күүседип турар дугайында коммунист удуртукчуларның 5 отчёттарын бюрога чугаалажып көрген.

Политика талазы-биле бышкан болгаш ажылдап шыдаар организакчылар партия организацияларын баштап удурткан турар дугайында сагыш салыышкынны партия райкому илергейлеп турар. Партия эге организацияларының секретарьларының ийи кижиниң бирээзи-ле ам дээди эртемниг.

Совет, ажыл-агый органнарының кадрлары-биле кады ажылдаарындан партия райкому чайлаваан болгаш оларның-биле харылзааны тудуп, удуртукчу албан-дужаалдарга кандидатураларга хамаарыштыр санал-оналын киирип турар. Партия активиниң школазы райкомунуң чанынга элээн каш чылдар дургузунда ажылдап келген, ажылдың кайы-бир угланыышкыннарының талазы-биле дуржулгалыг парторганизацияларның баазазынга өөредилгени организастап турар.

Районда байдалга таарымчалыг салдарны чедирер дээш партияның район комитеди хемчеглерни ап, хүн бүрүнүң эң чугула сорулгаларын шиитпирлээринче коммунистерниң күжениишкиннерин угландырып турар. Аъш-чем-биле чонну хандырарын экижидеринче угланган хемчеглерни райком ап, бүдүрүлгелерде, совхозтарда байдалды хайгаарап, оларның аъш-чем айтырыгларынга хамаарышкан ажыл-чорудулгазынга үстүүшкүннерни болдурбазын чедип ап турар.

Хөй-нийти организациялары-биле, ооң иштинде хоочуннар болгаш аныяктар организациялары-биле дем каттыштырып ажылдаарынче райком чүткүп турар. Партия райкомунуң болгаш комсомол райкомунуң каттышкан пленумун эрттирген.

Оон-биле чергелештир партия эге организациялары-биле райкомнуң ажылдап турарының хевирлери болгаш методтары амгы үениң негелделеринге долу хемчээлдии-биле ам-даа дүүшпейн турарын партия рескому демдеглээн.

Партийжи ажылды чаартырының чорудулгалары ам-даа оожум боттанып турар. Бүгү партия эге организацияларының идепкейлиин бир дөмей бедидерин, коммунист бүрүзүнге чедир ажылды чорударын партия райкому чедип албаан. Районнуң социал-экономиктиг сорулгаларын шиитпирлээринге бижыг туруштуэзлевейн турар.

Парторганизацияларның ажылынга таарымчалыг үндезиннерни бадыткаарынга инициативаны болгаш шиитпирлиг чорукту партия райкому ам-даа четпес илергейлеп, перспективтиг айтырыгларны шиитпирлээринче кичээнгейни эвээш угландырып турар. Сонгулдалыг партийжи активтиң чамдык кезиинде идепкей чок чорук көстүп турар. Партия хуралдарын эрттиреринге контроль четпес боттанып келген.

Чамдык партия организацияларының хуралдарынга коммунистер эвээш олуржуп, оларның идепкей чок байдалынга эртип, харын үстүп турда безин райком бюрозунуң талазындан ол фактыларны принципиалдыг ёзу-биле көрбейн турар.

Боттуг ажылдаарының тодаргай программазы районнуң чамдык партия организацияларында чок. Чамдык партия эге организациялары мурнуку хевээр эрги ёзу-биле ажылдап, чаа чүүлдерни тыппаан болгаш четпестерге база чедир кылдынмаан чүүлдерге хамаарыштыр принципиалдыг көрүүшкүнну ам-даа кылбайн турар. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезинге контроль кошкак. Партийжи хүрээлениң өстүрүп турарында улуг четпестер бар.

Үениң негелделеринге дүүштүр идеологтуг, масса-политиктиг ажылды эде тургузары оожум чоруп турар. Тодаргай сорулгаларны шиитпирлээринче угланган эргежок чугула чүткүл болгаш ажыл-ишчи чорук четпес.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң материалдарын, Уставтың чүүлдерин, байдалды, партийжи политиканы коммунистерниң элээн хөй кезии кошкак билип турар. Политиктиг өөредилгени чамдык партия организацияларында четпес организастаан. Хүн бүрүнүң чугула болуушкуннарын ажылчы чонга тайылбырлаар талазы-биле озалдаашкынны болдуруп келген. Чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле масса-политиктиг ажылды болуругуу уру-биле эде тургуспаан.

Демдеглеттинген четпестерни чайладырын, бодунуң ажыл-чорудулгазының утказыларын болгаш методтарын хандыр болгаш бот-шүгүмчүлелчи ёзу-биле анализтеп көрүн, партия эге организацияларынга удуртулганы шиитпирлиг база күжениишкинниг эде тургузарын партияның Бай-Тайга райкомунга партия рескому дааскан. Ажылчы чоннуң янзы-бүрү бөлүктери-биле партия райкомунуң, парткомнарның харылзааларын быжыглаар. Советтерге, ажыл-агый органнарынга, хөй-нийти организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң чурттап турар черлеринге бүгү-ле угланыышкыннар аайы-биле идепкейлиг ажылдаар, кижилерниң көдүрүп турар айтырыгларын бирги ээлчегде сайгарып шиитпирлээр, оларның идегелин тодаргай ажыл-херектер-биле чедип алыр. Бүдүрүлгелерниң, совхозтарның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларынга хамаарыштыр тодаргай ажыл-чорудулганың үндезинниг болгаш ылаптыг бодап кылдынган программалары партия эге организацияларынга бар болурун чедип алырынче база ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаарынче угланган ажылды шиитпирлиг чорудар.

Ажылдың чаа хевирлерин болгаш методтарын, коллективтерге парторганизацияларның салдар чедирериниң хемчээлин хандыр болгаш бүгү талалыг өөренип көөрүн, түңнелдерни кылырын, парторганизация бүрүзү дээштиг ажылдаар кылдыр практиктиг хемчеглерни ажылдап кылырын болгаш боттандырарын партия райкомунга сүмелээн. Ону чедип алыр төлээде:

— республиканың болгаш районнуң партия организацияларының ажыл-чорудулгазының программаларын күүседиринче партия эге организацияларының күжениишкиннерин мөөңнеп угландырар;

— парторганизацияларга практиктиг дузаны чедиринче күжениишкиннерни угландырар, оларның ажылында таарымчалыг дуржулганы өөренип көөр болгаш нептередир. Партия эге организацияларының ролюн бедидериниң болгаш ажыл-чорудулгазын чаартырының көрүлдезинге бүгү парторганизацияларның идепкейлиг киржилгезин хандырар;

— коллективтерге партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын хоруур дээн кандыг-даа оралдажыышкыннарга, узуткакчы болгаш дүжүп берикчи хөөннерге удур бүгү коммунистерниң шиитпирлиг демисежирин, бо херекке олар бир эп-сеткилдиг, быжыг туруштуг болурун чедип алыр;

— парторганизация бүрүзүнүң иштики амыдыралын идепкейжидер талазы-биле хемчеглерни соңгаарладышкын чокка ап чорудар, хуралдарны доктаамал эрттирерин хандырар, кежигүн дадывырларын төлээрин чурумчудар, СЭКП-ге хүлээп алыышкын талазы-биле ажылды күштелдирер;

— коллективтерге, хөй-нийти организацияларынга, чоннуң чурттап турар черлеринге ажыл-биле болгаш кижилер-биле ажыл чорударынга хамаарыштыр доктаамал даалгаларны партия кежигүннеринге бээрин катап эгелээр болгаш улам-на идепкейжидер;

— партийжи сагылга-чурумну бүгү тала-биле быжыглаар, СЭКП Уставының негелделерин күүседири дээш, ажылдың даандырган участогу дээш коммунистерден негелдени күштелдирер, оларның отчёттарын бюроларга болгаш партия хуралдарынга доктаамал дыңнаар;

— рынокче шилчииринин байдалдарында ажылчы чоннуң социал камгалалының талазы-биле партия эге организацияларының секретарьларының туружун бүгү талалыг деткиир, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну камгалап, быжыглаар. Партия эге организациялар секретарьларының чөвүлелиниң дээштиг ажылдаарын хандырар;

— «Райком хүннерин» эрттирери, райком кежигүннериниң болгаш аппарат ажылдакчыларының тодаргай сорулга-биле чер-черже үнүүшкүннери, парторганизацияларның ажыл-чорудулгазын үргүлчү анализтээри, пленумнарга, бюрога, доктаамал комиссияларга чугаалажып көөрү, коммунистерниң отчёттарын дыңнаары, оларның характеристикаларын бадылаары ышкаш ажылдың ындыг хевирлерин партия эге организациялары-биле практиктиг ажылга калбаа-биле ажыглаар;

— партия организацияларының саң-хөө курлавырын быжыглаарының айтырыгларын доктаамал хайгаарап шиитпирлээр, бодунуң бюджедин улгаттырар, акша-хөреңгилерни чыып көвүдедир, оларны чөп ажыглаар, үстүнден акша немей алырын кызырар талазы-биле парторганизацияларның инициативазын деткиир болгаш калбартыр;

— информастыг пропаганда ажылын янзы-бүрү хевирлерлиг болдурар, политинформацияларны, лекцияларны, бесседаларны, тематиктиг чугаалажып көрүүшкүннерни доктаамал чорудар, өнчү, хуужудулга, национал харылзаалар, деполитизация (политикадан дашкаарладыры), В. И. Ленинни болгаш оон өөредиин камгалаары, турасткаалдарны камгалаары дээн ышкаш өске-даа ындыг эң чугула айтырыгларга хамаарыштыр белеткелдиг тускай шыырак бөлүктерни тургузар;

— «хамаарышпас» парлалганың өскүткени иттириглиг, а болганчок-ла мэге информацияның агымынга коммунистер алыспас болгаш политиктиг маргыжылга чугаалажыышкыннардан ойталавас кылдыр партия кежигүннери-биле ажылды доктаамал чорудар;

— политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгени күштелдирип идепкейжидер, рынок харылзааларының утказын билип алыр талазы-биле коммунистерге болгаш партия кежигүнү эвестерге дузалаар. Бүгү-нийти мөөнү-биле хуужудулгага, өртектерни хостуг кылдыр кедергей өстүреринге удур, ажылчы чоннуң социал камгалалдыы дээш демисежир. Колхозтарны болгаш совхозтарны быжыглаарынга, өнчүнүң коллективтиг хевирлерин хевээр арттырып камгалаарынга идигни бээр, арат болгаш тараачын ажыл-агыйны деткиир.

Совет, ажыл-агый органнарының кадрлары-биле ажылдаарын бодунуң ажыл-чорудулгазының чугула кол угланыышкыны кылдыр санап көөрүн, оларның-биле харылзааны калбартырын, удуртукчу албан-дужаалдарга кандидатуралар дугайында саналдарын киирерин, оларның профессионалдыг өзүлдезинге идигни бээрин партия райкомунга сүмелээн. СЭКП-ниң туружунда турар кадрларга бүгү талалыг деткимчени көргүзер.

Коммунист депутаттар-биле ажылды бодунуң эң чугула сорулгаларының бирээзи кылдыр партия райкому болгаш партия эге организациялары санаар ужурлуг. Оларның-биле дем каттыштырылгалыг сырый кады ажылдажылганы калбартыр, дузаны, сүмелерни болгаш деткимчени депутаттар доктаамал алыр идиг бээр пунктулар кылдыр райкомну, парткомнарны болгаш партия эге организацияларын оларга ажыгладыр. Партияның угланыышкынынга удурланыштыр хөделип турар коммунист депутаттарга хамаарыштыр принципиалдыг көрүүшкүнну кылыр. Бүгү деңнелдерниң Советтеринде депутаттар бөлүктериниң ажылын идепкейжидер.

Профэвилел, комсомол, херээженнер, хоочуннар организациялары-биле харылзааларны быжыглаар, оларның-биле дугуруштунган хемчеглерни доктаамал чорудар. Советтерде ажылдап турар коммунистерниң харыысалгазын бедидер.

... — ДААРАНЫКЧЫЛАР

Кызылдың «Чечек» ательезиниң коллективи планныг даалгалар күүседириниң чарыжын эки организастаарынче кичээнгейни салып турар. Бригадалардан Ольга Михайловна Логинованың удурткан коллективи эрткен айларның планын ажыр боттандырган. Валентина Яковлевна Якушкинаның удурткан дааранықчылары база чедиишкинниг ажылдап келген.

Тываның дааранылга каттыжыышкынынга «Довурзак» бүдүрүлге база хамааржыр. Ында бригадалар база чедиишкиннерлиг. Оол эргелекчизи Галина Набокова хеп кылырының даалгаларын ажыр күүседиринче ажыл-ишчилерни сорук киирип, организакчы ажылдарын чедип ап турар.

ЧУРУКТА: «Чечек» ательезиниң дааранықчылары Нина Мишина, Нина Байгузина, Ольга Бондаренко.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

СЪЕЗДИНИ СОҢГААРЛАТКАН

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге Россия парламентизиниң даргазының албан-дужаалынга депшиттирген С. Н. Бабуринниң болгаш Р. И. Хасбулатовтуң кайызы-даа алдыгы бадылаашкынның үезинде соңгуттурбаан: Сергей Бабурин дээш 412, Руслан Хасбулатов дээш — 409 депутаттар бадылаан. Ынчангаш Съездини соңгаарлаткан болгаш оон ажылын 1991 чылдың күзүнүнде катап эгелээр дугайында санал хүлээп алдынган.

Чамдык депутаттарның, чижээ, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чанында Экономиктиг дээди чөвүлелдиң даргазы М. А. Бочаровтуң бодалын ёзугаар алырга, Съезд дыка четпес ажылдаан, бодунуң мурнунга салдынган чаңгыс-даа айтырыгны шиитпирлеп шыдаваан, хөй үе хилис чарыгдаттынган болгаш алды миллион рубль үнген.

(СЭТА).

ӨСКЕ ЧЕР ЧОК ЭВЕС

1954 чылда Алдан-Маадыр суурдан дөртен бежен километр ырак тайга черден аът-биле доорбаштарны бирийилеп сөөртүп тургаш, бажың тудуп алган мен. Ол бажыңымда ам-даа чурттавышаан мен. Ол үеде садып аар манза-мунза бар эвес, бажыңымның кырын дыт, терек шеттери чонуп тургаш шыпкан. Олар ам-даа олчаан, хевээр, кээп көрүп-даа болур силер. Өөм иштиг, хөй ажы-төлүм-даа бо бажыңга чурттап келдивис.

1991 чылдың февраль айда бажың чанында огородумнуң кажаазын бускаш, оон орнунга эмнелге тудар чүве деп оңгарлар, траншеялар казып, тудугнуң таваан салып эгелей берген. Суурга эмнелге тударга, ында багай чүү боор, мен ону харын-даа аажок чүүлдүгзүнүп, деткиир кижи-дир мен. Чүгле чаңгыс кайгамчыктыг чүве — чүге ол тудугну мээң огородум иштинде тудуп эгелээн чүве ирги? Өске чер чок болганы ол чоор бе?

Шак ынчаар үжен-дөртен чылдар дургузунда картофель, ногаа тарып чип чораан огородум чок артым. Ол дугайында совхозумнуң удуртукчуларындан айтырарымга, кандыг-даа тода харыы бербедилер. Харын даа инек, хаван кажааларын буза таварааш, ам шуут борбак бажыңда келген. Ам бо үеде хуула дузалал ажыл-агыйның деткиир дугайында хөй-ле хоойлулар үндүрүнүп, ол дугайында чугаа даа көвей-ле боор чүве-дир. Азы бис ышкаш кырып калган улуска ол чугула документилер хамаарышпас боор чүве ирги бе? Ол-ла бустунган кажааларымның каражазы мээң хууда каражам боор чыдып каары ол бе?

Николай ООРЖАК. Пенсионер.

Коммунистиң туружу

ПАРТИЯНЫҢ АТ-АЛДАРЫН КАНЧАП КӨДҮРЕРИЛ?

СЭКП-ның башкарыкчы ролюнуң, ат-алдарының кудулааның, ону көдүреринин арга-хемчеглеринин талазы-биле ханы утказыг чугаа-сооту чуртта тайылбыр ажылының бүгү-ле чепсектеринге нептеренгейи-биле чырыдып келгенин чок кончуг эки билир.

Мен коммунист кижи болганымда, бо айтырыгга бодумнуң бодалдарымны солуннарга бижип, радиога чугаалап, хире-шаам-биле киржип келдим. Моон мурнунда-даа бодумнуң илередип турган бодалдарымны партияның башкарыкчы ролюнуң, ат-алдарының кудулаанының чылдагааннарын оон удуртур органнарынга хамаарыштырып турган мен. Ам-даа ынчаар билип турар мен.

Назы-хар талазы-биле мээң үежилерим канчаар билип турар чүве ийик.

Ю. В. Андроповтуң партияның, күрүнениң удуртулгазын эгелеп алганын бодум хуумда дыка-ла таарзынган мен. Ол партияның, күрүнениң башкарылгазынга ийи чыл безин эки четкен эвес. Ыя кыска үениң иштинде оон санал-сүмези-биле күш-ажылдың социалистиг сагылга-чурумун быжыглаар дугайында база арагалаар чорукту болгаш алкоголизмни үндезини-биле узуткаар дугайында эң-не чугула амыдыралчы ийи доктаал үндүрдү. Ол доктаалдарны чоннуң таарзынып, деткип хүлээп ап турганын мен эскерип турган мен. Олар үгениниң сөөлүнде ажыл шагында садыг-магазиннер кезиир, кудумчуларга кылаштажыр, кабинеттер кезип, ында-мында бөле олуруп чугаалажыр, төнчү чок хурал-суглаа чыыр чоруктар эвээжеп турган. Арагачылар-биле демисел чидигленип, оларның саны көзүлдүр-ле эвээжээн турган. Оон партияның болгаш күрүнениң удуртулгазынга үр болбааның ам-даа хараадаар мен.

Амгы удуртукчуларывысты көрүкерем, сыр өске ышкажыл. Корум-чурумувус кандыг-дыр, садыг-магазиннеривисте чүү бар-дыр, амыдыралывыстың өртек-үнези кайы хире-дир. Совет эрге-чагырга тиилээнинден бээр удавас 74 чыл болур ышкажыгай. Мындыг берге амыдыралдың кажан эгелей бергенин амгы салгалдың улут-даа, аныяк-даа кижилери эскерип-ле турлар ыйнаан.

Партияның башкарыкчы ролюн, ат-алдарын канчап көдүрерил? Бо берге амыдыралдан канчап уштунарыл? Бо дүвүрээзиннииг айтырыгларга эвээш-биче-даа болза, сүме кадарын оралдажып көрейн:

Манаа эң-не кол чүүл кылдыр каң дег быжыг корум-чурум болгаш бедик бот-харыысалга дугайында чугаалаза чогуур. Хамыктың мурнунда коммунист бүрүзүнүң бот-харыысалгазын көдүрер херек. Оларның кижи бүрүзү ажылдап турар коллективтеринге үлегерлиг болуп, мурнакчыларының одуруунга доктаамал турарын чедип алыр. Улус ажыл-агыйының участок бүрүзүн коммунистер-биле быжыглаар. Советтерде, профэвилелдерде, комсомолда болгаш өске-даа хөй нитти организацияларында база улус ажыл-агыйының удуртур органнарында ажылдап турар коммунист бүрүзүнүң ажылын партийжи даалгалар кылдыр көөр, олардан партийжи негелделерни күштелдирер. СЭКП-ниң удуртулгазынга тургуглаан чамдык частырыгларга сылдап алгаш, партияны чүм-биле буруудадыр дээр хөөннерге удур шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээр херек.

Партияның хүрээлежинге таварылга боол кирер, ону хуузунда эрге-ажыынга ажыглаарын бодаар, бичии-ле бергедээшкиннерден ундарап, партбилеттерин дужаар кижилер турбас кылдыр хүлээп алыышкынарга шын шилилгелерни чорудуп турган, ылап-ла чоннуң херээнге бердинген кижилерни партияга хүлээп алырын чедип алыр.

Демократияның калбарганынга, ажык-чарлыг чорукка сылдаглап алгаш, кара туразында аажылаар, эрге-чагырганы тооп көрбес, хүндүткел чок чоруктарга удур шыңгыы ажыл чорутса эки.

Партия ТК-ның Чингине секретарының албан-хүлээлгезин өске албан-дужаалбиле дакпырлаар чорук эки түннел бербээнин амыдырал көргүскен болгай, ону эде көрзе эки деп саналым бар.

Аваа МОНГУШ.
1960 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

Айтырыңар, харыылап берээли

ТУДУГЖУЛАР ЧЕДИШПЕЗИНДЕН

— Республиканың «Агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны бодунуң тудугларынга ажылдадыры-биле өске область, крайлардан тудугжулар чалап турар-дыр. Харын-даа херектеннер эккээр дээн дижир. Ол айтырыгны чүге ынчаар шиитпирлеп турарыл? Республикада ол тудугларга ажылдапкы дег улус чок чүве бе? Кандыг-даа ажыл чок, анаа-ла кылаштажып турар аныяктарывыс безин эмге-санчок болгай, оларны тудугларже хаара тутса?

Шак мындыг утказыг айтырыглар сөөлгү үеде бистиң солуннуң редакциязынга каш-даа катап келгилээн. Оларга харыылап бээрин «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының даргазының оралакчызы Б. Д. ШИМИТТЕН дилээн бис:

— Айтырыгларның салдынып турары кончут шын болбайн аан, бис база ону кончуг эки билип турар бис. Ынчалза-даа аргажоктуң кырындан Чечен-Ингуш АССР-ден тудугжулар чалааныывыс шын. Ам оларның баштайгы 10 тудугжузу эрткен неделяда бистиинге чедип келген. Таңды районнуң Владимировка суурунда шагдан бээр туруп келген Культура бажыңының тудуун уламчылап кирипкеннер.

Чүге оларны чалаан бис? Чүге дээрге бистиң тудугларывыска ажылчын холдарның чедишпезинден оларның хөй кезии туруп берген. Оларны ам көрүп алгаш турар эвес, кандыг-бир хемчеглерни алыр апаар болгай. Шын харын, республикавыста ажыл чок аныяктар хөй. Ынчалза-даа оларны ажылга хаара тудары дээрге берге-ле айтырыг. Оларны тудугларже эвилелдээр дээш чүнү черле бистерни кылбайн турар дээр. Чүвениң шынын чугаалаар апаар, бо талазы-биле дузаны партия райкомнарындан, чер-чер Советтериниң күүскомнарындан ап турар бис. Ажыл чок аныяктарны чыып, оларның даңзызын тургузуп, чугаалажып, ажылдың байдалдары-биле баш удур таныштырып, оон телевизорның хире-шаавыс-биле эң бедик деңнелче көдүрер дээш, оон-даа өске. Ынчап турагаш оларны тудугларга эккеп аарывыска, каш хонук ажылдап чорааш, улуг-ла дизе, аванс четкеш, ону алгаш, тарадыр кылаштажы бээр боор-дур. Ийи-чаңгыс-ла кижи артса артар. Оон уламындан барык бүгү районнарда көжүп чоруур механизастаттынган колонналарывыста тудуглар ара соксап, чок-ла болза, шуут туттунуп эгелеп чадап туруп берген.

Тудугга ажылдаар күзелдиглерни чыып алгаш, КМК-ларның боттарынга барып, өөредип база турар бис. Иркутск, Красноярск хоорайларның тудуг талазы-биле өөредилге төптеринден бедик мергежилдиг мастерлерни чалап-даа турар бис. Өөредип-даа аарывыска, хоржок боор чүве-дир. Янзы-бүрү тудуг кооперативтери база көвүдээн, чүгээр дээн кижилеривис оларже шилчигилей бээр.

Шынап-ла, ылангыя көдээ черлерге аныяк оолдар бир-ле ажыктыг херекке хаара туттунган турар болза деп кым черле бодавас боор. Үстүнде айытканывыс органнардан дуза бар дидим, а улустарны ажылга хаара тудары дээш акшалыг ап орар кижилерден — чаа тургустунган Күш-ажыл министерствозунуң ажыл чоктарны ажылга киирер, таарыштыр тургузар талазы-биле тептүн ажылдакчыларының, чер-черлерде оларның салбырларының дугайында чугаалап турарым бо. Черле боттуг дуза эвээш боор-дур.

Байдал мынчаар бергелеп кээрге, өске черден тудугжулар чалаар ужурга келгенивисти катаптап каайн. Кандыг-даа херектеннер бисте чок. Ниитизи-биле 180 кижи ээлчежип ажылдаар, бир чартыы бир ай ажылдааш (бис ийи ай ажылдаарының дугайында чугаалажып турар бис), ону солуур, ээлчег чедип кээрге, чана бээр. Шупту орук чарыгдалдарын бис төлээр болганывыста, манаа чарыгдалдарывыс база дыка улуг болур ышкажыл. Ам барып кандыг-даа орук өртээ аажок улгаткан болгай. Чарыгдалдар чеже-даа улуг болза ам канчаар, тудугларны ара соксадыр эвес...

АВАЛАРНЫҢ ДҮВҮРЕЛИ

«Тыва кобальт комбинаттың ТЭС-те аппаратчик Вера Степановна Бабкина чурттуң херээженнер шуулганынче делегат кылдыр соңгуткан. Комбинаттың чамдык херээженнери-биле бистиң корреспондентивис чугаалашкан.

— Тываға кожавыста Хакасиядан келген мен. Ынчан 1957 чыл турган. 1963 чылдан эгелеп комбинатка ажылдап эгелээн мен. Янзы-бүрү национарның аныктары улуг бүдүрүлге черин кады ажыдып, бут кырынга тургусканы эп-найыралдың быжыг барымдаазы деп билип чоруур бис. Амгы үеде чуртта, республикада өртектер өскени-биле холбаштыр амыдырал бергедээнде, ие кижиге аар чүктешки немежип турар. Комбинаттың карылгалыг болуп турарындан ону хаарының кырында келген. Мындыг берге үеде ажылдаар черин ышкынары дыка аарышкылыг. Ынчанташ өг-бүлениң эр ээлериниң оола сагыжын-даа чазаарынга ие кижиниң сөзү дыка херек.

Ие-херээжен кижи болганымда ажылчын иелерниң кандыг байдалда ажылдап турарын ыттавайн баар аргам чок. Котелдар машинистеринден эгелээш, хоралыг цехтерге челир 43 херээженнер бистиң ТЭС-те ажылдап турар. Ажыл нарын, үзүктелиишкин чок. Чунар черлер септелгезин үзамдыктырза - үзамдыктырза, ам шуут уткан. ГМЦ-де ышкаш гигиена өрээлин биске база тургузуп ап болур турган. Соксаал чок ажылдаар улуска безин чемненир өрээл үндүрүп бербээн. Шөл чедишпес деп турар.

Бистиинде хөй уругларлыг авалар, бот-иелер бар. Ийи ээлчеглиг ажылда иелер уругларын хайгаарап четтикпейн баар, чүгле дүштеки чем үезинде халып баргаш, далаш-биле кичээл кылганын айтырыптар. Кыскалаткан хүн-неделя алыр аргавыс чок, бүдүрүлгениң байдалы ындыг. Ындыг-даа болза, шалыкны хевээр арттыргаш, аваларны эрте чорудуп турза кандыг боор. Дөмей-ле ал сагыжы уругларында, канчап чем садып алыйн деп бодап орар болгай. Өйлеп каан бичии аъш-чемин узун оочурга туруп тургаш, садып аары бир берге. Хову-аксыжылар харын ногаа-картофельди тарып ап турар. Өг-бүлезинче сагыш-сыраар дээш, херээжен кижи парикмахерская безин баар харыы чок апарган. Кедиптер дээрге, эки хеп чок, арын чаар чүүлдер шуут читкен.

Дүнеки ээлчегде ажыллап турарларның элээди уругларының хайгааралы база негеттинер. Сааттыг херээженнерни чиик ажылдарже шилчилерин, чемненилгезин экижидерин чедип алыр ужурлуг бис. Хоралыг цехтерде ажылдап турарларның кадыкның байдалын доктаамал хынап турар болза эки. Херээженнер съездизинге ажылдап турар херээженнерниң байдалын чугаалап турду, чүгле чугаа четпес, хандыр бодаттынган хемчеглер херек. Көрдүнген чиигелделерниң күүселдезин хынап турары күзенчиг. Чамдык иелер ону билбейн барып болур, ону удуртукчулар ажыглап-даа турар.

Херээжен кижиниң хостуг үези кончуг эвээш. Бажыңың ажылы төнер эвес. Ынчалзажок өг-бүлениң кады дыштанылгазын органызастаарын утпас болза эки. Транспорт чок дээш олуруп турары шын эвес. Каттап, хөлге эштип, кады дыштанырыг база ажыктыг.

Ие — өг-бүлениң мөзү-шынар кадыкшылын холга туткан кижи. Ол кижилерниң аразында харылзааларны чогумчударынга бодунуң чымчак сеткили, сагыш човаачалы-биле салдарлыг. Бистерниң-биле кады дөрт тыва ажылдап турар. Эрткен чылын солун, сеткүүлге хөөреткен, шын эвес чулчуруушкуннар үнүп турда, бис олардан чаңгыс-даа эпчок сөс дыңнаваан бис. Кандыг кончуг арын-нүүр чок улус ындыг чүвени бижип турар чүве ийик. Бис мында хейде-ле ыдып орар бис. Бистиң удуртукчуларывыска эрге-дужаал былаашкан хөөннер турду-ла ыйнаан, аңаа ажылчыннар аравыста дыка эптиг бис. Ажыл чаңгыс, разряд чаңгыс, чүнү үлежир бис. Ажы-төлүвүс садикке кады өскен-дир.

Вера Степановнаның чугаазынга ТЭС-тиң инженери **Нина Алексеевна Костюк** киржи берди: — Националдар аразында чидиглениишкин деп чүвени боттары чогаадып алган. Чаңгыс подъездиде тывалар-биле кады чурттап турар мен. Үргүлчү үнчүп-киржип, боттарывыска дузалажып турар бис. Бо чорук кандыг-бир эки эвес кижилерге херек чадавас, биске ол хора чедирерден башка, чүнү-даа бербес. Мен бодум тываларпдан багай сөс дыңнаваан мен, сывырып турганын билбес мен, харын-даа хүндүлээчелин кайгаар мен. Далган үскен тыва мүнге шуут өөренип калган мен.

Мээң оглум Валя Ооржак-биле кады ойнап өскен. Серёжа шериг чорууруда, ооң чуруун ап алган. Орус эштеринден артык аваа ынак.

Нина Алексеевнаның чугаазын өске чижектер база барыткаар. Тимур Ондар шеригден келгеш, орус эжи Андрейни бажыңынга тургузуп алган. Ада-иези көже-даа бээрге, ол төрүттүнген черим-дир дээш чорбаан. Тыва ава ийи ооллдарым дээш оларынга аажок. Өске бир орус оол база артып калган.

Вера Степановна улуг тынгаш, база-ла дүвүренчиг темаларже кирипти. — Аас кежиктиг чаштар деп-ле турган бис. Кончуун көрүнер даан, школачының формазы алдан-чеден акша чедип турар. Моон соңгаар өртек өзер болза, канчап амыдыраар бис?! Берге байдалдан канчап уштунар бис? Школа дооскан уругдарыг ажыл чок артар деп барды. Бүдүрүлгени өскээр дерип, дүк кылыр чер кылыр апарза, металлургтар ажыл чок артар-дыр. Канчаар деп турарын чоңга тайылбырлап-даа бербес, бо хире берге байдалда келгенде, партком шуут анаа олурупкан. Бис чүгле хагдынар дээн дижип бот-боттарывыс аравыста чугаалажып турар бис. Удуртулгадан тайылбыр чок. Мындыг байдалдарда кижи кылыктыг, шугул апаары чугаажок. База-ла херээжен кижи психологтуг бергедээшкинни ажып эртеринге дузалаар. Металлургтар хүнүн ам сөөлгү катап байырлаарывыс ол бе деп бот-боттарывыстан айтыртынар-дыр бис.

Нина Алексеевна: — Бажыңывыска келгеш, чоок кижилеривисти ажырбас, шупту чүве анаа апаар деп оожуктурар-дыр бис. Уругдарывысты база аалактырар. Бичии-даа уруглар комбинат хагдынар дээн бе деп айтыра бээр-дир. Билдиинмес чүүлдүн мурнунда туруп турар бис.

КҮРҮНЕ ШАҢНАЛЫНГА ТӨЛЕПТИГ

Чүткүлдүг журналист дугайында «Шын» солунга бо чоокку хүннерде Дангыт Чыдымның чүүлү үнген. Аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалымны эң кысказы-биле илередикседим. Ында Кара-Күске Күнзекович Чоодуну «Шын» солуннуң коллективи Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналынче саналдаанын бижип турар. Журналистерни күрүне шаңналынче идип, оларның дугайында чөптүг сөстерни бижээни өөрүнчүг. Ол материалды сонуургап номчудум. Шынап-ла, Кара-Күске Чоодунуң бодунуң чогаадыкчы эш-өөрүнден бир онзаланып чоруур чүүлү— ол боду тускай үннүүнде деп бодаар мен. Бир-ле солун материалдарны кайыын-даа тып эккээр, өске өөрүнүң дегбээни «үүжени» бо-ла буза берген, номчукчуларны сонуургаткан чоруур.

Тожунуң чонунуң, ылангыя Өдүгенниң ивижилериниң социал айтырыгларын кижиниң сагыш-сеткили хайнып, хөлзеп кээр кылдыр ханы анализтеп бижээнин сактып тур мен. Ону бижиирде, ивижилерниң аразынга барып чурттап, чадырларынга хонуп, амыдыралын дүн-хүнү-биле хайгаарап тургаш, бижээнин номчаан бис. Ол материалдарны номчаан кижилер ивижилерниң маадырлыг күш-ажылын магадап, оон-биле кады оларның берге амыдыралын кээргеп, сагыш сеткили аарып кээр. Оон аңгыда бойдус камгалалынче, тотчеглекчилер-биле демиселди күштелдирериниң, черниң кежиин камныг ажыглаарынче болгаш өске-даа амгы үениң чугула чидиг айтырыгларынче чоннуң кичээнгейин бо журналист углап турар. Кара-Күске Чооду көдүрген айтырыгларын, салган сорулгаларын чедип алыр дээш канчаар демисежип турганын Д. Чыдым бижээнинге кижи өөрүүр.

К. Чоодунуң Смольныйдан бижээни «Кижи төлү каяа-даа чоруур» деп тыва полярнжы Владимир Чоодунуң дугайында материалын база аажок сонуургаан мен. Ындыг ховар кижилерни утпайн, үе-үе болгаш-ла аныяк-өскенге таныштырыш, ындыгларның үлегер-чижээнге оларны кижизидери буянныг херек болур. Амгы үениң аныяктарындан Владимир Чооду деп кымыл дээрзин билирлер ховар болдур ийин.

Тывада база бир солун кижилер — бүдүн салгалдың интернационалчы өг-бүлелерин туткан Тес-Хемниң Захаровтарының дугайын ооң мергежээн демирүжүүнүң ачызында бистер, номчукчулар, билип алган бис. Тыва чоңга бердинген, олар-биле ханы дөргүл-төрелдежи берген Захаровтарга болгаш Владимир Чоодуга кижи канчап чоргаарланмас боор. Захаровтар, Владимир Чооду дег кижилер Тывада эвээш эвес. Оларның дугайында моон-даа соңгаар солун материалдарны К. К. Чооду биске, номчукчуларга сөңнээр дээрзинге бүзүрээр бис.

Кара-Күске Күнзекович Чооду чүгле мергежээн дуржулгалыг журналист эвес, а тыва уруглар чогаалында база бир кеску черни ээлеп турар талантылыг чогаалчы деп билип чоруур мен. Бичии уругларга чогаал бижиири берге, харын деп чүве билдингир. Уругларга бижиттинген чогаалдарның бисте эвээжин номчукчулар шын шүгүмчүлеп, негеп турар. Уруглар чогаалын сайзырадырынга ол бодунуң үлүүн киирип чоруур. Оон уругларга бижээн дөрт номнары ону херечилеп турар. Ооң чогаал ажылынга анализ кылбайн, ниитизи-биле каш сөстен киирейн. Оон номнарында бичии кижилерниң психологиязынга, дыл-домаанга таарыштыр бижээн чогаалдары эвээш эвес. Олар кыска-кыска, бөдүүн, харын-даа чаптанчыг кылдыр бижиттингенин эскерер бис.

Черле ынчаш идея талазы-биле бедик, уругларга билдингир, бөдүүн дылга бижиттинген, кижизидилгелиг ужур-утказыг чечен чугааларны, шүлүктерни Кара-Күске Чооду эвээш эвести бижээн. Олар уругларны эки аажы-чаңныг, сагылга-чурумнуг, күш-ажылга ынак, чалгаа-шушпек болбазын сургап, Төрээн чуртунга ынак болурун, агаар-бойдузун камнап камгалап, эрес-кежээ, кызымак болурунче угаап турар.

Ынчангаш Кара-Күске Чооду, шынап-ла, чүгле социал айтырыглар шиитпирлээринге эвес, а уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларынга база идепкейлиг киржип турар. Чамдык аныяк авторларның аразында бодун тоглунар, мактаныр, өске эш-өөрүнге адааргаар, артыктаар, чараш эвес хөөннер тыптып келгенин эскерип турар бис. Оон кедерезе, бир-ийи номчугаш үндүрүп шаап алгаш, аңаа менээргенир, оозун мактап, бодун талантылыг кижи мен сут дээш-ле бодун рекламалап туруптар. Ол шын эвес хөөннерни элери чугула деп бодаар мен. А К. К. Чооду ындыгларга шуут удурланышкак.

Ынчангаш бо талантылыг журналист, чогаалчыны Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналынче идип үндүрүп турарын чөптүг деп саналга каттыжар мен. Кара-Күске Күнзекович моон соңгаар-даа улам күженишкиниг ажылдап, чонунга солун материалдарны, бистиң бичии номчукчуларывыска эки шынарлыг номнарны сөңнээр боор дээрзинге бүзүреп, манап турар бис.

Елена БАДЫ-МӨҢГЕ.
Кызыл хоорай.

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНЫП ТУРАР

— Чаа тургустунган «Хорум-Даг» колхоз Кызылда «Саян» фирмага апрель айда-ла 1878 килограмм өшкү дүгүн дужааган. Оон өртээ 201 муң рубльди ол фирма мынчага чедир колхозче шилчитпээн.

«Саян» деп чүү фирмал? Ажыл-агыйларның дүгүнүң өртээ кажан төлеттинерил?

Болат-оол СААЯ. Чадаана хоорай.

Бо айтырыгга харыылап бээрин Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Б. Б. БАЛЧЫРДАН дилээн бис. Оон харыылааны болза:

— Шын харын. «Хорум-Даг» колхозтуң болгаш өске-даа каш ажыл-агыйларның дүгүн «Тыва агрохандырылганың» чанында «Саян» деп фирма улуг рынок өртээ-биле сайгарар дээш хүлээп алган. Ынчалза-даа фирманың бо талазы-биле ажыл-херээ арай бүтпестээш турупкан. Ону шиитпирлээри-биле Агроүлетпүр эвилелдиң даргазы, ССРЭ-ниң улус депутаты В. О. Оюн башталыр элээн ажылдарны кылып чоруткан бис. Ол ам үретүннелдиг дооступ болурунуң кырында келген. Ынчангаш дүк дужааган ажыл-агыйлар дүгүнүң өртээн долузу-биле алырлар. Чаңгыс-даа килограмм дүк өскээр барбаан, шупту бар.

КЫРГАННАР КАЯ-ДАА ХҮНДҮЛҮГ

Шынап-ла, хоочуннар, күш-ажылдың хоочуннары хойнү көрген, кылган үүлези улуг улус. Оларның чамдыктары аарыг-аржык, чөнүп-кыраан-даа болгулаар. Ынчангаш оларга дуза херек. Ындыг организацияларның бирээзи — хоочуннар чөвүлели. Чоокта чаа Бай-Тайга районнуң төвү Тээли суурга районнуң хоочуннары чыглып келгеш, боттарының социал байдалының дугайын чугаалажып көрген. Ол талазы-биле илеткелди районнуң хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Иргит Седип кылган. Чамдык ажылдарны кылган, ынчалза-даа четпестер ам-даа хөй. Эң ылангыя кырганнарның одаар ыяжын, хөмүрүн сөөртүп бээр талазы-биле көдээ Советтер, совхозтар директорлары-даа дыка кошкак ажылдап турар. А бараанны бар шаа-биле талон езугаар салып ап турар. Улуг улустуң дуржулгазын нептередир, ону ажылгаар талазы-биле ажыл районда база-ла четпес, ындыглар-биле аныяктарның ужуражылгаларын ховар организастап турар.

Хөй чылдарда колхоз, совхозтарга база өске-даа организацияларга, бүдүрүлгелерге ажылдааш, пенсиялаан, ынчалза-даа дузалал ажыл-агыйны хөгжүдүп, чоңга ажыктыг чүүлдү кылып чоруур пенсионерлер районда эвээш эвес. Ындыгларга Кызыл-Дагда Очур Салчак, Салчак Каваа, Бай-Талдан Белек Анай-оол, Бичии-Үрүг Делгер, Манзырыкчы Ооржак, Арина Иргит, Шуйдан Сарыг-Доңгак Очур-оол, Тээлиден Иргит Седип, Өлчей Кара-Доңгак болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Хуралды ол хүн районнуң удуртур органнарынын эки эрттирген, кырганнарга барааныны база саткан. Районнуң кырганнар чөвүлелиниң даргазынга Мукулай Донаанны соңгаан.

Алаш ИРГИТ.

Бир чагаага хамаарыштыр

БУРУУ ОНААР ҮЕ КЕЛГЕН

Бо чылдың май 21-де № 96 «Шын» солунга хоочун башкы, солуннуң база хоочун бижикчизи Ховалыг Товарищтайның «Төрел харылзааларны сагыыры» деп чүүлүн сеткил ханып номчуп таныштым. Ол чугула чүүлге хамаарыштыр мээң-даа, мээң үе-чергелерим алдан хар ажа дүжүп, назы-хары дегүп келген кижилерниң, оларның иштинде хөй-хөй оолдар, кыстарның хүндүлелдиг даайлары бистерниң сеткил-сагыжывысты, угаан-медереливисти өйдүктүрүп, кончут-ла дүвүредип чоруур төрел кижилерниң эң-не хүндүлелдии даайы кижилерниң адрезинге хамаарыштыр сөөлгү чылдарда республиканың иштики районнарының төптеринде, ылангыя бистиң республиканың найысылалы — Кызыл хоорайда ажылдап, өөренип, чурттап турар элээдилерниң болгаш оолдарның аразында кескүзү-биле «Даай, каям таакпың», «Даай, тура дүжем, даайдан чүве айтырыптайн», «Даай, экии!» дигилээш-ле баар. Ол сөс каттыжыышкыннарын бистиң чамдык оолдарывыс өске утка-биле ажыглап, ужур чок чаңнап турарынга хамаарыштыр бодумну-даа, үе-чергелерим, хөй-хөй даайларның-даа эпчоксунуп, таарзынмайн турарын ажыы-биле, шынынга чугаалаксаам кээр-дир.

Бурун-биеэги шагдан-на тыва улус кончуг төрелаирек, улуг кижилерни дөрге олуртуп хүндүлээр, оларның мурну-биле безин эртпес, оларның чөпшээрели чокка үш-баш чок чүве айтырып, ол-бо шуугавастаа чорааның улуг кижилерден бичиимде-ле шиңгээдип билген мен. Өг-бүлелерге, төрел-аймак бөлүктерге, (түлүштерге, соянналарга, ооржактарга, ондарларга, доңгактарга, актарга, колдарга, бараанналарга, өөлет-баяттарга, хертектерге...) ада-иеден кижи болуп төрүттүнген оол, кыстарга авазының аайы-биле эр кижи даайы, оон өөнүң иштиң күүйү — бүгү-ле төрелдерден эң-не хүндүлүг чораан болгаш чоруур-даа ужурлуг. Ынчаарга мээң ада-иемниң угундан даайларым хөй чораан, ынчангаш республиканың ол-бо суму-кожууннарында кода-хоорайларында дыка-ла хөй чээннерлиг мен. Ынчангаш бодум хуумда аас-кежиктиг, оларымга кончуг хүндүлелдиг даай мен. Чижектер бо: мээң авам-биле кады төрүттүнген эң улуг даайым — Ондар Чамба-Хууракты хеймер чээни мен, мээң ачамның улуг хазы Алыг-Түлүш Лопсанның улуг уруу Маадыр-ие Алыг-Түлүш Серенмааның он оол, кыстарының, ол ышкаш «Совет Тыва» совхозтуң директору, Тыва АССР-ниң бир ат-сураглыг мөгези Биче-оол Моңгулоолдуң (ооң авазы — бистиң алыг-түлүштерниң кызы чүве болгай) даайы мен.

А ынчаарга чугаамның эгезинге даай деп хүндүлелдиг атты чамдык оолдарның, элээдилерниң бодалдарындан чогум утказы-биле эвес, өске утка-биле ажыглап турарынга кончут эпчоксунуп чоруурумну чамдык чижектер-биле бадыткап чугаалаар апардым. Чамдык удуртукчу эштер-даа, чамдык улуг назылыг эштерниң-даа талазындан амгы бистиң аныяктарывысты бактаксаар, оларның адрезинге багай сөстер октаар чоруунга шуут удурумну хамыктың мурнунда, ылангыя аныяк оолдар, кыстарның дыыжы кулактарынга, уян сеткил-сагыжынга чиге чугаалаксаам кээр-дир. Бо шагның аныяктарынга, амгы аныяк оолдар, кыстарга ада болгаш кырган-ача, кырган даай кижи болганымда, канчап черле чоргаарланмас кижи мен ынчаш?! Чоргааралымга хамаарыштыр чижектерим шуут эндерик, бистиң мөңгүн-тайгажыларның чугаазы-биле алыр чүве болза, четчир болгаш артар, чээлите-даа берип болур мен ийин. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң янзы-бүрү шериг кезектеринде — агаар камгалалының, кызытаарның, иштики херектиң шериглеринде дыка хөй оолдар, харын-даа кыстар Төрээн чурту — ССРЭни ыдыктыы-биле камгалаарынга төлептиг бараан болуп турар ышкажыгай.

Ам-на даай деп хүндүлелдиг атты чамдык оолдар, элээдилер кандыг янзылыг эпчок ажыглап турарынга хамаарыштыр бодумга таварышкылаан чамдык чаржынчыг чижектерни (шынын чугаалаарга, ону бодаар, сактыр-даа хөннүм чогул!) бо чүүлүмге киирейн. 1990 чылдың апрельдиң теңчүзүнде пенсияже үнгеш, өскен-төрээн черим делгем болгаш үигү чок Улуг-Хем районнуң төвү беш-беш каът бажыңнарлыг, чаа Шагаан-Арыг хоорайның Улуг-Хемская кудумчузунга аъш-чем магазининче углуг кылаштап бар чорумда, үш-дөрт бөлүк оолдар (олар ийи-бирээзи апканын дораан эскергеш, орук-чайлап чорумда) мени доктаадыпкаш:

— Даай, таакпың каям! Даай, таакпылаксап тур бис. — деп ындазында каржы негедилер.

Ам канчаар, черле таакпы тыртып чорбаан ужурумдан, «Таакпылавас кижи мен, оолдарым, таакпы-даа чок ийин» дээримге, оларым тургаш «Дүктүг бажың тазарты кегергиже таакпылап өөренип албайн, кая чораан мындыг амытан сен? Чээннериңге сунуптар таакпы чок даай болганыңда, чээннериңге ийи-үш акшадан уштуп бергеш, оруун оруктап, үүн углап чор, даай» дээш менден салдынмайн туруп бээрге, ам канчаар, көзүлдүр дүжүп берип, оолдарымга паспортум көргүскеш, ийи-үш акша тутсуптарымга, ам оларның чугаазы оожурган келгени ам-даа сагыжымдан ыравайн чору. А ол оолдар-биле бистиң аравыска кыска чугаадан билдингени болза, демги оолдар болза янзы-бүрү хуусааларда шииттирген, Шагаан-Арыг хоорайда «химиктер» болду. Алыс угунда республиканың ол-бо районнары чурттуг, мээң шуут-ла чээннерим эвес болган болдур ийин.

Ала кайгамчык чүве. 1991 чылдың чазынында Ак-Довурактың автовокзалындан эртенгиниң сес шак үезинде Кызыл хоорайже билет садып ап турумда, база-ла үш-дөрт бөлүк оолдар, менээ уткуй келгеш, мындыг янзылыг негелделиг чугаа кылганын база ам-даа утпайн чор мен.

— Ээ, даай! Акшаң бар бе? Арага садып ижер арага талонуң бар бе? — оларның негелдези ындыг.

Орук кижизи болгаш, «Акшам-биле билет садып алдым. Арага талону-даа чок ийин, оолдарым» — деп дорт харыылаарымга, оларымның мынча деп кадыы-биле харыылааны ам-даа кулактарымда артып калган эвеспе:

— Акшаң база чок, арага садып алыр талонуң база чок, херекчок, чөгенчиг даай-дыр сен! Ынай ырап чор, даай! Чээннериң шыдаар эрлер болбазыкпе. Билип ал, даай! — дээш база-ла менээ шорлуп туруп бээрге, аас-кежик болуп, бистиң чаңывыска шагдаа кижи кестүп кээрге, мээң демги меге чээннерим автовокзалдан эсти берип, дораан-на арлыш дээнин мен канчап уттур деп мен. Ынчангаш суурларга-даа, хоорайларга-даа, Кызылга-даа таакпы, акша, талон айтырып келген чоруур ындыг «чээн» оолдарны мен-даа, мээң үе-черге эш-өөрүм-даа көргеннер. Чүгле орук чайлап чоруур апарганывыс мен бодаарымга, ол-ла элээди оолдарны төрүп өстүрген ада-иелерниң арын-нүүрүнден, бирги ээлчегде, ийиги ээлчегде, арын нүүрүн оскунуп бар чыдар ол оолдардан бистер, кырганнар-даа, административтиг органнар-даа бүгү-ниити шыңгыы айтырар ужурлуг бис деп бодаар мен. Мен бодаарымга, черле ынчаш совет кижилерниң ал бодунга, арын-нүүрүн, ат-алдарынга, эт-севинге халлаар, кижилерниң амы-тынынга кыжаныр, уржуктуг когарал чедирер үүлгедиглер кылган аныяк-даа, улуг кижилерниң херектерин сайгарып көөрде, хоойлу-дүрүмнерни күштелдирери, манаа өзулуг-ла ажык-чарлыг болдурарын херек кырында боттандырары, херек үүлгедикчилеринге хамаарыштыр харыысалганы, торгаал-шииткелдерни оларның ада-иелеринге, чоок төрелдеринге, кады төрээн акыларынга, угбаларынга, даайларынга, күдээлеринге, чаваларынга дорт-ла онаар үе келген деп мен ынчаар билип, сагыш аарып чоруур мен. Аныяк кижилерни өй-шаанда эде-хере тыртып, өй-шаанда шын орукче углаары бистиң амгы берге, нарын үе-шаавыста эргежок чугула негелдениң бирээзи ол-ла болгай, эргим хүндүлүг ада-иелер, даайлар, акылар, күүйлер болгаш чаавалар!

Адыг-Түлүш БЕГЗИ.
Совет парлалганың хоочуну, пенсионер.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

УЛУГ ХУРАЛ

«Бузулбас найыралдың эгези» деп документалдыг тоожудан үзүндү

Тыва улустуң төөгүзүнде ооң бир дугаар Улуг хуралын 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Таңды кожууннуң Суг-Бажынга чыылдырар дугайында РКП(б) райбюронуң шиитпири үне берген. Улуг хуралга белеткел ажылы изиг түлүк чоруп турган. Кожуун бүрүзүнге чалалгаларны тарадыпкан. Райбюронуң, И. Сафьяновтуң бодап турганы ышкаш төлээлерниң баштыңчылары, кожууннарның нояннары, сумуларның чагырыкчылары, кол-кол дүжүметтер. Эвээш санныг революсчу араттар сонгуттурган болган. Чүү-ле болур иргин дээрзин Тываның бүгү чону четтикпейн манап турган...

Чыраа-саяк аъттарлыг, чычыы-торгу тоннарлыг төлээлер барык-ла кол нуруузу четкилеп келген. Төлээлерниң баштыңчылары, кол-кол ноян-дүжүметтер боттарының чалчаларын, аът-хол ажаар, аъш-чем белеткээр кижилерин база эдертип алгаш келгеннер.

Улуг хуралды ажыдып, ону даргалап эрттирерин Хемчик кожууннуң төлээзи Буян-Бадыргыга дагзыр дугайында И. Сафьяновтуң киирип келген саналын хуралдың киржикчилери бир үн-биле хүлээп алган.

Хуралды Буян-Бадыргы чорудуп эгелээри билек, айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлээри ындыг-ла белен эвес дээрзи билдине берген. Үш кожууннуң төлээлериниң баштыңчылары: Амбын ноян, Сонам-Балчыр, Салчак кожууннуң Идам-Сүрүң, Тожунуң нояны Тонмут олар Улуг хуралдың ажылынга киришпес дугайында дыңналыгларны чорудупкан. Хаа-Хөл* кожууннуң нояны Моолга каттыжар күзелин илереткеш, төлээлерин чорударындан ойталаан. Хаа-Хөл кожууну Тываның иштинден үндүрер дугайында Улуг хуралдан дилег кылып, бижик чоруткан болган.

Бадылаар эргелиг 64 төлээлерниң хөй кезии ол үеде эрге-дужаал эдилээн дүжүметтер, феодалдыг ёзу-чурумнуң талалакчылары турган. Хуралга чаладып келген 200 ажыг ядыы араттар бадылаар эрге чок-даа болза, политиктиг улуг күш боор, ажылчы чоннуң төлээзи хүлээлгезин төлептиг күүсеткеннер. Сибирьниң революстуг комитединиң тускай төлээзи Сафьяновтан аңгыда, крайның орус чурттакчыларының төлээлери шупту 18 кижи Россияның мурнундан Улуг хуралдың ажылынга киришкен. Революстуг Моолдан чаладып келген үш кижи санныг төлээлерни Шагдыржап дээр кижи баштап чораан.

Хуралдың хүн айтырыын бадылаар мурнунда, Урянхай крайның революсчу комитединиң мурнундан Стрелков, Россияның Кызыл Шерииниң мурнундан Чугунов, РКП(б) райбюрозунуң мурнундан Терентьев, революстуг Моолдан Шагдыржап, кызыл партизаннардан Кочетов, Тывада чурттап турар көрей чурттакчылардан Цой байыр чедирип чүве чугаалааннар.

Ооң дараазында Россияның төлээлеринге бадылаар эргени бээр дугайында шиитпирни чаңгыс үн-биле хүлээп алган. Улуг хуралдың хүн айтырыын бадылаар үеде маргылдаалыг болгаш билдинмес айтырыг дораан-на үнүп келген. Тыва улустуң бот-тускайланыр, иштики херектерин хуузунда боттары шиитпирлээр айтырыгны Совет Россияның төлээлери канчаар көрүп турарыл? Чамдык кожууннарның нояннары хуралга келбээн чүве болганда, бүгү Тываның бот-тускайланыр айтырыын манаа чугаалажыр эргевис бар бе?

Сафьянов бо айтырыгларга тайылбыр бээр ужурлуг апарган:

— Тыва улустуң бот-тускайланыр херээн Совет Россия чүүлдүгзүнүп, деткип турар. Бодунуң иштики айтырыгларын үзе шиитпирлээр эрге Улуг хуралда бар. Чүге дээрге тыва чонну үш хуваар болза оон ыңай кезээнден хөй чоннуң төлээлери мында киржип турар-дыр.

Ол саналды төлээлер чүүлдүгзүнүп хүлээп алган. Ынчалза-даа чамдык кожууннарның төлээлериниң тайылбырын дыңназа эки деп чугаа үнүп келген.

Тожу кожууннуң төлээлери баштыңы Тонмуттуң Улуг хуралга чоруткан чагаазын номчаан. «Мен бодум хууда хуралга баарындан дадагалзааш, бодалымны бистиң ийи сумувустан баар төлээлерге сөглеп берген мен. Тожу кожуунуну мурнундан олар бүрүн эргелиг хуралга киржирин бадыткадым» деп бижээн болган.

Хурал даргазы:

— Канчаарыл мону? —деп айтырган.

— Ол бижикти барымдаалаар болза ажырбастыр — дээн үннер дыңналган.

— Амбын ноянның талазындан сөс келбээн чүвелир. Канчаар чүвел? —деп, хурал даргазы Буян-Бадыргы айтырган.

— Амбын ноян келбээн шагда чүве бүдер бе? Маңаа кандыгыл? — дээн үннер дыңналган.

Орус төлээлерниң сүмези-биле хуралдың ажылын уламчылаар, ынчалза-даа Амбын ноянны тускай чалаар шапкынчылар аъткарар деп шиитпир хүлээп алган. Дараазында Хаа-Хөл кожууннуң чоруткан бижиин номчуп таныштырган. Манаа хамаарыштыр Хаа-Хөл кожуун ырак-узакта турарын барымдаалааш, ол кожуунну Тывадан үнген деп санаар болгаш Моолга каттыжар дээн күзелин ханлырар деп шиитпирлээн.

Хуралдың ажылын уламчылаары чүүлдүг дээр дугайында быжыы-биле дугуржуп апкан.

Орус төлээлерниң хол көдүрүп бадылаар дугайында саналынга хуралдың киржикчилери база удурланып үнүп келген.

— Ынчаар чаңчыкпаан улус бис. Хол, бут көдүрүп турарга чоор ону — дээн үннер дыңналган.

Бо таварылгада Сафьянов база-ла тайылбыр берген. Бадылаашкынны хол көдүрүүшкүнү-биле чорударын дугуржуп апкан. Бадылап алганы хүн чудумун ёзугаар делегей байдалының дугайында Стрелков, Урянхайда болуушкуннарның дугайында Медведев олар делгереңгей илеткелдерни кылганнар. Моолда революстуг шимчээшкинниң дугайында дыңнадыгны моол төлээлериниң кежигүнү Цивенджап база кылган.

Тыва араттарның революстуг күрүнези Таңды-Тыва Улус Республиканы тургузар талазы-биле айтырыгга, ылаңгыя чурттуң Үндезин Хоойлузун хүлээп алыр айтырыгга төлээлерниң үзел-бодалы чаңгыс аай эвес, маргылдаалыг болган. Тываны тускай күрүне кылдыр тургузарын хуралдың киржикчилери өйү келген, чөптүг херек кылдыр колдуунда-ла чаңгыс үн-биле деткээннер. Ынчалза-даа өске чурттуң камгалалы, хайгааралы чокка, кымга-даа хамаарышпас чурт болур харыывыс чок дээр дугайында түңнелге келгеннер.

Тыва араттарның күрүнези даштыкы айтырыглар талазы-биле кайы чурттуң хайгааралынга турарыл?

Хемчиктиң ийи кожуунундан келген төлээлерниң мурнундан Ананды мындыг санал үндүрген:

— Хемчик кожууннарының арат чонунуң күзеп турары болза, Таңды-Тываның чурту бодунуң иштики херектерин боттары шиитпирлээр, кымга-даа хамаарышпас тускай күрүне болур. Даштыкы-биле хамаарышкан херекке делегей айтырыгларының талазы-биле Совет Россияның камгалалынга, хайгааралынга турар. Бистиң саналывыс мындыг. Бо хуралдың мурнунда-ла дугуржуп турган бис.

Тожу кожууннуң төлээзи Лопсан мээрен туруп келгеш:

— Мурнундагы аайывыс-биле Моолдуң талазынга турары чогумчалыг деп санап турар бис — дээн.

Маады кожууннуң төлээзи Сайын-Белек чагырыкчы:

— Бистиң кожуунувус улуг эвес кожуун чүве. Үгүнда-ла орус чон-биле кады чурттап чоруур улус бис. Улуг хурал кандыг шиитпир үндүрер болдур, аңаа каттыжар бис — деп толдаргай эвес саналды болган.

Салчак. Шалык кожууннарның төлээлери Хемчиктен келген төлээлерни деткип турарын бадыткааннар.

Маргылдаалыг айтырыгны үзе шиитпирлээр апарган. Улуг хуралды даргалап турган Буян-Бадыргы тайылбыр кылган:

— Тожунуң төлээлери Моолдуң хайгааралынга турар күзелин илергейлеп турар. Моолдуң чаа тургустунган революстуг чазаа Совет Россияның камгалал-хайгааралынга турарын шиитпирлеп алган. Ынчангаш хөй нуруузунуң саналы биле Совет Россияның хамаарылгазынга турарын бадыткап алзывысса кандыгыл?—деп, айтырган.

— Чүүлдүг, чүүлдүг — дээн үннер дыңналган.

Тожунуң төлээзи туруп келгеш:

— Мурнунда чугаалап турган саналымны күш чок деп санааш, хөйүнге каттыжар-дыр мен — дээн.

Таңды-Тыва бодунуң иштики херектериниң талазы-биле кымга-даа хамаарышпас бүгү улустуң күрүнези. Бүгү делегей харылзааларының талазы-биле ол Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказының камгалалынга турар деп шиитпирни хурал хүлээп алган.

Күжүгет ШОЙГУ.
(Уланчылыг).

* Хаа-Хөл — Хүпсүгүл хөлдү тывалар ынчаар адап чораан.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга ур чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргениниң демдээ кылдыр «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Аг-оол Сонам-оол Көгоолович —№ 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Арчумаева Надежда Сергеевна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының бухгалтери.

Булычев Николай Алексеевич —аъш-чем садыының тудуг бөлүүнүң электри канакчызы.

Бураченко Изольда Илларионовна —«Тыва автотранс хандырылгазының» улус ажыл-агыйының комплекстиг хандырылгазының Тыва бүдүрүлгезиниң улуг дежурнуы.

Горлова Лилия Александровна — «Тыва автотранс хандырылгазының» улус ажыл-агыйының комплекстиг хандырылгазының Тыва бүдүрүлгезиниң диспетчери.

Дамба Александра Караооловна — № 9 ортумак школаның башкызы.

Дмитриев Александр Савельевич — республиканың уруглар эмнелгезиниң электриги.

Жарков Мансур Хамзич— № 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Захарова Наталья Львовна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының килдис начальниги.

Зырянова Галина Ивановна —халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Иванов Иван Федорович—Тыва АССР-ниң чуртталга коммунал девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының тускайлаттынган автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Карлова Анна Петровна—республиканың дүлей уругларның школа-интернадының кижизидикчизи.

Костривцева Майя Ивановна—«Тыва ыяш үлетпүр» каттыжыышкынының Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының бухгалтери.

Котова Клавдия Павловна — халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Коровина Валентина Семеновна — «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының «Тыва тудуг комплект» эргелелиниң склад эргелекчизи.

Кымысов Виктор Петрович — Тыва киновидеокаттыжыышкынының кол инженери.

Кымысов Николай Петрович — «Северовостокэлектромонтаж» трезиниң участокта электри монтажниги.

Лапшаков Юрий Васильевич — Тыва АССР-ниң чуртталга-коммунал девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының тускайлаттынган автотранспорт бүдүрүлгезиниң слесары.

Лопсан Ая Кара-ооловна— № 9 ортумак школаның класстан дашкаар ажыллар талазы-биле организатору.

Маады Биче-оол Санчатович — Тыва АССР-ниң күртелерадио дамчыдылгазының кол редактору.

Махов Юрий Афанасьевич — «Северовостокэлектромонтаж» трезиниң участогунуң чолаачызы.

Митюкова Валентина Сергеевна —«Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының «Тыва тудуг комплект» эргелелиниң ажылчыны.

Монгуш Зоя Даргытпаевна — № 9 ортумак школаның башкызы.

Монгуш Өлзей Меңгеевна— № 9 ортумак школаның башкызы.

Низовская Валентина Федоровна — «Тыва автотранс хандырылгазының» улус ажыл-агыйының комплекстиг хандырылгазының Тыва бүдүрүлгезиниң дежурнуы.

Омзаар Серээ Шетович — Тыва АССР-ниң күртелерадио дамчыдылга студиязының редактору.

Оюн Кара-оол Божурович—Тыва АССР-ниң Юстиция министерствозунуң консультантызы.

Перекрестов Георгий Илларионович — «Тыва агроүлетпүр спецмонтаж» Кызыл трезиниң орук-тудугнуң кежүп чоруур механизастаттынган колонназының экскаваторщиги.

Сагаев Владимир Захарович —«Тыва агроүлетпүр тудуг» күрүне-кооператив каттыжыышкынының тудуг талазы-биле даргазының оралакчызы.

Сарыглар Алдын-кыс Сувановна — республиканың дүлей уругларның школа-интернадының башкызы.

Серен-оол Сарыг-Тараа Күдеровна— республиканың дүлей уругларның школа-интернадының башкызы.

Сумба Петр Семенович — № 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Сыркашева Прасковья Васильевна — аъш-чем садыының № 13 магазининиң улуг кассири.

Тихонова Валентина Константиновна — аъш-чем садыының техникага айыыл чок чорук талазы-биле инженери.

Тусьмин Анатолий Павлович —«Тыва ыяш үлетпүр» каттыжыышкынының Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының чазаныкчызы.

Рудяк Валентина Ильинична—Тыва респотребсоюзтуң баштаар черинин килдис инженери.

Федоров Виктор Данилович «Тыва суг-мелиорация» бүдүрүлге-техниктиг комплектация эргелелиниң килдис инженери.

Фокеев Валерий Дмитриевич —«Тыва ыяш үлетпүр» каттыжыышкынының Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының ажылчыны.

Хабарский Вениамин Сергеевич—Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының ажылчыны.

Хорошков Владимир Иосифович — «Северовостокэлектромонтаж» трезиниң участокта электри монтажниги.

Шмакова Галина Тимофеевна — аъш-чем садыының № 20 магазининиң садыгжызы.

Цымбаленко Иван Васильевич — Тыва АССР-ниң чуртталга коммунал девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының тускайлаттынган автотранспорт бүдүрүлгезиниң слесары.

Яковлева Марина Ивановна—Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының товароведи.

(Уланчылыг).

ТӨЛЕП БЕРБЕЗИ ОЛ БЕ?

Кызыл районнуң «Кара-Хаак» совхозта малчынвап турар мен. Эрткен чылдың декабрь айда Кара-Сугнуң ортаа кыштаанга кыштап тургаш, хой кадарып чорумда, мунуп чораан аъдым тайгактаан. Аъттан ушкаш, будум кемдедип алган мен. Ынчангаш Кызыл хоорайның эмнелгезинге ийи ай чыдып эмнедир ужурга таварышкан мен. Эмчиден үнеримде ийи айның бюллетенин хагдыргаш, № 3 хойжу бригаданың бригадири Александр Седен-оолга дужаап бердим.

Ол хевээр бюллетеним төлеп-даа бербээн, ол талазы-биле огулуг харыы-даа меңээ бербээн. Совхозтуң бухгалтериязынга, профкомга-даа барып айтырарымга, биске кандыг-даа бюллетень келбээн дээр мындыг. Ам ону беш ай чедир мапап тур мен. Бюллетенимниң ол хевээр төлеттинмейн баары ол чоор бе?

Анай-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Хууда бодал

ТАЛОННУҢ ҮНЕЗИ «УЛУГ»

«Арага ишпес-тир» деп Виктор Доңгактың чүүлүн номчааш, арагага хамаарышкан ажык чугаага бодумнуң бодалымны илередикседим. Викторнуң арагадан эрте алырлып алганы коңгуг эки-дир. Мен аңаа каттыжар мен. Бодум ижип чордум. Ам он ажыг чыл ишпейн чурттап чор мен. Араганы каар дээш, кагдым.

Арагада чүү боор, бөгүн сөөлгү катап ишкеш, эртен каaптар мен деп чылдырып турумда, хөй чылдар хилис эрткен. Ону каар дээн кижилер чылдырып турган херээ чок. Мээн сүмем ындыг.

Араганы ижип чорда, муңгаранчыг-даа, түренчиг-даа. Кижини эш-өөрү, төрелдери, ажы-төлү, алган кадайы кээрбестей бээр. Олар дузалажырын бодавайн баар чораан. Сандан үнген кижи болгай дижир. Мен эш-өөрнүң, дөргүл-төрелдерниң дузазы коңгуг улуг деп болзаар мен.

Чамдык ада-иелер боттарының ажы-төлүн бичезинден тура өөредип алыр. Оларның-биле боттары кады ижер. Ынчангаш уруглары ада-иезин тоовас... Харын боттарынче шоолур боор чорду.

Чаңгыс оглум-дур. Туразында өскен эр-дир дээш, дашказын сунуп орар. Ындыг ада-иелер бистиң аравыста чок деп болбас.

Шаанда араганы хостуг садып турда, оочур шоолуг эвес турган. Арага-даа ижер кижи ховар. Чүгле хоочураан арагачылар чыглыр турду. Ам талоннап каарга, мырыңай дедир барган. Ижер-даа, ишпес-даа кижи кызып-кызып оочурлап чыдар боор-дур. Оон соонда чамдык кижилер улуг өртекке садар. Азы талонун 10 рубльге бээр. Араганы боттары кылып чорук көвүдээн. Шуут кылбас билбес кижилер белин өөренип алган.

Чүнү-даа кылдыртып алыр дээр болза, улус тоовас, акша бээр дээр болза, ынавас. Ыяш эккеллирин алыр дээн суг болза, албан шил дээр апарган. Талонну бергеш, акшазын берип каарга, ам чөпшээрежир.

Арага талонунуң үнези акшадан-даа улгаткан. Бир малчын кижиге чаңгыс инээн тургузуп каар, арага чокта база четтикпес. Кедээ үнүп төрелдээр кижилер талон чокта улуг-даа өртектиг шил болза садып алыр ужурга таваржыр. Мындыг чижектерни хөйү-биле киирип болур.

Сөөлгү үеде арагага ханлыкшылдыг аныяктар база көвүдээн. Харын-даа оларның аразында оът-сиген тыртар кижилер база бар апарган. Оларның дугайында кижизидилге ажылы сулараан. Ол аныяктар арага садыгларының чанынга туруп алгаш, чонну хунаап турары хомудалдыг болуп турар.

Хертек САГАН-ООЛ.

КАМНААЛЫҢАР

Чайгаар бүткен ортулукта

Каа-Хем биле Бии-Хем беллиринде чайгаар бүткен ортулук бар.

Ону чоннуң дыштанырынга таарымчалыг парк кылдыр тургусканы эки. Чон кылаштаар черлерни чаайгайжыды кылып каан. Улуг-биче кижилер селгүүстээр черлерни дерээн. Бии-Хемниң садты долгандыр аккан ийи адырын көвүрүглеп каан. Ленин болгаш Кочетов кудумчуларындан шуушкан улуг-биче чон көвүрүглеп кешкеш, солагай талазында «Тоол хоорайжыгаштыы» кичээнгейге дораан алыр. Чүге дээрге ооң девискээринде ыяштарның дазылдары-биле сиилбип тургаш, дириг амытаннарның дүрзүлерин чаштарга тудканы дыка солун. Шынап-ла, тоолдарның маадырларының чамдыктарын дүрзүлээни дириг-ле хевээр. Ол бичии чаштарның бойдустуң дириг амытаннарын таныр билип алырынга дыка ажыктыг. Ооң ыңай дараазында көвүрүгнү кежерге, уруглар ойнаар тускай черлер оларның эргезинде. Республиканың мурнакчыларының чуруктарын аскылаан булуңчугаштар бар. Чылдың мурнакчыларын келген чон оон сонуургап болур.

Оон ыңай чорууурга, чуруктар делгелгезиниң бажыны аалчыларны уткуп алыр. Ол бүгүнү сонуургап чоруй, Ноган театрже базыптып база болур. Бир эвес оюн-тоглаа чоңга үзүк чок болуп турар болза аан. Ынчалзажок ындыг сонуурганчыг концерттер чүгле ында-хаая болуру хараданчыг-дыр. Ооң чооккавызында чурттуң болгаш республиканың аттыг-сураглыг мөгелериниң хүрежир стадиону чоннуң маңа хандыр дыштаныр черлериниң бирээзи. Маңаа удавас республиканың чону солун оюн-тоглааны көрүп, Наадымга келир. Амдыызында аңаа уткуштур белеткелдер ажылдары чоруп турар. Наадымга күш-ажылдың мурнакчылары чаладыр болганда, ажыл-агыйларның хөй янзы адырыының мурнакчылары чайгы сезоннуг ажылдардан илерээри чадавас. Мурнуку чылдардан түңнел үндүрбейн, аңаа-ла ураалап баайырлаар болзувусса, база хоржок. Чүге дээрге чоннуң дыштаныр черлери бо бүгүнү база херечилей бээр-дир. Таптаашкын үезинде харын-даа чаагайжыдылга болдунар шаа-биле кыллынып турарын кижи ам бодаар. Төрымал чечектерни чалчыгаштарда өң-чүзүн аайы-биле тарып кааның көөрге, аяннг, сеткил-хөөн сергеп келир. Школачылар-даа бо ажылга чаңгыс демниг киржип келдилер. Ам оларны чайгы үеле чүге ажыглап болбазыл? Школалар чоогунуң практиказында уругларны, хоорайның чонун өлче шефтедип болгай. Бүгү чоннуң дыштаныр чери болганда, ону демнежип кылырының аргазы бар.

Паркта улуг-биче чоңга таарыштыр кылдынган черлер бар. Ынчалзажок ооң камналгазы, чылдан чылче чаартып алыры хожудап турар. Сөөлгү чылдарда немешкен ойнаар эт-септи камнаар, оларны көрүштүг эдилээри оон улуг-биче ээлеринден хамааржыр. Аныяктарның таңцы-сам ойнаар шөлчүгежин мүн-не туүйбү-биле септеп-селээн. Ол көрүштүг-дүр. Оон үстүү талазында аныяк техниктерниң ажылын делгеп салган бажыңны чон оюп эртпес. Бо казының девискээринде аныяк-өскенге таарыштыр кылган чайганыр черлер бар. Дыштаныр черлерни шак ынчаар көрүштүг кылып каан. Ам боттарывыстан, культурлуг дыштаныр билиривистен хамааржыр.

Чайгаар бүткен садывысче кире бээрге, амгы үеле чаагайын кандыг дээр.Холушкак арга-ыяштың айдызаан чыды думчукка чытталып келир. Калыкшылга магалыг-ла. Эртенгиниң дөрт шактан 7 шакка чедир селгүүстээш, аңгы-аңгы куштарның барын хайгаарап көрдүм. Тайбыңның көге-бугазындан эгелээш, өске-даа куштарның чыглыр ораны бо дээрзин эскердим. Бети кыдыы койгунакка, чараа-чеченге, бора-тоолайга база селгүүстеп чорааш, ужураштым. Оон соонда кудурууң сагланнадыр дыт будуун ламчыштыр халаан ийи диинге таварыштым. Мындыг чараш селгүүстээр ортулукту хайыралаар, ону улам көрүштүг болдурарынче сагыш салырывыс албан. Бо бүгүнү эскерип, көргеш, бистиң Тывавыстың чонунуң дыштаныр, селгүүстээр чери — бойдустуң бодунуң чаяаган бүдүжү дээрзин кижи болап келгеш, чоргаарланыр чорду.

Шынап-ла, кижи—бойдустуң төлү дижир бис. Ындыг болганда ону камнаар, хумагалаарывыс бистерниң хүлээлгевис-тир. Чамдык черлерде дыштаныкчыларның-на богу боор, шил сава бузундулары, саазыннар ында-мында октагылапкан чыдар, ортулуктуң сугларында демир кескиндилери, шил бузундулары, бок каар сава-даа чыдар болду. Оларны кымнар ынчап турары билдингир болгай. Ийи-чаңгыс опчоктанып, чүнү-даа камнаарын сагынмас, чүгле хүнүн болап чоруур кижилеривистиң эт-септе хамаарылгазы оон көстүп турар деп билдим. Ам бүгү чүве боттарывыстан хамааржыр. Эки ажылдап шыдаар болзувусса, эки дыштаныр үелер база хөй. Ону чүгле чамдык багай чанчыылдар, а буданнап болбас. Садтың талазы-биле бодалым мындыг. Боду бүткен парктың аян-шинчизин көрүштүг, чараш кылып алырынче бүгү чонну эвилелээри — хоорунгком, дан, парктың администрациязындан негеттиниери чугаажок. Мынчаар сула салдынарга кайын тааржыр. Ылаңгыя кужүн «сенкээр» чер тыппайн чоруур аныяк-өскенивисти олче хаара тудар үези бо эвеспе. Наадымга чедир каш-ла хонуктар арткан. Амдыгаштан хелелбээже хоржок болгай. Чок-ла болза чурттакчылар девискээриниң аайы-биле чаагайжыдылганы кылза. Ынчан чурттакчы бүрүзү бо ажылга канчап киришпес боор. Хоорайның чаагайжыдылгазы дээш кижи бүрүзү сонуургалдыг болза, ону чайлыг кылып аптар.

Хоорайывыстың аян-шинчилиг болурунче күжүвүстү каттыштыраалыңар.

Дарыма-Сади СОТЦА.
Кызыл хоорай.

ДАШТЫКЫДА

БЕДИК ДЕҢНЕЛГЕ ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР

ЛОНДОН. Үлетпүр талазы-биле бедик хөгжүлделиг чеди чурттарның удуртукчуларының болгаш ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң чугаалажыышкыннары эрткен среда хүнүнде Лондонга болган. Совет Эвилелиниң экономиказын эде тургузарынга деткимче көргүзериниң аргаларының дугайында айтырыгны бедик деңнелге ужуражыышкынның үезинде чугаалажып көрген. Делегейниң акша фондузунга болгаш чаартылгаының база хөгжүлдениң Делегей банкызынга «онзагай статусту» ССРЭ-ге тыпсырын Барыын чүктүг чурттары бирги ээлчегте саналдаан.

ЧАА ХООЙЛУ ТӨЛЕВИЛЕЛИ

БУХАРЕСТ. Румынияның парламентизи күрүне өнчүзүн хуужударының дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып көрүп эгелээн. Ол дээрге рынок экономиказынче шилчииириниң болгаш ону экижидериниң талазы-биле чазак программазының кол кезектериниң бирээзи-дир. Сайыттар кабинеди амгы үеде бар боон турар бүдүрүлгелерниң болгаш күрүне өнчү-хөреңгизиниң 30 хуузун хуу кижилерниң холунче дамчыдып бээрин саналдаан. Ынчангаш ол бүгүнү хуу кижилерге акцияларны болгаш активтерни садарының аргазы-биле хүлээдип бээр ужурлуг. Акцияларны садып алырынга даштыкы компаниялар болгаш хамаатылар база киржип болур.

Ындыг-даа болза бүдүрүлгелерни хуу кижилерге садып, дамчыдып бээриниң дугайында чазактың хоойлу төлевилелиниң талазы-биле парламентарийлерниң аразынга чөрүлдээни болдурган.

Төлевилелге догааштырылгалыг саналдар база киирттинген. Чижээ, Румынияның демократтыг партиязы келир үениң хуу бүдүрүлгезээлеринге акцияларны садарынга удурланып турар. Ол партия чурттуң хамаатызы бүрүзүнге (16 хардан эгелээш) аңаа онаашкан күрүне өнчү-хөреңгизиниң үлүүн халаска бээрин негеп турар. Ындыг турбуже, депутаттарның хөй кезии ол хоойлу төлевилелин чүүлдүгзүнүп деткээнин илереткеннер.

ПЕРСИЯ МУГУЛДУРНУҢ КЫРЫНДА БУЛУТ

Вашингтондан кээп турар медээлерни ёзугаар алырга, американ администрациязының улуг дужаалдыг кижилери Иракты девискээринде чээрби ажыг шериг объектилеринче хөй националдыг күштерниң ужар чүүлүнүң согуушкун кылырын планнап турарының дугайын шуут аңы-биле чугаалап турар апарганнар. АКШ-тың президентизи Джордж Буш Ирак удуртукчу Саддам Хусейнни шаажылакчы хемчеглер-биле кыжанмышаан, делегей ниитилежилгезин мегелеп, хоптаарын оралдажып турары дээш дорту-биле, шыңгыы буруудаткан. Вашингтонның туружун Лондон болгаш Париж база деткип турар. Барыын чүктүң өске-даа удуртукчулары база ынчаар бодап турарлар.

Бүгү-ле маргылдаа Багдадта ядролуг чепсектиң бар чадавас боон турарындан эгелээн — Ирак удуртулга оларның дугайын КНО-нуң төлээлекчилеринге дыңнадыр ужурлуг турган. КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң 687-ги резолюциязын ёзугаар алырга, ук регионнуң чурттарынга атомнуг чепсек-биле кыжаныышкын кылырын болдурбазы-биле массалыг узуткаашкынның ол чепсээн эге бажында-ла узуткаан турар ужурлуг.

БАЗА КАТАП КАТТЫЖАРЫНЫҢ ҮЕЗИ КЕЛГЕН

Июльдуң 14-те Сальвадорга хамааты дайынының дааштаашкыннары соксаан. Национал хосталганың Фарабундо Марти аттыг Фронтузунуң командылал чери дөрт хүннүң иштинде от ажытпазын болгаш өнчүк-чөөгээлерге алыспазын болурунуң кезектеринге дужааган. Ол-ла хүн чазак армиязының терроризм-биле демисел талазы-биле тускай кезектери болгаш боо-чепсектиг агентилери парламентини, күрүне албан черлерин, политиктиг партияларның турар бажыңнарын, аэропортту болгаш Сан-Сальвадорнуң өске-даа чугула объектилерин камгалаарын күштелдиргеннер.

Бот-боттарының аразынга холбаалыг ол ийи болуушкуннуң чыллагааны чаңгыс — Төп Американың чурттары — Гватемаланың, Гондурастың, Коста-Риканың, Никарагуаның болгаш Сальвадорнуң беш президентиниң оожургал чок сальвадор кайысылалды Бээтарының ээлчеглиг ужуражыышкынының чери кылдыр шилип алганнар.

Хүн айтырыының кол чери Төп Американың күрүнелериниң организациязының ажыл-чорудулгазын катап эгелеп, идепкейжидери ээлээн. Ол организация 12 чылдың мурнунда-ла ажыллаар арга чок апарган турган.

Сальвадорнуң, Гондурастың болгаш Гватемаланың чагырыкчы бөлүктериниң АКШ-тан хөйү-биле ап турган сан-хөө дузаламчызы турза-даа, оларның боттарының чурттарында хамааты дайынының өртүн чүгле аңгылааарынга шериг болгаш экономиктиг күштер четчип турганы билдингир.

90 чылдарның эгезинде Төп Америкага байдал көзүлдүр-ле өскерилген. Ол девискээрниң чурттарынга чеен күштерниң салдары-биле хамааты чазактар дорт демократтыг соңгулдаларның түңнелинге эрге-чагырганы холга алгылаан.

Президентилерниң бодап турары-биле алырга, Төп Америка чурттарының организациязын чаа демократтыг ёзу-биле катап тургузары ол девискээрни дайындан хостуг болдургаш, тайбың девискээр кылдыр арганы бээр. **(СЭТА).**

Школа: чаа өөредилге чылынга белеткел

УРУГЛАРГА — ЫНАКШЫЛ-БИЛЕ

Каа-Хем районда Дерзиг-Аксы дузалал школазы. Бо дээрге онзагай, тускай хевирниң школазы. Мында чүс он чеди оолдар болгаш кыстар хаара туттунган. Олар ада-иези чок, өскүс уруглар-дыр. Оон ыңай чамдыктарының кадыы багай, угаан-медерели арай кошкак чаштар-дыр. Оларны кээргеп азыравайн, өөредип кижизитпейн, кымнарны улуг кичээнгейге алырыл? Ада-иелиг, каң кадык уруглар бир аңгы болгай. Ынчаарга өскүс бо ажы-төлге кым ада-ие болурул? Билдингир-дир, ындыг харыысалгалыг хүлээлгени бир-ле дугаарында башкылар, кижизидикчилер, поварлар база ажылчыннар алыр ужурлуг.

Экономика камналгалыг болур ужурлуг деп негелде черле чөптүг. Чүге дээрге школа септеп кылырынга, өөредилге херекселдери, стол, сандай, тускай өөредилге шкафтары, көргүзүг материалдары, уруг-дарыгта илик-хеп садар акша-төгерикти баштыг, угааннык чарып билир херек дээни ол ышкажыл. Түң чок, анаала агаарже үндүр чажыптар акша кая турар чүвел.

Чүге ындыгыл? Ол база үнлезин чыллагаанныг. Инфляция, өртек улгадыышкыны школаны база оюп эртпээн болгай. Тудуг материалдары, септелге база тудуг ажылы кылыр ажылчыннарга төлээр акша база улгаткан. Чогум-на харын ынчангаш дузалал школазының директору Сергей Сулдемович Сымчаан шиитпирлиг мынчаар чугаалады:

— Улус өөредилгезиниң системазы тускай камгалал механизминиг болуру чугула. Ынчалза-даа ол рынок экономиказының негелдезинге дүүштүр психология талазы-биле эрги байдалындан ушту туну, чаа хевир-биле эде тургустунар ужурлуг.

Аныяк-даа болза дуржулгалыг база онаашкан ажылы дээш доктаамал сагыш аарып чоруур директорнуң күзел-чүткүлү күштүг-дүр деп чүвени кижи канчап эскербезил.

Бөгүн Дерзиг-Аксы дузалал школазында чаа өөредилге чылынга уткуштур септелге, белеткел ажылы изиг түлүк чоруп турар. Школа бүрүнү-биле чугайлаттынып, дозулаттынган. Анаа класс башкылары база ажылчыннар Мария Гуляева, Людмила Доржу, Галина Сат болгаш өскелер-даа ак сеткил-биле идепкейлиг кириш-кен.

Ам школаның интернадының септелге ажылы эгелээн. Ажылчыннар, оолдар болгаш уруглар өрээлдерин чугайлап эгелээн. Оон соонда ийи каът интернаттың адаккы база үстүкү коридорларын ап-хевир кияр штукатуралап, чугайлап, чырык өңнүг будук-дозу-биле дозулаар. Манаа уран чурулга, каасталганың чараш хевирлерин ажыглаар. Ол бүгү өөреникчи уругларның өөрүшкүлүг сагыш-сеткилин хайныктырар, оларга эстетиктиг кижизидилгени таалалды бээр. Чаңгыс сөс-биле, интернат септелгезин эки шынарлыг чорудары чугула. Ада-иелиг уруг-дарыгның удуур, кичээлдерге белеткенир, ойнап-хөглээр өрээлдери кайы хире эки дериттинген, оларның хар-назынынга база күзел-чүткүлүнге, сонуургалынга таарыштыр кылдынган, каастаттынган болур ийик? Интернаттың өрээлдери база ындыг болур ужурлуг. Өскүс ажы-төлдүң аал-оранны, өг-бүлези ылап ол ышкажыл. Ында бүгү-ле эки чүве чүгле оларның боттарының эвес леп бе? Оларның ёзулуг ээлери өскүс уруглар боттары болур.

Ийи каът интернаттың хөй чылдар дургузунда изиг-соокка, хат-чаъска, шуурганга пат-ла карарып калган даштыкы мунгаргай хевирин ам тускай ховулдуг кылдыр диллирип, чазап, хаарылгалап кылган манаа ыяштар-биле янзы-бүрү хевирлиг кылдыр шап, шеверлеп эгелээн. Ол безин силиг, чараш, хевирлиг апаар.

Школаның база интернаттың септелге ажылынга штукатурларның, сантехниктерниң тускай звеноларын хаара тудуп, олар-биле дугуржулга чутааны кылган. Эң-не кол чүве — котельнаяның бүзүрелдиг кылдыр септеп, одалга база суг системазын, оолдар база уруглар туалеттерин идегелдиг кылып алыры.

Школаның администрациязы кыш эгезинден тура дозу-будук, олифа, чугай, кисточкалар аймаан болгаш өске-даа септелгеге эргежок чугула херектиг чүвелерни чогуур үезинде ыяк белеткеп алган.

Дерзиг-Аксының өскүс уругларының тускай школазының мурнунда нарын дүргээ үзе шиитпирлеп, херек кырында кылза чогуур чугула айтырыглардыг ажылдары бар. Чүлерил ол?

Капитал база немелде септелге ажылынга 82 муң рубль көрдүнген. Оон хөй кезии чунар-бажың, уругларның идик-хеп, чооргаңнарын чуур тускай бажыңың ажыглалга киирерингe көрдүнген. Школага халалыг, төнчү чок тудуг ол апарган. Ону ам дөрт чыл улай ажыглалга киирер деп планнап, аазап-даа турар.

Ынчалза-даа оол чүгле бажыны туттунган, а иштики дериглези кылдынмаан. Ону республиканың Улус өөредилгезиниң министерствозу дорт харылаар ужурлуг.

Школада чунар-бажың чок, а район төвү Сарыг-Септе байдал база багай. Оол чунар-бажыны, хеп чуур чери школага чогуур үезинде дээштиг дузаны кадып шыдавайн турар.

Өскүс уругларга чүгле үлегерлиг башкы эвес, а харын оларга ада-ие боттары ышкаш сагыш човангыр, эрит баарлыг, изиг чүректиг, кижизидикчи улуг рольдуг башкылар, тускай психиатр эртемниг шыырак эмчи база кончуг херек. Ындыг шыырак билиглиг кижилерни өскээртен чалап эккеп ап болур арга бар. Ынчалза-даа оларны чурттадыр бажыңналгат школада чок болуп турар. Бажыңнар чедишпестир. Оон ыңай Каа-Хем бажыңнда Дерзиг-Аксы суурже кым кел чыдар боор.

Бо тускай школаның база ооң интернадының өөреникчилерин чүгле шыырак билиг-мергежилдиг башкылар чоннуң чоон оруунче киирип, кижизидип, өстүрүп болур. Школаның өөредилге-кижизидилге ажылынга таарыштыр тургускан тускай чаа программа херек. Өскүс уруглар школаны дооскаш, боттары амыдырап-чурттап, ажылдың кандыызын-даа кылып билир кылдыр чогуур кижизидилгени алган турар ужурлуг.

Школаның башкылар коллективиниң мурнунда мынчыг нарын, берге айтырыглар туруп турар-дыр.

Херел МОНГУШ.

Нио

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!

1925 убида үнсезилеттинген

ШЫН

1991 чыл
июль
20
суббота
№ 124 (14624)

(Чагыдар ортээ 6 коп).
Садар ортээ 20 коп.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунун, Тыва АССР-нин Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

РСФСР-ДЕ КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛИТЕТ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИН ХУУЖУДАР ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

Ажыктыг, социал угланыпышкынныг экономиканы тургузар сорулга-биле күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының аргазы-биле РСФСР-де бүдүрүлгенин чепсек-херекселдериҥе өҥчү харылзааларын эде тургузарының организас-эргехоойлу үндезиннерин бо Хоойлу доктаадың турар.

I. Ниити чүүлдери

1 ЧҮҮЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударын канчаар билири

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудары — ол дээрге бүдүрүлге черлерин, цехтерни, бүдүрүлгелерни, участоктарны, ол бүдүрүлгелернин бот-тускайлаҥ бүдүрүлгелер болур өске-даа адырларын: дүжүрүп тараткан бүдүрүлгелернин болгаш оларның салбырларының дериг-херекселдерин, бажыңнарын, дериглерин, лицензияларын, патентилерин; материалдыг болгаш материалдыг эвес өске-даа хөрөҥгилерин, акционер ниитилелдериниҥ (эштежилгелериниҥ) капиталында күрүнениҥ болгаш улус депутаттарының черчер Советтериниҥ үлүүн (хуучу салыышкыннарын, акцияларын); акционер өске-даа ниитилелдериниҥ (эштежилгелериниҥ), а ол ышкаш ассоциацияларның, концернерниҥ, эвилелдерниҥ болгаш өске-даа бүдүрүлгелер каттыжышкынарының капиталында үлүүнү (хуучу салыышкынарны, акцияларны) хамаатыларның, акционер ниитилелдериниҥ (эштежилгелериниҥ) күрүнениҥ болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтеринден хуу өҥчү кылдыр садыш алыры-дыр.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудары деп Хоойлуда бижээнин өҥчүнүҥ үстүнде айыттынган бүгү объектилерин хуужудары кылдыр моон ынай билзе чогуур.

2 ЧҮҮЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында РСФСР-ниҥ хооойлужудулгазы

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында РСФСР-ниҥ хооойлужудулгазы «РСФСР-де өҥчү дугайында», «Бүдүрүлгелер болгаш хуу бүдүрүлгечи ажыл-чорудулга дугайында» РСФСР-ниҥ хооойларындан, бо Хоойлудан болгаш РСФСР-ниҥ база Россия Федерациязының составында республиканың хуужудулга таарыштырар өске-даа хооойлужудулга актыларындан тургустунган.

2. РСФСР-ниҥ болгаш ССРЭ-ниҥ, эвилелдешкен өске-даа республикаларның өҥчүзүнде күрүне бүдүрүлгелерин хуужударын бо Хоойлу-биле, РСФСР-ниҥ өске-даа хооойлужудулга актылары-биле, ССР Эвилели болгаш эвилелдешкен республикалар-биле дугуржулгаларны ёзугаар таарыштыр чорудар.

3. Даштыкы кижилер-биле, юридиктиг черлер, делегей организацияларыбиле кады циити өҥчүде турар акционер ниитилелдериниҥ (эштежилгелериниҥ) капиталында

РСФСР-ДЕ КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛИТЕТ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИН ХУУЖУДАР ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Үлапчызы. Эгези 1-ги арыында).

ның хоойлуларында көрдүнген таварылгалардан ангыда Фонд болгаш оон салбырлары бүдүрүлгенин ажыл-чорудулгазынга холгаарлаар эрге чок.

4. РСФСР-ниң Дээди Соведи Федералдыг эт-хөрениниң Россия фондузунуң эрткен чылда ажыл-чорудулгазының дугайында отчеттуу чылдың-на чугаалажып көөр болгаш бадылаар.

7 ЧҮҮЛ. РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның, районнарның (хоорайларда районнардан ангыда), хоорайларның (районнарга чагыртыр хоорайлардан ангыда) эт-хөрениң фондулары

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң, а ол шыкаш РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның, районнарның (хоорайларда районнардан ангыда), хоорайларның (районнарга чагыртыр хоорайлардан ангыда), өнчүзү болуп турар бүдүрүлгелериниң капиталында үлүглер (хуучу салыышкыннар, акцияларның) садылакчызы болза эт-хөрениниң чогуур фондуларының (оон ыңай мындыг текст-биле —национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөрениниң фондулары) болгаш оларның томуйлааны төлээлекчилер болуур.

Фондуларны РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтериниң президиумнарының азы улус депутаттарының чогуур чер-чер Советтериниң президиумнарының шиитпирибиле тургузар болгаш ук фондулар оларга база Советтерге отчеттуг болуур. Фонд дугайында дүрүмнү улус депутаттарының чогуур Соведи бадылаар.

Фондуларның ажыл-чорудулгазын чогуур национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының өнчүзү болуп турар күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужутканындан алдынган акша-хөрениниң күсели-биле акшаландырар.

2. Эт-хөренги фондулары дараазында хүлээлгелерни күүседир:

— күрүне (муниципалитет) бүдүрүлгелери, акционер бүдүрүлге ниитилелдериниң (эштежилгелериниң) капиталында үлүглер (хуучу салыышкыннар, акциялар) оларның өнчүзү болур дел айыткан РСФСР-ниң составында республикаларга, крайларга, областарга, автономнуг областарга, автономнуг округтарга, районнарга болгаш хоорайларга хамааржыр болгаш эт-хөренги башкарарының чогуур комитеттериниң оларга дамчыдып бергени херечилелдериниң түр үеде ээзи болуур;

— акционерлерниң (хуучулардың) ниити хуралдарынга чогуур өнчү ээлериниң бүрүн эргелерин боттандырар, бүдүрүлгелериниң капиталында фондуларының ээзи болуп турары үлүгүнүң хемчээлинге дүүштүр бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазы дээш долу харыысалгалыг болуур;

— айыттынган үлүглерни (хуучу салыышкыннарны, акцияларны) бүдүрүлгелер кымының өнчүзү бооп турарының дугайында херечилелдерни садар;

тус черниң чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарына дүүштүр хөгжүдер ужурлуг акционер ниитилелдериниң болгаш эштежилгелериниң тургузукчузу болур, акционер ниитилелдериниң болгаш эштежилгелериниң хуучу дадывырларын болгаш акцияларын садып алыр;

— чогуур бюджеттерниң орулгалар планын база хуужудулганың күрүне, республика болгаш чер-чер программаларын ёзугаар бүдүрүлгелерни хуужуткаңындан кирген орулгаларны алыр болгаш шилчидер;

— акционер ниитилелдериниң чогуур национал-күрүне, национал болгаш административтиг - девискээр тургузугларының өнчүзү бооп турар акцияларын акшаландырыышкын фондуларының болгаш холдинг компанияларының акцияларына орнаар.

3. Киндыг-дээ акционер ниитилелиниң ээзи кайы-бир фонд болуп турар акцияларның иштинден бадылаар эрге ниитилел бүрүзүнүң акцияларының ниити санының 20-ден хөй эвес хуузу болган турар: фондуга хамааржыр еске акциялар оларның саны болгаш номиналдыг статузундан хамаан чокка бо Хоойлу ёзугаар артык эргелерлиг болгаш банк хуузунуң учёт ставкалыының хемчээлинге дең хувааржыр ужурлуг доктаамал арыг орулгалыг турар. Фонд ук акцияларны садыпкан таварылгада, оларның номиналдыг статузу катап тургусчулгага азы болгаш РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң шиитпиринге дүүштүр үеде ниитилелдиг статузу катап тургузуптунар.

Бүдүрүлгенин тургустуунганының дугайында документилериниде база РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлуларында көрдүнген таварылгалардан ангыда фондулар бүдүрүлгенин ажыл-чорудулгазынга холгаарлаар эрге чок.

4. РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтери, улус депутаттарының чер-чер Советтери чогуур фондуларның эрткен чылда ажыл-чорудулгазының дугайында отчеттарны чылдың-на чугаалажып көөр болгаш бадылаар.

8 ЧҮҮЛ. Акшаландырыышкын фондулары болгаш холдинг компаниялары

1. Үнелиг саазыннарның эң баштайгы рыногун тургузар, акция садып ап турарларның когаралдыг болуғерин магадылаар дээш акшаландырыышкын фондуларын тургузар. Акшаландырыышкын фондуларының дугайында дүрүмнү РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бадылаар.

2. Акшаландырыышкын фондузу чангыс акционер ниитилелиниң бадылаар аргалыг акцияларының 10 хуузундан хөй эвезинниң ээзи болуп болур болгаш оон үнелиг саазыннарынга бодунуң активтеринең 5 хуудан хөй эвезин киир санадып болур.

3. Акшаландырыышкын фондулары боттарының квартал, чартык чыл, чыл отчеттарын РСФСР-ниң Сан министерствозунуң айыткаңы майык ёзугаар парлап чарлаар. Фондунуң ажыл-чорудулгазы чылдың-на аудиторжу хыналарданы албан эрткен турар.

4. Каттыжыышкында (ассоциацияда, концернде) кирип турар ады күрүне эргелининиң болгаш чер-чер администрациязының башкарылгазында туруп турар бүдүрүлгелерниң баазазынга, РСФСР-ниң Монополияга удур политика талазы-биле күрүне комитединиң чөпшээрели-биле база харылзашкак бүдүрүлгелерни кооперастажырынга дузалаар чаа экономиктиг структуралардың деткимчези-биле, холдинг компанияларын тургускан туруп болур. Продукцияны (ажылдарны) бүдүрериниң, ачы-дуза чедиреринин кайы-бир хевирлерин чангыс талалап монополиялыг болу бээринге чедирер холдинг компанияларын тургузуп болбас.

Каттыжыышкынларның, ассоциацияларның, концернериниң, министерстволарының болгаш ведомстволарның баазазынга холдинг компанияларын тургузарының дугайында чурумну РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң шиитпиринге дүүштүр үеде ниитилелдиг статузу катап тургузуптунар.

9. ЧҮҮЛ. Садып алыкчылар

1. Устав капиталында, күрүненин, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, хөй-ниити организацияларының (каттыжыышкыннарының), ачы-буян болгаш өскедаа хөй-ниити фондуларының үлүү 25 хуудан ажып турар юридиктиг албан черлери күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң хуужудуп турар үеде садып алыкчылар болбас болгаш конкурска, аукционга киришпес, хуужудуп турар бүдүрүлге черлериниң акцияларын садып алыр эрге чок болуур.

2. Хуужудуп турар бүдүрүлгелерни садып ап болур эргезин шынзыдар хүлээлге садып алыкчыларга онаажыр. Хуужуткан бүдүрүлгелерниң акцияларын садып алыр, аукционга, конкурска киржир дээнде садып алыкчылар —юридиктиг албан черлери чогуур эт-хөренги фондузунга акционер ниитилелиниң (эштежилгезиниң) киржикчилерининг составының база устав капиталын хувааганының дугайында декларацияны киирер. Хуужуткан бүдүрүлгени (хуучу салыышкыннарны, акцияларны) садып турар үеде юридиктиг албан чери ону садып алыр хоойлу ёзугаар эрге чок турганы сөөлүнде билдинер болза, РСФСР-ниң хоойлуларында дүүштүр садып алыышкын күш чок болган деп санаттынар.

3. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгезиниң күш-ажыл коллективиниң кежигүннери оон садып алыкчылары болуп болур болгаш ол соруулга-биле эштежилге азы акционер ниитилелин тургузуп ап болур. Олар, а ол шыкаш хуужудуп турар бүдүрүлгениң пенсиялай берген мурнундагы ажылдакчылары болгаш бо бүдүрүлгеде мурнундагы ажылына хоойлу ёзугаар ээп кээп болур эргелиг кижилер бо Хоойлуда айыттынган чиигелдерни ажыглаар.

10 ЧҮҮЛ. Төлээлекчилер болгаш харылзаштырыкчылар

РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлуларынга дүүштүр садыглакчылар болгаш садып алыкчылар хуужудулга үезинде боттарының төлээлекчилерин дамчыштыр база харылзаштырыкчыларның дузазын ажыглап хөделип болурлар.

11 ЧҮҮЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин садып алыр акша-хөренгизиниң үнер дээтери.

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин садып алырда, хамаатыларның хууда шыгжамырлары, ат кырында кылган хуужудулга салыышкыннары, бо Хоойлунуң 9 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган юридиктиг албан черлериниң бодунуң хууда акша-хөренгизи, а ол ышкаш чээп алдынган акша-хөренги ажыглаттынар.

Аттың хуужудулга саннарынга күрүненің хуужудулгалыг салыышкыннарын шилчидериниң аргазы-биле күрүне болгаш муниципалитет ончуун хамаатыларга халаска дамчыдарының болгаш хуужудулга үезинде ол салыышкыннарны ажыглаарының чурумү РСФСР-ниң «Аттыг хуужудулга саннарының болгаш салыышкыннарының дугайында» Хоойлузу-биле доктаадыр.

Хуужуткан бүдүрүлгелерниң экономиктиг идиг бериишкинининң фондуларындан алган акша-хөренгини оларның күш-ажылчы коллективтери күрүненің программныг хуужудулгазы-биле тургускан чурум болгаш хемчээлдер-биле ажыглаан туруп болур.

2. Күрүненің болгаш муниципалитеттиң хуужудулгалыг бүдүрүлгелерин садып алырының үезинде хамаатыларның аттыг хуужудулга салыышкыннары-биле катай ССРЭ-ниң хоойлу ёзугаар төлевир акша-хөренгизин ажыглаар.

3. Хуужудар бүдүрүлгелерни азы акционер ниитилелиниң капиталында эштежилгезиниң үлүглерни (хуучу дадывырларны, акцияларны) садып алырының үезинде хамаатылар бир эвес оларның салыышкыны 10 мун рубль ажып турар болза, үндүрүг инспекциязынга шынзылганы көргүзер хүлээлгелиг.

12 ЧҮҮЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужуткаңындан алган акша-хөренгини ажыглаары

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужуткаңындан алдынган акша-хөренгини хуужудулганың күрүне, республикалар болгаш чер-чер программалары-биле доктаатткан нормативтерни ёзугаар хуваар.

2. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң хуужуткаңындан алдынган акша-хөренги бо чүүлдүң 1 пунктузунда доктаатткан хемчээлдерге чарыгдап ажыглаарын РСФСР-ниң Дээди Соведи, РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтери болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтери тодарадыр.

II. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының чуруму болгаш аргалары

13 ЧҮҮЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударын чорударынга инициатива

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң хуужудулгазын чорударының инициативазы бо Хоойлунуң 9 чүүлүнде айыткан РСФСР-ниң Эт-хөренги күркомундан, оон девискээрлерде агентилелдеринден, национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр черлеринден, бүдүрүлгениң болгаш бүдүрүлгенин күш-ажылчы коллективиниң, цехтиң, бүдүрүлге черинин, бүдүрүлгелерниң өске-даа адырларының удурткучузундан, садып алыкчылардан, а ол ышкаш өске-даа кижилерден, оон иштинде холбаалыг бүдүрүлгелерден, банкылардан, кредиторлардан, эрге-чагырганың болгаш эргелеп-башкарылганың органнарындан эгелеп үнүп болур.

Бүдүрүлгени хуужудар дугайында билдириишкинни РСФСР-ниң Эт-хөренги күркомунга, девискээр агентилелинге азы национал күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр черлериниң, эт-хөренги башкарылгазының талазы-биле комитетке киирер. Билдириишкиннің хевирин болгаш ону бээринің үезинде төлээр күрүне үндүрүгүнүң хемчээлин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадып тургузар.

2. Күш-ажылчы коллективтиң билдириишкинин бүдүрүлгенің күш-ажылчы коллективиниң кежигүннериниң чартыынан эвээш эвезинің холунуң үжүү барда чугаалажып көөру-биле хүлээп алыр. Ындыг чагыгны РСФСР-ниң «Бүдүрүлгелер болгаш бүдүрүлге ажылчорудулгазының дугайында» Хоойлузунуң 15 болгаш 32 чүүлдерин ёзугаар күш-ажылчы коллективтиң кежигүннериниң бүдүрүлгени хуужударының үезинде эштежилгени (акционерлиг ниитилелди) тургузарын күзеп турарының дугайында билдириишкин кылдыр көөр.

14 ЧҮҮЛ. Хуужудулга дугайында билдириишкинни көөрүнүк чурумү

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында билдириишкиннерни РСФСР-ниң Эт-хөренги күркому азы оон девискээр агентилели, национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөренги башкарылгазының комитеди оларның чогуур комитетке киирген үезинден эгелээш бир айның иштинде сайгарып көрген турар ужурлуг. Шиитпирни билдириишкин киирген хамаатыларга, юридиктиг черлерге болгаш күш-ажылчы коллективтерге бижимел хевир-биле чедирер.

2. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң хуужударыннан чүгле дараазында таварылгаларда ойталаан туруп болур:

— билдириишкин киирген кижи бо Хоойлунуң 9 чүүлүн ёзугаар садып алыкчы кылдыр хүлээп көрдүнмес болза;

— ук бүдүрүлгени хуужудулгага киирериңге хоойлужудулга ёзугаар тургускан кызыгаарлаашкын барда:

— бүдүрүлгени хуужудулганың күрүне, республика азы өөң программазында доктаатткан хуужудулгага киирип болбас объектилерниң (белүк объектилерниң) дакызынга кииргенде.

3. Хуужудулга дугайында шиитпирни хүлээп алган таварылгада бүдүрүлгени хуужударының талазы-биле комиссияны тургузар болгаш хуужудулга планның белеткээриниң хуусаазын доктаадыр. Ол хуусаа чагыг-билдириишкинни киирген хүнүнден эгелээш, алды айдан ашпас ужурлуг.

4. Бүдүрүлгени хуужудулгага киирериниң талазы-биле комиссияның составына РСФСР-ниң Эт-хөренги күркомунуң, оон девискээр агентилелинин азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының, бүдүрүлгенің турар черинин улус депутаттарының Советиниң төлээлекчилери, сан-хөө органнарының, администрацияның болгаш бүдүрүлгенің күш-ажылчы коллективиниң чөвүлелининиң ажылдакчылары кирер. Комиссия эксперттерни, а ол ышкаш тускайжыттыгнең аудитор, консультация болгаш өске-даа организацияларны ажылга хаара тудар эргелиг.

5. Комиссия бүдүрүлгени хуужудулгага киирериниң планның тургузар, ону улус депутаттарының тус чер Соведи, бүдүрүлгенің күш-ажылчы коллективи-биле дугуржур. Хуужудулга планның эт-хөренги башкарарының талазы-биле чогуур комитет бадылаар.

6. Бүдүрүлгени хуужудулгага киирериниң планынга хуужудулганың аргаларын болгаш хуусааларын, бүдүрүлгенің эге өртээн, акционер ниитилелиниң азы эштежилгезиниң уставта айыткан капиталының хемчээлин, төлевирнин (санажылгаларның) сүмелеттинген хевирин айтыр. Бүдүрүлгени хуужудулгага киирериниң планының составына ону хуужударының төлевилели база кирип болур, ынчангаш аңаа оон салбырларның тускайлан кылдыр ангылаарын (оларның уставтыг капиталдарын тодаратказ) азы бүдүрүлгенің активтерин садарын көрген туруп база болур.

7. Күш-ажылчы коллектив хуужудулга планындан ойталаар таварылгада комиссия планның өске хевирин санаалдаар хүлээлгелиг. Күш-ажылчы коллективтиң планын база катап хүлээп албаан болза, хуужудулганың планын чедир ажылдап кылырының, ону чорударының аргазының болгаш чурумнуң дугайында үзе шиитпирни улус депутаттарының чогуур Соведи хүлээп алыр.

8. РСФСР-ниң өнчүзү бооп турар бүдүрүлгени хуужудулгага киирериниң планынга улус депутаттарының тус чер Соведи ойталаан таварылгада комиссия планның өске хевирин санаалдаар хүлээлгелиг. Бүдүрүлгени хуужударының планын база катап хүлээп албаан болза, РСФСР-ниң Эт-хөренги күркому үзе шиитпирни хүлээп алыр.

9. Бүдүрүлгени хуужудулгага киирериниң планын хүлээп апкан таварылгада, ол бүдүрүлгени чогуур комитет конкурстарның, аукционнарның, акцияларның план-графизинге киирер.

10. Федералдыг эт-хөрениниң Россия фондузунуң, оон салбырларының, национал болгаш административтиг - девискээр тургузугларының эт-хөренги фондуларының нотаанын ёзугаар комиссия хуужудулгага киирген бүдүрүлгенің талазы-биле бар бүгү документилерни болгаш шынзыдылга материалдарын шуптузун бээр хүлээлгелиг.

15 ЧҮҮЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудулгага киирериниң аргалары

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударын оларны конкурс азы аукцион ёзугаар садып алыр, садар чурумбиле, бүдүрүлгениң капиталында үлүглерни (акцияларны) садар арга-биле, а ол ышкаш арендага дужаагаан бүдүрүлгенің эт-хөрениизин садып алыр чурум-биле боттандырып чорудар.

Бүдүрүлгени оларның капиталында (акцияларында) үлүглерин садар хөдирбиле хуужудулгага киирерин күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериң акционер ниитилели кылдыр эде тургускаңының соонда ам боттандырып чорудар. Оңу эде тургузарының чурумун РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелининң доктаатткан чурумун ёзугаар тодарадыр.

2. Арендага дужааттынган күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезин мыйыставарылгада садып алыр:

— айыттынган эт-хөренгини арендалап алганының керээзи оңу садып алырының эргезин айыттышаан, бо Хоойлунуң күштүг бооп эгелеп киреринин мурнунда чардынганда;

— бо Хоойлунуң 9 чүүлүн ёзугаар садып алыкчы деп хүлээп көрдүнген арендатор хуужудулгага киирип турар бүдүрүлгени бо Хоойлунуң 20, 21, 24 чүүлдеринде доктаатткан чурум-биле садып алыр эргени алганда.

3. Хуужудулганың саналдаттынган аргазын шилип алырының үезинде хуужудулга талазы-биле комиссияның барымдаалаар чүүлдери:

—бүдүрүлгенің күш-ажылчы коллективиниң санал-бодалы;

—садып алыкчыларның хуужудулга дугайында билдириишкин-биле катай эт-хөренги башкарар талазы-биле чогуур комитетке киирген саналдары;

—хуужудулга объектизинин алыр ажы-биле оныгай чүүлдери;

— оон капиталының үнелеп;

— ол бүдүрүлгенің ук девискээрге социал-экономиктиг ужур-дузазы;

— эт-хөренги фондузунуң төлээлекчизиниң бодалы.

4. РСФСР-ниң Эт-хөренгиниң күркому, оон девискээрлерде агентилелдери азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг девискээр тургузугларының эт-хөренги башкарылгазының чогуур комитеди оларның чогуур комитетке киирген үезинден эгелээш бир айның иштинде сайгарып көрген турар ужурлуг. Шиитпирни билдириишкин киирген хамаатыларга, юридиктиг черлерге болгаш күш-ажылчы коллективтерге бижимел хевир-биле чедирер.

5. РСФСР-ниң Эт-хөренги күркому, оон девискээрлерде агентилелди азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг - девискээр тургузугларының эт-хөренги башкарар чогуур комитеди хуужудулга талазы-биле комиссияның ажылының доозулганының соонда күрүне (муниципалитет/ бүдүрүлгезиниң юридиктиг чер турганың чок болдурар, акционер ниитилелиң тургузар болгаш оон акцияларын база эргелерин оон тургузукчузунга дамчыдар азы хуужудулгага киирген бүдүрүлге өнчү дээр дугайында хереченилди дамчыдар, азы чок кылган бүдүрүлгенің активтерин садары-биле Федералдыг эт-хөрениниң Россия фондузунга азы РСФСР-ниң составында республиканың, крайның, областың, автономнуг областың, автономнуг округтуң, районнуң, хоорайның эт-хөренгиниң чогуур комитеттериниң дамчыдып бээр.

16 ЧҮҮЛ. Бүдүрүлгени хуужудулгага белеткээри

1. Бүдүрүлгени хуужудулгага белеткээри дээрге оон хуужудулгага киирер бүдүрүлгенің болгаш бүдүрүлгенің эвес-даа фондуларын данзылаары, а ол ышкаш оон салбырларын тускайлаанын ангыланган (оларның уставкапиталдарын тодаратказ) бүдүрүлгелер кылдыр бүдүрүлгени эде организастаары ол болур.

2. Бүдүрүлгени эде организастарының үезинде бүдүрүлгенин балансызында турао социал кифраструктура объектилериниң составын болгаш оларны ажыглаарының утганыышкынчарын тодарадыр.

Бир эвес айыттынган объектилер хуужудулгага киирер ужурлуг эт-хөрениниң составынга киирилбээр болза, садып алыкчы оларны ажыглаарын РСФСР-ниң хоойлужудулгаларының негелделеринге, салыкчыл-биле садып алыкчының база коллективтиг кереэнин негелделеринге үзүр эвес кылдыр оларны ажылдарынга кандыг-даа хезирик ажыглаар эргелиг.

17 ЧҮҮЛ. Хуужудулгага киирип турар бүдүрүлгениң эге өртек-үнезин тодарадыры

Бүдүрүлгенің конкурс (аукцион) ёзугаар садарының эге өртектерин азы акционер ниитилелиниң устав капиталының хемчээлинин чижек орулгазын ёзугаар (ону хевээр арттырар таварылгада) бүдүрүлгени үнелеп көргенинге үндезилээш, азы оон активтерин сатканындан ап болур өртектерни санаанынга үндезилээш, хуужудулга талазы-биле комиссия тодарадыр.

Хуужудулгага киирип турар объектилерниң өртээн санаар талазы-биле методиктиг айтыышкыннарны РСФСР-ниң Эт-хөренги күркому ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

18 ЧҮҮЛ. Хуужудулгага киирген күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң дугайында информация

1. Конкурс ёзугаар азы аукционга садары-биле санаалдаан күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң дугайында, акционерлиг ниитилелдериң - акцияларын садарының дугайында, хуужудулганың дугуржулгаларының түнелдериниң дугайында информацияны конкурсту, аукционну эрттирериниң азы акцияларны хостуг садарымыс үндүргенинин хүнүнге чедир бир айдан орай эвес үенин иштинде эт-хөренги фондуларының тускай бюллетеньнеринге (устав капиталы 50 млн. рубль ажып турар бүдүрүлгелерин — Федералдыг эт-хөрениниң Россия фондузунуң бюллетенинге) парлаан турар ужурлуг.

2. Хуужудулгага киирип турар бүдүрүлгенин дугайында дараазында медээлер ыяап-ла парлаттынган турар ужурлуг:

— чер участогунуң шөлү болгаш ында тудугларның харакгеристиказы, оларны ареэлдаларының азы садарының негелделери;

— кол фондуларның болуктер аайы-биле данзызы;

— эгелеттинген акшаландырыышкын төлевилелдери, оларның смета ёзугаар өртээ болгаш кылдынган чарыгдалдар;

— материалдыг үнелиг чүүлдериниң курлавырлары;

— акша-хөренгилерниң байдалы;

— өске бүдүрүлгелерниң капиталында ол бүдүрүлгеге хамааржыр үлүглериниң (хуучу салыышкыннарының, акцияларының) бар хемчээли;

— материалдыг эвес үнелиг чүүлдер (патентилер, садыг маркалары болгаш өске-даа);

— бүдүрүлгенин алган хүлээлгелери (садыг, бюджет, кредит талазы-биле);

— бүдүрүлгенин сөөлгү үш чылда балансызы;

— бүдүрүп турар продукциянын кол-колдады көргүскен номенклатуразы болгаш бараан рыногунга оон үлүгхуузу.

Дыннадыглар киирериниң хевирин болгаш немелде көргүзүглерниң данзызын РСФСР-ниң Эт-хөренги талазы-биле күрүне комитеди тодарадыр.

3. Хуужудулганы хуужудуп турар бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларының, садып алыкчыларның, хөй-ниити организацияларының (каттыжыышкыннарының) болгаш улус депутаттарының хөй-ниити контролю-биле чорудар.

19 ЧҮҮЛ. Төлевириниң хевирлери

1. Садып ап турар бүдүрүлгелерниң өртээн азы акционер ниитилелдериниң (эштежилгелериниң) капиталында үлүг-хууну (хуучу салыышкынны, акцияларны) хары угда азы хуусаа барымдаалап төлеп болуур.

2. Аренда керээзиниң негелделеринге дүүштүр күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгелериниң эт-хөренгилерин садып алганың ук чүүлдерни хуусаа барымдаалап төлээр кылдыр садып алган деп санаар.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң эт-хөренгилерин ажыглааны дээш аренда төлевирин ук эт-хөрениниң садып алырының өртек-үнезинге киир санавас.

3. Төлевириниң хевирин садыгжы биле садып алыкчының аразында керээге дүүштүр тодарадып тургузар болгаш ол бүдүрүлгелик конкурс барымдаалап садып алырының негелделериниң биразын болуур.

20 ЧҮҮЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин конкурс барымдаалап садып алыры

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин, а ол ышкаш эт-хөренгини башкарар талазы-биле чогуур комитет садып алыкчылар чамдык негелделерни күүседир ужурлуг деп керген таварылгада дүжүрген бүдүрүлгелериниң эт-хөренгилерин конкурс барымдаалап садар.

Ындыг таварылгада садыгжының доктаатткан өртээн долузу-биле хандырган садып алыкчыга өнчү эргезим дамчылар.

2. Конкурсту эрттиреринин чурумун, садып алыкчыларның аңаа киржирининг негелделерин, санажылгалар кылырының чурумун, а ол ышкаш өнчү эргезин тургузуп шынаыдарын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң бадылааны дүрүм-биле таарыштырар.

Конкурстуң негелделерин ону эрттиреринге чедир 30 хонук у бурунгаар чарлап дыннадыр.

3. Бүдүрүлгелерни конкурс ёзугаар садарын Федералдыг эт-хөренгинии Россия фондузунуң тургузары конкурс комиссиязы болгаш оон черчерде салбырлары азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөренги фондулары күш-ажылчы коллективтерниң, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң болгаш РСФСР-ниң Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң, а ол ышкаш оларның киириштирери эксперттерниң киржилгезиниге боттандырар.

4. Конкурс комиссиязы конкурсту эрттиреринии негелделерин, чурумун болгаш хуусаазын тодарадыр.

5. Бүдүрүлгени садып алырының өртээн конкурска сайгарып көрүп турган үеде тодарадыр. Ук өртек баштай доктаатткан өртектин 30 хуузундан кудулап болбас. Конкурс үезинде бүдүрүлге саттынмайн барган таварылгада ону конкурстан дүжүрер болгаш оон өнчү эргезининг дугайында хереченилин РСФСР-ниң Эт-хөренгизинин күрүне комитединге, оон девискээр агентилелинге азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг девискээр тургузугуның эт-хөренги башкарылгазының талазы-биле чогуур комитединге эгидип бээр. Хуужудулга талазы-биле комиссия бүдүрүлгени хуужударының планын бир ай хуусаада сайгарып көөр.

6. Сонгу чүктүң улустарының болгаш эвээш санныг улустарының чанчылчаан болгаш ус-тывыш ажылдарының бүдүрүлгелерин өнчү кылдыр алырда, ук черлерниң үндезин чурттакчылаңга бирги эдлчегли эргени тыпсыр. Ындыг бүдүрүлгелерни оларның арткан өртээн барымдаалап турган хуужудар.

21 ЧҮҮЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин аукционга садып алыры

1. Садып алыкчылардан моон соңгаар кандыг-бир негелдени күүседири албан эвес апарган таварылгада күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин, дүжүрген бүдүрүлгелериниң активтерин аукционга садар.

Ындыг таварылгада садыгжының доктаатткан өртээн долузу-биле хандырган садып алыкчыга өнчү эргезим дамчылар.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң эт-хөренгилерин ажыглааны дээш аренда төлевирин ук эт-хөрениниң садып алырының өртек-үнезинге киир санавас.

2. Конкурсту эрттиреринин чурумун РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң бадылаан дүрүм-биле таарыштырар. Ук дүрүмге садып алыкчыларның конкурска киржиринин негелделерини, саналдарны сайгарып көрүнүң чурумун, а ол ышкаш хүлээп алдынган шиитпирни бадылаарының болгаш бүдүрүлгени өнчү кылдыр алган эргени шынзыдып бээринин чурумун тодарадып көргүзер.

Конкурстуң негелделерин ону эрттиреринге чедир 30 хонук у бурунгаар чарлап дыннадыр.

3. Бүдүрүлгелерни конкурс ёзугаар садарын Федералдыг эт-хөренгинии Россия фондузунуң тургузары конкурс комиссиязы болгаш оон черчерде салбырлары азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөренги фондулары күш-ажылчы коллективтерниң, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң болгаш РСФСР-ниң Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң, а ол ышкаш оларның киириштирери эксперттерниң киржилгезиниге боттандырар.

4. Конкурс комиссиязы конкурсту эрттиреринии негелделерин, чурумун болгаш хуусаазын тодарадыр.

5. Бүдүрүлгени садып алырының өртээн конкурска сайгарып көрүп турган үеде тодарадыр. Ук өртектеги эгезинде доктаатткан өртектен 30 хуу кудуладып болбас. Бир эвес бүдүрүлге ындыг өртекке саттынмайн барган болза, оны аукционнан дүжүрер болгаш оон өнчү дутайында хереченилин РСФСР-ниң Эт-хөренги талазы-биле күрүне комитединге, оон девискээр агентилелинге азы эт-хөренгини башкарар талазы-биле чогуур комитетке хуужудулга планның база баштайгы өртекти эде көөрү-биле дедир эгидер.

22 ЧҮҮЛ. Ажык акционер ниитилелдериниң акцияларын садып алыкчыларның садып алыры

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгезиниң үнезинине тургустунар ажык акционер ниитилелиниң тургузукчузу РСФСР-ниң Эт-хөренги талазы-биле күрүне комитеди, оон девискээр агентилели азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг - девискээр тургузугларының эт-хөренги башкарар комитеди болур. «Бүдүрүлгелер болгаш хуу бүдүрүлгечи ажыл-чорудулга дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 34 чүүлүнге дүүштүр тургузукчу акционерлиг ниитилелди тургусканының дугайында шиитпирни, оңу бүрүтказарының дугайында билдириишкинни, оон уставын болгаш күрүне каайлыын төлээзинин дугайында хереченилди ук бүдүрүлгенің турар черинде улус депутаттарының Совединге бүрүгедири-биле киирер.

2. Акционер ниитилели бүрүкеттинген соонда, эт-хөренги башкарар талазы-биле комитет тургузукчунуң эргезин болгаш акцияларның пакедин чогуур эт-хөренги фондузунга дамчыдып бээр.

3. Бо Хоойлунуң 23 чүүлүнге дүүштүр ук фонд акцияларны ниитилелди тургускан соонда бир ай хуусаада хуужуткан бүдүрүлгенин күш-ажылчы коллективиниң кежигүннериниге чиик өртек-биле садып сайгарар. Акцияларның чамдыызын бо Хоойлунуң 25 чүүлүнге дүүштүр тургустунган бүдүрүлге ажылдакчыларын акционержидер фондуга киирип болур, а ол ышкаш акшаландырыышкын фондуларының акцияларын орнаар. Оон соонда ниитилелдиг акцияларның 10 хуузун аукционга садар. Арткан акцияларны оон соондагы алды ай азы оон-даа үр хуусаа дургузунда ден кезиктеп турган үнелиг саазыннар рыногунга садары-биле саналдап болур.

4. Сайгартынмаан акциялар Федералдыг эт-хөренгиниң Россия фондузунуң азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөренги фондуларының эргезинге артып каар.

23 ЧҮҮЛ. Хуужуткан бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларынга акциялар садып алыр талазы-биле чиигелделер

1. Акционер ниитилелдери кылдыр чаартты тургускан күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгелериниң ажылдакчылары бодунуң бүдүрүлгезинин акцияларын чиигеткен өртек-биле садып алыр. Ындыг таварылгада акцияның өртээ айыттынган өртектен 30 хуу чиик болур. Күш-ажылчы коллективтиң кежигүн бүрүзүнге чиигелде-биле садар акция пакетлерини айыттынган өртээ хуужудулганың күрүне программазында доктаатткан өртектен улгаткан турып болбас ужурлуг. Доктаатткан түңден ажыр алдынган акцияларны бүдүрүлгенің ажылдакчылары ниити чурум ёзугаар садып алыр.

Бүдүрүлге ажылдакчыларының чиигеткен байдалбиле садып алган акцияларын төлээрининг хуусаазын акционер ниитилели тургустунган үеден эгелээш үш чыл дургузунда садып база хураап болбас. Садыгдашыышкынның кажан болганының дугайында демдетлелди үнелиг саазыннарга кылыр. Ол акцияларны айыттынган хуусаа төнмээн шаанда банкылар, биржалар, брокер конторалары садып ап болбас.

3. Хуужуткан бүдүрүлгелерге ажылдап турган пенсиялай берген кижилер болгаш хоойлу-дүрүмде айыткаңын ёзугаар ук бүдүрүлгеде ажылдап турган черинге дедир чедип кээр эргелиг кижилер акционерлиг ниитилелдиг акцияларын чиик өртек-биле садып ап болур.

4. РСФСР-ниң Дээди Совединин бадылааны хуужудулганың күрүне программазында көрдүнгенинге дүүшт

РСФСР-ДЕ КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛИТЕТ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИН ХУУЖУДАР ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Төвчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

дың алган бүдүрүлгезинин эртээник 30 хуузундан эвээш бооп болбас.

Бо чүүлдү бо Хоойлуну күштүг болдуруп кииргенинин мурнунда чардынган садыглажыышкын азы аренда нерээлеринге хамаарыштыр ажыглаар.

4. Бир эвес айыттынга: эштежилге (акционер ниитилели) болгаш еске садып алыкчылар конкурска дең хемчээлиг өртек-үнени салдап киирип кээр болза, ук эштежилге (акционер ниитилели) бирги чергелиг эргелиг болур.

25 ЧҮҮЛ. Бүдүрүлге ажылдакчыларын акционерживдер фондулардан акциялар (хуучу салыышкыннар) садып алыры

1. Акционер ниитилелериниң (эштежилелериниң) ажылдакчылары бүдүрүлге ажылдакчыларының акция бөөр фондуларының (БААФ), бир эвес ук фондулар бүдүрүлгениң уставта көрдүнген капиталының бир кезээ ыладыр тургустунган болза, акцияларны (хуучу салыышкыннарны) садып ап болур эргелиг.

2. БААФ Федералдыг эт-хөрөнгинин Россия фондузукун салыышкынының азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөрөнгилериниң фондуларының салыышкыннарының күсели-биле тургустунар.

ББАФ-ты тургузар дугайында шиитпирни садып алыкчылар-биле кылдынган дүтүржулгага үндезилеп хүлээп алыр.

ББАФ-тың хемчээли бүдүрүлгенин устав капиталының 10 хуузундан ашпас ужурлуг.

Дүжүргеп бүдүрүлгелериниң эт-хөрөнгизин болгаш материалдыг эвес активтерин садып турда, ББАФ-ты тургузпас.

ББАФ-тың садып алдынмаан акцияларының болгаш акциялар (хуучу салыышкыннар) сатканындан киирип алган акша орулгазының үзүн хамаарышкан эт-хөрөнги фондузу азы оок томуйлаан төлээлекчизи болур. ББАФ-тың хостуг акша-хөрөнгизин чүгле ук акционер ниитилелиниң (эштежилгезининиң) акцияларын (хуучу салыышкыннарын) садып алырынга ажыглаар. ББАФ-тан садып алдынмаан акциялар (хуучу салыышкыннар) шиитпирлээр эргелиг болбас.

26 ЧҮҮЛ. Хуужудуп турар күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының социал магадылалдары

1. Садып алыкчыларның конкурска азы аукционга садып алган бүдүрүлгелери, а ол ышкаш акционер ниитилелдери болгаш эштежилгелери хуужудулга кылырының мурнунда күштүг боол турган коллективтиг кереэлерде көрдүнген күш-ажылчы харылзааларга дүүшкен хүлээлгелер өзугаар харыысалгалыг болур.

2. Садып алыкчы хуужуткан күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезин хуу өнчү эргезинге алганын шынзыдып кылдырткан азы бүдүрүлгени акционер ниитилели (эштежилгези) кылдыр эде тургускан соонда оон удуртукчузу алды айдан эвээш хуусаада күш-ажылчы коллектив-биле, бир эвес ол ынды шиитпирни хүлээп алыр болза, коллективтиг кереэни чарар.

3. Узуткаан бүдүрүлгенин орулга-хөрөнгизин садып алганда ук бүдүрүлгеге оон мурнунда турган күш-ажылчы харылзааларбиле холбашкан кандыг-даа хүлээлгелерни садып алыкчы хамаарыштыр.

4. Хуужуткан бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларын хостаарын болгаш оларны ажылга тургузарын РСФСР-ның болгаш РСФСР-ниң состаывында республикаларының Күш-ажыл база ажыл-биле хандырылга дугайында Хоойлу өзугаар чорудар.

III. ТҮҢНЕЛ ЧҮҮЛДЕР

27 ЧҮҮЛ. Хуужудулга талазы-биле дүгүржүлгаларны белеткээри

1. Хуужударының аргазындан хамаарылга чокка күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезиниң садыглакчызының болгаш садып алыкчызының аразында кереэни РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлужудулгазынга дүүштүр чарар.

2. Кереэге айтыр чүүлдер болза: садыглакчының, садып алыкчының болгаш харылзаштырыкчының дугайында медээлер, бүдүрүлгениң ады болгаш турар чери, бүдүрүлгениң орулга-хөрөнгизиниң составы болгаш өртээ, оон иштинде чер участогунуң (ону садар апарган таварылгада) өртээ азы ону арендага баэрининң негелделери, акционер ниитилелиниң акцияларының саны болгаш өртээ (эштежилгенинң хуучу салыышкын хемчээли), бүдүрүлгени дамчыдарының чуруму, төлелгелерниң хевири болгаш хуусаалары, бүдүрүлгени улам ыңай ажыглаар талазы-биле талаларның бот-боттарына хүлээлгелери, конкурс талазы-биле ук бүдүрүлгени барымдаалап сатканы негелделер болгаш талаларның бот-боттарынга дүгүржүлгазын өзугаар доктаатканы өскедээ негелделер.

3. Ук кереэде еске чүве көрдүнмээн болза, РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлужудулгазында доктаатканы чурум өзугаар кереэни бүрүткээн үеден эгелээш бүдүрүлгени өнчү кылыр эрге садыглакчыдан садып алыкчыже шилчиир.

4. Бүдүрүлгенин организас-эрге-хоойлу хевиринде өскерлиишкинни «Бүдүрүлгелер болгаш бүдүрүлгечи ажыл-чорудулга дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузуунга дүүштүр бүрүткээр.

28 ЧҮҮЛ. Садыглакчының болгаш садып алыкчының хүлээлгелери

1. Күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезиниң садыглакчызы ону хуужудар дугайында чарлады парлаттырар, садып алыкчының негелдезин өзугаар бүдүрүлгенин орулгазын болгаш оон сан-хөө-ажыл-агый байдалының дугайында документилерни аваа көргүзер, дүгүржүлгаларны белеткээн соонда бүдүрүлгени база өнчү (хуучу салыышкын, акцияларр) дугайында хереченлерни дамчыдар, а ол ышкаш садыглакчы биле садып алыкчының аразында кереэге дүүштүр өскедээ хүлээлгелерни күүседир.

2. Күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезиниң садыглакчызы кереэнин негелделеринге болгаш РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр эт-хөрөнги адилаар эргени база хүлээлгелерни салгаар кижи болу бээр.

3. Садыглакчының болгаш садып алыкчының бо чүүлде айыткан хоойлу өзугаар эргелери оларның аразынга кереэни бүрүткээн үеден эгелээш соксаар болгаш катап тургустунар.

4. Хуужудар талазы-биле дугүржүлганы күш чок деп санаар дугайында маргылдаага РСФСР-ниң хоойлужудулгазында кердүнген чурум болгаш хүүсаа өзугаар сайгарып кеэр.

29 ЧҮҮЛ. Хуужудулга киржикчилериниң эргелериниң күрүне магадылалдары

Хуужудулга чорып турда, садыглакчыларның, садып алыкчыларның, оларның төлээлекчилериниң болгаш харылаштырыкчыларының эргелериниң сагыттынган тударын күрүне магадылаар. Бир эвес хуужудулга бо Хоойлуга хажыдып боттаныр болза, РСФСР-ниң Эт-хөрөнги талазы-биле күрүне комитеди, национал болгаш административтиг-девискээр тургузуунуң эт-хөрөнгини эргелеп башкарар талазы-биле комитеди, национал күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр агентилели азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузуунуң эт-хөрөнгини эргелеп башкарар талазы-биле чогуур комитеди чөпшээреэнде:

— конкурстуң азы аукционнуң дүрүмнерин каржызы-биле үрээн таварылгада;

— акционер ниитилелиниң (эштежилгезиниң) капиталындан садып алганы бүдүрүлге азы үлүгү (ладывыры, акцияларны) ону алыр эрге чок субъект садып алганда;

— садып алырда, төлевирнин дүрүмге дүүшпес арга-ларын ажыглаан таварылгада;

— садыглакчы биле садып алыкчының аразында эт-хөрөнгини дүрүмге дүүшпес кылдыр үлежир азы бүдүрүлгенин (хуучу салыышкын, акцияларның) өртектерин кудуладыр деп дугурушканы илерей бергенде;

— садып алыкчыга дүрүмге дүүшпес чиигелделерни болгаш еске садып алыкчыларның мурнунга артык арга-ларны берген таварылгада;

— конкурс өзугаар бүдүрүлгени садып алган негелделер хажыттынганда;

— РСФСР-ниң монополиягө удур хоойлужудулгазының негелделери хажыттынганда;

— РСФСР-ниң Негелде кодекизинде көрдүнген өскедээ чүүлдер сагыттынмаан болза.

2. Бо Хоойлуга дүүшпес кылдыр чардынган хуужудулга дугайында дугүржүлгаларны РСФСР-ниң хоойлужудулгазында докгатканы чурум өзугаар күш чок деп санаар.

3. Хуужудулга дугүржүшкүннарын күш чок деп санаар дугайында маргылдаадарны РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлужудулгазында көрдүнген чурум база хуусаалар өзугаар садыглакчының, садып алыкчының, харылзаштырыкчының, прокурорнуң, РСФСР-ниң улус депутатының, улус депутаттарының Советиниң, РСФСР-ниң Эт-хөрөнги талазы-биле күрүне комитединиң, оон девискээр агентилелиниң, национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузуунуң эт-хөрөнгизиниң кооперативтер, акционер ниитилелдерининң болгаш эштежилгелериниң балансызынче хамаатыларның киржилгезинбиле дамчыткаңының хоойлуга дүгжүп азы дүүшпейн турарын:

— эт-хөрөнгини чөптүүбиле эвес үлежир азы бүдүрүлгенин өртээн (хуучу салыышкынын, акцияларын) кудуладыр талазы-биле садыглакчы биле садып алыкчының арезынга боол болур сулчаны:

— хуужудулга үезинде еске-даа хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир хынаар,—ол ышкаш РСФСР-ниң күштүг болуп турар хоойлужудулгазынга дүүшпес кылдыр чардынган аренда керээлерин:

— күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң эт-хөрөнгизин

Чыртакай БИЧЕ-ООЛ.

НАЗЫН ХАЛЫЫНЫ

Чечен чугаа

Шораана биле Шенер бир класстан эгелээш, чакгыс стол-сандайга кады олуруп, аразында эп-найыралдыг 10 классты доосканнар. Сөөлгү доозулга кежээзинде ойнап, танцылап турда, Шораананы бир оол чалап, танцылай берген. Шенер аваа өжешкеш, еске уруг чалап алгаш, танцылап турган. Шенер «хей-ле черге Шораанага хорадаан херээм чүү боор» деп болуп боду буруузунуп боданган.

Шораана биле Шенерник мурнунда ам-даа 6-7 өредилге чылы бар, ону доосканш, эртем-билиглиг улус боол ажылдаар. Шенернин ада-иези мал-чер ажылдыг чораан, оларнын аайы-биле көдээ ажылагый институдунга кирер деп шиитпирлеп алган. Киреринин шылгалдазын эки дужаагаш, чоруур болган. Шораана эмчи болур күзелдиг болгаш база-ла дужаап кирип алган.

Кажы хонгаш Шораана биле Шенер тус-тус өренир черлеринче удежип тура, удур-дедир чагбадаи бижиир болуп чарылганнар. Баштай Шораана, оон соон дарый каш хонгаш, Шенер чорупкан.

Дээди өредилге черинин өредилгези эгелээн. Чылдар билдиртпейн эртип-ле турган. Шораанадан чагаа көөп-ле, оол чагааны харыылап-ла турган. Ындыдаа болза, сени манап чорме деп чангыс сөс-даа биживес, алган демдектерин бижиир, аваа-ла чагаа боол турганын боду билип тургаш. Шенер өөрү болдар-биле үргүлчү ужуражып, хостуг кежээлерин кады эрттирип турганнар. Чамдыкта орайга чедир ажылдааш, чаныпкээрге, өөрү бажыңынын чанында манап турар боор. Бажыңга кирип кээрге, оолдар саат чокка шилдерин карманнаан ужулгаш, тутуганнын-на аяктарга куткаш, бирээ-бирээнги ижиптер. Кады ажылдап турар эш-өөрү ону билип каап, эш-хүүзүнүп сагындырыын бергеш, моон соонгаар бо чоруун кагбас болзунза, бүтү коллективтин мурнунга тургускаш, ийи чылдын албан-биле эмнээр черинче чорударын дилээр бис деп сагындырган, сөөлгү сөзүн бээрин оон негээн.

— Че, оглум, сен черле чүнү бодап тур сен, чүге салдына бергенимни чугаалап, ол дугайын бирден бирээ чокка чугаалап көр. Эр кижи салдынып, суларап чоруурга кайын боор, эр кижи дээрге күш-тур, ажылга, аал-оранга, ажыл-агыйга, оран-чуртка, ада-иеге, ажыл-төлге үлегер-чижектиг болур. Сен бистин эң улуг киживис-тир сен. Ада-ие бистер, хүн келген тудум, нагы-харывыс немежип, аарыг-аржыкка таваржып, хүн үнген тудум баксыраш орар апардывыс. Бичии дүнмаларывыны эки кижилер кылдыр өөредип, оларга оорга-быра боол карактап, үштап-баштап, үлегерлиг, кижизит чорукту көргүзер ужурлуг сен, оглум —деп сөзүн дооскан.

Шораананы уткуп, вокзалга чеде бергеш, ыкай-бээр көрзүнүп, улус мени чүү деп чугаалажып турар ирги деп, эгенип-човап көрүп турган. Машина маңнап келгеш, тура дүшкен соонда, кончуг силиг идик-хептиг кижи дүжүп келгеш, ийи чемоданын туткаш, Шенерже уткуштур кел чораан. Ол аразында бодунуң үлегер-чижек чок чораанын бодап келгеш, уткуй кылаштаар шаа чок, апчоксунуп көрүп турда, Шораана калын кээп, уткужа берген. Шенер Шораананы көөрге, биезизи чок, чаражы дам барган. Дыка-ла үр удурделир холдарын тутчуп алгаш, амыр-мендизин айтыржып, бот-боттарын көржүп, каттыржып чугаалажып турганнар.

Шораананың ада-иезиниң бажыңыга чеде бергеннер. Уруувус чедип келген дээш, ада-иези амырап, амыр-мендизин айтыржып, өөрүшкүлүг чугаалажып турганнар.

— Авай, мен Шенер-биле школаны кады дооскан бис, таныжып көрүнер — дээн.

— Бис оңу билир бис — дээш, авазы херекке-даа албаан.

Шенер оңу дыңнаш, дүрген-не байырлашкаш, үне берген.

— Кода-хоорай кезип, арагалап, ужуп-туруп чоруур кижи-ле болгай. Оңу кым билбес боор, уруум. Улус болган-на чугаалажып, ажылындан үндүреринге чедип турар дээр чорду, оон-биле чоокшулашкан херээ чок боор, уруум —дел, аваы чугаалаарга. Шораананын чүрээ соолаш дээш, арны-бажы кыза бергеш, ыглалкан.

Шенер чоруп оргаш, Шораананың кый дээнии безин четче дыңнаваан, бодаңып, ачазының сөглээн сөзүн сактып чораан.

Олар душ боол ужуражы берген. Шораана-даа биезизи чок, кадыг-кандай, соок-доңгун, каржы-ширинэ ужурашкан: «Мени еске черже чорудар деп тур. Сээң-биле мээң арамда харылзаавыс моон соңгаар турбас болзун. Бо хүнден эгелээш мени шүүт үттүп каавыт дээш» ыкай-ла болган.

Шенернин сагыш-сеткилинден Шораана ыраваан, үргүлчү бодап, хомудап чораан. Кара чаңкыдан кады ойнап, өөренип чораанывысты бодап кээрге, баар сөктү бер чазар, арагага чаш ынакшылымны сатканым, ол-дур деп, хомудап бодап чораан.

Шенер экижип, аспирантурага өөренип эгелей берген. Чылдар эртип-ле турган. Сөөлгү чылында эртем адын чедиишкинниг камгалап алгаш, төрээн Тывазынче ээп чаңып келген. Шенер ажылының аайы-биле ынай-бээр чоруп турган. Шораананың сураан бүдүү дыңнаалап турган. «Назы-харын улгады берди, аваамачаныңп-даа чугаазы ол, сагыш-сеткиликге кирер кижи турар болза, өгленип ал дээр. Харын өгленип-даа алзымза кандыг боор» деп боданы берген.

Бир хүн ажыд шагының соонда садка баргаш, шыдыраа ойнап-ойнап, сандайга дыштанып олурган. Чаныңга бир кончуг каас-коя кеттиңип алган, арын-бажын, карактарын, эриннерин болгаш холдарының, буттарының дыргактарынга чедир будуп алган, чугаакыры кончуг кыс чедип келгеш, олуруп алган. Оон-биле чугаалажып олурда, хем кырыынче бараалыпар деп ону чалаан. Кыс кижи чалап турда, чажам дээрге, эр кижээ эпчок боорга, кады базыпкан.

Силерден четтинил алырымны чөпшээрээр силер бе дээрге, ол чөпшээрээн. Кыс кончуг дидим болгаш, кижини бодунче хаара тыртпаа боор байдалдыг. Шенернин назы-харында оон дыка улуг, ашаксыл берген кижиле болгай, ол уруг кончуг аныяк. Шораанага канчап дежнээр, кара чаштан кады өзүп келгеш, мындыг эпчок сес-домак-даа оон дыннап көрбээн. Ол бичии кыстын айтырбас-ла чүвези чок. Адак соонда эртен ажыл шагының соонда бо черге келир деп болчап каан.

Эртенинде болчашкан черге чедип кээрге, демги кыс чедип келген, бүрүлалды таакпылап алган, дүңгүзүнден-даа артык каас-коя кеттинип алган маңаан оргаи. Оон-биле мендилешкеш, турган уу-биле, олурган дүгүнүң алаараарты көрүп орган карааиче үстүнден күдү көөрге, чаныңда тургай терехтиң чаа чазылган ногаан бүрүлери салгын аайы-биле эстеп турганын, олурган уругнуң карааиче көрүп тургаш, ол аразында бир шагда оскүнган ынакшылыының өвүр-хевирин дилегзинип турда, чүге мениче чите кайгай-дыр силер деп айтыртан. Силериин чидиди, хере көрген карваардан эртикен-бергаи үемни сактып, өскенин өвүр-хевирин дилегзинип көрүп тур мен дээн. Ол уруг орган черинден тура халаап, өлген кижилерниң сүнезиин кылдыр бодай бердинер бе дээш, ынай-ла болган.

Ол-ла ыяал чорда, хүн дан артыынче ажа берген. Имир дүжүп, айның чырыы черии чырыдып, ыяш аразыидан бадып чыткан сут кылаайнып чайнап чыткан. Дедир ээп чанып орда, каранғылай берген. Каранғы кудумчута кирип алгаш, базып орда, бажыңнарның бөглап каан ыттары ыдчирбезин ,кайгырады сөөртүп алган, үзе тырта бер чазып, ээрип турганнар.

Ам дөртен харны шагда ашкан, бежен харже чоокшулап келген. Назын халыынында калчаарап-ла чорааның ол-дур. Оон ужурундан бо хүнге чедир, какан-кан өрген, какаан баглаап дег, кара часкаан назыным эртип, ашаксыл бердим. Бодалдар хөй.

Шораана-биле ол ужуражы берген. Өт-бүлезиидең чарылгаш, ийи уруу-биле чурттап орарын ол чугаалаан. Ол бажыңынче Шенерни чалаан. Шораананың авазын дораан Шенер таныи каан. Мендилешкеш, олурчар, оглум, дээш сандай салып берген. Шораана-биле кады шайлап ора, оон салымын кээрген, холун суйбап орган. Ол бажыңынче чалап, кадайы-биле таныштырарын аазаан.

Орукка чоруп оргаш, чүнү бодаваан дээр. Демги дүгээзиинит кысты бодап келгеш, иээн кызым база бар, ол кыс ышкаш болза коңчуун, ындыг-даа болза авазы үругларын кижизидер талазы-биле кижи сагыш човаар чүве чок деп боданган.

КЫДАТ ЭМЧИЛЕР

Делегейде сурагжаан кыдат медицинаның бөлүк специалистери «Тыва системиии» керээ ёзугаар чалааны-биле Кызылда чедип келген. Июль 8-тен эгелеп хүлээп алырымшкынны кылып, эмнээшкинии чорудуп турар.

Дуржулга-даа, хар-назыдаа талазы-биле оларның эң улуу бирги чаданың эмчизи Пои Чжен-Сюэн-биле очулдурукчулут беседалаштывыс.

Тывага чедип келириивиске бистиң кончут эки хүлээп алган, чону хүндүлээчел-дир. Республиканың чаза сагыш чованғыры-биле дузалашканын, таарымчалыг тургустунуп алганын чугааладылар.

— Каш эмчи, кандыг мергежилдии ирги? Боттарынар дугайында кысказы-биле чугаалап берип көрүнерем — деп диледим.

— Шэньян хоорайдан келген бис, 3 эмчи ине-биле эмнээр, 2 массажист, оъ-биле эмнээр 2 фитотерапевт. Ам бо хүннерде олар эм оъттар көрүп, чыып чорүп турар. Бирээзи очулдурукчувус— деп тайылбырлаан.

— Келген кижилерни канчаар хүлээп алыр силер? Совет эмчилериин чадап каан аарыгларыидан эжиртир эмнеп каан таварылталар бар бе?

— Колдуунда-ла бодунуң кандыг аарыгдан аарып турарын билир кижилер келир-дир. Эмнеп чадап каан аарыгны сегиткен бис

Баштайгы хүлээп алышкынга кирер ортээ — 25 рубль.

Ине-биле эмнээриниң бир сеанс ортээ — 20 рубль (эмнээр хуусаазы 10-15 хонук).

Массажтап эмнээри — 15 рубль (хуусаазы 10-12-деп 30 хонук чедир).

Эмнедириниң өртээн киреринии мурнуу чарыында квитанциязын бижиттиеш, удур-ла төлеп каары эптиг. Таажыр болза, бүдүн курсту төндүр ынчаар эмнедип болгай. Бир эвес аарыынарга арай таарыштпас хире апарза, соксап каап болур.

Кыдат эмчилериин эмнээшкин кылып турар адрези: **Кызыл хоорай, Политиктиг чырыдыышкын бажыңы (Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 46), Үшкү каътта (артыкы ужунда).**

Беседаны Намчал ООРЖАК кылган.

Чайгы хөөннер

УЖУКТАЖЫГ

Чүрүмалдыг ногаан хемнэ
Мөңгүн кышка кудаларткаш,
Бөгүн чүге кудараанзыг,
Сула чаңнап чыдарың ол?

Хүлер-биле шуткүп каанзыг,
Күскү өңге улам таалап,
Чаражыңны магададып,
Чассып-ла көр, ынак хемнэ.

Агымында пароходтан
Ак-көк кожаа частып бар чор
Улуг чуртка ачы-дузан
Ужуктажыңы ол деп биллим.

СУГГАТЧЫ

Ак-көк дээрнин сылдыстары
Агараккан эрилбээнде,
Ажылчын эр хову черде
Ажыл кылып ижеп бээр.

Сэрилеңнер черни үттээр,
Чидиг күүрек хөделилээр,
Аттыкхан суг дамырлар дег,
Арыг болуп келбейнеп бээр.

Күдүжениээн суггатчының
Күжү кайын халас баарын.
Чазгай чемнег арбын дужүт
Салгын тыныш, бедик өөрү.

Аас хүндүс, айдың дүне
Арыг эжип, кулаа чайып,
Чозат билбээн суггатчының
Чолдуг ижи—тараа ол-дур.

КАРАКТАЖЫН ЧОРААЙ БИС ААН

Бээлистер курузунга
Баштай дужүп таныштаным,
Чараш уруг кайда чор сен,
Салым-чолуң кандыг чорун?

Өдер-хааржак ойнаанымда,
Эрги сеңнең сактыр-дыр мен
Эргим, хөөк каракгарың
Эргежилп келген дег боор.

Арыг агаар тыныанын дег,
Ылганы эжиимнип,
Баян-хааржак ойнап орааш
Баштак чакым сактыр боор
сен.

Эрткен чүве эгиттинмес,
Ыштың күүрү артар ыйнаң
Кады чурттаар салым чок
бол
Каракгажың чоргай бис аан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Аяк шайны аартап ора...

ТЫВА «АРЗЫЛАҢ»

Моолдуң национал байырлалы Республика хүнүнге тураскаатказа хүреш маргылдазы Баян-Үльгий аймакка болган. Шилиндек дээш 128 мөгенин эразынган шүүлүп үнгеш, аймактың «Арзылан-Мөге» деп хүндүлүг моол спортчу атка тыва мөге Иван Хуражы төлептиг болган.

Тыва республиканың бодунга национал спортчу аттарны тыывыспас чүве болганда, бистиң мөгелериивес оны өске чуртаан чаалап ап турар аспаргазы база өөрүнүүр-дүр.

УЗАК КИЖИЛЕР ЧАРЫЖЫ

42 км 195 метр черни маңнал эртери берге-ле. Август 4-те Кызылга марафон чарыжы болур...

Бай-Тайга чурттуг Сүүрүн-оол Монгуш чоохта чаа Москвага делегей чергелиг марафон маргылдаазынга киришкеш, 360 дутаар чараш эзээн. 7 муң ажыг спортчуларның орту үезинге келири, делегей чергелиг маргылдаага безин бэгай эвес көргүзүүр деп санаттынар.

(Бистиң корр.)

БАЛЫКЧЫЛАР

Шоодуг

Хөктүг-оол деп аттыг эжим эр бар чүве. Оон-биле бир катап балыктап чораан, каражалыг ужуралга тавары-шканыныңы бижип көрейн. Кежээни-не суур баары хадыынарлыг арыгдан киектер чандырар удус бис. Ол чан-биле оруктарывыс бир кежээ база катап баштажы берген. Инектер сүрүп алгаш чанып ор бис. Бир чугаа аразында кижим мынаыг ажыктыг сүме каттыс: «Эртен эрте Хемчиктен балыктаалам. Кадыргы, мыйыттар чемнеп турвр эорем көрдүм. Паштан эттер илектеп: эзери-биле демей боор...» — деп, орук дургаар суглук чок хөөреди.

Чудук кидүүр дээн эвес, аштың сүмезин деткип, чемшээрештим. Черден куруг консерва лаазаларын тып, аваа шыйлашкыннар чыып алдывыс. Эртеинле эртежик чеде бердим, кижим хүнезин белеткеп, чоруурунуң кырында тур. Ындазынла орук дургаар чугаа-соогтуг чорүп ор бис. Кара суг үнүүн узун сулагай аи талдарынлан ийи сыырткыш сывы иезип алган бис. Удавайн эзремге келдивис, шыдыг-харывыс немежип, аарыг-аржыкка таваржып, хүн үнген тудум баксыраш орар апардывыс. Бичии дүнмаларывыны эки кижилер кылдыр өөредип, оларга оорга-быра боол карактап, үштап-баштап, үлегерлиг, кижизит чорукту көргүзер ужурлуг сен, оглум —деп сөзүн дооскан.

Шораананы уткуп, вокзалга чеде бергеш, ыкай-бээр көрзүнүп, улус мени чүү деп чугаалажып турар ирги деп, эгенип-човап көрүп турган. Машина маңнап келгеш, тура дүшкен соонда, кончут силиг идик-хептиг кижи дүжүп келгеш, ийи чемоданын туткаш, Шенерже уткуштур кел чораан. Ол аразында бодунуң үлегер-чижек чок чораанын бодап келгеш, уткуй кылаштаар шаа чок, апчоксунуп көрүп турда, Шораана калын кээп, уткужа берген. Шенер Шораананы көөрге, биезизи чок, чаражы дам барган. Дыка-ла үр удурделир холдарын тутчуп алгаш, амыр-мендизин айтыржып, бот-боттарын көржүп, каттыржып чугаалажып турганнар.

Шораананың ада-иезиниң бажыңыга чеде бергеннер. Уруувус чедип келген дээш, ада-иези амырап, амыр-мендизин айтыржып, өөрүшкүлүг чугаалажып турганнар.

— Авай, мен Шенер-биле школаны кады дооскан бис, таныжып көрүнер — дээн.

— Бис оңу билир бис — дээш, авазы херекке-даа албаан.

Дуржулга-даа, хар-назыдаа талазы-биле оларның эң улуу бирги чаданың эмчизи Пои Чжен-Сюэн-биле очулдурукчулут беседалаштывыс.

Тывага чедип келириивиске бистиң кончут эки хүлээп алган, чону хүндүлээчел-дир. Республиканың чаза сагыш чованғыры-биле дузалашканын, таарымчалыг тургустунуп алганын чугааладылар.

— Каш эмчи, кандыг мергежилдии ирги? Боттарынар дугайында кысказы-биле чугаалап берип көрүнерем — деп диледим.

— Шэньян хоорайдан келген бис, 3 эмчи ине-биле эмнээр, 2 массажист, оъ-биле эмнээр 2 фитотерапевт. Ам бо хүннерде олар эм оъттар көрүп, чыып чорүп турар. Бирээзи очулдурукчувус— деп тайылбырлаан.

— Келген кижилерни канчаар хүлээп алыр силер? Совет эмчилериин чадап каан аарыгларыидан эжиртир эмнеп каан таварылталар бар бе?

— Колдуунда-ла бодунуң кандыг аарыгдан аарып турарын билир кижилер келир-дир. Эмнеп чадап каан аарыгны сегиткен бис

теп, сукуржур-даа бис.

Шыпап-ла, эът чажыра тудуптар чүү-даа артпаан, оода үштүр каан ырыкташтарывыс безин чок. Бир кижи келгеш, бисти канчаар эвес деп ойнаан сеткил-биле чажырып турары ол боор дээн бодалбиле алтырыштывыс-даа:

— Эй, эргим кижи, ылчынаары болдуң! Хевивисти эккел!

Биске ыым-даа харыы бербеди, көзүлбеди-даа. Чүле чаңгы удур бисти кыжырганзыг өттүндү. Кайы-выста-даа кезек ыыт чок. Ам канчаар чанар бис? Дүн дужерин маңаар бе?

Бодум кежээки автобус-биле хоорай чоруур чүгүла керектиг кижи мен. Ол-бо остар, эриктер бажыңар чегеливис тыңду. Тывыл-бас. Чернин чексоо сугнуи суксаа болган кара холдуг оорга халаж-хилээзис-даа кончуг. А хептеривис кончуг — чаа, дүүн саткан спортчу костюм, чүдүүр идиктер чүве. Адыг-чарыштыг мартылдаага кирикир дээн эвес, оларны чүге кеде бергеи улуг бис ыйнаан. Хайыраан хептеривис ыыт-чаг каргыштыг оорга «белек» болган. Дыка үр дарыкылыг болангаш, бүрүзерлиг будуктар сып, оон-биле соо-мурнувусту чажыра тудуп, чаңын чоруптувус. Канчангаш карүшеемге, мурнувуста кевек хереэженнер ээп чор. Эжимин шенемей каапкаш, оруктуң солатай талазында чоокпак кара талче маннаптым, кижим мени эдере чүгүрдү.

Кисточка, хуулнар тутқан хереэженнер боттарының чугаазынга «эзирип», бисти эскерер хире эвес кылаштажып орлар. Оларның аразында Хөктүг-оолдуң кадайы база бар.

Тал артынга чаштының турган эжим хенертен кыскынчыг алгырды:

— Ии, дадай чыланны!— дээш, оруктуң кежир маңнап, шагар-оът аразынче киргеш, ледир үне халыды. — Эве эвес! Изиг от, кестүг от!

Күжүр эжим черээн уубиле машина оруунга олуура дүштү. Чода биле дээмектерин аажок аарыынып сүйбады. Каткым кээридаа кончуг, туттундум, баштай ушкан эжим шоотпас болгай. Өрү көрүптеримге, чоон будукта чүдек узун кара чызан ораажып алаан, адыр дылын караңнаткан. Чикртим, соогун чүү дээр, эът-кежим чыырлы хонуп, тудуп чораан будуктарымны октапкаш, мешнеп маннаан гум-биле эжимнин чаныпта олура дүштүм. Ыя ол аразында кайывыс-даа мурнувуста кел чыдар хереэженнерни уттуп каапкан болдувус. «Кандыг-дыр сен?» — дел, боттарывыс удур-дедир айтыышпыттывыс.

Ол аразында соовустаи машина медээледи. Кайывыс-даа сырбаш диливис. Куюта пионер лагеринин тругларын, ам кайнаар-даа баар арга чок, дөрт хаиа ортузунда дег мунгаштаалып, орук ортузунда ор бис.

Кадайлар чоокшулап келгеш, тура дүштүр.

— Шалдан ашактар-дыр. Тьфу, чүдектериин, угааны орта бе?

Бис ийи базар-баар чер тыппайн, боле туттунуп алган ор бис. Машина кырында үрүттар алгыжыпкаш, арнын чажырып, олура дүштүлер. Чамдык, кыжырымак, соңгуургак оолдар хөк бодап каттыржыпкан. Кадайлар оларга катчып база каттырыштыр. А бис ийи эсти бээр чылыы ор бис. Хенертен каткы чавырлы хона берди.

Хөктүг-оол кадайынче кылчаш көргеш:

— Кара холдуг оорлан карежададывыс. Халадын бээр октавыт! —диди.

— Идик-хевиң кайыл?— деп, кадайы удур айтырды.

— Шынап-ла, угааныңар орта улус силер бе?

— Чугааладым ышкажыл, оор... — деп кижим шүүлдай-дыр. — Оңу соңуургааш чоор сен, шымда халат...

Эжимнин кадайы элээн чоокшулап келгеш, бир чүве октай каапты. Ийи халат болду, юбкаланыпар ораатпытпаш, турун келдивис. База катап ийи таладан кара баар кадар чыпты, карактар чажы саамчып тектүр ыйымның хатпы. Бис ийи база шылашпайн, каттыржыпкыпывыс.

Карыма ТУЛУШ.

ЫРЛАП БЕРЕЙН

Ырак-чоокта көзээ шагда
Ындыынаалдыр,
сырайнаалыыр
Ырык куштуг,
Ынаныштыг,
Ынакшылды
Ырлап берейн.
Амыдыралы чырык хүнү
Аас-кежиим үдекчизи —
Алыс мекте,
Ындын ырым
Аялгазын
Ырлап берейн.

Ворлан ОНДАР.

СУУРДА МУЗЕЙ

(Шүлүглелээн үзүндү)

Ийме суурда школа бо.
Интернатта улуг өрээл.
Каш чыл манаа
келбезинимден,
Кайгап калдым, танывадым.
Каас-шимик дерип кааптыр,
Кандыг дүрүү ыыда чок
дээр:
Хайыракан, сыын баштаан
Кашпал эзим, аны-кужу
Үш-дүн хивес улчуп чоруур
Үгү безин делгеп каап-тыр.
Көшкүн тыва өгбелериин
Көзүлбестээн эдп-севи.
Дүштүк кыстың аян кижирер
Думаалайы, чавагазы
Шуткүп кутпан тиг чок
көстүр
Шулуг моңгун агараннаар...
Дамналык дээр улуг пашка
Таарыштыр дарган сокпан.
Кошкар баштыг, үүзелиг
Ховар чараш демир ожук
Сыдырады дагжап кывар
— Сыра салгаш, көзелер! —
деп.
Одуң дагыыр чакчылларны
Оштап, манап чыткаңызгаа...
Хөөлүп, үүштап, чарташ
эттеп,
Хөйлеп, чүвүр даарап кедип,
Баскылашкан сыгытлары
Баялыр, колдуун
кывыдаарга,
Үшта тыртканш, үүштап,
силгип,
Улуг өгбем түреп чораан...
Ядыы чоңнуң демнинг чазаа
Сайзыралдың оруун утлаан,
Карачалдың ханы сиңген.
Ханның кара кинчи көстүр
Дөңгү, шаагай сагышка
кээр.
Төөгү музей эргип тур мен.
Калбак ыяш дээрбекте
Хаштың хере хырбалап каан,
Эргээ чолдак, сүрүг
хамнык
Эргижирээн дүлүүрү-дүр...
Чараш өөнүг салбактарлыг,
Яңзы-бүрүү чинчилерлиг,
Хамнап кедер тонну, бөртүү
Кандыг ие даараан ирги?
Курбустутта ойнап турда
Хуулуп четкеш, эккелгеии
Бүдүү көрнүр күзүнгүзүн
Кайы шагда шуткаан ирги?
Ол-ла бүгү айтырыгга
Отулуг шын харыы берип,
Наадырын башкы
тайылбырлаарга,
Амгы салгал соңуургаан тур.
Хөрүк, дожу херекселин
Кежүрерге теве чүгү,
Кара-дарган — кыраң-ачам
Караан шимгеп, «кызыл-
дустаан».
Хөрүүн базып өскеи оглу
Көргеш дораан таныи
кадарын,
Түтүүл, какчыл ажылынга
Дузалажып тургазыг мен...
Ашак Сергей чүрүкчүнүң
Ажыддары солуң-дур оо,
Өшкү саргап малчын үтбай
Өрү, куду көрачүп ор...
Ийме суурнуң музейинин
Ишти делгем, дерии чараш,
Аалчылар хүнүнү келир,
Аъттар өдээ невикрбес-тир...
Алыксакка аазавааи,
Алтарага шыгжап чораан,
Алалардан салгап дамчаан
Алдын хөлиг хөөртени
«Бүрбү Монгуш белээм бо!»
дээш,
Бүрүткеткеш, дужаап
берген...
Шыырааачы оглу Дамбаа
Чыылган чоиче эргий
көргеш,
Адазынга алааргаанзыг
Алды күлаш сыдым салгап
Белек ынчаар өөрлешкеш,
Беш чүс ажыр чыгды
берген...
«Төөгүнү билбес кижи
Дөңгүр аза бүга боор» деп
Өөредип салгал дамчаан,
Өттүр сөглээн үгаалыг-дыр.
Шүүдеп оргаш, сестер
кошкан
Шүлүктерим чыындыларын
Үнген чонум көрзүн дээштиг
Үүлеге дамды кылдым...
Богда-Бүрган чалаваан бол,
Бойдус төрээн хүжүр бодум
Чүрээм биле сүмелешкеш,
Шүүлгелерди бижип доостум.
Музейнин дерип дооскаш,
Бүрүткеткеш, ажыдыпкаи,
Эткен сөзүн ээлеп шылаан,
Эртем-билиг база четчир,
Сарыгларның Наадым оглуна
Салгалдары дезеп аартар.

Аранчаа ОНДАР.

Чарлалдар вюрозу

телевидение

ИЮЛЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Турскаажыг». Барымдаалыг телефильм. 6.45 Мультфильмнер. 7.30 Ритмиг гимнастика. 8.00 Эртенги почта. 8.30 ТМА. 8.45 Бистиң садыыс. 9.15 «Салгалдарга камгалап бер». Улусчу мастерлерниң ассоциациязының таныштырылгазы. 9.25 «Сакаашкын, тың эгези». 9.55 «Бельгия — Европа белдиринде чурт». 10.55 «Эртелге сылыс». 11.55 «Бурда модиси сананда тур...» 12.25 «Өвүр-кевир». 13.30 Тоолгар болгаш ужуралдар. «Кызыл идикчигештер». Уран-чечен телефильм. 15.00 ТМА. 15.15 «Ынчалзажок бистиң Русь түрет көрүл каттыжар» 16.25 Фильм-конверт. 17.30 «Майя ары». Хөй сериалыг мультфильмниң баштайгы көргүзүүр. 7-ги сериязы. 17.55 Делегей панорамазы. 18.40 Режиссёр Б. Шамашвилиң фильмнери. 21.00 Ye. 21.40 «Аас-кежиктиг таварыага». Өгбүле телеаныктырмазы. 22.40 «Чылдар өттүр каткы». 23.55 Олег Газмановтуң концерти. 00.55—02.15 «Көзер чок сөөн». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Үрер хөлжүм ойнаар. 8.45 Кижи. Чер. Октябрьгай. 9.30 Орус чугаа. 10.00 Солистер квартели ойнаар. 10.15 Режиссер М. Дохматскийниң фильмнери. 11.15 Спортту бүгүдеге. 11.30 «Кадар он бир» видеоканал 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Волейбол. Делегей ангаашның бирги чери дээш. 17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 «Пыталово». Телефильмниң баштайгы көргүзүүр. 19.45 «Ырны сактып ал». Улутларга болгаш чугларга. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуур, чаштар!». 20.30 Уран гимнастика. ССРЭ-ниң чемпионалы. 21.00 Ye. 21.40—23.45 Россия ТВ-зиниң программазы 23.00 Медээлер. 23.15 «К-2» Москва кинофестивалында 23.45 «Шылгалда шагы». Уран-чечен телефильм. 00.45 — 01.40 «Чүгүрүктер маңы».

КИНО

ИЮЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Детям: «Клад рыпаря Милоты» (Чехо-Словакия) 12.10, «Бум-2» (Франция) 10.00, 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чаа кинобиеныды» 9.00, 12.10, «Полет навигатора» 10.20, 13.30, «Деловая женщина» (АКШ, 16 харга чедир) 15.20, 19.30 (узаткан), «Первичное зло» (АКШ) 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Деловая женщина» (АКШ, 16 харга чедир) 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Коммандос» (2 сериялыг) 12.30, 15.30, 18.20 шактарда.

ИЮЛЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Бум-2» (Франция) 9.40, 11.50, 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чаа киновыныды» 9.00, 12.10, «Полет навигатора» 10.20, 13.30, «Деловая женщина» (АКШ) 15.20, 19.30 (узаткан), «Первичное зло» (АКШ) 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Волчонок среди людей» 12.30, «Деловая женщина» (АКШ) 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Коммандос» (2 сериялыг) 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

ИЮЛЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Женский день» (ГТПО «Мосфильм») 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ура! У нас каникулы» 9.00, 12.30, «Дикая собака Динго» 10.30, «Первичное зло» 16.50, 27.30, «Я свершу правосудие» (2 сериялыг) 14.00, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Эте и Али» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Генералы песчаных карьеров» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОНИНАР: ◆ редактор — 3-43-34, ◆ эдээлекчы — 3-33-91; ◆ сорчунар — 3-34-26, ◆ хаарыылгазыг секретарь — 3-34-92; ◆ эдээлекчилер — 3-43-93. Кидиспер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер аразынын 3-34-17, 3-34-98, ◆ үдептер — 3-34-49, 3-35-73 ◆ калык ажыл-агый — 3-41-16, ◆ культура — 3-39-15, 3-37-11; сонгаа айтырыглаар — 3-34-67; репортерлар бөлүк — 3-41-23, ◆ чагаа халдаан — 3-36-03 ◆ оскүдээ — 3-34-39, 3-34-93, ◆ корректорнар — 3-34-19, ◆ үндүрүлгүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн болгаавга — 2-32-75; ◆ бухгалтериа — 3-43-41.

Сөлүн өгбелиин среда четпеген аазында сүүрта хуулгаанда үнүп Чыдыг 260 катап үнген Кемчээтей 3 парлалгазынга

Тираж 27897 ада

Тыва АССР-ниң Нов. үндүрер чер. полиграфия үлүлгазы ниң сагыышкы серектеринге талазы биле сүүрүп комитединиң үнүгрофазында. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, баажы № 1.

Чагыг № 115

Тувинская Республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С.

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

1925 ЧЫЛДА УНСЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва рескомунун, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1991 чыл
июль
23
вторник
№ 125 (14625)

(Чагыдар ортаа 6 кеп).
Садар ортаа 20 кеп.

станциязынын «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажылагнайынын Владимир Федяевке удурткан мал чеми белеткээр № 4 бригадазынын кежигүнери сиген кезилдезин бо айның 7-де эгелээш, бо хүннерге чедир 600 ажыг тонна сигенни белеткеп алганнар. Хоочун механизаторлар Александр Саая, Олег Ондар аныяк-даа болза, арга-мергежили бедик трактористер Мерген Моңгуш, Эдуард Ондар болгаш ескелер-даа шалыпкын чоруун көргүскен.

«Шын» солунун КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР ТУГУН бөгүн ол бригадага алдар болдуруп көдүрген.

Республиканың сигенчилери, мал чеминиң белеткелин дүргедедимил!

Танды районда Тываның кадаа ажыл-агый дуржулга

ШЕМИНИҢ ШӨЛДЕРИНДЕ

Амгы үеде бирги чергенин чугула айтырыы — ниитининг малынга четчир ужурлуг бөдүүн болгаш чулуктуг мал чемин белеткеп алыры. Бо чылын июнь айның эгезинден бээр үзүктелишкин чок чаъс чаап келгенинден ът-сигеннин-даа, тараның-даа үнүжү багай эвес. Ынчанташ магадиладыг бижыг чем курлавырын тургузуп ап бодурунуң бүгү аргалары бар.

Чөен-Хемчик районда хой ажылдыг «Большевик» совхоз мал чеминге 2100 тонна сигенин, 2600 тонна силосту, 1800 тонна сенажты болгаш 1080 тонна тараа саванын белеткээр ужурлуг. Бо дээрге аажок эвес херектир, ону күүседиринге организаторлар ажыл, бир демнит иш негеттинер. Совхозта партия комитеди, дирекция хөй-ниити организацияларынын киржилгезинбиле мал чеми белеткелининг үезинде социалистиг чарыштың негелделерин ажылдап кылгаш, тиилекчилерге шаңналдарны дутуруушкаш, бадылаан болгаш ону чара бижээш, кескү черлерде аскылаан. Июль 10-дан август 10-га чедир ниитининг малынга чем белеткээрининг совхозта шалыпчы айның чарлаан.

Орта сорук кирген бүгү малчыннар, албан черлери, организациялар малга чем белеткээринче бо хүнде массалыы-биле кирипкен. Малчыннар Эрес Кара-Сал, Күржеп Моңгуш, Сандак Куулар, Комбукай Моңгуш олар мал чеминиң белеткелинче ескелерни мурнап, шалыпкын киргеннер.

Анатолий Кууларга удурткан хову-трактор бригадазы бүгүнге чедир 110 тонна сигенни белеткээн. Оон иштинден хөй чылдыг сиген 68 т. Ам дээрезинде бүгү техника бо бригадада мөөнеттинген. Совхозта АВМ болгаш сиген кургадыр агрегаттар ажылдап турар. Бо хүннерде 256 гектар хөй чылдыг сигенниг шөлде ажыл эгелээн. Сенаж, силос салыр онгарлар белеп.

Кылдынган ажылдар-биле кады бо чутула ажылда шыдажыр арга чок четпестер болгаш чедир ажыглаттынмайн турар курлавырлар бар. Кандыг четпестерил ол? Эрткен чылын мал чеми белеткелининг үезинде ажыглап турган чамдык дериглер четче белдүнмээн. Хойжу бригадаларда сиген кезер машина болгаш трактор быжыглаттынмаан. Чамдык малчыннарның сиген кезер шөлдерин амга чедир биилинмес. Аът-биле хөпээн сөөртүрүн, аът машиназы-биле сиген кестиперин уткан, чүгле техника херек дээрлер база эвээш эвес. Хойжу бригадалар аайы-биле малчыннарның күжүн мөөнээш, сиген белеткээрин организастап шыдавайн турары четпес. Тус черниң иштики курлавырларын чап ажыглаар талазы-биле ажык багай. Чижээ, Даштыг-Тейлер дужунда Шеми-Хемниң үнүнда сиген шөлдериниче чазын-на кожуп кээп, олурупкан малчыннар ында чазап, чайлап турар, а бир эвес ол черлерниң сигенин камнап алгаш, кезип алган болза, эң-не эвээш дизе 5 сараатты ап болур. Курлавыр бо шыкажыл.

Совхоз эрткен чылын сиген планын 54 хуу күүсеткен. Чамдык суггарып болгу дег сиген шөлдери чедир суггартымаан болгай. Бригадирлерниң организаторчу ажылының четпези олдур. Боттарында бар аргакурлавырларны чап ажыглавайн чыткаш, өске черлерден дилекип-колданыры дыка-ла таарымча чок.

Ам сорулгалар кандыгыл? Бирги эдлчегде, аргаарыглар иштинде өзенчерде, буга-сумуннар унналарында үнген сигенни хол кадыыры-биле шуптузун дүрген кезип, ажаап алыр херек. Эртен эртеден кежээ орайга чедир долу күш-биле ажылдаары чугула. Көдээде чурттап турар бүгү күш-ажыл кылып шыдаар кижи бүрүзү мал чеми белеткээр ажылга идепкейлиг киржирин чедип алыры чугула деп бодап турар бис.

Партия комитеди, совхозтуң дирекциязы бо талазыбиле бүгү-ле болдунар хемчегларни алыр апаар бис.

Оолак КАРА-САЛ.
«Большевик» совхозта партия комитединиң секретары.

ДЕМНИГ ИШЧИ СИГЕНЧИЛЕРДЕ

Ниитининг малынга — быжыг чем - суур

— Ойт, ойт, биске херек оолдарның ажылдап турарын — дээш, орук кадыы ногаан шөлде ажылдап турган он хире трактороже айытты.

Кады чоруун эштеримге та канчаар көзүлген чүве, мээң бодумга ажылдап турар трактороларның бир-ле каракка илдигип турар деминии, эптии сеткилимге ажок таарышты. Ниитизибиле черле солунга ажылдап келген он ажыг чылдарымның дүргузунда бо чылгы дег демнит иштин ховар болурун көрүп келдим. Маңаа кээримге мурнунда ораанывыс «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының сигенчилериниң ажылы база шак-ла ындыг, бир хей-аътты болчук. Сигенширбиилдин хөйүнден, элбээнден ындыг болганы ол бе азы сигенчилернин ажылга хамаарылгазының эки талаже өскерлип турары ол чүве ирги бе? Шынап-ла, ындыг чүве болза, эки-ледир ийин.

— Бо хире демнит ажылдап турар улустуң чанында барып, оларны ажылынган чардыктырып канчаар. Олардан кымның ажылын мактап болур силер? — деп, бригадирден айтырдывыс.

— Кымны кандыг, оозу мындыг деп чүү дээр боор. Шупту-ла ажок кызып ажылдап турар улус. А ыяавыла херек дээр болза, сиген кезер трактордар башкарыкчылары Виктор Оюн, Анатолий Коваленко, Олег Оюн, Тас-оол Оюн, Сергей Токан-оол, Сергей Щербаков сутларның шуптузун адаар апаар ыйнаан. Бо-ла бүгү ажыл-биле бисти хандырып берип четтигип турар улус ол-ла болгай. Олар туруп аар болза, мынлыг хөй ажылдар кылдынмас болбайн аан. Оон ангыда, сиген бөлдүрер дырбаштa Андрей Оюнну, пресстекчилер Севекпит Бүрээ, Саая Балчыр, сараат салыкчылары Алексей, Вячеслав Оюннарны чүге адап болбас деп. Чаңгыс-даа кижи арттырбайн, шуптузун адап болур мен.

— Ажылга таарымчалыг байдалдар, аъш-чем-биле хандырылга, шаңнал-мактал, чарыш кандыг чүве ирги?

— Биезги дег чүве кайнын турарыл аан. Ынчалза-даа чогуур чүүлдер кылдыныт турар. Чижээлэрге, планныг онаалдаларын күүседип турарларны талон-биле халас чемгерип турар болгай. Чарыштың түннелдерин он хонуктап үндүрүп, шалыпчыларны 25-30 чедир рубль-биле шаңнап турар. Мурнуку чылдарда дег кино-концерт, лекция-беседа харын ховар боор чүве-дир. Оларны-даа улуг дыка негевес улус-тур бис, ниити байдал ындыг чүвени канчаар боор.

— Мал чеминиң белеткекчилериниң аразында республика чарыжының негелделерин көрдүнер ыйнаан. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Чүү дээр ону, эки-ле чүүлдер бар чораан. Кайы-бир шаңналга чедер дээш шырбаяр-ла апаар-дыр ийин. Оон кандыг боорун шалыпчы айның түннелдери көргүзе бээр ыйнаан.

Бригадир-биле элээн чугаалаштывыс. Шак дег демниг ажылдап турган сигенчилерни чардыктырып, шаптыктаарын-даа дидинмедивис. Чугаалажып турар аравыста бөлдүнген сигенниң дилиндектери, дүрүтлей прессттиттинген сиген каракка көзүлдүр-ле элээн көвүдей берген болду...

Николай БАЗЫР.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

Саннар, фактылар

● **Бии-Хем** —девискээр талазы-биле республикада улуг районнарның бирээзи. Оон девискээри 9130 дөрбелчин километр.

● **Чүргаткчы чонумуң саны** — 14 муң 236 кижи. Туран хоорайда барык 6 муң кижи чурттап турар.

● **Районда ниитизи-биле** 13 школа бар, оларда 2765 өөреникчи өөренип турар.

● **Уруглар албан черлериниң саны** 12, оларда 1414 бичии чаштар хаара туттунган.

● **Туран хоорайда 4 үлетпүр бүдүрүлгези, 50 албан** организация черлери ажылдап турар. Бо чылдың апрель айдан эгелеп бичe бүдүрүлге чери Туранда ажылдап эгелээн.

● **Районда пенсионерлерниң саны 2014 кижи. Улус** депутаттарының Туран хоорай Советиниң дайын киржикчилери пенсионерлерге чурттап орар бажының септедип база одаар чүүл садып алырынга чыл санында муң рубльди дузаламчы кылдыр тускайлап берип турар.

● **ТАР Совет Эвилелиниң** составынга эки тура-биле бактаап киргенинин соонда чылдарда райондан ийи кижи Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты алган: «Хадың» совхозтуң тараажызы чораан Барынмаа Анандыевич Маады биле «Кызыл тараачын» совхозтуң директору чораан, ам персоналдыг пенсионер Петр Васильевич Астафьев.

● **Райондан 21 кижи Ленин** орден-биле, 6 кижи Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаткан. Республика үезинде кожуун даргалап турган, пенсиялай бергеш малчыннап чораан Михаил Багай-оолович Сундуй «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг чораан, каш чыл бурунгаар оон оглу Владимир Михайлович Сундуй база-ла ындыг орден-биле шаңнаткан. Ол ам ардактор.

● **Районнуң саанчылары** эрткен чылдың ол үезинге дединээрге сүт бүдүрериниң хемчээлии бо чартык чылда 123 хуу көвүдеткен, хойжулар дүк алырының планын чедимишкинниг боттандырган.

Бии-Хем районунга тураскаатказ бо үндүрүлгени бистиң корреспондентилеривис Сандро МААДЫ биле Сарыг-оол КУУЛАР белеткээн.

КЫРГЫЛДАНЫ ДООЗУПКАН

Улуг-Хем районнуң Түлүш Кечил-оол аттыг совхозунуң хем ол чарында Эъжимде хой фермазының коданнарының кыргылдазы доозулган.

Кыргыкчылар аразында чарышка бирги черни Эдуард Моңгуш 586 хойдан 1447 килограмм дүктү кыргып ап, тиилекчи болгаш хой база чүс рубль-биле шаңнаткан. Ийиден дөрт дугаар чедир черлерни эълээн Маадыр Ейдан, Орлан Бичеоол болгаш Стал-оол Түлүш олар база тус-тус шаңналдарга төлептит болганнар.

Хойжу Кызыл-оол Моңгуштуң коданының хой бүрүзү ортумаа-биле 3 ажыг килограмм дүктү берген. Фермада ан эки көргүзүг ол болган. Кыргылдага Хайыракан ортумак школазының өөреникчилери Алексей Мижит-Доржу, Марта Дарын-оол олар ан идепкейлиг киржип, кады ажылдап турган эш-өөрүнүн мактаалын чаалап алганнар.

Владимир МААЖЫК.

• • •

Бай-Тайга районнуң «Тээлп» совхозу хой кыргылдазын организастыг дооскан. Селекционер-зоотехник Владимир Салчак кыргылданы дүрген эртирер, хойжуларны саат чокка чайлагладып чорудар дээш бо ажылды эки организастаан. Кыргылда пунктуунга бүгү ажылды таарымчалыг организастап турган.

ХООРАЙ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА ДЫҢНАДЫГ

Мал чемиринин белеткели массалыг эгелээн болгаш совхозтарга ногаа аймааның чайгы ажаалдазынга киржир сорулга-биле хоорай чурттакчылары кедээже үнер, шеф дузазын калбартыры-биле холбаштыр хоорайның пассажир транспортунуң автобустары хоорай иштинге моон соңгаар эвээш чорыур апаарын Кызылдың чурттакчыларынга улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскому дыңнадып тур.

Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияда

ХУУСААЗЫН УЗАТКАН

Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарынга кордакчыларны депшидип үндүрериниң болгаш оларның чогаадыкчы ажылдарын база чогаалдарын чугаалажып көөрүнүң хуусаазын Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссия узаткан. Ол чорук шаңналдарга кордакчыларның чогаадыкчы ажылы-биле ханы таныжар, парлалгага болгаш массалыг информацияның өске чепсектерин дамчыштыр чугаалажып көөр арганы чонга бээр, ылап-ла төлептиглерни шилип алырының байдалын тургузар.

Тываның Күрүне шаңналдарын август 15-те Республика хүнүнде өөрү, а **1991 чылдың төнчүзүүлде тыпсыр деп шинтпирлээн.** Чогаадыкчы болгаш күш-ажылчы коллектив бүрүзү Күрүне шаңналдарынга кордакчылар кылдыр чаа кандидатураларны депшидип үндүрүп болур. Депшилилге дугайында протоколдарны республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияже чорудар.

АРАТ МЭЭҢ АКСЫМ-КЕЖИИ

рар үеде коллективтиг ажыл-агыйга каттыжып алгаш ажылдап турганнар. Оон мурнунда механизаторлап ажылдап чораш, 1976 чылда хойжулай берген мен. Бо үенин дургузунда чүс хойга онаалтыр 90-дан эвээш хураган албаан бис. 1983 чылда 114-түү алдывыс. Ындыг эки көргүзүг дээш мени Найырал орден-биле шаңнаан. Сөөлгү чылдарда аренда ёзугаар ажылдап келдим. Чаа реформа боттанып турар үеде ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларынче шилчий бээр чадавас бис. Ынчангаш аңаа баш удур белеткенип, чоокта чаа үндүр бижипкен «Беларусь» дээр тракторну садып алдым. Ийи аъттыг мен. Ам арат ажыл-агыйын хөгжүдүп болур арга менде бар апарган.

93 дугаар округтан Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуткан мен. Сүш. Өөк. Сесерлиг суурларның чону мени соңгаан болгаш кадгынган суурларны катап тургузар, ол черлерге ажыл-агыйны хөгжүдер, чонуң амыдыралын экижидер дугайында ыол чаныпны мекез берген. Ол-бо черлерге барып, элээн ажылды чорутткан соонда, ол чагыг чүгээр күүсеттинип эгелээн. Сесерлиг ам тускай совхоз болу бергеи. Ленинка суур катап тургустунуп орар. Суштуң чону тускайланыр дугайында айтырыпны тургузуп турар. Чонуңун күзелин барымдаалап көөр апаар. Тускай ажыл-агый кылдыр ангылаттынар бетинде бүгү чүвелии эки санап көөрү чугулл.

Амгы үеде малчыннарның хонаш-турлагларының оруун экижидер, оларга электри чырыын чедирер айтырыларны чугаалажып чоруп турар мен. Кодээ черде чурттап чоруур кижилерниң ажыл-амыдыралынга эки байдалдар тургустунар болза, кайы-бир ажыл-агыйның экономиказы быжыгар, чонуң чаагай чоруу бедимир, күрүневистия күш шыллалы улгадыр.

Демир-оол ДОПАА.
Тыва АССР-ниң улус депутады.

БИИ-ХЕМЧИЛЕРНИҢ ЭРТКЕН ОРУУ

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнуң байырлалы хүн бүрү чоокшулап орар. Оон өөскүп бодараарынга, харын тиилээринге Бии-Хемниң орус, тыва ажылчы чонунуң үлүгхуузу улуг дизе, ында хөөредиг болбас. Ол дугайын төөгүлүг барымдаалар-биле бадыткаарын кызыдып көрейн.

Туранда Ленин кудумчузунда Антон Яковлевич Барановтуң тураскаалы бар. Кымыл ол? Баранов 1872 чылда Минусинск хоорай чоогунда Пойлово суурга тараачын өг-бүлеге төрүттүнген. Ол 10 харлыңдан эгелеп кулак байларга хөлечиктеп эгелээн. Сөөлүнде баргаш, Баранов орус-япон дайынга киришкен болгаш оон дөрт дайынчы шаңналдарлыг ээп келген. 1909 чылдан эгелеп ол Тываның чурттакчызы апарган. 1916 чылга чедир Баранов Хаа-Хөл алдын уургайынга ажылдап турган. Ол-ла чылын Антон Яковлевич Туранга доктаап, бодунуң ажыл-агыйын кылып эгелээн.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының чаңгызы Тывага дыңналып келген. 1918 чылдың эгезинде кызыл партизаннарның баштайы отрядтары Туранга чедип келгилээн. Март айда тараачын депутаттарның Советиниң тургустунган. Ол үеден Советтериниң край съездизинге белеткел эгелээн. Аңаа делегат кылдыр А. Я. Баранов сонгуттурган турган.

Орус, тыва бадүүн чонуң эп-найыралы быжыпып, оларның бот-боттарынга дузазы болгаш кады ажылдажылгазы күштелип турда, байлар кайын хөделбейн олурар деп. Туран, Өөк чурттуг байлар каттыжып алгаш, 1918 чылдың чазынында самыын көдүрүп үнүлүрген чүве-дир. Ону базары-биле край Советиниң даргазы С. К. Беспалов база Н. Г. Крюков кызыл партизаннарның эвээш кижилиг отряды-биле Өөкче чорупкан. Самыын бастырган, ынчалза-даа партизаннарга ол чугаалап четпес улуг коралалды чедирген. Чүл дизе, Өөк суурга чурттап турган бай кулак Мижешин дээрзининг бажыныңга кедеп чыткаш, дайзыннар Беспалов биле Крюковту соңга өттүр боолап елүргеи. Беспалов биле Крюковтуң мага-бодун кызыл партизаннар Өөк суурнуң кыдынга хөөржүдүп каан. Анаа Баранов база-ла эң идепкейлиг киришкен. Кезек үе эрткенде, Баранов дайынчы эштериниң чевээн шеверлей чазаан шеттер-биле херимеп каан. Сөөлүнде баргаш, өөкчүлер аңаа Беспалов биле Крюковка бодүүн тураскаалды кылган. Алдан чылдарла ол-ла черге чаа тураскаал тургускан. Ол ам Өөк ортумак школазының баарында турар. Беспалов биле Крюковтуң чевээнде тургустунган ол тураскаал Өөк суурнуң орус, тыва чурттакчыларынга бир демей ыдыктыг чер апарган.

1918 чылдың төнчүзүүле Колчак Омскиге контрреволюстуг эргилдени кылган болгаш ол бодун бүгү Россиянын чагырыкчызы кылдыр чарлаан. Совет эргечагырганың удурланыкчылары Тывага база-ла идепкейли-биле хөделип эгелээн. Олар чаа тургустунган Советтерни узуткаан болгаш эрге-чагырганы ботларының холунга ап, Тываны контрреволюшиянын уязы кылыр дээш шынгыы хемчеглерни ап чоруткан.

1919 чылда Щетинкин биле Кравченконуң партизан шерии Тывага чедип келген. Оларның соон дарый Бологов деп кижиге баштаткан актарның чепсектиг отряды Туранга келгеш, ону чиигинбиле эжелеп алган. Ол душтa Баранов Щетинкинниң шеринге турган. Бологовтун Тураның эжелеп алганын дыннаашкаш, оон аг-шерии чежел, боо-чепсээ кандыгыл, Хем-Белдиринче кажан шимчептерин билип кээри-биле Щетинкин Барановту Тураче чоруткан. Оон серемчилели кошкак болганы чадавас, Барановтун Туранда чедип келгенин Брасаулов биле Железняк дээр кулактар билип алган. Кедеп тургаш, олар Барановту туткаш, Бологовтуң штабында экелген. Актар ону каш хонук улай байысаап, эттепсоп келген. Баранов кандыгдаа өчүк бербээн. Бологов ону шаажылап өлүрерии дужааган. Беш казак хары утда Барановту чыдаарбиле өттүр шашкаш, суур кыдынче аппарып октап-каннар. «Советтер дээш өлүмден-даа коргпас мен!» деп Барановтуң сөөлгү сестери ындыг болган. Оон мага-боду каш хонукта суур кыдынга чыткан. Уруу Раиса каш катап Бологовка чедип тургаш, адазының мага-бодун хөөржүдүп каарын арай бооpда чөпшээредип алган. 1966 чылда Барановтун өлүгткен черинге турачылар тураскаал тургускан. Ол ам хоорайның ыдыктыг черлериниң бирээзи.

Бии-Хемниң девискээринде Тывага улусчу революция, Ала-чурттуң Улуг дайыны-биле холбашкан он ажыг тураскаалдыг, ыдыктыг черлер бар. Оларның база бирээзин маңаа төөгүлейн.

1921 чылда Тывага улусчу революция тиилээн болгай.

Ол-ла чылдың чайынында Элегееске Оюн Күр-Седи баштаан хувискаалчы арат-тарның бөлүү тургустунган. Олар Тываның хувискаалчы намын тургузары-биле улуг тайылбыр ажылын аратгар ортузунга чорудуп эгелээн. Удаваанда ындыг бөлүк Туранга база тыптып келген. Чон ортузунга чоруткан карак кызыл тайылбыр, агитас ажылы халас барбаан. Тарлаг хем аксында Өөктүң Кара-Ыяш деп черге хувискаалчы аратгарның чевүлел хуралы болган. Ол хуралга организастыг бюроку тургускан. Бюро бүгү Тываның ядыы арат чонунга кыйгырыгны хүлээп алган. Ук кыйгырыгга Тываның хувискаалчы намын тургузарының чугулазын база оон-биле холбашкан сорулгаларны ылавылаан тайылбырлаан.

Бии-Хем чурттуг кижи болганымда, Павел Медведевтин дугайында каш сес чутаалаксадым. Софрон Медведев Григорий, Павел, Федор дээр үш оолдуг кижи чүве-дир. Оларның ортуну — Павел депшилгелиг кижи турган. Ол адазының айбызы-биле Тываның бүгү кожуннарын кезээн, харын-даа Моолга хөй удаа чораан. Тывалап, моолдап арыг чугаалаар. Тываларны ону сайыт деп шолаларар турган. Павел Суг-Бажынга болган Бүгү Тываның үндезилекчи хуралынга киржип, Тыва Арат Республиканы тургузуп чарлаанының херечизи болган.

Кара-Ыяшка болган чөвүлел Хуралдың аңаа хүлээп алдынган кыйгырыгны үре-түннели удавайн кестүп келген. 1922 чылдың февраль 28-тен март 1-ге чедир Туранга ийи дугаар чөвүлел хурал эрткен. Аңаа Тывашың улустуң хувискаалчы намының 1 съездиаи болган, чүге дээрге аңаа намның Топ Комитедин сонгаан болгаш оон Уставын бадылаан.

Тываның улустуң хувискаалчы намын тургузарынга ол шагда депшилгелиг кижилерниң бирээзи, Лопсан-Осур улус рольду ойнаан. Ол Моолга каш-каш чыл чурттап, аңаа харын-даа лама сургуулундан бээр дооскан. Тывага ээп келгеш, Лопсан-Осур революстуг идеяларны араттар ортузунга тарадып, хувискаалчы мамны тургузарының чугулазын оларга амырдыш чок тайылбырлап турган. Лопсан-Осур Россиянын революстуг кижилеринбиле сырый харылзааны тудуп, Бии-Хем девискээринге кожа-хелбээ чурттап, демисежип, ажылдап турган орус, тыва улустуң кайыралын быжыглаарынче улуг киченгейни салып турган. Оон бир хереглизи мыңдыг. 1903 чылда Туранга орус школа ажыттынган. Ол Тывада бир дугаар школа болган. 1912 чылда Лопсан-Осурнуң оглу Шыван-Кек ол школага өөренип турган. Ол дутайын документилер херечилеп турар.

Бии-Хемниң чонунуң дайын чылдарында болган амгы ажыл-ижинин дугайында чүүлдер бо солуунуң өске материалдарында каксы кирип турар болганда, ол дугайын биживейн, төөгүже кол кичеэнгейни угландырдым. Төөгүнү уттуп болбас херек. Эрткен төөгү турбаан болза, бөгүнгү амыдырал кайнын тыптып келир ийик.

Нациялар аразында харылзаалар дүшкүүрленип, баксырап турар бо нарын үеде, бии-хемчилерниң эпнайыралы, кады ажылдажылгазы тендиш дивээни өөрүнчүг. Эп-найырал кады ажылдажылга-ла турза, амыдыралдың кандыг-даа сергелерии ажып эртериге чүү-даа шаптыктап шыдавас ийик.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.
Бии-Хем район Советиниң болгаш оон күүскомуг и даргазы.

ДЕПУТАТТАР-БИЛЕ АЖЫЛЫВЫС

Бии-Хемде район, кедээ болгаш хоорай Советтери депутатар белүктерин, комиссиялары, хереженнер чаъылелдерин, активтерин, партия, комсомол, партком, профбиридел организацияларын, хоочуннар чөвүлелин, төрээн комитеттерин хаара түткэш, чон аразынга организас-массалыг ажылды чорударынче кол киҥээнгейни салган.

Өөк кедээ Советтиҥ бааватыҥа эртирген депутат хүүҥге чедер-четпестерни сайгарып сүмелешкен. Черчер Советтерниҥе бала-ла өредилге хүҥнерин эртирдивис. Депутаттар мурнунга ССРЭ-ниҥ улус депутады эҥчи З. Н. Доронина, район Советиниҥ депутады, районнуң улус судунуң даргазы Р. С. Чакар, райкүүскомнуң оргкилдис эргелекчизи Н. Х. Шагдыр-оол, санитар-эпидемиология станциязының улуг эҥчизи А. Н. Щеботкин, район Советиниҥ даргазы К. А. Маспык-оол олар чизы-биле ажык чүтаа хүҥү мыҥдыг яҥзылыг белеткеттинген болгаш эрткен.

Сүүрда чон чыглыр черлерге бичии хааржактарны тайылбыр бижиҥ бижээш аскылаан. Удуртукчуларга айтырыглардың ужуралыккаарларын, дамзыҥын тургускан, айтырыныҥ үгшин тодаргаткан. Район төвүнден айтырыгларга харыылап бээри-биле харыысалгалыг ажылдакчыларны чалаан, оларга баш удур айтырыгларны дамчыткан турган. Чоонуң хүлээп алыр, хүрээ арттирер, сонсукчулар мурнунга отчет бээр киҥилерни белеткээн. Ажыл шагы доозулганда, суурнуң чүрттакчы чоңу клубка чыглып келген болгаш ажык чүтаага идепкейлиг киришкен. Чоонуң чамдык айтырыглары дарыы шиитпирлеп алыр бир аргазы бо деп көрүп турар бис. Ынчангаш районнуң харыысалгалыг ажылдакчыларының чонбиле харылзаалы быжыглып орар.

Бо чылдың III кварталдан эгелеп чер-чер Советтериниҥ ажылын солчуп турар составтыг комиссиялар хынаарыы планнаан бис. Оларның комиссияларының составында кедээ Советтериниҥ даргалары, оралакчылары, специалистер, район Советиниҥ президиумунуң кежигүннери, райкүүскомнуң харыысалгалыг ажылдакчыларын киирген.

Ольга ДАМЧАЙ.
Райсп Советиниҥ даргазының оралакчызы.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ БҮДҮРҮЛГЕЗИНИҢ ХӨГЖҮДЕРИНГЕ ЧЕДИП АЛГАН ЧЕДИИШКИННЕРИ ДЭЭШ «КЫЗЫЛ ТАРААЧЫН» СОВХОЗ 1967 ЧЫЛДА ЛЕНИН ОРДЕНИ-БИЛЕ ШАҢНАТКАН.

САЛГАЛДАРНЫҢ ТУДУШКАА

Ленин орденинге «Кызыл-Тараачын» совхозтуң төрүү байлак, орус-тыва малчыралдың тургустунуп келгени, болгаш ам-даа уламчылап турары, шынап-ла, оон төрүүнде доңнажып быжыккан. Туран хоорайның бүдүүн тараачыннарының организастап тургусканы артельге Хөл-Шивиниҥ ядыы араттары бөлө каттыжып кирип алгаш, чаа амыдыралды тудуп, бо чоок-кавының черин таныттынмас кылдыр чаартканнар. Коллективтиг ажылдың кады тургучун турган Кодовиннер, Кошкаровтар, Полосовтар, Щеголевтер, Сарыг-оол, Намнак-оол алышкылар. Комбукай, Карбыжык сүтлер ам чок, ынчалзажок оларның ажыттаҥ ада-өгбелериниҥ херээн уламчылап, совхоз бүдүрүлгезиниҥ мурнакчылары боон ажылдап чоруурлар. Оларның дутайында сөөлүредир чугаалай бээр мен. Ам бистиҥ совхозтуң партия организациязының ажыл, амыдыралының дутайында каш состен чугаалап көрейн.

Ында амгы үеде 96 коммунист бактаан турар. Ажык чарлыг чоруктуң, демократияның калбарганы-биле холбаштыр партияда ниити байдалдың нарыыдап, чамдык бергедээшкиннерге таваржып турары чажыт эвес. Ындыг болзажок совхозтуң партия организациязының улуг дөрт харылзаа сүүтаар ажылдаар бот-тускайлаҥ чер болу бээр.

Чарлынган кезээде мындыг чүүлдерни көрген: бистиҥ ажылчыннарывыс ыяштыр кескеш, оон яҥзы-бүрү тудуг материалдарын кылгаш, оон чамдык кезиин советфин бүдүрүлеже чорудуп бээр, а ол бүдүрүлге бисти амгы үениҥ станоктары, деригхерекселдери-биле бүрүн хандырар. Алган-бергишкен чүвени колдуҥда валюта-биле санажыр. Бистер ам дээрезинде ийи чаа станокту банкыдан чээн алган акшавыс-биле садып алган бис. Ол станоктарның бирээзи яҥзы-бүрү маҥзаларны, брустарны дилер кончуг нарын техника. Ылаҥгыя кескен ыяштың чиге баштарындан вагонна, плинтус, яҥзы-бүрү хааржактар кылыр чуга маҥзаларны дилдирер агрегаттыр.

Өске станок чоон-даа, чиге-даа ыяштың чевүрээзин картап аштаар херекселдолур. Ылаҥгыя чалыпар кылырынга (электри болгаш телефон) хереглээр едагаштарны бажындан эгелээш чоон үжүгүнга чедир хоюглай картап үндүрүптер. Бо станоктуң картаан чевүрээзин, хаидектээн будуун болгаш дилген ыяштың хирээзидизин садып алыр черлерни база тып алган бис. Химия заводтары ол үүлдерден улыг болуп турарын дараазында чижек-биле бадыткал болур. Бисте бүгү саанчыларның 26 хуулу, хойнуларның 20, механизаторларның 13 хуулу коммунистер. Чүрттакчылыг чер, бүдүрүлге участоту бүрүзүнде коммунистер ажылдап турар болгаш чүве төлээде ажыл-агыйның социал айтырыгларын шиитпирлээри биске белен боон турар. Бүгү чүвениҥ түпле коммунистер кылып турар дээр болза шын эвес апаар. Яҥзы-бүрү делегалдың депутаттары коммунистер, профэвилел болгаш хей-ниити организацияларының активчилери бир демнит хөделип ажылдап турар.

Бир демнит ажылдың түнелиинде, чамдык чылдарда бергедээшкиннер туруп, мал чемнери чедишпестеп турзажок, ажыл-агыйның коргуулдери бир дески үүгээр боон турары көрүнчүт. Он ийиҥ, беш чылдың дыкмыҥ онаалдаларының ажыр күүсеттинген. Эртээ чылын кандаашкын болган-даа болза, күрүнеге зат садарының планы 102,7 хуу, дүк планы 112,9, а ногаа бүдүрииниҥ планы 110 хуу күүсеттинген. Сүт планы биччи-ле чедир күүсеттинмээн. Ында бистиҥ саанчыларывыстың бүрүүзү чок. Саян ындыыдан садып алган сааналыыстың шыпары баган болган болгаш көрө бээргээр садып алган концентраттыг мал чемин чедир чорудуп бербээн. Эрткен чылдың чедир алдынмаан сүттүң орнуң дутлаар дээш саанчылар (оларда тургускан партбөлүктүң хоочун саанчы А. Н. Терских удуртуп турар) чыл эгезинден бээр онза күжениишкиннии ажылдаан, бо чылдың бирги чартыында сүт бүдүрииниҥ планын аҥгыр күүсеткен. Бир гинектеҥне 1071 кг сүттү саглап, ол даарге 102 хуу болур. Мурнакчы саанчывыс коммунист В. В. Калюкина саанчыларның республика конкурсуунга тиилээш, Россия Федерациязының мурнакчы саанчыларының маргылаазынга киржир эргени алган.

Мурнакчылар дутайында моон-даа ынай чугаалап болур. Ынчаргга бо үүлдүң эгезинде салгалдарның чазый чаачылыы уламчылап, амгы аныяктарывыс адаөгбелериниҥ адын сыҥнаан ажылдап турарлар деп чугаалыкларын болгай мен. Оны бадыткаары-биле чамдык кижектерни көргүзүп көрейн. «Кызыл тараачын» колхозтуң үндезилекчилери чоруур Намнак-оол, Сарыг-оол алышкыларның ажыттолу база-ла маҥаа ажылдап турган, пенсиялай бергенинер. Ам оларның уругларының саанчылап, кадарчылап ажылдап турарлар. Карыяларның ог-бүлезинге ап көрзээл. Оларның уругларының совхозтуң мурнакчылары боон ажылдап турар. Нина Кыпыяк моон мурнунда хойжулап ажылдап турган болза, ам хой бригадазының бригадири. Районда болгаш совхозта идепкейжи коммунистерниҥ бирээзи. Биледиг фермазында фронтчу чоруур Павел Тырышкакович Баирнин уругларының бала-ла мурнакчыларга санадын, ажылдап чоруурлар. Улуг уруу Александра хойжу. Зоялы ферма эргелекчиниҥ. Ол адазы чок апарган соонда, оон орнунга ферма эргелекчилей бергеш, ол ажылында ам-даа ажылдап чоруур. Орус чонга хамаарыштыр алыр болза, ындыг кижилерни четче санап чугаалаары берге. Салгалдарның күш-ажылга ынак чаа-лай чаачылдары уламчылаттының турарындан совхозтуң экономиказы улуг бергедээшкиннерге таварышпайн

Партком кижилерниҥ амыдырал-чүртталгазын экижидеринче, социал айтырыларны шиитпирлээринче доктаамал хичээнгейни салып турар. Совхозтуң удуртулгалы болгаш специалистер-биле кады ажыл-агыйның социал хөгжүдээниҥ баш чыл хуусаалыг программазын ажылдап кылган турган. Шаг-үениҥ байдалы ажылдап турар. Карыяларның ог-бүлезинге ап көрзээл. Оларның уругларының совхозтуң мурнакчылары боон ажылдап турар. Нина Кыпыяк моон мурнунда хойжулап ажылдап турган болза, ам хой бригадазының бригадири. Районда болгаш совхозта идепкейжи коммунистерниҥ бирээзи. Биледиг фермазында фронтчу чоруур Павел Тырышкакович Баирнин уругларының бала-ла мурнакчыларга санадын, ажылдап чоруурлар. Улуг уруу Александра хойжу. Зоялы ферма эргелекчиниҥ. Ол адазы чок апарган соонда, оон орнунга ферма эргелекчилей бергеш, ол ажылында ам-даа ажылдап чоруур. Орус чонга хамаарыштыр алыр болза, ындыг кижилерни четче санап чугаалаары берге. Салгалдарның күш-ажылга ынак чаа-лай чаачылдары уламчылаттының турарындан совхозтуң экономиказы улуг бергедээшкиннерге таварышпайн

Партком кижилерниҥ амыдырал-чүртталгазын экижидеринче, социал айтырыларны шиитпирлээринче доктаамал хичээнгейни салып турар. Совхозтуң удуртулгалы болгаш специалистер-биле кады ажыл-агыйның социал хөгжүдээниҥ баш чыл хуусаалыг программазын ажылдап кылган турган. Шаг-үениҥ байдалы

ажылдаан, бо чылдың бирги чартыында сүт бүдүрииниҥ планын ажыр күүсеткен. Бир гинектеҥне 1071 кг сүттү саглап, ол даарге 102 хуу болур. Мурнакчы саанчывыс коммунист В. В. Калюкина саанчыларның республика конкурсуунга тиилээш, Россия Федерациязының мурнакчы саанчыларының маргылаазынга киржир эргени алган.

Мурнакчылар дутайында моон-даа ынай чугаалап болур. Ынчаргга бо үүлдүң эгезинде салгалдарның чазый чаачылы уламчылап, амгы аныяктарывыс адаөгбелериниҥ адын сыҥнаан ажылдап турарлар деп чугаалыкларын болгай мен. Оны бадыткаары-биле чамдык кижектерни көргүзүп көрейн. «Кызыл тараачын» колхозтуң үндезилекчилери чоруур Намнак-оол, Сарыг-оол алышкыларның ажыттолу база-ла маҥаа ажылдап турган, пенсиялай бергенинер. Ам оларның уругларының саанчылап, кадарчылап

РЫНОК болгаш АМЫДЫРАЛ

ДӨРТ ХАРЫЛЗААЗЫ ЧЕРЛЕ ЧУГУЛА

Тываның бойдус байлаан, тодаргайлаарга, оон чайгаар боду үнген арталарының ыяжын ажыглап турарыышта хумага чок деп чүвевис каракка көүлүдүр-леиидеп. Бистер, арга-ыяш ажыл-агый черлериниҥ ажылдакчылары, черниҥ түүш байлаан камгалаар база өрт айыылын болдурбас дээш, чамдык таварылгада айбан-дужаалдыг кижилерни торгаарынга чедир болдумар-ла хемчеглерни ап турар бис. Ындыг болзажок материалдары белеткээр организацияларның хей болганындан арга-ыяштың камгалалы черле экижиевейн турар. Оон түнелиинде Тываның арга-ыяжы моортү эвээжеп, улуг-биче хемниҥ суу сыыгап, а чамдыктары кадып турары хөйге билдиигнир.

Байдал ындыг турбуже, чамдыкта үстүкү черлерден ол-бо организацияга ыяш белеткээр черлерден тускайлаар ажыглаар бот-тускайлаар болгаш бергедээшкиннерге таварышпайн турар. Чүге дээрге оон-биле харылзаалы быжыг ат-алдары-даа кудулаваан. Кижилер ажыл, амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларны партия, цех организацияларынга тургузуп хээп, ында ажылдап турар коммунистер-биле сүмележип, олардан дуза дилеп кээп турар.

Партком совхоз бүдүрүлгезиниҥ бүгү адырларынга партийжи салдарның кандыг яҥзылыг болоп турарын дараазында чижек-биле бадыткал болур. Бисте бүгү саанчыларның 26 хуулу, хойнуларның 20, механизаторларның 13 хуулу коммунистер. Чүрттакчылыг чер, бүдүрүлге участоту бүрүзүнде коммунистер ажылдап турар болгаш чүве төлээде ажыл-агыйның социал айтырыгларын шиитпирлээри биске белен боон турар. Бүгү чүвениҥ түпле коммунистер кылып турар дээр болза шын эвес апаар. Яҥзы-бүрү делегалдың депутаттары коммунистер, профэвилел болгаш хей-ниити организацияларының активчилери бир демнит хөделип ажылдап турар.

Бир демнит ажылдың түнелиинде, чамдык чылдарда бергедээшкиннер туруп, мал чемнери чедишпестеп турзажок, ажыл-агыйның коргуулдери бир дески үүгээр боон турары көрүнчүт. Он ийиҥ, беш чылдың дыкмыҥ онаалдаларының ажыр күүсеттинген. Эртээ чылын кандаашкын болган-даа болза, күрүнеге зат садарының планы 102,7 хуу, дүк планы 112,9, а ногаа бүдүрииниҥ планы 110 хуу күүсеттинген. Сүт планы биччи-ле чедир күүсеттинмээн. Ында бистиҥ саанчыларывыстың бүрүүзү чок. Саян ындыыдан садып алган

Амгы үеде бистиҥ колхозтив чылда ортумаа-биле 70 мун рубльдиҥ түдүг материалдарын сайгарып турар. Бо ийи станок ажыглалга кирбээрге, чыл саныында-ла чүс муҥдан эвээш эвес арыг орулганы алыр апаар бис.

Бо хүннерде чаладыг келген специалистер баштайгы станокту эптеп тургузуп турар. Чоорту шыпкарын, чаа техниканы немей тургузуп тургаш, эвээш эвес орулганы алырын планнап турар бис. А кол чүве—түдүг ыяжын болгаш оон артынчыларын бүрүҥ-биле ажыглаар, болбаазырадып кылыр арганын тургустунуп келгенинде болур. Кедиинде барып Тываның ыяжындан саазын кылыр будүрүлге биске тургустунуп кээр чадавас. Рынок харылзаазы ындыг арганы биске берип турар, бүгү чүве боттарывыстың кайы хире ажылгыр-тывынгыр ажылдаарывыстан хамаарыжыр.

Иван СЕМЕНОВ.
Тываның арга-ыяш ажыл-агыйының директору.

БАРТЕР: ОРНАЖЫП САДЫГЛАЖЫРЫ

Рынок харылзааларының калбарып орары-биле холбаштыр ажыл-агыйжы харылзааларының чаа хевирлерин дилеп тывар, машина-техниканы, ылаҥдыя артык кезектерни тыптынып алыр дээш Бии-Хем районнуң ажыл-агыйларының, будүрүлге черлериниҥ специалистери шимчеингир ажылдап эгелээн. Рымоктуң экономиктиг харылзаалары ам дээрезинде ыяштыр-ла шуудавайн турар болгаш, күш-ажылчы коллективтерге аазап бергедээшкиннер таварыжып турар. Ындыг байдалдың будүрүлгелер аразынга орт харылзааларны тургузуп алыры хөнүү айтырыгга үнүп келген. Чоокта чаа бистиҥ корреспондентивис оон-биле чугаалашкан:

— Николай Алексеевич, Алтайның трактор будүрүлгези-биле кандыг яҥзылыг харылзажып алдыңар?

— Телевизор дамчыштыр. Бир кежээ телевизор көрүп олурумда, реклама дамчыда берди. Ол заводтуң удуртулгазы планнаан ажыр кылган моторларын болгаш артык кезектерин эткө орнап турар деп чарлалды дыннаан, оон адресин бижий шаап алдым. Ынчан часкы тарыга эгелээр дей берген турган, а бистер артык кезектер тыпкайн бергедеп-ле турган бис. Эртеникиде директорга келгеш, ол дугайын дыннаттым. Валерий Петрович Ажи меник деткип, дүрген чорүп кар деп сүмеледи.

— Анаа чеде бээрицерге байдал кандыг болду?

— Барнаулга ужуп чеде бергеш, заводка саат чок чүс ажыг кижи ажылдап турарын те каан бердим. «Ындыг-дыр, бо цехте сес кижи ажылдап турар. Өскелерни мурнакан боор мен деп бодап турган мен, кайын ындыг боор—директор ерээлиниҥ эжиниҥ аксында Москва чоогундан, Амурдан, Уралдан келген кижилер шагда-ла маҥаан орлар. Он ийиҥ дугаар болдум. Эдилээм маҥаан алгаш, кирдим. Бүгү чүвени тайылбырлап чугааладым. Алтайның үдүүзү тывавдарны хүндүлээр байдалдыг болду. Он ийиҥ кижиден ийиҥ кижини чиҥгине директор коммерция талазы-биле оралакчызыларче (ону коммерция директору дээр) чоруттум. Ол дарганың шыпкыны-даа кончуг, дериг-херекселдерин садып турар кижи ындыг-даа ыйнаан.

Моторлар чыып эптээр үлүг цехке барган. меннээ кандыг тракторларга моторлар хереглеттиниҥ турарын айтырды. Чүү чедишпейин турарын те каан бердим. «Ындыг-дыр, бо цехте сес чүс ажыг кижи ажылдап турарын те каан бердим. Өскелерни мурнакан боор мен деп бодап турган мен, кайын ындыг боор—директор ерээлиниҥ эжиниҥ аксында Москва чоогундан, Амурдан, Уралдан келген кижилер шагда-ла маҥаан орлар. Он ийиҥ дугаар болдум. Эдилээм маҥаан алгаш, кирдим. Бүгү чүвени тайылбырлап чугааладым. Алтайның үдүүзү тывавдарны хүндүлээр байдалдыг болду. Он ийиҥ кижиден ийиҥ кижини чиҥгине директор коммерция талазы-биле оралакчызыларче (ону коммерция директору дээр) чоруттум. Ол дарганың шыпкыны-даа кончуг, дериг-херекселдерин садып турар кижи ындыг-даа ыйнаан.

Моторлар чыып эптээр үлүг цехке барган. меннээ кандыг тракторларга моторлар хереглеттиниҥ турарын айтырды. Чүү чедишпейин турарын те каан бердим. «Ындыг-дыр, бо цехте сес чүс ажыг кижи ажылдап

— Чогум чүвүн-биле орнажып садыглаштыңар?

— Маҥаа келгеш, ийи КамАЗ-ка элээп хей эт, он кубометр ажыг дилиг материалдары чүдүүлүп алгаш, чорупкан мен. Бүгү чүве бүтүнгеп. Алган болгаш берген чүүлдериниҥ өртектерин кандыг яҥзылыг дугларынга ыяк дугурушкан бис. Моон соңгаар-даа харылзажып турар болдувус. Бартер харылзаазы ындыг яҥзылыг тургустунган. Оя дөрт харылзаа сүүтаар ажылдаар бот-тускайлаҥ чер болу бээр.

Чарлынган кезээде мындыг чүүлдерни көрген: бистиҥ ажылчыннарывыс ыяштыр кескеш, оон яҥзы-бүрү түдүг материалдарын кылгаш, оон чамдык кезиин советфин бүдүрүлеже чорудуп бээр, а ол бүдүрүлге бисти амгы үениҥ станоктары, дериг-херекселдери-биле бүрүн хандырар. Алган-бергишкен чүвени колдуҥда валюта-биле санажыр. Бистер ам дээрезинде ийи чаа станокту банкыдан чээн алган акшавыс-биле садып алган бис. Ол станоктарның бирээзи яҥзы-бүрү маҥаларны, брустарны дилер кончуг нарын техника. Ылаҥгыя кескен ыяштың чиге баштарындан вагонна, плинтус, яҥзы-бүрү хааржактар кылыр чуга маҥаларны дилдирер агрегаттыр.

Өске станок чоон-даа, чиге-даа ыяштың чевүрээзин картап аштаар херекселдолур. Ылаҥгыя чалыпар кылырынга (электри болгаш телефон) хереглээр едагаштарны бажындан эгелээш чоон үжүгүнга чедир хоюглай картап үндүрүптер. Бо станоктуң картаан чевүрээзин, хаидектээн будуун болгаш дилген ыяштың хирээзидизин садып алыр черлерни база тып алган бис. Химия заводтары ол үүлдерден

— Совхозка 900 тонна мал чемнин белеткеп бээр ужурдуг бис. Мал чемниҥ белеткелиниҥ талазы-биле республикада шалыпчы айны чарлаанын ындыдывыс. Ам дээрезинде 100 тонна кире сиген сараттаттынган. Хуусаа-даа кылыы-дыр. Оон башка планнывысты арте күүседингеш, шаҥнал-маҥтадыг черге чезер ужурдуг улус-тур бис ийин. Кайчалаа-даа бо чылын мал чемнин чезер ыяштыр белеткээр бис—деп, арендаторлар удуртукчуу В. Холчукпаа биске чугаалады.

(Бистиҥ корр.).

сиген кезилдезинде саат чок ажылдап турар. Чаа эт дээрге илеттирг-ле болгай.

— Бистиҥ республикавыстың өске ажыл-агыйларын ындыг харылзаазы ол чербиле тургузуп ап болур ышкаш бе?

— Берге-ле боор. Бирээде, кээп турар кижилерниҥ саны кончуг кавей. Ийиде, ол улустуң кадыг-шыҥгыызы кончуг — хоомай чүве айтыр болза, чугаалашпассаа. Чүвени канчап билир, кызыдып, сураглаттынып чорупкан болза-ла эки. Оон башка машина-техниканы, артык кезектерни кайынын тыптынып алыр бис. Фонд деп чүвени ам шуут барымдаалавастай бергеш ышкажыл.

— Моон соңгаар чүнү алыр, чүнү бээр болдунар?

— Ол дугайын чугаалап болбас. Коммерцияның чажыды-лыр.

Саяпро МААДЫ.
(«Шынның» корр.).

КАТАП ТУРГУСТУ НУУШКУН

Каш чылдар мурнунда кагдыгаан турган Ленинка суурнуң турар черни шаанза тывалар. Хаак-Алаа деп адап чорааш. Өөк тайгазының ары талазында чаттың батхан белеткээр шынаанын бажында кыжын-даа, чайын-даа суг аябек, от-сигеми хөлбекейнип чыхар ыйгыдаш мал өстүрүкүнге, тараа тарыырынга магалыг эртит орай. Чүс чыл бурунгаар кижүп келген оргустаа маҥаа суурнуң үндезинден турусткан. Оскуи Устуу аазы Бичө Известьевка деп адаай бергеннер. Олар аал мальчыдан аягында, мыйызын кезиин алыр сыынарны өстүрүп турган.

Ядыы тараачыннар, халеҥчик тывалар колдаан суурга чер ажыыдыг баштайгы коммуна революция соонда организастаттынган. Ол чоорту барып «Кызыл сылдыс» дээр колхозтуң үндезини болган. Оны ынча деп адаанны таварылга эвес. Совет эрге-чагырга дээш демисежип чорааш шеригнер бо суурнуң үндезини чүрттакчылары болур. Кызылсылдысчылар хайын үезинде суурун башкы Ленинниҥ ады-биле адап алганнар.

...Чылдар эртип-де турган. Ленинкага амыдырал сайгырап, оон чоону төөгүт-дээ чүрттап, күрүнеҥге эвээш эвес тараа, ыяштыр будүрүп берип турган. Черле ыяка «революсчу»-ла болгай бис. Ажыл-агыйны үзүм хөгжүдер талазы-биле специализастаашкыныҥ балгаш концентрастаашкыныҥ калбартыр, ажыл-агыйларны үлэттыр каттыштырар, бичии суурларның ажызы чок деп кыйгырыг тие бээрге, оны эдерип, бүгү чүвени буу-хаа (скертип эгелээн. Ленинканың «Кызыл сылдыс», Суштуг «Тиилелге» колхозтарын, оон соонда Сесерлигниҥ чонун «Саян» совхозка каткан. Оон түнелинде ол суурларга турган школалар, клуптар, үрүттар албан-черлери хагдыгаан. Чон өскүүр кешкен. Ленинкага пенсионерлер Эренчин, Хөлчүкпаа, Глухенколарның база Никитиннерни өг-бүлелери арткан, оруқчирик үзүлген. Ол дугайын республика солунналары кашуда тудуун Туран хоорайның тудуг кооперативи кылып эгелээн. А совхоз төөгүт-биле харылзаштырар 20 км чазаглыг оруқту Абаканның оруқ-тудуг участогу кыла бергеи.

Ленинкага турган № 4 трактор бригадазын бүрүүбиле арендага алган 14 механизатор бо хүннерде сиген кезилдезинде шалыпкым чорудуп турар. Бо бригада 2800 гектар черле кызылтас, сула дээш, өске-даа мал чеми культураларны тараан. Сиген, тарааның үнгенин эки.

— Совхозка 900 тонна мал чемнин белеткеп бээр ужурдуг бис. Мал чемниҥ белеткелиниҥ талазы-биле республикада шалыпчы айны чарлаанын ындыдывыс. Ам дээрезинде 100 тонна кире сиген сараттаттынган. Хуусаа-даа кылыы-дыр. Оон башка планнывысты арте күүседингеш, шаҥнал-маҥтадыг черге чезер ужурдуг улус-тур бис ийин. Кайчалаа-даа бо чылын мал чемнин чезер ыяштыр белеткээр бис—деп, арендаторлар удуртукчуу В. Холчукпаа биске чугаалады.

(Бистиҥ корр.).

БИИ-ХЕМ-ДАЙЫҢ ЧЫЛДАРЫНДА

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн соонда, удатпаамда районнуң орус чонунуң аныяк оолдар, кыстарын фронтуже үдептээлээн. Туран хоорайдан болгаш өске-даа суурладан он-оон оолдар, кыстар шериг комиссариадынга кээп, фашистиг эжелекчилерни чылча шаварынга белеҥниҥ илередип, дүрген-ле фронтуже чорударын дилээн биллариишкиннерни бижээн.

Туран хоорайның болгаш суурларның школаларында фронтучуларның, эки тураччыларның музейлерин дерип тургускан. Ында чыгдынган материалдардан саваң «Өөрге. Бии-Хем райондан (ам дээрезинде четчелеттиимээн) 200 хире кижи дайынга чораан боон турар. Бир омзагай чүүл бүдүн-бүдүн өг-бүлелерниҥ алышкы оолдарының шупшуумуун фронтуже чорун турганы болур. Чижээ, ол үеде хей эвес чурттакчылыг турган Левинка суурдан 24 кижи фронтуже аъттанган. Оларның аразында Глухенко болгаш Путинцев дээр дөрт-дөрт алышкы, Секачевтер дээр үш алышкы бар. Өөк суурдан Заяпев, Дубовский, Власов, Эрбектеп Суханов, Капустин, дээш, оон-даа өске алышкылар фронтуже аъттанган. Оларның хей кезиин ээп келбээн.

Тыва эки турачы танкистер Байкара Бичө-оол, Түлүш Кызыл-Тас, аъттыг шериглер Маады Байыр, Оюн Оолак, Алексеев Ак-оол, Дагба Оюн дээш, ниитизи-биле 22 тыва кижи дайынга киришкен. Чүгле Эрбектеп безин 14 Оюн фронтуга барып түлүшкан. Оларның чамдыктары база-ла ээп келбээн.

Дайын чылдарында орус тараачыннар, тыва араттар боттарының мал-маганын, тараа-быдаазын фронтуга өргүп, кончуг-ла эрес-шүүдүргү ажылдап турган. Дайын үезинде фронтуга эки дузалашканы дээш Баян-Колдан Оюн Темчи Күш-ажылдың Кызыл Тук, Байкара Өштек Кызыл Сылдыс орденнер, Эрбектеп Оюн Уваан-оол, Оюн Сотпуй-оол, Тарлагдан Түлүш Болдуш ТАР-ның Республика орденнери-биле шаҥнаткан. «Кызыл тараачын» колхозтуң колхозчузу Ф. С. Помогов баштайгы мөөн белекти фронтуга чемнишкен келген.

Бо хевирлиг чижектерни школа музейлериниҥ хөйү-биле көрүп болур.

УЖУКТУГ СААНЧЫ

Кижи шыдажыр аргажок каак, изиг хүннүг чалымы Туран девискээрин шыва апкан. Бо чылын оът-сигеннииҥ үнгенин хоорай чоогунда фермаже чоруп ора бээн эскерип каар. Саанчыларның артенги саалдазы доозулган, бажыныарында чаныҥ келгенин билип алган, каш чыл бурунгаар республикага эки мурнакчы ажылы-биле диимирел турган ол коллективтиҥ тускай артемниглер ыраалдыг зоотехниги Клара Кыргысовна Байыр-оол-биле чугаалажы бердим.

...Дан халаазы черни чырыдып, дөрт шак турда-ла, мурнакчы саанчы Лариса Сандан чүүк машиназынга көрүү-биле олурупкан, суурдан 35—40 километр Кавылы деп черде чайгы фермаже углай чоруптар. Оо, ол теле хоорайда улус улуг үйгүлүидан чарлып чадап чыдар болгай. Кедээ кичилериҥ хоорай чүрттүглардан бир ылгалы ол-дур. Саанчылар хүндүг 4 шакта база кежээки саалдаже хаптар. Ол хире ырак черже куш дан бажындан орай кежээге чедир ажылдаары берге-де-дир. Ону чүгле ажылынга бердиргеп. быжыг тура-соруктуг онаалганын күүсеттээнде, сагыш-сеткилге оожургавас, чаазаанын, чонтуун салган соруглаларын амидыралга күүседир дээш тускайлаҥ чаазый чаачылыг уламчылаттынып турарындан ол ажылдың мажыттаныр. Зоя-дуржугалаевна Лариса билир турган. Чөрөге кычаа ажылга суулгалуг, өөренгеп, дүржүлгалыг болганындан ол каш удаа шаҥнаал, мактадыг совхозтуң дирекция черинден ап келген.

Саанчының чымыштыг ажылын 1983 чылдан эгелээн. Баштай ону солуккучу саанчы кылдыр хүлээп алган. Үш хире ай эрткеже аҥаа 32 инекти хүлээткен. Ынчангаш бот-тускайлаҥ ажылче кирген. Кандыг-даа ажылга кижи чаҥчылгыр, өөренир, шыдажыр. Кол-ла чүве саар инектериниҥ ажыы-чанын беш сааға дег билир, оларга ынакшыыр, ажыл-чемин белеткээр, электрилиг аппаратты биядыяр ажыглаар аптаар. Саанчыга баштайгы удаада бергелер тургулаан. Ынчалаа-даа амгы үеде пенсияже үнзе-даа, фермада ажылдап турар ада-иези уругуна улуг дузаны чедирген. Ол ышкаш Тыва АССР-ниҥ алдарлыг малчыны, ат-сураглыг саанчы Зоя Седипей, Галина Бавундук Ларисамың өлүг дагдыныкчылары, башкыларны. Оларның хүн бүрү дузасындан баштайгы чылындала Лариса чылда бир инекке онаалтыр 2400 литр сүттү саглаш, мурнакчыларның одуругунче киргеп.

Он чыл ажыг үе дургузунда үзүктел чок ажылдап келген мурнакчы саанчы Туран хоорай Советиниҥ депутадынга ийи элчегде улаштыр соңгудуп, ол хүлээлгезиҥ ак сеткилдиг күүседип келген. «Кежаанын мурнунда хүндү» дижир бис. Оң шын. Лариса Москвада Улус ажыл-агыйының чедишкиннериниҥ делегелезиниҥ медаун медалы, ВЛКСМ ТК-ниҥ «Алдын холдар», «Аныяк мурнакчы малчын» деп хөрек демдектери, Тыва АССР-ниҥ Дээди Советиниҥ Президиумунуң Хүндүлел бижии болгаш хей санныг дипломнар, мактал бижиктер, өртектит белектер-биле шаҥнадып келгенин чугаалаарга, оон шудуку ажылы юстүп келир.

Саанчы ам-даа аныяк, чаа-ла 31 харлаан. Боду дег ажыл-ишчи аныяк оол Борис Арамзай-биле чүрөөн дожаштырып, аас-кежиктиг түүлээ олурар. Өөнүн ишти Борис ферманың 160 инээн онча-мээди кадарып турар. Инектиҥ сүтүүру дылында дижир бис. Бир эвес кадарчы инектерни оттуг черлерге кадарып, сымиртип турар болза, сүт хей болур. Амгы оор-сук көөдээн шагда мал кадарары эң халыысалгалыг ажылдарының бирээзи. Оларның бажыныҥ-даа чайгаар арныҥа хүннеп келчик.

— Саанчы Лариса Сандан доктаамал мурнакчы болуп ажылдап келген, хей-ниитилериниҥ бирээзи. Алдыҥайларның көргүзүү-биле бир инекке онаалтыр саар инектеринден 1766 кг сүттү саглаан. Чыл тенчүзүнге чедир ол планныҥ онаалдаларын ыяап ажыр күүседир дээрзинге идеп турар бис. Бүгү ажылдарны дең-дескн кылыр кижи-биле кады ажылдаарга черле көрүнчүт, мактанчыг-дыр — деп, фермада зоотехник Клара Байыр-оол чугаалады.

Шилгедек дурт-сынныг, шевергни кеттингеп, хүреҥ карактарлыг, узун кара бажын аткаар салыскан, хулумзургей шыралыг кижи фермаже далаш бар чоруур. Оңу даштындан көргеш, саанчы деп кижи билир аргажок. Саглан сүүт-биле кижилерни ашаа, ыяштарын чоруур буянныг саанчыны ава деп-даа болгу дег. Аядга чаныр келгеш, сүттүг шайны аартап ора. Тыва фермазының мурнакчы саанчыларының бирээзи Лариса Ховалыговна Сандайны сактып келгеш, бүзүнныг ижи дээш черге чедир мөгейип, саглан сүүн түнээр болза, Каҥ-Кел хире бар боор дээш, өөрүшкүдеп улымзурут чайгаар арныма хүннеп келчик.

Сарыг-оол КҮҮЛАР.

1940 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 28-ТЕ ТЫВА БИЖИКТИҢ 10 ЧЫЛ ОЮН ТАВАРЫШТЫР БИИ-ХЕМ РАЙОН ТАР-НЫҢ РЕСПУБЛИКА ОРДЕНИ- БИЛЕ ШАҢНАТКАН.

ЧОГУУР НАЗЫЛЫГ ЧОННУҢ 96,3 ХУУЗУН ҮЖҮК-БИЖИККЕ ӨӨРЕТКЕН ДЭЭШ ОЛ ШАҢНАЛДЫ ТЫВЫСКАН.

ХАЖЫЫЗЫНГА АРТПАС

Эле тургустунуушкун мурнунда азы таптаашкын үезинде районга 6 ортумак. 4 сес чыл, 3 эге бүгү иштин школалар турду. Амаа чүгле 243 башкылар ажылдап турган.

Сөөлгү үеде массалыг информацияда бистик амыдыралывыстың чүгле багай талаларын чырыдып, амыдыралдың берге айтырыгларын шиитпирлээрде партияны бууудадып, чуртталгада эки чүүлдер эскертинмейн артып турары хомуданчыг.

Оон чижээ кылдыр улус өредилгезинден көрүп болур. Амгы үеде районда 10 ортумак школа бар. Райкүүскомнуң шиитпирибиле Хүт эге, Суш тос чыл школаларын бо чылын ортумак школалар кылдыр эде организастаан. Кагдынган көдээ бичии суурларны катап сайырадырда школалар улуг ужур-дузалыг. Оон-биле кады өреникчилер интернаттарга чурттап, еске школаларга кижизиттинерге эки-ле ыйнаан, ынчалза-даа ег-бүледен хоорук, ажыл-иш кылып билбес, азырадыкчы хөөге алыр чоруктар тыптыры чаагыг эвес. Ийиде, Туранның № 2 школазының интернатдынга ам чүгле 50 өреникчи артар, а школа чангыс үеде чүүлдер ажылдаар апаар. Бо айтырыгны шиитпирлээринге Хүт, Суш школаларын ортумак школалар кылдыр эде организастаарын планнап турар бис. Макаа идепкейлиг киржилге чүгле школалар эвес, харын-даа тус черлерниң ажыл-агыйындан, көдээ Советтерден улуг хамааржыр. Бир эвес демнежип алгаш, башкыларга бажыңнарны, школаларның чаа тудутларын кылыр болдувусса, бо чүгүл айтырыгларны шиитпирлеп шыдаар бис.

Бүгү чурт рынок экономиказынче шилчип турда, улус өредилгези база эвээш-даа болза дидим базыларны кылдывыс. Бо рынокче шилчишкин үезинде школалар, бүдүрүлге черлери база совхозтар бир демнит болур ужурлуг. Школа удуртукчулары ажыл-агый удуртукчуларыбиле зорт ажыл-ишчи харылзааны быжыктырар ужурлуг. Ажыл-агый удуртукчулары школаларже кичээнгейни улгаттырар апаар. Районда Өөк, Туранның № 2. Хадын школаларының одалга системазын хамаарышкан ажыл-агыйлар харылап турар. Шивилиг, Ээрбек школаларының олалгазын «Кызыл тараачын», «Ээрбек» совхозтар боттарынга ап, хандырылганы чорудуп турар. Оон-биле чергелептир «Кызыл тараачын» совхозтуң директору К. К. Лопато Туранның № 1 школазынга 1990 чылда ногаа өстүрер теплицаны совхозтуң күссли-биле кылып берген. Бүдүрүлге черлери, ажыл-агыйлар школаларга боттуг дузаны чедирип турары өөрүнүүр. Коммунистиг субботникке ажылдан алганы 12 мун акшаны өредилге черлериниге бөөр деп шиитпирни үндүрүп алган.

Школалар чүгле ажылагый черлеринче көрүп алган маңан орар эвес, харын-даа боттарының ажылагыйын хөгжүдер, эвш-чем аймаан боттары бүдүрер, боттары хандыртынар сорулганы салган ажылдап турар. Амгы үеде школаларда 275 га чер бижылаттынган, 60 хаван солдарын, 15 ошкыну өстүрүп ажаап турарлар. Районда бир бичии бүдүрүлге, 1 кооператив, 13 күш-ажылдың болгаш дыштанылганың лагерьлери ажылдап турар. Шивилиг, Ээрбек школаларының олалгазын «Кызыл тараачын», «Ээрбек» совхозтар боттарынга ап, хандырылганы чорудуп турар. Оон-биле чергелептир «Кызыл тараачын» совхозтуң директору К. К. Лопато Туранның № 1 школазынга 1990 чылда ногаа өстүрер теплицаны совхозтуң күссли-биле кылып берген. Бүдүрүлге черлери, ажыл-агыйлар школаларга боттуг дузаны чедирип турары өөрүнүүр. Коммунистиг субботникке ажылдан алганы 12 мун акшаны өредилге черлериниге бөөр деп шиитпирни үндүрүп алган.

Школалар чүгле ажылагый черлеринче көрүп алган маңан орар эвес, харын-даа боттарының ажылагыйын хөгжүдер, эвш-чем аймаан боттары бүдүрер, боттары хандыртынар сорулганы салган ажылдап турар. Амгы үеде школаларда 275 га чер бижылаттынган, 60 хаван солдарын, 15 ошкыну өстүрүп ажаап турарлар. Районда бир бичии бүдүрүлге, 1 кооператив, 13 күш-ажылдың болгаш дыштанылганың лагерьлери ажылдап турар. Шивилиг, Ээрбек школаларының олалгазын «Кызыл тараачын», «Ээрбек» совхозтар боттарынга ап, хандырылганы чорудуп турар. Оон-биле чергелептир «Кызыл тараачын» совхозтуң директору К. К. Лопато Туранның № 2 (директору В. Б. Хөвенмей). Тарлаг (директору Л. К. Донгак), Сесерлиг (директорт К. М. Норбу-Доржу) эки организастап, толаргай түнелдерни чедип ап турар. Сесерлиг школазының өөреникчилери чүгле бо чазын капуста рассадазын өстүргеш, 9 мун рубльни орулгазын школага киирген. Школаларның бүдүрүлге черлериниге бөөр деп шиитпирни үндүрүп алган. Ажылдап турар.

Өредилге-кижизидилгени багай эвес организастап, боттарының чогаадыкчы чоруун көргүзүп турар башкылар, коллективтер районда эвээш эвес. Одарга Туранның № 1, 2, Тарлаг, Суш школаларының башкылар коллективтери (директорлары А. В. Ткач, В. Б. Хөвенмей, Л. К. Донгак, Л. Б. Маады) хамааржыр. Ынчангаш районнуң башкылар коллективтери Тыва Арат Республиканың 70 чыл оюн төлептиг уткуур-биле бо хүнерде идепкейлиг ажылдап турар.

Кой-оол ООРЖАК.
Бии-Хем райкүүскомнуң улус өредилге киллизиниң эргелекчизи.

Чаңгыс айтырыгга интервью

КОМПЬЮТЕР КЛАЗЫ

Валентин Байкараевич Хөвенмей Кызылдың пединституттуңуң физика-математика факультединиң 1975 чылда дооскан. Ол Кызылдың № 7 школазынга, пединститутка башкылап тургаш, 1983 чылдан бээр Бии-Хем районнуң Туран ортумак школазынга физика, информатика башкылап, директорлаттан бээр ийи чыл болган. Өөреникчилериниң компьютер-биле ажылдаарын ол школа эгелээн. Ада хамаарыштыр директорнуң харыызы бо:

— 1986 чылдың төнүүзүнде, ынчан Бии-Хем райкүүскомунуң даргазы турган М. К. Дамчайның дузазындан «КУВТ-86» деп дисплей клазы садып алдынган болгаш Туранның 1 дутаар школазынга салдынган. Ол кабинеттиң баазазынга районнуң беш школаларының өөреникчилери расписание езутаар неделяда-ла дөрт-дөрт шак кээп, кичээлдеп турган. Хадыңдан, Өөктен, Аржаандан өөреникчилерни доктаамал, а Шивилигден үзүктелиишкинниг экижеп турган. Өөреникчилерни тус-тус ажыл-агыйдарның автобустары райкүүскомнуң шиитпирин ёзугаар сөөртүп турган. Ол чамдыкта күүсеттинмейн-даа баар турду.

Дисплей клазынга Туранның 1, 2 дутаар школаларының башкылары математика, орус болгаш даштыкы дыл, физика, күш-ажыл эртемнеринге аналаа болгаш ажык кичээлдерни эртирип келген. Эртикен чылдар дургузунда кабинет кичээлден дашкаар үелерде ажылдап турганы өөреникчилерниң информатика бөлүмнеринге киржиринге, дыл эртемнерин компьютер дузазыбиле шинээдиринге болгаш дисплейлерге ажыы-ажыы оюннар ойнаарынга эптиг болган. Кабинетке үргүлүү кээп турганнарның чамдыызы ЭСМ-ге ажылдаарының мергежилин шилип алганнар.

Амгы үеде дисплей класстары районнуң бүгү школаларында бар. Туранның 2 дугаар школазы Улус өредилге министерствозунуң дузазы-биле РС/ХТ IBM бодуктуг компьютерлерин болгаш «Спектрум» дээр ЭСМ-ниң клазын, Аржаан школазы УК-НЦ дээр дисплей клазын, Өөк школазы «Поиск» комплекстиг, Ээрбектиң «Спектрум», Сесерлигниң болгаш Хадыңның школалары «Башкирия» класстың компьютерлерин садып алган.

Амгы үениң бедик негелделиг, шын тодарадылгалыг компьютерни өөреникчилерниң шинээдип, ада-ажылдаар мергежилин бедип турарынга башкылар өөрүп турар. Ынчаарга дисплейлиг класс тургузар, аваа чүгүлә херек дериг-хереклерни тыныр дээш барбаан, четпээн черим-даа чок. Бараалгаваан даргаларым-даа чок ийин. Күрел турда чүүлдаа чүве бүдер. Ам школада оюн өөреникчилерниң сонуургалы бедик-тир.

Валентин ХӨВЕНМЕЙ.

ЧЕРГЕ ЫНАК БОЛУР

Туранның № 1 ортумак школазының бүдүрүлге бригадазында республикага бир-ле дугаар тургустунган өөреникчилер коллективи болуп турар. Ол чүгле Тывага эвес, а Совет Эвилелинге суралыг турган. Ынчалза-даа бригада чоорту болдунуп туружун чидирип, ажыттыг чылдың-на эвээжи ап эгелей бээрге, өөреникчилерниң сонуургалы баштың эгелээн. Бригаданың шаңналы алдарын, ажыл-ижин катап эгидер дээш түскай темнеглерни алган.

Эртикен чылын чамдык чедиишкиннер бар болган. Школаның дээрбекчуларының чамдыктары боттарының салым-долуу тараржының, малының, механизаторнуң мергежили-биле холбап, школа доозун тургаш, үшкү класстың тракторист-машинист деп мергежилин шыңгыдып бижин ходга алыр апаргын. Өөреникчилерниң «Эрестер» бүдүрүлге бригадазында бир автомашина, трактор, картофель тарыыр, казар болгаш өлүн кезер машинналар бар. Бригада 30 кижиден турустунган. Эртикен чылын 20 гектар черден 27 центнер кыял-тарга, 112 центнер картофельди алган. Чорук өөреникчилерге идегелдя берген.

Бо чылдың эгелеп келген көдээ ажыл-агый продукцияларын өөрүп өөреникчилерниң кооперативин организастаар тургустувус. Районнуң күүсечи комитединиң чөвүлели өөреникчи кооперативке 100 гектар черни быжыглаан. Кооперативтиң сонуургалдыг организациялар-биле тускай керээни чаргаан. Оларга күрүч ажаап алган продукцияларын садар. Кооператив хөлөй-төлүүгээр бүрүткелди эртикен-даа болза, сан-хөө айтырыының талазы-биле берге байдал турар. Ынчангаш бо бүгүнү хынзы-биле өөреникчилерниң, республиканың Агроүлетпүр чөвүлели техника талазыбыле дузалаар боор дээрзинге бүзүрел турар бис.

Школаның бүдүрүлге бригадазының эгелээш, амгы кооперативке чедип ажылдап келген «хоолуннар» бистө бар. Оларның чамдыктарын мынаа дедүлээр болдунам. Ол дээрге Люда Матина, Саша Попугаев, Сергей Бонвинов, Сергей Лавриенко, Игорь Сухорослов, Юрий Гончаров, Валик Петров болгаш өскелер-даа-дыр. Шынап-ла, школа кооперативтериниң дугайында чазактың шиитпирлери, доктаалары саазын кырынга артып каарын күзеевес-тир бис. Оон амыдыралга боттанырыңга удуртукчу даргалар үүрүн киирер ужурлуг.

Эртикен чылын бистиң бүдүрүлге бригадазывыс 82 мун рубльнин продукцияны бүдүргөн болгаш садып саазргал. Ылангыя «Кызыл тараачын» совхозка дорозайым № 1, 3 груллар садтарылга, интернатка ажаап алган картофелни садып дужаган болгаш үреңнге 10 тонна картофельди арттырып алган. Эртикен чылын республиканың школаларының бүдүрүлге бригадаларынаан бистиң бригадазывыс бирги черни алган. Оон кежигүннери ажылдап алган акша-төгерикибиле Волгоград, Алма-Ата, Ленинград хоорайларга экскурсиялап четкен. Ам олар Украинаның Ровно хоорайже баары-биле белетженип турар. Бо чылын кооперативтиң кежигүннери 145 мун рубль орулганы киирип алыр сорулгалыг. Оны амыдыралга боттандырар дээш тарын алган шиидеринеге карак кыыл ажылдап турар бис.

Аркадий ГЛУХОВ.
Школа кооперативиниң удуртукчузу.

Сактыышкын

Ол үеде школада өөреникчилерниң аян-чемин, идик-хевин ада-иелер боттары хандырар турган. Мээн ачам ыңда-хаая чорук удузундан акша чорудуптар турган. Оны директор башкыга берип каар турдум.

Бистиң амыдырал-чуртталгавыс чедиимес турган. Ачам феодал бай. Дыржаавның чылгы кадарар хөлөчин чораан болгаш хоюшул-хөреңизи-даа чок ядыы кижи. Байның хөреңизин хавыраргa, оон бир аът, бир бе, бир инек алгаш чурттаа чораан. Удатпаамда озал-ондакка таварышпаш мөчүп калган.

Ол үеде школага өөреникчилерни аян-чемин, идик-хевин ада-иелер боттары хандырар турган. Мээн ачам ыңда-хаая чорук удузундан акша чорудуптар турган. Оны директор башкыга берип каар турдум.

Бистиң амыдырал-чуртталгавыс чедиимес турган. Ачам феодал бай. Дыржаавның чылгы кадарар хөлөчин чораан болгаш хоюшул-хөреңизи-даа чок ядыы кижи. Байның хөреңизин хавыраргa, оон бир аът, бир бе, бир инек алгаш чурттаа чораан. Удатпаамда озал-ондакка таварышпаш мөчүп калган.

Башкы чамдыкта район төвү Туранче-даа, республика найысылалы Кызылче-даа ажыл-херек дугайында чорүй баар.

— Саадай бээр чалавас мен, Тоннуг. Школаны ниитизи-биле хайгаарап, бирги болгаш ийиги классчыларны башкылап турар сен — дээш, хынаар, өөредир чүүлдерин программа бүгүзаар айтып баар.

Өөреникчилер мен башкылай бааримде дыка амыраарлар. Оларның аразындан кым чаңгыс өөренип турарын кончуг эки билир мен. Онаалгалар берип каапш, оон күүседдезин кончуг тапкыг хынаар, демдек салыр.

Директор башкы чокта чамдык ажыл-агый айтырыгларын харыылай бээр турдум. Ада-ие эрттар школаның оттуглар ыяжын тергелеп-даа, шанактап-даа, шарыга чүдүрүп-даа алгаш эккээрлер.

Мээн тергээн черимге бижик билбес чорукту удуткаарының ажылы үргүлүлевишаан турган. Ылангыя ол үеде Тыва Арат Республиктуг Намының Тываның Аныяктарының Революктуг Эвилелиниң кожуун болгаш сумунуң удуртукчу ажылдакчылары, активчилерни чонниң бижик билбес чорунун удуткаар дээш бүгү күжүн каттыштырып, демсүме-биле ажылдап турганнар.

Сөөлгү үеде Хүтке аныяктарны, бичии уругларны бижикке өөредир чайлаг школазы база тургустунган чүве. Ону Кызылдың өөредилге комбинадының (Кызылдың каттыскан школазы деп-даа адап турду) башкы курузунуң сургуулдары Норбу биле Сюма Урояков олар мээн башкылап турдулар. Ынчангаш аныяктар болгаш бичии уругларбижик билир апарган чүве. Мен чүү-даа болза эге школада өөренип турар бижик-билигли болгаш ол башкыларның ажылынга дузалажып турдум.

1940 чылда тыва бижиктиң он чыл оюн демдеглээн. Ынчаарда Бии-Хем районну республиканың чазаа чонунуң бижик билбес чорунун удуткаар талазы-биле чедиишкиннери дээш Республика ордени-биле шаңнаан чүве. Ук бедик шаңналды Тываның национал революциязының чылдың демдеглээр байырлалын таварыштыр район төвү Туранга болган митингиге чазактың төлөзүнден районнуң удуртукчулары байырлыг байдалга хүлээп алган. Ынчангаш районуувусту Орденниг Бии-Хем район деп чоргаарол-биле адап турдувус.

Чонниң соруг кириишкини-даа аажок. Ажыл-агый, культура кежигүдеви дээш ажыл-иш удаа-на хайыккан. Оон түннелимде колхозчу Маады Барымаа, колхоз даргазы Петр Астафьев олар Социалистиг Күшажылдың Маадыры деп хүндүлүг аттың Алдын Сылдыстары болгаш Ленин орденнери-биле шаңнатканнар. Колхозчу Дмитрий Дороннинг Ленин ордени-биле шаңнадың. Чыл келген турдум-на шак ыяжыг демдеглээр чедиишкиннер-ле хей апарган. Бии-хемчилер ол бүгүге кыыгаарлаттынмайн, бо хүнмерге улам-на соруг кириишкиннинг ажылдап турарлар.

Маады КАРА-ТОННУГ.
Пенсионер, ССРО-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Чаа килдистер

ХЕРЭЭЖЕННЕР—ДАЯНЫР КҮШ

Валентина Баян-ооловна Ензак 1979 чылдан «Кызыл тараачын» совхозка саанчылап ажылдай бергеш, 1987 чылда ВЛКСМ-ниң XX съездизинге делегат болуп чорааш, ол съездиге комсомолдуң Төп Комитединиң кежигүнү кылдыр сонгуттурган. Ол саанчылап ажылдавышаан, Бурятиядың көдээ ажыл-агый институдун ботоорединге-биле доозаш, «Саян» совхозтуң улуг зоотехниги боон ажылдаан. 1991 чылдың июнь айдан эгелеп Бии-Хем райкүүскомнуң өг-бүле, херээженнер айтырыгларын харыылаар киллдистиң эргелекчизиниже бо хүнмерде ажылдап турар. Ажылынга хамаарыштыр оон чугаазын парладывыс.

* * *

— Херээженнер аразында арагалаар чорук, уругларкижизидилгези, аныяктар ортузунда кем-херек үүлгедиишкиннери амгы үеде кескүүг-биле көвүдээн. Бо бүгү үүлгедиглерниң үнүп келир барымдаазы өг-бүледе деп бодаар \ мен. Ынчангаш көдээ Советтерге, депутаттар бөлүктерине, херээженнер чөвүлелдериге, комсомол, партия организацияларынга даянып алгаш, бо айтырыгларны шиитпирлээри-биле даазытыг хемчеглерни ап эгелединивис.

Бодум саанчылап ажылдап чораан болгаш херээжен чонниң кандыг байдалда ажылдап турарын билир мен. Эртен ажылдап чорүй баарга, уругларын удуп чыдып каар, кежээ кээринге база удуй берген болур. Ынчангаш уруглар кижизидилгеминге үе чок боон турар. Өг-бүле, аныяктарның аразында кем-херек үүлгедиишкиннери амгы үеде көскүүг-биле көвүдээн. Бо бүгү үүлгедиглерниң үнүп келир барымдаазы өг-бүледе деп бодаар \ мен. Ынчангаш көдээ Советтерге, депутаттар бөлүктерине, херээженнер чөвүлелдериге, комсомол, партия организацияларынга даянып алгаш, бо айтырыгларны шиитпирлээри-биле даазытыг хемчеглерни ап эгелединивис.

«Көдээге херээженнерниң, өг-бүлелерниң, не болгаш чаштарны камгаларының хемчеглери» деп чоокта чаа үнген РСФСР-ниң Дээди Соединиң докаалынга даянып алгаш, херээженнерниң байдалын хоорай, көдээ күүседикчи комитеттерниң хүн айтырыынче киирип, хоорайның дээди эртеминг ажылдакчыларын ынаар хаара түдүп, чон аразында арагалаашкынга, наркоманиялга удур шиитпирлиг ажылдарны чорудуп, олардан кемхерек үүлүп көөрин болдурбазын кызыл, аныяк өг-бүлелерге чаа өзүп олурар чаштарын канчаар кижи кылыр өстүрерин өөредип, тыва чонниң уттундургап эки чанчылдарын культура ажылдакчылары-биле чон ортузунга кескү кылдыр суртаалдаар сорулгалыг бис. Бо бүгү эгелээшкиннерге даянып болур херээжен эштер районда кайы хөй. Оларга Раиса Бады-Назын—районнуң архив эргелекчизи, Мария Комбуй — агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел организацияларының район Совединиң даргазы, районнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы, Серафима Сят — үндүрүг инспекциязының даргазы, республиканың херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү хамааржыр. Олар хүлээтеп ажылдарынга идепкейлиг кижилер-дир.

Районнуң Шагаа байырлалынга бодунуң хууда малын салып, спонсор кылдыр үнүп келген херээжен малчыннар бисте база бар: Кара-кыс Кечил-оол, Ирина Карьянова оларны маңаа чоргаарал-биле адап болур. Оларга районнуң херээжен чону аажок чоргаарланыр. Олар хөй уруглары төлептиг кижилер кылдыр кижизидип өстүрген. Ол ышкаш көдээ Советтер даргаларының оралакчылары Евгения Галактионова, Екатерина Өпей-оол чурттакчылар-биле бир демниг ажылдап турар. Оларның суурларында херээженнер аразында ажыл чоруттуруп, агитквартиралар тургустунган. Мындыг шимчеңгир, эвилелсээлдек, идепкейлиг херээженнер-биле ажылдаарга, ажылымга канчаар-даа аажок улуг дузалыг болуп турар.

Херээжен чон ортузунга ажыл чорудары белен эвес ажыл. Оларның социал айтырыгдарын база шиитпирлээр. Херээженнер районнуң бүгү ажылдарында хаара туттунган. Мен бо киллдисти эргелекчилээнден бээр үр болбадым. Район чергелиг ажылга бир-ле дугаар келгенним бо. Ынчангаш мээн ажылымга партия райкомунуң болгаш райкүүскомнуң талазындан улуг дузаны маңап, арга-дүржүлгалыг ээш-оюмну күжүнге даянып күзелдиг мен.

Валентина ЕНЗАК.

АНЫЯКТАРГА ИДЕГЭЭР

Аныяктар-биле ажылдаар киллдисти тургузар дугайында чугаа чоруп турда, «Оон херээ чүү боор, чаа киллдис чүнү канчаптар ден аныяктар аразында шиитпирлеттинмейн турар чүгүлә айтырыгларны канчаар сайгаар боор, ажыы бар бе» дээн чижектиг айтырыглар районнуң ажыл-ишчилериниң болгаш чамдык удуртукчу даргаларның аразынга хөрлээлел турган чүве.

Шын харын, аныяктар-биле ажылдаары эң-не берге ажылдарның бирээзи. Өг-бүлелерниң канчаар ажылдап, чурттап, дыштанып, өөренип чоранының сайгап алыр хемнү чок, чаа үениң эде тургустунуушкунунуң кижилери-дир бис дээр хевиге алысхан аныяк оолдар, кыстарның амыдыралче көрүжү ыеске апарган. Ынчап ксөрле оларны эки орукче сөөртүр күчүлүг трактор херек ышкажыл. Ол бүзүрелди менээ даасман. Ынчангаш аныяктар-биле канчаар ажылдаарывыс чаа арга-хевирлерин тывар ужурлуг мен.

Аныяктар-биле ажылдарның планнары бар, оларны саазынга катап-катап бижээнинин хөрээ чүү боор, оон орнунга амыдыралга боттаны берги дег ажылды кылып киирптери чугула боор. Ылангыя Бии-Хем районга спорт ажылдарын улам сайзырадыр үе келген, ол бисте пат болдур ийин. Чөөнчүк улустарының спортчу оюннарын чүге ажыглап болбас деп бис. Чүнү канчаар бис ынчаш? Үшү федерациязы-биле сырый харылзааны тудар апаар. Ол таварышпаш, оон күүседдезин кончуг тапкыг хынаар, демдек салыр.

Директор башкы чокта чамдык ажыл-агый айтырыгларын харыылай бээр турдум. Ада-ие эрттар школаның оттуглар ыяжын тергелеп-даа, шанактап-даа, шарыга чүдүрүп-даа алгаш эккээрлер.

Мээн тергээн черимге бижик билбес чорукту удуткаарының ажылы үргүлүлевишаан турган. Ылангыя ол үеде Тыва Арат Республиктуг Намының Тываның Аныяктарының Революктуг Эвилелиниң кожуун болгаш сумунуң удуртукчу ажылдакчылары, активчилерни чонниң бижик билбес чорунун удуткаар дээш бүгү күжүн каттыштырып, демсүме-биле ажылдап турганнар.

Сөөлгү үеде Хүтке аныяктарны, бичии уругларны бижикке өөредир чайлаг школазы база тургустунган чүве. Ону Кызылдың өөредилге комбинадының (Кызылдың каттыскан школазы деп-даа адап турду) башкы курузунуң сургуулдары Норбу биле Сюма Урояков олар мээн башкылап турдулар. Ынчангаш аныяктар болгаш бичии уругларбижик билир апарган чүве. Мен чүү-даа болза эге школада өөренип турар бижик-билигли болгаш ол башкыларның ажылынга дузалажып турдум.

1940 чылда тыва бижиктиң он чыл оюн демдеглээн. Ынчаарда Бии-Хем районну республиканың чазаа чонунуң бижик билбес чорунун удуткаар талазы-биле чедиишкиннери дээш Республика ордени-биле шаңнаан чүве. Ук бедик шаңналды Тываның национал революциязының чылдың демдеглээр байырлалын таварыштыр район төвү Туранга болган митингиге чазактың төлөзүнден районнуң удуртукчулары байырлыг байдалга хүлээп алган. Ынчангаш районуувусту Орденниг Бии-Хем район деп чоргаарол-биле адап турдувус.

Чонниң соруг кириишкини-даа аажок. Ажыл-агый, культура кежигүдеви дээш ажыл-иш удаа-на хайыккан. Оон түннелимде колхозчу Маады Барымаа, колхоз даргазы Петр Астафьев олар Социалистиг Күшажылдың Маадыры деп хүндүлүг аттың Алдын Сылдыстары болгаш Ленин орденнери-биле шаңнатканнар. Колхозчу Дмитрий Дороннинг Ленин ордени-биле шаңнадың. Чыл келген турдум-на шак ыяжыг демдеглээр чедиишкиннер-ле хей апарган. Бии-хемчилер ол бүгүге кыыгаарлаттынмайн, бо хүнмерге улам-на соруг кириишкиннинг ажылдап турарлар.

Маады КАРА-ТОННУГ.
Пенсионер, ССРО-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

ТУРАН

Шарлап, хадың дөргүлдүрүг
Шаңгыр буурул даглар эдээ
Маңган баштыг Саян ажыр
Баштай эртер эргим ажыы—
Эрткен, келген үткүп, үдаар
Эриг баарлыг эргим Туран.

Хостал күзээн араттарга
Холуп сунуп болчуп келген,
Эргим төрел улустарның
Эрткен-дүшкен изин чыраан—
Ажы-дүнма найыралдың
Адың сыкпас шынчы Туран.

Ада-чурттуң күүүзүнге
Ажыл-биле судалданган,
Улуг-биче хоорай, суурга
Улай тутчуп четтиишкен—
Аъштыг-чеминг — тараа, малдыг,
Аржаан хеминг байлак Туран.

Алексей АРАПЧОР.
РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы.

КАРГЫШТЫГ ЧЫЛДАР ОЮП ЭРТПЭЭН

Кижиге чүдүүр үеде боон турган репрессияның ханныг чылдары Бии-Хем районну база-ла таварып эрткен. Ажыл-ишчи, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг болгаш чаа амыдыралды быжыглап хөгжүдер дээш кызымаккай ажылдап турганнар каре сагыштыг кижилерниң хоп-ниитизүнге киргеш, түттүрүп, шиитпирип, сонгаар шелүүтүрүп турган. Оларның чамдыктары ол хезээр келбээк, ис чок читкен. Сөөлгү үеде чонга чарлап дыңнаткан бүүтүкелдерден алдырга, бо райондан 40 хире орус, тыва кижи репрессияга таварышкан боон турар.

Ылангыя Тарлаг, Хүт, Баян-Кол сумуларда хөй кижи шиитпирген. Чигээ, Хүт сумузунуң даргазы турган Аракчаа Дамчай-соloжик Маадыы баштаар 5 кижини хары угда түдүп аппарган. Олардан Маадыы Чэмбы биле Донгак Седен зөп келбеен. Тарлаг сумузундан он хире кижи репрессияга таварышкан.

Оларның чамдыызы ам-даа бистин аравыста чурттап, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип чоруур. Далай Самданович Сереновту (ону шаанда Далай-Серен дээр чораан) ап корзолиңер. Ол Улан-Баторга нам школазын дооскаш ревшерипиң комиссарынга, Москвага элчин черинге, аревэ ТК-ниң ийиги секретарынга, ТАРН ТК-ниң киллдис эргелекчизинге, оон соонда, Сайыттар Чөвүлелиниң секретарынга ажылдап турганы, репрессияга таварышкан. Херээн бүгүн эрттирген. Оон арыг-шынчы ады катап тургустунган. Коммунист Серенов Туран хоорайның хөй-ниити амыдыралынга шыдаар шаа-биле киржип чоруур. «Контр» диртип чораан Сергей Иванович Сакы агарткан соонда райпонуң партия организациязын секретарлап үр ажылдаан. Ол ам Москва чоогунда уруунуң бажынында чурттап орар.

Агарып үнген кижилер назылап кыргыже чедир ак сеткилдиг ажылдап чорааннар, оларның чамдыызы орден, медальдар-биле даа шаңнатылаан.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

«Бурун шагже хая корнур чорук, моол эжелел дугайында сонуургал мени бичиимде-ле дуйредип чораан. Мээн адым безин «янчу» (аът ажаакчызы) деп моол сөстен дөстелип, укталып үнген хире. Адымның эгезин Батый хаанның эжелээшкинниин үезинде тывылган чадавас. Сөстүн сөолгүзү польша-литов чагыргазының үезинде укталган боор...».

В. ЯН.

В. ЯН ТЫВАНЫҢ БАЗА ЧОГААЛЧЫЗЫ

Туран хоорайда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинин салбыры бар дээрзин билип алгаш, районнун төөгүзүн сонуургап коорү-биле эртежик чеде бердим. Хайлыг чүве, оон директору Татьяна Верещагина Бай-Тайга районга болур республиканың агиткультбригадалар слёдуюче чоруй барган болду. Кайгамчык солун экспонаттар ында делгеттинген. «В. Ян—чогаалчы-төөгүчү» деп бир булун мени чайгаар-ла бодунче сорунзалай шаап алды. Делегейге сурагжаан ол чогаалчының «Чингис хаан», «Батый», «Овааларда оттар», «Спартак», «Джелаль ад-Дин» болган өске-даа олум чок чогаалдарын номчаан дээрден башка, оон чуруктарын, намдар-төөгүзүн кижи билир эвес. Оон сурагжаан номнарын, документилерин, чуруктарын сонуургап коруп турган, музей ажылдакчыларының чөпшээрели-биле архивтен билип алган чүүлдеримни номчуучулар-биле үлежир бодадым.

Шынап-ла, ол ат-сураа делегейни дескинген чогаалчының намдар-төөгүзү, канчап Туран хоорайда музей салбырында кире бергенмя, оон Тывага хамаарылгазы кандыгыл деп айтырыглардың делгеттинген тайылбырлаар бодадым. Ийе, Василий Янчевецкий адазының номта ынаиышылын хан дамчып салган аллаң кижи чораан. Ол 1875 чылда Киев хоорайга төрүттүнген. Адазы Григорий Андреевич Янчевецкий бодунуң үезинде чечен чогаалга кончуг хандыкшылдыг, сураглыг башкы, очулдурукчу чораан. Авазы Варвара Помпеевна Магеровская запорож казак Остап Магронун уруу. Оларның оглу Василийниң эрткен орүү кайгамчык солуп. Ол 1886-93 чылдарда Петербург университединге өөренген. 1912-1920 чылдарда ол Балканнарга, Туршияга, Румынияга корреспондент болуп ажылдап чораан. Ол ышкаш 1920 чылдан 1954 чылга чедир Россияның анга-аңгы хоорайларында, Уранхай крайга, «Власть труда» солунуун техниктиг редакторуга, «Дер Эмес» сеткүүлдүң корректоруга, ССРЭ-нин курбанкызынга, Совнаркомнуң, Узбек ССР-нин кедээ банкызынга экономистеп. Москва, Ленинград, Куйбышев, Ташкент хоорайларга ажылдап, чурттап, чогаалчы болган шын чогаадыкчылыг болуп чораан, 1954 чылдың август 5-те Звенигородка өлген.

Сураглыг чогаалчының чогаадыкчы сөүлдези база солун. Ол 1893 чылдан эгелеп шулуктерден эгелээп, чечен чугааларны, тоожуларны сонуннарга, сеткүүлдерге бижип турган. 1921 чылдан эгелээп, үш-ле үжүктеп тургустунган «В. Ян» деп ат парлалга арыннарынга кестүп келген болган амыдыралының сөолгу хүннеринге чедир оон чогаалчы шола ады болуп дириг арткан. 1920 чылда Ачинск хоорайга совет эрге-чагырга тургустунган. Василий Янчевецкий анаа школа инструктору болуп ажылдап чедип келген. Ол ол-ла чылын күзүн кызыл хош-биле Бии-Хем районнуң Өөк суурга чедип келген. Ол чоокавыда чыдар оваалар, даш кежээлер, чеветлер-биле байлак, чараш чурумалдыг чер оон сеткилиниге кончуг таарышкан. Анаа тургаш ол Минусинск, Кызыл, Туран хоорайларга барып тургулаан.

Өөкке школаны бир-ле дугаар ажыдып, анаа башкылаан эгелээн. Ол үеде Щетинкин, Кравченконуң кызыл партизан шериглери барык ийи чыл дургузунда ак гвардейжилер-биле тулчуп келгеш, чылча шапкан. Ынчалза-даа атаман Болотов дезе берзе-даа, домей-ле аштырган. 1921 чылда Тывага улусчу революция тиилээн болган Тыва Арат Республика тургустунган. Ян чогаалчы ол үеде ол бүгү болуушкуннарның диригхереечизи болуп турганы чугаажок. Оон оглу Янчевецкийниң бир номунда сактыышкынга мынчаар бижээн: «Уранхай крайның салым-чолу шинтирлеттинген. Бис Өөкке чурттап турдувус. Кызыл, Туранга кыш-даа баргылаавывыс. Өөк чоогунга тывалар ынчан эвээн турган. Аңаа тыва улус-биле кончуг чугаалажыксаар. Бир байырлал болурга аңаа мени эдертип алгаш, хөй чурт-дарыглыг, кижиге оглуг Сарыг-оол деп кижиниң валыкка чурттаптаан турувус. Ынчан аңаа «Кара-Нор хөлүүн тывыжы» деп чечен чугааны бижээн».

Өөкке ажыддап турган Ян чогаалчы «Кызыл бөртчүтеш» деп шинии чогаатканы «Кызыл бөртчүтеш» деп шинии Туранның улусчу театрының бот-тывынгыр артистери чедимчелиг ойнаан дээрзин ук солун бижээн. Делегейге ады-сураа алгаан, улут чогаалчы Тываның Бии-Хем районунуң Өөк суурга чурттап турган болганда, бистиң база чогаалчывыс болур ужурлуг. Ынчангаш аңаа тураскаатканын булуунну музейден көргеш, кижиниң чоргааралы чайгаар хайныгын келир.

Туран хоорайда тургустунган музейде кижилерниң сонуургалын хаара туда бээр чүүлдер-ле хөй. «Туран—Өөкке партизан шимчээшкини» деп булунда Тывага совет эрге-чагырганы тургузар дээш демисежип турган орус, тыва партизаннарның чуруктары, сактыышкыннары, эдилелдери бар. «Бии-Хем 1941-45 чылдарда» деп көргүзүгде Бии-Хем кожуунда Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында эки тура-биле аъттангаш, интернационалчы хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип турган тыва, орус маадырларның дугайын тооҗуп турар. «Бии-Хем кожуун 1929-41 чылдарда», «ТАРН-ның тургустунганы болгаш 1 съезд» деп делгелер көргүттүр, өөредиглиг Черле ынчаш, Бии-Хемге чурттап чораан орус тараачынарның эдилелдери, тыва хамның дүүгүрү, идик-хевви, согаан, база, десин болгаш өске-даа чугула эт-херекселдерин көргеш, районнуң төөгү-намдарын кижи билип алыр.

«В. Ян чогаалчы болгаш төөгүчү» деп делгелгенин дугайын силерге делгеренгейи-биле бижип таныштырдым. Бир эвес Бии-Хемнин Туранга чеде бериңнерге, ыяап-ла ол музейге кирип көрүңер, солун-на!

Чайгаар-оол ОНДАР.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ИЮЛЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Келген чери билдинмес кижи». Уран-чечен фильм. 10.20 Ургуларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 11.20 Концерт. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30 — 13.00 «Байырлыг, даглар». Телефильминиң баштайгы көргүзүү.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Дедир келир орук чок». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.25 Сенүүргактарга. 16.40 Египеттиң телевидение-зиниң программазы. 17.10 Телефильм. 17.25 Ургуларга фильм. 18.20 «Кижи болгаш хоорлу». 19.30 «Чөөн Сибирь». 19.40 «Келген чери билдинмес кижи». Уран-чечен телефильм. 21.00 Ye. 21.40 Эртем-тайылбырлыг программа. 00.00 ТМА. 00.15 Телефильминиң баштайгы көргүзүү. 00.45 «Михаил Муромов: ырдан ыраак». 01.20—02.40 «Келген чери билдинмес кижи». Уран-чечен фильм.

ИЯГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Александр Панченконуң автор программазы». 9.50 Ритмнит гимнастика. 10.20 «Чугле сен». Уран-чечен телефильм. 11.30 — 13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.35 Ургуларга—фильм. «Аңаскин болган Фантомас». 1-ги сериязы. 14.40—15.20 М. Ю. Лермонтовтуң лириказы. И. Андроников чугаалаар.

• • •

16.55 — 18.40 Россия ТВ-зиниң программазы. 16.55 «Ыраккы Чөөн чүк». Тележорнулал. 17.40 «Марий-Элден келген Терчин».

КЫЗЫЛДАН

18.20 «Тыва—ТВ». 18.50 Медээлер. 19.00 «Эйивенер!». Информастыг программа. 19.30 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Фильм-концерт. 21.00 Ye. 21.40—00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00 «Бешки дүүгүй». 00.15—01.55 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.20 Ислам культура төвү-биле таныштырылга. 18.40 Музыкалыг тележөөмей. 19.40—20.00 «Шивишкин». Барымдаалыг фильм.

• • •

ИЮЛЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ритмнит гимнастика. 8.00 Эртенги хөлүг программа. 8.20 ТМА. 8.50 «Тарханнар болгун». 9.05 Концерт. 10.00 Бичии када, доктаа!». 10.35 «Эртенги сылдыс». 11.35 Телефильминиң баштайгы болгаш 1 сезди» деп делгелер көргүттүр, өөредиглиг Черле ынчаш, Бии-Хемге чурттап чораан орус тараачынарның эдилелдери, тыва хамның дүүгүрү, идик-хевви, согаан, база, десин болгаш өске-даа чугула эт-херекселдерин көргеш, районнуң төөгү-намдарын кижи билип алыр.

«В. Ян чогаалчы болгаш төөгүчү» деп делгелгенин дугайын силерге делгеренгейи-биле бижип таныштырдым. Бир эвес Бии-Хемнин Туранга чеде бериңнерге, ыяап-ла ол музейге кирип көрүңер, солун-на!

Чайгаар-оол ОНДАР.

ҮНҮ ХӨНҮККЕН ШҮЛҮКЧҮ

Бо оожум, таваар кижини баштай-ла шүлүктерден таныыр чораан мен. Кажан амыдырал, ажыл аайы-биле кадыг чангыс районга ажылдай бергеш, эң ыдыктыг районга «Каа-Хемнин хаяазы» деп чогаадыкчы каттыжышкынны организастап, тургузуп алганывыста, бо Бии-Хем чурттуг, кодээ черниң шүлүкчүзүү-биле улам таныжып, харылзажы берген мен.

Маады Болат Бурунаевич биче сеткилдиг, топтуг-томаанныг кижилериң бирээзи. Каттыжышкын кежигүннериниң аразыңдан бир дугаар тускай шүлүктер номнуг болган киживис ол. Оон сарыг даштыг «Аваңга сес» деп ному бистериниң шуптувуста чаагай сестерлиг, чараш хол үжүктүг тураскаалга артган. Ам ийиги ном дээш кодээ шүлүкчү-биле ындыг дизенишкинниг ажыл-иште:

Чажыргаш чоор, бирде,
шынап,
Чаа шүлүк бижиптер дээш,
Сөзүң шилип, кожуп чадап
Чегел тедүп оргулаар мен...

Бо одуругларлаң-ла Болатка хамаарыжыр. Одуруг бүрүзү, домак саны дээш демисеп ылап-ла Болатта бар. Чогаалы, оон шынары дээш ажылдаары, оон амданыш, арыг чазагай сеткилиниң ишпинлеп дилеп, тып алыры оон дизенишкинериниң түңнели болбайн кээрлер.

Чараш ырның сөзүн тыптар
Чаланым деп мактанмас
мен.
Чонум чоорган турбаан
болза,
Чогаалдарым кайыы
келир...

Кодээ шүлүкчүүниң чону черле аңаа эргим 1967 чылдан бөөр Болат Бурунаевич Каа-Хем районнуң Дерзиг-Аксында дузаалап школазының үзүк-соксаал чок кижизидикчи башкызы болуп ажылдап чоруур. Өөренишкилер, башкылар, чангыс ажыл, чангыс школа—оон күш-ажылчы эрткен намдары бо-ла!

Кижизидикчи башкының ажыының бир каастаң чоруур үүре—Маадының доктаамал хой-ниити амыдыралы-биле харылзажы чоруур. Ону коллективиниң коммунистери партия кежигүнүнге киириң алгандан бөөр ам он сес чыл ышкы турар.

Моңге хүнүм, дээди
шынныг
Партиям сээ
Мөгейгештиң одуруунга
Чысказалган мээ.

Партия кежигүнүнүң хүрээлекинге бактаан келген чыдарының хөй кезиинде ол школазының партия эге организациязының секретары хүлээлгени эки күүседип келген, ол даалга ам-даа шүлүкчүүнүң салдынмас чүгү болуп арткан.

Өскүстүң амыдыралы чурттаганың ол-бо оруктарыпче Болатты аай-дедир октап шаг болган.

Изиг ынаа аваң, ачам.
Ийи акым, чангыс үгбам
Аарыгдан, үүледеп
Арадаштыр меңи кагган...

Болат алды харлыг турда, Бии-Хем кожуунга аарыгдан аваазы чок болган, а 1949 чылда оглу чеди харлап турда, адазы Маады Мундурга Ойланмасвичинин күскээр «контр» сен дээш тудуп аппарган. Аалынга чангыс үгбазы Чаймаа-биле кады артканда, хамык хөреңгизин хавырып алгаш баргая.

Адазының тараа тарып, андазыннар бизеп, бызанчыдап, колхозунга ажылдап чорааныңдан өске кылган херээн ол билир эвес. «Контр» деп сөстүң утказын билбес чораш, «контрнуң оглу» чуртталганың эки-багын чүктеп эгелээн. Адазы ханның каржы, кара шүүл репрессияның халавындан өлгенин бичии Болат дыңнаан. Артып калган контрнуң оглун, уруун школага өөредип киирбейн-даа турган Үелерни Болат чегенип сактып чоруур. Ынчангаш репрессия дугайында оон чорударды үнген дестүг.

Бии-Хемнин Хадың Туран, Кызылдың дугаары ийи школаларынга өөренип ап, амыдыралдың эге үдазылыындан сегирип алган хөлүн Болат черле салбаан. Төрээн чери, төрел чонунуң ачызыбиле ол школазын доозуп, шерит херээн эртирип, чуртталганың оруун Каа-Хем үнүүнче эвээ тыртып киирип келген.

...Ынчалза-даа ынаиде бир
Ырга эргим өшпес күш бар:
Эргим кавай—не черге
Эдегелдиг ыяакшыл ол.

Кодээ шүлүкчүүнүң сарыш-сеткилги чонунуң деткимчелиниге, чуртунуң чаагай чорууннга чалгынналып херилген. Ынчангаш оон чогаалларының ыол темазы төрээн чери, аңаа ынакшылы, төрээн чону—аңаа чоргааралы.

Бии-Хемнин мыраажызы Болат Маадының үзел-бодалы, чогаалдыкчы ажылы чүгле оны лесинчир турар акыы дээри арыг, амыдыралчуттагызы ааскежиктиг, амыр-чаагай болуруүче тиланган.

Каа-оол НАТПИЙ ООЛ
«Каа-Хемнин халазы» каттыжышкынның удуртукчузу.

Культура амыдыралы

ЧОННУҢ ДЫШТАНЫЛГАЗЫ

Культура-чырыдыышкын ажылдарының районда канчаар тургустунганын база Улусчу революцияның 70 чылынга үткүптүр кандыг ажылдар чоруттунуп турарын бистин корреспондентивис Бии-Хем райкүүскомнуң культура килдизинин эргелекчизи, Россияның культура профсоюзтарының президиум кежигүнү, Тыва АССР-нин культураның алдарлыг ажылдакчызы Марк Марцынмаевич Оюмдан сонуургаан.

— Марк Марцынмаевич, культура ажылының хоочуну болгай силер, шаанда культура албан черлериниң ажылынын кандыг байдалдынын, чеже хире клубтар турганын сактып көрүнеерем?

— Бии-Хем районда культура-чырыдыышкын ажылдарының одаглары кончуг эвээш турган. 1950 чылга чедир аан. Ол үеде райкүүскомнуң культура ажылын чангыс инспектор харжылаар. Бежен чылдарның эгезинде районнуң Культура бажыңы, библиотеказы база ийи-чангыс суурларга кино үнүрер черлериг клубтар кастып келгилээн. Кодээ черлерде мынаң чангыс-даа библиотека турбаанын сактып оор мен. Харын 1950-53 чылдарда Тарлаг болгаш Өөк суурларга библиотекалар ажылдап эгелээн. Ол үеларде клубтар колдуунда онзыяктарның тоңцылаар, кино көөр, чамдык таварылгаларда хурал эрттирер черлери тургулаан.

— Амгы үеде культура албан черлериниң саны ескен, ажылдары ялзы-бүрү апарган ийиндир?

— Районда культура албан черлери бедик хемчүлеечи алган деп чугаалап болур. Кончүүр хире, бо хемчерде районда бир район Культура бажыңы, 10 кедээ культура бажыңнары, 4 клубтар база районнуң төрүттел библиотека системазы, оон 12 кедээ салбырлары, хоорайның төп болгаш уруглар библиотекаларының чүүдүлгелиг чонунуң культурлуг дыштанып черлери апарган. Ол ышкаш хоорайда уруглардың үрэ-хөө школазы база ажылдап турар. Чер-чергелерде тургустунган агитбригадалар хову турлагаарлыының, сүт-бөлөөн фермаларының, хойжу бөгүдээлерниң, механизаторларның, сеңгеңилекчиниң, кедээ суурларның күзенчиг ажылчыларын апарган дизе хөреелиг болбес боор.

Районнуң культура одаглаалыңга дайынын, революцияның болгаш хүш-ажылының чоокчуларын, беш ажылдың маадырларын, чарыштыг тиилекчилери-биле ужуражылгалар дыштанырга мөгейлеп, ажык аңгыларга, дискотекалар, номчулга конференциялары, спорлуг оюнлар доктаамал болуп, ажылының аза деңгээлинде тывар дээш культура ажылдакчылары чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар. Олар колдуунда коннуң дыштанылгазын шын организастаарынче кол угланышкынныг ажылдап турарын онзалап демдеглеп хаайн.

— Кадрлар айтырыы районда канчаар шинтирлеттинип турарыл?

Районда ниитизең-биле 80 ажыг үрэн хүүдүң ажылдакчылары культура албан черлеринде хызыр туттунган. Оларның 40 хуузу дээш болган ортумак тускай өөредилге деңгээлин доозаан.

— Оларның аразында культураның ёзулуг суотаалчылары апарган арга-дүр, жулгалыг хоочуннар база бар-ла ыйнаан, Марк Марцынмаевич?

— Ынчалгаар-биле кончуг байлак бис. 30-40 чылдар тургузунда үзүктел чок библиотека шугумунга ажылдаан кежеп. Зинаида Исаевна, Нина Ивановна, Зоя Немкинаны база Любовь Бологовнаны, Лидия Өрт-оолду онзалап айтып болур. Культура бажыңнарының ажылдакчылары— районнуң Культура бажыңының директору Людмила Маадаева. Тарлаг Культура бажыңының директору Мира Очаар, бот-тывынгыр композитор Григорий Базыр, Өөктүң Культура бажыңының директору Ольга Байкара болгаш өскелер-даа үүнүп кегеллези-биле ажылдап, чогаадыкчы чоруу-биле өскелерлеп ыяалып турар.

— Чер-чергелеп коллективтер рынок экономиказының негелделерин бөгдээр ажылдап эгелээн болгай. Бо ажыл силерниң культура албан черлериңээ канчаар тургустунгачыл?

— Мен бодаарымга, культура албан черлери курлаан дотацияңга турар ужуруг. Рынок экономиказының чедиве культура ажылдакчылары ажылдың ынмыбурунгу чедиглерин ажыглаптургаш, боттарының акша ажылдап ап, оруглаарының ыяа санче кадарып, азыры болдуңмыя чедээ-дир. Культура ыяалга бүгү культура албан черлерин ажыглажыры ынчаваас аварга бааларлыг. Боттарының дешкээрээде турар культура бажыңнарын совхозтар харылаар деп тускай шинтирлер бар. Ынчангаш районнуң совхоз директорлары-биле сырый харылзаалыг ажылаап тур бис. Совхозтар культура албан черлерин сеңгеп, ажыгүн дериг-херекселдерлеп, бот-тывынгыр артистерниң келер ыдык-хевви садып берип турар апарганы өөрүнүүр. База бир өөрүнүүр чүве болза, сөолгу үеде кодээ Советтерниң культура албан черлеринче кичээнгейни салып эгелээни болур. Олар күскомнарга ук черлерниң ажылын доктаамал чугаалажып, черек таварылгада дузалажырын харгузуп турар.

— Районнуң культура албан черлеринде кандыг чаартылгалар, арга-дүржүлга солчулгалары барыл, рынок экономиказының үезинде канчаар ажылдаар деп турар силер, Марк Марцынмаевич?

— Чүртта социал-экономиктиг байдалдың бергедээшкини база чүртүүн рынокче кирип бар чыдар үеэи культура албан черлериниң ажылындан чаа-чаа чогаадыкчы чүүдлерни негей берген. Ынчангаш бистер өске хөй-ниити организациялары-биле быжыг харылзаалы тудуп, кадыг ажылдаар ужурлуг бис. Районнуң культура ажылдакчылары чоок-даа, ыракдаа районнар-биле арга-дүржүлга солчуп, оларның чаа чүүлдерин шинтээдип ап, культура ажылдакчыларыбиле сүмележип турар бис. Эрткен чылын Красноярскиниң Ермаковск районунга аалдап барып, культура ажылының талазы-биле эш хуунун харылаазын туттувус. Ол ышкаш Өөүр, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Тандынбалганнар өске-даа районнарның культура ажылдакчылары-биле ужуражып, дүржүлга солчуп, ажыктыг, өөредиглиг чүүлдерни хөйүбиле билип алдывыс.

Районда тургустунган улусчу театрның, агитбригадаының ажылын эки деп самап болур. Олар хөй улаа керүүлдерге киришкеш, шаңнал-мактаалы ап келген. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейниң салбырын Туран хоорайда ажыткаңы база бир чүве чүүл болуп турар.

Шынап, Тывага улусчу революцияның 70 чылынга үткүптүр чоруудар ужуруг ажылдарының тускай планнары чогаатылган. Ылаңгыя районнуң «Хөөмей» фестивалыы «Сөрбек» совхозтуң малчын коданнарынга арттирер деп шинтирлеен бис.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ◆ редакциязы — 3-33-91; ◆ пөлүмнөр — 3-34-26; ◆ партыысаралгы секретары — 3-34-92; ◆ редакциязының — 3-45-93. Кидистер ◆ партийлер-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер ажылы-ның — 3-34-17, 3-34-08 ◆ үлегчүлер — 3-34-49, 3-36-73 ◆ бөлүк ажыл-агый — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57, репортаждар болуу — 3-41-23 ◆ чагаа хөлдүлүг — 3-39-03, ◆ өскүдө — 3-34-36, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19 ● үнүүлүүлөр — 2-27-41; ◆ солун хөлбөө бөрөнгөй — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница сут хота түңнериңде чыгар. Чылда 260 катап чыгар. Кемчээл 2 парлалгазы ачылды.

Тираж 27007 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер политграфия болгаш ном садыгның «керектеринге» газеталы-биле сүүрге комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 116.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың № 1 ортумак профтехучилищезинде 1991-1992 өөредилге чылында сүргүүлдарны дараазында тускай эртемнерге өөредилгиг-биле хүлээп алырын чарлап турар: хей тадалыг мергежилдиг тракторист-машинист, септекчи-слесарь автомобиль чолаачызы. Өөренир хуузаазы—3 ыяа. Ортумак билигниг аймактар: хей тадалыг мергежилдиг тракторист-машинистиг тускай эртемнер шинтээдип алырыгга 2 чыл өөренир. Мал ажыдыының комплекстеринин болгаш механизастаттынган фермаларының механизатор кадрларыя белетээр. Электрик дериг-херекселдерин септээр талазыле электромонтерниң мергежилиниге —1 чыл өөренир, сүт комбазыраның кылыр аппаратчыларың башкарымчылары — 2 ай өөренир, олар Кызылдың, Чадаанның, Кызыл-Мажалыктың, Шагаан-Арыгның сүт комбинаттарынга, а ол ышкаш сүт бараан фермаларынга ажылдаар, автомобиль башкарарының болгаш автомобиль кылыр аппаратчының ыяларлар. 10 класс дооскан, медицинаның чөпшээрели-биле харшалаашкын чок, 18 харлыг, 35 харлыг эвээш эвес кижилер киирип ажылдаар. Документилерни кожаар ортумак билигниң дугайында аттестат 9 класс дооскаңының черчилели, № 286 азы 086-3 майгынар сөөглээр ажыл ыяа ыяалгазы, чурттаар турар черниң дээш шинчилеге, чорууткыже дугайында черчилел азы пасспортуң бодуң көрүүр 3х4 см чедиглиг 6 фото-чуруктуг совхозтан өөредип чоруткан дугаа бижиг бижиң.

Училищеге хүлээп алырда киреринин шыгалаалаарыг дүүлээрбес, чугаалажырга бодаар. Кичээлер 1991 чылдың сентябрь 1-де эгелээр.

Училищениң адресизи: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажың № 14.

КИНО

ИЮЛЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Женский день» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Маугли» 9.00, 12.20. «Дорога Дэвида Сасунскому» 10.30, 13.50. «Я сверху правосудие» (2 серия-лыг) 15.40, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Эте и Али» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаттаан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Генералы песчаных карьеров» (США) 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

КЫЗЫЛ ХООРАЙГА 1991 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 18-ТЕ ТЫВА АССР-НИҢ КУЛЬТУРА МИНИСТЕРСТВОЗУНУҢ АКША-БАРААН ЛОТЕРЕЯЗЫНЫҢ ОЙНААШКЫНЫНЫҢ ТИРАЖЫ

1. Хеп чуур машина «Малютка»	00382	29. Чурук «Дамырак»	20386	«Малютка»	46401
2. Хевис	00977	30. Пылесос	20493	59. Гравюра «Енисей кежир»	46725
3. Чурук «Дракон и старик»	01287	31. Хевис	20678	60. Хевис	47427
4. Хевис	02088	32. Агальматолит «Чылгычы»	20754	61. Хевис	47484
5. Хевис	02575	33. Агальматолит «Кошкар»	20810	62. Автомашина «Жигули»	49217
6. Пылесос	03101	34. Хевис	21216	63. Хеп чуур машина «Малютка»	50128
7. Агальматолит «Ак»	03521	35. Хевис	21614	64. Агальматолит «Бөшку»	50503
8. Хеп чуур машина «Малютка»	05306	36. Хевис	24141	65. Хевис	52206
9. Агальматолит «Сарлык»	05381	37. Хеп чуур машина «Малютка»	25801	66. Пылесос	52848
10. Өөнүт телевизор	06044	38. Чурук «За мягким золотом»	28946	67. Пылесос	52927
11. Хевис	06208	39. Өөнүт телевизор	27886	68. Пылесос	53463
12. Чурук «Даг холдуг Монгун-Тайга»	06266	40. Гравюра «Чылгычы»	28694	69. Хевис	53539
13. Пылесос	07185	41. Хевис	29706	70. Пылесос	54089
14. Хевис	08647	42. Хевис	32064	71. Өөнүт телевизор	54240
15. Хеп чуур машина «Малютка»	08915	43. Автомашина «Москвич»	33312	72. Хевис	54852
16. Хевис	09120	44. Хевис	33476	73. Чурук «Енисейде час»	55726
17. Агальматолит «Кошкар»	10031	45. Хевис	36539	74. Хеп чуур машина «Малютка»	56179
18. Чурук «Чербиний бедик»	10237	46. Агальматолит «Кошкар»	37053	75. Хеп чуур машина «Малютка»	56354
19. Пылесос	10699	47. Хеп чуур машина «Малютка»	38162	76. Хеп чуур машина «Малютка»	59191
20. Агальматолит «Арсылан»	13968	48. Пылесос	38325	77. Пылесос	59243
21. Чурук «Тожунуң шивилери»	14455	49. Чурук «Бичии Шивилиг»	40037	**Ойнаашкынга таварышкан чүүлдерни алыр талазы-биле адрези: Кызыл хоорай, Чылгычы кулумчуур, 18. Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, өрээл 428, телефоннары: 3-75-09, 3-54-16.**	
22. Хевис	15123	50. Хевис	40101		
23. Хевис	16320	51. Пылесос	40120		
24. Хеп чуур машина «Малютка»	16757	52. Чурук «Кара-Хөл»	40251		
25. Чурук «Барлыктадан хандазы»	17423	53. Хевис	41231		
26. Чурук «Хүн херелинде поштер»	18644	54. Агальматолит «Арсылан»	41370		
27. Хевис	20013	55. Хеп чуур машина «Малютка»	41457		
28. Чурук «Натюрморт с морским окунем»	20063	56. Пылесос	41719		
		57. Өөнүт телевизор	43647		
		58. Хеп чуур машина			

Тираж комиссиязының даргазы
В. М. КАРА-ТОҢЦУТ.

Тираж комиссиязының секретары
Г. И. ОХОТНИКОВА.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чуртталның пролетарийлери, каттыжынар!

1925 ЧЫЛДА УНСЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва рескомунун, Тыва АССР-нин Дээди Советинин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1991 чыл
июль
24
среда
№ 126 (14626)

(Чагыдар ортаа 6 коп).
Садар ортаа 20 коп.

«РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында РСФСР-нин Дээди Советинин доктаалы

РСФСР-нин Дээди Советинин доктаалы болза:

1. «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузун дараазында чүүлдерден ашгыда ону парлап чарлаанының соонда, он дөрт хонгаш, күштүг болдуруп киирер:

29 чүүл, 30 чүүлдүң 1, 2, 3 пункулары, 31-35 чүүлдер— олардың тус чер администрациязының удуртукчузун сонгаан соонда күштүг болдуруп киирер.

44 чүүл—ону 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

47 чүүл— ону валюта шилчидилгезинниң нормативтерин хоойлу ёзугаар доктаатканының соонда күштүг болдуруп киирер.

РСФСР-нин хоойлужудулгазын «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузунга дүүштүр эде кылырына чедир РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның амгы үеде күштүг болуп турар хоойлужудулга актыларының бо адаттынган Хоойлуга чөрүүшпейн турар чүүлдерин ажыглаар.

Чер-чер бот-башкарылгазының талазы-биле күрүнеэрге-хоойлу шенелдерин эрттирер дугайында саналлы РСФСР-ниң Дээди Советин 1993 чылдың январь 1-ден соңгаар чугаалажып көөрүн киирээнгейге алыр.

2. Тус чер администрациязының удуртукчузунуң сонгулдаларын 1991 чылдың ноябрьда эрттирер. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумуу 1991 чылдың сентябрь 1-ге чедир тус чер администрациязының удуртукчузунуң сонгулдаларын эрттирер хүнүү доктаадыр.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумуу сонгулдаларны эрттирериниң хуусаазының дугайында РСФСР-ге ниитизи-биле шиитпир хүлээп албаан шаанда улус депутаттарының чер-чер Советтериң тус чер администрациязының сонгулдаларын боттары тускайлап эрттирбес.

3. Тус чер администрациязының удуртукчузун албан-дужаалдан күүседип киргизе чедир «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузунда тус чер администрациязынга хамаарыштыр доктаатканы эрге-хүлээлгелерни улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттеринге бээр.

Дараазында чүүлдерни доктаадыр:

улус депутаттарының тус чер Советиниң бүгүн эргелери чогуур тус чер администрациязының удуртукчузу албан-дужаалын күүседип кириптерге соксаан турар;

улус депутаттарының тус чер Советиниң күүсекчи комитединиң кылдыстерин болгаш эргеледдериниң бүгүн эргелери тус чер администрациязының структура талазы-биле чогуур салбыларын тургускуже чедир хевээр артар. Күүсекчи комитеттиң кылдыстери болгаш эргелердиң айыттынган демги үеде тус чер администрациязының удуртукчузунга дорт чагыртыр.

4. Улус депутаттарының чаа чыыштың Советиниң сонгулдазын эрттиргиже чедир улус депутаттары боор турар тус чер администрациязының албан-дужаалдыг кижилериниге депутат бүгүн эргелерин хевээр арттырар аргаан бээр, албан-дужаалының аайы-биле отчёттуг болуп турары Советте бүгүн эргелер бо чүүлге хамаарыштыр.

Тус чер администрациязында чогуур албан-дужаалдарны ээлээни-биле холбаштыр улус депутаттарының бүгүн эргелерин хуусаадан эрте соксатканда, бир эвес чогуур Советте улус депутаттарының саны ук Советке доктааттынган депутаттар санының үштүн ийи кезиинден эвээш эвес болуп турар болза, улус депутаттарының тус чер Совеи үнүп чоруткан депутаттар оңнунга сонгулдалар эрттирбейн барып болур эргелиг. Тус чер Советиниң шиитпирин ёзугаар чогуур сонгулда округтарының девискээрлерин оларның чанында сонгулда округтарының девискээрлеринге кадып болур.

5. Улус депутаттарының чаа чыыштың чер-чер Советтеринге сонгулдалар эрттиргиже чедир улус депутаттарының район, хоорай, хоорайларда район Советтерин бодунуң составындан биче Советти сонгуур.

Улус депутаттарының суур, кодээ Советтери бодунуң составындан биче Советти сонгуп ап болур эргелиг.

Дараазында чүүлдерни доктаадыр:

биче Совет сессиялар араазында үеде улус депутаттарының чогуур тус чер Советиниң бүгүн эргелерин боттандырар, чүгле «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 17 чүүдүнүң «б», «в», «г», «ж», «з», «і», «к» пункулары мөнө хамаарышпас;

биче Совет кол курууузунда норма ёзугаар сонгуттурар: улус депутаттарының чогуур тус чер Советиниң доктааттынган улус депутаттарының санының оннуң бир кезии;

улус депутаттарының тус чер Соведи бодунуң биче Советиниң шиитпирлерин күш чок болдурар эргелиг;

улус депутаттарының тус чер Советиниң даргазы албан-дужаалының айы-биле биче Советтиң составына кирер болгаш ооң ажылын организастаар;

бир эвес биче Советтиң хуралынга ооң составының үштүн ийи кезиинден эвээш эвези киржип турар болза ону эрге-хоойлу талазы-биле бүгүн эргелиг деп санаар.

6. РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтеринге дараазында чүүлдерни сүмелээр:

ук республикаларның хоойлужудулгазын «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузунга дүүштүр эде кылыр;

республиканың бир чурттакчызынга онааштыр бюджет талазы-биле хандыртынылганың тур нормативтерин ук нормативтерни саналарының методиказын ёзугаар доктаадыр.

7. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели:

РСФСР-ниң хоойлужудулга актыларын «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузунга дүүштүр эдериниң талазы-биле саналдааны РСФСР-ниң Дээди Советинге 1991 чылдың ноябрь 1-ге чедир киирип кээр;

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдарын болгаш айтыышкынарын айыттынган Хоойлуга дүүштүр эдерии 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир чорудар;

тус чер үндүртүлериниң болгаш чыылдаларының дугайында, чер-чер Советтериниң бюджет талазы-биле эргелериниң дугайында РСФСР хоойлуларының төлевилелдерин РСФСР-ниң Дээди Советинге чугаалажып көөрү-биле 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир киирер;

күрүне өнчүзүнүң объектилерин муниципалитет өнчүзүнче шилчидип дамчыдарының база ону чер-черниң бот-башкарылга органнарының аразынга авгылап хуваарының дугайында саналдарны РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунга 1991 чылдың сентябрь 1-ге чедир киирер;

бир чурттакчыга онааштыр бюджет талазы-биле хандыртынылганың нормативтерин санаарының методиказының дугайында саналдарны РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунга 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир киирер;

чер-чер Советтериниң болгаш чер-чер администрациязының ажылдакчыларының албан-дужаал шалыннарының схемазының талазы-биле саналдарны РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунга 1991 чылдың август 1-ге чедир киирер.

8. РСФСР-ниң Дээди Советиниң улус депутаттарының Советтериниң ажылының болгаш бот-башкарылганы сайзырангайжыдарының айтырыгларының талазы-биле комитеди:

тус чер администрациязының удуртукчузунуң сонгулдаларының дугайында хоойлучуга телевилелдин РСФСР-ниң Дээди Советиниге чугаалажып көөрү-биле белеткээш, 1991 чылдың сентябрь 15-ке чедир киирип кээр;

адаттынган Хоойлуну ажыглап турарының практиказын өөренип көөрү болгаш түнээрин, ооң үнэзинниге сүмелерни, а эргежок чугула таварылгаларда — РСФСР-ниң хоойлужудулга актыларын азы РСФСР-ниң чаа хоойлуларын хүлээп алыр дугайында саналларны белеткээрин организастаар.

9. «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузу күштүг болуп кирген үеден эгелээш дараазында хоойлуларны күш чок болган деп санаар:

«РСФСР-ниң улус депутаттарының суур, кодээ Советтериниң дугайында» 1968 чылдың июль 19-тагы РСФСР Хоойлузу — 1979 чылдың август 3-те эдилелиг РСФСР Хоойлузу (РСФСР-ниң Дээди Советиниң ведомостары, 1979, № 32, ар. 787; 1982, № 26, ар. 919; 1985, № 9, ар. 307);

«РСФСР-ниң улус депутаттарының район Советиниң дугайында» 1971 чылдың июль 29-тагы РСФСР Хоойлузу—1979 чылдың август 3-те эдилелиг РСФСР Хоойлузу (РСФСР-ниң Дээди Советиниң ведомостары, 1979, № 32, ар. 785; 1989, № 24, ар. 807, № 26, ар. 918; 1985, № 9, ар. 307; 1986, № 6, ар. 175, № 23, ар. 637).

«РСФСР-ниң улус депутаттарының хоорай, район, хоорайда район Советтериниң дугайында» 1971 чылдың июль 29-тагы РСФСР Хоойлузу—1979 чылдың август 3-те эдилелиг РСФСР Хоойлузу (РСФСР-ниң Дээди Советиниң ведомостары, 1979, № 32, ар. 786; 1985, № 9, ар. 307; 1986, № 6, ар. 175).

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги орлуктунуң Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер Башкылы,
1991 чылдың июль 6.

РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

1. Ниити чүүлдери

1 ЭГЕ

Ниити чүүлдери

1 ЧҮҮЛ. Чер-чер бот-башкарылгазы деп билиишкин

РСФСР-де чер-черниң (девискээрниң) бот-башкарылгазы — ол дээрге чоннуң эрге-ажыын, ооң төөгүлүг, национал-ыяшгуур болган онзагай чүүлдерин барымдаалап, РСФСР-ниң Конституциязында болгаш хоойлуларында, РСФСР-ниң составында республикаларның конституцияларында болгаш хоойлуларында үндезилээш, тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны бот-тускайлап (бодунуң харыысалгазының адаа-биле) шиитпирлээринге хамаатыларның ажыл-чорудулгазын организастаарының системазыдыр.

2 ЧҮҮЛ. Чер-черниң бот-башкарылгазының системазы

1. Чер-черниң бот-башкарылгазын төлээлекчилерлиг органнарын— улус депутаттарының чер-чер Советтерин (оонынай — Советтерни дээр), эргелеп башкарылганың хамаарышкан органнарын — тус черниң администрациязын, тус черниң референдумнарын, хамаатыларның хуралдарын (чыыштарын), дорт демократияның девискээр талазы-биле ээскелдаа хевирлерин, а ол ышкаш чоннуң девискээр аайы-биле хөй-ниити бот-башкарылга органнарын дамчыштыр боттандырар.

2. Чер-черниң бот-башкарылгазын районнарның, хоорайларның, хоорайларда районнарның, суурларның, кодээ Советтериниң, чурттакчылыг кодээ черлериниң кызыгаарларынга боттандырар.

3. Национал-девискээр тургузутларда чер-черниң бот-башкарылгазының онзагай чүүлдерин оларның статузунуң дугайында хоойлужудулга-биле таарыштырар.

4 ЧҮҮЛ. Күрүне-эрге-хоойлу шенелдези

Тодаргай девискээрде чер-черниң бот-башкарылгазының бо Хоойлуну ёзугаар тургускан органнарының структуразын, системазын, оларның эрге-хүлээлгелерин болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун өскертиринии күрүне-эрге-хоойлу шенелдезин РСФСР-ниң Дээди Советиниң азы РСФСР-ниң составында республиканың Дээди Советиниң шиитпири-биле чорудар.

Шенелдени чорударының хуусааларын болгаш ооң түннелдерин үндүрериниң чурумун РСФСР-ниң Дээди Советиниң азы РСФСР-ниң составында республиканың Дээди Советиниң доктаалынга тодаргайлап айтыр.

Шенелдени чорударының негелделеринге болгаш чурумунга хамаарыштыр чогуур девискээрде Советтерниң дүгүржүр.

5 ЧҮҮЛ. Чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында дүрүмнү (уставты) хамаарышкан крайның, областтың, автономнуг областтың, автономнуг округтуң күрүне эрге-чагыргазының органнары бүрүтмээр.

6 ЧҮҮЛ. Чер-черниң бот-башкарылгазынга хамаатыларның киржир эргези

1. Чер-черниң бот-башкарылгазынга хамаатыларның киржир бүгүн долу эргези магадылаттынын турар. Политиктиг бүзүрелдериниң, сөөк-язы болгаш национал хамаарылгазының, социал ызыгуурлуун, социал азы өнчү-хөреңги байдалының, дылының, шажының хамаарылгазының аайы-биле хамаатыларның эргелерин кызыгаарлаарын болдурбас.

2. Чер-черниң бот-башкарылгазынга хамаатыларның киржир эргелерин үрээн таварылгада ук эргелерни катап тургузар дугайында хамаатыларның хомудалдыг негелделерин хамаатыларның чурттап турар черлериниң аайы-биле улус судтары кеер.

7 ЧҮҮЛ. Чер-черниң бот-башкарылгазының органнарының эрге-хүлээлгелерин тодаргайлаарының принциптери

1. Советтерге болгаш эргелеп башкарылганың хамаарышкан органнарынга оларның эрге-хүлээлгелерин бо Хоойлу тыпсыр. Ол эрге-хүлээлгелерни хоойлудан дашкаар өскертип болбас.

2. Советтер бодунуң эрге-хүлээлгелериниң кезиин херээге үндезилээш, өскерге Советтерге дамчыдып берип болур.

3. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының эрге-хүлээлгелериниге азы чер-черниң бот-башкарылгазының өске-даа органнарының эрге-хүлээлгелериниге хамаарышкан айтырыгларны чер-черниң бот-башкарылгазының органнары бодуң чугаалажып көөр кылыр бот-тускайлан хүлээп алыр эргези чок.

4. Күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чорууң, хөй-ниитиниң корумчурумун, чоннуң кадыкшылының камгалалын, хамаатыларның эргелериниң база хосталгаларының камгалалдың хандырар сорулга-биле, хоойлуда көрдүнген таварылгалардан аңгыда, чер-черниң бот-башкарылга органнарының эрге-хүлээлгелериниге хамаарышкан айтырыгларны боорыштас.

Туруктуг девискээрлерниң, национал-территориал тургузутларның, автономнуг областтың, автономнуг округтуң, крайның, областтың, районнуң, хоорайның, суурларның, кодээ Советтериниң, чурттакчылыг кодээ черлериниң, поселоктуң, станицаның, улустуң, хоорайларның, хоорайларда районнарның, округтарның, поселоктарның, станицаларның, улустарның

РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Улаштыры. Эгези 1-ги арыда).

II. Эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың чер-чер органнарының ажыл-чорудулгазының структуразы болгаш организастыг үндезиннери

2 ЭГЕ

Чер-чер Советтериниң ажыл-чорудулгазының структуразы болгаш организастыг үндезиннери

10 ЧҮҮЛ. Районнарда, хоорайларда, хоорай районнарында, суурларда, көдээ Советтерде эрге-чагырганың чер-чер органнары

1. Улус депутаттарының хамаарышкан Советтериниң тус черниң, национал чаңчылдарының байдалындан хамаарыштыр эрге-чагырганың оон өскээр адаттыынган төлээлекчилерлиг органнары районнарда, хоорайларда, хоорай районнарында, суурларда, көдээ Советтерде эрге-чагырганың чер-чер органнары болуп турар.

2. Чогуур Советтиң шиитпирин азы тус черниң референдумун өзугаар суурларга, көдээ Советтерге Советти сонгускаар азы дүжүрген туруп болур. Бо таварылгада суур, көдээ Советтиң эрге-хүлээлгелериң чер-черниң бот-башкарылгазының еске органнары бо Хоойлуга дүүштүр боттандырар.

11 ЧҮҮЛ. Советти сонгуур Район, хоорай, хоорайда район, суур Соведи, көдээ Советти хамаарышкан районнуң, хоорайның, хоорай-да районуң, суурнуң, көдээ Советтиң девискээринде чүүттап турар хамаатылар бүгү-нииги дең болгаш дөрт сонгулда эргезинге үндезилээш, беш чыл хуусаалыг кылдыр чажыт бадылаашкыны-биле сонгуур.

Советтерге сонгулдаларны чорударымны чүүмүн, а ол ышнаш Советтерге депутаттарның санын РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлужудулгазы-биле оон эргезинге киирген айтырыгларны ол аңаа чугаалажып көөр.

2. Ук Советке доктаатка депутаттар санының үштүн ийизинден эвээш эвээш олуржуп турда, Советтиң сессиязы шиитпирлээр бүрүн эргелиг болур.

3. Бир эвес депутаттар санының үштүн ийизинден эвээжи сессията олуржуп турда, Совет даргазының шиитпири-биле ону еске үеде эрттирер кылдыр сонгаарладыр. Ынчан таварылгада депутаттарның үштүн ийизинден эвээжи сессиятың даразында база катап бүрүткедир азы бүрүткеткен соонда депутаттарның чамдыызы оон ажылынга киржириниден ойталаар болза, депутаттарның ол Советке доктаатка санының хөй нуруузу барда, сессия шиитпирлээр бүрүн эргелиг деп санаарын сессияның болур черинден, үезинден айтыла депутат бүрүзүнге биижимел-биле дыннадыр.

13 ЧҮҮЛ. Советтиң сессиязын чыылдырар чүүмү

1. Чаа сонгуткан Советтиң бирги сессиязын оон мурнунда чыыжыннын Советтиң даргазы ук Советке доктаатка депутаттар санының үштүн ийизинден эвээш эвээш Советке сонгуттурган соонда үш неделядан орай эвесте чыылдырар.

Чаа тургустунган Советтиң бирги сессиязын чаа Советти тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алган Советтиң даргазы үстүнде айтыкан хуусаада чыылдырар.

2. Чер-чер Советтиң сессиязын оон даргазы чыылдырар.

Советтиң эрлиг-сессияларын чылда ийиден эвээш эвес чыылдырар. Советтиң эрлиг-чок сессияларын ол Советке доктаатка депутаттар санының үштүн бирииден эвээш эвезинни, а ол ышнаш Совет даргазының азы тус чер администрациязының удуртукчузунуң инициативазын өзугаар ийи неделядан орай эвес хуусаада чарлап чыылдырар. Чугаалажып көөр айтырыглар сессия чыылдырар дугайында самаага көргүнген турар ужурлуг.

Сессияны чыылдырар болгаш ону эрттирер черинни дугайында, а ол ышнаш сессияның чугаалажып көөр айтырыгларының дугайында Советтиң даргазы сессияга чедир беш хонуктан орай эвесте улус депутаттарынга болгаш чонга дыннадыр. Сессияга чугаалажып көөр кылдыр киирген айтырыгларга хамаарышкан чугула материалдарны айтыкан хуусаада Советтиң даргазы депутаттарга бээр.

14 ЧҮҮЛ. Советтиң бирги сессиязын хамаарышкан сонгулда комиссиязының даргазы ажылдар болгаш Советтиң чаа даргазы сонгуткаже чедир башкарар. Эргежок чугула болган таварылгада сессияның түр даргазы сонгуткан туруп болур.

Депутаттарның иштинден доктаамал мандат комиссиязын бирги сессияга Совет сонгуур болгаш сонгулдаларга дугайында хоойлужудулганы үрээн таварылгада, ол сонгулда округтарынга эрткен сонгулдаларны күш чок деп саанаар дугайында шиитпирни мандат комиссиязының киирип келгени-биле хүлээп алыр; Советтиң даргазын, оон оралакчызын, сонгуур, доктаамал комиссияларның даргаларын бадылаар.

2. Советтиң сессиязын ээлчеглиг хуралдар, а ол ышкаш доктаамал болгаш өскедаа комиссияларның, ниитти хүн чурумунга каттышкан депутаттар бөлүктериниң хуралдары хевирлиг чорудар. Сессияның ажылынга Советтиң бодунуң доктаадылары хуусаада Советтиң шиитпири-биле чапсарны кылган туруп болур.

Сессияның үргүлчүлээшкинин Совет боду доктаадыр.

15 ЧҮҮЛ. Сессияның хүн айтырыгларын тургузары

1. Советтиң депутаттарының, доктаамал болгаш өскедаа комиссияларының депутаттар бөлүктериниң, тус чер администрациязының удуртукчузунуң, девискээриниң хөй-ниитти бот-башкарылга органнарының киирген саналдарынга үндезилеп, хамаатыларның хуралдарының (чыыштарының) саналдарын барымдаалавышаан, Совет даргазының саналын өзугаар сессияның хүн айтырыгларын бадылаар.

2. Девискээрин хөгжүдериниң планнарын болгаш программаларын ажылдап кылырынга база бадылаарынга, муниципалитет өнүчүзүнүң объектилериниң статузун өскертиринге сан-хөө курлавырларын алырынга болгаш ажыглаарынга, хөй-ниитинин корум-чурумун быжыглаарынга, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарынга хамаарыштыр тус чер администрациязының удуртукчузунуң саналдарын, а ол ышнаш прокуратура органнарының саналдарын болгаш тус чернин бот-башкарылга органнарының дүрүмге чарүшөөк хөделиишкиннериниң дугайында оларның дыннаары сессияның чугаалажып көөр хүн айтырыгларынга албан киирер.

16 ЧҮҮЛ. Советтиң ажылынга ажык-чарлыг чорук

1. Советтиң сессияларын ажык чорудар болгаш ажык характерлиг болдурар. Хаарлыг хуралды эрттирер дугайында шиитпирни Совет хүлээп алыр эргелиг.

2. Тус чер администрациязының удуртукчузу болгаш прокуратура органнарының төлээлекчилери Советтиң болгаш оон органнарының кандыг-даа хуралдарынга, оон иштинде хаарлыг хуралдарынга олуржуур эргелиг.

3. Сессияның ажылынга өске Советтерниң депутаттарының киржир чурумун улус депутаттарының статузунуң дугайында хоойлужудулга-биле тодаргайлаар.

4. Массалыг информация чепсектериниң, күш-ажылчы коллективтериниң, хөй-ниитти каттыжыышкыннарының төлээлекчилери, хамаатылар сессияга олуржур эргелиг. Сессияларга кээп олуржурунуң чурумун Советтиң регламентизи-биле доктаадыр.

5. Канал бээри-биле азы тайамдыбыр кылыры-биле сессияга олурушканнарга сөстү Советтиң регламентизи-биле көргүнген чурум өзугаар даргалакчы бээр.

6. Сессия ажылының чоруп турарының болгаш аңаа хүлээп алдынган шиитпирлериниң дугайында тус черниң массалыг информация чепсектери чеди хонуктан орай эвес хуусаада чонга дыннадыр.

17 ЧҮҮЛ. Советтиң чүгле сессиязынга шиитпирлээр айтырыглар

1. Советтиң чүгле сессияларынга дараазында айтырыгларны шиитпирлээр:

а) хоойлужудулганы көрдүнген таварылгаларда депутаттарның бүрүн эргехүлээгелерининг хуусаа бетинде сокпаары;

б) депутаттарның эргелерини камгалаары, депутатка дээш болбазын күш чок болдураары, депутат хүлээлгелериң күүсетпээни дээш харыысалганы хоойлужудулгага дүүштүр тодаргайлап доктаадыр;

в) Советтиң даргазын болгаш оон оралакчыларын сонгуур база албан-дужаалының хостаары, ажыл-чорудулгазының дугайында оларның отчеттарын дыннаары;

г) доктаамал болгаш оондаа еске комиссияларны, Советтиң еске-даа органнарын түзүүзери, сонгуур база дужурери, оларның составтарын өскертири, ажылының дугайында оларның отчеттарын дыннаары;

д) депутаттар негелделерии сайгарып көөру болгаш оларның талазы-биле шиитпирлер хүлээп алыры;

е) тус чер администрациязының удуртукчузунуң отчеттарын сайгарып, чугаалажып көөру;

ж) тус чер бот-башкарылгазының дугайында дүрүмну (уставты) болгаш Советтиң регламентизин хүлээп алганының (өскерткенининг) дугайында, депутатка дээш болбас чорукту чок болдурарының дугайында, оон-биле кады Советтиң оон мурнунда хүлээп алган шиитпирлерин күш чок болдурарының дугайында болгаш Советтиң шиитпиринге тус чер администрациязының удуртукчузунуң удурланышкынын хүлээп корбээнининг дугайында шиитпирлер, бир эвес ук Советке доктаатынган депутаттарның санының чартыынан хөй кезии ол дээш бадылаан болза, хүлээп алдынган деп санаттынар.

3. Тус чер администрациязының удуртукчузунга бүүрел чок чорукту илереткенининг дугайында Советтиң шиитпири, бир эвес ол дээш ук Советке доктаатынган депутаттарның санының чартыынан хөй кезии ол дээш бадылаан болза, хүлээп алдынган деп санаттынар.

4. Советтиң сессиязының хүн чүрүмүнүга айтырыглар киирерининг дугайында шиитпир, бир эвес ук Советке доктаатынган депутаттарның санының үштүн бир кезиинден эвээш эвези ол дээш алдынган деп санаттынар.

5. Советтиң сессиязынга бадылаашкынны ат барымдаалап чорударының дугайында шиитпир, бир эвес ол дээш ук Советке доктаатынган депутаттарның санының бештин бир кезиинден эвээш эвези ол дээш бадылаан болза, хүлээп алдынган деп санаттынар.

6. Бо үүлдүн 2-5 пунктуларында айыттынмаан айтырыглар талазы-биле Советтиң шиитпири, бир эвес хуралда олуржуп турар депутаттарның санының чартыынан хөй кезии ол дээш бадылаан болза, хүлээп алдынган деп санаттынар.

7. Советтиң шиитпирииге ол шиитпирни хандырарынга херек сан-хөө, материал-техниктиг, организастыг аргалар, оон-биле кады оон хүштүг боол эгелээн үезин айыттынган турар ужурлуг.

8. Советтиң шиитпири күүседикчиге ону хүлээп алган хүнүнден эгелээш чеди хонуктан орай эвес үе дургузында чедиртингеи турар ужурлуг.

9. Советтиң шиитпириниде албан-дужаалдыг кижилерниң база хамаатыларының харыысалгазы көрдүнген болза, ол шиитпир ону парлалтага үндүрелиниң соонда хөй неделя эрткенде күштүг апаар.

10. Советтиң баш билир айтырыгларының хемчээлинге хүлээп алдынган шиитпирлерии оон девискээринде турар күүне органнары болгаш хөй-ниити организациялары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, оларның хымга чагыртып турарындан болгаш ончуүхөренгизиниң хевирлериниң кандыг-даа хамаарылга чокка, шупту-зу— албан-дужаалдыг кижилер база хамаатылар албан күүседир ужурлуг.

11. Советтиң хоойлужудулга-биле дүүшпейн турар шиитпирлерии улус депутаттарының үстүку Советиң күш чок болдуруп болур.

19 ЧҮҮЛ. Албан-дужаалдыг кижилерниң Советтиң сессиязынга албан кээри

Советтиң азы оон даргазының негелдезии өзугаар Советтиң девискээринде турар бүдүрүлге черлериниң, албан черлериниң болгаш организациялардың албан-дужаалдыг кижилери Советтиң сессиязынга улус депутаттарының негелделеринге харыы бээри болгаш Советтиң баш билир айтырыгларынга хамаарыштыр айтырыглар талазы-биле дыннадытлар кылыры-биле албан келир ужурлуглар. Чөптүг чылдагаанныг чок келбейн баар болза, тус чер Советиниң шиитпирии хүүсетпээни дээш доктаатынган харыысалгага онаажыр.

20 ЧҮҮЛ. Советтиң сессиязының протоколу

Сессиялар үезинде оон хуралдарының протоколу чоруттунар. Протоколга Советтиң даргазы болгаш Советтиң депутаттарының санындан сонгуттунар сессия секретары (секретариат удуртукчузу) ат салыр.

21 ЧҮҮЛ. Советтиң даргазы

1. Тус чер Советиниң ажылын оон даргазы организастаар.

2. Советтиң даргазын сессияга депутаттар санындан чажыт бадылаашкын-биле Советтиң бүрүн эргелериниң хүүсаазынга Совет сонгуур болгаш ол бодунуң хүлээлгелерин чаа чыыштыр Советиниң даргазын сонгуурунга чедир күүседир.

3. Советтиң даргазы Советке отчет бээр хүлээлгелиг болгаш кандыг-даа үеде сессияга чажыт бадылаашкын-биле дедир кыйыртырып болур. Советтиң даргазын сонгуурунуң азы ону албан-дужаалыдан хостаарының дугайында саналдар киирерининг чүрүмүн Советтиң регламентизи тодаразыр.

4. Советтиң даргазының бодунуң бүрүн эргелерин эки түре-биле дүжүрериниң дугайында дилээ оон бижимел биллдириишкининиң үндезинниге ук Советке доктаатынган депутаттарның санындан үнерниң хөй кезии-биле хандыртынар.

Халажылганы Совет хүлээп албаан таварылгада Советтиң даргазының Советтиң даргазының оралакчызы биллдириишкин киирген соонда ийи ай эрткенде бодунуң бүрүн эргелерин боду дүжүрүп болур эргелиг.

22 ЧҮҮЛ. Совет даргазының оралакчызы

1. Совет даргазының оралакчызы Советтиң регламентизи-биле доктаатынган хүлээлгелер хуваалдазынга дүүштүр анаа онаатынган хүлээлгелерни күүседир, Советтиң даргазының даалгаларын күүседир, дарга чок азы ол бодунуң хүлээлгелерни күүседип шыдавас апарган таварылгаларда оон хүлээлгелерин боттандырар.

2. Дарганың оралакчызы сессияга депутаттарның санындан Советтиң даргазының кииргенин өзугаар чажыт бадылаашкын-биле Советтиң бүрүн эргелериниң хуусаазынга сонгуттурар.

3. Советтиң даргазының оралакчызы Советке отчет бээр хүлээлгелиг болгаш кандыг-даа үеде сессияга чажыт бадылаашкын-биле дедир кыйгыртырып болур. Советтиң даргазының оралакчызын сонгуурунуң азы ону албан-дужаалыдан хостаарының дугайында саналдар киирерининг дүрүмүн Советтиң регламентизи тодаразыр.

4. Советтиң даргазының оралакчызының бодунуң бүрүн эргелерин эки түре-биле дүжүрериниң дугайында дилээ оон бижимел биллдириишкининиң үндезинниге ук Советке доктаатынган депутаттарның санындан үнерниң хөй кезии-биле хандыртынар.

Халажылганы Совет хүлээп албаан таварылгада Советтиң даргазының оралакчызы биллдириишкин киирген соонда ийи ай эрткенде бодунуң бүрүн эргелерин боду дүжүрүп болур эргелиг.

23 ЧҮҮЛ. Советтиң комиссиялары

1. Советтиң чорударынга хамаарыжы бээр айтырыгларны баш бурунгаар сайгарып аар болгаш белеткеэр, оон-биле кады оон шиитпирлерин база күүне органнарының еске-даа нормативтиг актыларын амыдыралга боттандырарынга деткимче көргүзер, Советтиң баш билир айтырыгларының хемчээлинге тус чер администрациязының удуртукчузунга хүлээндирип болур. Ынчан таварылгада Совет даргазы болганы-биле оон бүрүн эртелери бо ук үүлге дүүштүр тодаратпнар, ук үүлдүн «а», «м», «п», «с» пунктуларында көрдүнген бүрүн эртелерден аңгыда шуптузу, олар доктаамал комиссияларның даргаларынга онаатпнар азы сессияга Совет оларны боттандырар.

22 ЧҮҮЛ. Совет даргазының оралакчызы

1. Совет даргазының оралакчызы Советтиң регламентизи-биле доктаатынган хүлээлгелер хуваалдазынга дүүштүр анаа онаатынган хүлээлгелерни күүседир, Советтиң даргазының даалгаларын күүседир, дарга чок азы ол бодунуң хүлээлгелерни күүседип шыдавас апарган таварылгаларда оон хүлээлгелерин боттандырар.

2. Дарганың оралакчызы сессияга депутаттарның санындан Советтиң даргазының кииргенин өзугаар чажыт бадылаашкын-биле Советтиң бүрүн эргелериниң хуусаазынга сонгуттурар.

3. Советтиң даргазының оралакчызы Советке отчет бээр хүлээлгелиг болгаш кандыг-даа үеде сессияга чажыт бадылаашкын-биле дедир кыйгыртырып болур. Советтиң даргазының оралакчызын сонгуурунуң азы ону албан-дужаалыдан хостаарының дугайында саналдар киирерининг дүрүмүн Советтиң регламентизи тодаразыр.

4. Советтиң даргазының оралакчызының бодунуң бүрүн эргелерин эки түре-биле дүжүрериниң дугайында дилээ оон бижимел биллдириишкининиң үндезинниге ук Советке доктаатынган депутаттарның санындан үнерниң хөй кезии-биле хандыртынар.

Халажылганы Совет хүлээп албаан таварылгада Советтиң даргазының оралакчызы биллдириишкин киирген соонда ийи ай эрткенде бодунуң бүрүн эргелерин боду дүжүрүп болур эргелиг.

23 ЧҮҮЛ. Советтиң комиссиялары

1. Советтиң чорударынга хамаарыжы бээр айтырыгларны баш бурунгаар сайгарып аар болгаш белеткеэр, оон-биле кады оон шиитпирлерин база күүне органнарының еске-даа нормативтиг актыларын амыдыралга боттандырарынга деткимче көргүзер, Советтиң баш билир айтырыгларының хемчээлинге тус чер администрациязының удуртукчузунга хүлээндирип болур. Ынчан таварылгада Совет даргазы болганы-биле оон бүрүн эртелерин бо ук үүлге дүүштүр тодаратпнар, ук үүлдүн «а», «м», «п», «с» пунктуларында көрдүнген бүрүн эртелерден аңгыда шуптузу, олар доктаамал комиссияларның даргаларынга онаатпнар азы сессияга Совет оларны боттандырар.

24 ЧҮҮЛ. Доктаамал комиссияларның бүрүн эргелери

1. Советтиң доктаамал комиссиялары:

а) экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң планнарының болгаш программаларының, бюджеттиң, Советтиң еске-даа айтырыглар талазы-биле шиитпирлериниң төлевилелдериниң ажылдап кылырынга киржир болгаш оларның талазы-биле боттарының санал-онаалдарын киирер;

б) Советтиң, оон даргазының даалгазы-биле азы бодунуң эгелээшкини-биле комиссияның ажыл-чорудулгазының адырларына хамааржыр айтырыгларны белеткээр, оларның талазы-биле шиитпирлер төлевилелдерин белеткээр; тус чер администрациязының дилээ-биле азы бодунуң эгелээшкини-биле оон шиитпирлериниң төлевилелдериниң талазы-биле түнелдер үндүрер, оларга боттарының саналдарын киирер;

в) Советтиң сонгуп, томуйлап, бадылап турар кандидатураларының талазы-биле түнелдер үндүрер;

г) Советтиң баш билир айтырыгларының хемчээлинге Советтиң девискээринде турар тус чер администрациязының, бүдүрүлге черлериниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш хөй-ниитти каттыжыышкыннарының кымга чагыртып турарындан база өнүч-хөрениг хевирлериндеи кандыг-даа хамаарылга чокка амгы хоойлужудулганы болгаш Советтиң шиитпирлерин күүседип турарын контрольдаар; бо айтырыглар талазы-биле чогуур удуртукчуларның илеткелдерин болгаш дыкнадыгларын дыннаар;

д) Советтиң болгаш Советтиң даргазының даалгаларын күүседир;

е) Советтиң, оон даргазының даалгазы-биле азы бодунуң эгелээшкини-биле Советтиң баш билир айтырыгларының хемчээлинге депутат истелгезин чорудар болгаш алдынган түнелдер дугайында Советке азы Советтиң даргазынга дыннадыр;

ж) тус чер ужур-утказыг эң чугула айтырыгларны чурттакчы чонга чугаалажып көөру-биле үндүрер дугайында саналды Советке азы оон даргазынга киирип чедер;

з) тус чер бот-башкарылгазының дугайында чогуур дүрүм (устав) өзугаар оларга онаатпнып болур өскедаа хүлээлгелерни боттандырар.

2. Советтиң бодунуң баш билир айтырыгларынга кирип турар бир тускай айтырыгны шиитпирлээрии Совет доктаамал комиссияга дагзып азы Советтиң баш билир айтырыгларынга хамааржыр чамдык айтырыгларны кандыг-бир чогуур уе дургузунда шиитпирлээрии доктаамал комиссияга төлээледип болур, маңаа хоойлужудулга өзугаар чүгле сессияга шиитпирлеттинер ужурлуг айтырыглар кирбес. Ынчан таварылгада доктаамал комиссияның шиитпирлерии күүседирии албан болур.

3. Күүне органнары болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннары, бүдүрүлге черлери, албан черлери, организациялар оларның кара чагыртып турарындан болгаш өнүч-хөрениг-зиниң хевирлериниң кандыг-даа хамаарылга чокка, оон-биле кады албан-дужаалдыг кижилер доктаамал комиссияның негелделезии өзугаар Советтиң баш билир айтырыгларының хемчээлинге тус чер администрациязының удуртукчузу болур кижи ол албан-дужаалга киргижеге чедир камгалал арттырар.

4. Тус чер администрациязының удуртукчузу бодунуң бүрүн эргелерин чаасказан удуртурунуң принциптериите дүүштүр боттандырар.

Тус чер администрациязынга хоойлу өзугаар көрдүнген бүрүн эргелерни боттандырар дээш тус чер администрациязының удуртукчузу харыысалгалыг, а Советтиң эрге-хүлээлгелериниң хамааржыр кылдыр көрдүнген айтырыгларны шиитпирлээр эрге чок.

31 ЧҮҮЛ. Тус чер администрациязының удуртукчузунуң бүрүн эргелери

Тус чер администрациязының удуртукчузу:

а) тус черниң ажыл-агый адырларын социал адырны удуртуп башкарарынга, а ол ышнаш хөй-ниитинин корум-чурумун база хамаатыларның эргелерин камгалаарын организастаарының схемазын ажылдап кылыр;

б) тус чер администрациязының структуразын ажылдап кылгаш, бадыладырыбыле Советке киирер;

в) тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларынга, организацияларга болгаш тус чер бюджединде турар албан черлериниге ниити удуртулганы, а ол ышкаш муниципалитетти өнүч-хөрениге турар бүдүрүлгелерни башкарарының талазы-биле бүрүн эргелерин бодунуң эрге-хүлээлгезинин аайы-биле боттандырар;

г) Советтиң шиитпирлериниң күүседизин, бодунуң үндүргени шиитпирлерин чогуур девискээрде турар бүгү күүне органнарының болгаш хөй-ниитти каттыжыышкыннарының, бүдүрүлгелериң, албан черлериниң база организацияларның күүседип турарын бодунуң эрге-хүлээлгезинин аайы-биле оранизастаар, контрольдаар;

д) күүне органнары-биле, хөй-ниитти каттыжыышкыннары, бүдүрүлгелер, албан черлери база организациялар-биле (оон иштинде даштыкы) кереэлерии, дугуржудалгарны чарар;

е) тус чер администрациязының ажыл-чорудулгазының дугайында отчеттү чогуур Советке чыл санында киирер;

ж) тус чер администрациязының: сан-хөө, кадык камгалал, улус өөредилгезинии, культура талазы-биле органнарының удуртукчуларын Советке бадылаары-биле киирер; тус чер администрациязының структуразының талазы-биле адырларының удуртукчуларын болгаш еске-даа албан-дужаалдыг кижилерни ол албан-дужаалга томуйлаар ийикпе, азы оон хостаар; иштики херектер кылдызының (эргелелининг) начальнигинге чогуур иштики херектер органыныкы начальнигинии саналдап турары кандидатураны Советке бадыладырыбыле киирер, хөй-ниитинин айыыл чок чорукчуун талазы-биле милициязының (тус чер милициязының) начальнигин ол албан-дужаалга бадылаар болгаш ону оон хостаар;

з) хамаатыларны хүлээп алырын, оларның саналдарын, биллдириишкиннерин болгаш хомудалдарын көөрүн, ол талазы-биле шиитпир хүлээп алырын организас-таар;

и) девискээрде турар хөй-ниитти бот-эргелел организациялының саналдарын бодунуң ажыл-чорудулгазынга өөренип көөр болгаш барымдаалаар, санал-онаалдарны өөренип көргенинии түнелдерин оларга дыннадыр;

к) тус чер администрациязының штадын тодаралын, кадрлар-биле ажылдыг, оларбиле аттестация чорударын организастаар болгаш ажылдакчыларның мергежилии бедидериче утланган хемчеглерии алыр;

л) тус чер администрациязының эрге-ажылын төлээлээр, судка, арбитраж судунга тус чер ажыл-агыйының, девискээрии база ол ышкаш чогуур эрге-чагырга болгаш эргелел организациялының эрге-ажылын камгалаар, хандыпар талазы-биле хемчеглерии алыр;

м) тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларының, организацияларның удуртукчуларының бодунуң эрге-хүлээлгезинге турар бүдүрүлгелерни башкарарының талазы-биле бүрүн эргелерин бодунуң эрге-хүлээлгезинии аайы-биле боттандырар;

н) тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларының болгаш организациялының удуртукчуларын база ажылдакчыларның шаңнап-мактарының хемчеглерии хоойлу-дурумге дүүштүр чорудар, эргежок чугула өнарган таварылгада, сагыпга-чүрүм харыысалгазынга оларны онаар;

(Улаштыры 3-ку арыда).

3 ЭГЕ

Тус чер администрациязының ажыл-чорудулгазының структуразы болгаш организастыг үндезиннери

29 ЧҮҮЛ. Тус чер администрациязы

1. Районга, хоорайга, хоорай иштинде районга, суурга, көдээ Советке эргелеп-башкарар орган, тус черниң администрациязы болур. Күсөөкчи болгаш шиитпирлекчи хүлээлгезин ол РСФСР-ниң девискээринде ССР Эвилелиниң күштүг бооп турар актыларын, РСФСР болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның, хоойлуларын, РСФСР-ниң Президентиаининг, РСФСР-ниң Чазааның актыларын, чер-чер Советтериниң оларның боттарының бүрүн эргелерине дүүштүр хүлээп алганы тус черниң бот-эргелел органнарының база хамаатыларның эргелерин, эрге-ажылын хоойлу өзугаар хандырып турар шиитпирлерни күүседип, аңаа үндезилеп чорудар.

2. Тус чер администрациязы чогуур тус чер Советинге, а ол ышкаш оларның эрге-хүлээлгелериниң аайыбиле үстүку күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарга отчеттуг.

3. Тус чер администрациязының структуразын, ону тударынга үнер чарыгдалдарның хемчээлин чогуур Совет доктаадыр.

30 ЧҮҮЛ. Тус чер администрациязының удуртулгазы

1. Тус чер администрациязының ажыл-чорудулгазын тус чер администрациязының удуртукчузу башкарар. Тус чер администрациязының удуртукчузунуң албан-дужаалынын тодаргай адын тус черниң чанчылдарынга үндезилеп, чогуур Совет тургузар болгаш тус черде бот-эргелел дугайында дүрүмге (уставка) ону быжыглаар.

2. Тус чер администрациязының удуртукчузун чогуур Советтиң девискээринге чажыт бадылаашкын-биле чорутқан ниити дөрт болгаш дең сонгулдаларга беш чыл хуусаалыг бадылап сонгуур. Тус чер администрациязының удуртукчузунуң сонгулдаларын эрттирери хоойлу-биле тодаратпнар.

3. Тус чер администрациязының удуртукчузу бодунуң бүрүн эргезин тус чер администрациязының чаа удуртукчузу болур кижи ол албан-дужаалга киргижеге чедир камгалап арттырар.

4. Тус чер администрациязының удуртукчузу бодунуң бүрүн эргелерин чаасказан удуртурунуң принциптериите дүүштүр боттандырар.

Тус чер администрациязынга хоойлу өзугаар көрдүнген бүрүн эргелерни боттандырар дээш тус чер администрациязының удуртукчузу харыысалгалыг, а Советтиң эрге-хүлээлгелериниң хамааржыр кылдыр көрдүнген айтырыгларны шиитпирлээр эрге чок.

31 ЧҮҮЛ. Тус чер администрациязының удуртукчузунуң бүрүн эргелери

Тус чер администрациязының удуртукчузу:

а) тус черниң ажыл-агый адырларын социал адырны удуртуп башкарарынга, а ол ышкаш хөй-ниитинин корум-чурумун база хамаатыларның эргелерин камгалаарын организастаарының схемазын ажылдап кылыр;

б) тус чер администрациязының структуразын ажылдап кылгаш, бадыладырыбыле Советке киирер;

в) тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларынга, организацияларга болгаш тус чер бюджединде турар албан черлериниге ниити удуртулганы, а ол ышкаш муниципалитетти өнүч-хөрениге турар бүдүрүлгелерни башкарарының талазы-биле бүрүн эргелерин бодунуң эрге-хүлээлгезинин аайы-биле боттандырар;

г) Советтиң шиитпирлериниң күүседизин, бодунуң үндүргени шиитпирлерин чогуур девискээрде турар бүгү күүне органнарының болгаш хөй-ниитти каттыжыышкыннарының, бүдүрүлгелериң, албан черлериниң база организацияларның күүседип турарын бодунуң эрге-хүлээлгезинин аайы-биле оранизастаар, контрольдаар;

д) күүне органнары-биле, хөй-ниитти каттыжыышкыннары, бүдүрүлгелер, албан черлери база организациялар-биле (оон иштинде даштыкы) кереэлерии, дугуржудалгарны чарар;

е) тус чер администрациязының ажыл-чорудулгазының дугайында отчеттү чогуур Советке чыл санында киирер;

ж) тус чер администрациязының: сан-хөө, кадык камгалал, улус өөредилгезинии, культура талазы-биле органнарының удуртукчуларын Советке бадылаары-биле киирер; тус чер администрациязының структуразының талазы-биле адырларының удуртукчуларын болгаш еске-даа албан-дужаалдыг кижилерни ол албан-дужаалга томуйлаар ийикпе, азы оон хостаар; иштики херектер кылдызының (эргелелининг) начальнигинге чогуур иштики херектер органыныкы начальнигинии саналдап турары кандидатураны Советке бадыладырыбыле киирер, хөй-ниитинин айыыл чок чорукчуун талазы-биле милициязының (тус чер милициязының) начальнигин ол албан-дужаалга бадылаар болгаш ону оон хостаар;

з) хамаатыларны хүлээп алырын, оларның саналдарын, биллдириишкиннерин болгаш хомудалдарын көөрүн, ол талазы-биле шиитпир хүлээп алырын организас-таар;

и) девискээрде турар хөй-ниитти бот-эргелел организациялының саналдарын бодунуң ажыл-чорудулгазынга өөренип көөр болгаш барымдаалаар, санал-онаалдарны өөренип көргенинии түнелдерин оларга дыннадыр;

к) тус чер администрациязының штадын тодаралын, кадрлар-биле ажылдыг, оларбиле аттестация чорударын организастаар болгаш ажылдакчыларның мергежилии бедидериче утланган хемчеглерии алыр;

л) тус чер администрациязының эрге-ажылын төлээлээр, судка, арбитраж судунга тус чер ажыл-агыйының, девискээрии база ол ышкаш чогуур эрге-чагырга болгаш эргелел организациялының эрге-ажылын камгалаар, хандыпар талазы-биле хемчеглерии алыр;

м) тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларының, организацияларның удуртукчуларының бодунуң эрге-хүлээлгезинге турар бүдүрүлгелерни башкарарының талазы-биле бүрүн эргелерин бодунуң эрге-хүлээлгезинии аайы-биле боттандырар;

н) тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларының болгаш организациялының удуртукчуларын база ажылдакчыларның шаңнап-мактарының хемчеглерии хоойлу-дурумге дүүштүр чорудар, эргежок чугула өнарган таварылгада, сагыпга-чүрүм харыысалгазынга оларны онаар;

РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Улавчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

д) удус депутаттарының соңгулдаларын, референдум эрттирер, аза белеткелдер чорудэр талазы-бяле база депутаттар дедэр кыйгыртыр бүрүн эргелерин Советтиң чогуур комиссиялары бот-тандырарын чедип алырынга оларга детяимче көргүзер:

е) административтиг, хайгааракчы, арагалаар чоруктар-биле демисел чорудар, иазы четпээнер херектерiнин талазы-биле, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдэрын камгалаар талазы-биле болгаш тус чер эргелеминиң адырларынга хоойлу-дүрүмге дүштүр ескедаа комиссияларны тургузар, оон составының дугайында саналды Советке киирер, оларның ажылынга ниити удуртулганы чорудар, комиссияларның бүрүн эргелери бир эвес хоойлу-биле тургустунмаан болза, ону тодарадыр;

ж) банк албан черлеринге агар саннарны ажыдар база хаар, тус чер администрациязының акша-хөрөнгизин баш билир, сан-төө документилеринге ат салыр.

32 ЧҮҮЛ. Тус чер администрациязының структура талазы-биле адырлары болгаш органнары

1. Тус чер администрациязының структура талазы-биле адырлары болгаш органнары ажыл-чорудулгазынга бүгү айтырыглар талазы-биле тус чер администрациязының удуртукчузунга чагыртыр.

2. Тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларының, органнарының удуртукчуларын Советтиң азы оон даргазының негелдези-биле эргезинде турар адырларда ажыл-херектиң байдалының дугайында илеткелди сессияга, чок болза доктаамал комиссия хуралынга киирер хүлээлгелиг.

3. Тус чер администрациязының структура талазы-биле адырлары болгаш органнары чогуур бюджетке турар.

4. Суурларда, көдээ черлерде администрацияның адырлар аайы-биле эргелелдерiнiң ажыл-чорудулгазын тус чер администрациязының удуртукчузунуң томуйлааны албан-дужаалдыг кижи баштап болур.

5. Советтиң шиитпири-биле улуг суурларга, көдээ Советтерге тус чер администрациязының адырларын тургузуп болур.

33 ЧҮҮЛ. Тус чер администрациязының актылары

1. Тус чер администрациязының удуртукчузу бодунун эрге-хүлээлгезинiң аайы-биле доктаалдарны, айтыышкынларны үндүрер. Тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларының болгаш органнарының удуртукчуларының дужаалдарын үндүрер.

2. Тус чер администрациязының бодунун эрге-хүлээлгезинiң аайы-биле хүлээп алганы актылары, бир эвес ынча шүптуу чүве тодаргай, биллингир болза, ат салдынарга-ла ол күштүг болуп киирер.

2. Тус чер администрациязының удуртукчузунуң доктаалынга чугаа бир эвес хамаатыларның эргелериниң дугайында чоруп турар болза, ону чүрттакчы чонга таныштырган турар ужурлуг.

4. Тус чер администрациязының бодунун эрге-хүлээлгелериниң аайы-биле хүлээп алганы Советтиң шиитпирлеринге, хоойлуга чөрүшкек актыларын РСФСР болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлуларынга дүүштүр чогуур Совет, үстүнде турар күүсекчи-шиитпирлекчи орган азы суд күш чок болдуруп болур.

Тус чер администрациязының актызын күш чок боллурган Советтиң азы үстүнде турар күүсекчи-шиитпирлекчи органның шиитпирлерин тус чер администрациязының удуртукчузу он хонук хуусаада судка киирип, хомудап болур.

5. Тус чер администрациязының адырларының болгаш органнарының удуртукчуларының дужаалдарын тус чер администрациязының удуртукчузу күш чок болдурар эргелиг.

6. Тус чер администрациязының бодунун эрге-хүлээлгелериниң аайы-биле хүлээп алганы актыларының

III. Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг үндезини

4 ЭГЕ

Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг үндезини

36 ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг баазазы

Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг баазазы: тус чер бот-башкарылгазының оруга адырының болгаш чогуур девискээрниң чүрттакчы чонунуң нелге-херелдерiн хандырарының үндезини боол турар бойдус күрлавырлары (чер, оон байлаа, суг, арга-арыг, үнүш аймаа, дириг амытаннар), муниципалитеттиг болгаш өске-даа эт-хөрөнгө болуп.

37 ЧҮҮЛ. Муниципалитет эт-хөрөнгө — чогуур девискээрде чүрттакчы чонның байлаа болуп.

2. Районнуң, хоорайның болгаш ында кирип турар административтиг-девискээр черлерiнiң муниципалитет эт-хөрөнгизинде тус чер бот-башкарылгазының эт-хөрөнгизи, тус чер бюджединиң акша-хөрөнгизи, тус чер бюджединден дашкаар база валюта фондулары, чүрттакчы чонга коммунал хандырылгазын дорт чедирип турар болгаш хоойлу-дүрүмде көрдүнген таварылгалардан ангыда, чогуур девискээрде турар муниципалитеттиг чүрттаар оран-сава фондузу, муниципалитет чүрттаар оран-сава фондузунда бажыннарда кижи чүрттавас черлер, инженер инфраструктуралыг болгаш өске-даа объектилер кирип турар.

3. Муниципалитет эт-хөрөнгүге чер участоктары, тайга-сыннар, бойдус объектилери (хөлбектер, арагалар, шынаа болгаш өске-даа), үнелиг саазыннар болгаш сан-төө талазы-биле орулга чүүдери, кижи чүрттавас оран-сава, бүдүрүлгелер, эт-хөрөнгинiң өске-даа комплекстери, улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгаланың албан черлери, а ол ышкаш чогуур девискээриниң чүрттакчыларының коммунал-амыдырал хандырылгазының база социал-культура херегледерiн хандырарынга бүзүревейн турарын илереткен барымдаалыг саналды Советке киирип болур эргелиг.

38 ЧҮҮЛ. Муниципалитет өнчүзүнүң объектилерiн баш миннип эргелээри болгаш башкарары

1. Муниципалитет өнчүзүнүң объектилерiн баш миннип эргелээрiн база башкарарын бо хоойлу-биле доктаатты нган бүрүн эргени ангылаанынга дүүштүр чер-чер Советтери база тус чер администрациязы ботгандырар.

2. Чер-чер Советтериниң база тус чер администрациязының эргелери болза:

а) муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр объектилерни түр үеде база доктаамал ээлээр база ажыглаар кылдыр дамчыдар, арендага бээр, садар, оларның бүрүн эрiезинiң хемчээлинге үндүрүнген чер-чер Советтерiкиң хоойлужудулгазында база актыларында көрдүнгенин барымдаалап ангылаар;

б) тус чер бюджединiң өнча-хөрөнгилерiн, бюджеттен дашкаар база валюта фондуларын баш миннип көөр;

в) муниципалитет бүдүрүлгелерiн ангылап тургаш, ол бүдүрүлгелерниң тодаргай хуусаада профилин өскертир, ол ышкаш бүдүрүн үндүрүн турар продукцияның ассортиментизин өскертир;

г) күүсекчи өнчүзүнде турар ол ышкаш өске-даа хөрөнгилерни ол девискээрде чүрттакчы чонунуң, оон ажыл-агый комплекизин тударынга, чүрттакчы чонуң коммунал-амыдырал база социал-культура херегледерiн хандырарынга онза ужур-дузалыг бойдус бүдүрүлгелерни, ол ышкаш оларның хамааржыр адырларын муниципалитет өнчүзү кылдыр дамчыдарын азы садарын негээр;

д) муниципалитет өнчүзүнүң объектилерiн күүсекчи өнчүзү кылдыр ангылаанда болган каржа дээш долу компенсацияны алыр;

е) муниципалитет өнчүзүнүң чамдык объектилерiн баш миннири-биле тус чер бот-башкарылгазының органнарынга дамчыдып бээр эргелиг.

Тус чернин херегледдерiнге ажыглаары-биле оларның девискээринде турар бажыннарны, тудулгаларны база өске-даа объектилерни хоойлуда доктаатты нганы өзугаар садып алырда чер-чер Советтери күүсекчи органнарынга бодаарга артык эргелелиг болуп турар.

3. Тус чер администрациязының органнары бот-тарының бүрүн эргезинiң хемчээлинге муниципалитет өнчүзүнүң объектилерiн, а ол ышкаш хамааржыр тус чер бюджединiң хөрөнгилерiн баш миннир эргелиг.

4. Муниципалитет өнчүзү болуп турар база муниципалитет бүдүрүлгезинге быжыглаан эт-хөрөнгү бүрүн ажыл-агый чорудулгазынга ажыглаттынар.

5. Муниципалитет өнчүзү болуп турар болгаш өнчү өзи болур албан черинге быжыглаттынган, муниципалитет бюджединде турар эт-хөрөнгү ол албан черiнiң оперативтиг башкарылгазынга турар.

6. Баш миннирiн Советтиң чөпшээрелiн өзугаар боттандырар муниципалитет өнчүзүнүң объектилерiнiң санын, ол ышкаш тус чер Советиниң бюджет хөрөнгилеринден бүдүрүлгелер эт-хөрөнгизинче салыышкынының хемчээлин хамаарышкан тус чер Соведи доктаадыр.

39 ЧҮҮЛ. Муниципалитет өнчүзүнүң составында кирбейн турар албан черлери болгаш организациялар, бүдүрүлгелер-биле тус чер бот-башкарылгазының органнарының аразында харылзаалары

1. Чер-чер Советтери база тус чер администрациязы хамаарышкан девискээринге хуу бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганы сайзырадырынга дузалаар.

2. Ажыл-агый чорудулгазының хоойлужудулгада доктаатты нган таварылгаларынган ангыда, хамаарышкан девискээрлериниге продукцияны база бараанарны киир база үндүр сөөртүрүнге кызыгаарлаашкыннарны чер-чер Советтери база тус чер администрациязы доктаадыр эрге чок.

3. Муниципалитет өнчүзүнүң составында кирбейн турар албан черлери болгаш организациялар, бүдүрүлгелер-биле тус чер бот-башкарылгазының органнарының аразында харылзаалары

1. Чер-чер Советтери база тус чер администрациязы хамаарышкан девискээринге хуу бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганы сайзырадырынга дузалаар.

Тус чер бот-башкарылгазының сан-төө күрлавырлары чер-чер Советтериниң бюджет база бюджеттен дашкаар хөрөнгилериинден, ап турары чөзли күрлавырларындан, валюта хөрөнгилеринден, ол ышкаш девискээриниң хөй-ниити башкарытынылга органнарының хөрөнгилеринден тургустунар.

43 ЧҮҮЛ. Тус чер бюджеттери

1. Чүрттакчы чонунуң эрге-ажыктарын барымдаалап, хамаарышкан девискээрлериниң бюджеттерiни чер-чер Советтери боттускайлап бадылаар.

Тус чер бюджединiң төлевилелин ажылдап кылырын база боттандырарын хамаарышкан тус чер администрациязы, а төлээлеттирген органнарны тударынга, көрдүнген чарыгдалдарны — Совет боду боттускайлап чорудар.

РСФСР-ниң хоойлужудулгазында көрдүнмээнибиле бюджетти ажылдап кылыр, бадылаар база күүседир үеде өске органнарның база организациялардың киржилгезин болдурбас.

2. Тус чер бюджединiң эң адаккы хемчээли хүн бүрү чарыгдалдар талазы-биле эрткен сан-төө чылында тус чер бюджединiң талазы-биле чарыгдалдарны хандырганын арттырбышаан, үстүнде турар эргечагырга база башкарылга органнарының шиитпирлери-биле чарыгдалдарны улгаттырганындан тодараттынар.

3. Хамаарышкан бюджеттиң балансылашкак болурунга чер-чер Советинде акша-хөрөнгилер четпес таварылгада үстүнде турар девискээр деннелиниң Совединиң бюджединден дотацияларны база субвенцияларны бээр болгаш РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлуларында доктаатканы чүрүм өзугаар тааржыштырылгалыг үндүрүглерден үндүр санаашкынларның нормативтерiн тодарадыр.

Тус чер бюджединiң орулгалары эвээжээн азы РСФСР-ниң, РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, районнарның, хоорайларда районнарның күрүне эрге-чагыргазының база башкарылгазының органнарының шиитпирлер хүлээп алганының түнелинде оларның чарыгдалдары үгалыр, четпес бюджет хөрөнгилериниң республика (РСФСР) бюджединиң, РСФСР-ниң составында республикалар бюджединиң, хамаарышкан тус чер бюджединiң күүсели-биле орнун дутланыр.

Бюджетти күүседип турар үеде немей алган тус чер бюджеттериниң орулгалары, ол ышкаш орулгаларны ажыр күүсеткениинден азы чарыгдалдарның камналгазындан үнүп келген чарыгдалдардан орулгаларның ашкан түңү чер-чер Советтериниң эргезинге артар болгаш, ону хавырып болбас база хереглээнiн өзугаар ажытлаттынар.

44 ЧҮҮЛ. Бюджеттерниң орулгалары

1. Районнарның, хоорайларның (оон иштинде район хоорайларының) хоорайларда районнарның, суурларның бюджет орулгаларының тус чер үндүрүглерiнiң болгаш чыылдаларын, ол ышкаш хоойлужудулга өзугаар өске-даа орулгаларны бүрүү-биле киир санаар.

2. Районнарның, хоорайларның (оон иштинде район хоорайларының), суурларның, көдээ Советтерниң бюджет орулгаларыңче РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында республикаларның үндүрүт онзарының дугайында хоойлуларын өзугаар үндүрүглер болгаш өске-даа саңхөө дөстеринден орулгалар доктаатты нган нормативтер өзугаар киир санадыр.

3. Үстүнде турар девискээр деннелиниң Советтери районнарның, хоорайларның, суурларның көдээ Советтерниң бюджеттеринче киир саңаашкынларның нормативтерiн доктаадыр, ону ол девискээрниң бир чүрттакчызынга бюджет хандырылгазының ортумак хемчээлин барымдаалап, база ол ышкаш хамаарышкан административтиг-девискээр единицаларының социал инфраструктура база хөгжүлдезинiң перспективазының тургустунган деннелдерiн өзугаар доктаадыр.

4. Ук чүүлдүм 3-ку кезээнде көргүстүнген тус чер бюджединче киир саңаашкынларның нормативтерiн хамаарышкан чер-чер Советтериниң киржилгези-биле үстүнде турар девискээр деннелиниң Соведи бадылаар.

5. Хоорайларда районнарның бюджеттеринче киир саңаашкынларның нормативтерiн хоорайларда район Советтериниң бүрүн эргезин өзутаар хоорай Соведи доктаадыр.

6. Хоорайла район Советтерин дүжүрген таварылгада бо хоойлуда көрдүнген хоорайда район бюджеттеринче орулгаларның үнер дөстерiн хоорай бюджеженче шилчидер.

7. Бүдүрүлгелернiң төлелгелерiн ол бүдүрүлгелерниң, оларның филиалдарының, ол ышкаш өске-даа структура единицаларының база салбырларының төлелгелерiн тус чер бюджеженче киирер. Элээн кай девискээрлерде филиалдарлыг бүдүрүлгелерниң төлелгелерiн хуваада бүдүрүлгениң ажылдакчыларының ниити саны-биле ол девискээрлерниң бюджеттериниң үлүгүне чергелештир саналр.

8. Чер-чер Советтериниң эргелери болза:

Бердинген Советтиң муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр турар бүдүрүлгелериниң база өске-даа объектилериниң орулгадан алыр үндүрүгүнүн хемчээлин хоойлу өзутаар доктаадыр, ол ышкаш РСФСР-ниң база оон составында республикаларның тус чер үндүрүглериниң база чыылдаларының дугайында хоойлуларда тодараттынган үндүрүглерни, чыылдаларны болгаш каайлыларны доктаадыр, бир эвес шак ындыг тарифтерни эрге-чагырганың база башкарылганың үстүнде турар органнары доктаатпаан болза Советтиң муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр турар бүдүрүлгелериниң база организацияларының амыдырал, коммунал, транспорт болгаш өске-даа ачы-дузага тарифтерни доктаадыр.

Ол девискээрде анаа хамааржыр кандыг-даа бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга арыг орулгадан үндүрүгүнү оларга хамааржыр үлүүн доктаадыр, а өске төлелгелерге — РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның үндүрүт онзарының дугайында хоойлужудулгазын өзугаар доктаадыр.

45 ЧҮҮЛ. Тус чер бюджеттериниң чарыгдалдары

1. Районнарның, хоорайларның, хоорайларда районнарның, суурларның, көдээ Советтерниң бюджеттериниң чарыгдалдарын оларның орулгаларының, ол ышкаш үстүнде турар девискээр деннелиниң бюджеттеринден алган дотацияларының база субвенцияларның күүсели-биле боттандырар.

2. Чер-чер Советтери боттускайлаңы-биле:

Тус чер бюджеттериниң акша-хөрөнгилериң ажытлаарының угланыышкынларын тодарадыр;

бар турар акша-хөрөнгилерни барымдаалап, чүрттакчы-коммунал ажыл-агыйынга, кадык камгаланының, улус өөредилгезиниң, социал хандырылганың, культураның, спорттуң, хоойлу-дүрүм болгаш бойдус камгалалының органнарынга чарыгдалдарның хемчээлин улгаттырар;

транспорт херекселдериниң ээлериниң үндүрүгнеи орулгаларны тускай көрдүнгенин өзутаар транспорт коммуникацияларын сайзырадырынче киирер;

социал камгалал негеттинип турар чүрттакчы чонунуң чамдык категорияларынга немелде чимгелделерни база пособиелерни тургузар;

курлавыр база дорт сорулга фондуларын тургузар;

оларның тургузуп турары органнарның, ол ышкаш тус чер администрациязының органнарының чарыгдалдарының хемчээлин доктаадыр.

3. Ажыл-агый хемчеглерiнге, акцияларга, үнелиг саазыннарга хостуг акша-хөрөнгилерни, ол ышкаш доктаатты нган чүрүм өзугаар хуулут болгаш хуу чок чээлилерни чер-чер Советтери киирип болур.

4. Советтиң алган чээлилерiн, өрелерiн болгаш оларга хамаарышкан хуулары төлээрiнге тус чер бюджединден түнелерни доктаадыр.

5. Чер-чер Советтериниң сан-хөө курлавырлары кереэлиг үндезинге бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш организацияларның эки тура салыышкынары база өргүл-белектери:

тус чер чээшкиниринден болгаш тус чернин акша-бараан лотереяларындан, аукционнардан орулгалар;

бүдүрүлге черлеринден болгаш организациялардан продукцияның (ажылдың, ачылуза чедирилгезинiң) ертектерiн өстүргени-биле барымдаа чок черге ажыкконучаа (орулга) чедип алганы дээш тырткан штрафтар;

долгандыр турар бойдус хүрээлелиң хирлендиргени дээш болгаш бойдус курлавырларын чогумчалыг эвес ажыглааны база бойдус камгалалының талазы-биле хоойлужудулганы, санитарлыг нормаларны болгаш дүрүмнерни оон өскээр-даа хажыктаны дээш штрафтар, оон-биле кады чедирилгениң когарадыр орнун тургузарынга төлевирлер. Оң торгааллар болгаш төлевирлер шүптүзу бойдус камгалалы база кадыкшылга хемчеглерiн чорударынга ажыглаттынар;

төөгү-культура телазы-биле салгал дамчаан тураскаалдарны үрегээнiн болгаш чидиргени, бо талазы-биле хоойлужудулганы оон өскээр-даа хажыктаны дээш штрафтар, оон-биле кады чедирилгениң когарадыр орнун тургузарынга төлевирлер. Ол штрафтарның болгаш төлевирлерниң шүптүзу төөгү-культурлуг салгал дамчаан тураскаалдарны катап тургузарының болгаш ажаап-карактарының талазы-биле хемчеглер чорударынга ажыглаттынар;

тус чер Советиниң девискээринге болган административтиг корум-чүрүм үрээшкиннери дээш торгаар;

тус чер Советиниң девискээринде турар болгаш муниципалитет өнчүзүнге хамааржыпас бүдүрүлге черлериниң, организацияларның база албан черлеринiң хынаалга үеэинде илереттинип келген чажырыпканы азы хемчээлин куду кылдыр айыткан орулгазының 50 хуузу, оон-биле кады оларга онааган штрафтарның ниити түңүнүң 50 хуузу;

муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр бүдүрүлге черлериниң, организацияларның болгаш албан черлеринiң хынаалга үеэинде илереттинип келген чажырыпканы азы хемчээлин эвээш кылдыр айытканы орулгаларга, оон-биле кады оларга онааган штрафтар;

ээзи илереттинип тывыышаан, ээзи чок болгаш хавыртынган эт-хөрөнгиниң садыл-саарганындан орулгалар;

бюджеттен аңгы өске-даа акша-хөрөнгi.

2. Бюджеттен аңгы фондуларның акша-хөрөнгизи банк албан черлеринге тускай счеттарга чыдар, хавырылгага онаашпас болгаш оларны чер-чер Советтери база тус чер администрациязы чарыгдаар.

47 ЧҮҮЛ. Валюта фондулары

1. Чер-чер Советтери муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр бүдүрүлге черлеринiң, оон-биле кады үе черниң девискээринде турар бүдүрүлге черлеринiң валюта орулгазындан тырткан акша-хөрөнгiниң күүсели-биле валюта фондузун тургузуп ап болур эргелиглер. Валюта фондузунга тыртар акша-хөрөнгiниң чижек-хемчээлин РСФСР-ниң хоойлужудургу доктаадыр.

2. Валюта фондуларының акша-хөрөнгизи РСФСР-ниң девискээринде банк албан черлеринге ажыттынар счеттарга шыгжаттынар болгаш оларны чер-чер Советтери боттары баш миннип ажыглаар.

48 ЧҮҮЛ. Чээлиг харылзааларынга болгаш акша саарылгазын организастаарынга чер-чер Советтериниң киржилгези

1. Юридиктиг эрге-байдалдыг бооп турар чер-чер Советтери болгаш тус черниң бот-башкарылгазының өске-даа органнары дараазында түүлдерни боттандырып болур эргелиглер:

бүдүрүлге болгаш социал сорулгаларга чээлилерни керээлиг эгелерниң үндезинiнге ажыглаар;

оларның эргезинде бар бооп турар сан-төө курлавырлары-биле акционер үндезинниг сан-төө-чээлиг албан черлерни тургузарынга болгаш ажыл-чорудулгазынга киржир;

өске чер-чер Советтериңе болгаш тус черниң бот-башкарылгазының өске-даа органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга хуулуг база хуу чок чээлилерни бээр;

социал болгаш үлептүр инфраструктуразың хөгжүлдери-биле тус чер чээшкиннерiн доктаадып үндүрер;

тускай сорулгалыг фондуларны тургузар болгаш оларны кандыг-даа банкыга тускай сорулгалыг программаларга база девискээр сорулгаларын шиитпирлээр ужурлуг хемчеглерге чарыглаар акша бээринге курлавыр кылдыр дамчыдып берип болур.

2. Район, хоорай Советтери девискээриниң каттыышкан сан-төө балансыларын болгаш чүрттакчы чонунуң акша орулгаларының база чарыгдалдарының балансыларын тургузар. Тус чер Советиниң девискээринде турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар ол балансыларны тургузарынга эргежок чүтүла мелээлерни, сан-чураглайларны тус чер администрациязынга белеткеп киирип бээр ужурлуг.

3. Касса планнарын хевирлеп тургузар, оларның күүселдезин контрольдаар болгаш районнуң, хоорайның (республиканың чагыртказ, обласка чагыртказ) девискээринге акша саарылгазын контрольдаар сорулгабиле РСФСР-ниң хоойлуларының доктаатканы чүрүм өзугаар РСФСР-ниң Төп банкының салбырларын (эртелелдерин) тургузуп болур.

V. Чер-чер Советтериниң болгаш тус чер администрациязының шиитпирлээр айтыглары

6 ЭГЕ

Суур, көдээ Совединиң болгаш суур, көдээ чер администрациязының бүрүн эргелери

49 ЧҮҮЛ. Суур, көдээ Советтиң бүрүн эргелери

Суур, көдээ Соведи:

1. Советтиң чагыргазында турар девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинiң планнарын болгаш программаларын, бюджетти, оларның күүселдезинiң дугайында отчеттарны бадылаар;

2. Бюджеттен аңгы фондуларны тургузар, оларның эрге байдалын база тускай сорулга-биле оларны канчаар ажыглаарын тодарадыр, тускай сорулгалыг программаларга база девискээр сорулгаларын шиитпирлээр талазы-биле хемчеглерге чарыгдаар акша бээр фондуларны, оон иштинде социал камгалал фондуларын болгаш дузалал фондуларын үндезинлээр; оларның күүселдезинiң дугайында отчеттарны бадылаар;

3. Хоойлужудулгага дүүштүр муниципалитет өнчүзүнүң объектилерiнiң садыл алырының, тургузарының, эде тургузарының байдалдарын тодарадыр; садыл алырынга, тургузарынга, эде тургузарынга Советтиң чөпшээрели негеттинер муниципалитет өнчүзүнүң объектилериниң дазызын бадылаар;

4. Хоойлужудулгага дүүштүр муниципалитет бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаарының болгаш оон хостаарының чүрүмүн доктаадыр;

5. Муниципалитет бүдүрүлгелерiн болгаш муниципалитет эт-хөрөнгизин күрүнеден ангылаарының база хуужударының негелдерiн болгаш чүрумун тодарадыр;

6. Тывыңгыр, чогаадыкчы ажыл-чорудулгага идиг бээр сорулга-биле чиигелделерни болгаш артык эргелерни, оон иштинде үндүрүглер талазы-биле база хоойлужудулгага дүүштүр доктаадып тодарадыр;

(Улавчызы дараазында номерге үнер).

70 Тывага улусчу революциянын чылы

УЛУГ ХУРАЛ

«БУЗУЛБАС НАЙЫРАЛДЫҢ ЭГЕЗИ» ДЕП ТООЖУДАН ҮЗҮНДҮ

(Эгези № 123 «Шында»).

Таңды-Тыва Улус Республиказының Үндезин Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажип турар үеде база элээн маргыллаалар үнүп келген. Ылаңгыя бүгү хамаатылар хоойлу мурнунга ден эргелиг болур дугайында айтырыгга чамдык төлээлер удурланган. Буян-Бадырғы ол айтырыгны тодаргайлап шиитпирлээрин ам чаа тургустунар чазакка дагзыр болза эки деп санал үндүрген. Чамдыктары ону бо хуралга ыяап-ла шиитпирлээр херек, чүге дизе бо хурал болза тыва улустуң эң улуг болгаш алдарлыг хуралы болгай дишкен.

Хуралдың даргазы Буян-Бадырғы тура:

— Биске эң-не чугула айтырыгны, бот-тускайланырының айтырыын Совет Россияның төлээлекчилериниң дузазы-биле шиитпирлээринге Таңды-Тываның төлээлеринге бүрүн тускай эргени бээри эргежок чугула, чүге дизе олар бот-тарының амыдыралын, аажы-чаңын эки билир, ынчангаш олар ол айтырыгларны эң-не шын шиитпирлээрлер — деп тайылбыр кылган.

— Ынчаар болза окта таарышпас. Үндезин Хоойлуну чазак чери бадылаар эрге чок. Чазак чёри болза Үндезин Хоойлуга чагыртыр. Ол чокка эрге-чагырга тургустунмас— деп, Сафьянов ол саналга удурланган.

Буян-Бадырғы бодунуң бодалын бадыткаары-биле:

— Хамааты бүрүзүнүң эргези оон ажыл-херээнден, эргелүвалыдан хамааржыр деп бодаар мен. Чижеглеп алыры, бо хураллан мени эрге талазы-биле бистин кожуунуп эң сөөлгү кижизинге доңнештирип каар болза, мээн сеткилимде чөпшээрешпезим чүве дир. Ындыг таварылгада моон удуртуп турганым кожуунумнуң чону мени хүндүлеп көрбес апаар-ла болгай — деэн.

Сафьянов туруп келгеш:

— Орус төлээлериин ажылдап кылганы Таңды-Тыва Улус Республиканың Үндезин Хоойлузунуң төлевилелин таныжып, чугаалажып көөрү-биле Таңды-Тываның төлөлекчилеринге бээр — деп саналдаан.

Ол аразында Маады кожуунуң төлээлекчизи Лопсан-Осур туруп келгеш:

— Мен Совет Россияның шагдагы-ла талалакчызы кижи мен, ынчангаш Совет Россияның төлээлери кылган Үндезин Хоойлуну чугаалажып турган херээвис чүл? Ол ёзугаар хүлээп алыр деп турар мен—деп медегленээн.

Хуралды даргалап турган Буян-Бадырғы ол саналды деткивээн. Үндезин Хоойлуның төлевилелинде кирген бүгү айтырыгларны бирден бирээ чокка хынамчалып чугаалажып, шиитпирлээр талазы-биле өске кожуунарның төлээлери тус-тузунда боттарының күзелин илередир эргезин кызыгаарлап болбас деп тайылбырлаан. Оон соонда Үндезин Хоойлуну тыва төлээлер баш бурунгаар таныжып көөрү-биле тыва дылга очулдурар деп, И. Г. Сафьяновтуң саналын хурал хүлээп алган.

Августуң 15-те база хуралдыи ажылын Буян-Бадырғы удурткан.

— Бистер, Хемчик кожуунар, бодувустуң Үндезин Хоойлувусту аалывыска турала кылып алган бис. Ында бо хуралга киирип турар төлевилелде айыткан бүгү чүүлдер барык-ла шупту кирген. Оон иштинден чүгле чаңгыс чүүл биске хүлээп алдынмас бооп турар. Тодаргайлаарга, шиидилге эрези, ында чугаалап турары болза, херектенни байысаап турар үеде, ону хаак-биле эриидээр чорукту хоруур деп турардыр, бис кижини эриидээр чорукту ам бо удаазында күш чок болдуруп шыдавас бис — дээн.

Аңаа хамаарыштыр чидит маргылдаа дораан үнүп келген. Чамдык иояннар, дүжүметтериин төлөзыидэи Буян-Бадырғының саналын изии-биле деткип:

— Ол-даа шын айтырыгдыр. Херектен кижини кымчылавайн канчаар. Оон ынай чүнүн-биле кезедир боор. Бисте кара-бажың безин бар эвес. Оон ужурун-даа билир кижи чок... — дижип, дүжүметтер тура халчып турган.

Ядыы араттарның төлээлекчилери ол саналга каржызы-биле удурланыл, төлевилелде бижээнин ёзугаар хүлээп алырын саналдап турза-даа, дүжүметтер алдырбайн, Буян-Бадырғының-биле хүлээп алыр дей берген.

Стрелков сөс алгаш, херектен кижини хаак-биле эриидээринден эргезин казып шиидери болгаш кадыг ажыл кылдырарынга шиилери артык дээштиг болурун бадыткап, Үндезин Хоойлуну хүлээп алган соонда, херек үүлгедир чоруктар эвээжээр, чүге дизе амыдырал эки апаар дээрзин айыткан. Дараазында И. Г. Сафьянов сөс алгаш, эриң-шаагай дугайында Кыдаттың бүжар-бак хоойлузун револючу Моолда хораан, ынчаарга Кыдат боду бээнин бо бүжар хоойлуну ажыглавас апарган. Ынчангаш ол бак хоойлуну хевээр арттырар болзувусса, бүжар-бак чүүл болур деп тайылбыр кылган.

— Бир эвес эриидеп шаажылаар чорукту Үндезин Хоойлуга хевээр арттырып каар болза, Совет Россияның талазындан Таңды-Тываның чаа чазаа-биле эп-найыралдыг айтырыглар шиитпирлээринден дадагалзаар апаар-дыр — деп, Сафьянов шиитпирлии-биле удурланып, бо айтырыгны үзе шиитпирлээри-биле Таңды-Тываның төлээлери боттары тускай чугаалашкаш, Улут хуралга саналын киирери-биле чапсар чарлаарын Сафьянов саналдаан.

Таңды-Тываның төлээлери тускай чугаалашкан сөөлүнде, хуралдың ажылы уламчылаан.

— Таңды-Тываның төлээлекчилери маңаа кылган тайылбырларны дыннап, шингээдип алдылар, эриидээр яланы шуут хоругдаар деп орус төлээлериин саналыбиле чөпшээрежир-дир бис. Шиидилге эргезининң дугайында Үндезин Хоойлуның чүүлүн баштайгы турганыбиле хевээр хүлээп алырынга белен —деп, хурал даргазы Буян-Бадырғы медеглел кылган.

Оон соонда Үндезин Хоойлуның бүгү чүүлдерин орус, тыва болгаш моол дылдарга чарлаан. Улут хурал оны бир үн-биле хүлээп алган. Таңды-Тыва Улус Республиканың бирги Үндезин Хоойлузуи Тываның бүгү кожуунарының төлээлекчилери Совет Россияның төлээлекчилери орус большевиктериин дузазы-биле ынчаар бадылааннар.

Дараазында айтырыгларны чугаалажып мурнунда Үндезин Хоойлуга хамааржыр база бир чүүлдү шиитпирлеп алырын Сафьянов саналдаан.

— Айтырыгның ужуру мындыг — дээш, ол улаштыр тайылбырлаан:— Кыдат-тар, моолдар тыва улустуң шагдан бээр «урянхайлар» деп адап турган. Ол сөс орус дылдаазы-биле алырга, «самдарлар» деп билдинип турар. Ынчангаш моон соңгаар Таңды-Тыва улус деп адаары чогумчалыг деп санап турар бис.

Ол саналды чүүлдүг деп Улут хурал чаңгыс үн-биле хүлээп алган. Оон соонда Оюннар кожуунунуң бир төлээлекчизи «сойот» деп атты база үзүткаар деп санал үндүрерге, саналды хурал база хүлээп алган.

Тываның бүгү кожуунарының төлээлекчилериниң бир дугаар үндезилекчи Улут хуралы Таңды-Тыва Улус Республиканың революстуг чазаан хуралга киришкеи кожуннар саны-биле 7 кижи составтыг кылдыр доктаатқан.

Саян артында Таңды-Тыва Улус Республика деп адаар тускай хамаарышпас эргелиг күрүениң тургустунганын делегейге чарлап үндүрер апарган. Ынчалза-даа күрүениң найысылалы кала турарыя? Чазак чери кала ажыядаарыя? Чаа чазак кымның хөреңгизи-биле чурттаарыя? Бо айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг апарган.

Дараазында Таңды-Тыва Улус Республикада чурттап турар орус, тыва чоннуң найыралдыг харылзааларының дугайында Сафьянов илеткел кылгаш, Тывада чурттап турар 10 мун ажыт кижилиг колония, оон чурттакчылары Совет Россияның хамаатылары болур. Олар совет Конституциязы, совет хоойлу-дүрүмге чагыртыр. Ынчалза-даа иштики айтырыгларны Тываның чазаанбиле кады шиитпирлээр. Бо бүгүнүң тайылбырлавышаан, материалдыг харылзааларга хамаарыштыр 1921 чылдың августың 16-га чедир турган бүгү эре-ширени совет талаадан долузу-биле күш чок деп чарлаанын дыннаткан. Садыг талазы-биле Хемчик кожуунарынга моон мурнунда чарлыгган Керээни күштүг кылдыр саналышпаан, Хем-Белдиринге, Тураига, Дерзиге, Тоора-Хемге болгаш Самагалдайга совет садыг базаларын ажыдар дугайында Кезээ чарарын шиитпирлээн. Совет талаадан тыва чоннуң онзагай байдалын өөренип көргеш, өлүк аймакта чээлп кылдыр бараанны берип болурун чеп-шээрешкен. Тываның талазындан өлүк аймаан чүгле совет садыга кирерии хүлээшпеи.

Улустуң Улуг хуралы моонбиле ажыглын дооскан. Тыва улус болдуңун төөгүзүнде бир-ле дугаар тускай хамаарышпас күрүезин, револючу чазаан тургузуп алган. Ол хурал болза эң-не шиитпирлиг, чырыткылыг келип үеже, аас-кежиинге орукту ажыктан базым бооп, төөгүде арткан.

Күжүгет ШОЙГУ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

МАЛЧЫННАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тывага улусчу революциянын 70 чылынын байырлалынга болгаш Наадымга киржирии күзээн малчыннарның ортузунга Тываның «Өг-бүле» ассоциациязы августуң 10-га чедир «Малчын өг-бүле-91» деп конкурсту чарлап тур.

Конкурстуң тиилекчилери болгаи өг-бүлелер август 14-16-да боттарының аъш-чем, садар чүүлдерин-биле ассоциацияның төвүнге аалчылар бооп чедип келгеш, өг-бүлезиниң кежигүннери-биле халас чурттап, оонге чемнең белеткеп, ошкыр телевизиорну көрүп, ойнаар чүүлдерии ажыглаар эргелиг бөдүр.

КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

1. **Малчын өг-бүле бүрүзү** (хойжу, инекчи, чылгычы, ишкиж, сарлыкчы, саанчы) амыдыралының амгы үеде социал-экономиктиг байдалын база моон соңгаар сорулгазын;

2. Өг-бүле кежигүнү бүрүзүнүң хар-назыны, кайда өөренип, ажылдап, кандыг мергежил чедип ап турарын;

3. Күрүне хандырылгазында (ясли-садик, интернат, училище) турар уругларының аттарын, ол ышкаш боттарының хандыртының өөренип турарларын;

4. Ортумак школа, училище дооскан соонда мал ажылынга түс-тус ажылдап турар уругларының аттарын, стажын, өг-бүлезин;

5. Амгы үеде болгаш моон соңгаар күзеп турары эргежок чугула чүүлдерин допчу болгаш тодаргай кылдыр бижип, чагаа хавынга сүккаш, «Өг-бүле» төвүнче (667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, № 62 бажынче, тел. 3-61-45) чорудар.

Бижип чоруткан чагааларны шилип түкизээш, «Өг-бүле» ассоциациязы оон тиилекчилери малчын өг-бүлелерге тускай чалалгаларны август 11-де чорудар. Конкурска киржирии болгаш моон соңгаар «Өг-бүле» ассоциациязы-биле болгунга ажыктыг харылзаа тудар күзелиг бүгү кижилер баштайгы үдаага 10 рубль салыг-шкынын ассоциацияның Кызыл хоорайда Тываэкономбанк № 606606 агар санынче шилчидип болур.

ТВ Телевидение

ИЮЛЬ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Түннелис өлүм». Уран-чечен телефильмиин баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 10.15 «Чаа салгал шилип ап тур». 11.30 Барымдаалыг фильм. 11.50 Мультфильм. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30—13.25 Мультфильм.

• • •

15.15 «Дезир кезир оруу чок». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.25 М. Равель. «Дафнис болгаш Хлоя» балеттен кийги сюита. 16.45 «Чемпионнар-биле кады». 17.15 «Сибирь—экранда». 17.25 Уругларга фильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Мультфильм. 19.45 «Түнелис өлүм». Уран-чечен телефильмиин баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 Ye. 21.40 Чугула интервью. 22.55 «Уран чүүлдүг метаморфозалары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмиин баштайгы көргүзүү. 8-ки сериязы. 23.30 «Вернисаж» театры. 00.00 ТМА. 01.20 «Пьер Карлен — модада 40 чыл». 01.50—М. Цветаеваның поэзиязы. 02.40 —03.55 «Түнелис өлүм». Уран-чечен телефильмиин баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35 Мультфильм. 9.00 «Дилеп чоруптувус». 9.30 Барымдаалыг фильмиин баштайгы көргүзүү. 9.50 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 10.25 «Чаңгыс суур чуртташтарывыс». Уран-чечен телефильм. 11.30—13.25 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.40 Хөлүгүт программа. 13.25 Уругларга фильм. «Анискин болгаш Фантомас». 2-ги сериязы. 14.30 —15.30 Амыдыралдың уржуктары.

• • •

16.45—19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Россия парламентизиниң медээзиси.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Мелээлер, тайылбыр, интервью. 19.30 Мелээлер. 19.35 Барымдаалыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Мелээлер. 20.15 «Тамчыктың удуңар, чаштар!». 20.30 «Дузалажырынче кыйгырып тур мен». Чернобыль айыыл-халавының дугайында. 21.00 Ye. 21.40 Коллаж. 21.45 «Ресторандан келген кижи». Уран-чечен фильм. 23.20 Мелээлер. 23.35 — 00.20 Фильм-конферт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Солистер квартедиң ойнаар. 19.15—20.00 «Эрткен чайгы трамвай».

Концерттер көзенээ

КЭЭП-ЛЕ ТУРЗУН

Май айда бээин культура талазы-биле дуржулга солуп, «Кыргызстан» деп танцы ансамбли аалдап чораан болташ улуг чедишкинниг болган. Амгы үеде Хакасияның ыры болгаш танцының «Улгер» ансамбли чедишкинниг ойнап, Өөур, Чөөн-Хемчик, Сут-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Бии-Хем районнарның ажылчыларынга уран талантыларын бараалгадыр. Бо коллектив Кызыл хоорайга концертин көргүскен. Культураның болгаш дыштапылганың парыгының стадионунга июль 2-3 хүннери чаштыкшынныг-даа турган болза, Рома Жуковтуң киржилгээн-биле «Маршал», «Клеопатра» «Примус» рок бөлүктериниң концерттеринге 4 мун ажыг кижилер чыылган болуп турар.

Кажан республикага Тываның улусчу революциязының 70 чылын болгаш Наадымны үткүп турар байырлал үезинде «Саян», «Ая», «Чалыы ишкин» ансамбльдер уран чүүлдерлерин аалчыларга, байырлаалдын киржикчилеринге, кызылчыларга бараалгадыр. «Чалыы ишкин» деп шоу-эстрада бөлүү чаа программа-биле ажылдап турар болташ удаазы көргүзүүн эгелээр. Оларның бөлүүнде СССР-ниң улустуң артизи В. Оскал-оолдуң удуртканы Курээлел цирагинден Юрий Хевенмей биле Зелим Ензак катнып келгени солуп. Бир чугаалап каар чүве болза, «Ая» ансамбль ийи чарлыг турар. Ол ансамбльдиң ыраажыны Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Надежда Шойгу чоокта чаа болуп эрткен рок болгаш поп-музыканың республика конкурузунуң лауреаты «Чеди-Хаан» ансамбльже кады ажылдап турар. Олар совет эстрада ырлаачы, улустуң эрес чогаалыы, хөгжүүн сургаалдаар сорулгалыг. Өөке бөлүктү «Ламэ» дээр ыма «Азия уруу» деп бүгү эриидел конкурузунуң киржикчилери киргеи. Олар рок-музыканы хөгжүдер планныг, удаазы Алма-Ата-же аъттаныптар.

Галина СТУДЕНКОВА.

Тыва күрүне филармониязының хөгжүм талазы-биле улуг редактору.

ЭР-ХЕЙЛЕР!

Чаа тургустунган «Сесерлиг» совхозтуң хой кыргыкчылары совхозтуң бүгү шээр малын беш хонук дургузунда кыргып дооскан. Электрилиг хачылар-биле хой кыргыыр 32 аннактар 7535 хойну кыргаан. Бир хойдан-на 3.3 кг дүк алдынган, ол дээрге планда көрдүнгенинден 200 грамм хөй.

Сесерлигниң бөлүк аныяктары каш чылдан бээр боттарының мергежилиниң талазы-биле чүгле районга эвээс, бүгү республикага ёзулуг мастерлер деп санады берген. Хойну дүрген болташ шынарлыг кыргыыр талазыбиле оларның мергежили улут. Чижээ, Владимир Карасоол, Андрей Салчак, Шолбан Нончат дээн ышкаш кыргыкчылар хүнде тозан чедир хойну кыргыптарлар.

Бо чылын өөреникчилер Дмитрий Бадарғы, Владимир Салчак улут акыларындан чыдып калбаан. 400 ажыг хойну кижи бүрүзү кыргаан. Совхозтуң дирекциязы, профэвилел комители бир килограмм дүктү кыргааны дээш 30 көпеекти төлеп тургаи. Кылган ажылдың өртек-үнези улут болурга, кыргыкчылар бо чылын кончуг кызып ажылдаан.

Сесерлигниң кыргыкчылары «Кара-Хаак» болгаш «Эк» совхозтарның хойларын база кыргыжып берген.

(Бистиң корр.).

КАРА-СУГНУ КОМИССИЯ ХЫНАП КӨРГЕН

Бо чылдың июнь 21-де «Молодежь Тувы» солуннуң 13 дугаарынга парлап үндүрген А. Филатенконуң «Хынап көөрге, радиация бар болган!» деп этелиг чүүлүн парлаан.

Ол чүүлдүң ады бээин номчукчуларның кичээнгейин дораан хаара туда бээр, шынап-ла, чидиг, шаштырыглыг айтырыг... Ол чугула айтырыгны кедүргени дээш авторну буруудатпайн турар бис, аңаа харын байыр чедирер апаар...

Ынчалзажок ол айтырыгга тодаргай харыынны бээри чугула деп санап турар бис. Хамыктың мурнунда «радиация» азы «радиоактивтиг хереллениишкин» деп чогум чүл ол деп айтырыгны тодарадыр апаар.

Эртем ёзугаар тайылбырлап чугаалаарга, «радиоактивтиг хереллениишкин» дээрге бистиң долгандыр турар бойдуста кончуг хой бар болуп турар радиоактивтиг бүдүмелдерниң үүрмектелип турар үезинде ылгалып үнер, кижи карааига көзүлбес, хөй санныг нейтроннарның болгаш гамма-хереллериниң агымы, азы шуужуушкуну-дур.

Радиацияның хоралыг болур чүүлү болза, ол гамма-хереллер болгаш нейтроннар кижилерниң, азы өскедаа дириг амытаннарның эът-кежинче ханылап киргеш, атомнарны улам хуулдуруп, дириг клетка-ларның ажыл-чорудулгазын үргедеп, ханда бар ак болгаш кызыл өнерлиг борбактарны аввэжедип, чем хуулдуруушкуиуи үргедеп, дириг организмни ниитизи-биле суларадып, оон камгаланыр аргаларын чидирери болур.

Ол бүгү чүүлдер, лучевая болезнь, азы тодаргайлаарга, херел аарыы дээр аарыгны тывылдырып болур. Ол аарыгның чиик, азы аар байдалыг эртери организмниң камгаланыр аргазының күштүүнден, азы ол хереллениишкинге кайы хире үр болгаш күштүг таварышканындан болуп болур. Ындыг радиацияга таварышканың рад дээр хемчег-биле хемчээр, азы тодаргайлаарга, 1 рад 1 рентгенге деп болур.

Радиоактивтиг хораннапышкынга таварышканының деннелдерии тодаргайлаар норма-чижектер бар. Дайын чорудулгазының үезинде болза, ол деннел бир шакта 0.5 рентген-биле хемчээттиниp болур. Тайбың үеде болза, шакта 50 миллирентген ажыт деннел чеде бээр болза, ону кызыгаарлаарының хемчегларин алыр апаар. Чижээлээрге, ол девискээрге чеже хире үениң иштинде тургаиын тодарадыр, арыг-шевер нетелделарин сагыыр болгаш өске-даа хемчегларии алыр апаар. Бо бүгү дээрге ол деннелден оранчок бедий берген таварылгаларда боттандырар апаар хемчеглер-дир.

«Радиация талазы-биле айыыл чок чоруктуң норма-чижектеринде» болгаш «Санитар дүрүмнериниң кол негелдезинде» тодаргайлаан айтып турарын ёзугаар алырга, кандыг-даа оранбажың иштинге болгаш дириг амытаннарга радиацияның айыыл чок болур деннели 30 микрорентген-шак болур ужурлуг. Бир эвес сананлгалар кылыр болза, бир чыл иштинде кижи 0.2628 бэр (радтың биологтуг эквивалентизи) радиацияны хүлээп ап болур. Радиоактивтиг бүдүмелдерлиг будүүлелерге ажылдап турар кижилерге ол норма 5 бэр чеде берип болур. Бо бүгү чүүлдерии мынчаар үзадыо тайылбырлаары эргежок чугула-дыр, чүге дээрге, ону кижи бүрүзү билип алыры чугула.

«Молодежь Тувы» солуннуң үстүнде чугаалаанывыс чүүлүнде кирген айтырыгны сайгарып көөрү-биле тускай комиссия бо чылдың июль айның 9-түн хүнүнде Кара-Сугнуң ол казымал байлактыг черинге чораан. Комиссияның составывига республиканың санитар-эпидемиология станциязының, бойдус камгалал комитединиң, химиктиг төлевилел-шинчилел станциязының, республиканың хамааты камгалалының штабының болгаш геологиялыг-шинчилел экспедициязының төлээлери кирген турган. Ол ышкаш ук комиссияның ажылынга Улуг-Хем районнуң болгаш Ак-Туруг көдээ Советинин удуртукчулары чаладып, киришкеннер.

Тываның геология-шинчилел экспедициязынга болгаш хамааты камгалал штабынга хамааржыр, амгы үениң эң чаа негелдезинге дүүштүр СРП-68-01 маркалыг 2 хыналда хереселибиле ол черге 14 хемчегни ук комиссияның кежигүннери кылган.

Кара-Сугнуң казымал байлааның радиация болуп турар кол девискээринге ол хереселдер 14 микрорентген-шак деннелди көргүскен, ол көргүзүтүнүң кижилерге болгаш дириг амытаннарга хора чок деннели 30 миллирентген-шак чедип болурун база катап сагыңдырып каайн. Кара-Сугнуң аржаанында сугнуң радиация деннели 7 микрорентген-шак, 3 малчын кыштагларының хынап көөрүвүске, ында радиацияның хемчээли 17-21 микрорентген-шак, а ол чоокта сиген шөлдериндө 15-16 микрорентген-шак болуп турарын көргүскен.

Ол девискээрде эң-не белдик радиациялыг чер Чиңге-Дагда болган. Ында шоолуг эвес бир дөрбелчин метр черде 3000 микрорентген-шак болган. Ында штольня бар, оон иштинге руда чыткан боор. Маңаа онзалап айтып каар чүве болза, амгы үеде күштүг боол турар санитар норма-чижектерин ёзугаар алыр болза, радиацияның деннели 5000 микрорентген-шак ажыл турар таварылгада эргежок чугула хемчегларни чорудары көрдүнген.

Ынчалзажок бо таварылгада Тываның геологиялыг-шинчилел экспедициязының 819 дугаар бөлүү Кара-Сугнуң Чиңге-Дагда ол бедик радиациялыг черни узуткап чок кылырын шиитпирлээн. Радиация деннели 70 микрорентген-шактан ажып турар черлерге «радиация айыылы» деп ылгавыр-демдектерни бо чылдың августуң 15-ке чедир геология бөлүү тургузарын көргеп.

Кара-Сугнуң ол девискээринге чоок чурттап турар чурттакчыларның кадыкшылын эмчилер хынап көөр болгаш дириг амытаннарның, мал-маганның эът-кежинин байдалын болгаш көдээ ажыл-агыйның тарылга, одар-белчиир шөлдерин база шинчилеп каар апаар. Бо комиссияның чорутканы ук хыналданың түнелдерин өөренип көрүп тургаш, геологтарның шинчилел ажылдарын барымдаалап, Кара-Сугнуң ол казымал байлактыг девискээринин база бистин республикада бедик радиоактивтиг рудалар бар өске-даа девискээрлерини (Тывада ындыг черлер 5 санныг бооп турар) санитар-дозиметр паспорттарын тургузарын көргеп болгаш ол паспорттарны ук девискээрлерде туруп турар Советтерниң күүсекчи комитеттеринче шилчидип бээрин көргеп.

Оон августа, 819 дугаар геология-шинчилел болуу Кара-Сугнуң ол казымал байлактыг черинин девискээринге аштап-арыглаар ажылдарыны чоокку үеде боттандырып чорударын көрүп турар.

Оон чоогунда сураглыг Кара-Сут аржааныида радиацияның кандыг-даа айыыл чок бооп турарын айтыры чугула. (А оон эм шынарларын бо комиссия шинчилеп көрбээн). Ук аржаан казымал байлактыг Чиңге-Дагның артыы ажытталчаанда, черни үттеп казып турган черден 2-3 км хире черде турар. Аржааның суунуң үнүп чыдар черинде радиацияның деннели чүгле 5 микрорентген-шак болган, а шоргалап каан черде 7 микрорентген-шак болганын көрдүм. Мында кандыг-даа сезинчиг чүве чок. Арат-чоннуң үе-дүптен бээр эмнеиип, дыштанып келген чараш чурумалдыг, кат-чимистиг, эзим-аргалыг черинде сураглыг Кара-Сут аржаапы, дидир-дидирденне боор, мурнукузу ышкаш эвес, эзнэиргей турар болганынга сеткилим хомудаан. Ак-Туруг көдээ Совели, совхозтуң удуртулгазы бо айтырыгга кичээнгейни улгаттырып, аржаанга дыштанып, амнедип келгеннерге таварымчалыг байдалды тургузар боор деп идегедим.

Ниитизи-биле Кара-Сугнуң казымал байлактыг девискээринде, ында аржаанда, одар-белчиирде сезинчиг чүве чок дээрзин комиссияның ажылы бадыткап турар-дыр.

Бир-тээ, чон ортузунда янзы-бүрү чугаа-соот үнүп турар болганда, кижилернидаа, мал-маганны-даа, өттүсигенни, одар-белчиирнидаа шинчиир, анализтээр апаар. Оон коргунчут, луврээзиниг түнелдер үнмезиниг бүзүрээр мен.

Түлүп СТАЛ-ООЛ.
Комиссияның кежигүнү.

КИНО

ИЮЛЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Женский день» (ГТПО «Мосфильм») 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мауглы» 9.00, 12.20, «Дорогу Лавиду Сасуекому» 10.30, 13.50, «Я свершу правосудие» (2 сериялыг) 15.40, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Первичное зло» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Любовь с привилегиями» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

БО ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 3-4 ХҮННЕРИНДЕ РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ ПОЛИТИКТИГ ЧЫРЫДЫЫШКЫН БАЖЫНЫНГА «ХӨӨМЕЙ-91» ДЕП РЕСПУБЛИКА ФЕСТИВАЛЫ БОЛУРУНУН ГРАФИГИ

(көргүзер чуруму болгаш үези)

Август 3-те 10 шакта эгелээр.

Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл районду, Мөңгүн-Тайга болгаш Өөур районнары. 12.30 шактан 13.30 шакка чедир дүштеки чапсар.

Сут-Хөл, Таңды, Тожу, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин, УЧТ клувунуң «Хөөмей» ансамбли.

Бир районнуң концерт көргүзер үези 15 минута.

Август 4-те 10 шактан 14 шакка чедир делгелге-аукцион. 19 шакта түнел концерт.

Билеттерни садып турар чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 15.

Методтеп.

М. Х. Самданчаптың алыңга тывыскан автомашинаның техпаспорту, чолаачылаар эргенин шынзидгазы читкен. Оларны тыпкан хамаатылар ажыл шагында 2-16-11, ажыл шагының сөөлүнде 3-52-53 телефоннарны дамчыштыр дыннадырын техпаспорт болгаш чолаачылаар эрге шынзылгазының эзэи дилеп турар. Ындыг буянныг дуза чедиргени дээш читкен документилер эзэи чогуур шаңналдарыны тыпсыр.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор —3-43-84; ● орлакчызы — 3-33-91; ● приемная — 3-34-26; ◆ харылзаалыг секретарь — 3-34-92; ◆ орлакчылары — 3-45-93. Кылдыстер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеологиялыг — 3-36-82; 3-36-25 ◆ советтер ажылынга 3-34-17 3-34-98, ● үлетпүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ көдээ ажыл эгезий — 3-41-15; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; сонгээ айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ◆ чагаа кылдээш—3-39-03; ◆ оңгуга—3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19. ◆ үнүдүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуп келгеи бараанда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солуп вторник, среда четверг, пятница, суб Чота хүннеринде үнер Чылаа 260 сотаа тавга Хемчээли 2 парладыр амалы.

Тираж 27007 экз. Чагыт № 117

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном чүүдүрер тер. полиграфия болгаш ном садыымга керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Шетинии болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 УЬЫТДА УНСЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
июль
25
четверг
№ 127 (46217)

(Чагыдар ортаа 6 көп).
Садар ортаа 20 көп.

Каа-Хем районнуң «Бурунгаар» совхозунуң малчыннарынга эрткен кыштаглаашкын мал чеминиң чедишпейн барганындан аажок нарын, берге байдалга эрткен. Ынчангаш ындыг байдалды катаптавазы-биле малчын бүрүзү бодунуң малынга мал чемин чедер шаа-биле белеткеп аарын шиитпирлээн. Шак ынчаар хойжу Сендижап Монгуш бодунуң суггарып алганы шөлүнден 10 ажыг тонна сигенни кезип, белеткеп алза-даа, мал чеминиң белеткелин үргүлчүлевишаан.

«Шын» солуннуң КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР ТУГУН бөгүн «Бурунгаар» совхозтуң малчыны Сендижап МОНГУШКА алдар болдуруп көдүргеп.

Республиканың малчыннары, ниитиниң малынга бижыг чем-суурну тургусчурунга идепкейлиг киржинер!

ХҮН ЭРТКЕН ТУДУМ-НА

Бии-Хем районнуң девискээринге бо чылын оът-сиген эки үнген. Чаптылып чоруй барган хову-шөлдерни көөрге белен бир янзы: артында-ла ногаан өңнүг апарган. Эрткен кыжын сиген-ширбииш чедишпезинден бергедеп кыштаан ажыл-агыйлар бойдустуң амгы чаагай үнген хайыраазын четчир, харын-даа артыкшылдыг кылдыр курлап алыр дээш, бүгү күштү мал чеминиң белеткелинче угландырган. Совхозтарның сигенчилери бир демниг ажылдап турарлар. Ылангыя чангыс болгаш хөй чылдыг сигеннер тараан шөлдериниң дүжүдү шыырак болуруң амгы байдал бадыткап турар. Ниитиниң иштин түңнели эки — районнуң ажыл-агыйлары бөгүнге чедир 3100 ажыг тонна эки шынарлыг сигенни кезип, сараттап алган.

«Кызыл тараачын» совхозтуң сигенчилери өскелериниң ыракта мурнай берген: ол ажыл-агый муң ажыг тонна сигенни белеткээн. Бегүнге чедир «Саян» совхозта — 600, «Өөкте» — 650 ажыг тонна мал чеми белеткеттинген. Мал чемининг белеткелинин темпизин сөөлгү хүннерде «Элэ-бек» совхоз шапкынчыда берген. Бо ажыл-агыйның сигенчилери 400 ажыг тонна сигенни сараттап алган.

«Саян» совхозта Хөлүк-паа, Дангай-оол оларга удуртқан звеноларның күш-ажылчы көргүзүлгелери бедик. Олар 50-70 тонна мал чемин белеткээн. А Аскак-оолга удуртқан звеноның сигенчилери оларның-биле ачыр-дачыр тутчуп, бедик бүдүүркүүлүг ажылдап турар.

Хүн эрткен тудум-на, чаа-чаа сараттар совхозтарның хову-шөлдеринде немежип турар.

Делгер-оол ОЮН.

СЭПК Төп Комитединиң Политбюрозунуң мегеглели

РСФСР-ниң күрүне органнарында, албан черлеринде болгаш организацияларында политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында Чарлыкты РСФСР-ниң Президентизи үндүрген. Профессионалдар эвилелдериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын администрацияның чөпшээрежиринден хамаарыштырып турар. Ынчангаш РСФСР-ниң девискээринде күрүне эргелеп башкарылгазының органнарында, күрүне албан черлеринде, организацияларда, бүдүүлгелерде хөй-ниитиниң катты-жыышкыннарының составында бодунуң дүрүм ёзугаар ажыл-чорудулгазын ССРЭ хамаатыларының боттандырар эргезин Россия Федерациязында казып турар-дыр.

Чарлыктың түүлдери хамаатыларның демократтыг хоставалгаларын болгаш эргелерин улуг хемчээлдиибиле кызыгаарлап, дорту-биле база хөй-ниитинин катты-жыышкыннарын, ооң иштинде политиктиг партияларны дамчыштыр күрүнениң ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга киржир эргени ССРЭ-ниң хамаатыларынга магадылаан ССРЭ Конституциязының 48 чүүлүнге; уставтарында көрдүнген бодунуң сорулгаларын хөй-ниити организацияларының чедиишкинниг күүседиринге байдалдарны оларга магадылаан ССРЭ Конституциязының 51 чүүлүнге болгаш РСФСР-ниң Конституциязының 49 чүүлүнге чөрүшкек болуп турар. «Хөй-ниитиниң катты-жыышкыннарының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 10 болгаш 15 чүүлдериңге ол Чарлык бо кезээнде база чөрүшкек болуп турар, бодунуң структуразын хөй-ниити каттыжыышкыннарының, ооң иштинде политиктиг партияларның уставтарынга боттары тодаргайлаар эргени Хоойлунуң ол чүүлдеринде быжыглаан.

Политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннерниң ажыл-чорудулгазын кызыгаардаар дугайында Чарлыктың чүүлдери хамаату болгаш политиктиг эргелер дугайында Делегей пактызының, күрүненин ажыл-херектерин эргелеп чорударынга ылгай көрүүшкүн чокка бүгү хамаатыларның киржир ден эргезин болгаш аргазын, а ол ышкаш ассоциацияны, каттыжыышкынны тургузар кижи эргезин быжыглаан өске-даа документилерниң делегей ниитилежилгезинге хүлээп көргөн норма-чижектеринге дүүшпейн түрар, ол документилерни ССРЭ база күштүг болдуруп хүлээп бадылаан болгай.

РСФСР-ниң Президентизиниң ол албан-дужаалга баштайгы эге базымнары Конституцияга удур, демократияга удур акт-биле, хөй-ниити каттыжыышкыннарының ажыл-чорудулгазынга дүрүм чок холгаарлаашкынын болгаш оларның эргелерин үрээни-биле демдеглеттингенинге ханы сеткил хөмүдаашкынын СЭКП ТК-ниң Политбюрозу илергейлеп тур. Ол чорук ССРЭ хамаатыларының улуу-биле идегеп турары ниитилел чөпшээрежилгезиниң болгаш чогумчалыг кады ажылдажылга чорудулгазының хөгжүүрүнге моондактаашкыннарны түргузуп турар.

РСФСР-ниң Президентизиниң чаа Чарлыг хамыктың мурнунда СЭКП-ге удур угланган болгаш быжыглып тургустунган партийжи структуралары үреп узуткаар сорулгалыг болуп турарын эскерип билири берге эвес. Заводтарга болгаш фабрикаларга үндезин үүрлерден тургустунган, ажылчы чоннуң эрге-ажыын илергейлеп турар СЭКП күш-ажылчы коллективтерден дашкаар бодунуң догуннаашкынын бодавайн түрар. Партияның болгаш күрүненик араазында хүлээлгелерни тодаргайлап ангылаарын СЭКП боду эгелээн болгаш күрүне база эргелеп башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын холгаарлаарынга удур туржуп, ооң организацияларының хоойлудулгазын хөй-ниитиниң ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында» РСФСР-ниң Президентизиниң 1991 чылдың июль 20-де Чарлыны юридиктиг үндезинн чок болгаш хоойлу-дүрүмге дүүшпес.

Б. Н. Ельцин дээш бистин миллион-миллион хамаатыларывыс бадылаашкыннарын бергеш, ниитиделге тайбын болгаш хамаату чөпшээрежилгиг чорук турзун деп идегелин илергейлээннер. Ынчалза-даа идегел хей болган. Россияның Президентизи кижи болганда ол «РСФСР-ниң Конституциязын болгаш РСФСР-ниң хоойлуларын сагыыр... кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын хүндүлээр болгаш камгалаар» деп, Б. Н. Ельцин байырлыг дангырак бергенинең соонда 10-на хонгаш, Конституцияга дүүшпес бо актыга ат салган.

Бүдүүлгелериниң болгаш албан черлериниң 200 муң ажыг партия организацияларында ажылдап турар Россияның коммунистери «ССРЭ-де хөй-ниити каттыжыышкынарының дугайында» ССРЭ Хоойлузун шынчы сагып турар. Оларның ажыл-чорудулгазының үндезини — СЭКП-ниң Уставы болуп турар, ону үк Хоойлута дүүштүр ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу бадылаан, Уставта партияны девискээр-бүдүүлге принцивин ёзугаар тургузары көрдүнген болгай.

Үстүнде айыттынган чүүлдерни барымдаа болдургаш, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозу болгаш ТКК-зының Президиумуу:

— топтуг болгаш шыдамыккай болуп, ак сеткилдиг болгаш кызымак ажылдаарын уламчылаарынче бүгү партия организацияларын болгаш коммунистерни кыйгырып тур;

— РСФСР-ниң Конституциязын, кижиниң эргелериниң дугайында Делегей декларациязын хажыдарын болдурбазынче РСФСР-ниң улус депутаттарын, РСФСР-ниң Дээди Советин кыйгырып тур:

— Россияның демократчы хөөнүүр бүгү хамаатыларын, профэвилелдерив, политиктиг партияларын болгаш хөй-ниити организацияларын оларның ажыл-чорудулгазын кызыгаарлаар дээш оралдажышкынарга удурланырынче кыйгырып тур;

— РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыы анаа ат салгаш үезинден эгелээш-ле, юридиктиг күш чок болгаш күштүг болуп кирер эрге чогунуң дугайын чарлаарын ССРЭ-ниң Президентизинден негеп тур.

Россия Федерациязының улус чоннары боттарының эргелерин камгалап ап шыдаарынга болгаш бистиң чуртувуста демократтыг чаартылгаларга удур кайыын-даа болза кээп турар кыжанығны ойтур шаап шыдаарынга бүзүрелин РСФСР-ниң Компартиязының Политбюрозу болгаш ТКК-зының Президиуму илергейлеп тур.

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИНИҢ ПОЛИТБЮРОЗУ

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозунуң болгаш ТКК-зының Президиумунуң мегеглели

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин бо чылдың июль 20-де «РСФСР-ниң күрүне органнарынга, албан черлеринге болгаш организацияларынга политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында» Чарлык үндүрген.

Бодунуң утказы-биле алырга, ол Чарлык Россияның хамаатыларының Конституцция ёзугаар эргелерин казып, бистин чуртувуста тургустунуп сайзырап орар демократияга өлүмүнүг согугву берип турар, ол хөй партиялар турарын хөгжүдеринге шаптыктап, политиктиг болгаш хөй-ниитиниң чаа шимчээшкиннер тургузарынга доктар болуп турар. Ажылчы чоннарның профэвилелдерге каттыжар ыдыктыг эргезин боттандырарын безин чигзинигге таварыштырган, ол чүгле «күрүне албан черлериниң, организацияларының, бүдүүлгелериниң администрациязы биле күш-ажылчы коллективтиң аразында дугуржулга ёзугаар» болур дээн.

РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыы чуртта политиктиг байдалды аажок чидиглендирип, ооң оожургап экижиринче эргилип бар чытканын үзүп турар. Ол кижиниң эргелериниң дугайында делегей декларацияларының база дугуржулгаларының бүгүдениң үлээп көртени нормаларын, ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң Конституциязын база хоойлуларын каржызы-биле хажыткан.

Ол документигге ат салып тура, Б. Н.Ельцин «РСФСР-ниң Президентизиниң дугайында» РСФСР Хоойлузунда, ооң иштинде үк Хоойлунуң 8-ки чүүлүнде аңаа берген бүрүн эргелерин артыр ажыглаан, үк чүүлде РСФСР-ниң Президентизи Чарлыктарны «РСФСР-ниң Конституциязының болгаш хоойлуларының, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң база РСФСР-ниң Дээди Советиниң шиитпирлериниң үндезининге база оларны күүседири-биле» үндүрер дээн болгай. Ынчаарга РСФСР-ниң Конституциязы-даа, республиканың дээди эрге-чагырга органнары-даа партияларның болгаш шимчээшкиннерниң ажыл-чорудулгазын кызыгаарлаарынга үндезинни бербээн болгаш бербейн турар. Оон эрткеш, улус депутаттарының Съездизинге ынчыг шиитпирлерни үндүртүп алыр дээн каш удаа оралдажышкынарны депутаттарның хөй кезии деткивээн болгаш хүлээп албаан.

Ынчангаш РСФСР-ниң Президентизиниң «РСФСР-ниң күрүне органнарынга, албан черлеринге болгаш организацияларынга политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында» 1991 чылдың июль 20-деги Чарлыы юридиктиг үндезин чок болгаш хоойлу-дүрүмге дүүшпес.

Б. Н. Ельцин дээш бистин миллион-миллион хамаатыларывыс бадылаашкыннарын бергеш, ниитиделге тайбын болгаш хамаату чөпшээрежилгиг чорук турзун деп идегелин илергейлээннер. Ынчалза-даа идегел хей болган. Россияның Президентизи кижи болганда ол «РСФСР-ниң Конституциязын болгаш РСФСР-ниң хоойлуларын сагыыр... кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын хүндүлээр болгаш камгалаар» деп, Б. Н. Ельцин байырлыг дангырак бергенинең соонда 10-на хонгаш, Конституцияга дүүшпес бо актыга ат салган.

Бүдүүлгелериниң болгаш албан черлериниң 200 муң ажыг партия организацияларында ажылдап турар Россияның коммунистери «ССРЭ-де хөй-ниити каттыжыышкынарының дугайында» ССРЭ Хоойлузун шынчы сагып турар. Оларның ажыл-чорудулгазының үндезини — СЭКП-ниң Уставы болуп турар, ону үк Хоойлута дүүштүр ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу бадылаан, Уставта партияны девискээр-бүдүүлге принцивин ёзугаар тургузары көрдүнген болгай.

Үстүнде айыттынган чүүлдерни барымдаа болдургаш, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозу болгаш ТКК-зының Президиуму:

— топтуг болгаш шыдамыккай болуп, ак сеткилдиг болгаш кызымак ажылдаарын уламчылаарынче бүгү партия организацияларын болгаш коммунистерни кыйгырып тур;

— РСФСР-ниң Конституциязын, кижиниң эргелериниң дугайында Делегей декларациязын хажыдарын болдурбазынче РСФСР-ниң улус депутаттарын, РСФСР-ниң Дээди Советин кыйгырып тур:

— Россияның демократчы хөөнүүр бүгү хамаатыларын, профэвилелдерив, политиктиг партияларын болгаш хөй-ниити организацияларын оларның ажыл-чорудулгазын кызыгаарлаар дээш оралдажышкынарга удурланырынче кыйгырып тур;

— РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыы анаа ат салгаш үезинден эгелээш-ле, юридиктиг күш чок болгаш күштүг болуп кирер эрге чогунуң дугайын чарлаарын ССРЭ-ниң Президентизинден негеп тур.

Россия Федерациязының улус чоннары боттарының эргелерин камгалап ап шыдаарынга болгаш бистин чуртувуста демократтыг чаартылгаларга удур кайыын-даа болза кээп турар кыжанығны ойтур шаап шыдаарынга бүзүрелин РСФСР-ниң Компартиязының Политбюрозу болгаш ТКК-зының Президиуму илергейлеп тур.

СЭКП ТК-ның Секретариадында

«РСФСР-ниң күрүне органнарында, албан черлеринде болгаш организацияларында политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында» РСФСР-ниң Президентизиниң 1991 чылдың июль 20-де Чарлыны-биле холбаштыр ол Чарлык ССРЭ Конституциязынга болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң хоойлударынга дүгжүп турарының дугайында түңнелди бээр кылдыр ССРЭ-ниң Конституциязының чүгаалажып көргеш, Министрлер Чөвүлелиниң доктаал хүлээп алган.

Дараазында совхозтарны болгаш колхозту тургузар: «Чыраа-Бажы» совхозтуң Чыргакы салбырының баазазынга — «Чыргакы» колхозту; «Алдан-Маадыр» совхозтуң Ак-Даш салбырынга — «Ак-Даш» совхозту; «Ишкин» совхозтуң Кызыл-Тайга салбырынга — «Кызыл-Тайга» совхозту; «Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырынга — «Аянгаты» совхозту; «Улуг-Хөя» совхозтуң Арыг-Бажы салбырынга — «Арыг-Бажы» совхозту; Тожунуң коопе-ратив-анныыр-тывыш ажыл-агыйының Хам-Сыра участогунуң баазазынга иви өскүрер, тывыш ажыл-агыйлыг «Хам-Сыра» совхозту.

«Чыргакы» колхозтуң эт-хөрөнгизин мурнунда аңаа турган салбырның эт-хөрөвгизин халас дамчыдып бергенинең күсели-биле тургузар.

Тожунуң аянныр-тывыш ажыл-агыйының кол хөрөнгилерин садарын база аянныр черлерин чаа тургускан совхозка дамчыдарын он хоюк иштинде организастаарын Агроүлетпүр эвилелинге болгаш респотребсоюзка даасхан. Ооң-биле кады олар экономиканың күрүне комитединиң кады «Хам-Сыра» совхозтуң күрүнеге садары көдээ ажыл-агый продукциязының кол хевирлериниң база өлүктүң планнарын доктаадыр.

Экономика талазы-биле күркомитет, Агроүлетпүр эвилели, хамаарышкан районнарның Советтериниң күүскомнары 1991 чылдың август 10-га чедир чаа тургустунган ажыл-агыйларның материал-техниктиг баазазының быжыглаар талазы-биле хемчегларни ажылдап кылыр, оларның садары көдээ ажыл-агый продукциязының кол хевирлериниң даалгаларны бээр.

«Востсибгипрозем» институттуң Тыва салбыры 1991 чылдың август 15-ке чедир чаа тургускан колхозка болгаш совхозтарга черни ажыглаар эргенин актыглыр тыпсыр.

НААДЫМГА УТКУШТУР

ЭРГЕНИ ТЫВЫСКАН

«Кызыл-Даг» совхозтуң мурнакчы малчыны Өрге-Кара Салчакович Сереннин өг-бүлези эрткен кышты эки ажып, улуг-даа, биче-даа малды хоратпаан. Чус хойга онаашпыр 88 хураганны доруктурган болгаш бир хойдан-на 1,5 кг дуктуг алган. Совхозтуң чоокта чаа болуп эрткен наадымынга бо өг-бүлеге республика Наадымынга киржир эргени тывыскан.

Сереннер ам Адыр-Кара-Сугда чайлаглап, малын семиртип турар. Өг-бүле уругларыбиле сигенни белеткеп эгелээн. Бо чайын 20 тоннадан эвээш эвес сигенни ол өг-бүле белеткеп алыр.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ТЫВА АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде ЧАА АЖЫЛ-АГЫЙЛАР

Улус депутаттарының Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик болгаш Тожу район Советтериниң күүсекчи комитеттериниң шиитпирлерин чугаалажып көргеш, Министрлер Чөвүлелиң доктаал хүлээп алган.

Дараазында совхозтарны болгаш колхозту тургузар: «Чыраа-Бажы» совхозтуң Чыргакы салбырының баазазынга — «Чыргакы» колхозту; «Алдан-Маадыр» совхозтуң Ак-Даш салбырынга — «Ак-Даш» совхозту; «Ишкин» совхозтуң Кызыл-Тайга салбырынга — «Кызыл-Тайга» совхозту; «Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырынга — «Аянгаты» совхозту; «Улуг-Хөя» совхозтуң Арыг-Бажы салбырынга — «Арыг-Бажы» совхозту; Тожунуң коопе-ратив-анныыр-тывыш ажыл-агыйының Хам-Сыра участогунуң баазазынга иви өскүрер, тывыш ажыл-агыйлыг «Хам-Сыра» совхозту.

«Чыргакы» колхозтуң эт-хөрөнгизин мурнунда аңаа турган салбырның эт-хөрөвгизин халас дамчыдып бергенинең күсели-биле тургузар.

Тожунуң аянныр-тывыш ажыл-агыйының кол хөрөнгилерин садарын база аянныр черлерин чаа тургускан совхозка дамчыдарын он хоюк иштинде организастаарын Агроүлетпүр эвилелинге болгаш респотребсоюзка даасхан. Ооң-биле кады олар экономиканың күрүне комитединиң-биле кады «Хам-Сыра» совхозтуң күрүнеге садары көдээ ажыл-агый продукциязының кол хевирлериниң база өлүктүң планнарын доктаадыр.

Экономика талазы-биле күркомитет, Агроүлетпүр эвилели, хамаарышкан районнарның Советтериниң күүскомнары 1991 чылдың август 10-га чедир чаа тургускан ажыл-агыйларның материал-техниктиг баазазының быжыглаар талазы-биле хемчегларни ажылдап кылыр, оларның садары көдээ ажыл-агый продукциязының кол хевирлериниң даалгаларны бээр.

«Востсибгипрозем» институттуң Тыва салбыры 1991 чылдың август 15-ке чедир чаа тургускан колхозка болгаш совхозтарга черни ажыглаар эргенин актыглыр тыпсыр.

Ниитиниң малынга — бижыг чем-суур

БҮГҮ КҮШТҮ—МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИНЧЕ

Ажыы-биле чугаалааргa, эрткен чылын республиканың ажыл-агыйларынга боттарының девискээрлеринге мал чемин элбекшидир белеткеп алырынын аргалары база күрлавырлары бар турган-на болгай. Боттарывыстың ажыл-агыйжы эвес, шүүлген чоруувустуң уржуунган кыштын соогунда мал чеми белеткээр ужурга таварышкан бис. Убса-Нур хөлдүң девискээринге 42, а Тываның девискээринден дашкаар 29 ажыл-агый мал чемин белеткеп турган. Кышкы үеде 10,2 тонна хыыргышты, 10,3 муң тонна саванны белеткээн болгаш 11 муң тонна ажыг сенажты база силосту Саян артындан киир сөөрткен. Ону бо-тандырарынга хөй кижи күжү, техника, кывар-чаар материалдар, акша-көпеек чарыгдаттынганы билдингир.

Ол-ла чүүлдериниң уржуундан кыш дургузунда ажылдап каапкан техника-биле часкы хову ажылдарын нарын, берге байдалдарга эрттирген бис. Оон бүгү уржуктары биске өөредиг болур турган. Ындыг бе дээрге, эрткен чылдың кичээндирип дыка хөй район-нарның ажыл-агыйларының удуртукчуларынга ындыг болбаан ышкаш. Ол дугайын бо хүннерде байдалдар бадыткап турар.

Үе дүргеп эртип турар. Июль — мал чеми белеткеп алырының эң-не таарымчалыг айы. Чүге дизе көдээ черлерде кижи күжү жетнеттингеп: студентилер, сурчуулдар аал-оранында четкилеп келген. Бүгү шимчээр күштү мал чеми белеткээринче мөөнкеп болур.

Ындыг бе дээрге, районнардан мал чеминиң белеткелиниң дугайында келген медээлерни анализтеп көөрге, ооң түңнелдери сагыш-сеткилди дүвүреди бээр. Ниитизи-биле республиканың ажыл-агыйларының мал чеминиң белеткелинче орай, организас чок кирген.

Июль 22-деги медээ ёзугаар алырга, республиканың ажыл-агыйларының 15479 тонна сигенни белеткээн, азы планның чүгле 8 хуузу бооп турар. Эрткен чылдыңдан бичe-ле хөй. Эрткен чылдыы-биле деңнээн ажыы чок, чүге дизе эрткен чылын бо чыл ышкаш сиген ынчаар эки үнмээн болгай. Бо чүгүла ажыл-херек Таңды, Улуг-Хем, Бии-Хем районнарның ажыл-агыйларында багай эвес эгелээн. Ында сигенчилерниң ажыл төлевирин, кижи күжүн, соцчарыштыг эки организастаан. А Эрзин, Тес-Хем, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарның чамдык ажыл-агыйлары бо чүгүла ажылды чүгулага албайн, организас чок, шүүлген чорудуп, таваар чоруун көргүзүп эгелей берген. Ол ажыл-агыйларның удуртукчуларында, специалистиринде «Сиген ам-даа чаш-тыр, бичии ессүң» дээр хөөннер бар.

1991-92 чылдарда ниитиниң малын кыштан хүрменди ажырарынга, малдан алыр продуктуларны көвүдериңге база күрүне чаңгыс-тарын даалгаларын долу, ажыр күүседиринге, республиканың ажыл-агыйларының мурнунда улут сорулгалар туруп турар. Ниитизи-биле республика 187 муң тонна сигенни, 113 муң тонна сенажты, 275 муң тонна силосту база 5,5 муң тонна витаминниг сиген далганын белеткээр ужурлуг.

Планнаттынган чүүлдерни кылырынга республиканың совхоз, колхозтарында сиген кезер 545 трактор машиназы, 420 трактор дырбаашталары (аът дырбаашталарын санаваска), 226 пресс-подборщиктер, витаминниг сиген далганы кылыр 22 агрегат болгаш четчир санныг тракторлар бар. Бо хүннерде күрүнеден техника немей база кээп турар. Ол техниканы, кижи күжүн чөп ажыглаар чүве болза, сиген кезилдезин кыска луусаадз — 35-40 ажыл хүннерде доозуп болур арга бар. Кол-ла чүве техниканы тургузуушкун чок ажылдадыры эргежок чугула бооп турар.

Тываның Агроүлетпүр эвилелиниң талазынган мал чеминиң белеткелиниң темпизин дүргедиринге идиг бээр, аңаа хамаарышкан хемчегларни ажылдап кылган. Мал чеминиң белеткелиниң үезинде планын күүсеткен эвено, бригадаларга сиген, тараану халаска бээринин дутайында хемчегларни ажылдап кылгаш, ажыл-агыйларже чоруткан. Ажыл-агыйлар боттарының байдалынга хамаарыштыр төлевирни боттары элиң, чотаадып кылып алыры күзенчиг. Мал чеми белеткеп турар кижилерниң материалдыг, моральдыг деткимчезин көдүрер үүл херекле болгай. Агроүлетпүр эвилелиниң берген чүүлү сүмелер-дир, ону анаа хоойлу, айтыышкын деп хүлээп ап, ону өскертип болбас дээр болза шын эвес. Ол ышкаш Агроүлетпүр эвилелиниң президиуму мал чеминиң белеткелин организастыг чорударының талазы-биле хемчегларни ажылдап кылгаш, чарыштын негелделерин солуннарга парлаткан, радиога чарлаан болгай. Ол дугайын июль 11-де үнген «Шын» солуннуң 117 дугаарында тода айыткан.

А ажыл-агый бүрүзү боттары чарыштың негелделерин ажылдап кылыр. Тиилекчилерни шаңнап мактаарын, түңнелдерин үндүрүп, ону кескү черлерге азып, чарлаары күзенчиг. Бо чугула ажыл-херекке ажыл-агыйларда партком, профком база комсомол комитеттериниң шимченгир, организастыг чоруу негеттинип турар.

Хоорай сөөлгү үеде көдээге боттуг шеф дузазын көргүспестээн чүве болгай. Бо чылын Кызыл хоорайның күүсекчи комитеди ниитиниң малынга мал чеми белеткээринге хоорай организацияларын, бүдүүлге черлерин дузалажырынга киржир дугайында шиитпир хүлээп алганы өөрүмчүг. Чүгле ону боттандырары күзенчиг.

Республикада мал чеми белеткеп эгелээнинден бээр чээрби ажыг хүн эрткен. Ол үениң иштинде сигенни сараттаарынга шаптыктыг, чаъстыг хүннер турган-на харын. Ниитизи-биле анализтеп көөр чүве болза, бир сиген кезер машинага 2-ле гектар чер онаашкан бооп турарын черле чаржынчыг. Хүнде 6-10 гадан күдүлатпазы чугула. Сүт-Хөл, Каа-Хем, Барыын-Хемчик районнарның чамдык ажыл-агыйларында бир машинага хамаарыштыр сигени кестинген чер гектар безин четпейн турар. Техниканы ынчаар ажыглаарга боор бе?

Ниитизи-биле республикада хүнде ортумаа-биле чүгле 1000 тонна хире сигенни белеткеп турары дүвүренчиг. Планнап турары — хүнде 4-5 муң тоннадан эвээш эвес. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл районнарда 200-250 тонна сигенни хүнде белеткеп турарын чүүк-биле тайылбырлаарыл?

Ажыл-агыйларда хол кадыры-биле кезип турар сигенчилер эвээш. Элбек дужүткүр сиген бүгалар үннарында, тал, хараган араазында, машина-техника бүрбас черлерде-ле болгай. Хол-биле кылган сигенниң ажыл-төлевирин ажыл-агыйның специалистеринин онзагай кичээнгейинге алыры чугула. Хөлүн эрттир акша-көпеек харамнангаш, ооң соонда чүү болурун, ооң уржуктарын санаар херек. Бо берге үеде ажыл-төлевири улуг идиг бээрин үтпас херек.

Ажыл-агыйларның удуртукчулары колдуу хөй чылдыг шөлдеринден сиген алырын бодап турар. Ол хөй чылдыг сиген шөлдеринден сенаж азы витаминниг сиген далганын белеткээринге технологиязы сагыттынар. Бо сөөлгү хүннерде изиг болганы-биле дыка хөй шөлдерде хөй чылдыг сигеннер кадып, бүрүлери хадый берген. Сөөк сывы артканы чажыт эвес-ле болгай.

Сенаж салырын чүгле Каа-Хем, Таңды районнар эгелээн. Ниитизи-биле 4294 тонна сенаж салдынган. Ол дээрге планның 4 хуузу. Ажыл-агыйларда сенаж салырының бүгү аргалары, курлавырлары бар. Олар-чедир ажыглаттынмайн турар ышкажыл.

Республикада витаминниг сиген далганы белеткээр 22 агрегаттың чүгле чартыы ажылдап турарын чүүк-биле тайылбырлаарыл? Сиген далганы кылырынга хереглээр материал бар. Чүгле ажыл-агыйжы эвес, шүүлген чорук кылдыр санаар апаар.

Тывага улусчу революцияның тиилээнинин 70 чыл оюнга база республика Наадымынга чедир кашла хоңуктар арткан. Мындыг байдал-биле канчап байырлаар бис? Болувуста бир мал чемин чогуур үезинде белеткеп албайн, чүгле ескээртеп берге үеде диленир бис бе? Оон үштүнар херек. Рынок үезинде ескээр октап турар акша-көпеек кайда боор.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тываагроүлетпүр эвилелде киллиис эргелекчизи.

РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Эдаанчызы. Этези № 126 «Шында»).

7. Советтиң чагыргазында девискээрге муниципалитет өнчүзүнге хамаарышпас будурүлгелерни таарыштыр тургузарының нелелде-байдалдарын хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыш тургузар;

8. Советтиң чагыргазында девискээрге чер участоктарын бээрииң болгаш катап хавырарының, оон-биле кады чер участоктарын аайлап-башкарарының чурумун чер хоойлужудулгазынга дүүштүр тодарадыр;

9. Бойдус курлавырларын ажыглаарының дүрүмнерин хоойлужудулгага дүүштүр тодарадыр, экология, санитар, тудуг чижек нормаларын Советтиң чагыргазында девискээрге хажыткан таварылгада, объектилерни тударын база ажыглаарыга киржир;

10. Советтиң чагыргазында девискээрге чурттакчылыг черлериң планнарын болгаш тударының дүрүмнерни доктаадыр;

11. Суурнуң, көдээ Советтиң девискээриниң кызыгаарын доктаадырының болгаш өскертириин, оон эртезинге немелде чер фондузун үлүрүп бээрииң, чурттакчылыг черлериң адын өскертириин дугайында дилеглерни чогуур Советке киирер;

12. Хоойлужудулгага дүүштүр чурттаар оран-саваны хамаатыларның болгаш организацияларның өнчүзүү кылдыр дамчыдып бээрииң база садарының, чурттаар оран-саваны арендага бээрииң чурумун доктаадыр;

13. РСФСР-ниң санитар-эпидемиология албанының болгаш РСФСР-ниң Экология болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле күрүне комитединиң үндүрген түннелге үндезилеп, Советтиң чагыргазында турар девискээрге таарымчалыг эвес экологтуг өскерилгелерни, демографтыг байдаддык өскерлишкинниң болдуруп, өске-даа багай түнелдерге чедирип болур хемчегларни хорууур;

14. Оон чагыргазының девискээринде чурттап турар хамаатыларга немелде чиигелдерни болгаш артык эргелерни бодунуң хууда акша-хөреңгизиниң күселиби тодарадыр;

15. Хоойлужудулгага кердүнген таварылгаларда күрүне эргелеп башкарылгазының үстүкү органнарының, будурүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның актыларын күштүг эвес деп санаарын хүсээл аарының дугайында негелдерини судче азы арбитраж судунче киирер;

16. Чамдык бүрүн эргелерин, оон-биле кады муниципалитет өнчүзүүнүн объектилерин болгаш сан-хөө курсөөларының өске Советтерге база чурттакчы чонуун девискээр хөй-ниитин бот-башкарылгазының органнарынга дамчыдып бээрииң дугайында шиитпирлерни хүсээл аар; ботгарын дүжүрүп, тараткаңчыл дугайында шиитпир күчеэр аар;

17. Хоойлужудулганың оон эргезинде деп санаавы өскелеп айтырыгларны сайгарып, чугаалажыр.

Суур, көдээ Совет суур, көдээ чер администрациязының удуртулгазының кииргенин Советтиң оон эргезинде деп санаттынган айтырыгларны сайгарып база шиитпирлеп болур.

50 ЧҮҮЛ. Суур, көдээ чер администрациязының планнаашкын, бюджет-сан-хөө ажылының, муниципалитет өнчү-хөреңгизин эргелеп-башкарар, будурүлгелер, албан черлери болгаш организациялар-биле харылаалар талазы-биле бүрүн эргелери

Суур, көдээ чер администрациязы:

1. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының болгаш программаларының, бюджеттиң телевилелдерин ажыглап кылыр болгаш Советке бадылдыры-биле киирер, оларның күүселдезин организастаар;

2. Суурнуң, көдээ Советтиң девискээринде турар будурүлге черлериндең, организациялардан, колхозтардан, кооператиптерден девискээрниң чурттакчы чонуун эрге-ажыктарыга салдарлыг бооп болур база экология, демография болгаш өске-даа үржуктарлыг бооп болур планнарның база хемчегларин телевилелдерииң дугайында эргежок чугула медээ-дыннадыгларны алыр, ындыг планнарга болгаш хемчегларге эргежок чугула чөпшээрежилге - дутуржулгаларны боттандырар;

3. Чурттакчы чонуун хереглелерин хандырары, девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезибиле холбашкан айтырыглар талазы-биле девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарыга база үстүкү Советтерниң программаларының телевилелдеринге, оон-биле кады суурнуң, көдээ Советтиң девискээринде муниципалитет өнчүзүнге хамаарышпас будурүлгелерниң, организацияларның планнарының болгаш тударының дүрүмнерни доктаадыр;

4. Суурнуң, көдээ Советтиң муниципалитет өнчүзүүнүн эргелеп башкарар, муниципалитет эт-хөреңгизиниң объектилерин тургузарының, садып алырының, ажыглаарының, арендалап-хөлезилээриниң айтырыгларын шиитпирлээр; муниципалитет өнчү-хөреңгизиниң объектилерин ангылаарының дугайында сананалдарны Советке киирер;

5. Бар акша-хөреңгиниң күселиби өнчү-хөреңгиниң холушкак хевирлериниң будурүлгелерин тургузар, үлүүн киириштиргенинин эгелеринге каттыштырган ниити будурүлгелерни тургузарынга болгаш ажыглаарынга киржир;

6. Советтериниң доктаатханы дүрүм ёзугаар муниципалитет өнчүзүнге хамаарышпас будурүлгелерниң, организацияларның болгаш тударының планнарының талелиглеринге самал-онаддарын киирер;

7. Күш-ажылчы коллективтериниң болгаш хамаатыларның санал-онаддарын өөренип көрүп, муниципалитет эт-хөреңгизин күрүнеден ангылаарының база хуужударының дугайында санаалдарны суур, көдээ Советтеринге белеткээр; муниципалитет эт-хөреңгизин саарганындан алдынган акша-түмүүн 50-ден эвээш эвес хуузун суурнуң, көдээ Советтиң бюджединче киирер;

8. Суурнуң, көдээ Советтиң девискээринге өнчүзүнге хевирлерни ажы-ажы, чурттакчы чонга ачы-дуза чедирери-биле холбашкан будурүлгелерни тургузарынга, тараачын (фермер) ажыл-агыйларын тургузарынга деткимче көргүзер;

9. Муниципалитет өнчүзүнге хамаарышпас будурүлгелер, организациялар-биле Советтиң девискээриниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге кады ажылдажырга талазыбиле, чонуң хереглел барааннарын база өске-даа продукцияны будурерииң, ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле керээлерни чарар;

10. Будурүлге чери-биле удур-дедир дугуржулга ёзугаар оруглаган (ажык-кончаадан) суурнуң, көдээ черниң бюджединге кирер үндүрүгүн кезик чамдыкызын күрүне болгаш дугуржулга өртектерин ёзугаар продукцияны боду-биле дуглаары азы ачы-дуза чедирилгези-биле солуурунун дугайында айтырыгларны район (хоорай) администрациязы-биле кады шиитпирлээр.

51 ЧҮҮЛ. Суур, көдээ чер администрациязының көдээ ажыл-агый, чер ажыглалының, бойдус камгалалының талазы-биле бүрүн эргелери

Суур, көдээ чер администрациязы:

1. Суурнуң, көдээ Советтиң девискээринин иштинден, оон-биле кады суур, көдээ Советтиң эргезинге дамчыттынган өске-даа черлериниң (оон иштинде курлавыр черлерииң база) фондуларындан хоойлужудулгага кердүнген таварылгаларның ангыда, чер участоктарын доктааттынган дүрүм ёзугаар бүгү назында салгал дамчып эдилээр, хуусва чок (доктаамал) болгаш түр ажыглаар кыдыр, өнчү кылдыр дамчыдар болгаш арендага бээр, хавырар;

2. Черни өнчү-хөреңги кылыр эргелерни, черге эе болур, чер ажыглаар эргелерни, чер участоктарын түр үеде ажыглаар дугайында керээлерни болгаш оларны арендалаарының керээлерин бүрүткээр;

3. Чер кадастрын (чер дугайында медээлер, шиитирледдер болгаш өске-даа чүүлдер дайзының) чорударын организастаар;

4. Советтиң эргезинде черлерин ажыглаарын планнаар;

5. Суурларның, чурттакчылардың кедээ черлериниң чиигиие планнарын, планнаарының болгаш тударының телевилелдерин ажыглап кылырын база боттандырарын организастаар;

6. Черлерни үстүкү органнарның хавырып болгаш берип туранының талазыбиле дугуржулга, чөпшээрежилге кылыр;

7. Чер дээш телевирии тыртар;

8. Черлерни ажыглаарына болгаш камгалаарына күрүнеконтролюн боттандырар;

9. Чер өнчүлүгленнии, чер эезеринии, чер ажылгакчыларының болгаш арендаторларының эргелерии камгалаар;

10. Бодунуң баш билир айтырыының хемчээлиинге чер талазы-биле маргылдаларны чарып шиитпирлээр;

11. Бодунуң девискээринге бойдус камгалал хоойлужудулгазының сагыттынып турарын, аннаашкыныың, бажыкташкыныың, черлик үнүштериин, чимистерии, каттарын болгаш өске-даа чүүлдерии чыылдаанын дүрүмнерии сагып туралын контролдаар;

12. Чурттакчы чонга экологтуг, санитардыг, тудуг норма-чижектерин үрээн таварылгада, объектилерни тударын болгаш ажыглаарын соксадыр;

13. Чурттакчылыг черлерни тударының төлевилелдерин белеткээрин организастаар, тус чер будженинии күселиби боттандырып чорудуп турар тудуглар төлевилелдерин болгаш титулдуг данзыларны бадылап, оларны: кампаар сагып туранын контрольдаар;

2. Бодунуң болгаш үдүүн киириштирген акша-хөреңгиниң күселиби муниципалитеттиң чурттакчылыг черлерин бажыңнарының, коммуналажыл-агый болгаш социал-культура черлелиг объектилериин, оруктарының тудуун болгаш септелгезиин организастаар, орук тудуунга колхозтарны, совхозтарны, өске-даа будурүлгелерни болгаш организацияларны доктаатхан чурум ёзугаар хаара тудар;

3. Муниципалитет объектилериниң тудуг талазы-биле чагыкчызы болур; хүлээп алырының комиссиялар томуйлаар болгаш тудуу доозуунда объектилерни ажыглалга хүлээп алганының дугайында актыларны бадылаар;

4. Суурнуң, көдээ Советтиң девискээринге будурүлге чергелиг бүгү объектилерни тударына чөпшээрелди бээр; бадылаттыгнан төлевилелдерии тударының планнарын болгаш дүрүмнерин хажыдып турар тудутларның тудуун түр соксадыр;

5. Советтиң девискээринде транспорт будурүлгелериниң болгаш организацияларының ажылын контрольдаар, транспорттуң шимчээшкинниниң маршруттарын болгаш графиктерин дугуржуп таарыштырар, чагыргазында девискээрде будурүлгелерни болгаш организацияларны чурттакчы чонуун транспорт хандырылгазынга дугуржулга ёзугаар хаара тудар;

6. Харылзаа будурүлгелериниң ажылын, радио болгаш теледамчыдыгламы хөгжүдерии организастаар;

7. Муниципалитеттиң чурттакчылыг фондузунуң, муниципалитеттиң өнчү хөреңгизиниң составынга кирген коммунал болгаш орук ажыл-агыйларының, садыг будурүлгелериниң, ниитиниң чемненилгезиниң болгаш чонуун амыдырал хандырылга объектилериниң ажыглалын организастаар;

8. Доктаатхан чурум ёзугаар муниципалитеттиң чурттакчылыг фондузун хуваар, чурттаар оран-сава байдалын экижидери чугула хамаатыларның учёдун чорудар болгаш оларга муниципалитеттиң чурттакчылыг фондузунуң бажыңнарындан чурттакчылыг шөлүн бээр, муниципалитеттиң өнчү-хөреңгизиниң хамаажыр бажыңнарны болгаш квартираларны садарының, чурттакчылыг шөлүг эвес бажыңнарны ажыглаарының, бажыңнарны болгаш тудутларны арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр, а ол ышкаш хамаатыларга хамаажыр бажыңнардан ангыда бажыңнарга чурттакчылыг шөлүн эезеп алырының ордерлерии бээр;

9. Чурттакчы чонуну ажыл-биле хандырар сорулга-биле чаагайжыдылга, оруктар, бажыңнар, тудутлар тудуу болгаш септелгезии дээш төлевирлиг өскеда ыңдыг ажыддарны тус черниң бюджединии, бюджеттиң эвес, фондуларның болгаш өскээртен хаара туткан акша-хөреңгиниң күселиби-биле организастаар;

10. Чурттакчылыг черлерниң чаагайжыдылгазын организастаар, бо ажылга будурүлгелерни, албан черлерни, организацияларны база чурттакчы чонуну дугуржулга ёзугаар хаара тудар; будурүлге девискээриниң чаагайжыдылгазын контрольдаар, ногаанчыдыларны, олурткан ыяш, от-сиген аймаан болгаш сут хөндөктериниң камгалалын организастаар, хамаатыларга дыштанып черлерниң тургузарынга киржир; чурттакчылыг черлериниң кудумчуларынга болгаш өске-даа кезектерге аттарны тыпсыр, бажыңнарны дугаарлаашкынын доктаадыр;

11. Садыг организацияларының үүрмектеп бараан саварының планын суурга, көдээ Советке таварыштырар; рынокторны болгаш ярмарказыны организастаар; садыглаарымын дүрүмнерии доктаадыр, ергелеп чүүлдерни даңзыландырар;

12. Чурттакчы чонга экологтуг, санитардыг, тудуг норма-чижектерин үрээн таварылгада, объектилерни тударын болгаш ажыглаарын соксадыр; ижер сугну будурүлге сорулгаларынга ажыглаарын ыыгаарлаар азы хорууур.

58 ЧҮҮЛ. Район администрациязының өртек доктаалын тургузарының талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Районга өнчүзүнүн чамдыс аай политиказын хоойлужудулга ёзугаар чорударын хандырар, өртектерге, таарифтерге, өртектер немелделерин болгаш чиигелдерии шын чорударынга контрольдуу боттандырар;

2. Бараанналрның чамдык хевирлерии садып алыры, а ол ышкаш ачы-дуза чедирер-биле холбашкан чарыгдаалдарга район будженинии күселиби-биле чонга немелде төлевир талазы-биле санаалдарны Советке көөрү-биле киирер.

59 ЧҮҮЛ. Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле район администрациязының бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Районнуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планында кердүнген хемчегларнин болгаш программалардың материал-техниктиг хандырылгазын боттандырар; крайның, областың материал-техниктиг хандырылга организацияларын топтен хуваар материалдыг курлавырларны алыр;

2. Хандырылганы болгаш саарылганы девискээр болгаш девискээрлер аразында коммерция-садыг организацияларын тургузар, өнчүзүнүн кандыг-даа хевирлериниң будурүлгелери, албан черлери, организацияларын-биле, оларның иштинде даштыны будурүлгелер-биле оларның продукцияларын, бараанналрын болгаш ачы-дузаларын тус черниң рыногуна хаара тудар дээш ажыл-агый керээлерин чарар.

3. Будурүлгелер-биле аразында дугуржулга ёзугаар арыг оруглаган (ажыктан) район будженинче кирип турар үндүрүгүнүн 25 чедир хуузун продукцияның шуут боду-биле күрүне өртектерин ёзугаар болгаш оон ажыр 25 чедир хуузун дугуржулгалыг өртектер-биле солуур эргелиг;

4. Будурүп үндүрүп турар продукцияның (бараанналрның) болгаш хөргүзүп турар ачы-дузаларының хемчээлиниң 5 хуу чедир түүни түс чер чагыы кыдыр будурүлгелерге болгаш организацияларга (чогуур материалдыг курлавырларны дамчыткаш) бээр эргелиг.

60 ЧҮҮЛ. Көдээ ажылагый, чер ажыглаар, бойдустуң камгалаар талазы-биле район администрациязының бүрүн эргелери.

Район администрациязы:

1. Хоойлужудулгада баш удур кердүнген таварылгалардан ангыда чер участоктарын районнуң кызыгаарларының иштинге доктаатыгнан чурум-биле салгал дамчып эдилээр, хуусва чокка (доктаамал) болгаш түр үеде ажыглаарын-биле бээр, өнчү кылдыр дамчыдар болгаш арендага дужаар, хавырар;

2. Черни өнчү кылдыр алыр эргелерни, черни ээлээр, черни ажыглаар эргелерни бүрүткээр, чер участоктарын түр ажыглаарының керээлерин болгаш оларны арендалаарының керээлерии бүрүткээр;

3. Чер кадастрын эргелеп башкарарын организастаар;

4. Район Советиниң эргезинде турар черлерни ажыглаарын планнаар;

5. Районнуң девискээринде турар чурттакчылыг черлериниң чер ажыл-агый тургузуушкунуун планнарын ажылдап кылырын болгаш оларны боттандырып чорударын организастаар;

6. Чер дээш төлевирии хавырар;

7. Суур, көдээ Советтериин эргезинге оларның-биле дугуржулганын ёзугаар дамчыткан черлериин девискээр, лерии доктаадыр;

(Улавчызы 3-ну арныда).

7 ЭГЕ

Район Советиниң болгаш район администрациязының бүрүн эргелери

55 ЧҮҮЛ. Район Советиниң бүрүн эргелери

Район Соведи:

1. Бюджетти, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарын болгаш программаларын, оларга өскерилгелерии болгаш немелделерии, оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаар; капитал салыышкынныларны ажыглаарының угланыышкыныларын тодарадыр;

2. Районнуң бюджеттен дашкаар болгаш валюта фондуларын тургузар, оларның статузун болгаш ажылларының сорулгазын тодарадыр; девискээрниң сорулгаларын боттандырарыбиле салдыпган программаларга болгаш хемчегларге чааар күүседип турарын контрольдаар;

10. Советтиң девискээринде будурүлгелерден, организациялардан ажылдан ажыгчыннарны хостааның дутайында медээлерни алыр, бо айтырыглар талазы-биле будурүлгелерниң, организацияларның болгаш хамаатыларның сагып турарының контролюн боттандырар;

2. Суурнуң, көдээ Советтиң девискээринде чурттап турар хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажылын, а ол ышкаш суурнуң, көдээ Советтиң, тус чер администрациязының эргелерин үреп турар күрүне удурутулгазының органнарының, будурүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның актыларын күш чок болдурарының дугайында негелдени судка азы арбитраж судунга киирер;

3. Чайгаар болган айыыл-халап, экологтуг айыыл-халап, эпидемия, эпизоотия, өрт, хөй-ниитиниң корумчурумун массалыы-биле ураашкиниин үезинде кижилерниң амы-тынын, кадыкшылын болгаш эргелерин камгалаар, материалдыг үнелиг чүүлдерни камгалап кадагалаар, корум-чурумну тудар, будурүлгелерии, албан черлериниң, организацияларның ажылхорудулгазын хандырарыбиле харылзашкан хоойлужудулгада көрүп каан хемчегларни боттандырар; өртке удур хемчегларни чорударын организастаар;

4. Административтиг корум-чурум үреэнин дээш административтиг хемчегларни хамаатыларга болгаш албан дужаалдыг кижилерге бодуиуң бүрүн эргелерингe дүүштүр хүлээдир:

5. Хуралдар, митингилер, кудумчуга чыскаалдар болгаш демонстрациялар, спортчу болгаш көрүлделиг дээш, өске-даа массалыг хөй-ниитти чыыштар эрттирери-биле холбаштыр хоойлужудулгада көрдүнген хемчегларни алыр;

6. Советтиң девискээринде ажыл-чорудулгазын боттандырып турар чурттакчы чонуун хөй-ниити каттыжышкынныларын, хөй-ниитиниң девискээр аайы-биле бот-башкарылга органнарын хоойлужудулга ёзугаар бүрүткээр;

7. Чурттакчы чонну хүлээп алырын, ол ышкаш хамаатыларның хомудаларын, билдирилишкиннерин болгаш саналдарын сайгарып көрүп организастаар, оларга хамаарыштыр эргежок чугула хемчегларни бодунуң бүрүн эргелеринге дүүштүр ап чорудар;

8. Милицияның участок инспекторларын албан-дужаалынга бадылаар, оларның ажылын контрольдаар, милиция, ГАИ, өрттен камгалал органнарынга боттарының хүлээлгелерин боттандырарынга дузалаар;

9. Хоойлужудулга ёзугаар хамааты байдалдың актыларының бүрүткелин чорудар;

10. Хоойлужудулга ёзугаар нотариалдыг хемчегларни ап чорудар;

11. Хамаатыларга кижилиин бодунуң, өг-бүле, өнчү-хөреңги байдалының дугайында бадыткаар хоойлужудулгада көрдүнген өске-даа шынзылгаларны бээр.

56 ЧҮҮЛ. Район администрациязының планнаашкын, бюджет, сан-хөө болгаш учет талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының болгаш программаларының, телевилелдерии, бюджеттиң ажылдап кылыр болгаш Советке бадылаары-биле киирер, оларның күүселдезин организастаар;

2. Районнуң девискээринде турар будурүлгелерден, организациялардан, колхозтардан, кооператиптерден экологтуг, демографтыг болгаш өске-даа үржуктарлыг бооп болур, районнуң чурттакчы чонуун эрге-ажылынга хамаарылгалыг оларның планнарының болгаш ажылдарының телевилелдериниң дугайында эргежок чугула медээлерни алыр, ындыг планнарга болгаш ажылдарга хамаарыштыр дугуржулганы албан чорудар;

3. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының телевилелдеринге болгаш үстүкү Советтиң программаларынга, а ол ышкаш районнуң девискээринде турар будурүлгелериниң, организацияларның планнарының телевилелдеринге, чурттакчы чонуун хереглелдерин хандырарының, девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң айтырыгларынга саналдарны киирер;

4. Балансыларны тургузарын хандырар: сан-хөөнүң, чурттакчы чонуң акша оруглаларының, күш-ажыл күрлавырының, черниң дээш районнуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң башкарарынга эргежок чугулалыларының;

5. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң будурүлгелерин болгаш организацияларның таварыштыр тургузарының, хөгжүдеринии болгаш специализаставарының планнарын чугаалажып көөр, оларга түннел үнелелди бээр, херек апарган таварылгаларда башкарылганы чогуур органнарынга бодуиуң саналдарын киирер;

6. Районнуң девискээринде турар будурүлгелерниң болгаш организацияларның учет болгаш отчёт байдалының контролюн хоойлужудулга ёзугаар боттандырар, күрүнеиин статистика органнарынга дуза көргүзер, эргежок чугула статистиктиг медээлерни оларга бээр болгаш олардан алыр;

57 ЧҮҮЛ. Район администрациязының муниципалитет өнчүзүн башкарарының, район девискээринде будурүлгелер, албан черлери, организациялар-биле аразында харылаалар талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Районнуң муниципалитет өнчүзүн башкарар, муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин тургузарының, садып алырының, ажыглаарының, арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр; муниципалитет өнчүзүнүн объектилерин хавырарының дугайында санаалдарны Советке киирер;

2. Будурүлгеде бар бооп турар акша-хөреңгиниң күселиби-биле өнчүзүнүн холушкак хевирлерии тургузар, оларның уставтарын бүрүткээр, каттышкан будурүлгелерии тургузарынга болгаш ажыглаарынга үлүү салыы киржир;

3. Советтиң тургускан чурумун ёзугаар муниципалитет будурүлгелериниң удурутукчулары томуйлаар болгаш хостаар;

4. Кезээ, суур Советтериниң, күш-ажылчы коллективтериниң болгаш хамаатыларның санал-онаалын барымдаалап тургаш, муниципалитет эт-хөреңгизин күрүнеден ангылаар, хуужудар дугайында саналдарны район Советиниге киирер; тус черниң солуунарынга будурүлгелериниң болгаш организацияларның данзыларын, оларны күрүнеден ангылаарының болгаш хуужударының иетелдерии парлаар, муниципалитет өнчү-хөреңгизин сайгарганындан алдынган түүнериин 50 хуудан эвээш эвезии район будженинче киирер;

5. Район девискээринге чонну хандырары-биле холбашкан, өнчүзүнүн хевирлерии ангы-ангы будурүлгелерии, тараачын (фермер) ажыл-агыйларын тургузарынга дузалаар; будурүлгелерии хоойлужудулга ёзугаар бүрүткээр;

6. Будурүлгелерии башкарып чорударының чамдык хезирлеринге нэмэ бээр сорулгабиле хоойлужудулганы болгаш Советтиң шиитпирлериниң иштинге ёзугаар чиигелдерии болгаш артык эргелерии, оон иштинде үндүрүг талазыбиле, тыпсыр;

7. Муниципалитет өнчүзүнүге хамаарышпайн турар будурүлгелер, организацияларбиле районнуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң талазы-биле кады ажылдажылганың дугайында, чонның хереглел бараанналрын база өске-даа продукцияларны будурерии, ачы-дуза чедирер талазы-биле керээлерни чарар.

8. Советтиң доктаатханы чурум ёзугаар Советтиң чагыргазында девискээрге будурүлгелерии, организацияларны болгаш албан черлерии тургузар;

9. Советтиң чагыргазында девискээрге экологтуг, санитардыг, тудуг норма-чижектерин үрээн таварылгада, объектилерни тударын болгаш ажыглаарын соксадыр; ижер сугну будурүлге сорулгаларынга ажыглаарын кызыгаарлаар азы хорууур.

58 ЧҮҮЛ. Район администрациязының өртек доктаалын тургузарының талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Районга өнчүзүнүн чамдыс аай политиказын хоойлужудулга ёзугаар чорударын хандырар, өртектерге, таарифтерге, өртектер немелделерин болгаш чиигелдерии шын чорударынга контрольдуу боттандырар;

2. Бараанналрның чамдык хевирлерии садып алыры, а ол ышкаш ачы-дуза чедирер-биле холбашкан чарыгдаалдарга район будженинии күселиби-биле чонга немелде төлевир талазы-биле санаалдарны Советке көөрү-биле киирер.

59 ЧҮҮЛ. Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле район администрациязының бүрүн эргелери.

Район администрациязы:

1. Районнуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планында кердүнген хемчегларнин болгаш программалардың материал-техниктиг хандырылгазын боттандырар; крайның, областың материал-техниктиг хандырылга организацияларын топтен хуваар материалдыг курлавырларны алыр;

2. Хандырылганы болгаш саарылганы девискээр болгаш девискээрлер аразында коммерция-садыг организацияларын тургузар, өнчүзүнүн кандыг-даа хевирлериниң будурүлгелери, албан черлери, организацияларын-биле, оларның иштинде даштыны будурүлгелер-биле оларның продукцияларын, бараанналрын болгаш ачы-дузаларын тус черниң рыногуна хаара тудар дээш ажыл-агый керээлерин чарар.

3. Будурүлгелер-биле аразында дугуржулга ёзугаар арыг оруглаган (ажыктан) район будженинче кирип турар үндүрүгүнүн 25 чедир хуузун продукцияның шуут боду-биле күрүне өртектерин ёзугаар болгаш оон ажыр 25 чедир хуузун дугуржулгалыг өртектер-биле солуур эргелиг;

4. Будурүп үндүрүп турар продукцияның (бараанналрның) болгаш хөргүзүп турар ачы-дузаларының хемчээлиниң 5 хуу чедир түүни түс чер чагыы кыдыр будурүлгелерге болгаш организацияларга (чогуур материалдыг курлавырларны дамчыткаш) бээр эргелиг.

60 ЧҮҮЛ. Көдээ ажылагый, чер ажыглаар, бойдустуң камгалаар талазы-биле район администрациязының бүрүн эргелери.

Район администрациязы:

1. Хоойлужудулгада баш удур кердүнген таварылгалардан ангыда чер участоктарын районнуң кызыгаарларының иштинге доктаатыгнан чурум-биле салгал дамчып эдилээр, хуусва чокка (доктаамал) болгаш түр үеде ажыглаарын-биле бээр, өнчү кылдыр дамчыдар болгаш арендага дужаар, хавырар;

2. Черни өнчү кылдыр алыр эргелерни, черни ээлээр, черни ажыглаар эргелерни бүрүткээр, чер участоктарын түр ажыглаарының керээлерин болгаш оларны арендалаарының керээлерии бүрүткээр;

3. Чер кадастрын эргелеп башкарарын организастаар;

4. Район Советиниң эргезинде турар черлерни ажыглаарын планнаар;

5. Районнуң девискээринде турар чурттакчылыг черлериниң чер ажыл-агый тургузуушкунуун планнарын ажылдап кылырын болгаш оларны боттандырып чорударын организастаар;

6. Чер дээш төлевирии хавырар;

7. Суур, көдээ Советтериин эргезинге оларның-биле дугуржулганын ёзугаар дамчыткан черлериин девискээр, лерии доктаадыр:

РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Уланчызы. Эгези 2-ги арында).

8. Черлерни ажыглаарынга болгаш камгалаарынга күрүне контролюн боттандырып чорудар;

9. Черни өнчүге алганиарының, чер эолекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин камгалаар;

10. Бодунуң эргелериниң хемчээли-биле чер талазы-биле маргылдааларны үзе шиитпирлээр;

11. Бүгү чер ажыглакчыларының хөрүнгенериниң үнүш-дүжүткүрүн улам бедидер, черниң үрелирин болдурбазының талазы-биле демиселдиң, үреттинген черлерни эдип чаартырының, шөл камгалаар ыяш одурутларын чорударының талазы-биле хүлээлгелерни күүседип турарын район девискээринге контрольдаар;

12. Чер тургузуушкунунуң талазы-биле ажылды чорударын организастаар, район девискээринде кылып турар чер тургузуушкунунуң планнарының талазы-биле түңнелди бээр;

13. Район девискээринге шинчилел ажылдарын чорударының негелделерин тода. дарадыр;

14. Районнуң девискээринде сугларны, арга-ыяштарны, болгаш чер иштин, атмосфера агаарын, үнүштерни болгаш дириг амытаннарны, өске-даа бойдус курлавырларын ажыглаарының болгаш камгалаарының талазы-биле ажылды башкарарын база контрольдаарын хоойлужудулга ёзугаар боттандырып чорудар;

15. Доктааткан чурум ёзугаар район ужур-дузалыг суг курлавырларын ажыглаары-биле чөпшээреп бээр, бодунуң эргелериниң хемчээли-биле суг ажыглаарының дугайында маргылдааларны үзе шиитпирлээр, суг хандырылгазының тудугларын, суггарылга болгаш мелиорашия тудугларын тударын азы ажыглаарын контрольдаар;

16. Районнуң эргезинде турар даг девискээрлерин, ажыктыг казымал байлактарлыг черлерни ажылдап кылыры-биле доктааткан чурум ёзугаар чөпшээреп бээр; бодунуң эргелериниң хемчээли-биле чер иштин ажыглаарының айтырыгларының талазы-биле маргылдааларны үзе шиитпирлээр;

17. Долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң камгалаарының болгаш аннаарының, балык тударының, чайгаар үнген үнүштерни, кат-химисти болгаш өскелерилдаа чыырының дүрүмнериниң талазы-биле хемчеглерни районнуң девискээринге чорударын хандырар;

18. Район девискээринге гигиена болгаш санитар-эпидемиология хемчеглерни чорударын организастаар, а ол ышкаш санитария дүрүмнерин, нормаларын болгаш гигиена нормативтерин сагырын хандырар;

19. Төлевилелдерниң болгаш киллдының турар тудугларның, а ол ышкаш агаар база суг делгемнерин хирлендирип, ариглаал тудугларының ажылын хандырбайн турар бүдүрүлгелериниң болгаш ажыл-агый организациялариның экологтуг экспертизазын кылырын организастаар;

20. Экологтуг байдалдың дугайын чүрттакчыларга дыңнадыр, бойдус халаптарының болгаш авария үрелиишкиннериниң болганы таварылгаларда чонуң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр; бойдус ажыглалының дугайында хоойлужудулганы үрээн бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның долгандыр турар бойдуска айыылдыг хөделиишкиннериниң дугайын чогуур органнарга дыңнадыр;

21. Бойдус хүрээлелинге каража-когаралды чедиргени дээш торгаал онаарының дугайында шиитпирлерни хоойлужудулга ёзугаар хүлээп алыр.

61 ЧҮҮЛ. Район адмистрациязының тудуг, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Район планнаашкының схемаларын болгаш төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш Советке бадыладыры-биле киирер; тус чер бюджединиң күсели-биле боттандырып чорудар бүгү тудугларның төлевилелдерин болгаш данзыларын бадылаар база оларны сагырын контрольдаар;

2. Районнуң девискээринге чүрттакчылыг черлерниң планнарын, төлевилелдерин болгаш тударын ажылдап кылырын болгаш оларны боттандырып чорударын организастаар;

3. Бодунуң акша-хөрөнгизиниң күсели-биле азы үлүг киириштирериниге үндезилээш, социал болгаш бүдүрүлге инфраструктуразының объектилерин тударының болгаш сеттээриниң чагыкчызы болуур;

4. Бүдүрүлге черлериниң бүгү объектилерин бодунуң чагыргазында девискээрлерге тударынга чөпшээрелди бээр; тудугнуң бадылаттынган төлевилелдерин, планнарын болгаш дүрүмнерин хажыдыр кылып турар тудугну аов соксадыр;

5. Чүртталга-хамаанты со. руглалыг кылдыр доозулган тудугга хүлээп алыр күрүне комиссиязын томуйлаар, ону ажыглалга хүлээп алганының дугайында актыларны бадылаар; а ол ышкаш район девискээринде тургустуткан өске-даа доозулган тудугларны ажыглалга киирери-биле хүлээп алырынга киржир;

6. Муниципалитет өнчүзү бооп турар транспорт бүдүрүлгелерин болгаш организацияларының ажылын контрольдаарын боттандырып чорудар, тус чер транспортунуң чоруур оруктарын болгаш шимчээшкин графигин бадылаар, район девискээринде ажылдап турар бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның чүрттакчыларының транспорт-биле хандырылгазын керээге үндезилээш, хаара тудар; районда автомобильдериниң болгаш механиктиг транспорт чүүлдериниң өске-даа хевирлериниң үчёдун хандырар; вокзалдарга, пристаньнарга болгаш аэропорттарга пассажирлерни хандырарын организастаар болгаш контрольдаар;

7. Харылзаа бүдүрүлгелериниң ажылын организастаар, радио болгаш телевидениениң хөрөнгүрүн хандырар.

62 ЧҮҮЛ. Район администрациязының чүртталга ажыл-агыйының, коммуналамыдырал болгаш чонуң садыг хандырылгазының талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Муниципалитеттиң чүртталга фондузунуң, коммунал болгаш орук ажыл-агыйының объектилериниң, садыг бүдүрүлгелериниң муниципалитет өнчүзүнүң составында кирип турар ниитинип чемненилгезиниң болгаш чонуң амылыгар хандырылгазының ажылдалыын организастаар;

2. Доктааткан чурум ёзугаар муниципалитеттиң чүртталга фондузун хуваар, чүртталга байдалдарын экижидери негеттинип турар хамаатыларның үчёдун кылыр болгаш муниципалитеттиң чүртталга фондузунуң бажыннарындан чүрттаар черлерни оларга үндүрүп бээр, бажыннарны болгаш квартираларны садарының, чүрттаар оран-сава эвес бажыннарны ажыглаарының, бажыннарны болгаш тудугларны арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр, а ол ышкаш хамаатыларга хамааржыл турар бажыннардан аңгыда, чүртталга шөлүнче көчүп киреринге орлерлерни бээр;

3. Көдээ чүрттакчылыг черлериниң, суурларының болгаш хоорайларының администрацияларының чүрттакчылыг черлерге электрижидилгени, газ-биле хандырылгазын, суг хандырылгазын хөгжүзер талазы-биле чагырганың бодунуң акша-хөрөнгизиниң күсели-биле азы бот.орулга-чарылга кереэзинге үндезилээш, күүседир; район девискээринде бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның электри, суг дамчыдар, каналзация, чылыг болгаш газ четкилерин база тудугларын тударының талазы-биле планнарынга үнелелди кылыр;

4. Чүртталга фондузунуң, коммунал ажыл-агыйының бүгү объектилериниң чогумчалыг ажыглалынга контрольду боттандырып чорудар, чонуң үзүктелиишкин чок коммунал хандырылгазын, суг, газ, чылыг, энергия хандырылгазының быжыг, турум ажылдаарын хандырар; чонуң оттулар үүл-биле хандырарының талазы-биле хемчеглерни алыр;

5. Чүрттакчылыг черлерни чаагайжыдарын организастаар, бүдүрүлгелерин, албан черлерин, организацияларны, а ол ышкаш чүрттакчыларны ол ажылга керээге үндезилээш, хаара тудар; бүдүрүлге черлериниң девискээрлериниң чаагайжыдылгазын контрольдаар, ногаанчыдылганы, ногаанчыдылга ыяштарының болгаш суг хөөлбектериниң камгалал-кадагалалын боттандырар, хамаатыларның дыштанып черлерин тургузар;

6. Районга садыг организацияларының үүрмектеп садар бараан сварылгазының планнарын башкарып чорудар; рынокларны болгаш ярмарказларны организастаар; садыг дүрүмнерин доктаадыр, ертектерни болгаш садыг дүрүмнерин, садыг черлериниң арыг-шевер байдалын контрольдаар; көдээ ажыл-агый культуразарын садып алырын, кадагаларын, арыгдап болбазыладырын болгаш садарын организастаар;

7. Хөөрлерни карактаар, хөөржүдүлгениң өске-даа черлериниң байдалын чогумчалыг тударын хандырар.

63 ЧҮҮЛ. Район администрациязының чонуң социал камгалалының талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Пенсияларны болгаш акша дузаламчыларын доктаадыр болгаш бээр; эмчи-күш-ажыл экспертизазының органнарының ажылын контрольдаар; бодунуң болгаш хаара тудар акша-хөрөнгиниң иштинден пенсияларга болгаш акша-даа дузаламчыларынга немелделерни доктаадыр болгаш бээр;

2. Советтиң шиитпирлерин ёзугаар тус чер бюджединиң акша-хөрөнгизиниң күсели-биле дуза алыр үжүлүт кижилериң санының үчёдун организастаар; Советтиң шиитпирлери ёзугаар чонуң социал камгалалының фондузунуң акша-хөрөнгилерин шиитпирлээр болгаш ону долдурарының хемчеглерин алыр. Бодунуң болгаш хаара тутпуннан акша-хөрөнгилериниң күсели-биле акша дузаламчызын доктаадыр, а ол ышкаш пенсиялаға немелделерни доктаадыр;

3. Советтиң шиитпирлерин ёзугаар Советтиң акша-хөрөнгизинден дуза ап турар кижилериниң үчёдун организастаар;

4. Азыраччызын оскунган ие-бүлелериниң, бажыңына ажаалда-хайгаарал негеттинер инвалидтериниң болган кыйын назылаан хамаатыларның чүртталга болган материал-амылырал байдалдарын экижидериниң талазы-биле хемчеглерни алыр, а ол ышкаш эргежок чүүлда апарган хамаатыларны социал хандырылга албан черлериниң талазы-биле хемчеглерни алыр;

5. Күрлевырже халапчан шериг албанныларга болган оларның өг-бүлелериниге чүрттаарынга эргежок чүүлда тааримчалыг байдалдарны тургузарынга деткимче көргүзер.

6. Иени болган бичии чаштарны камгалаары-биле холбашкан чиигелдерни база аптык эргелерни бодунуң бүгүн эргелериниң хемчээлинге тыпсыр; ада-иезиниң ажаалдазы чок арткан уругларны уруглар бажыңнарынга, школалар-интернаттарга, школалар чанында интернаттарга болган хамаатыларның ег-бүлелеринге кижилидери-биле таарыштыр тургударын хандырар; огду кылдыр (уруг кудлыр) азыралга бээрингө айтырыгларын шиитпирлээр;

7. Районга уругларны азыралга болган харагалзалга бээрин удыртар;

8. Чүрттакчы чонуң ажылга хаара тутпуннан турарының, деңнелиниң бедидеринин программалыг ажылдап кылыр болгаш боттандырар;

9. Чүрттакчы чонуң ажылже киириштирериң хамаарар соруглга-биле чаагайжыдарын чонуң социал-культура хандырылгазының талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Районнуң чагыргазында турар улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалының, социал хандырылганың бүгү албан черлерин, күш-культура-спорт албан черлерин удуртурун боттандырып чорудар, оларның материал-техниктиг хандырылгазын харыылаар; бир эвес Совет өске чүрүмну тургуспаан болза, чогуур албан черлериниң удуртукчуларын албан-дужаалындан хостаар;

2. Район девискээринге улус өөредилгезиниң албан черлериниң четкилериниң хөгжүлдезин планнаар; школаларга методиктиг дузаламчыны бээрин организастаар; бодунуң болганы ескээртен хаара тутпуннан акша-хөрөнгилериниң күсели-биле бүгү-ниити өөредилгезиниң фондузун тургузар; школачыларның күш-ажыл өөредилгезин болгаш профессия угланышкынын организастаарына дузалаар;

3. Район девискээринге чүрттакчыларның национал-культура чанчылдарын барымдаалап, культура албан черлериниң ажылын организастаар;

4. Районнуң эргезинге бердинген бойдустуң, культураның, төөгүнүң турас-кааддарын камгалаарын боттандырып чорудар болгаш оларны ажыглаарын организастаар;

5. Социал-культураның, күш-культура-спорттуң объектилерин тургузар, чонуң кино болгаш видеохандырылгазын удуртур;

6. Чүрттакчыларның халыкшылын камгалаарының болгаш аарыглардан баш удур камгалаарының, кижинин чүрттап турар черлерин кадыкшыдарының болгаш оон амыдырап-чүрттаар байдалдарын экижидеринин комплекстиг программаларын ажылдап кылыр;

7. Өөредилге, кадык камгалалы, культура болгаш спорт талазы-биле ниити район хемчеглерин эрттирерин организастаар.

64 ЧҮҮЛ. Район администрациязының чонуң социал камгалалының талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Пенсияларны болгаш акша дузаламчыларын доктаадыр болгаш бээр; эмчи-күш-ажыл экспертизазының органнарының ажылын контрольдаар; бодунуң болгаш хаара тутпуннан акша-хөрөнгиниң иштинден пенсияларга болгаш акша-даа дузаламчыларынга немелделерни доктаадыр болгаш бээр;

2. Советтиң шиитпирлерин ёзугаар тус чер бюджединиң акша-хөрөнгизиниң күсели-биле дуза алыр үжүлүт кижилериң санының үчёдун организастаар;

3. Советтиң шиитпирлерин ёзугаар Советтиң акша-хөрөнгизинден дуза ап турар кижилериниң үчёдун организастаар;

4. Азыраччызын оскунган ие-бүлелериниң, бажыңына ажаалда-хайгаарал негеттинер инвалидтериниң болгаш кыйын назылаан хамаатыларның чүртталга болгаш материал-амылырал байдалдарын экижидериниң талазы-биле хемчеглерни алыр, а ол ышкаш эргежок чүүлда апарган хамаатыларны социал хандырылга албан черлериниң талазы-биле хемчеглерни алыр;

5. Күрлевырже халапчан шериг албанныларга болган оларның өг-бүлелериниге чүрттаарынга эргежок чүүлда тааримчалыг байдалдарны тургузарынга деткимче көргүзер.

6. Иени болган бичии чаштарны камгалаары-биле холбашкан чиигелдерни база аптык эргелерни бодунуң бүгүн эргелериниң хемчээлинге тыпсыр; ада-иезиниң ажаалдазы чок арткан уругларны уруглар бажыңнарынга, школа-интернаттарга, школалар чанында интернаттарга болгаш хамаатыларның ег-бүлелеринге кижилидери-биле таарыштыр тургударын хандырар; огду кылдыр (уруг кудлыр) азыралга бээрингө айтырыгларын шиитпирлээр;

7. Районга уругларны азыралга болгаш харагалзалга бээрин удыртар;

8. Чүрттакчы чонуң ажылга хаара тутпуннан турарының, деңнелиниң бедидеринин программалыг ажылдап кылыр болгаш боттандырар;

9. Чүрттакчы чонуң ажылже киириштирериң хамаарар соруглга-биле чаагайжыдарын чонуң социал-культура хандырылгазының талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Районнуң чагыргазында турар девискээрлерниң, күрүне эрге-чагыргазының болгаш албан-дужаалдыг кижилерге оларның кылганы административтиг хоойлу-дүрүм хажылышкыннары дээш административтиг хемчеглерни онаар;

5. Хуралдар, митингилер, кудумчуга чыскаалдар эртирери, спортчу, солун көргүзүглерлиг болгаш өске-даа хөй кижи киржилгелиг болуушкуннарны организастаары-биле холбаштыр хоойлужудулгада көрдүнген хемчеглерни алыр;

6. Хоойлужудулгага дүүштүр Советтиң девискээринде ажылдап турар чүрттакчы чонуң хөй-ниити катты. жышкыннарын, девискээр аайы-биле хөй-ниити бот. башкарылгазының органнарын бүрүткээр;

7. Районнуң чүрттакчы чонугна көрдүнген массалыг информация чепсектериниң бүрүткелии хоойлужудулгага, дүүштүр боттандырар;

8. Районнуң иштики хелектер органнарын удуртур; боттарының хуулда болгаш киириштирген акша-хөрөнгиниң күсели-биле хөй-ниитинин айыыл чок чоруунуң милициязының (тус чер милициязының) немелде кезектерин тургузар; районнуң девискээринде турар эдип чазаар күш-ажыл албан черлериниң ажылын хайгааралга алыр;

9. Районнуң хамааты байдалдың актыларын бижиир органнарын, районнуң күрүне архивин удуртур;

10. Хоойлужудулгага дүүштүр күрүне нотариалын удуртур;

11. Суд, прокуратура болгаш юстиция органнарының ажылынга деткимче көргүзер;

12. Чүрттакчы чонуң хүлээп алырын, оон-биле кадыг хамаатыларның хомудалдарын, билдириишкиннерин болгаш саналдарын сайгарып, чугаалажып көөрүн организастаар, оларның талазы-биле эргежок чүүлда хемчеглерни бодунуң баш билир айтырыгларының хемчээлинге хүлээп алыр;

13. Бүгү-ниити шериг хүлээлгезиниң дугайында хоойлужудулганың күүселдерин хандырар;

14. Районга хамааты камгалалын удуртур;

15. Күрүне шаннаалдарыбиле шаннаар болгаш хүнлүлүг аттар тыпсыр дугайында дилеглерни сайгарып чугаалажыр база чогуур органнарга дилеглерни киирер.

8 ЭГЕ

Хоорай Советтиниң болгаш хоорай администрациязының бүрүн эргелери

66 ЧҮҮЛ. Хоорай Советтиниң бүрүн эргелери

Хоорай Совети:

1. Хоорайның бюджединиң, социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарын болгаш программаларын, оларга ээлгелерни база немелделерни, оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаар, капитал салыышкыннарны ажыглаарының угланыышкынарын тодаралдыр;

2. Хоорайның бюджеттен аңгы болгаш валюта фондуларын тургузар, оларның эргe-байдалдарын база тускай сорулгазын тодарадыр; девискээр сорулгаларын, оон-биле кадыг социал камгалал база дузаал фондуларын үндезилеп тургузар; оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаар;

3. Күүнүг административ-девискээр тургузуулдарының бюджеттеринге хоорай бюджединиң акша-хөрөнгизинден дотациялар болгаш субвенциялар, оон-биле кадыг чээлелер база чээлекиннер үндүрүп бээриниң дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

4. Хоойлужудулгага дүүштүр муниципалитет бүдүрүлгелериниң бүдүрүп турарының баразаннарга болгаш чедирип турарының ачы-дузага тус чер үндүрүглериниң, чыылдаларының, ертектериң болгаш төлевирлерин доктаадыр; лотереяларны, чээшкиннерин үндүрериниң база таарыштырарының дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

5. Хоойлуга дүүштүр муниципалитет өнчү-хөрөнгизин садып алырының, тургузарының эде тургузарының негелде-байдалдарын тодаралдыр; садып алырынга, тургузарынга болгаш эде тургузарынга Советтиң чөпшээрежилгези негеттинер муниципалитет өнчү-хөрөнгизиниң объектилериниң дамчызын бадылаар;

8. Хоойлужудулгага дүүштүр чүрттаар оран-саваны хамаатыларның болгаш организацияларның өнчүзү кылдыр дамчыдып бээриниң болгаш садарының, чүрттаар оран-саваны арендага бээриниң чүрүмүн доктаадыр;

9. Хоойлужудулгага дүүштүр рынок инфраструктуразының бүдүрүлгелериниң азы өске-даа объектилериниң тургузарының азы эде тургузарының, Советтиң чагыргазына девискээрге оларны таарыштырарының чүрүмүн доктаадыр; оон эргезинде ажыктыг казымал байлактарны казып тыварының хемчээлин болгаш оларның ажыглалы дээш төлевирни доктаадыр;

10. Ажыл-ишчи, тывынгыр ажыл-чорудулганың чамдык арга-хевирлерин деткимче сорулга-биле оларга чиигелдерни болгаш артык эргелерни, оон иштинде үндүрүт талазы-биле база хоойлужудулгага дүүштүр тодаралдыр;

11. Хоойлужудулгага дүүштүр бойдус курлавырларын ажыглаарының чүрүмүн тодаралдыр, экология, санитар, үдүт чижек-нормаларын Советтиң чагыргазында девискээрге хажыткан таварылгаларда объектилерни тударын азы ажыглаарын соксадыр дугайында шиитпирлерни үндүрер;

12. Чер хоойлужудулгазына дүүштүр Советтиң чагыргазында девискээрге чер участоктарын тыпсып бээриниң болгаш хавырарының, оон-биле кадыг чер участоктарын эргелээриниң чүрүмүн доктаадыр;

13. Черге хамаарышкан айтырыгларны таарыштырарының талазы-биле чамдык бүрүн эргелерни хоорайда район Советтериниге дамчыдып, оон-биле кадыг хоорай кызыгаарының иштинде черлерни азы курлавыр черлериниң азы өске-даа черлерлен хоорай Советиниң чагыргазына дамчыттынган черлерни хоорайда район Советтериниң чагыргазына дамчыдып болур;

14. Хоойлужудулгага дүүштүр административ-девискээр тургузуунуң айтырыгларын шиитпирлээр; хоорайның кызыгаарын тургузарының болгаш өскертириниң хоорай чоогу зонаның кызыгаарларын база эрге-байдал чурумун тургузарының болгаш оларның ажыглалы дээш төлевирни доктаадыр;

16. Чурттакчы чонуң хөрегделин хандырарынга ажыглаар база ол ышкаш санитарлыг нормаларның негелделери-биле дүүштүр сут объектилериниң санитарлыг камгалал зоналарын, сут сордурар дерилгелерни ажыглаарының чүрүмүн доктаадып тургузар;

17. Хоойлужудулгага дүүштүр административтиг харысалганы онаап турар шиитпирлерни хүлээп алыр;

18. Бодунуң массалыг информация чепсектерин тургузар;

19. Күрүмениң үстүкү эргелеп башкарылга органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның актыларын күш чок деп самаарының дугайында негелделерни хоойлужудулгала көрдүнген таварылгаларда судуче азы арбитраж судунче киирер; бодунуң чагыргазында чер-чер Советтериниң хоойлужудулгага удурланышкак шиитпирлерин солуур;

20. Экологтуг, төөгүлүг азы эртем талазы-биле үнелиг тус чер ужур-дузалыг бойдус болгаш өске-даа объектилерни чарлаар, оларны камгалаарының болгаш ажыглаарының чүрүмүн тодаралдыр;

21. Бодунуң чагыргазында турар девискээрлерде чүрттап турар хамаатыларга бодунуң акша-хөрөнгизиниң күсели-биле кемелде чиигелдерни тодаралдыр;

22. Чамдык бүрүн эргехүлээлгелерни база ол ышкаш объектилерни болгаш сан-хөө курлавырларын хоорай девискээринде тургустуткан улус депутаттарының Советтериниге, девискээрниитилел бот-башкарылга органнарынга дамчыдып бээр дугайында шиитпирни хүлээп алыр;

23. Ону эргелеп башкээр кылдыр хоойлужудулга ёзугаар көрдүнген өске-даа айтырыгларны чугаалажып көөр:

Ону эргелеп-башкарынга хамаарыштыр хоорай администрациязының удуртукчузуюн киирип келгени айтырыгларын хоорай Совети чугаалажып көрүп база шиитпирлеп болур.

Хоойлужудулгага көрдүнгенинге дүүштүр улуг-улуг хоорайларның хоорай Советтери бүдүрүлге черлериниге капитал салган лаштыкы кижилерге магадылалды тургузуп болур.

67 ЧҮҮЛ. Планнаашкын, бюджет, сан-хөө болгаш учет талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының болгаш программаларының төлевилелдерин Советке бадыладыры-биле ажылдап кылыр болгаш киирер, оларның күүселдезин организастаар;

2. Хоорайның девискээринде турун турар бүдүрүлгелерден, организациялардан, колхоздардан, кооперативтерден хоорайның чүрттакчы чонуун эрге-ажылына салдар чедире бээр уржуктарлыг экологтуг, демографтыг база өске-даа үүлдер тыптып кээп болуур планнарының болгаш ап чорудар хемчеглериниң төлевилелдериниң дугайында эргежок чүүлда дыңнадгларны алыр, шак ындыг планнарга болгаш хемчеглерге эргежок чүүлда болуун турар чөпшээрежилгелерни боттандырып чорудар;

3. Девискээрниң социал-экономиктиг планнарының болгаш чагыртып турары Советиниң программаларының төлевилелдериниң база ол ышкаш хоорай девискээринде тургустуган бүдүрүлгелериниң, организацияларның планнарының төлевилелдериниң талазы-биле, чүрттакчы чонуун хереглелиниң хандырылгазы-биле, девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдези-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле саналдарны киирер;

4. Сан-хөө, чүрттакчы чонуун акша орулгазы, күш-ажылчы күрлавырлар база хоорайның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң эргелеп башкарынга эргежок чүүлда чер болгаш өске-даа курлавырлар талазы-биле баланс тургузарын хандырар;

5. Өнчүүнүң аңгы-аңгы хевирлериниң бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын кала тургузарының, хөгжүлдериниң база специализастаарының планнарын чугаалажып көөр, ол ёзугаар түңнелдерин кылыр, чүүлда херек апарган таварылгаларда эргелеп-башкарылганың түс-түс органнарынче болуун саналдарын киирер;

6. Хоорай девискээринде тургустуткан бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның учёттуг база отчёттуг болуур байдалынга хоойлужудулга-биле дүүштүр контрольду боттандырып чорудар, күрүненик статистика органнарынга деткимченик көргүзер, оларга статистика медээлерин бээр болгаш эргежок чүүлда ыдыг медээлерни олардан алыр;

68 ЧҮҮЛ. Хоорай девискээринде бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар-биле харылзаа, муниципалитет өнчүзүн эргелеп башкарар талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Хоорайның муниципалитет өнчүзүн башкарар, муниципалитет объектилерин тургузарының, садып алырының, ажыглаарының, арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр; муниципалитет өнчүзүн чок кылыр дугайында саналын Советке киирер;

2. Бүдүрүлгениң бар болуп турары акша-хөрөнгизиниң күселн-биле хуу өнчүнүң холушкак хевирлерин тургузар, оларның устатгарын бүрүткээр, кады ажыглаар бүдүрүлгелерин тургузарынга болгаш ажыглаарынга үлүг киирериңге киржир;

3. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын Советтиң доктаатканы чурум ёзугаар томуйлаар болгаш хостаар;

4. Хоорай чагыргазында район Советтериниң, күш-ажылчы коллективтериниң болгаш хамаатыларның саналдарын барымдаалап көөрүп турган муниципалитет өнчүзүнүң күрүненик эвес база хуузумда өнчү болдурар дугайында саналдарын хоорай Советиниге белеткеп бээр; тус черниң парлалгазынга ыдыг бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның данзызын, оларны күрүненик эвес база хуу өнчү болдурарының негелделерин парлаар; муниципалитет эт-севиин садып саарганыңдан киирип алганың түңнүү 50-ден эвээш эвес хуузун хоорай бюджединче киирер;

5. Чүрттакчы чонуун хандырылгазынче утланган хоорай девискээринде турар ангы-аңгы хевирлит хуу өнчүүнүң бүдүрүлгелерин турғузарынга салдар чедирер, тараачын (фермер) ажыл-агыйын тургузарынга дузаалаар; бүдүрүлгелерин хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр;

Ажыл-агыйжы тывынгыр ажыл-чорудулганың аңгы-аңгы хевирлерин деткиир соруглга-биле хоойлужудулгага болгаш Советтиң ниитилел бот-башкарылга органнарынга дузаалаар; бүдүрүлгелерин хоойлужудулгага дүүштүр

РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Уламчызы. Этези 2-ги, 3-кү арынларда).

18. Төлевилелдериниң болгаш тудуп турар объектилериниң, а ол ышкаш агаарны болгаш сугну бокталдырып база арыглал дериглерин чогумчалыр ажылдаарын хандырбайн турар бүдүрүлгелериниң болгаш ажыл-агый организацияларының экология талазы-биле экспертизазын чорударын организастаар;

19. Экологтуг байдал дугайын чурттакчы чонга үргүлчү дыннадыр, бойдус аймык-халавы болгаш авария болган таварылгада чурттакчы чоннуң айыл чок чоруун хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр; долгандыр турар хүрээлелге хора чедирип, бойдус ажыглаарының дугайында хоойлуларны үреп турар бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының хөделиишкиниериниң дугайын чогуур органнарга дыңнадыр;

20. Бойдуска чедирген когарал дээш торгаал онаарының дугайында шиитпирлерни хоойлужудулгага дүүштүр хүлээп алыр;

72 ЧҮҮЛ. Тудуг, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

1. Хоорайның кол планын база хоорай чоогунуң зоназының планнаашкынының төлевилелин, районнарның, микрорайоннарның болгаш хоорай тудуушкунуңуң өскедээ комплекстеринин делгеревгей планнаашкынының база тударының төлевилелерин, хоорайның инженер дериглериниң база чаагайжыдылгазының төлевиледелин белеткээрин организастаар; хоорайның кол планынга дүүштүр акаа тудуг чорударының дүрүмнерин ажылдап кылыр болгаш оларны Советке бадыладыры-биле киирер; чурттаага-коммунал ажыл-агыйының болгаш бүдүрүлге объектилерин тударының бадылаттынган төлевиледелериниң сагыттынып турарын контрольдаар, төлевиледелерниң экспертизазын организастаар;

2. Социал болгаш бүдүрүлге инфраструктуразының бодунуң акша-хөрөнгизи-биле азы үлүглежип киржир үндезинге кылдыныр турар объектилерин тударының болгаш септээринің чагыкчызы болуур;

3. Хоорай девискээринге бүдүрүлге объектилерин тудар чөпшээрелди бээр; бадылаттынган төлевиледелерни, тудуг чорударының планнарын база дүрүмнерин хажыдып турар тудуг кылырын түр соксадыр;

4. Күрүнениң хүлээп алдыышкын комиссияларын тоомуйлаар, чурттаага-хамаатыларнын чөпшээрелдиг объектилериниң тудуу доозулганда оларны ажыглалга хүлээп алганының дугайында актыларны бадылаар, а ол ышкаш хоорай девискээринде турар тудуу доозулган объектилерни ажыглалга хүлээп алырына киржир;

5. Тудуг индустриязының болгаш тудуг материалдарыпын үлетпүрүнүн хоорай девискээринге ажылдар кылыр күүлерин хөгжүдеринге киржир кылдыр бүдүрүлгелерин, өске-даа организацияларны кероо үндезинге хаара тудар;

6. Муниципалитет өнчүзүн болуп турар транспорт бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын удуртур, хоорай чурттакчыларынга бараан болуп турар өске-даа транспорт бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылын контрольдаар, түс чер транспортуниң шимчээшкинининң маршруттарын болгаш графиктерин бадылаар, хоорай девискээринде турар бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны транспорт дузазы-биле чонну хандырарынче кероо үндезинге хаара тудар; хоорайда бар автомобильдериниң болгаш транспорт аймааның өскедээ механиктиг хевирдериниң учёдуы хандырар; вокзалдарга, хем өртээлдеринге болгаш аэропорттарга пассажирлер хандырарын организастаар болгаш контрольдаар;

7. Харылзаа бүдүрүлгелериниң ажылын организастаар, радио болгаш телеламчыдылганың хөгжүдеминг хандырар.

73 ЧҮҮЛ. Чурттаар оран-сава ажыл-агыйының, чоннуң коммунал-амыдырал база салгыг хандырылгазының талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Муниципалитеттиң чурттаар оран-сава фондузун, муниципалитет өнчүзүнүң составынга кирип турар коммунал болгаш орук ажыл-агыйының объектилерин, садыгның, ниитикиниң чемненилгезинин база чонның амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелерин ажыглаарын организастаар;

2. Муниципалитеттиң чурттаар оран-сава фондузун доктаатынган чурум ёзугаар хуваар, чурттаар байдалдарын экижидери нелеттинип турар хамаатыларның учёдуи чорудуп, оларга муниципалитеттиң чурттаар оран-сава фондузунда бажыңнарлан чурттаар черлерни бөэр, муниципалитет өнчүзү болуп турар бажыңнарны болгаш квартираларны садарының, улус чурттавайн турар черлерни ажыглаарының, бажыңнарны болгаш дериглерни арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр, а ол ышкаш хамаатыларның боттарының бажыңнарындан аңгыда чурттакчы шөлдерни ээлээри-биле ордерлерни тыпсыр;

3. Чурттаар оран-сава фондузун, коммунал ажыл-агыйының, садыгның, ниитиниң чемненилгезинин база амыдырал хандырылгазының объектилерин чогумчалыг ажыглаарын контрольдаар, чоннуң коммунал хандырылгазының узуктел чок болурун, суг, газ, чылыг, энергия хандырылгазының объектилериниң доктаамал ажылдаан турарын хандырар; чурттакчы чонну одаар чүүл-биле хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр;

4. Муниципалитет өнчүзү эвес бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның хоорайга электриниң, суг дамчыдылгазының, канализацияның, чылыг болгаш газ четкилериниң база дериглериниң тудугларын кылыр талазы-биле планнарын үнелеп көрүп түнел кылыр;

5. Хоорай девискээриниң чаагайжыдылгазын организастаар, ол ажылга бүдүрүлгелерни, организацияларны, албан черлерин, а ол ышкаш чурттакчы чонну кереэлиг үндезинге хаара тудар; бүдүрүлге девискээрлериниң чаагайжыдылгазын контрольдаар, ногаанчыдылга чорудар, тараан үнүштерниң болгаш суг хөөлбек-терииниң камгалалын боттандырар, хамаатыларның дыштанар черлерин кылыр; кудумчуларга болгаш хоорайның өске-даа черлериңе аттар тыпсыр, бажыңнарны дугаарлаар;

6. Коммунал ажыл-агыйының, садыгның болгаш ниитиниң чемненилгезинин, чоннуң амыдырал хандырылгазының база чонның ажыглаарын организастаар;

7. Өөредилге, кадык камгалалы, культура болгаш спорт талазы-биле ниити хоорай хемчеглерин эрттирериң организастаар.

75 ЧҮҮЛ. Чоннуң социал камгалалының талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Пенсияларны болгаш пособиелерни доктаадыр болгаш төлеп бээр; эмнелге-күш-ажыл экспертизазының органнарының ажылын контрольдаар; пенсияларга болгаш пособиелерге немелде төлелгелерни бодунуң болгаш өскээртен киирип алган акша-хөрөнгилерден доктаадыр болгаш төлеп бээр;

2. Советтиң шиитпирлеринге дүүштүр түс чер бюджединиң акша-хөрөнгизинин күсели-биле дуза чедирер ужурлуг улустуң үчёдүн организастаар; Советтиң шиитпирлерин ёзугаар чоннуң социал камгалалының акша-хөрөнгизин баш билип сөйгарар, ук фондуга немелде акша киирериниң хемчеглерин алыр, бодунуң болгаш өскээртен киирип алган акша-хөрөнгинең күсели-биле пособиелерни, а ол ышкаш пенсияларга немелделерни доктаадыр;

3. Советтиң шиитпирлеринге дүүштүр Советтиң акша-хөрөнгизинин күселиби-ле дузаламчы көргүзер ужурлуг улустуң үчёдүн организастаар;

4. Азыракчызын чидирген ог-бүлелерниң, инвалидтериниң болгаш бажыңында азырал-ажаалда хереглээр назылап кыраан хамаатыларның чурттаар оран-савазының база амыдырал-ынын материалдыг байдалын экижидер талазы-биле хемчеглерни, а ол ышкаш социал хандырылга албан черлеринге хамаатыларны тургузар талазы-биле хемчеглерни ап чорудар;

5. Курлавырже халажып үнген шериг албанныларга база оларның ог-бүлелеринге чогуур чурталга-оран-бажың байдалдарын тургузарынга деткимче көргүзер;

6. Ие-чаштың камгалаарыбиле, хөй үргулларлыг ог-бүлелериниң амыдырал байдалдарын экижидери-биле холбашкан чиигелделерни болгаш артык эргелерни бодунуң эрге-хүлээлгелериңе дүүштүр тыпсыр; ада-иезиниң азырал-тежээли чок арткан ургуларны уруглар бажыңнарынга, школа-интернаттарга, школалар чанында интернаттарга тургузарын база хамаатыларныа ог-бүлелеринге кижизидерибиле бээрин хандырар; азырандыга алыр-бээрининң айтырыгларын шиитпирлээр;

7. Азырал болгаш харагалзал айтырыгларының шиитпирлээр;

8. Чурттакчы чоннуң ажыллыг болуруның денелии бедидеринин программазын ажылдап кылыр болгаш боттандырар;

9. Чурттакчы чоннуң ажылдыг болурун хандырар соруглга-биле түс чер бюджединиң күсели-биле, бюджеттен аңгыда фондуларның база өскээртен киирип алган акша-хөрөнгилериниң күселиби-ле, школдарга, чаагайжыдылга, культура, спорт, көрүлде болгаш еске-даа хөй-ниитиниң хемчеглерин ап чорудар;

10. Советтиң девискээринде ажылдап турар чоннуң хөй-ниити каттыжышкынарын, девискээрде хөй-ниитиниң бот-башкартынылга органнарын хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр;

11. Суд, прокуратура болгаш юстицияның органнарының ажылынга дузалажыр;

12. Чурттакчы чоннуң түрээл алышкынын, а ол ышкаш хомудалдарын, биллириишкиннерин болгаш саналдарын өөреним көөрүн организастаар, бо талазыбиле бодунуң баш билир эргезинин иштинде эргежок түрлүг хемчеглерин хүлээп алыр;

13. Бүгү-ниити шериг хүлээлгезинин дугайында коойлунуң күүселдезин боттандырар;

14. Хоорайда хамаатыны камгалалы удуртур;

15. Күрүне шаңналдарымбиле шаңнаар болгаш хүнделүг аарыг дугайында тыпсыр ажылдаарга дазылеткен, өөр болгаш чогуур органнарга бижиктерни киирер.

9 ЭГЕ

Хоорайны башкарарын организастаарының үндезиннери

77 ЧҮҮЛ. Хоорайны башкарарының ниити схемазы

I. Хоорай Совединиң чурттакчы чоннуң саңын, хоорайның тукчуларының бо талазыбиле дыңнадыгларын ап, чугаалажып көөр.

76 ЧҮҮЛ. Хоойлу-дүрүм сагылгазы, корум-чүрүмну, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хандырар талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш башкарылгазының үстүкү органнарының хоойлуларының, актыларының сагылгазын, хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының камгалалын хоорай девискээринге хандырар; Советтиң шиитпирлерин бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш хамаатылар канчаар сагыш тударынга контрольду боттандырар;

2. Хоорай девискээринде чурттап турар хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын, а ол ышкаш хоорай Совединиң, тус чер администрациязының эргелерин үреп турар күүне башкарылгазының органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организациялардың актыларын күштүг эвес деп санаарының дугайында негелделерни судка азы арбитраж судунга киирер;

3. Чайгаар халап, бойдус халавы, эпидемия, эпизоотия, орттер болган, хөй-ниитиниң корум-чүрүмүн массалыы-биле үрээн таварылгада, кижилерни камгалаары болгаш оларның амы-тынын алыры, оларның кадыын болгаш эргелерин камгалаары-биле, материалдыг үнелиг чүүлдерни камгалап алыры, корум-чүрүмну тудары, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазын хандырары-биле холбашкан хоойлуда көргүзер хемчеглерни боттандырар; өртке удур хемчеглерни ап чорударын организастаар;

4. Хамаатыларга болгаш эрге-дужаалдыг кижилеге оларның кылганы административтиг эрге-дүрүм үрелгилериниң болгаш түс черниң администрациязының тургузары;

5. Хуралдар, митингилер, кудумчуга чыскаалдар эрттирери-биле, спорт, көрүлде болгаш еске-даа массалыг хөй-ниитиниң хемчеглерин эрттирери-биле холбашкан хоойлуда көргүзер хемчеглерни ап чорудар;

6. Советтиң девискээринде ажылдап турар чоннуң хөй-ниити каттыжышкынарын, девискээрде хөй-ниитиниң бот-башкартынылга органнарын хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр;

7. Хоорай чурттакчыларынга бараан болуп массалыг информация чепсектерин бүрүткээрин хоойлужудулгага дүүштүр боттандырар;

8. Иштики херектериниң хоорай органнарын удуртур; болуктен болгаш өскээртен киирип алган акша-хөрөнгилериниң күселиби-ле хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң милициязының (түс чер милициязының) немелде салбырларын тургузар; хоорай девискээринде турар элий чаагай күш-ажыл албан черлериниң ажылын хайгаарал;

9. Хамааты байдалының актыларының бижиглеелиниң хоорай органнарын, хоорайның күүне архивин башкарар;

10. Хоойлуга дүүштүр күүне нотариалын башкарар;

11. Суд, прокуратура болгаш юстицияның органнарының ажылынга дузалажыр;

12. Чурттакчы чоннуң түрээл алышкынын, а ол ышкаш хомудалдарын, биллириишкиннерин болгаш саналдарын өөреним көөрүн организастаар, бо талазыбиле бодунуң баш билир эргезинин иштинде эргежок түрлүг хемчеглерин хүлээп алыр;

13. Бүгү-ниити шериг хүлээлгезинин дугайында коойлунуң күүселдезин боттандырар;

14. Хоорайда хамаатыны камгалалы удуртур;

15. Күрүне шаңналдарымбиле шаңнаар болгаш хүнделүг аарыг дугайында тыпсыр ажылдаарга дазылеткен, өөр болгаш чогуур органнарга бижиктерни киирер.

VI. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазы

10 ЭГЕ

Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазы

80 ЧҮҮЛ. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының системазы

1. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының системазы хамаатыларның ниити хуралдарын (чыыштарын), конференцияларны, тус черниң референдумнарын, демократияның өске-даа хевирлерин бодунда сиирген: чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкартынылганың органнары (микрорайоннарның, чурттаага комплекстериниң, суурларның, көдээ чурттакчы пунктуларының комитеттери азы чөвүлелдери), а ол ышкаш чурттап турар черинден аайы-биле чурттакчы чоннуң бот-башкарылгазының өске-даа органнарны (кудумчулар, кварталдар, бажыңнар болгаш ындыг чергелиг чүүлдер комитеттери азы чөвүлелдери).

2. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының ажылы калбарган девискээрдерни хамаатыларның санал-оналдарын өөреним көрбүшаан, чогуур черчер Советтери тургузар.

81 ЧҮҮЛ. Хамаатыларның ниити хуралдары (чыыштары), конференцияларын

1. Хамаатыларның ниити хуралдарын (чыыштарын), конференцияларын чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнары болгаш чер-чер Советтери херек апарган таварылгаларда чыылдырар.

2. Хамаатыларның ниити хуралдарының (чыыштарының), конференцияларының баш миннир айтырыгларына дараазында айтырыглар хамааржыр:

чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарын сонгуур база оларның дугайында дүрүмнерни (Уставтарны) хүлээп алыры;

чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының сонгуур база оларның дугайында дүрүмнерни (Уставтарны) хүлээп алыры;

чурттакчы чоннуң девискээрниң хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының ажыл-чорудулганың хөгжүдеминге деткимче бээри; бүдүрүлгелерни бүрүткээри;

районуң чурттаар оран-сава фондузунуң, амыдырал хандырылга албанының, чаагайжыдылга болгаш ногаанчыдылга албаннарының, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, культураның, социал хандырылганың, күш-культура-спорт объектилериниң эргелеп башкарылгазын чорудуп турар органнарның алы болгаш дазызы хоорайның бот-башкарылгазының дугайында дүрүмге (Уставка) быжыглаттынар.

82 ЧҮҮЛ. Хоорайда район Советтиниң болгаш хоорайда район администрациязының бүрүн эргелери

1. Хоорайда район Советиниң болгаш хоорайда район администрациязының баш миннир эргелери хоорайның бот-башкарылгазының дугайында дүрүмге (Уставка) тодаратынар;

2. Хоорайның бот-башкарылгазының дугайында дүрүм (Устав) хоорайда район Советтериңе чурум ёзугаар дараазында эргелерни бээр;

а) район планнарын болгаш программаларын бадылаары, хоорайда район бюджеттиг болуру болгаш ону бадылаары;

б) муниципалитет өнчү-хөрөнгилиг болуру болгаш ону эргелеп ажыглаары;

в) ук хоойлуда көрүлгенин девискээр хөй-ниити бот-башкартынылганың органнарын тургузар, эде кылыр, дүжүрер дугайында шиитпирни хоорай Соведи хүлээп алыр.

Хоорайда район Советтериниң бүрүн эргелериниң хуусаазы төнмээнде, оларны оларның чаңшээрели чокка дүжүрүп болбас.

4. Хоорайда район администрациязының удуртулгазын хоорайның администрациязының киирген бижиин ёзугаар хоорайда район Соведи бадылаар.

Хоорайда район Советтери тургустунмаан таварылгада, хоорайда район администрациязының удуртулгазын хоорайның администрациязының удуртулгазының кииргенин, ёзугаар хоорай Соведи бадылаар.

78 ЧҮҮЛ. Хоорайда район Совединиң болгаш хоорайда район администрациязының бүрүн эргелери

1. Хоорайда район Совединиң болгаш хоорайда район администрациязының баш миннир эргелери хоорайның бот-башкарылгазының дугайында дүрүмге (Уставка) тодаратынар;

2. Хоорайның бот-башкарылгазының дугайында дүрүм (Устав) хоорайда район Советтериңе чурум ёзугаар дараазында эргелерни бээр;

а) район планнарын болгаш программаларын бадылаары, хоорайда район бюджеттиг болуру болгаш ону бадылаары;

б) муниципалитет өнчү-хөрөнгилиг болуру болгаш ону эргелеп ажыглаары;

в) ук хоойлуда көрүлгенин девискээр хөй-ниити бот-башкартынылганың органнарын тургузар, эде кылыр, дүжүрер дугайында шиитпирни хоорай Соведи хүлээп алыр.

Хоорайда район Советтериниң бүрүн эргелериниң хуусаазы төнмээнде, оларны оларның чаңшээрели чокка дүжүрүп болбас.

4. Хоорайда район администрациязының удуртулгазын хоорайның администрациязының киирген бижиин ёзугаар хоорайда район Соведи бадылаар.

79 ЧҮҮЛ. Административтиг эргелелдиң хоорай иштинде девискээрлери

1. Түс черниң ажыл-агый болгаш социал адырларының административтиг эргелелдерин хоорайның хемчээлинге, муниципалитет эт-хөрөнгизиниң турар черининг байдалынга, чурттаага-коммунал ажыл-агыйының, улус өөредилгези, кадык-камгалал, культура, социал хандырылга, күш-культура-спорт объектилериниң турар черининг байдалынга, хоорай тудугларының онзагай талаларынга дүүштүр хоорай Соведи тургузар. Хоорай амыдыралының янзы-бүрү адырларынга айтыттынган девискээрлерниң кызыгаары бот-боттарынга дүүшпеин барып болуур.

2. Административтиг эргелелдиң хоорай иштинде девискээриниң кызыгаары, айыттынган девискээрлерниң эргелеп башкарылгазын чорудуп турар ажыл-херектериниң программазын база оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаары;

чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарын, чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының баш миннир айтырыгларын (чыыштарын) белеткээри;

чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының ажыл-чорудулганың хөгжүдеминге киржирилгезин көрбүшаан, оларга оон-даа өске бүрүн эргелерни дамчыдып, ол бүтүге эргежок чүүлга сан-хөө, материалдыг курлавырларны болгаш акша-хөрөнгини үндүрүп берип болуур эргелиг.

79 ЧҮҮЛ. Административтиг эргелелдиң хоорай иштинде девискээрлери

1. Түс черниң ажыл-агый болгаш социал адырларының административтиг эргелелдерин хоорайның хемчээлинге, муниципалитет эт-хөрөнгизиниң турар черининг байдалынга, чурттаага-коммунал ажыл-агыйының, улус өөредилгези, кадык-камгалал, культура, социал хандырылга, күш-культура-спорт объектилериниң турар черининг байдалынга, хоорай тудугларының онзагай талаларынга дүүштүр хоорай Соведи тургузар. Хоорай амыдыралының янзы-бүрү адырларынга айтыттынган девискээрлерниң кызыгаары бот-боттарынга дүүшпеин барып болуур.

2. Административтиг эргелелдиң хоорай иштинде девискээриниң кызыгаары, айыттынган девискээрлерниң эргелеп башкарылгазын чорудуп турар ажыл-херектериниң программазын база оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаары;

чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарын, чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының баш миннир айтырыгларын (чыыштарын) белеткээри;

чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының ажыл-чорудулганың хөгжүдеминге киржирилгезин көрбүшаан, оларга оон-даа өске бүрүн эргелерни дамчыдып, ол бүтүге эргежок чүүлга сан-хөө, материалдыг курлавырларны болгаш акша-хөрөнгини үндүрүп берип болуур эргелиг.

(Төнчүзү дараазында номерге үнер).

ХОВУ-АКСЫНГА—КАДЫКШЫЛГА ШКОЛАЗЫН...

«Тыва кобальт» комбинаттың дар, гидрометаллургия цехтерин хаар ужурга таварышкан. Чүге дээрге күрүнеден дузаламчы ап ажылдап келген комбинат рынок экономиказының кадыг негеделеринин үезинде тударын ажыы чок будурүлге кылдыр саматыра берген. Комбинатты дүк болбаазырадыр фабрика кылдыр эде дериринин дугайында чугаалажып турар апарган.

Кобальт комбинадының хагдынар дей бергени-биле чергелештир социал айтырыглар база тыптып келген. Орус дылдыг кижилер көжүп чоруп турар. Оларның чурттап турган бажыңнары ээн калгылаан. Хову-Аксында ийи школаны кадаш, чангыс школа кылыр деп турар... А кол айтырыг болза Хову-Аксында бар материал-техниктиг базаны, колдуунда бажыңнарны канчаар ажыглаарының айтырыглары «бергедээн». Ийи каът алды чаагайжыдыг туттунган чурталга бажыңнары ээн калган. Хоорайжыгашта ийи школа бажыңы, суржуугаштa бир школа бажыңы бар. Оон аңгыда чедир туттунмаан 2 каът садик. 2 каът туулбу бажыннар база бар. Бо бажыңнарны канчаар ажыглаарлаа? Будүрүлге чергелиг тудутлар хуталйында биживейн-дир мен.

Мен бодаарымга, бо белен материалдыг баазаны коончуг ажыктыг ажыглап болурунум аргазы бар. Ол дээрге Хову-Аксынга кадыкшылга школазын ажылдары-дыр. Белен школа-даа, бажыннар-даа бар-дыр. Хову-Аксының агаар-бойдузу кадыы багай кижилерге база тааржыр, артыжары база бар дерге эвес. Автобус-биледаа, самолёт-биле-даа аргыжып болуур. Көрүп көрүкер даан! Кадыы багай уруглар школаларын республиканың ангы-чыгы будукнарында тарады октагылап каан. Материалдыг баазазы база дыка багай. Бирээзи Кызыл-Арыгда, өскези Чербиде. Ол черлер-биле аргыжары база белеи эвес болгай. Ол школаларны кадып, Хову-Аксынга улут школадан ажылып алза чүл? Бо дугайында республиканың улус өөредилгезиниң министри Н. С. Коигарга санаадаан мен.

Шагда Улуг-Хем районнуң Ак-Туругга кончуг эки материал-техниктиг базалыг башкылаашкын-даа, эмнэшкин-даа эки тургустуган кадыкшылга школазы турган болгай. Ону тарапканы частырыг болган. Амыдырал ону кергустү. Ол школаның материал-техниктиг базазын таптыг ажыглап чадап казы, харын-даа үргедээн болгай. Ийи каът улут бир бажыны мырынай тоймаглаан, ам ээн, сандаргай турар хаан чораан. Ак-Туругнуң турар чери аргыжарынга база эптиг чер. Орук удү, республикаланың орту үеэзи. Кайы-даа район-биле аргыжары белең. Ол суурга турган кадыкшылга школазының материал-техниктиг баазазын база таптыг ажыглап чадаан. Аңаа училище ажыттакш, ол чадаашкан. Ам харын школа ажыттынган дээр чораан.

Шыырак материал баазалыг, эмнелге болгаш кижизидилге ажылы эки тургустуган турган кадыкшылга школазын узуткаандыр бис. Ам ол частырыбысты эдип, Хову-Аксы суурда бар материалдыг баазаны ажыглап, акша-төгерикти эвээшти чарыгдап, агаар-бойдузу эки, орук-чириктиг черге кадыы багай уругларның республика школазын ажытса кандыгыл?

Корода ОЮП.
Башкы.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТВ Телевидение

ИЮЛЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Түнелиг өлүм». Уран-чечен фильминиң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 10.10 Уругларга дамчыдылга. 11.10 Бистиң «Антон-квартет» студияда. 11.30 Уругларга фильм. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 «Рампа турар талазынче». 13.30—13.45 Сонуургактарга.

* * *

14.30 «Телемикст». 15.15 «Дедир келир оруу чок». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.25 «Чурукчу Федор Решетников». 16.45 «Уругларның музыка клуву». 17.30 «Сагыш-сеткилди өттүр». 18.30 ТМА. 18.45 П. И. Чайковскийниң романстары. 19.10 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улутларга». 19.55 «Түнелиг өлүм». Уран-чечен телефильминиң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Ye. 21.40 Чугула интервью. 21.55 Австрия ТВ-зиниң программазы. 23.25 ИХМ-ниң медээлери. 23.40 «Пи» деидек ёзугаар». 01.10 ТМА.

01.30 Телефильм. 02.30— 03.35 «Түнелиг өлүм». Уран-чечен телефильминиң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.40 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Уруглар бажыннарының айтырыгларының дугайында. 8.55 «Александр Панченконың автор программазы». 9.55 Ритмниг гимнастика. 10.25 «Июльда хар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Концерт. 14.10 —15.15 Уругларга фильм.

* * *

17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.00 «Кыдыг-кызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.30 Амыяктар дугайында программа. 19.10 Медээлер. 19.20 «Экивелер!». Информастыг программа. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 20.30 Ритмниг гимнастика. 21.00 «Ye». 21.40 — 23.50 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 — 23.50 «Силерге ам чедип келир...»

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 «Каспий — ниити сагыш салыышкыл». 18.45 Мультфильм. 19.00 «Ужуражыышкын...»

СҮМЕЛЕП ТУР

Германияның Федеративтиг Республиказынга, Швейцария баар аян-чоруктуң путёвкаларын БАЛКЭ Тыва республика комитединиң «Спутник» деп Аныяктарның делегей туризминиң бюрозу сүмелеп турар. Хуусаалары — 1991 чылдың октябрь 1-ден 12-ге, 12-ден 24-ке чедир.

Тайылбырны Политиктиг чырыдыышкын бажыныда № 16 кабинеттен ап болур.

ОРНАП ТУР МЕН

Кызыл хоорайда 5 өрээлдиг бажыңны, оон херимиинин иштинде тудуглары-биле катай 1990-1991 чылдарда үндүрген «Жигули» азы «Москвич 2141»-ге орнап тур мен.

2-62-04 телефончe 17 шактан соңгаар телефонныыр.

Ак-Довуракты № 3 школазын 1986 чылдың доосканнар 1991 чылдың август 3-те 10 шакта ол школага келириңче чалап турар.

КИНО

ИЮЛЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Скорпион» (АКШ) 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мария Мирабела в Транзистории» 9.00, 12.20, «Куда доскачет ранняя пташка» 10.40, 14.00, «Бум-2» (Франция) 15.40, 19.40, «Женский день» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кивочный» 11.00, «Первичное зло» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (уэткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Мария Мирабела в Транзистории» 14.00, «Любовь с привилегиями» (2 сериялыг) 15.50, 18.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ эргелекчилер — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ тарылсагалыг секретарь — 3-34-92; ◆ эргелекчилер — 3-45-93. Кылдыстер ◆ партийн-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ советтер ажылынын — 3-34-17, 3-34-99 ◆ үлегчүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ хөгжүлдүг ажыл-агый — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүк — 3-41-23 ◆ газет киллерээ — 3-39-03; ◆ опуда — 3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 1-34-19, ◆ тидүүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун кезек» бөлүмдә — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун сторнин среда четверг, пятница суббота күннеринде үнер. Чыдыг 250 каттан үнер. Хемчээли 2 парлалга ажалы.

Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күүтүр комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 118.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Суворова

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

1925 ЧЫЛДА УНДЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва рескомунун, Тыва АССР-нин Дээди Соведиинин болгаш Министрлер Чөвүлелиинин органы

1991 чыл
июль
26
пятница
№ 128 (14628)

(Чагыдар ортаа 6 коп).
Садар ортаа 20 коп.

Ниитиниң малынга — бижыг чем - суур

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИИЛИҢЕР

Бистиң республиканың совхозтарының, колхозтарының болгаш өске-даа кодээ ажыл-агый бүдүүлгелериниң девискээрлеринде тараан мал чеми культураларының база чайгаар үнген сигеннериниң үңүжү бо чылын эки болуп турар. Бо болза ниитинин малынга четчир санныг мал чемнерин белеткеп алырының магадылалын тургускан. Тываның кодээ ишчилери келир кышка 187 мун тонна сигенни, 5,5 мун тонна витаминниг сиген далганы белеткээр, 113 мун тонна сенажты, 275 мун тонна силосту салыр планныг. Ол даалгаларны чедиишкиниг боттандырарда бар техниканы, кижи күжүн кылыр ажылче мөөнгээри, сагылга-чүрүмну быжыглаары, күш-ажылдың бүдүрүкчүдүүн бедидери, организастыг чоруктуу экижидери, ажыл-ишчилерниң өө-харыысалгазын бедидери, чаршыны дээштиг организастаары, шаннап мактаарының хемчеглерин биллилиг ажыглаары чүгүла айтырыг болуп турар. Мону ажыл-агыйның удуртукчулары, түскай эртемниглери, ажыл-ишчилери кончуг эки билир, ынчангаш бо кампанияның өн-не харыысалгалыын үнелеп көрүп, мал чемнериниң белеткелин дүрттедириичe, ооң шынарын экижидерине утланган хемчеглерни ап турар.

Моон чижээнге Улуг-Хем районда Түлүп Кечил-оолаттыг совхозту киирип болур. Эрткен чылын мал чемнери чедиишсе болганындан ажыл-агый өске районнардан, республикадан дашкаар черлерден ону улуг өртекбиле садыг ап келген, ынчаар-даа болза ооң-биле маалын чедир чемгерип шыдаваанындан дыка хөй мал чудап өлген. Эрткен кыштаглаашкынның түүнелдерин совхозтуң удуртукчулары анализтеп чугаалажып көргеш, бо берге байдалдан үштүнүп үнериниң тодаргай план-хемчеглерин ажылдап кылган. Бо дугайында совхозта партком секретары Э. Д. Сереп редакцияга дыннаткан. Ол хемчеглерде ниитинин малынга четчир санныг, эки шынарлыг чемнерни белеткеп алырын чугулага айыткан. Совхозтуң коммунистери ажыл-ишчилернин ортузунга организакчы ажылдың күштелдирерин хүлээнип алган. Олар күш-ажылчы коллективтерге болгаш чоннуң чурттап турар черлеринге баргаш, кижилер-биле ужуражып чугаалажып, мал чемнери белеткээр чугула херекке дуза көргүзеринге ужур-дузазының улуун тайылбырлаан. Чоруткан ажылы түннелин бере берген.

Партком кежигүнү, партия эге организациязының секретары М. Бичелдей-оолга удурткан төп котельнаяның коллективи сиген белеткээр звенону тургускан, ооң кежигүннери баштайгы хүннерде үжен тонна хире эки шынарлыг сигенни белеткээн. Сүт-бараан фермазының ишчилери бо чүгүла кампанияда идепкейлиг киржи берген. Оон аңгыда өгбүле бүрүзү совхозка бир тонна сигенни белеткеп бээр болгаш ол-ла хирени боттары белеткеп алыр кылдыр эгелээшкинни ажыл-агыйның удуртукчулары үндүрген. Бо болза ажылчы чоннуң сонуургалын кодүрери чугаажок. Совхозтуң директциязының, парткомнуң, профовилел комитединиң мал чемнериниң белеткелин дүрген болгаш шынарлыг чорудар дээш ап турар хемчеглериниң ачызында ажыл-агыйның ишчилери бо чугула кампанияда идепкейлиг киржип, 3800 тонна сигенни белеткээр планның тургаш, бир мун тонна ажыра берген.

Мал чемнериниң белеткелин дүрген болгаш шынарлыг чорудар дээш бо совхозушкаш шалыпчы ажылдап турар ажыл-агыйлар республикада эвээш эвес. Оларның арга-дуржулгазын чогаадыкчы ёзу-биле ажылгап тургаш, күш-ажылды эки организастаары, бүдүрүкчүлүг ажылдаары хүннүң чугула айтырыы болуп турар. Ынчан планныг онаалдалар чедиишкинниг күүсеттинер ужурлуг.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведиинин күүсекчи комитеди «Республиканың совхозтарының ногаа-ларының бок-чамын аштаарынга, сигенин белеткээринге болгаш тараазын ажаап алырынга хоорайның бүдүүлгелериниң организациялараның база албан черле-

ринин күш-ажылчы коллективтеринин киржилгезинин дугайында» шиитпирни хүлээп алган. Бо болза көдээнин ишчилеринге дуза чедиринин эки чанчылын катап түргузуп турар таарымчалыг чүүл болур. Агролүлеттүр эвилелинин дилээн ёзугаар кызылчылар Кызыл, Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды районнарның ажыл-агыйларынга 2900 тонна сигенни белеткеп бээр. Коллектив бүрүзүнге чеже тонна сигенни белеткээр даалганы берген, ону доозарының хуусаазын айыткан.

Мурнуку чылдарда мал чемнериниң белеткелинге ажылдап турган хоорайжыларның күш-ажылын шоолуг үнелеп көрбес, төлеп бербес таварылгалар турган. Ындыг болганындан олар чүгле ат чодуп ажылдаар турган. Ону болдурбазыбиле, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери-биле үлүглер, организациялар, албан черлери барып ажылдаар совхозтарының директциялары-биле керээлерни чарып алыр, анаа ажылдың хемчээлин, шынарын, төлевирин, шаннап мактаарының хемчеглерин айтып алыр. Ол болза кайыдаа талага ажыктыг болур.

Кызылчылар бо хүннерде сиген белеткелинче массалыы-биле кирип турар. Олар бердинген онаалдаларны күүседир хүлээлгени алганнар.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООРАЙЛАРЫНЫҢ, СУУРЛАРЫНЫҢ АЖЫЛ-ИШЧИЛЕРИ, КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН ҮЛЕГЕР АП, МАЛ ЧЕМНЕРИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИНГЕ ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИН, АЪШ-ЧЕМ ПРОДУКТУЛАРЫН БҮДҮРЕРИН КӨВҮДЕДИР ХЕРЕККЕ ҮЛҮҮҢЕРНИ КИИРИҢЕР!

«Шын» солуннуң КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР ТУГУН бөгүн Бии-Хем районнуң «Кызыл тараачын» совхозунуң мал чеминиң белеткекчилериниң алдар болдуруп көдүргени. Ажылагый бо хүннерге чедир ниитиниң малынга сиген белеткээриниң планныг хемчээлиниң 34 хуузун күүседип, 1200 ажыг тонна сигенни белеткеп алган. Сенаж белеткелиниң онаалдазы 28 хуу күүсеттинген, 1000 ажыг тонна сенаж салдынган.

Ниитизи-биле Бии-Хем район 4500 тонна сигенни белеткеп, ону белеткээриниң планныг хемчээлин 25 хуу чедире берген.

Республиканың мал чеминиң белеткекчилери, шалыпчыларының үлегерин ап, чымыштыг кампанияга төлептиг үлүүнерни киириңер!

Август 3—субботник хүнү

ОРГАНИЗАСТЫГ ЭРТТИРЕР ДЭЭШ

Бо чылдың август 3-те бистиң республиканың ажылчы чону, албан-хаакчылары Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан республика чергелиг субботникке киржир күзелин илереткен. Ажылчы чоннуң саналдарын, күзелдерин өөренип көрбүшаан, Тывага улусчу революцияның 70 чылынга үткүштүр республика субботнигин эрттирер шиитпирни Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң II пленумунуң каттышкан хуралынга хүлээп алган.

Республика субботнигиниң кол соруглазы—республикавыстың найысылалынын, районнар төптеринің болгаш суурларның чаагайжыдылгазын организастаары, оларның арыг-шевер турарын чедип алыры. Бо күзелди амыдыралга боттандырарынга республиканың субботник эрттирер штавын тургускан. Ооң даргазынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. А. Парунминиң**, ооң оралакчызынга профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазының оралакчызы **Ч. С. Монгушту** томуйлаан.

Республиканың субботник эрттирер штавының кежигүнүнде шупту он ийи кижи кирип турар.

Республика штавы бирги организастыг хуралын эрттиргеш, хоорай, районнар аайы-биле кижи бүрүзүнге хуваалданы кылгаш, ажылдап кирипкен.

Республика штавы хоорай, районнарның күүсекчи комитеттеринге, районнарның профэвилелдеринге база ажыл-агый удуртукчуларынга чер-черге штабтарны тургузуп, ооң ажылын экижидерин, ол хүн бүдүрүкчүлүг, ак сеткилдиг чоруун көргүзүп, субботникти бедик деңнелге эрттирерин сүмелеп турар. Субботникке белеткенип турар үеде, күш-ажылчы коллективтерге, хоорай, район төптеринге болгаш суурларга, чурттакчы чоннуң аразынга, ол хүн-бистиң республикавыстың девискээри чаа хевир кире бээр, хоорай, суурлар, кудумчулар, сквер, садчыгаштар арыг-силиг, чараш апаар, үзүлүг-ла байырлал шинчи кире бээр кылдыр тайылбыр ажылын кылып чорудары негеттинип турар.

Республиканың субботник эрттирер штавы аңаа ажылдап алган акша-хөрөнгизин коллективтерниң боттарынга арттырып алгаш, ону чаагайжыдылгага ажыглаарын сүмелеп турар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң шиитпирин деткивишаан, республиканың субботнигинче чүгле ажылчыннар, албан-хаакчылар эвес, а бүгү чурттакчы чонну хаара тудары чер-черде күүсекчи комитеттерниң болгаш профэвилелдер комитеттериниң кол соруглазы.

Ынчангаш бистиң республиканың бүгү чурттакчыларын субботникке идепкейлиг киржиринче кыйгырбышаан, Тывага улусчу революцияның 70 чылын күш-ажылчы чедиишкиннер-биле уткуурун күзеп тур бис.

Өнер-оол КАРА-САЛ.

Республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң консультантызы.

МОБИЛИЗАСТААН

Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозунуң директциязы, парткому болгаш хөй-ниити организациялары ниитиниң малынга чем белеткелинче бүгү күштү мобилизастаан. Хереэженнер чөвүлелиниң суурнуң чурттакчыларын агитквартиралар аңы-биле сиген кезилдешинче мобилизастап турар. Школаның хоочун башкызы Н. Миттоол өөреникчилерден сигенчи звенону тургускан. звенонуң кежигүннери хол кадыыры-биле кескен сиген сарааттаан. Башгайгы удаада он тонна хире сиген совхозка дужааттынган.

Сиген белеткелиниң талазы-биле боттарынга алган хүлээлгелерин малчыннар күүседип эгелээн. Тустуг звеноларның кылган ажылын түннел турар.

Мөрэк КУДУРУКПАЙ.
Шуй суур.

СЭКП ТК-ның Пленуму ажыттынган

СЭКП Төп Комитединиң Пленуму июль 25-те Москвада ажыттынган. Ооң хүн айтырыының кол темазы — партиниң чаа Программазының төлевилелин чугаалажып көөру.

Бо айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиигизие секретары — СЭКП Программазын белеткээр партиниң XXVIII съездиниң тургускан комиссиязының даргазы М. С. Горбачев Пленумга илеткел кылган.

СЭКП ТКК-ның кежигүннери, авиледдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партия республика, край, область болгаш округ комитеттериниң бирги секретарлары, СЭКП-ниң Чепсектиг Күштерде партия комитеттериниң секретарлары, СЭКП Программазының төлевилелин белеткээр талазы-биле комиссиянын кежигүннери Пленумнуң ажылында киржип турар.

СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының медеглели

Кижи боду кандыг-даа үзел-бодалдыг болуп, кандыг-даа партияларга болгаш шимчээшкиннерге бактаап кирип болур, ооң эргелерин магадылаан «Хөй-ниитиниң каттыжыышкынналарының дугайында» ССРЭ Хоойлузуун, Литва, Армения, Грузия талазы-биле Президентиниң чарлыктарын база өске-даа хоойлужудулга актыларын чүрттүп чамдык черлеринде хажыдып турарын чер-черлерде ажыл-херектернин байдалы, а ол ышкаш СЭКП ТКК-га база ТК-га кээп турар медээлер херечилеп турар.

«Литва ССР-де демократияга удур хеделиишкиннерниң база кижиниң эргелерин үреп турарының дугайында» СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң Медеглели, «Украин ССР-ниң барын областарында коммунистерни истеп-сүрүп турарының фактыларының дугайында» СЭКП ТК-ның Секретариадының доктаалы чүртта катап эгелеп, калбарып бар чыдар кедергей шолук антикоммунизмни доктаатпаан. Демократтыг лозуннар, реформа чорудар деп кыйгырыглар-биле чагдыныш алгаш, экстремисчи күштер каттыжып турардан. Олар СЭКП-ни хоорулдурар база хорууп дээш хөделип турарлар, чүге дээрге ол ниитилел тургузуун өскертир дээнинге удур кол күш-тур.

Чамдык республикаларда ССРЭ-ниң хоойлужудулгазынга, кижиниң эргелериниң дугайында делегей дуторуужулгаларынга удурлашкаш хоойлуларны, чарлыктарны болгаш өске-даа нормативтиг документилерни хүлээп ап турар. Политиктиг чылдагаанналар-биле чамдык профессияларга ажылдаарын, албан-дужаал эвлээрин хоруп турар. Өске бодалды базары-биле Конституциягa удур янзы-бүрү черлерни тургузуп турар.

Коммунистерни социал талазы-биле ылгай көрүнүп, оларны коргудуп, өлүм-чидим-биле кыжаныш, эскелерни-даа эттеп, дорамчылап турган.

Чамдык девискээрлерде СЭКП-ге удур хөөнүг удуртукчуларның албадаашкыны-биле эге, цех парторганизацияларын барымдаа чок черге тарадыр, бүдүүлгелерден парткомнарны үндүрер таварылгалар көвүдээн. Ындыг фактылар Донецк, Кемерово, Самара, Свердловск болгаш өске-даа чамдык областарның бүдүүлгелеринге болгулаан.

«Хөй-ниитиниң каттыжыышкынналарының дугайында» ССРЭ Хоойлузуун, ССРЭ Президентизинин чарлыктарын үреп, СЭКП райкомнарынга, хооркомнарынга хөмөөржүр бажынбалгатты, автотранспортту күш-биле былаап ап турар чамдык организациялар база албан-дужаалдыг кижилернин хөделиишкиннеринге харын-даа шуут чок кылып турарының хөй санныг фактылары бар. Чижээ, 1991 чылдың январьда Калуга хоорайга экстремистия холуундан СЭКП кежигүнү, «Знамя» деп областъ солуунуун редактору И. И. Фомин өлген. 1990 чылдың мартта коммунист, Армениянын Дээди Соведиинин депутады, партияның Аштарак райкомунун бирги секретары чораан М. О. Хачатрянның өг-бүлезиниң шупту беш кежигүнүнери, ооң иштинде назы четпээн ийи уругну оларның боттарының бажынынга өлүрүп каан.

Бо чылын Грузияның Компартиязының Ахметск райкомунун бирги секретары А. Г. Сасадзишвилинин, партияның Дагестан обкомунун кежигүнү Б. А. Касымовтуң, Украинаның Компартиязының Ровно райкомунун бирги секретары А. И. Левковичиниң бажыннарынче чепсектиг халдаашкыннар болган. Партия обкомунун кежигүнү, Марий АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Г. С. Петровту, Литваның Компартиязының Акмян райкомунун бирги секретары И. И. Василевичини болгаш өскелерни-даа эттеп, дорамчылап турган.

Чамдык республикаларда ССРЭ-ниң хоойлужудулгазынга, кижиниң эргелериниң дугайында делегей дуторуужулгаларынга удурлашкаш хоойлуларны, чарлыктарны болгаш өске-даа нормативтиг документилерни хүлээп ап турар. Политиктиг чылдагааннар-биле чамдык профессияларга ажылдаарын, албан-дужаал эвлээрин хоруп турар. Өске бодалды базары-биле Конституциягa удур янзы-бүрү черлерни тургузуп турар.

Коммунистерни социал талазы-биле ылгай көрүнүп, оларны коргудуп, өлүм-чидим-биле кыжаныш, эскелерни-даа эттеп, дорамчылап турган.

Чамдык девискээрлерде СЭКП-ге удур хөөнүг удуртукчуларның албадаашкыны-биле эге, цех парторганизацияларын барымдаа чок черге тарадыр, бүдүүлгелерден парткомнарны үндүрер таварылгалар көвүдээн. Ындыг фактылар Донецк, Кемерово, Самара, Свердловск болгаш өске-даа чамдык областарның бүдүүлгелеринге болгулаан.

«Хөй-ниитиниң каттыжыышкынналарының дугайында» ССРЭ Хоойлузуун, ССРЭ Президентизинин чарлыктарын үреп, СЭКП райкомнарынга, хооркомнарынга хөмөөржүр бажынбалгатты, автотранспортту күш-биле былаап ап турар чамдык организациялар база албан-дужаалдыг кижилернин хөделиишкиннеринге эрге-хоойлу талазы-биле үнелеяди бербейн турар. Ындыг фактылар Арменияга, Грузияга, Молдовага, Литвага, Латвияга, Украинаның барыын областарынга болган. СЭКП-ниң организацияларын кемниг деп санаарын болгаш оларның ажылдап, амыдыраар байдалдарын долузу-биле боой тударын «Саюдистин» Паневежис район Соведи Литваның чазаанга сүмелээн.

Бо бүгүнүң ынчап барганының ужуру болза, хамыктың мурнунда ССРЭ-ниң болгаш республикаларның эрге-чагырганың күрүне структуралары, оларны баштап турар эрге-дужаалдыг кижилер Конституциялага удур хөделиишкиннерни сый шавар, чурттуң бүгү хамаатыларының, ооң иштинде СЭКП кежигүннериниң эргелерин болгаш хостагларын хандырар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни өй-шаанда албайн турарында.

СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязы антикоммунистиг калчааралта удур, күштүг болуп турар хоойлужудулгага чөрүшкек эвес болуп турар политиктиг ажыл-чорудулгага хамаарыктарын, ССРЭ-ниң КАК-тың болгаш ССРЭ-ниң ИХМ-ниң органнарының болгаш кезектеринге коммунистерин, бистиң хөй националдыг Ада-чурттувус кымгала эргим болдур, оларны шуптузун боттарының хүрээлениң каттыштырарынче, демократтыг эргелер дээш туржурунче, партияның чаңгыс эвин быжыглаарынче, кризистен чурттуп уштунарынга, националдар аразында чөрүлдээлерни, хан төгүшкүнүн сокпадырынга бүгү талалыг салдар чедиреринче, совет улустуң тайбың күш-ажылынын идепкейлиг кампалалын хандырарынче кыйгырып тур бис.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде СЭКП организациязының Бүгү-шеригнин партия комитединиң бюрозу.

ССРЭ-ниң КАК-та СЭКП организациязының партия комитединиң бюрозу.

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглеринин СЭКП организациязының партия комитединиң бюрозу.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде, ССРЭ-ниң КАК-та болгаш ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглеринде СЭКП организацияларының партия комитеттериниң бюроларының

МЕДЕГЛЕЛИ

Бо чылдың июль 20-де РСФСР-ниң Президентизии «РСФСР-ниң күрүне органнарынга, албан черлеринге болгаш организациялараңга политиктиг партияларның база хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структуралараның ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында» Чарлыкты үндүргени.

Оон-биле холбаштыр Чепсектиг Күштериниң СЭКП организациязының Бүгү-шеригнин партия комитединиң, ССРЭ-ниң КАК-тың, ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглериниң СЭКП организациязының, партия комитеттериниң бюролары дараазында чүүлду медеглээри эргежок чугула деп санаар турар:

РСФСР-ниң Президентизиниң ук чарлыы ССРЭ Конституциязынга, «Хөй-ниити каттыжыышкынналарының дугайында» ССРЭ Хоойлузуунга, Кижиниң хамааты болгаш политиктиг эргелериниң дугайында Делегей пактызынга дүүшпес, ынчангаш ол эрге-хоойлу талазы-биле будалчак чорукту күштелдирип, ниитилелде политиктиг удур туржүшкүнну чидиглендирип, демократтыг чорудугларны кызагдап база диктатура тургузарынга чедирип турар. Ындыг чорук чаа Эвилел керээзин чарарынга белеткелдиң түнел үе-чадазында канчап-даа таварышпас.

Чарлыкты СЭКП ТК-ның Пленумунуң будүүзүнде хүлээп алганы, бистин бодап турарывыс-биле, коммунистерни партияның Программазының төлевилелин чугаалажып көөрүнден чайладыр. СЭКП-ни чарылдырарынче күткүп, алыс түнелинде ону, ниитилелдиң каттыштырыкчы күжүн, чурттуң политиктиг амыдыралындан чайладыр соруглаңы салып турар.

РСФСР-ниң Президентизиниң чарлыы-биле СЭКП-ниң организацияларының Чепсектиг Күштерге, ССРЭ-ниң КАК-тың организацияларынга болгаш кезектеринге база ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглеринге

РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Төвчүүр. Этези № 126, 127 «Шында».).

3. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарынче соңгулдалар талазы-биле хамаатыларның ниити хуралдары (чыыштары), бир эвес оларга чогуур девискээрниң чурттакчыларының чартыындан эвээш эвези, а конференцияларга — чогуур девискээрниң чурттакчыларының үштүк ийизинден эвээш эвес төлээлери киржип турар болза, чүгле ынчан олар бүрүн эргелиг болур.

Ниити хуралларга (чыыштарга), конференцияга 16 хар четкен хамаатылар киржир.

82 ЧҮҮЛ. Чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарынче соңгулдалар

1. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылганың органнары хамаатыларының эки тура күзелиннге үндезилеттинип, оларның эгелээшкини-биле тургустунар.

Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылганың органнарынче соңгулдаларны чоннуң чурттап турар черинiң аайы-биле хамаатыларының ниити хуралдарына (чыыштарына) азы конференцияларына, а ол мышкаш бүгү-ниити дең эргелиг дөрт соңгулда эргелерни үндезилеп, тус чер Совединиң бүрүн эргелериниң хуусаазында соңгулдалар участоктарына чажыт бадылаашкын-биле чорудуп болур. Чурттакчыларның ниити хуралы (чыыжы) азы конференциязы девискээр хөй-ниити бот-башкарылганың органнарының бүрүн эргелериниң ооскe хуусаазын тургузуп болур база эргелиг.

2. Чер-чер Советтери чурттакчы чоннуң эгелекчи балүүнүң саналын ёзугаар бот-башкарылганың органнарынче соңгулдаларның эртирер хуусааларын, чурумун болгаш төлээлээшкинниң нормаларын дугуржуп чугаалажыр, а соңгулда участоктарына дөрт соңгулдаларны чорудуп тура, чурттакчыларның санымдан соңгулда комиссиялары тургузар болгаш кандидаттарны депшидип үндүрериниң чурумун чугаалажып дугуржур.

3. Чурттакчы чоннуң хөй-ниити бот-башкарылганың органнарынче соңгулдаларның белеткели болгаш эртирилгези ажык болгаш ажык-чарлыг боттанып. Соңгулдаларның белеткелиниге болгаш эрттирилгезинге холбашкан чарыгдалдарны чер-чер Советтериниң күсели-биле, оларның чөпшээрели-биле чорудар.

4. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарынче соңгулдаларны, бир эвес оларга данзыда кирген соңгукчуларның чартыындан эвээш эвези киришкен болза, боттанган деп санаар.

5. Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның санындан хөй үнүү алган хамаатыларны хөй-ниити бот-башкарылганың органнарының составынче соңгуттурган деп санаар.

83 ЧҮҮЛ. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылганың органнарының кол бүрүн эргелери

1. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының баш миннир айтырыгдары оларның дүрүмнери (уставтары-биле) чер-чер Советтериниң болгаш тус черниң администрациязының оларга дамчыткан бүрүн эргелерин санавышаан, толараттынар.

2. Чер-чер Советтери болгаш тус черниң администрациязы чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнары-биле кады, оларның чөпшээрешкени-биле кады баш миннир айтырыгларның сферазын, а ол ышкаш чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының чөпшээрели чокка шиитпир хүлээп алдынмас айтырыгларның данзызын тургузар.

3. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнары тус чер Совединиге оларны бүрүткээн үеден эгелеп, юридиктиг эргелерлиг болуп болур. Бүрүткел кылырындан ойталаашкынны судка хомудап болур.

84 ЧҮҮЛ. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының экономиктиг ажыл-чорудулгазы

Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнары дараазында эргелерлиг:

чурттакчы чоннуң бараан болгаш ачы-дуза херегледерин хандырар бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны тургустунган чурум ёзугаар тургузуп болур;

девискээрниң чаагайжыдылгазының болгаш чурттакчы чоннуң коммунал хандырылгазының, чурттарга фондузунуң тудуунуң база септелгезиниң, социал инфраструктураның талазы-биле ажылдарны күүседирибиде оларга чарыдаары көрдүнген тус черниң бюджединиң акша-төгерими болгаш боттуң сан-хөө курлавырларын ажыглап тура чагыкчы болуп болур;

соңгулгалыг социал программаларны акшаландырары-биле эки тура үндезинге чурттакчы чоннуң, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның акша-хөрениг-изиниң каттыштырып болур;

акционер азы хуучу үндезинге сан-хөө-чөөли албан черлерин тургузарынга база оларның ажыл-чорудулгазына бот-хуу курлавырларын киржип болур;

чурттакчы чоннуң социал-экономиктиг херегледерин хандырар соңгулга-биле хоойлу-дүрүм хорувайн турар ооскe-дaa экономиктиг ажыл-чорудулганы организастап болур;

бодунуң дүрүмүнге (Уставынга) дүүштүр штаттарны болгаш ажылдакчыларның ажыл төлевирининг чурумун тодарадыр эргелиг.

85 ЧҮҮЛ. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының сан-хөө курлавырлары

1. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының сан-хөө курлавырлары боттуң, чөөли, а ол ышкаш чер-чер Советтериниң болгаш администрациязының дамчытканы акша-хөрениген тургустунар.

Боттуң сан-хөө курлавырлары чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының экономиктиг ажыл-чорудулгазының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның, хамаатыларның, эки тура дадырларының болгаш эргелиг-елерiниң, а ол ышкаш ооскe-дaa киириндеринiң күсели-биле тургустунар.

2. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының сан-хөө курлавырларын Устав соңгулгаларынга болгаш чогуур девискээрлерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларынга дүүштүр бот-хуу ажыглаар.

86 чүүл. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының чер-чер Советтери-биле, тус чер администрациязы-биле база девискээр депутат белүктери-биле харылзаазы

1. Чер-чер Советтери, тус чер администрациязы, девискээр депутат белүктери чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының бүрүн эргелерин боттандырарынга салдар чедирер.

2. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнары чер-чер Советтериниң сессиязының ажылынга, бир эвес оларның эрге-ажыктарынга хамааржыр айтырыгларны чугаалажыр болза, киржир эргелиг.

VII. Тус чер бот-башкарылгазының эргелериниң магадылалдары

11 ЭГЕ

Тус чер бот-башкарылгазының эргелериниң

87 ЧҮҮЛ. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының шиитпирлериниң албан күүселдези

1. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының оларның эрге-хүлээлгелериниге дүүштүр хүлээп алган шиитпирлерин ооң девискээринде турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның, тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш хамаатыларның күүседири албан.

2. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының оларның эрге-хүлээлгелериниге дүүштүр хүлээп алган шиитпирлерин күрүне эрге-чагыргазының, эргелеп башкарылгазының өске-дaa органнары солуп болбас.

3. Бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, хөй-ниити каттыжыышкынналары, тус чер бот-башкарылгазының органнары оларның эрге-дужаалдыг кижилери, хамаатылар чер-чер Советтерини, тус чер администрациязының мурунга эт-хөрениг дээш харылсалгалыг; девискээрге, чурттакчы чоннуң эрге-ажыктарынга оларның хөделиишкиннери-биле азы олутпайы-биле чедирген когаралын эгидер.

4. Чер-чер Советтери, тус чер администрациязы чогуур күрүне органнарының, хөй-ниити каттыжыышкынналарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның эрге-дужаалдыг кижилери Советтиң, тус чер администрациязының шиитпирлерин күүсетпээни дээш хоойлужудулгада доктаатхан чурум ёзугаар сагылга-чурум харылсалгазын онаар дугайында билдириишкинни чогуур органнарже киирер эргелиг.

Советтиң, тус чер администрациязының киирген билдириишкинин чогуур органнар хүлээп алган хүнүнден эгелээш 15 хонук иштинде сайгарар үжурлуг.

5. Тус чер Совединиң, тус чер администрациязының эргезиниге кирип турар шиитпирлерни күүсетпээни дээш эрге-дужаалдыг кижилерни база хамаатыларны администрация талазы-биле хемчээп ап, судтуң шиитпири-биле 500-тен 5000 рубль хемчээлге чедир торгаар.

Бо хоойлуда көрдүнген харылсалга ёзугаар административтиг чурум үрээшкинниң дугайында эрекгерни 7 хонук хуусаа иштинде көөр. Улус судьязының шиитпири прокурорнуң судьяның бодунуң удурланышкыны-биле, а ол ышкаш прокурорнуң удурланышкыны хамаанчокка, үстүкү судтуң даргазының удурланышкынга-биле солуттунган азы өскертинген турар ужурлуг.

88 ЧҮҮЛ. Тус чер Совединиң девискээриниге хоойлу-дүрүмну хандырары

Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының эргелери:

1. Ук черде чурттап турар хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын, ол ышкаш тус чер Совединиң аргезин үреп турар күрүне эргелелиниң органнарының, тус чер бот-башкарылгазының органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның, хөй-ниити каттыжыышкыннарының актыларын күш чок деп хүлээп көөр болгаш ол актыларның күүселдезин судтуң азы арбитраж судунга шиитпири хүлээп алгыже чедир соксадыр негелдени судка азы арбитраж судунга тургузар.

2. Бойдустуң халаптары, экологтуг айыылдыг эпидемиялар, эпизоотиялар, арттер болганда, хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээнде хоойлу ёзугаар хамаатыларның айыыл чок чорууң хандырарын, оларның эргелерин база хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын камгалаарын, онуң бүгү хевирлерни болгаш корум-чурум камгалаарын боттандырар.

89 ЧҮҮЛ. Чер-чер Советтериниң аразында чөрүлдээлерни (маргылдааларны) чарары

Чер-чер Советтериниң аразында маргылдааларны дараазында чурум ёзугаар көөр:

1. Административтиг-девискээр тургузугларының айтырыгларының талазы-биле чер-чер Советтериниң аразында маргылдааны РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр үстүнде турар Советтер чарар;

2. Эт-хөрениг талазы-биле чер-чер Советтериниң аразында маргылдааны арбитраж суду көөр.

3. Чер-чер Советтериниң аразында өске-дaa маргылдааларны үстүнде турар Совет, азы талааларының бүрэзиниң негелдезин ёзугаар маргылдаалыг талааларын төлөөлекчилериниң тургускан үстүкү Советтиң тургусканы чөпшээрежилге комиссиязы чарар. үстүкү Советтиң азы чөпшээрежилге комиссиязының хүлээп алган шиитпиринге удурланыр, судче киирип болур.

Район болгаш хоорай Советтериниң шиитпирлерин край, область судтарынче, автономнуг округ судтарынче, а улус депутаттарының Советтериниң край, область Советтериниң улус депутаттарының автономнуг область, автономнуг округ Советтериниң шиитпирлерин — РСФСР-ниң Дээди судунче хомудап болур.

90 ЧҮҮЛ. Чер-чер Советтериниң саналдарын чугаалажып көөр

РСФСР-ниң күрүне эргечагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының, РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның дээди органнары бодунуң ажыл-чорудулгазынга чер-чер Советтериниң саналдарын чугаалажып көөр база өөренир, ол саналдарны канчаар чугаалажып көргенинiң түңнелдерин оларга дыкнадыр хүлээлгедээр.

91 ЧҮҮЛ. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының харылсалгазы

1. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының, а ол ышкаш оларның органнарының эрге-дужаалдыг кижилери хүлээп алган шиитпирлери дээш хоойлу-дүрүм ёзугаар харылсалгалыглар.

2. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының, оларның органнарының база эрге-дужаалдыг кижилериниң чөптүг эвес шиитпирлериниң түңнелинде чедирген когаралды судтуң азы арбитраж судунуң шиитпиринге үндезилээш, чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының болгаш оларның органнарының бөөтүүрегизиниң күсели-биле бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга болгаш хамаатыларга долулуу-биле эгидер.

Оларның ажылчыннарының, азы эрге-дужаалдыг кижилериниң чедирген когаралын чамдырып берген тус чер Соведи, администрациязы, оларның органнары ол кижилерден чедирген когаралдың түңүн, бир эвес өске түр хоойлу ёзугаар тургустунмаан болза, төлөөн түңүн хемчээлибиле ол кижилерге төлөөр кылдыр негелдени тургузар эргелиг.

3. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының, оларның органнарының база эрге-дужаалдыг кижилериниң шиитпири хоойлуга дүүшпес, хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын үреп турар болза, хамаатылар судче билдиртир эргелиг.

92 ЧҮҮЛ. Советтиң болгаш тус чер администрациязының эрге-дужаалдыг кижилериге кызыгаарлаашкын

1. Тус чер администрациязының удурткучулугу болгаш эрге-дужаалдыг кижилер депутаттар болбас.

2. Советтиң даргазы болгаш ооң оралакчылары, Советтиң аппарадының салбырлар удурткучулары, тус чер администрациязының база ооң органнарының болгаш салбырларының удурткучулары:

а) өске күрүне органнарынга, а ол ышкаш хөй-ниитти каттыжыышкынналарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга шалыныы эрге-дужаал өөлевес;

б) бүрүткеттинген политиктиг партияларга, шимчээшкиниерге, клубтарга база белүктерге кирбес;

в) бодунуң ажыл-чорудулгазынга тус чер бюджединиң акша-хөрениг-изиниң ап турар будурулгелерниң, албан черлериниң, организацияларның баштаар черлериниң азы өске удуртур органнарның составыынга кирбес;

г) муниципалитет янчулут, азы ук Советтиң девискээринде турар азы ук Советтиң бюджеди-биле холбаалыт болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазынга оон акша-хөрекги, үндүрүг азы өскедээ сан-хөө чиигелделери ап турар будурулгелерден, албан черлеринден, организациялардан кандыг-даа оруларны, чаңгыс удаа азы доктаамал шаңналдарны алыр эрге чок.

3. Бо чүүлдүң негелделерин айыттынган эрге-дужаалдыг кижилер хажыткан, административтиг чурум үрээшкини азы кезеемче херээнге онаап болур чүве чок болза, корум-чурум харыысалгазын онаап, ажылдан дүжүреринге азы оңу дедир кыйгыртырынга чедир айтырыгны тургузар.

93 ЧҮҮЛ. Советтиң, тус чер администрациязының удурткучуларының өскедээ эрге-дужаал өөлевес кижилерниң социал магадылалдары

1. Советтиң даргазының болгаш ооң оралакчызының, тус чер администрациязының удурткучузунуң, ооң оралакчыларының болгаш тус чер администрациязының эрге-дужаалдыг кижилериниң шалыының РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң бадылап кааны чер-чер Советтериниң болгаш тус чер администрациязының удурткучуларының эрге-дужаал шалыының схемазын ёзугаар Совет доктаадыр. Эрге-дужаал шалының, күрүне будурулгелериниң (каттыжыышкынналарының) удурткучуларының шалыныңа дең кылдыр доктаадыр.

2. Советтиң, тус чер администрациязының удурткучулары, тус чер администрациязының эрге-дужаалдыг кижилери, оларны эрге-дужаалдан халап каапкан таварылгада, бир чыл иштинде чаа ажылче кирип алгыже, Советтиң тургускан шалының дараазында байдалдарда алыр:

а) эрге-дужаалга соңгаан хуусаа төнгенде болгаш чаа соңгулдалар үезинде соңгутпаан азы томуйлатпаан болза;

б) администрация-девискээр үделгезиниң өскерилгени-биле Советти азы тус чер администрациязының удурткаанда, тус чер администрациязы өскээр эде чаартканда;

в) бир эвес ук ажылга бир чылдан эвээш эвес ажылдаан болза. Советтиң удурткучуларының азы тус чер администрациязының эки тура-биле ойталаан дугайында билдириишкинин хандырган соонда.

3. Бир эвес айыттынган эрге-дужаалдыг кижилерниң чаа шалыны муриунда ап турганындан куду болза, мурнуку шалыңынга чедир немелде төлевирни кылыр, ынчалза-даа ажылындан үнгенинден бээр календарлыг бир чылдан эвээш эвес хуусаада төлевирни тус чер бюджединден кылыр.

4. Бо чүүлдүң ийи дугаар пунктузунда айыттынган дүрүмнер дараазында таварылгаларда күш чок болур:

а) Советтиң удурткучуларын албан-дужаалдан кыйгыртканда;

б) тус чер администрациязының удурткучузун албан-дужаалдан кыйгыртканда;

в) айыттынган эрге-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр судтуң шиитпири хоойлу ёзугаар күштүт болуп киргенде.

94 ЧҮҮЛ. Чер-чер Советтериниң болгаш тус чер администрациязының ажылчорудулгазынга хоойлу-дүрүмну сагып турарынга хайгаарал

РСФСР-ниң Чиигине прокурору болгаш аваа чагыртткан прокурорлар чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының, оларның органнарының болгаш эрге-дужаалдыг кижилериниң хоойлужудулганы күүседип турарынга хайгаараларды боттандырар.

РСФСР-де күштүг, РСФСР-ниң девискээринге күштүг болуп турар ССРЭ-ниң хоойлужудулгазынга, РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында турар республикаларның хоойлужудулгазынга чөрүшкек чер-чер Советтериниң тус чер администрациязының, оон органнарының база эрге-дужаалдыг кижилериниң шиитпирлеринге удурланышкынын кылып болур. Прокурорнуң удурланышкынын чогуур тус чер Совединиге, тус чер администрациязының удурткучузунга үстүкү Советке дыынатпышаан чедирер.

Бир эвес прокурорнуң удурланышкынын он хонук дургузунда көрбээн азы тус чер Соведи, тус чер администрациязының удурткучуу оңу хүлээп көрбээн болза, прокурор судче баэр эргелиг.

95 ЧҮҮЛ. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының болгаш чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры

1. Чер-чер Советтериниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дараазында таварылгаларда соксадыр:

а) ССРЭ Конституциязын, ССРЭ хоойлужудулгазын, РСФСР Конституциязын, РСФСР хоойлужудулгазын, РСФСР-ниң составында турар республикаларның конституцияларын болгаш хоойлужудулгазын, хамаатыларның эргелерин база хосталгазын чангыс эвес удаа хажытканда;

б) бир эвес база катап соңгуткан Совет бирги сессия ажыттыгандан бээр бир ай дургузунда структуразын тодаратпаан болгаш бодунуң органнарын тургузуп албаан болза;

в) бир эвес Совет даргазын хостаан үнден бээр бир ай иштинде Советтиң чаа даргазын соңгуп албаан болза;

г) бир эвес Совет дөрт ай дургузунда депутаттарның саны кворумга четпес чылын турганындан сессия чыыдырып чадаан болза.

Тус чер Совединиң бүрүн эргелериниң соксаанының дугайында доктаалды РСФСР-ниң Дээди Соведи, РСФСР-ниң составында турар республикаларның Дээди Советтери РСФСР-ниң Конституция судунуң түңнелинге үндезилеп хүлээп алыр.

2. Чер-чер Советтериниң бүрүн эргелери Советтиң бодунуң тарап дүшкениниң болгаш үзүткаттынганының соонда соксаар, ук Советте бактаап турар депутаттарның үштүк ийи кезээ бадылаанда, шиитпир хүлээп алдынар, а ол ышкаш тус чер референдумунуң бадылаашкын дазызынче киргеи соңгукчуларның хөй кезии Советтиң эргезин хуусаа бетинде соксадыр дээш бадылаан болза.

3. Советтиң бүрүн эргезиниң хуусаа бетинде соксаанының-биле улус депутаттарының бүрүн эргелери соксаар.

4. Улус депутаттарының Совединiң чаа чыыжының соңгулдаалары эрттирер хүнүн үстүкү Совет Советтиң эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында шиитпирни хүлээп алганынан бээр ийи айдан орай эвес хуусаада тодарадыр.

5. Тус чер администрациязының удурткучузунуң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дараазында таварылгаларда соксадыр:

а) олар РСФСР-ниң хамаатызы болур эргезин чидиргенде;

б) тус чер администрациязының удурткучузунуң Советтиң девискээринден өскээр (Советтиң девискээринде турар чурттакчы пунктудан дашкаар) дсктаамал ажылдаары болгаш чурттаары-биле чорупканда;

в) тус чер администрациязының удурткучузунга хамаарыштыр судтуң буруудаткан шиитпири хоойлу ёзугаар күштүт болуп киргенде;

г) бүрүн эргезин дүжүрер дугайында хуу билдиримишкин киргенде;

д) тус чер администрациязының удурткучузуи соңгукчулар дедир кыйгыртканда.

Тус чер администрациязының удурткучузунуң эргелериниң дүшкениниң дугайында шиитпирни аймтыкан таварылгаларда Совет хүлээп алыр.

6. Чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органының бүрүн эргелерин дараазында байдалдарда соксадыр:

а) хүүжудулганы чангыс эвес удаа хажытканда. Чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органының эргезиниң хуусаа бетинде соксаанының дугайында шиитпирни Совет хүлээп алыр;

б) тарап дүшкен таварылгада.

7. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органының эргелериниң хуусаа бетинде соксаанының дугайында шиитпирни судче берип болур.

96 ЧҮҮЛ. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының эргелериниң магадылалдары

1. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнары хамаатыларның эргелери болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктары хажыттынганда, хажыттынган эргелерни хоойлужудулгага дүүштүр катап тургузар негелдени суд мурунга тургузар эргелиг.

2. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының болгаш чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының аразында маргылдааларны үстүкү Совет чарар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргалыңың бирги орлакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың июль 6.

БАШКЫ БАЗА КОМПОЗИТОР

Культураның хоочуннары

Пионер апарган, үргүлчү ырлаар ырывыста мынаг одургулар сагыжымда мөңге артган:

«Ада Ленин адын эдилээн,
Авс.-кежиктиг совет
чаштар бис.
Комсомолду дозеп салгаар бис,
Коммунистиг партияга
ышнчы бис...»

Өөреникчи чылдарымдан ол ыяда сестер мээң амыдыралымга бир утпаныышкынны орукту бергенинге, ол ыр хөй салгаларга ынак ыры болганынга үе бисе хереч болган. Ынчан-даа, ооң соонда-даа ол ырыны ким чогаадыкшыны билбес чордум.

Ырны чогаадкан кижи бо чылын 80 хар, а ыры чогаалтынга-да 40 чыл болганда, ооң аалгазын чогаадкан кижи оңу ырлап олурда ыяндар авс.-кежиктиг болдум. Ол болза бот-тывынгар композитор, хоочун башкы Соорук Намчилович Сат-тыр. 1931 чылда Улуг-Хем хонгуруунун Шагаан-Арыгга төрүттүнгеш, ол хоорайның ортумак школазының чедиги класын дооскаш, 1949 чылда Кызылдың башкы училищезинче кирген. Музыкага чажындан черле салымныг болган ол оол, училищеге башкылап турган, сөөлүкде ат-сураглыг композитор апарган Сергей Гайдан, хөгжүмчү Леонид Шевчук сларга башкылаткы чораан. Ынчан ооң баштайгы бижээн ырларының бирээзи, шүлүкчү Юрий Кюнзегешгин шүлүгүнге «Коммунистиг партияга ышнчы бис» деп ырыны төрүттүнгени ол.

1956 чыл—Соорук Намчиловичиниң амыдыралында онзагай чылдарының бирээзи. Ол чылын башкының киллочун алтап, Баян-Кол школазынга башкылаай бергеп. Ынчаш скрипкага ойнаар баштайгы ыры «Кежээки хаяа» чогаалтынган. Ооң бээр ол үзүк-сөөлээл чок улус өөредилге шүүлүмүнге ажылдап, аныяк салгалдың кижизидилгезинге ажыл, амыдыралын тураскаатхан. Ооң-биле кезээде кады чоруур хөлегези — ынак музыказы, ыры чогаадыры. Бот-тывынгар композитор башкылап чораан, Красноярскиниң башкы институдун бот-өөредилге-биле база дооскан. Ооң география башкылап келген. Шилип алган ажылынга бердинген башкы бодунуң 60 хар четкен мазынының 25 чылын өөредилге-кижизидилге ажылынга тураскаадып, ам-даа аваа үлүг-хуузун биирип чоруур. Ол чылдарның хөй иүүлүүн терээн Улуг-Хемниң Баян-Кол, Ак-Туруг, Булуң-Терек школаларынга, аңгы кичектерлээн ажылдап турары Улуг-Хем районуң улус өөредилге кил. кизи болур. Школаларга Соорук Намчилович өөредилге кичеелдериниден аңгыда салым-чаяанының сонуургалы-биле доктаамал ыры башкылап, музыка бөлүмнерни үдуртуп, тыва хөгжүм, аялгалыг өөренимчилер аразынга нептередир ажылга идепкейлиг киржип келген.

Школаларга эрткен 35 чылдарның чээрбизи С. Н. Саттың организакчы чоруун илередип, улус өөредилгезиниң чежезин ол сактырыл, алаш олурганнарының аразындан чүгле бодум эки таныыдарымны сактыр аргалыг болган мен. Ол болза Тываның Композиторлар эвилелиниң баштаар черинiң даргазы, уран чүүл эртемнериниң кандидады Зоя Кыргыс, Шагаан-Арыгның № 8 профтехучилищезинiң директору, ССРЭ-ниң хостуг хүрешке спорт мастери Николай Монгуш, «Х Улуг хураа» совхозтуң директору, Тимирзаев эттыг кедээ ажыл-агый академиязының доозукчузу Кызыл оол Дүрбүлек, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Андрей Содунам болгаш өскелериндээ адап, оларның төрээн тыва черинiң культурадыг болгаш экономиктиг сайзыралынга ажык-дузалыг улуг кижилер болуп ажылдап чоруурунга чоргаарланып орар болду.

Соорук Намчиловичиниң ажыл-ижинге, чогаадыкчы сайзыралынга улуг деткимчени көргүзүп чоруур кижи кадайы болбайн канчаар. Күш-ажылдың хоочуну Полина Шаравиевна башкы ажылынга дөртен хире чыл-ды барааттаткаш, пенсиялап үнгеш, ажы-төлүн, оларның ажы-төлүн өстүрүп олурар.

Башкының чымыштыг ажылы, хөй-ниитиниң тенмес-батпас даалгалары, боттуң хуу амыдыралының кызыг-чайы чеже-дээ үе бербес болза, Соорук Намчилович бүгү напынында музыкадан чарылбайн, ааба эң-не хажыны-биле ынаашаан кижилерниң бирээзи. Ыры чогаадырда ол ооң саны новдаринче хажандаа сагыш салбас, а ырлаары чонга чоок, оларның сагыш-сеткилинге тааржыр болтурум чедип алырын кызыл чоруур. Өскен черим Шагаан-Арыг 100 чылын демдеглеп, эрги хоорай-биле чоң чарлып, байырлажып турда, композиторнуң чүрек-хөрээ хөлзеп, дойлуп, дынаан кижиниң күйгаа-бажынга ажыңнадыр дээптер, бойдус камгалалынга хамаарылгалыг ырының сөзүн, аялгазын ол чогаадыпкан:

Көгерерген Саяң хөлбээ
черим долду,
Хөлбеи шынаам суглуп
дүүнче дүүнү берди.
Көвей чомум төрээн черден
чарлып келдим,
Хогжум үнү уярчыг
ыглай берди.
Чарлышкынның
Шагаан-Арыг валызынче
Шагда корбаан чангыс
класстыг чалап тур мен...

Композиторевүн бир онзагай чүвезе, бетээде чогаадыкчы дилээшкинде чоруурун. Эртем чылын ол рондо стилинге «Тыва черим дынгыддайы» деп хөй хөгжүм хереклеринге ойнаар клавирни чедишкининг чогаатхан. С. Саттың баштайгы тыва скрипката оңнаар кижилерни бирээзи чораанны маңаа хейнү ойнаары кидек. Ол ышкаш Төрээлиг суурунуң 60 чылында, ооң чурттакчыларының дилээ-биле «Торгальшының» деп ырының сөзүн болгаш аялгазын чогаатхан.

Хоочун башкы, бот-тывынгар композитор С. Н. Сат 60 харлаза-дaa, чонмуң чугаалажыры дег, адак-бышкаа чиик, ажыл-ишчиви күштүг, чогаадыкчы тура-хөөнүн салбаан, чаа хоорай Шагаан-Арыгның хөлзээзининг амыдыралының идепкейдиг киржикчизи болбушаан. Чээрбя ажыг мырларның автору ол кижи С. Сурун-оолдуң шүлүүнге «Чагыг» деп ырны бижип доозуп олурда, ооң баштайгы дынаңнаашыл болур аас-кежик мелээ таварыштыг. Чогаадыкчы чүткүлдүг хоочун башкыга салым-чолдуң узуп оруун күзевес артажок.

Кара-оол НАТПИЯ-ООЛ

«Сибирь дугуржулгазы»

ЭКОНОМИКТИГ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫҢ ЧАА ХЕВИРИ

— Александр Донгакович, ол хуралдың дугайын бистиң номчукчуларывыс улуубиле сонуургап турар. Чүге дээрге оон ажылынга РСФСР-ниң Президентизин Б. Н. Ельцин кириштеп болгай. Тывадан анаа кымнар кириштеп, база анаа кандыг айтырыгларны чугаалашканыл?

— Ол хуралга Сибирьде турар административтиг-девискээр тургузуглардың улус депутаттарының Советтериниң, оларның күүсекчи органнарының бирги удуртукчулары, Сибирьниң улуг хоорайларының кол удуртукчулары киришкен. Бистиң республикадан анаа Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Ч-Д. Б. Ондар, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң даргазы Ю. П. Слободчиков, хоорүүсков даргазы В. Х. Кара-оол киришкен.

«Сибирь дугуржулгазында» кирип турар девискээрлерниң экономиктиг кады ажылдажылгазынга хамаарышкан айтырыгларны анаа чугаалашкан. Ол талазы-биле чугула документ хүлээп алдынган, анаа Б. Н. Ельцин ат салган.

— «Сибирь дугуржулгазы» деп чогум чүү деп чүвел ол? Экономиканы эргелеп башкарарының эзелчиглиг хевири бе азы «Сибирь республика» деп чүвени тургускаңы ол бе?

— Ындыг эвес. Ол дээрге ук девискээрде турар республикаларның, областарның, өске-даа тургузуглардың аразынга экономика талазы-биле бир деминиг хөделип ажылдаарының чаа хевири-дир. Тодаргайлаарга, дорт харылзааларны хөгжүдеринин чаа аргазының тургустуунаны ол болур. Девискээрлер аразынга харылзааларны быжыглаар дугайында идея чаа тыптып келбээн. 50-60 чылдар үезинде турган совнархозтарны сактып кәрээливер. Ол үеде улуг-улуг девискээрлерниң экономиказын эргелеп башкарарының болгаш хөгжүдериниң оруктарын, аргаларын дилеп тывар талазы-биле орлаңажылышкынынар кылдыңып турган болгай. Амгы үеде, рынок харылзааларынче шилчип турар байдалдарда ол аргалар чаа өзүл-биле шиитпирлеттинип эгелээн. Ооң-биле чергелештир республикаларның, крайларның тускайлаң чоруу калбарып орар болгай.

Эрткен чылдың октябрьда Сибирьниң ол черлери экономиктиг керээни чарып алган. Ону «Сибирь дугуржулгазының» девискээрлер аразының ассоциациязы деп адаан. Ноябрь айның төнчүзүнде ол дугуржулгага Тыва болгаш Бурят АССР-лер база өске-даа чамдык девискээрлер каттыжып кирген.

— Дугуржулгада чогум кымнар бактаап кирип турарыл?

— Ол улуг ассоциация. Ында Алтай болгаш Красноярск крайлар, Кемерово, Новосибирск, Омск, Томск, Тюмень, Иркутск, Чита областар, Бурят, Тыва, Дағ. Алтай, Хакас АССР-лер, Эвенк, Таймыр, Агин-Бурят, Усть-Орда автономнуг округтар бактаап кирип турар. Ол черлерниң турар черлерни каттыштыр алыр-га, чурттуң кончуг улуг девискээри анаа хамааржы бээр. Дугуржулгага кайы-даа чер кирип болур. Совет болгаш даштыкы будүүлгелер, организациялар ооң кежигүнү боол болур.

— Ассоциацияның амгы болгаш алыс соруглагары кандыг ялзылыгыл?

— Сорулгалар улуг. Кол сорулга — бот-боттарынга ажыктыг экономиктиг харылзааларны хөгжүдери болгаш ханыладыры, моон мурнунда тургустуна берген ажыл-агый болгаш садыг харылзааларын (девискээрлер аразының) быжыглап арттырары болгаш улам бурунгаарладыры, бот-боттарынга продукция, чиг эт чорудуп бээрин калбартыры болур. Ол бүгү дээрге хөгжүдениң келир үезинге дүүштүр Сибирьниң эртем болгаш будүүлге күчүлерин мээнгээри болгаш сайзырадыр дээни-дир. База бир кол чүүл— социал программаны чогумчалыг чогаадып тургускаш, бир демниг бот-тандырары болур. Программада көрдүнүп турар чүүлдер-ле хөй. Чижээ, чаа бай-далдарда ажылдап билир кадрларны белеткээри, оларның мергежилин бедидери, даштыкы экономиктиг харылзааларны калбартыры дээш оон-даа өске. Ол бүгүнү ассоциацияның уставында тодарадып айыткан.

— Ассоциацияны кым удуртуп баштап турарыл?

— Оон дээди органы Ассоциация чөвүлели болур. Ону ында бактаап кирип турар черлерниң төлөөлекчилериндеи тургускан. Чөвүлел бодунуң даргазын сонгуп алган. Амгы үеде ону улус депутаттарының Новосибирск область Советиниң даргазы В. П. Муха даргалап турар. Чөвүлелдиң даргаларын эзелчеттирип турары уставта көрдүнген. А күүсекчи орган — чөвүлелдиң дирекциязы. оон структуразы улуг. Дирекция тус-тус девискээрлерге төлөөлекчилерин тургуза бээр.

— База бир артык аппарат звенозу тургустуна бербээн чүве бе? База дирекция дээш оон-даа өске ол улуг аппаратты тударынга херектиг акша-хөреңги кайыын алдынарыл?

— Аппаратты тудуп тургузары кончуг чугула. Оон башка перспективтиг планнар чогааттынмайн, ажыл-чорудулга бүтпейн баар. Бүгү чарыгдалдарны ассоциацияның акша-хөреңгизиле дүүлээр апаар. А оок акша-хөреңгизи ында кирип турар девискээрлерниң хуучуу салыышкынчыларыдан, устав болгаш өске-даа фондулардан баштайгы үеде алдынар. Оок соонда оруглаларының күсели-биле ажылдап, чурттай бээр. Бистиң республикавыс чоннуң хөгжүдүнге чедиишкинниг болгаш, ажылдакчы-биле дүүлээр апаар. Ол ажылдакчы-биле кызыгаарлаттынып болбас. Бүгүлеге чүүлдерни РСФСР-ниң Президентизиниң ат салган документизинде көргеи.

— Силерниң бодап турарывыар-биле алырга, «Сибирь дугуржулгазының» ачы-дузалы, салдары Тыва-га кандыг ялзылыг болурул?

— Ассоциацияның кежигүнүнге кирип алган болганда, Тываның экономиказы дүрген хөгжүй бээр, чонунуң амыдыралы дораан экижип эгелээр деп бодаар болза, ол шын эвес. Хамык ужур—өске, ылаңгыя кожахелбээ турар крайлар, областар болгаш республикалар-биле демнежип алгаш, боттарывыстың канчаар ажылдаарывыстан бүгү чүве хамааржыр. Бодувустуң бойдус байлаавысты, чиг эдивисти, иштихи курлавырларывысты өске черлерни чеже хирени база кандыг чүүлдерге орнап бээривисти, республикавыска кандыг адырларны дүрген хөгжүдүп эгелээрии хынамчалыг санап көөр ужурдут бис. Өске черлерниң дузаламчызы чокка чиик болгаш аъш-чем үлетпүрлериниң бүдүүлгелери биске туттунмас деп чүве билдингир. Оларны ажылгап ажылдадырынга база-ла бедик мергежилдит болгаш тускай эртемниг кижилер негеттинер. Ындыг кижилерни кожаларывыс дузазы-биле белеткээр бис. А эртем-техниктиг депшилгениң айтырыгларын кажандаа үттуп болбас херек.

Бо бүгү чүүлдер талазы-биле дутуржулгалар кылдыңып турар. Чижээ, Кызылга тудар хой кежи эт-тээр болгаш тон даараар фабрикаңын тудуун кылырын Братск хоорайның тудугжулары-биле дутуржуп турар бис. Хой дүгү чуп арыглаар, мебель кылыр, тудут ыяжы ажылдап кылыр болгаш эттен, суттен аъш-чем аймаа кылыр бичежек будүүлгелерни кылып алырының айтырыглары улаштыр шиитпирлеттинер апаар. Даштыкы туризм айтырыын база-ла ассоциацияның шугуму-биле шиитпирлээр апаар. Моон алгаш көөрге безин кылыр ажыллар хөй ышкажыл.

— Беседа дээш четтирдивис.

Санзро МААДЫ.

Сибирьниң девискээринде турар республикаларның, крайларның болгаш областарның база автономнуг тургузугларының күрүне эрге-чагырга органнарының удуртукчуларының хуралы болуп эрткен Дугайын бистиң солуунувус моон мурнунда дыңнаткан. Ол хуралга Тыва АССР-ниң делегациязы база кириштеп. Анаа чүнү чугаалашканывыга бала кандыг айтырыгларны дугуржуп алганывыга хамаарыштыр каш айтырыгны бистиң корреспондентивис ук хуралдың киржикчизи, Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазының бирги орлакчызы Александр Донгакович Бегзите салган.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДӘЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

(Эгези № 121 «Шында»).

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

«Хемчик» совхозтан

Донгак Очур Чанзанович — сарлык кадарчызы.

Ооржак Бадырғы Дастай-оолович — сарлык кадарчызы.

Сая Дагаа Нуржутовна— малчын.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Зиновьева Васса Михайловна — «Кызыл» агрофирмазында килдис начальниги.

Монгуш Ким Доржуевич — РСФСР-ниң партия райкомуның контроль комиссиязының даргазы.

Конодакова Саяна Кенденовна —улус депутаттарының Каа-Хем суур Советиниң специализи.

Петренко Виктор Николаевич — «Кызыл» агрофирмазының комплектация талазыбиле инженери.

Соболева Валентина Михайловна —районнуң холушкак садыының директору.

«Тере-Хөл» совхозтан

Ак-оол Седен Сотпаевич— пенсионер.

Аннай Андрей Нанзатович—пенсионер.

Артына Нымы-Сүрүн Судиевна — пенсионер.

Иргит Чөнекпен Саная-евна — пенсионер.

Калзан Идам Константинович — пенсионер.

Кызыл Иван Сосаевич — пенсионер.

Сая Доржу Хертекович— даргаң.

Херел Кыргыс Доевич — малчын.

Хертек Иван Сая-евич — пенсионер.

Чүлдүм Иван Тажиевич — пенсионер.

МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Нортат Минчеймаа Хертековна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң малчыны.

Хертек Доржу Магавартыевич — «Мөген-Бүрен» совхозтуң малчыны.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Монгуш Кызыл-оол Мезеличикович — «Каа-Хем» разрезиниң участогуның бульдозер машинизи.

«Кызыл түк» совхозтан

Баазан Саара Кууларовна— малчын.

Бриней Даваа Ооржакович —инек кадарчызы.

Донгак Осур-оол Достакайевич — чыгтачы.

Донгак Өпей Салчаковна — инек кадарчызы.

Кара-Сал Маңнай-оол Очур-оолович —малчын.

Кара-Сал Төмүр Даваевич — малчын.

Куулар Бала Калдарович—чолаачы.

Ооржак Досумаа Бичеооловна — малчын.

Ооржак Севек Дөртейович — малчын.

Ооржак Семдер-оол Кармаевич — чолаачы.

Ооржак Чычы Дербет-ооловна — малчын.

Сүлдүй Ооржак Кылын-ооловна — кол бухгалтер.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

«Саян» совхозтан

Седип Эрес-оол Монгушович — малчын.

Стрелов Леовид Георгиевич — учётчик.

Ящикова Александра Андреевна — ажылчын.

Тураның сеңгелге-техниктиг бүдүүлгезинден

Андреева Галина Тимофеевна — ажылчын.

Андрюшенко Павел Иванович — слесарь.

Блинова Нина Григорьевна — кол бухгалтер.

Васильев Анатолий Андреевич — чолаачы.

Васильева Надежда Николаевна — склад эргелекчизи.

Логачев Александр Григорьевич — чолаачы.

Пищиков Иван Петрович — чолаачы.

Ткач Григорий Константинович — дежурный механик.

Череповская Любовь Михайловна — ажылчын.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Бондаренко Мария Николаевна — Бай-Хаак суурда «Золотой ключик» уруглар садыгының повары.

Кудрявцев Ефрем Ивойлович — № 4 Балгазының профессионал-ерт кезээнин чолаачызым.

«Коммунизмниң херели» совхозтан

Ивошин Виктор Григорьевич — механик.

Кайзан-оол Карадыс Анчиевна — кладовщик.

Ооржак Часкалмаа Дыртык-Коковна — малчын.

Оюн Далажал Семис-оолович — тракторист.

Оюн Кара-кыс Сувановна — малчын.

Оюн Кек-кыс Арбытаевна — таңчынын.

Оюн Сая Сончатовна — малчын.

Сымчаа Михаил Сыдамович — ажылчын.

Чымба Белек-оол Салчакович — малчын.

(Үзээчимээр).

ДЕТКИЖИП ТУРАР

Шуй кадаа Советиниң девискээринде 514 өрееге бар. Өрееге бүрүзү аргалыг-ла болза, дузаалал ажыл-агыйлыг туруун дээш тодаргай хемчегларни кедээ Совет ап чорудуп турар. Ынчангаш ол талазы-биле ажыл мында багай эвес. Ону ылаңгыя амгы бо рынок үезинде чугудалап турар, чурттакчылар база дузалал ажыл-агыйлыг ажыын кончуг эки билип турар. Чугаалааным чүүлдерни тодаргай чижектер-биле бадыткаарын орлаңажып көрейн.

Бо хүннерде бир өрееге 2-ден 5 чедир бода, 16 хире шээр мал онаажып турар. Көргүзүт багай эвес. Чонну хууда малының баш саны өзүп турар деп чүвени ол херечилеп турар.

Дузалал ажыл-агыйлың хөгжүдерии ындыг-ла белен эвес, мал чеми, ону тударын, ажаарын дээш баар болгай. Хуузунда мал тудуп турарларга кедээ черге совхозтуң талазындан деткимче, дуза турбас болза, айтырыг нарын. Кедээ Совет, совхозтуң удуртукчулары ону утпайн турар дээрзин черле демдеглеп каайн. Чурттакчылар хонаш-турлагларны, чер одарларын, сиген кезип алыр черлерии совхоз тускайлап берип турар. Бо чылын пенсионерлерге, улус өөредилгезинин, кадык камгалалының, садыг, харылзаа черлериниң ажылдакчыларынга, ниитизи-биле 126 өрееге 65 гектар тараа болгаш ситеи шөлүн быжыглап берген. Анаа картофельди, чангыс болгаш хой чылдыг сигенни тарыл, чайтаар үнген сигенни оон кезип ап болур.

Суурда чурттавышаан, бода болгаш шээр малды кышчай чок боттарында тудуп, арбыны-биле азырап өстүрүп, оон алган саржаан, эъдин, дүктүн артыкшылдың күрүнеге садып сайгарып турарлар эвээш эвес. Шожут-оол Ооржак, Зоя Хертек, Шожал-Даржаа Хертек, Шини-Байыр Салчак болгаш оон-даа өскелерни ол талазы-биле мынаа адаксап турар мен. Чурттакчы чонну, ылаңгыя малчыннарны, арбай, кызыл-тас-биле хандырар сорулганы салып, механизатор Чымы Оолак баштаан звенону арат ажылагыйлыңче шилчидип, 44 га черни оларга быжыглап берген. Оон ажаап алдынган дүжүттү чонга садар. Берге амгы бо үеде кедээнин чонунуң аъш-чем-биле хандырылгазын экижидер хемчегларге ол-даа болза идиг болур ужурлут.

Суурнуң чурттакчылары картофель тарыырынга идепкейлиг, оон ажыын биле берген. Ону тарып өстүрүп албас болза, хоржок деп чүвени олар кончуг эки билирлер.

Үреэни айтырыы чамдык таварылгаларда берге апаарын билир бис. Чамдык оргбүдүлелериин чедир азы шуут олуртуп ап шыдавайн баарлыында. Шуйда ындыг эвес. «Мурнакчы» совхоз чурттакчыларга картофель үрезинии четчири-биле тып берип турар. Оон-биле кады суурнуң чонунуң хууда мөлүн кудумчулар аайы-биле үлүтээжип кадарып турар.

Суурда үш магазин бар. Келген бараанналарны чонга чедиштиреринге аргазын бодап, талоннап садып турар. Малчыннарга садыг чедирер автомагазинии быжыглаан. Ынчангаш ол малчыннарның садыг-биле хандырылгазын четпес организастап келген дээрии чугаалаар апаар, анаа хомаарыштыр хомудалдарның кирип турары оны бадыткап турар. Малчыннар дугайын чугаалай берген болганымда, мында чүүлдү демдеглеп каайн. Эки чүүл — малчын кыштаглар колдуу электрижиттингеп. Шүүтү бажыңнарда кыштап турар. Сес чүнүр-бажың бар, үш чүнүр-бажыңны бо чылын немей тудар.

Суурда чурттаар оран-сава талазы-биле айтырыг элээн иварын. Ынчангажок пенсионерлерни, инвалидтерни, хөй ургуларлыг ег-бүдүлерни чурттаргa шөлү-биле хандырарын бирги ээлчеге шиитпирлеп турар. Бо чүгүла айтырыгны чөптүт шиитпирлээриниң эргежок чугулазының-ында билип турар.

Кылдыныл, шиитпирлеттинил турар бо херектерге Шүй суурда ажылдап, чурттап турар район-даа, кедээ-даа Советтерниң депутаттарының кириштирип турар үлүг база бар. Олар херээженнер чөвүлели, агитбажыңнар активи-биле кады округтар аайы-биле кылза чогуур ажылдарны кылып турар.

Кедээ Советтиң ажыл-чорудулгазында шиитпирээри негеттинип турар айтырыглар хөй. Ынчангаш улам демниг, тывыңгыр болуру чугула.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

АЛС-КЕЖИКТИГ БИЛЕТТЕР

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң үндүрген лотереязының ойнажыкшыны чоокта чаа болган. 49217 дугаарлыг билетке «Жигули» автомобиль таварышкан. Ол билеттиң эзэзи Бай-Тайга районнуң Тээлиде № 2 школаның аныяк башкызы Ш. С. Очур болган. Очурларның ог-бүлезининг садып алганы база бир билединге хеп чуур машина таварышкан.

(Бистиң корр.).

ЧАА НОМ

Москвада «Финансы и статистика» деп ном үндүрер чер ССРЭ-ниң административтиг девискээрлериниң чурттакчы чонунуң дугайында чаа номну чоокта чаа чырыкче үндүрген. Ында тус-тус девискээрлерниң чоинуң социал байдалын, улус ажыл-агыйының кайы адырларында колдады хаара туттунганын болгаш өске-даа солун дыңнадыгларны киирген.

Ук номда Тываның дугайын база киирген. Амгы үеде Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң саны 314 муң кижи боол турар. 1980 чылда 287 муң кижи турган.

Анатолий ЛЕГКИЙ.

Москва хоорай.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ КОЛЛЕКТИВ ЧӨВҮЛЕЛИ

«Шын» солуунуң редакциязынга, профэвилелдерниң республика чөвүлелиниге профэвилелдер комитеттериниң, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң даргаларындан профэвилел организациялары-биле күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң кады ажыл-чорудулгазының дугайында тәйылбырлап бээрии дилээн айтырыглар кээп турар. Ол айтырыгларны харыылап бээрии-биле профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң консультантызы Ө. С. Кара-Салдан дилээн бис.

— Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиин (ККЧ) тургузарының, оон ажыл-чорудулгазының дугайында кандыг документилерде бижип турарыл?

— Күрүне бүдүүлгезиниң (каттыжышкынының) дугайында ССРЭ-ниң Хоойлузунда ону тодаргай айыткан. (Ол Хоойлуну 1987 чылдың июль 1-де үнген «Правда», «Труд», «Известия» солуннарга парлаан. Хоойлуну тыва дылда тускай номчугаш кылдыр үндүрген).

«Күрүне бүдүүлгезиниң (каттыжышкынының) дугайында ССРЭ-ниң Хоойлуун долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланышкынче шилчивээн бүдүүлгелерге болгаш организацияларга, ол ышкаш бүдүүлгечи эвес организацияларга ажыглаарының чурумунуң болгаш хуусааларының дугайында» ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылдың декабрь 26-дагы доктаалынга ол талазыбиле бижээн. (Ону ССРЭ-ниң Чазааның 1988 чылда үнген № 4 доктаалдар чыыындызында парлаан).

Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиин сонгуурунуң чурумунуң, удуртукчуларның сонгулдазын болгаш күрүне бүдүүлгелериниң (каттыжышкынынарының) тускай эртемниглериниң албан-дузаалынга арттырарының конкурстарын эрттиреринии дугайында ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң болгаш ВЦСПС-ниң рекомендациязында база айткан. СЭКП ТК-ныл, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң 1988 чылдың февраль 8-те доктаалыбиле ону чүүлдүг деп санаан. Ук документиниң «Труд» солунга 1988 чылдың февраль 14-те парлаан.

— ККЧ-ни кандыг коллективтерге сонгуурул, а кана сонгуваспл?

— Күрүне бүдүүлгезиниң (каттыжышкынының) дугайында Хоойлуга, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылдың декабрь 26-да үндүрген доктаалынга дүүштүр ККЧ-ни күрүне бүдүүлгелеринге, организацияларынга сонгуур. Олар болза юридиктиг албан черлери болуур болгаш үлетпүрге, кедээ ажыл-агыйга, тудугга, транспортка, харылзаага, материал-техниктиг хандырылга, ачы-дуза чедирилгезинге болгаш улус ажылагыйының өске-даа адырларынга тускайлаң балансызы бар турар.

Ол шинаш ККЧ-ни культураның, кадык камгалалының болгаш өске-даа күрүне албан черлериниге сонгуп болур. Кайы коллектив ботоорулга-чарылганың болгаш бот-акшаланышкынын ны и принциптерин нептередир хомчегларни ап турар болдур, оон эргелеп башкарарының шиитпирлерин ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр талазы-биле бүрүн эргелериниң деңнели калбарар.

Эргелеп башкарылганың коллегиалдыг органнары бар организацияларга күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдерин сонгувас (колхозтарга, кооперативтерге, хөй-ниити организацияларга болгаш оон-даа ыкай).

— ККЧ-ни профэвилел хуралынга (конференциязынга) сонгуп болур бе?

— Чок, сонгуп болбас. Күш-ажылчы коллективтер чөвүлелин профэвилел комитеди биле бүдүүлгениң (каттыжышкынның) администрациязы-биле кады чыыылдырган күш-ажылчы коллективтиң хуралынга (конференциязынга) сонгуур.

— ККЧ-ни сонгуп турар үеде администрацияның төлөөлекчизиниге кымны хамаарыштырып болдурул?

— Администрацияның төлөөлекчизиниге бодунуң баш билип харыылаар айтырыгларынга шиитпирлер хүлээп алыр, чагырып турар ажылдакчыларга айтыышкын бээр, оон күүселдезин албан чедип алыр албан-дужаалдыг кижилер хамааржыр. Ынчангаш администрацияның төлөөлекчизиниге каттыжышкынарның, организациялар-ның удуртукчулары, оларның оралакчылары, дузалакчылары, кол тускай эртемниглер, бүдүүлгелер, килдистер, салбырлар, цехтер, участоктар, формалар удуртукчулары, оларның оралакчылары кирер. Эртем, эртем-бүдүүлге, шинчилел, төлевилел организацияларының удуртукчулары, оларның оралакчылары, функция килдистериниң, салбырлар, килдистер, секторлар, лаборатория удуртукчулары, оларның оралакчылары администрацияның төлөөлекчилериниге хамаарыштыр.

Бригадирлер, мастерлер администрацияның төлөөлекчилери болуп турза-даа, Хоойлуда көрдүнген үлүг-хемчээлди ёзугаар оларның составын бадылап санаарда, ККЧ-ниң ниити составының 25 хуузунга олар кирер санаттынмайн турар.

— ККЧ-ниң составынга партия, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының төлөөлекчилерии сонгуп турар. Бир эвес олар администрацияның албан-дужаалында ажылдап турар болза, оларны администрацияның төлөөлекчилери кылдыр саналар бе?

— Чок. Оларның ажылдап турар албан-дужаалы хамаарылга чокка, партия, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының төлөөлекчилери администрацияга хамаарышпас. Чижээ, цех начальниги профком кежигүнү дижик, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниге ол профэвилел организациязын төлөөлээр. Чүге дээрге күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң составынга ону болгаш өскелерни-даа сонгуур кылдыр хөй-ниити организациялары, оларның сонгулдалыг органнары сүмелеп киирген болгай.

— ККЧ-ниң даргазынга кымны сонгуп болурул?

— Мурнакчы ажылчынарны, бригадирлерни, тускай эртемниглерни, кезектер удуртукчуларын күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазынга сонгуурун сүмелеп турар.

Будүүлгелер (каттыжышкынынар) албан черлериниң болгаш хөй-ниити организацияларының удуртукчуларын күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазынга сонгуурун сүмелевейн турар.

— ККЧ профкомга азы профком ККЧ отчёдун бээр бе?

— Оларның кайызы-даа бот-боттарынга отчёдун бербес, ынчалза-даа аразында сырый харылзаалыг, идепкейлиг ажылдаар сорулгалыг.

— Будүүлгениң социал-экономиктиг хөгжүлезиниң планын бадылап турар үеде ККЧ-ниң ролю кандыгыл?

— Планның төлевилелии ККЧ-ге чугаалажып көөр, оон соонда күш-ажылчы коллективтиң хуралынга (конференциязынга) ону чугаалажып көөрү, бадылаары албан болур.

— Коллективтиг керээни төлевилелин тургузуп турда ККЧ-ниң ролю кандыгыл?

— Коллективтиг керээлерни чарарының чурумунуң дугайында ниити дүрүмүнүң 3 дугаар пунктузунга дүүштүр ажылны оондан киргеи саналарны ККЧ биле профкомнуң каттышкан хуралынга ону чугаалажыр. Анаа администрацияның, комсомол комитединиң төлөөлекчилери киржир. Чугаалажып кергенинин түннелинде, саналдарны керээнин төлевилелинге киирер азы оларны администрация дүрген күүседир дугайында шиитпирии хүлээп алыр.

— Коллективтиг керээге ККЧ-ниң даргазы ат салыр бе?

— Чок, ат салбас. Коллективтиг керээлерии чарарының дугайында ниити дүрүмге дүүштүр ол документилерге коллективтиң даасканы-биле болгаш оон ылынган профком даргазы ат салыр.

— Экономиктиг идиг берииишкинниниң фондуларын чарыдаарының сметазын ККЧ бадылаар бе?

— Экономиктиг идиг берииишкинниниң фондуларын чарыдаарының сметазын күш-ажылчы коллективтиң ниити хуралынга (конференциязынга) чүүлдүг дел көргеи соонда администрацияның, ККЧ-ниң профэвилел комитединиң кады кылган шиитпири-биле ону бадылаар.

— Шаинап мактаарының дугайында чурумну ККЧ бадылаар бе?

— Шаинап мактаарының дугайында чурумну профэвилел комитеди-биле чөпшээрешкен соонда, администрация бадылаар.

ККЧ чурумнуң төлевилелин көрүп болур, анаа бодунуң саналдарын киирер.

— Чуртталга үчёдунуң база чуртталга бажыңы бээрииии айтырыының талазы-биле администрацияның болгаш профэвилел комитединиң шиитпирии ККЧ солуп каалтар эрге бар бе?

— Күш-ажылчы коллектив чөвүлели мындыг эрге чок болуп турар.

— Дыштанылга бажынары, саматорийлер, профилакторийлер, курорттар, пионер лагерьлери баар путёвкалар үлегелиниге ККЧ киржир бе?

— Чок. Профэвилел комитединге ол эргени берген.

— Будүүлгелериин структурулут кезээнин коллективтериниң чөвүлелдерии сонгуп турар үеде ККЧ-ниң болгаш профкомнуң ролю кандыгыл?

— Коллективтериниң кандыг кезектериие чөвүлелдерии сонгуур дугайында шиитпирни будүүлгениң ККЧ-зи хүлээп алыр. Ол коллективтеринің хуралдарын участоктарда, цехтерде профэвилел комитеттери болгаш кезектернин администрациялары чыылдырар.

Украинаның Эртемнер академиязының археология институдунуң база Запорожьеии төөгү-культура заповеднигиниң экспедициязы эртеги хүлер үезинде (бистиң эрага чедир үшкү муң чылдың төнчүзү — ийиги муң чылдың эгези) кижилер чурттап чораан турлагны казып тыпкан. Ол чер Хортица чаңында Байда ортулукчугашта. Профессор Дмитрий Телегиниң удуртулгазы-биле чорудуп турар ол ажылдар эрте-бурунгуларның амыдыралын болгаш культуразын эки билип алырынга дузалаар.

— Бистер баштайгы казактарның арттырган истерии дээп турдувус —деп, заповедникте килдис эргелекчилам Вадим Ильинский чугаалады. —Тыптывыс-даа. Оон-биле маңаа дөрт чүс чыл бурунгаар тоолчургу казак рыцарь Дмитрий Вишневецкийниң шивээзи турган дээр гипотеза бодалды бадыткалывыс. Оон ханыладыр каза бээривиске, ол эрги турлаг тыптып келди. Бир солун чүве чүл дээрге, бүгү делегейде билдингир Троицын девискээри моон бичe. Байдада турлаг-суур шивээ турган. Ындыг шинчилиишкинниг болгаш, ажылдакчы-биле кады ажыл-агыйлыг ажыын кончуг эки билип турар. Чугаалааным чүүлдерни тодаргай чижектер-биле бадыткаарын орлаңажып көрейн.

Кыска-даа бол, солун

Дерим салган алган: чыраадан аргааш, дой-биле чаттаң бажыңнарны, ийи талазы бистиг бижектерии, чаңгыс Дыштиг сеңгелерии. Эртечагырганың сүрагжаан демдээ — булава — база эртеги хүлер үезинден укталган.

ЧАА МЕДЭЭЛЕР АГЕНТИЛЕЛИ.

ЫДЫКТЫГ ДАЛАЙ-ЛАМАГА УЖУРАШКАНЫМ

1991 чылдың 7 айның 12. Бо чурагайлар мээң сагыш-сеткилимге, сактыышкынарымга эң-не үнелиг, уттуыдурбас хүнүң демдеглели боон артар боор.

Ийи хонук бурунгаар Ыдыктыг Далай-Лама Башкы Москва хоорайже моорлап келген турган. Оларның келирин баш бурунгаар билип алгаш, аңаа бараалгап киреринің аргазын тывар сорулга-биле Далай-Ламаның төлээзи Наваан Равжал-биле ужуражып чугаалаштым. Далай-Ламаның маңаа турар шак бүрүзү бүрүткелдиг, төлевилеп каапкан болзажок, бичии-ле эптиг үеде оон хүлээп алырынга белениң дыннаткан болду.

Чогуур үезинде Далай-Ламаның доктаагаан өртээзинге чеде бердивис. Далай-Лама, оон дузалакчылары, очулдурукчулары бисти эдлдек-эвилел хүлээп алдылар. Башкының саадаптарын маңап алгаш, ону дыннап, көрүп, ылым-чылым олуруп тур бис. Бодун көөрге, бежен хар ажа дүжүп чоруур, даштыкы хевирин көөрге, тыва кижиден ылгалыр чүве чок, чоон, хоюг үнүүт, арның хүлүмзүрүт долган, шимченгир болгаш аныяксыг кижи — Богда бурганның бо өртемчейде дириг сүлдези бисти хүлээп ап турарынга өөрүүрүм-даа, девидээрим-даа кызыгаар чок! Ажыл, амыдыралывысты, чүдүлгевистиң херектерин сонуургап айтырган, Далай-Лама айтырыгларывыска харыылавышаан, сагыш-сеткил, шажын-чүдүлге, амыдырал-чуртталга дугайында кысказы-биле бодунуң бодалдарын илередип, кыска чугаа кылды. Ол бүгүнү бистер улут Башкынын өөредии, йөрээли сиңирип ап олурдувус.

Бистиң бөлүүвүстүң өмүнээзинден Далай-Лама Башкыга кадак сунуп, күзел-йөрээлдериве, идегелививе илерет-тивис: ол бүгүнү Далай-Лама хүлүмзүрүтлүг, өршээлдиг хүлээп алды.

Кыска ужуражышкын доостур чоокшулап олурда, олудумдан туруп кээп, Далай-Ламаның болгаш оон дузалакчыларының кичээнгейин бодумче үглай дилеп алгаш, Тыванның чүдүлгелиг кижилериниң улут идегелин, күзелин илередип, мындыг сөстүг чалалга чагааны ыдыктыг Далай-Ламага сундум:

«Ыдыктыг Сүлде Далай-Ламага. Хүндүткел бүргээн Ыдыктыг Далай-Лама Силерге! Тыванның чүдүлгелиг кижилери, Шакьямуни бурганның улуг өөредиинин талалакчылары, тыва чонунуң амгы үеде чурттап, көрүп эртип турары чырык амыдыралче, арыг шынче сундулаашкын болгаш чүткүлдүң нарын, берге үезинде Силерге хамызы-биле ынанып, Силерниң чүдүлге талазы-биле деткимчеңерге идегеп турарывысты илередип тур бис. Сарыыл чок болуру, чүү-даа чүвеге бүзүревес чорук, ыдыктарывысты бужартадыры — кижилерниң ал-сагыжында оон-чуг ковүдеп турар апарган. Мындыг берге байдалда бууран ыдык чүдүлгевисти катап эгидип, тургузуп алыры белен эвес. Ынчалза-даа бо өртемчейде шажын-чүдүлгевистиң баганазы Силер турумарда, кижиниң арыг мозушынары Богда бурганның өөредиинге база даянып алгаш катап бодараар дээрзинге бисте чигзиниг чок. Үр үениң иштинде чүдүлгениң болгаш чүдүкчүлерин кызагдадып келгенинден түнелиинде Тываның бүгү хүрээлери, ыдык дугаа суургалары хоолураттынып бустунган. Ындыг турбуже, бистер маңаа бурууулгыларывыды дилеп, оларны сойгалзарын чугула чүүл кылдыр көрбейн, а кандыгдаа бергедээшкиннерни демнин-биле ажып эртип турган тыва черниистиң онзагай хүрээ-дугаиларын чүдүлгевистиң ыдыктарын бодувустуң холувус-биле катап тургузуп, эгидип алыр бис. Тыва сарыг шажын ниитилели, Тываның чүдүлгелиг кижилери кызыгаар чок хүндүткел-биле Силерге мөгейбишаан. Бодумарга эптиг үеде Тывага моорлап кээп, Тываның чүдүлгелиг кижилериниге ыдык болгаш ырыткыдыг арныварны көргүзүп, бистиң кижилериниң чүдүлгеге, чырык амыдыралга илелгилин бижыглаарынга идиг берип, кижилериниң хей-аъдын кодургинге, оларның сагыш-сеткилиниң арыглаттынып, сайзыраарынга чырыткылаачак деткимчеңерни шаңнаашынар ол болур иймек».

Мындыг уткалыг дилег-чагааны Далай-Лама менден хүлээп алган, оон дорт харыызын—кажан кээп болурун дараазында дыннап, биле бээр бис. Бодунуң талазындан Далай-Лама тыва чонну важок сонуургап, кандыг чурттап чоруурувусту, бодуң каш, чеже хире кижи сарыг шажынның кижизи мен деп санап чоруурун айтырды. Тывада 300 мун ажыг кижи чурттап чоруур, оларның 200 муңу—тывалар, а Тываның бүгү чону бодун Богда шажынның кичээнгейинде. хайгаарал-камгалалында бактаап чоруур кылдыр билип турар боор деп кыска харыы берип кагдым—мында чазыг чок боор.

Хүлээп алышкын төнүп турда, Далай-Лама кижи бүрүзүнге улуг ак кадак, хей-аът көдүрер үргүн. Бодунуң тарни, йөрээлин сиңирген кызыл удазын шаңнап, холу-биле кижи бүрүзүн авыралдап кагды.

Бо бүгүнү силерге дыннаттышаан, төрөөн чонумнуң, силерниң, идегел-бүзүрелиңерниң ачызында Далай-Лама Башкыны көрүп, оон-биле ужуражып, силерниң өмүнээңерден Далай-Ламаны Тываже чалаар арталыг болганым дээш өөрөөн сеткилимни, четтиргенимни илередип турмен. Ыдыктыг Далай-Ламаның тудускан чүүлдери мээң хууда эдилелим боон артпас—бо бүгүнү Кызылда дуганхүрээ черинге чедирип, тыва чонунуң ыдык эдилели кылдыр дужаап бээр мен.

Шажын-чүдүлгевис—тыва чонунуң амыдыралының база бир ыдыктыг өзээ болгай. Ону быжыглап, сайзырадып деткиири—кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези. Ынчангаш Далай-Лама кажан-бир Тывага келир боон чеп-шээрежиттер болза, биске улуг чоргаарал, улуг кежик болур ийик. Сагыш-сеткиливисти шүгдүнүп, ажыл, амыдыралывысты, эде-хере тыртынзывысса эки боор.

Каадыр-оол БИЧЕЛДЕЙ.
Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улус депутады.

БҮГҮ-ТЫВАНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ ХУРАЛЫНГА КИРИШКЕННЕР

Хүндүлүг номчукчулар!

Амгы шагның алдан хар ажа берген хоочуннары болгаш аныяктары 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Элегестия Суг-Бажынга болган Бүгү-Тываның Тургузукчу хуралының киржикчилериниң адын-сыын билип алыксап турарлар. Тывалар ол төөгүлүг чыышты улут шуулган дижир. Архивте шыгжаттынып кадагалаттынган болгаш орустап бижээн документивде ол улуг шуулганны «Таңды-Тыва улустуң бүгү кожууннар төлээлериниң Бир дугаар хувискаалчы съездивиз» деп бадыткан түрар. Феодалларның чазак-чагыргазын узуткаш, чонуун эрге-чагыргазын тургузуп турар айтырыг шинтпирлээн Хурал черле хувискаалчы болбайн кайтпаан. Ынчаарга ол шуулганга киржип келген төлээлер хувискаалчы кижилер болур ужурлуг-даа.

Таңды-Тыва Улус Республиканы үндезилээн Тургузукчу хуралга киришкен бистиң хувискаалчы өгбелеривистиң аттары бо-дур:

БӘӘЗИ КОЖУУНДАН:

1. Чымба бээзи — Куулар сумузуундан
2. Ананды чагырчы — Хертек сумузуундан
3. Шагаачы мээрең — Кыргыс сумузуундан
4. Сонам-Байыр чагырчы — Кыргыс сумузуундан
5. Балган чайзан — Кыргыс сумузуундан
6. Сонам чагырчы —Түлүш сумузуундан
7. Баазан-хөө чалаң — Түлүш сумузуундан
8. Сүргүмей хаа — Түлүш сумузуундан
9. Борбак-оол чагырчы — Тумат сумузуундан
10. Байыр чайзан — Долаан сумузуундан
11. Каленшай демчи —Долаан сумузуундан
12. Саая чайзаң — Улуг Түлүш сумузуундан
13. Тыккыр чалаң — Улуг Түлүш сумузуундан
14. Ээүту мээрең — Салчак сумузуундан
15. Доңдуп чалаң — Күжүгет сумузуундан
16. Серен-Доңдуп мээрең — Чааты Долгак сумузуундан
17. Дүвендей чалаң — Чааты Долгак сумузуундан
18. Доңдуп мээрең — Чааты Долгак сумузуундан
19. Балчыр чайзаң — Сат сузуундан
20. Седенчап демчи —Куулар сумузуундан

ДАЛ КОЖУУНДАН:

1. Буян-Бадырғы гүн ноян— Монгуш сумузуундан
2. Бадар-хөө чагырчы — Монгуш сумузуундан
3. Нарамандыгы чагырчы — Ондар сумузуундан
4. Киже чангы —Ондар сумузуундан
5. Назытты чагырчы —Улуг Ооржак сумузуундан
6. Байысхылаң чагырчы — Кара-Монгуш сумузуундан
7. Делгер чангы — Улуг Ховалыг сумузуундан
8. Седен чалаң — Улуг Ховалыг сумузуундан
9. Баян чангы — Биче Ооржак сумузуундан
10. Байысхылаң хүндү — Саая сумузуундан

МААДЫ СУМУЗУУНДАН:

1. Лопсан-Осур чагырчы — Маады сумузуундан
2. Сайыр-Белек чагырчы — Маады сумузуундан
3. Соскар-Бармa хүндү — Чооду сумузуундан

ТОЖУ КОЖУУНДАН:

1. Лопсан мээрең —Кол сумузуундан
2. Дуганчы кеский — Ак Чооду сумузуундан

ШАЛЫК КОЖУУНДАН:

1. Чалзырай чагырчы — Шалык сумузуундан

САЛЧАК КОЖУУНДАН:

1. Конга чагырчы —Салчак сумузуундан
2. Даваа чангы — Салчак сумузуундан
3. Бүрбү чалаң — Салчак сумузуундан
4. Чамзы мээрең — Кыргыс сумузуундан
5. Доңдуп мээрең —Кыргыс сумузуундан
6. Чанзан мээрең — Бай-Кара сумузуундан
7. Баз мээрең — Бай-Кара сумузуундан
8. Калзан хүндү — Бай-Кара сумузуундан
9. Сүрүн чалаң —Код сумузуундан

ОЮННАР КОЖУУНУНДАН:

1. Ажыккай бээзи — Оюн сумузуундан
2. Дарыма дузалакчы —Оюн сумузуундан
3. Демир чагырчы — Оюн сумузуундан
4. Сундуй чагырчы — Оюн сумузуундан
5. Оруйгу чангы — Оюн сумузуундан
6. Чыргалан хелии — Оюн сумузуундан
7. Мөңге кожуун чаланы — Оюн сумузуундан
8. Маныкай мээрең — Оюн сумузуундан
9. Бай-хөө мээрең — Оюн сумузуундан
10. Чапсырай хүндү — Оюн сумузуундан
11. Майынды дарга — Оюн сумузуундан
12. Данчай хаа дарга —Оюн сумузуундан
13. Наттит дарга — Оюн сумузуундан
14. Кара-Баштыг дарга —Оюн сумузуундан
15. Сарыг чагырчы — Оюн сумузуундан
16. Шывак мээрең — Ирбит сумузуундан
17. Түмен-Назытты чагырчы — Чооду сумузуундан

Бүгү-Тываның Тургузукчу хуралынга киришкен совет төлээлериниң даазымы.

1. Сафьянов Иннокентий Георгиевич — төлээлерниң баштыңы, Сибирьниң ревком төлээзи
2. Стрелков Г. — крайревкомнуң даргазы
3. Сухорослов — крайревкомнуң даргазыныңң эжи.
4. Чүтүнов Яков Сидорович — Кызыл Шеригниң комиссары
5. Кочетов Сергей Кузьмич— Тывада каттышкан партизан отрядының командири.
6. Квитных Алексей Петрович —Тывада партизан отрядының штаб даргазы.
7. Медведев Павел —элчин кылдызының эргелекчизи
8. Терентьев Михаил Минаевич — РКП-ниң Оргбюро кежигүнү.
9. Лидин —Тывада орус чонуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
10. Сафьянова Анна Михайловна — Тывада орус чонуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
11. Старков А. — Тывада орус чонуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
12. Гурков — Тывада орус чонуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
13. Заньялов — Тывада орус чонуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
14. Макаров — Тывада орус чонуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
15. Кирьянов — Тывада орус чонуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
16. Власов—Тывада орус чонуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
17. Сухомлинов — Тывада орус чонуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
18. Путинцев В. — хелемечи.

Таңды-Тыва девискээринде чурттап турар корейлер болуңдеп:

1. Эш доктор Цой.

Араттың хувискаалчы Моолдуң төлээлериниң бөлүү:

1. Шагдыржап

Коминтерниниң Чоон-чук секретарнадының төлээзи:

1. Цивеиджап.

Ол-ла бөлүктүң кежигүнү:

1. Боровиков.

1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Элегестия Суг-Бажынга болуп эрткен Бүгү-Тываның Тургузукчу хуралының Президиум кежигүнери:

1. Ананды дузалакчы
2. Дарыма дузалакчы
3. Сайын-Белек чагырчы
4. Назытты чагырчы
5. Лопсан мээрең
6. Коңга чагырчы
7. Буян-Бадырғы гүн
8. Чамзырай чагырчы
9. Ажыккай бээзи
10. Чымба бээзи
11. Лопсан-Осур чагырчы

Бүгү-Тываның Тургузукчу хуралының Даргазынга Даа кожуунунуң гүн нояны Буян-Бадырғы соңгуткан.

Бижээчизинге Оюннар кожуунунуң Дарыма дузалакчы соңгуткан.

Бүгү-Тываның Тургузукчу Улуг хуралынга соңгуттурган Таңды-Тыва Улус Республиканың Чазаанның составы:

1. Соднам-Балчым амбын бели — Даргазы.
2. Буян-Бадырғы гүн.
3. Чымба бээзи
4. Лопсан-Осур чагырчы
5. Тоомит гүн.
6. Дамдын гүн
7. Еизак чагырчы.

Мыя бо хензиг даазыда Тургузукчу хуралдың төлээлериниң болгаш чаа бодараан Чазактың удуртукчу даргаларының аттарын киирдим. Бир чамдык феодаллар шуулганга киришпээн, оларны чалаарга-даа Моол талазынче думчуу тыртылып олурганнар.

Эргим хүндүлүг номчукчулар! Таңды-Тыва Улус Республиканың 70 чыл болгаш байыралыңга уткуштур тыва черге араттың демократтыг Чазаан тургузарынга идепкейлиг киришкен хувискаалчы өгбелерниң адын-сыын йөрээл болдуруп, сактып көрээлиңер.

МОНГУШ КЕНИН-ЛОПСАҢ.
Төөгү эртемнериниң кандидады, төөгүнүң турасказалдар кампалаар институдунуң кежигүнү.

70 Тывага улусчу революциянның чылы

ИЮЛЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Улут урутлар». Уран-чечен фильм. 10.15 Инновация. 10.30 Мультфильм. 10.50 «Лермонтов». Телефильм. 11.15 «Уругларның музыка клуву» 12.00 ТМА. 12.15 «...Ол алды харлыгларга чедир болгаш оондаа улугларга».

* * *

13.00 — 13.50 Фильм-концерт. 9-ку, 10-гу серилялары. 15.20 «Серафима ортулук». Уран-чечен телефильм. 16.35 Сонуургактарга. 16.50 Авам, ачам болгаш мен. 17.20 «Тюлекчизер». 18.20 Мультфильм. 18.50 ТМА. 18.45 «Червячка суурнуң чоогумга». Телефильм. 19.10 «Ажык чугаа». 19.55 «Мен болгаш кожаларым». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Ye». 21.40 Чугула интервью. 21.55 «ВиД». 01.10 ТМА. 01.30 Киноконцерт. 02.30 — 03.10 «Баскеривилдерниң ыды». Уран-чечен телефильм. 1-ги серилязы.

ИЯЛГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.45 Делегатскаяда музей. 9.30 «Дирит планета». Оң ийи серилялыг барымдаалыг фильм. 8-ки серилязы. 10.25 «Июльда хар». Уран-чечен телефильм. 2-ги серилязы. 11.30 — 13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.35 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 Уругларга фильм.

* * *

16.45 — 19.00 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Уругларга фильм. 17.55 «Тыва ТВ чалап тур». Уран-чечен видеоканал.

МОСКВАДАН

18.45 Россияның парламент медээзиин.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Концерт-репортаж. 19.35 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Национал чепшээрежилгенин хоорайы». 21.00 «Ye». 21.40 Дзюдо демисел. Дедегей чемпионалы. 22.10—00.25 Россия ТВ-зиниң программазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 Булгаковтуң чоруп турган черлери-биле. 18.45 Россияның парламент медээзиизи. 19.00 — 20.00 Кинопрограмма.

САДЫП, ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР

«С» студия культура килдистериңе, клубтарга, ВИА-ларга, рок-болүктерге хөгжүм хереклелдерин, радиокезектерин садып болгаш чагырларны хүлээп ап турар (ол чүүлдер совет болгаш даштыкы будуруглелерниң). Будуң аппаратура комплектизиниң (стандарт ро-стойка) өртээ 20 мүңнан 50 мун рубль чедир. 1. микшер пультузу, 2. Цифровоо болгаш ревербератор, 3. Супрессор., 4. Эквалайзер, 5. Кроссовер, 6. Ритм-компьютер, 7. Усилитель-200 вт. — 1000 вт. (1 квт). 8. Ийи колонка 2х200 вт-300 вт., 9 Свет. Оон ыкай гитаралар, клавиалар, микрофоннар, динамиктер.

Тайылбыр алыры-биле 2-57-07 телефонну ажыглап болгур.

Адреси: Кызыл хоорай, Заводская кудумчу, 28-28.

«Тываның сыңдыстары» концерт бо чылдың август 14, 15, 16, 17 хүннеринде «Сєвет Тываның 5 чылы» стадионга болгур. Эгелээри 19 шак. Тываның сураг-жаан ыраажылары болгаш уран чүүл белүктери концерттерге киржир.

Тайылбырны 2-57-07 телефонну дамчыштыр эртенгиниң 10-дан 12 шакка чедир ап болур.

КИНО

ИЮЛЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Скорпион» (АКШ) 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мария Мирабелла в Транзистории» 9.00, 12.20. «Куда доскачет рання пташка» 10.40, 14.00. «Бум-2» (Франция) 15.40, 19.40. «Женский день» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Волга-Волга» 14.20. «Любовь и голубь» 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Деловая женщина» (АКШ) 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

Сөс бээрин диледим

СОЛУНДАН МОНУ НОМЧУДУМ

Холга демир-үжүктү алгаш, редакциняже моңу бижий бергеним таварылга эвес. Иркутскиде ай санында парлаттынып үнүп турар девискээр «Версия» деп солуннуң июнь айда үнүдүргелзинде Тыва дугайында бижиттингеи чүүл аңаа үндезин болган. Ол чүүлдүң улуг эгези — «Каймыыл маңааш...», оон адаанда иштики биче эге база бар. Ону мынча деп номчуур бис: «Бистиң корреспондентивистиң санап турары-биле алырга, Тывада байдал шыдажыр арга чок болуп келген». Бо эгелер-биле бижиттинген чүүлде Тыва дугайында канчаар чугаалап турарыл? Сөстен сөс чедир шуптузуп маңаа чугаалаары болдумас, ынчаргаш уң солуннуң корреспондентизи Виктор Михайловтуң хөөреткен, үндезин чок чүүлдерни фактылар кылдыр бижээнин хереченип турар чамдык домактарны, үзүндүлердем маңаа киирип көрейн.

«...Аъш-чем продуктулары, бараан, техника сөөрткен машиналар Саян артындан Тываже дүн-хүн чок шуужуп турар. Демир-орук чок. Эргежок чүгула бүгү-ле чүүлдерни — чаштарга полуэноктардан эгелээш, компьютерлерге чедир, шуптузуп автомобиль транспорту-биле киир сөөртүп турар. Ынаар сөөртүп турар бензинниң ботүнези безин ракета кывар чүүл-биле дең. Дедир чоруурда, машиналарга дагдүгү биле кобальт чүдүрер... Республика чүртка чеди милливрд рубль өрелиг. Экономиканың стратегиязы мында «чыткан теве аксынче канмыыл киргеи» деп тыва үлегер домакка үндезилеттинген» диген уткалыг домактарны чүүлдүң эгезинден номчуп болур. Оон ынай мындыг одургуларны номчуп болур: наркотиктер белеткээри-биле конопляны чүүк машиналара-биле үндүр сөөртүп турганының таварылгалары бар. Ам бо домакты номчуп көрээлиер «үлетпүр бараннарының магазинниң эжиинден элдептиг чарлалды номчудум: «Хырбаны чүгле ийи шилдеп садар». Хырбаны база ижер болген чүве-дир!».

Корреспондент В. Михайлов кижилериниң мөңү-шынарының батканын бадыткаарын, көргүзерин ораладжып, мындыг чүүл дугайынын бижээн. Кол утказын дамчыдарын ораладжып көрейн. Бир совхозка белүк токсикомаңнар быжаа кажаазын... «самыын-садар чер» кылып алгаш, ацетон тынып алгаш, мал-биле саамыын чорук кылып турганнар. Инек бажы эргии, караа көзүлбестээн күштекчилерниң бирээзинге удурланы бээрге, аныяк кижилер холга-ла туттунган чүүлдер-биле 25 малды өлүр соп каан деп бижээн...

Корреспондент биске чорааш, мындыг «чүүлдерни» эскерген-дир. Оон билип турары-биле алырга, Саян артындан хөй-хөй чүүк машиналары амырга-моос иштинче чүгүржүп кирип турганы-биле дөмей ышкаскыл? Кайыын, чүүден белен чүве келирин Тывада кижилер маңап олурар мыдыг бе? Республиканың экономиказының стратегиязын тыва үлегер домак тодарадып турар диген. В. Михайловтуу-биле адыр болза, хырбаны ийилеп бээри, наркоманнарга, токсикоманнарга, арагачыларга удур хемчег боол турар. Ол —ындыг эвес-ле болгай. Хырба ховартаан, ону садып алыкчыларга чедиштирер соругла-биле ынчаар көргени ол. Ынзы-бүрү бараннарны нормалап садар дугайында чарлалдарны чурттуу кайы-даа хоорайларынга кижи бо-ла көөр боор. Ону көргеш, кижиниң бажынга элдептиг, доора бодалдар-даа кирбес боор чүве ийик. Конопляны чүүк машиналарынга чүдүртеш, Тывадан чорудуп турган дээрге меге иүгүл-дүр, ийи-чангыс кижилер алгаш чоруп турган диген болза, харын шын боол болур турган. Оон-биле кады бызаа кажаазынга... деп бижип турар одуруглары-биле корреспондент тыва кижилерниң ат-алдарын кайы хире бакшыраадып турар-дыр. Иштики херектер органының шүтүмүнүга чөөрби ажыг чылдар иштинде ажылдап келгеш, Тывага ыңдыг кемхерек үүлгедимишкинниң болуп турганын сагынмайындыр мен. Чүвени канчап билир дээш судунуг хөй чылдарда ажылдаан кежигүннеринден ол дугайын база айтырдым. Кым-даа билбес, сагыымас чорду. Республиканың Иштики херектер министерствозунда болган херектер дамзылаар тептен база тодарадып, хынаар ужурга таварыштым, ында база бүрүткеттинмээн. Сеолгү чылдарда хамаанчок, оон мурнунда-даа чылдарда ындыг херек чок болду.

Ук чүүлде иштики херектер министрстиң оралакчызы турган В. И. Лукашовтуп: «дөрүүл төрел, чер-чурт тыртыжар чоруктар хөй-дудан күштүг боол, харын чаа кем-херек үүлгедиилерин болдуруп турар» диген сөстерин корреспондент база барымдаа кылдыр киирген.

Тывада байдал шыдажыр арга чок апарган, орус болгаш еске-даа нацияның чүүчүүс кижилери республикадан көөрүп чоруп турар, нарын байдалды чавырылдырар дээштиг хемчеглер алдынмайн турар дээн бодалдар-биле В. Михайлов чүүлүн түнээн. Республиканың, тыва кижилериң ат-алдарын бакшыраадып, националдар аразында харылзааны нарыыладып турар чүүлдү «Версия» чырыкче ынчалдыр үндүрүп парлаан. «Чүү деп солунул ол?» деп айтырыг тургустунуп келир чадавас. Ол —ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук комитединиң Иркутск область талазы-биле эгелелининг солуну боол турар.

Солунда парлаттынган ол чүүлдү номчаашкы, мындыг түнелге келдим: ол мегелиттүлүг парлааны дээш «Версия» солунга негелдехомудалды Тываның чурттакчыларының мурнундан республиканың Министрлер Чөвүлели судка киирер ужурлуг.

Лаңар-оол КУУЛАР.
Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң ажылдакчызы, милицияның подполковниги.

Эмчиниң сүмези

БОДАМЧАЛЫГ БОЛУР

Урут дүжүрткенинден ие херээженнерниң олуп хораар чоруу бистиң республикада чыл саныңда-ла бар болуп турары дүвүренчиг. Оон чылдагааның тодарадып көөрге, колдуунда бажыңнарынга, эмнелгеден дашкаар кылдырткан аборттардан херээженнер чок болуп турарлар. Чамдык ыңдыг, сымыраныкчы «эмчилериң» ачы-дузазын ажыглаш, кадыын үреп, оон туржук, амы-тынын безин ышкынып турарлар бистиң аравыста бар.

Эрткен чылын шак ыңдыг урут дүжүртүүшкүнүүн уржуундан Сукпак суур чүрттүт бир ава чок болган. Аборттуу чогум чүге чажыт кылдырар ужурга улус таваржы бээрил дээрге өг-бүле амыдыралында чөрүлдээлер, ажылга, амыдыралга берге таварылгалар, келир үезинге бүзүрел чок чорук — шак ыңдыг аборттарга чедире бергилээр. Ол черле күзенчиг эвес таварылга. Шак ыңдыг янзылыг чажыт аборт кылдыргаш, ону чажырып турда-ла, кадык шуут баксыраар, оон кедерээ өлүмге чедире бээр ышкажыл.

Ылангыя 18-20 харлыг херээженнер шак ыңдыг «арыглаңы» ажылай бээринге черле чөпшээрешпес мен. Ол наазы үезин дээрге урут божуп, кижизидерииге эң-не чогумчалыг үе-дир. Эмнелгеге эвес, өске черге кылдырткан аборт кадыкка хоралыг дээрзин биле тура-ла, кадыынга хора чедире бээрге, ону кижи кайгаар-дыр.

Өг-бүлени планнаары, чогумча чок иштелиишкинни, оон-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээри социологтарның комплекстиг ёзу-биле таарыштыр шиитпирлээрин негеп турар айтырыглар болуру билдингир. Ынчангаш солунга бо материалды бижий берген ужурум ол. Урут дүжүртүрүн бистиң чуртта хорувайн турар. Бистиң ниитилелиивисте херээженнерниң социал-экономиктиг байдалын, ниитилелге оон ролюнүн дугайында хөй-ниити санал-оналының хиреливин барымдаалааш, ол бүгү черле чөпшээр деп бодаар мен. Иштели бертеш, ой-шаанда эмнелгеге барып, аборт кылдыртырын бистиң херээженнеривис черле херекке албас боор-дурлар. Чамдык аваллар (ыңдыглар, шынай-да, эвээш эвес) чажыт ёзу-биле урут дүжүрүнче уругларын ыдалай бээри кончуг багай. Кижиниң кадыының байдалын барымдаалаашкын, дужа-келбиже аборт кылыры черле шын эвес. Абортту иштелгениң баштайгы үш айының үезинде кылырга эки. Ону эртемге-даа үндезилээн, практика-даа бадыткаан. Улгадың өзе бергенде уруг дүжүртүрү кадыкка дыка хоралыг. Шак ыңдыг аборттуу анаа кижи түржүк, медицина албан черинге кылыры берге. Ону утпаашын сагындырып кээйн. Колдуунда социал талазы-биле хөй уругларлыг болганы: азы ашаа өлген таварылгада үш айдан ажа берген хуусавада уруг дүжүртүп болуруи чөпшээрлер.

Учётка ой-шаанда туруп албас азы эмнелиринден шүүтсүнер улус база бар. Учётка доп-дораан турган тудум, херээжен кижиниң кадыында берге таварылгалар бар болганда, дүрген дузалаарды чедип алдынар. Боттарының кадыының байдалын оваарып көрбес чамдык херээженнер база бисте бар. Бо чылдың апрельде 23 харлыг саатты аныяк кижи эмчиге чыттым деп турда-ла, тоовайн чоруп турган, бажыңынга чок болган.

Херээженнерден дилээрим болза, эмчилерниң сүмезиниң ыңнап, кадыынар камналар. Өй-шаанда эмчилеп, учётка кирип ап, кадыын быжыглап чоруурунга кыстарыларны база өөредиер.

Черле ынчаш ес-будеге чеже ажы-төл херегин планнап таварыштырары черле артык эвес, амгы үеде херээженнерниң кадыын быжыглап, күзенчиг эвес аборттарны баш удур болдурбаза эки. Уруглар божуурунуң аразы 3-5 чыл болуру таарымчалыг, ол бөжүп турар аванын кадыынга эки. Иштелбес дээш камгаланыр чүүлдерни база ажыглап болгай. Аптекаларда камгаланыр чүүлдер хөй.

Урут дүжүртүрүн болдурбайн, бүгү чүвеге бодамчалыг болуру эки.

Галина МААДЫ.

Кадык камгалал министерствозунуң кол акушер-гинекологу.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлавачызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ орлавачылары — 3-45-93. Кылдастер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер ажылының — 3-34-17, 3-34-09 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ сөөгү ажылдакчы — 3-41-16 ◆ культура — 3-30-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23, ◆ чагаа кылдазы — 3-39-03; ◆ реклама — 3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 4-34-19, ◆ үндүрүүлер — 2-27-41; ◆ солун кезээйи — 3-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суй Чота түннеринде үнер
Чылда 260 дегээ үнер
Кемзээри 2 парлалга ажылы
Тираж 27007 ширг

Тыва АССР-ниң Нам үндүрер тер. полиграфия болгаш ном садыының териттеринин талалы-биле сүрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 119

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

1925 ЧЫЛДА УНДЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва рескомунун, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1991 чыл
июль
31
среда
№ 131 (14631)

(Чагыдар ортоо 6 кеп).
Садар ортоо 20 кеп.

УЕНИН СУДАЛЫ МЕДЭЭЛЕР

ДҮН

ДОКТААМАЛ КОМИССИЯ ХУРАЛЫНГА

Тыва АССР-нин Дээди Совединин Экология болгаш бойдус ажыглалынын талазы-биле доктаамал комиссиязынын хуралы болган.

Доктаамал комиссия чугула айтырыгны — Тываның девискээринде курорт зоналарының болгаш аржааннарның экологтуг байдалының дугайын ажаа чугаалашкан. Ол талазы-биле делегээйгей дыңнадыгны ССРЭ-нин Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстир киллзининң улуг эртем ажылдакчызы К. Д. Аракчаа кылган. Депутаттар ажаа хамаарыштыр санал-оналар солушкан.

Ол-ла хуралга Тыва АССР-нин Дээди Совединин Аныяктар херектериниң талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы Тыва АССР-нин улус депутады И. Ч. Саая дыңнадыг кылган. Айтырыг чугула. Ол—Тыва АССР-де Тыва АССР-ния «Аныяктар дугайында» хоойлузунуң төлевилелиниң дугайы. Дыңнадыг кылдынган соонда, доктаамал комиссияның кежигүннери төлевилелди сайгарып чугаалашкан болгаш санал-оналдарын киирген.

Чугаалашкан айтырыгларга хамаарыштыр доктаалдарны Экология болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле доктаамал комиссия хүлээп алган.

Доктаамал комиссияның хуралын оон даргазы Тыва АССР-нин улус депутады Б. С. Нечаев эрттирген.

БҮГҮН

НЕМЕЖИП ТУРАР

Кызылда № 2 бөжудулга бажыңныга бо чылдың эгезинден дүүне чедир 830 ажыг бичии чаш төрүттүнген. Бо бөжудулга бажыңныга хоорай чурттакчыларындан ангыда, республиканың бүгү булуң бүрүзүнден иелер кээп амыр-менди бөжүп алыр.

Чүге дээрге ында бөжүүр иелерге болгаш чаа төрүттүнген чаштарга дериг-херекселдерни таарыштыр тургускан. Районнардан колдуунда кадыы кошкак иелер маңаа келир. Ынчангаш бо эмнелгениң ажылдакчыларынга чоннуң идегели улуг болбастың аргазы чок.

Ында эмчилер, оон эмчи сестралары иелер бөжүдар үезинде кол черни ээлээр. Амгы үеде ажылдың углаңыышкынын бир янзы болдуруп, ие-чаштың кадыын каңгалаары-биле дүн, хүн чокка дежурныйлаар педиатрларны, акушер-гинекологтарны база наркоз эмчилерни графиктеп тургускан. Эмнелгеде бо эмчилер ажыглаар фин депзилер база немешкен. Ол дезинге бичии чаштың килограммы-биле кадыы узунун база торадыр. Четпес төрүттүнген чашты өстүрер бир инкубаторну олар ажыглап эгелей берген. Чүрээнде кеминг иелерни тодаралыптар аппарат-биле эмчилер база ажылдап турар болуу берген.

БИР ЯНЗЫ АПАРГАН

Өртүмак болгаш дээди өөредилге черлериниче киреринин шылгалдазын дужаары школа доозукчуларынга үениң негелдези-биле бир янзы апарган. Кызылда садыг-кооператив училищезинин директору Г. И. Молодцовдан ол талазы-биле дилег кылырывыска, дараазында медээни берген:

— Училищеже киреринин шылгалдазын ийи чыл бурунгаар-ла өскерткен бис. Ол кандыг янзылыг өскерилгелерил? Бирээде республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң кадрлар киллдистери маңаа өөренир күзелдиглерни боттары шилип чорудар болу берген. Ийиде, ол шилилгени чорударда түскай комиссия олар-биле беседалажып, ылап-ла өөренип шыдаар шинээлиин бүгү талалыг өөренип көөрү. Шак мынчаар шилилге-биле бо хүнкерде келген оолдар, кыстар-биле училищеге өөренип киреринин беседазын чорударывыска, шынап-ла, бүгүнүн мергежилин шын шилип кирип турар бе азы чок бе дээрэи илдең болуп турар.

— Бо талазы-биле районнарда чүгээр ажылдыг кадрлар киллдиэн бар ирги бе?

— Ийе, бар. Тес-Хем райпозунуң баштаар черинин даргазының кадрлар талазы-биле орадакчызы З. М.-Х. Майдырның ажылын маңаа дегдеглекседим. Олар боттарының кадрларын шилип чорударда, баштай кедээ суурларга оон район төвүнге баш бурунгаар чарлалдар аскылаптар. Оон соонда училищеге өөренирин күзээннер-биле беселаны түскай комиссия кежигүннери чорудар. Бо чылын база ол-ла аргазын ажыглаанар.

— Ол-ла райондан бо чылын чеже кижи шилилге-биле келди? Ниитизи-биле бо өөредилге чылында чеже сургуул хүлээп алырыл?

— Бо хереглекчилер ниитилелиниң кадрлар киллдизи бо чылын 7 кижи чорутту. Оларның ийизи садыгжы, эске ийизи повар, а арткан үш—хлеб болгаш кондитер кылыглары бүдүрер мергежилдиг болурлар. Ниитизи-биле училищеге өөредири-биле садыгжыга—60, поварга—25 база хлеб болгаш кондитер кылыглары бүдүрер—25 оолдар, кыстар хүлээп алдынар.

Сибриниэз ЧООДУ беседалашкан.

ЧААРТЫНГАН ЭВИЛЕЛ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Эвилел керээзиниң төлевилелин ажылдап кылыр ажыл доозулган. Ново-Огарёвога боол эрткен хуралдың кандыг янзылыг түңнелдерлиг болганының дугайын ук хуралга республиканың өмүнээзинден киржип чораан Тыва АССР-нин Дээди Совединин Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарның эрткен пятницада республиканың парлалга ажылдакчыларынга чугаалап бергенин бистин солунувус мооң мурнунда дыңнаткан

Ч.-Д. Б. Ондар хуралдың кандыг янзылыг боол эрткенинин болгаш ооц түңнелдерининң дугайында тодаргай тайылбырны кылган. Оон чугаалааны болза:

— Совет Эвилелиниц эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларының делегациялары Эвилел керээзинин төлевилелинии дугайында айтырыгны дөрт удаа чугаалашкан. Бо удаада делегацияларның удурткулары — республиканың дээди күрүне эрге-чагыргазының удурткучу ажылдакчылары чыылган. Хурал июль 23-те дүшоонда эгелээш, дараазында хүнүүн эртенинде 2 шакта доозулган. Чапсарлаашкын үезинде безин түс-түс сөңлүктер ол-бо айтырыгны кандыг янзылыг кылдыр дутуржуп чугаалажырын сүмележип турган. Бистер Россияны төлээлзон кижилер чугааны боттарыбыстың аравыска кылып турган бис.

Ужуражылышкын болган санында байдалдың черле ниитизи-биле экижип турарын эскерип көрдүм. Эске республикалардан келген кижилерниц саналы база ындыг болду. Бо удаада 9 республиканың төлээлекчилери сүмележип чугаалашкан, оларга Арменияның удурткучузу Тер-Петросяннын каттыжып келгени чуртта ниити байдалдың чоорту экижип орарын херечилээн. Ол болгаш эскедаа чамдык республикаларның делегациялары мооң мурнунда болгудаан хуралдарга киришпээн болгай.

Баштайгы дөрт шак дургузунда республикариың парламентарийлериниң киирип келген саналдарын чугаалашкан. Оларның аразында мооң мурнунда-даа тургустунуп кээп турган айтырыглар катап-ла көдүрүлүп кээп турган. Боттуг чугаалажкышкыннарының түңнелинде айтырыг бүрүзү ханы сайгартынган болгаш бир эптиг шиитпир хүлээп алдынып турду. Дараазында кол айтырыглар талазы-биле дутуржулгаларнын чедип алдынганын чугаалаар апаар.

Бирээде, «Чаа Эвилелдин тургузукчулары, киржикчилери кымнар болурул?» деп айтырыг. Бо шынап-ла принципиалдыг айтырыг. Бир эвес Эвилелди эвилелдешкен республикалар бактаап тургузуп турар деп тезисти дутуржулгага киирип болза, эске автономнуг тургузугларның (Тываның, Якутияның, Бурятияның дээш оон-даа эске республикаларның болгаш национал тургузугларның) конститусчу эргелери кызаттыра берип болур. Бир эвес Россия Федерациязы эске эвилелдешкен республикалар-биле бир дөмей, Эвилелдин тургузукчузу оол, чаңгыс бадылаар үнүүр апаар болза, ында чүрттап турар эске нацмяның удыстары, шынап-ла, Эвилелге дөрт хамаарылга чок хевирлиг апаар. Ынчаарга РСФСР-де чүрттап турар бүгү улустар деп эртелиг боол, шуптузу бадылаар эртелиг апаар болза, автономнут республикалар чок Украина, Казахстан дээш ышкаш эвилелдешкен республикалар үүле чаңгыс үнүүр апаар. Бо нарын айтырыгны болур-чогууру-омле шиитпирлеп алырынга ССРЭ-ния Дээди Совединин Даргазы Анатолий Иванович Лукьянов боттуг саналды киирген-ин демдеглээр апаар. Россия болгаш оон-даа эске хөй автономнуг тургузуглар-лыг республикалар ук тургузузтарының өмүнээзинден чаңгыс үнүүр болур, ынчаарга автономнуг республикаларның Республикалар Совединде (Национадлар Совединде депутаттарның ниити санын хевээр арттырар). Ынчан кээрге ол национал тургузуглар боттарының депутаттарын дамчыштыр бүгү айтырыгларны ден эргелиг шиитпирлежир болгаш Эвилелге дең эрге-биле бактаар эргези хандыртынган болу бээр. Бо бүгүнү барымдаалап алырга, Эвилелдин тургузукчулары бүтү республикалар болур деп дүрүм ёзугаар санаттыра бээр. Бо саналды сүмележип көрөэлинер деп, ол чугаалады. Саналды бүгү талалыг сайгарып чугаалаштывыс. Оон түңнелинде Эвилелдин тургузукчулары ССРЭ-де амгы үеде туруп турар бүтү республикалар болур деп түңнел хүлээп алдынтан.

Ийиде. Үндүрүг политиказы базо бир кол черни ээлээн. Моон мурнунда турган практикадан алырга, каңы-бир республика, край азы область, чяжек кылдыр Тываны-даа алырга. Эвилел бюджединче. Федерация бюджединче чеже хире хемчээлиг үндүрүгүнү шилиндерин, бодумга кайы хире бюджет хереглелерен арттырып алырын хооблужудуп каан турган болгай. Демократия калбарып, рынок харылзаалары ханылап орар амгы үеде, ол чурум эргижээн, түс черлерин бурунгаар хөгжүлдезиниге моондакты тургузуза берген. Бо айтырыг талазы-биле мындыг янзылыг принципиалдыг дугуржулга кылдынган: олбо черлер деп турбайн, республика бүрүзү арыг орулгарынган доктаатка хемчээлдиг үндүрүгүнү Эвилел бюджединче шилчидер.

Бо хуралга эске-даа айтырыглар ындыг янзылыг шиитпирлеттингей. Ынчангаш ССРЭ Президентизи хуралды хаап тура Эвилел керээзинин төлевилелин ажылдап кылыр ажыл доозулган деп санап болур бис дээн.

Эвилел керээзи хүлээп алдынган соон дарый, түстүс республикаларның Үнделзин Хоойлузу болгаш эскедаа хоойлулары эде кылынар, чаартынар ужурлуг. Тываның Конституциязының төлевилелим амгы үеде ажылдап кылдынып турар. Республикавыстың овгагай түүлдерин ажаа барымдаалап көөр апаар бис. Чижээ, күрүне структуразының кожуун, суму дээш чергелиг эрги аттарын катап эгидер бе азы амгы аттарны хевээр арттырар бе дээн чергелиг айтырыгларны Конституция төлевилелин чугаалажып көрүп турар үеде чон кандыг янзылыг көрө бээрин барымдаалаар апаар. Бүгү чүве чоннуң негелдезинге, кижиниң эргелеринге дүүштүр шиитпирлеттингеп, боттанган турар ужурлуг деп, Ч.-Д. Б. Ондар түңнелинде чугаалаан.

Сандро МААДЫ.

АКШ-ТЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ КЕЛГЕН

Июль 30-де Кремльдиц Георгий залынга АКШ-тың Президентизин уткуурунун ёзулалы болган. Дж. Буштуң болган оон кадайын ССРЭ-нин Президентизин кадайы-биле уткуп, чылыг сөстүг байыр чедирген. Күрүне баштынгары кыска чугаалар солушкан.

Оон соонда Кремльдин Улуг ордузунуң Екатерина залынга ССРЭ биле АКШ-тың президентилериниң үгле иезээ беседазы өтөлзөн. Оларның кичээнгейинин төвүнде совет-америк харылзааларның айтырыглары моонц-биле кирип турар, боо-чепсектги коңгольдаарының айтырыгы оларның иштинде кол черни ээлеп турар деп. СЭТА-ның корреспондентилеринге дыңнаткан.

Ол-ла үеде ССРЭ-нин ДХМ бажыңынга совет-америк харылзааларны моон соңгаар улам хөгжүдүнин айтырыгларынга хамааржыр беш документке ат салдынган. Оларның аразында документилер кирип турар: авариялармы, бойдус халаптарын баш удуу болдурбазының база оларның уржуктарын узуткаар талазы-биле кады ажылдажыгга хамаарыштыр ССРЭ-ниц болган АКШ-тың чазактарының аразында сильчиишкин дугайында меморандум, экономика талазы-биле техниктиг база консультациялажыр кады ажылдажыгга дугайында протокол, хамааты ужар чүүдүнүн айыыл чок чоруунуң талазы-биле билчилге болган кады ажылдажыгга дугайында меморандум, медицинага хамааржыр түүлдерин дарый бээрининг база оон-биле холбашкан дузаламчы дугайында дугуржулга, чурттаар оран-сава тудуунга база экономиктиг хөгжүлгеге кады ажылдажыгга талазы-биле ССРЭ-нин Тудуг болгаш инвестициялар талазы-биле күрүне комитединг биле АКШ-тың оран-сава тудуунун болган хоорай сайзыралының министерствозунун аразынга билчилге дугайында меморандум.

СЭКП ТК-ГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

ССРЭ-нин Чепсектиг Күштериниң хевирлеринде, округтарында, шериглер бөлүктеринде болгаш флоттарында, ССРЭ-нин КАК-тың кызыгаар шериглеринде база ССРЭ-ния ИХМ-нин иштики шериглеринде СЭКП организацияларының партия комитеттериниң секретарьларыбыле СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары А. С. Дзасохов-туң ужуражыышкыны июль 30-де болган. СЭКП ТК-ның июль (1991 ч.) Пленумунуң түңнедиринин дугайында ужуражыышкынынын киржикчилеринге дыңнаткан. СЭКП-нин Программазының төлевилелин ажылдап кылырының, чугаалажып көөрүнүң айтырыгларынче, СЭКП-нин ээлчег чок XXIX съездизинге белеткелдин сорулгаларынче оны кичээнгейни угландырган.

(СЭТА).

Ниитиниң малынга — бызыг чем-суур

КҮҮСЕДИР, КУРЛАП АЛЫР

Келир кышка уткуштур мал чемин четчири-биле курлап ап болурунуң аргазы амгы үеде республиканың кайы-даа колхоз, совхозтарында бар болу берген. От-сигеннин үнгени эки, ынчангаш ону кыска хуусаада, бедик темп-биле чорудуп тургаш, кезип, сараттап ап болур. Бо чугула ажыл Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйларында базала түлүктей берген. Район девискээринге чоокку чылдарда мындыг чаагай сигеп үнмээнин, оон курлавыры кайы-даа ажыл-агыйда четчири-оңне барын АҮК-түң кол агровому О. О. Ооржак чугаалап олургаи чүве. Оттук-оол Очур-оолович оон улаштыр районда байдалды мынчаар тайылбырлады:

— А меде сигеннин безин ап көөр болза, магалыг чүве боор: курлаж чедип турар. Кышкы хүннерде мал чемин четчири-биле белеткеп албазынын ону дилээр дээш ынай-бээр черлер кезип эгелээр болза, ынчан удурткучу кижилерге дыка ыянчыг алдарын ам безин билип, угаап олур мен. Ындыг кижилерни каңдыг удурткучулар дээр боор. Мал чемиинии белеткели колдуу дыка шуудай берэл. Баштай кылыр ужуругуг ажылывыс тодарадып көрейн: районнуң ишчилери 14070 тонна сигеп белеткээр. Моңу черле ажыр күүседип алыр дээш ажылдаар, бүгү күштүг олче мөөнүүр апаар бис.

Сенаж салыр планывыс — 2900 тонна. Ам ону 120 тонна чедир белеткеп бердивис. Планда көрүнгенинден ыракта ажырып, ону күүседиринии хемчээлин 4000 тонна чедирерин көрүп турар бис. А районнуң ажыл-агыйлары сигеп белеткээринии темпизин улам шапкынчыткан, ам барык-ла 1450 тонналы сараттаан дооскан. Ниитизи-биле 15930 тонна силос салыр бис. Ону боттандырып алырынын аргазы ам бисте бар, ол черле күүсеттыыр бээр. Бо культурадарга немей чаңгыс болгаш хөй чылдыг сигенмерни мал чеминге белеткеп алыр, оон үнүп чыдаары база-ла багай эвес. Оларны сигеп кылдыр кезип эгелей берген.

— Моон мурнуида чылдарда от-сигеннии үнүш-дүүтүүрүү пат турда безин, чамдык ажыл-агыйларнын ажылчыннары, малчыннары, сигеннии хол кадыыры-биле кезип белеткеп алырынга киришпейн баар чүве болгай. Бо чылын мону район девискээринге канчаар организастаар деп турар силер, Оттук-оол Очур-оолович?

— Чамдык ажыл-агыйларга ындыг багай практика тургаиын билир бис. Бо чылын оон үнүп, хол-биле кылыр ажылга хөй кижини киришпейн баар чүве болгай. Ам безин барык 220 хире кижи хол-биле сигеп кезер ажылда хаара түттүнген. Олар колдуунда-ла машина-техника барып албас черлерде, бута-сумуи унналында, талдар аразында ажылдап турар. Оон-биле кады районнуң күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилери мал чеминии белеткелинге база киржирлер. Оларга кылып бүзүрер ажылының хемчээлии айтып берген. Албан черлера, организациялар 3-тен 250 тонна чедир мал чемин белеткежип бээр. Эң улуг хемчээл «Тыва даг-дүгү» комбинаттың коллективинге онаажып турар. Оларга чүс гектар сиген шелүн айтып берген бис. Ол дээрге хөй чылдыг сиген-дир ийин. Чамдык коллективтер алган даалгазын күүседип эгелей берген. А партия райкомунуң, районнуң санитар-эпидемиология станциязының коллективтери мал чеми белеткээр даалгазын боттандырыпкан.

— Амгы хүннерде ажыл-агыйларда байлал кандыгыл?

— Мал чеминии белеткели «Барлык» совхозта дыка шуудай берген. Бо ажыл-агыйның сигенчилери 850 тонна мал чемин белеткээн. Оон арай-ла ээлээш көргүүг — «Хемчик» совхозта. Бо ажылды «Дөн-Терезин» совхоз сөөлгү хүннерде шапкынчыдып турар. Ажылга элээн саат ужураштыра бээр бир четпес чүве бар. ол болза сөөлгү үеде шуут хоочураан аарыг — артык кезектиринии чедишпезин. Ону тыптыныл, сурагланыл-ла тур бис. А машина-техника талазы-биле айтырыг ажырбаа чүве бо, олар четчир, удур үреливишкин чок ажылдаа турар.

Ажылдың түңнелии оң хонуктап үндүрүп тур бис. Сөөлгү түңнел ёзугаар бирги черни «Барлык» совхозта Көк-оол Саанга удурткан механизастаттынган звено алган. Бо звено 307 тонна сигеп белеткээн. Оларны 100 рубль-биле шаңнааш, өөлүг телевизор садып алырының талонун берген. Ийиги черни база ол-ла совхозтан Доржу Хертекке удурткан звено эзеледи. Звено кежигүннери 205 тонна мал чемин сараттаан. Олар магнитофон садып алырының талонун чаалап алдылар.

Сигенчилерии хандырылгазы багай эвес. Аъш-чем өртээн шоолуг улгаттырбаз. Оон ынай хол кадыыры-биле сигеп белеткеп турар кижилерге күш-ажыл төлевилээ көөдеткен: бир тонна кылырта-ла, 99 рубль 64 пеек болур. «Барлык» совхозтуң удурткучуларының бо үлегерии өске ажыл-агыйлар база эдере берген.

Мал чеминии артыкшылдыг курлавырын тургузуп алыры — ам удурткучулардан, ажытчыннардан, малчыннардан хамааржырын от-сигенииң элбек, эки үнгенин херечилел берген. Ындыг болганда, кымнын-на олуттай, шүүлгенин кышкы хүннер илередип үнүп кээр-дир ийин.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

ТАРАА, ҮНҮШТЕР ҮРЕЗИННЕРИН САТКАНЫ ДЭЭШ

РСФСР-ния Министрлер Чөвүлелиниң докгаалын ёзугаар республиканың колхоз, совхозтарының, эске-даа кедээ ажыл-агый бүдүүлелериниң тараапы, үнүштер үрезиннерин аъш-чем үндүрүүнден ажыр, оон-биле кады аъш-чем үндүрүү чок тараапы, фермер болгаш оон-даа эске ажыл-агыйларның удур садыглажыышкын байдалдарынга салырын организастаар соруулга-биле чиик автомобильдер, соолукчулар, хеп чүүр, даараныр машиналар, телевизорлар тускайлаттынып үндүрүгүнген.

Тараа, үнүштер үрезиннерин садарының чижек-нормаларын докгаалган: 1 автомобиль — аъш-чем үндүрүүнден ажыр 200 тонна, соолукчулар, хеп чүүр, даараныр машиналар, телевизорлар— аъш-чем үндүрүүнден ажыр 10 тонна.

Ынчангаш чер-черлерде эрге-чагырга органнары тараапы, үнүштер үрезиннерин садарын бо чаа байдалдарга садарын организастаазының эргежок чүгүлээн ук докгаалда айыткан.

Бии-Хем районнуң ажыл-агыйлары бир хүнде-ле ортумаа-биле 400-420 тонна сигении белеткеп ап турарлар. Ынчангаш бии-хемчилер ниитиниң малынга 5000 ажыг тонна сигении белеткеп, планныг онаалдазын 40 хүү чедир күүседи бергенинин-даа ужуру ол. Ол-ла үеде малга чем белеткелиниң планныг хемчээ — 10 хүү безин чедирбээн районнар бар. Ындыгларга Тожу, Эрзин, Өвүр районнарны хамаарыштырып болур. Бо чылын республиканың сиген шөлдериниде байдал барык бүгү районнарның девискээрлериниде дөмей турда, чамдыктары мындыг бедик көргүзүглерлиг ажылдап турда, өскелериниң чаржыныг куду түңнелдерлиг боол турарын чүгле оларның боттарының олуттай, шүүлген, организасс чок ажылы-биле тайылбырлаар апаар.

Бөгүн «Шын» солунуун Күш-ажылчы алдар тугун Бии-Хем районнуң мал чеминиң белеткекчилеринге алдар болдуруп көдүрген.

Хожудап турар районнарның сигенчилери, ажылыңарны эде тургузуп, мурнакчыларга чедер дээш бүгү хемчеглерни алыңар!

Төрээн чуртувуста

НОВОСИБИРСК

Новосибирск метрополитенинин сеска станциязы чоокта чаа ажыглалга кирген. Хоорайның солагай эрии-биле төп районнар аразында харылзаа ам экижиир, ында улуг үлетпүр бүдүрүлгелери хөй.

Тудуг материалдары база техника-биле хандырылга тургулчу үстүп келгениден станцияны барык бүдүн чартык чыл орайтады дужааган. Тудугжулар кызып ажылдап турган-даа болза, чогуур шынар база чедип алдынмаан.

НЕВИННОМЫССК

«Азот» каттыжышкынның химиктеринге «Краина» деп югослав фирма улуг дузаны көргүскен, хоорайга бажың тудар комбинатты тудуп берген. Ол чылдың-на 200-250 квартираны кылыр. Эптээр кезектерден даажок бедик бажыңны-даа, чаңгыс каът коттеджини-даа тудуп алыр болур. Ук фирма-биле каттыжышкын минералдыг чемишчидилгелер-биле санажыр.

ЧАА ҮЗЕНЬ

Хоорайның экология комитеди «Мангышлак нефть-газ тудуг» бүдүрүлгезинге чүс муң рубльдиң торгаалын онааган. Үргедеп каапкан черлерин бүдүрүлге хөй чылдар иштинде катап чаагайжыдып чадап каан. Бир эвес тудугжулар торгаал төлевес болза, оон хемчээли чартык миллион рубль чеде берип болур.

ДУШАНБЕ

Таджикистанның найысылалында «Толиб» дээр бажың эт-херексели бүдүрер совет-ливан будүрүлге ажылдап эгелээн. Совет тала бажың, дериг-херексел, материалдар харыылаан, эске тала чараш шывыг поезун болгаш эскелээ арткан чүүлдерни боду эккеп турар. Чаа фирманың кылыр чүүлдериниң чартының ол республикага садар. Бир чартының эске республикаларга база даштыкыга саарар.

ЕРЕВАН

«Наирит» дээр эртем-бүдүрүлге каттыжыышкының ажыглап болур деп санаан. Бир чыл мурнуида ону агаар баксыралып, хоралап турар дээш хаапкан турган. Хоорайның ангы-апгы булуннарында тургускан хынаалга постулары нормадан бичии-ле хажыдыышкынны дораан эскерип каар. Каттыжыышкын ам аиаа туруушкудан карылганы эгидер, эске республикаларда харылзажып турган будүрүлгелери-биле кады ажылдажылгазын катап эгелээр дээш ажылдап турар.

ЧИТА

Областың бир көскү журнализи Ю. Курпту 25 катап кымчылаар деп шиитклди Забайкальскиниң казак шериниң атаманнар чөвүлели үндүрген. Ындыг дошкун шиитклди үндүргенинии чылдагааны казактарның төөгүзүнүв база ол шимчээшкинии катап тургузарының талазы-биле солунчунуң болгаш амгы атаманнарның бодалдарының ангы болуп турары.

ВОЛОГДА

Херээжен улус беш муң чыл бурунгаар кандыг каастагалар эдилеп турганыл? Ук черниң археологтарының тыпкан чүүлдери аиаа харыыны берип турар. Онега холдуң кыдыында бурунгу турлагдам янтарьдан кылган каастагалар тывылган. Оларның эң-не чаруш болгаш онзагайы 64 дээрбектиг моюнга кезер эреге болган.

(СЭТА).

Тыванын профсэвилелдери

№ 7 (15). ИЮЛЬ. 1991 ч.

Чөөн Сибирь девискээрининг профсэвилел ажылдакчылары-биле ужуражып, ол черлерге чөвүлел хуралдарны эрттирери-биле Россияның Хамаарышпас профсэвилелдер федерациязының чамдык удуртукчулары Сибирьде чоруп турар. Ындыг чергелиг чөвүлел хуралды июль 16-да Хакасияның төвү Абакан хоорайга эрттирген. Анаа Хакасияның болгаш Тыва АССР-ниң профсэвилел ажылдакчылары киришкен болгаш профсэвилелдерниң амгы үеде сорулгаларының, моон сонгаар кылып чорутса чугуур ажылдарын чугаалажып, сөнал-онал солушкан.

Хуралды Россияның Хамаарышпас профсэвилелдер федерациязының даргазы И. Е. Клочков эрттирген болгаш анаа чүве чугаалааш, хөй санныг айтырыгларга харыылаан.

АЛБАН КОМАНДИРОВКАЗЫН ТӨЛЭЭРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ДОКТААЛЫ

1991 чылдың июль 18. № 233. Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

1. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели 1991 чылдың май 30-да үндүргени № 546-р айтыышкыны-биле бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң ажылдакчыларынга командировкалар-биле (командировкалаар черинге чедир болгаш дедир хээрингө орук чарыкталдарындан ангыда) холбашкан немелде чаргыдалдарны даразында хемчээлдерге (командировкага тургаш хүн бүрүү дээш) орнун эдилеп бээр кылдыр тургусканын дыңнадып тур:

Москва, Ленинград, Киев, Минск, Ташкент, Алма-Ата, Тбилиси, Баку, Вильнюс, Кишинев, Рига, Бишкек, Душанбе, Ереван, Ашхабад. Таллинн хоорайларга — 25 рубль.

Өске хоорайларга болгаш чурттакчылыг пунктуларга — 20 рубль.

Айыттынган чаргыдалдарның орнун тургузарда, херек кырында үнген чаргыдалдарны бадыткал турары документилерге дөмей чорудар.

Бюджеттерниң хөреңгилериниң күсели-биле акшаландырыл турар бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң ажылдакчыларынга командировкалар чаргыдалдарының орнун эдилеп бээрин нормазының улгатканы-биле холбашкан немелде чаргыдалдарны 1991 чылда бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлерине үндүрүп бергең акшаландырылышкынның деталинге чоруулар.

2. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың май 29-та үндүргеми № 189 доктаалым күш чок дең санаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. ООРЖАК.
Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. КУУЛАР.

ДЕМНИГ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ХЕРЕК

Чонуун эрге-ажыын болгаш сонуургалдарын камгалаар талазы-биле эвээш эвес ажылдарны чурттуг профсэвилелдери чорудуп турары билдингир. Ол талазы-биле дыка хөй чүүлдерни солун, сеткүүлдерде, радио, телевидениеге-даа доктаамал парлап, чырыдып турар. А чурттуг профсэвилелдериниң удуртукчулары болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылары чон-биле доктаамал ужуражылгаларны эрттирип, амгы үеде профсэвилел амыдыралының үези келген айтырыгларын, оларның сорулгазын чонга тайылбырлап берип, оларны амыдыралга боттандырар талазы-биле кандыг ажылдарны кылып чорутса чүгүлазының дугайын чонга тайылбырлап, боттарының арга-сүмезин чугаалап, профсэвилел кежигүннериниң санал-онаддарын өөренип көрүп турары база-да чаа чүүлдернин бирээзи апарган.

Россияның Хамаарышпас профсэвилелдер федерациязының удуртукчулары чурттуң янзы-бүрү регионнарында ужуражылгаларны эрттирип, профсэвилелдерниң амгы үеде чорудуп турар ажылдары-биле оларны таныштырбышаан, амгы тургустунуп келген байдалдарда Россияның профсэвилелдериниң ажыл-чорудулгазының дугайында дөңгүн кежигүннеринге таныштырып турарлар. Россияның Хамаарышпас профсэвилелдер федерациязының даргазы И. Е. Клочков баштаан бөлүк удуртукчулар Чөөн Сибирь девискээрининг профсэвилел активи-биле ужуражып, чөвүлел хуралды эрттиргилээнин парлалтага дыннаткан. Ындыг хевирнин баштайгы хуралы июль 16-да Хакасияның төвү Абакан хоорайга болуп эрткен. Анаа Хакасияның болгаш Тыва АССР-ниң профсэвилел ажылдакчылары киржип, боттарының мурнунда турар сорулгаларны чугаалажып, моон сонгаар канчаар ажылдаарының дугайында санал-онаддарын солушканнар. Профсэвилел ажылдакчыларының мурнунга И. Е. Клочков чүве чугаалааш, Россияның Хамаарышпас профсэвилелдер федерациязының мурнунда турун турар сорулгаларга доктаап, Чөөн Сибирь девискээрининг профсэвиледдерининг ажылдакчылары-биле ужуражып чугаалажыр дээш келгенин чугаалаан. Хуралды ажыдып тура Хакасияның профсэвилелдериниң область федерациязының даргазы А. М. Данковцев область федерациязының чорудуп келген ажылдарынга доктаап, федерациязының ажылында ам-даа чедир кылдынмайн турар ажылдар барын, оларны канчаар эде организастаарының дугайын база чугаалаан.

— Бо ужуражылганы мында организастап эрттирип турары дээш өөрүп турарымны силер бүгүдеге илередикседип тур мен. Ылаңгыя белен эвес орукту эртип чорааш, Тываның делегациязы мында киржип келгени мөзэ черле өөрүнчүг-дүр, оларга байыр чедирип тур мен. Амыдырал хүн бүрүде өскерилп, чаа-чаа чүүлдер немежип турар болгай. Ынчангаш бо бүгү чүүлдер бистерни ужуражырынче албадап турар-дыр дээрзин билип тур боор силер. Бо чөвүлел хуралга бис чыглып келгеш, үеним бистиң мурнубуска тургускан белен эвес айтырыгларын шиитпирлеп чугаалажыр, ол талазы-биле санал-онаддарывысты солчур апаар бис. Оон-биле чергелештир боттарывыстың моон сонгаар канчаар ажылдаарывысты база чугаалажыр бис. Маңаа кол-ла чүүл—демниг кады ажылдажылга херек дээрзин билип тур боор силер. Бо хүннерде Чөөн Сибирь девискээрининг профсэвилел ажылдакчылары-биле ужуражып чоруп тур бис. Хакасияга болган бо хурал соонда ындыг хуралды Красноярскиге эрттирер бис. Анаа Красноярск крайның, Иркутск, Чита областарның, Бурят АССР-ния профсэвилел ажылдакчылары киржир чүве. Ынчангаш силерни ажыл-херекчи чугаажө чалап тур мен—деп, Игорь Евгеньевич Клочков чугаазының эгезинде демдеглээн.

Чөвүлел хуралга киржири-биле келгеш, Хакасияның үлетпүр, бүдүрүлгелеримге база чоруулаанын, бүдүрүлгелериниң цехтеринге барып, ында ажылдап турарлар-биле чугаалажып, танышканын хуралдың киржикчилеринге ол дыннаткан.

Бөгүнгү кол айтырыг—моон сонгаар амыдыраң-чурттаарының айтырыгы-дыр—деп, И. Е. Клочков чугаалаан. Ылаңгыя ол айтырыг үүрмектеп садар барааннар. та өртектерниң улгатканынга болгаш шалыңның колдуунда-ла чогуур деңмелге чедир өспейн турарынга хамааржыр болгай. Бо байдалда профсэвилелдер чүнү кылыр үжурдутуп ынчаш? Бис боттарывысты хамаарышпас профсэвилелдер кылдыр адаг алган болгай бис. Ынчангаш кымдан-даа хамаарылга чокка дыка хөй ажылдарны чорудуп турар бис, ону билбес кижи ховар. Бо берге үеде бистиң кылып чорудуп турар ажылдарывыс-ла хөй: чоннуң шалыңын өстүрер дээш-даа эвээш эвес ажылдарны кылып чорудуп турар бис, ол ышкаш шөлээ хүннерин үзадыр талазы-биле-даа эвээш эвес ажылдар кылдынган: 1992 чылдың январь 1-деп эгелеп 24 ажыл хүнүнде шөлээлээр дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунда кордүнгенин чедип алган бис. Ол ышкаш, бо чылдың октябрь 1-деп эгелеп эвээш дээш шалың 180 рубльден кудулавас, а 1992 чылдың январь 1-деп эгелеп айда 195 рубльден эвээш эвес болурун чедип алган бис. Ону РСФСР-ниң Хоойлузу бо чылдың апрель 19-та хүлээп алган. Барааннардан 5 хуунуң үндүрүүн тыртарын соксадыр талазы-биле база ажылды кылып чорутқан бис дээрзин И. Е. Клочков чугаалаан. Ол ышкаш ажылчынарның, студентилерниң, школачыларның чемнениг столоваяларынга чогуур ертектерни доктаатқан. Оон-биле чергелештир бистиң салган чамдык негелделеривис күүсеттинмейн, хевээр арткан. Оларга—ертектер өзүлдезин солуннарга ай санында чарлап дыңнадыры, пенсиядан 1 хуунуң үндүрүүн соксадырының негелдези хамааржыр.

Россияның Хамаарышпас профсэвилелдер федерациязының (РХПФ) чөвүлелиниң, оон кежигүн организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң быжыг турушту-гуг болгаш демниг чоруу, хөй-ниитиниң быжыг дегкимчези Россия Федерациязының профсэвилелдериниң чангыс демниг часкы хөделиишкиннериниң хүннеринде кескүүлбиле илередиттинген болгай. Ол хөделиишкиннер ажылчы чонуун салып турар айтырыларынга, оларны профсэвилелдериниң деткип турарын херекке албас чорук берге байдалдарга чедирип болур-дур дээрзин ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң чазактарынга билиндиргеп дээрзин РХПФ-ниң даргазы ол чөвүлел хуралга чугаалаан. Байдал дыка марый-дыр дээрзин илеткелчи чугаалаашкы, апрель 2-деп эгелээн, өртектер 3,2 катап өскеин, а шалың өөрүлдези чүгле 30-40, а чамдык адырларда харын 50 хуу өскеинин демдеглээн. Чүртүүн удуртулгазы бараан өртээ өспес деп каш удаа азаапаа-даа, ол соңун эгелеп шыдаваан. Оон коргунчуг чүве чүл дизе, өртектер, ниң хөделиишкиннери үламчылап турарлы-дыр. Чүртүүн Президентизиниге бис негелде тургузуп, өртектериниң өзүп турарын парлалтага чырыдарың каш удаа сүмелеп тургузувусса-даа, ол күүсеттинмейн турар-дыр. Өртектер өзүлдезин доктаадып шыдаваавысвыс илдең апарган, а ынчалза-даа шалың өзүлдезин чедип алыр үжурлут бис дээрзин эш Клочков чугаалаан. Анаа чүгле демниг хөделиишкиннер херек.

Коллективтиг керээлерни болгаш дугуржулгаларны чарарын чедип алыры ам чүгүлә айтырыгларның бирээзи. Бо бүгү чүүлдерни хоойлу ёаугаар болдурары-биле 1992 чылдың коллективтиг керээлерин болгаш дугуржулгаларын чарарынче белеткенир херек. А ажыл бөрикчилери база эвилелге каттыжар болза эки. Ол ышкаш Күш-ажыл хоойлужудулгазынга база өскерилгелер киирер талазы-биле ажылды чорудуп турар, ону чыл төнчүзүнге чедир белеткеп доозар бис. Профсэвилелдер хөлөзүлениккилерниң төлээлекчилери болгай, ынчангаш оларның негелдезин бис өөренип көөр, ону боттандырар дээш ажылдап турар бис. А берге чүве чүл дээрге, бөгүнгү байдалда—эрги удуртулга системазы башкартынмастаан, чаа система, экономиктиг харылзаалар чедир ажылдавайн турарында. Ажылды кылып, бүдүрүп турар кижи хостуг болур, үстүүртен команда, сагындырыг чокка ажылдаар ужурлуг. А бистө ындыг эвес-тир—айтыышкын бээр, хынаар-ла кижилер хөй. А бир эвес бо байдалдан дүрген-не үштүнүп үнер болзувусса, дүрген бурумгаарлаар ужурлуг бис.

Хуужудулга дугайында хоойлуну чоокта чаа хүлээп алган. Ынчангаш ол дугайын, эт-хөреңгининг хевирлерин хуужударының дугайын чонга тайылбырлаар ажылды профкомнар холга алыр херек дээрзин илеткелчи чугаалаан.

Өөчүнү хуужударының үезинде коллективтиг керээде айыттынган чүүлдер ол хевээр артар. А бир эвес херек апаар болза, коллективтиг керээни өскертир апаар болгаш чаа керээни чарар. Бир эвес удуртулга оны чарарындан ойталаар болза, 10 муң рубль чедир торгаалга онаажыр апаары билдингир.

Ажылдан үлүстү хостаар, ажыл чок артар чорук уламна чоокшулап кел чоруурү билдингир. Россияга бо чылдың төнчүзүнде 5-6 миллион кижи ажыл чок артары көрдүнген-дир. Чонну акша-биле хандырар, оларга ажыл бээр талазы-биле профсэвилелдер улуг ажылдарны чорудар үжурлуг. А ол акшаны кайыын алырыл? Чүртта акша чедишпес деп-ле турар бис. А өске чурттарга үлеп берип турар чүүлдеривис база дыка хөй дээрзин маңаа чугаалаар бодап тур мен. Кубадан бир тонна чигирни 8 тонна нефтиге орнап ап турар-дыр бис. А чогум шын орнаар болза, чүгле ийи тонна нефть-дир-ле. Бис аажок бай-дыр бис, чурттувус бай, байлак-тыр, ону чүгле таарымчалыг, чогумчалыг ажыглаар херек. А 237 тонна якут алдынны кымдан-даа айтырбайн, Россияның Дээди Советиндеи-даа айтырбайн, Павловтуң чазаа даштыкыже садыпкан болгай, ол дутайы чажыт эвес, а парлалгага-даа үнген.

База бир чугула айтырыгларның бирээзи—информация албаның быжыглаары-дыр дээрзин РХПФ-ния даргазы демдеглээн. Россияның профсэвилелдери партиянның, чазактың контролюндан үнген, а чүгле хоойлуга чагырып турар бис. Ынчангаш биске күштүг, шыырак информация системазын тургузары чугула апарган. Бис ам «Пролог» солуунну үндүрүп эгелээн бис. А Россияда биче тиражтыг 327 муң солун бар. А «Пролог» солунга чагыдылганы июль 1-деп эгелээн бис. Бүгү профкомнар ону чагыдып алыр үжурлуг, ол профкомнуң акшазы-биле ваан. Эрге-чагырга хамаан улуг даргаларга бистиң солуунывус тавармыча чок болуп турарын чугаалаар апаар, чүге дээрге оларга таарышпас, чонга дыңнатпайн турары чүүлдерни бистиң солунувус парлап, чонга чедингирибиле дамчыдып турар. РХПФ деп чүү, ол чүнү кылып турарыл дээрзин ажылчын кижи бүрүзү билгеп турар үжурлуг, аңаа тайылбырлаар херек. Бис чүгле хоойлуга, профсэвилел кежигүнериниң негелделеринге чагыртыр болгай бис, ону чон билип алыры чугула. Бүгү шынны чон билген турар үжурлуг, ынчан экстремистер дугайында чамдык бодалдар турбас апаар. Мен ССРЭ-нин-даа, РСФСР-ния-даа Дээди Советтеринге хуралдарга чүве чугаалап тургаш, оларның таарышпайн турарын өскерип чордум, а соолгу үеде олар ол бүгүнү шыны-биле билип турар болгай, ам профсэвилелдерге оларның хамаарылгазы шүүт өскерилгеп бол болур, бистиң-биле кады ажылдап, бистиң негелделеривиске дыңнангыр апаргылаан.

Маңаа чүве чугаалап тургаш, чамдык профсэвилел комитеттериниң шимченгир эвес, олутпай чоруун чугаалаа. вас арга чок дээрзин эш Клочков демдеглээн. Оларның чүве тоовас, чонуун негелделеринге дыңнангыр эвес чоруундан чамдык стачкомнар-даа тургустунуп кээп турар-дыр, ол ажылды үндезинии-биле чаартыр, холга алыр херек.

Профбюджет дугайын, социал страхование бюджединиң дугайын маңаа база каксы чугаалаар апаар. Чүгле демниг хөделиишкиннер ыында негеттинип турар-дыр. Профсэвилелдерниң акша-хөреңгизинин тус-тустап аңгылаарынче эвес, а оларны улам каттыштырарынче чүткүүр болаа эки деп билип турар мен. Ылаңгыя АҮК ажылдакчыларының профсэвилел ТК-зының профсэвилел акшазын ссоов ажытлап турар дугайында бодалы черле шын эвес. Моон мурнунда ВЦСПС туганынлаи ам шүүт аңгы. РХПФ дээрге шүүт аңгы болгай. Аңгыланыышкын дээрге, социал камгалал бюджедин бууражыкшыга таварыштырар дээни ол деп билир мен—деп сес-биле И. Е. Клочков чугаазын доозан.

Илеткел соонда санал-онал солчулгазы эгелээн. Кожаларывыс хакас чонуун чамдык айтырыглары база-ла бистии-биле дөмейлешкек болур чорду, ынчангаш оларның саналдарын кысказы-биле маңаа база киирер деп дугурушкан бис.

И. А. БУЛОЙЧИК, Шира районнуң АҮК ажылдакчыларының профсэвилел райкомунуң даргазы:

— Бисте чедир кылдынмайн турар ажылдар кайы хөй. Ылаңгыя кедээ суурларны сайзырадырының талазы-биле айтырыглар шиитпирлеттинместээш турупкан дизе частырыг болбас боор. Чурттаалга бажыңнарының түдүнче кичээнгей ажок кошкак, ынчангаш чылдан чылче план күүсеттинмейн турарының чыдагаавы ында. Социал амыдыралдың объектилериниң түдүүнда байдал дыка марый, а ийи-ийи аал чурттаар 110 бажыңны ажыглалта киирер турган, чартык чылда чүгле 13 бажыңны дужаатанывысты чүү деп санаарыл? Школалар, уруглар садтарын түдүп турарывыста четпестер кайы хөй.

Шалың айтырыы база багай шиитпирлеттинип турар ажылдарны аңаа демдеглеп, моон сонгаарты сорулгаларны чугаалашкан. Ол ышкаш ажыл-ижиниге кызыымак, кедээ ажыл-агыйы бүдүрүлгезиниге чедишкинниерлиг ажылдап чоруур хөй-хөй малчыннарга шаңнал мактадарны тывыскан. Агитбригаданың идепкейлиг киржикчизи Моңгуш Лазо болгаш оон-даа өскелер чораан-на черлериниге спортчу маргылдааларны организастыг эрттирип, боттарының уран талантызын чонга бараалгадып чордулар.

Спортчу «Хүреш» агитбригаданың киржикчилери ам удавас Тожу районче аттанырынга белеткенип турарлар. Олар аңаа Тываға улусчу революциянын тиилээнииниң 70 чылынга тураскаатқан спортчу-концерт программазынга киржиргибиле белеткенип турарлар.

Амгы үеде ниитиниң малынга четчир санныг чемни белеткээр талазы-биле ажылдарны улам идепкейжидер, олче кижи бүрүзүн хаара тудар талазы-биле ажылдар хүннүң кол айтырыгларының бирээзи болган турар ужурлуг дээрзин көдээниң ажыл-ишчилери хамаарышкылалыы-биле билип турарлар. Оларга чогуур дузаны чедирер. сигенчилерниң сеткил-хөөнүн улам көдүрер дээш оон-концерттерин «Хүреш» агитбригадазының кежигүннери моон сонгаар-даа бараалгадыр.

Ховалыг КУШКАШ-ООЛ.
Профсэвилелдерниң спорт ниитилелиниң даргазының орлакчылының хүлээлгезиниң күүседичизи.

ДЫШТАНЫЛГА БААЗАЗЫНДА

Чайның магалыг чылыг, аяс хүнеринде дыштанып, кадыкшылын быжыглап алыр сорулга-биле хөй-хөй кижилер янзы-бүрү курорттарже, санаторийлерже, дыштанылгага баазаларынче болгаш аржаннарже чоруп турарлар. Ам, шынап-ла, дыштанылганың үезин-ле оолгай. Кижи бүрүзүнге курорттарже баар путевка чедишпези биледингир, ынчалза-даа чүгле курорттар эвес, а аржаннар, дыштанылга баазалары база манап турар болгай. Кадыкшыл быжыглап, маңа хандыр дыштанып ап болур черлерниң бирээзи — адырлар аразының Дус-Хөлде дыштанылга базазы дээрзин билбес кижи ховар. Чоокку хүннеринин бирээзинде орук аайы-биле эртип чыда, аңаа кире дүжүп, ол ажылды ында харылап турар чамдык эштербиле үжуражып, чоннуң дыштанылгазын чогумчалыг организастаар талазы-биле кандыг ажылдар чоруттуруп турарын айтырган мен.

П. И. ЛОПАТИН, «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң пансионадының комендантызы:

— Чайны маңаа дыштанып эрттирери магалыг-ла. Изиг хүннерде маңаа хүнге эът-кештi дадыктырып, хөлге кирери термини-не дыштанылга болдур ийин. Бистиң бүдүрүлгенин профсэвилел комитединиң путевказы-биле маңаа 30 ажыт кижи дыштангаш бардылар. 30 ажыт рубль төлеп каап, 12 хонук киштинде маңаа дыштанып алыр, пансионадывыс арыгсилгет, ойнаар чүүлдер-даа бар-дыр. Дыштанып кээрдө, чоруп-даа турар кижилер-биле чугаалажырга, ылардан хомудал чок болур-бис, ынчанмайн канчаар? — Магалыг таарымчалыг дыштанып болур чер-дир бо. Үш-чем талазы-биле-даа кудаа чок-тур, видеосала-даа ажылдап турар-дыр, чүнүү-не кимо көрүүлүп турар. Чүгле мээң сагыжымчетпейн турар чүве — кыдыларны неделяда бир-даа ээлеп турары. Ында керге чүү деп: оода-ла ийи удаа солуларны эккеп турар болза аз деп күзелдиг кижи мен. Чүгле мен эвес, а өске-даа дыштанакчылар үргүлчү-ле солуун маңаар боор.

Н. А. КАЛАЧЕВА, дыштанылга баазазының улуг комендантызы:

— Мында-даа, шынап-ла, магалыг-дыр: чүгле эки хүннер турар болза, мага хандыр дадыгып, эштип, дыштанып ап болур. Амдыызында эки хүннерде дыштанып тур бис, ынчалза-даа агаар араа бакшыраар шинчи кирип тур ышкаш. Республиканың бүдүү бүрүзүнден дыштанакчылар келген, ылангыя хоочуннарның мында кадыкшылын быжыглап ап турарынга сеткиливис ханып тур. Дыштанакчыларның талазындан ол-бо хомудалдар дыңналбайн тур, бүгү чүвенин дыштанакчыларга таарыштыр тургузаар дээш баазанын удуртукчулары, оон ажылчыннары кызын ажылдап-ла турарывыс бо.

Дыштанакчыларның саны чоорту-ла арбыдап турар болдур ийин. Чижээлээрге, бирги сезонда 200 ажыт кижи дыштанды, а ийигизинде —350 кижи, үшкүзүнде — 420 кижи, а бо сезонда 470 ажыт кижи дыштанып тур. Ам-даа ийи сезонда ажылдаар болгай бис. Ниитизибиле бо дыштанылга базазы август 23-ке чедир ажылдаар чүве. Ынчангаш ам-даа хөй санныг дыштанакчыларны манап турар бис. Кадык чон — ниитилелдиң алдын байлаа дижир болгай бис. Чайның бо магалыг хүннеринде бистиинге кээп, дыштанып турарларга бижыг кадыкшылды күзээрдир мен.

Ол дыштанылга базазындан ырак эвестө Агроүлетпүр ажылдакчыларының пансионаттары бар. Ында республиканың колдуунда-ла Улуг-Хем районундан келгеннер хөй дыштанып турар болду. Олар база-ла багай эвес дыштанып, кадыкшылын быжыглап ап турарлар. Ынчалза-даа үшкү сезон чаа-ла эгелеп чорда, чем хайындырар печкада үрелиишкин болганындан, ол ышкаш Бай-Хаактың хлеб заводунуң багай шыналыг хлеб чорукчанындан дыштанакчылар биле столовая ажылдакчыларының аразынга маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп турган. Ам ол айтырыглар үзе шиитпирлеттинген дээрзинге бүзүрээр апаар бис.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Чөөн Сибирь девискээрининг профсэвилел ажылдакчылары-биле ужуражып, ол черлерге чөвүлел хуралдарны эрттирери-биле Россияның Хамаарышпас профсэвилелдер федерациязының чамдык удуртукчулары Сибирьде чоруп турар. Ындыг чергелиг чөвүлел хуралды июль 16-да Хакасияның төвү Абакан хоорайга эрттирген. Анаа Хакасияның болгаш Тыва АССР-ниң профсэвилел ажылдакчылары киришкен болгаш профсэвилелдерниң амгы үеде сорулгаларының, моон сонгаар кылып чорутса чугуур ажылдарын чугаалажып, сөнал-онал солушкан.

Хуралды Россияның Хамаарышпас профсэвилелдер федерациязының даргазы И. Е. Клочков эрттирген болгаш анаа чүве чугаалааш, хөй санныг айтырыгларга харыылаан.

АЛБАН КОМАНДИРОВКАЗЫН ТӨЛЭЭРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ДОКТААЛЫ

1991 чылдың июль 18. № 233. Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

1. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели 1991 чылдың май 30-да үндүргени № 546-р айтыышкыны-биле бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң ажылдакчыларынга командировкалар-биле (командировкалаар черинге чедир болгаш дедир хээрингө орук чарыкталдарындан ангыда) холбашкан немелде чаргыдалдарны даразында хемчээлдерге (командировкага тургаш хүн бүрүү дээш) орнун эдилеп бээр кылдыр тургусканын дыңнадып тур:

Москва, Ленинград, Киев, Минск, Ташкент, Алма-Ата, Тбилиси, Баку, Вильнюс, Кишинев, Рига, Бишкек, Душанбе, Ереван, Ашхабад. Таллинн хоорайларга — 25 рубль.

Өске хоорайларга болгаш чурттакчылыг пунктуларга — 20 рубль.

Айыттынган чаргыдалдарның орнун тургузарда, херек кырында үнген чаргыдалдарны бадыткал турары документилерге дөмей чорудар.

Бюджеттерниң хөреңгилериниң күсели-биле акшаландырыл турар бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң ажылдакчыларынга командировкалар чаргыдалдарының орнун эдилеп бээрин нормазының улгатканы-биле холбашкан немелде чаргыдалдарны 1991 чылда бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлерине үндүрүп бергең акшаландырылышкынның деталинге чоруулар.

2. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың май 29-та үндүргеми № 189 доктаалым күш чок дең санаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. ООРЖАК.
Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. КУУЛАР.

ДЕМНИГ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ХЕРЕК

Чонуун эрге-ажыын болгаш сонуургалдарын камгалаар талазы-биле эвээш эвес ажылдарны чурттуг профсэвилелдери чорудуп турары билдингир. Ол талазы-биле дыка хөй чүүлдерни солун, сеткүүлдерде, радио, телевидениеге-даа доктаамал парлап, чырыдып турар. А чурттуг профсэвилелдериниң удуртукчулары болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылары чон-биле доктаамал ужуражылгаларны эрттирип, амгы үеде профсэвилел амыдыралының үези келген айтырыгларын, оларның сорулгазын чонга тайылбырлап берип, оларны амыдыралга боттандырар талазы-биле кандыг ажылдарны кылып чорутса чүгүлазының дугайын чонга тайылбырлап, боттарының арга-сүмезин чугаалап, профсэвилел кежигүннериниң санал-онаддарын өөренип көрүп турары база-да чаа чүүлдернин бирээзи апарган.

Россияның Хамаарышпас профсэвилелдер федерациязының удуртукчулары чурттуң янзы-бүрү регионнарында ужуражылгаларны эрттирип, профсэвилелдериниң амгы үеде чорудуп турар ажылдары-биле оларны таныштырбышаан, амгы тургустунуп келген байдалдарда Россияның профсэвилелдериниң ажыл-чорудулгазының дугайында дөңгүн кежигүннеринге таныштырып турарлар. Россияның Хамаарышпас профсэвилелдер федерациязының даргазы И. Е. Клочков баштаан бөлүк удуртукчулар Чөөн Сибирь девискээрининг профсэвилел активи-биле ужуражып, чөвүлел хуралды эрттиргилээнин парлалтага дыңнаткан. Ындыг хевирнин баштайгы хуралы июль 16-да Хакасияның төвү Абакан хоорайга болуп эрткен. Анаа Хакасияның болгаш Тыва АССР-ниң профсэвилел ажылдакчылары киржип, боттарының мурнунда турар сорулгаларны чугаалажып, моон сонгаар канчаар ажылдаарының дугайында санал-онаддарын солушканнар. Профсэвилел ажылдакчыларының мурнунга И. Е. Клочков чүве чугаалааш, Россияның Хамаарышпас профсэвилелдер федерациязының мурнунда турун турар сорулгаларга доктаап, Чөөн Сибирь девискээрининг профсэвиледдерининг ажылдакчылары-биле ужуражып чугаалажыр дээш келгенин чугаалаан. Хуралды ажыдып тура Хакасияның профсэвилелдериниң область федерациязының даргазы А. М. Данковцев область федерациязының чорудуп келген ажылдарынга доктаап, федерациязының ажылында ам-даа чедир кылдынмайн турар ажылдар барын, оларны канчаар эде организастаарының дугайын база чугаалаан.

— Бо ужуражылганы мында организастап эрттирип турары дээш өөрүп турарымны силер бүгүдеге илередикседип тур мен. Ылаңгыя белен эвес орукту эртип чорааш, Тываның делегациязы мында киржип келгени мөзэ черле өөрүнчүг-дүр, оларга байыр чедирип тур мен. Амыдырал хүн бүрүде өскерилп, чаа-чаа чүүлдер немежип турар болгай. Ынчангаш бо бүгү чүүлдер бистерни ужуражырынче албадап турар-дыр дээрзин билип тур боор силер. Бо чөвүлел хуралга бис чыглып келгеш, үеним бистиң мурнубуска тургускан белен эвес айтырыгларын шиитпирлеп чугаалажыр, ол талазы-биле санал-онаддарывысты солчур апаар бис. Оон-биле чергелештир боттарывыстың моон сонгаар канчаар ажылдаарывысты база чугаалажыр бис. Маңаа кол-ла чүүл—демниг кады ажылдажылга херек дээрзин билип тур боор силер. Бо хүннерде Чөөн Сибирь девискээрининг профсэвилел ажылдакчылары-биле ужуражып чоруп тур бис. Хакасияга болган бо хурал соонда ындыг хуралды Красноярскиге эрттирер бис. Анаа Красноярск крайның, Иркутск, Чита областарның, Бурят АССР-ния профсэвилел ажылдакчылары киржир чүве. Ынчангаш силерни ажыл-херекчи чугаажө чалап тур мен—деп, Игорь Евгеньевич Клочков чугаазының эгезинде демдеглээн.

Чөвүлел хуралга киржири-биле келгеш, Хакасияның үлетпүр, бүдүрүлгелеримге база чоруулаанын, бүдүрүлгелериниң цехтеринге барып, ында ажылдап турарлар-биле чугаалажып, танышканын хуралдың киржикчилеринге ол дыннаткан.

Бөгүнгү кол айтырыг—моон сонгаар амыдыраң-чурттаарының айтырыгы-дыр—деп, И. Е. Клочков чугаалаан. Ылаңгыя ол айтырыг үүрмектеп садар барааннар. та өртектерниң улгатканынга болгаш шалыңның колдуунда-ла чогуур деңмелге чедир өспейн турарынга хамааржыр болгай. Бо байдалда профсэвилелдер чүнү кылыр үжурдутуп ынчаш? Бис боттарывысты хамаарышпас профсэвилелдер кылдыр адаг алган болгай бис. Ынчангаш кымдан-даа хамаарылга чокка дыка хөй ажылдарны чорудуп турар бис, ону билбес кижи ховар. Бо берге үеде бистиң кылып чорудуп турар ажылдарывыс-ла хөй: чоннуң шалыңын өстүрер дээш-даа эвээш эвес ажылдарны кылып чорудуп турар бис, ол ышкаш шөлээ хүннерин үзадыр талазы-биле-даа эвээш эвес ажылдар кылдынган: 1992 чылдың январь 1-деп эгелеп 24 ажыл хүнүнде шөлээлээр дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунда кордүнгенин чедип алган бис. Ол ышкаш, бо чылдың октябрь 1-деп эгелеп эвээш дээш шалың 180 рубльден кудулавас, а 1992 чылдың январь 1-деп эгелеп айда 195 рубльден эвээш эвес болурун чедип алган бис. Ону РСФСР-ниң Хоойлузу бо чылдың апрель 19-та хүлээп алган. Барааннардан 5 хуунуң үндүрүүн тыртарын соксадыр талазы-биле база ажылды кылып чорутқан бис дээрзин И. Е. Клочков чугаалаан. Ол ышкаш ажылчынарның, студентилерниң, школачыларның чемнениг столоваяларынга чогуур ертектерни доктаатқан. Оон-биле чергелештир бистиң салган чамдык негелделеривис күүсеттинмейн, хевээр арткан. Оларга—ертектер өзүлдезин солуннарга ай санында чарлап дыңнадыры, пенсиядан 1 хуунуң үндүрүүн соксадырының негелдези хамааржыр.

Россияның Хамаарышпас профсэвилелдер федерациязының (РХПФ) чөвүлелиниң, оон кежигүн организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң быжыг турушту-гуг болгаш демниг чоруу, хөй-ниитиниң быжыг дегкимчези Россия Федерациязының профсэвилелдериниң чангыс демниг часкы хөделиишкиннериниң чүнүүнде кескүүлбиле илередиттинген болгай. Ол хөделиишкиннер ажылчы чоннуң салып турар айтырыларынга, оларны профсэвилелдериниң деткип турарын херекке албас чорук берге байдалдарга чедирип болур-дур дээрзин ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң чазактарынга билиндиргеп дээрзин РХПФ-ниң даргазы ол чөвүлел хуралга чугаалаан. Байдал дыка марый-дыр дээрзин илеткелчи чугаалааш, апрель 2-деп эгелээн, өртектер 3,2 катап өскеин, а шалың өөрүлдези чүгле 30-40, а чамдык адырларда харын 50 хуу өскеинин демдеглээн. Чүртүүн удуртулгазы бараан өртээ өспес деп каш удаа азаапаа-даа, ол соңун эгелеп шыдаваан. Оон коргунчуг чүве чүл дизе, өртектер, ниң хөделиишкиннери үламчылап турарлы-дыр. Чүртүүн Президентизиниге бис негелде тургузуп, өртектериниң өзүп турарын парлалтага чырыдарың каш удаа сүмелеп тургузувусса-даа, ол күүсеттинмейн турар-дыр. Өртектер өзүлдезин доктаадып шыдаваавысвыс илдең апарган, а ынчалза-даа шалың өзүлдезин чедип алыр үжурлут бис дээрзин эш Клочков чугаалаан. Анаа чүгле демниг хөделиишкиннер херек.

Коллективтиг керээлерни болгаш дугуржулгаларны чарарын чедип алыры ам чүгүлә айтырыгларның бирээзи. Бо бүгү чүүлдерни хоойлу ёаугаар болдурары-биле 1992 чылдың коллективтиг керээлерин болгаш дугуржулгаларын чарарынче белеткенир херек. А ажыл бөрикчилери база эвилелге каттыжар болза эки. Ол ышкаш Күш-ажыл хоойлужудулгазынга база өскерилгелер киирер талазы-биле ажылды чорудуп турар, ону чыл төнчүзүнге чедир белеткеп доозар бис. Профсэвилелдер хөлөзүлениккилерниң төлээлекчилери болгай, ынчангаш оларның негелдезин бис өөренип көөр, ону боттандырар дээш ажылдап турар бис. А берге чүве чүл дээрге, бөгүнгү байдалда—эрги удуртулга системазы башкартын

Үениң бир чугула айтырыы

ШЫДАЖЫП КЕЛДИВИС, АМ БОЛЗУН

Бистиң чазаавыс, партия. выс муруиуку чылдарда ажылчын кижиниң чаагай чорчуу дээш сагыш салып турган, ам чүү-даа ол дугайында дыиналбастаан, утпундургаи. Колхоз чүвези — аренда, кооперация дээш-ле амыдыралдың кижи билбес чаа-чаа хевирлерин сүмелеп, кижилерни ынаар ыдалап туруп берген. Ону биске орта өөреткен, тайылбырлаан кижи-даа чок.

Тываның совхоздары мал ажылын хөгжүдүп, малдың баш санын өстүрүп чадажы берди. Ол ажылга эртемденнер, улут-биче даргалар киржип турзажок, малдың уксазы экижиир, бажы өзерден, дорайтап, кызырлып келгени — малчыннар дээш сагыш човавайн келген чорукта деп санаар мен.

Чүртүүн шахтёрлары 500-600 рубль шалыңын ажыл совсадып тургаш, аажок өстүрүп алдылар. Тывада кооперативтер ажылчыннары 500-тен өрү акшаны айда ажылдап ап турлар. Бистер, малчыннар 80-130 акшага ажылдап, амыдырап орар бис. Мурнунда оон-даа эвээш турган, шыдажып-ла келдивис. Ам шыдажырының кызытаарында келдивис. Ол дугайын «Шын» солунта үнгулаан «Тиилелге» совхозтан Татьяна Баавыдың, Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтан Батринов Санчаттың, «Чаа оруктан» Свердов Хайыңның, оон-даа өске малчыннарның ажыл төлевириниң чөгенчиг бичизизиниң дугайын бижигилээн үүлдери хереченилер турар. Моон соңгаар төлевир бо хевээр турар болза, мал ажылынче чаа вижилер киирер туржук, хоочун-даа малчыннар хойдан канчапчоон адырлып алырын бодап турар апарган. Азы: хой кадарарындан үнгеш, ангор ешку малдаксаар, чүге дээрге ешку дугу үнелиг апарган. Малчыннар ажылдың харыысалгалыынга, бергезинге, төлевири эвээжинге ырмазырап, мал ажылындан үнүп турар, че-

жок шыдажырыл, бодап-даа көрүнерем.

Электри чырыы малчын турлагларның хөй кезиинде чок. Электрилиг херекселдер ажыглавайн турар-дыр бис. Кино, концерт, байырлалдар көрбес-тир бис. Радиоприемниквис бар-даа болза, аңаа батарейкалар айлы-биле тывылбайн баар-дыр. Суурга болза радио, телефон ажылдавайн баарга, харылзаа белдириниң ажылдакчыларын канчаптар ийик? Бисте негеп алыр чер чок.

Хоорай, суурларда талон системазы-биле чонну хандырып турары эки. Малчыннарда талон чок, автолавка, үс аймаа эккелбес, таакпы безин айда 3.5 пачка болур. Малчыннарга тааржыр идик-хеп, үүглар хеви, азер, чүген, дуран, радиоприемниктер көзүлбеастээн Райпода чок деп каар ол-ла. Шалың алташ, автолавкадан фуфайканы 62, хераажен халатты 52 рубль дээш-ле алырга, акша четпейн баар.

Суурда ажылдавайн турар пенсионерлерниң пенсиязы 230-240 рубль чедир өскен, а ажылдап турар малчын пенсионерлерниң өспээн. Малчын пенсионер (өг ишкинде бирээзи-даа пенсионер болза) ажылдаан херээ чок, малдан үнер болза эки хире.

Хоорай, суурлар чүрттакчылары хостуг болгаш оочурлап, сүржүп чедип тургаш, чиик машинаны оола садып аптар-дыр. Көрүп чоруурга, артында аягы-анты маркалрлыг, эрги-чаа 2-3 машиналыг сут болгулаар. Олар оозу-биле тайга үнүп каттап, аинап, хем кирип балыктап турарлар.

Малчыннар хлебтээр машина чогундан бригадазының чангыс борбак сутсөөртүрүнге чагыыр, азы эрткен-дүшкен машиналардан халбактанырлар. Ол баргаш 10-20 булка садып алгаш, оозун кыжын доңуруп, чайын кадырып алыр. Кадыг, дон-даа дивейн, хемирип орар бис.

Дыка улуг хемчээлдиг амылдарыны халас кылып турар бис. 10 тонна сиген белеткээри— хүдээлеп, кылыр апаар. Оон өртээн алырга, класс чок дээш 1 тоннаны 11-17 рубль-биле совхоз хүдээп алгаш, дедир сенче 50-60 рубльге киир санаттар. Ынчангаш совхозка бербейн, кыштагга чедиртип ап турар бис. Халас 10 тонна сиген кылыр, кайы хире хөй ажыл-дыр, изиг-чарда, ымыраа-сээктинде чангыс хөпөн-даа кылыры ындыг амыр бе? Кажааны кыжын 2 катап халас хоорар бис. Ажылдың бергезинге хөй улус чыып, арагалаашкын кылып, чогуш-содаа үндүрүп, өлүржүп-даа чор бис. 10-15 тонна өдекти халас өөлер. Үүрмек септелгени малчын болу халас кылыр. Чайын хойну 4-5 удаа халас чуур. Хой чуур ажылчыннар чок болгачыдан ажы-төлүн, хадуһаар эвилелдээш, туруптар сен.

Кыштагларда бажыңнар, чунар-бажыңнар багай. Бичии болгаш соок, каранғы. Чамдык районнарда мырыңай чок, өглерге кыштаар.

Малчыннарның политиктиг билии, ниити медерели кудуку деңнелде. Бичии-даа көдүрүүшкин чок. Мурнуку чылдарда политиктиг, сооветөөредилгелер, лекция, беседа (хаая-даа бол) болуп турган, ам мырыңай чок. Чүгле совхозтар «күштүг» керээзин дөгээш турар оллa, оон-биле камгаланыры ол.

Кижи амытан чүгле хлеббиле тоют эвес чүве ыйнаан. Малчыннар— хырыыла тодуг, чыдыны-ла кургаг болза, канчаар-даа эдилеп болур ажылчын аътгар эвес-тир бис. Чоокта чаа «Кедээнин социал хөгжүлдезининң дугайында» Тыва АССР-ниң Хөйлузу үнүп. Ол хөйлунуң 3-кү бөлүүнүң 12-ги үүдүнде малчыннаар аныяктарга өртээн чоорту төлээр инек, өске-даа мал, халас ег бээр дээн-дир. Ыр бериптеш, өртээн төлээр инек бериптеш. совхозтар кайы хире деткимче бериптивис деп бодаар ирги?

Совхозтар малчыннаар кижини аңаа-ла айгадап черге одаг чанынга олуртуп каар эвес, өгүү ыяап-ла бергейле.

Ол хөйлунуң ол-ла чүүлүнде ивижилерге дээрден башка, малчыннарга кандыг-даа социал камгаланы айыыпайн турар.

Интернаттарда өөренип турар ажы-төлүвүс ада-кежиниң доктаамал хайгаралыныя чогу-биле өөредилгези кошкак, чер кезип, орайга чедир маңнажып, багай өөренип, чүрүм үреп, берге кижизидилгелиг үүглар боол турар. Элээди оолдар, үүглариывыс школазын ара каап, ажыл чоктарга санадып турар. Черле малчыннар ажы-төлүн кандыг янзылыг өөретсе экил деп чүвени Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу бир янзы өөренип көрбээ эки.

Малчыннарның бот-харыысалгазын бедидип, чидирген, самчыгдаан малдың өстүн улгаттыргаш, оларга мынзыг деткимчени көргүүсе эки деп бодаар мен.

Малчын өг-биле ай санында 500-тен күүс эвес рубль холга арып алыр кылдыр (совхозка малчыннарның киирген орулгазы чедеп) шалычы өстүрүп берзе эки:

Малчынар кыштагларынга делгем, чырык, көрүштүг, бүс-биле изидер ажычардан, ийи өрээл чуваг-бажыңнардан түттүрүп берзе чогуур.

Малчынарга техниктиг хөлге садың алырынга дуаалажыр, сагыш човаар болза эки. Сиген кезер трактордан, үндүр бижиир четкен чиик-даа, чүк-даа машиналарын совхозтар чүгле малчыннарга сатсын. Малчыннар ан-мея, балыкбайлан төтчеглевес улус:

Малчынарның мээ-медеренин сайзырадып, лекция, беседадан кылып, политиктиг, сооветөөредилгени катап диргизер болза чогуур. Малчын бүрүзү совхоз-биле чарып алган кереэзин веш салаазы дег билген турар кылдыр өөредир, айтып бээр херек.

Бир эвес малчын кижи ажылының төлевирине хомудал чок, өкпелевейн орар болза, оон холу-даа дыңыг, соруу-даа бижыг болур ийик. Бо үстүнде чыскаатты-нган чүүлдер малчыннардан негелде эвес, а үениң негелдези, тевки деп билзе чогуур.

Хандырылга багай болза, мал ажылынче кым-даа үнмес. Шалың өспес болза, мал өспес. Үргүлчү-ле дуихун дивейн, сагыш амыр орбас ажылга малчыннар, бистер, бора-бүдүн амыдырап чораан бис. Ам болзун, чүү-даа чүве өйлүг, моон ыяап шыдашпас бис. Болзун!

Кызыл районнуң «Х Улут хуралы» совхозунуң № 1 хойжу бригадазының өөлүк малчыныарының өмүүжилеп хойжу Алексей ТАС-ООЛ.

РЕДАКЦИЯДАН: авторнуң көдүрүп турар айтырыглары колдуунда чүүлдүг болбайн аан. Ынчалза-даа эмин эрттирипкен чүүлдер база бар. Чижээзэрге, малчыннарның ажыл төлевириниң дугайында чоокта чаа бистиң солунга («Шын», июль 10, «Ажыл төлевири эвээш бе?») Тыва Аргоүлетпүр эвилелдиң даргазының оралакчызы М. Ч. Сат ажжок билдиптир кылдыр тайылбырлап, бижээн болгай. Шын харын, ажыл төлевири ам-даа эвээш.

Малчынарның көдүрүп келп турар айтырыгларын Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин сеолгу сессияларының бирээзинге база ханызы-биле чугаалажып көргеи болгай. Айтырыг оон-биле үзе шиитпирлеттинип каан деп билип аар болза, шын эвес апаар. Республиканың чазаа ол бүгүнү эки билип, бо талазы-биле ажылдарны чорудуп турар. Оларның чогумчалыг шиитпирлеттиниринге малчынар-биле кады редакция идегеп тур.

Арат намының, чазааның удуртукчулары

ОНДАР БАИР

Доңчу намдарындан: 1904 чылда төрүттүүген. 1923 чылда ТАРН кежигүнүнге кирген. 1923-1925 чылдарда Чөөн-Хемчик кожуунуң эрге-чагырга органнарынга, аныяктар эвилелиниң кожуун комитединге ажылдаан. 1925 чылда ТАРЭ-ниң тургузукчуларының бирээзи. 1926-1927 чылдарда Хем-Белдиринге (амгы Кызылга) намның үр школазын доосхан. 1928-1932 чылдарда барыын үзелдиглер-биле эптеп чокка демисежип, Хемчикке болган самыынарны базарынга киришкен, кызыл партиланы шыпсылгалыг. 1931-1938 чылдарда ТАРН ТК-ның харыысалгалыг ажылдакчызы, партия комиссиязының даргазы, ТК-ның оралакчы даргазы (секретары). 1938-1941 чылдарда ТАР чазаанның даргазы. 1941-1943 чылдарда Москванның Чөөн чүк улустарының институдунга өөренген. 1931-1943 чылдарда ТАР Биче Хурал кежигүнү (депутады), ТАРН ТК-ның кежигүнү, хөй чылдарда Политбюро кежигүнү чораан. Тыва күрүүнүң мурнунга оон революссчу, күш-ажылчы, организаксчы ачы-хавыязы Дээш ТАР-ның Республика орденни-биле шаңналткан. 80 хар ажыр чүрттаан чораан. 1984 чылда мөчээн.

Ондар Баир хөвар тыва революссчуларның бирээзи, салым-чазанның удуртукчу. Тыва Совет Республиканың күрүне архивинде 80 ажыг керектеп тургустунган оон хуула фондузу бар. Ол шыгжамырда оон хуула төөгүүнге хамаарышкан документилер, сактыышкыннар. Тыва төөгүзүүге холбашкан болгаш янзы-бүрү темаларга документилер, бодунуң холу-биле бижээн материалдар, төөгүлүг чуруктар бар. Бодунуң чүрүтүнге-даа, оон дашкаар-даа чорааида ажжок негелделиг, корум-чуруумнуг, маргылдаалыг айтырыгларга коргузуп чок киржип, бодунуң туружун камгалап шыдап чорааи. Оон кол барымдаалары Тыва күрүне архивинде Ондар Баирниң ТАР-ның өмүүжизинден ССРЭ-ге чайгыс эвес удаа баргаш, Коганович, Молотов, Микоян, Шверник дээш Совет күрүнениң оон-даа өске көскү удуртукчулары-биле ажыл-агый, экономика харылзааларынга хамаарышкан шыгыыы айтырыларны арын-нүүр барымдаалыг кудук базыышкыны чокка тургузуп чорааи. Оон түнелинде тыва чоннуң амыдыралынга улуг бүлиниг үлелеп кылып чораан. Ол бодунуң ажыл-чорудулгазынга ТАРН-ның шүүлтүнүң шыгыыы эдерип, оон даргазы С. Тока биле чүгле албан хуузунда эвес, харын эң хуузунда бот-бот-тарынга бердинген ажыш-килер-даа чораан. Ондар Баирниң архив фондузунда 1936 чылдың ноябрь 20-де С. Токаның белекке бергени тураскаалдыг чуруунда мынчаар бижээн: «Кончуг ынак ажым Байыр силерге бодумнуң чуруумну белекке түттүм».

Ынчалза-даа оон амыдырал-чуртталгазы 40 чыл-дарның тончүзүнде каржы-биле сыйлы берген. Дайын үезинде өөредилгеден чедип кээрге, аңаа эрге-чагырганың күлүкү чергезининң ажылын берген. Ону «УТКА 25 чылы» (Улуг-Хемде) совхозтуң директорунга томуйлаан. Аңаа барган, практиктиг ажылга таарышпас, үзел бодалы националист деп хоп-нүүлге кирген. Аңаа онаагаи бурууладыышкынны: дайын үезинде Кызыл шеригге дузаламчы көргүзеринге үдүр бодалын илереткен: ССРЭ-ниң составынга Тыванын киреринге дадагалзаан; орус, тыва чурттакчы чоннуң аразынга ожээнишкек чорукту кывысхан: Тывага тургустунуп турган колхозтажыышкынга удурланган; партияның удуртукчу кадрларын шүүлдеп, оларның ат-алдарын баксыралып турган; партияның иштинге шүүлтүчүлеле болгаш кадыг ботпштүмчүлелге удур чораан дээш, оон-даа еске. Ондар Баирни кол-кол бурууладыкам чүүлдер бо.

Маңаа үндезилеш, 1948 чылдың январь 19-та түдүп бажыңнаан, а июль 13-те Тыва область суду он чылда хосталгазын казыышаан, хуусаазың лагерьге дооскан соонда, беш чыл иштинде политиктиг эргезин казыыр

деп шиитткен. Тываның база бир күрүне удуртукчузунуң хуу-салымы мындыг болган. Ол судка-даа, каяа-даа оодунга хамаарышкан буруу чок деп бадыткап чораан. Ынчалза-даа каргыштыг үенин кадыг хоойлузу ону дөмей-ле түдүп шиитткен. Шак ынчалдыр Ондар Баир кадыг холга кирген. Чүгле алды чыл ашканда, партияның XX съездизиниң соонда ону агарткан. А партияга катап тургузарын барык 20 ажыг чыл сүрүшкеш чедашкан. Чоокта чаа, 1991 чылдың июльда, ону партияга катап тургускан.

Кадыг-берге ол чылдарда бүгү-ле удуртулга органнарынче шыны дилеп, хөй билдириишкиннерни бижип чораан, а ол дилеглер, хомудалдар ис чок чидип-ле турган.

Оон иштинде 1948 чылда И. В. Сталинниң адынга В. И. Молотовту дамчыштыр бижээни аажок тодаргай билдириишкини (25 арын) архивте бар. Үенин-даа байдалы-биле алырга. Ондар Баирниң туружу-биле деннеп бодаарга, бодунуя ол улуг бижимелин янзы-бүрү фактылар-биле бадыткавышаан, кымче чорудуп турарын ханы медерел, парла шыыны бадыткаарын ораддашкан. Ам оон иштиндеп чамдык үзүндүлерни киирип көрейн: «Мээн дорт кыргылгем-биле Ада-чоттуун Улуг дайыныңда башгайы: хүннеринден-не Тываның чону совет улустуң талазында дээрзинге декларацияны хүлээп алган. Ону амыдырапга бадыткаан. Хөй ашелон белекти чоруткан. Тывалар ал-боттары-биле чаалашкан».

«Тыва—кешкүн, малчын арат-тарның чүрү. Бүгү-ле кургае айтырыгларын шиитпирлээрде моңу оюун болзувусса, улут политиктиг кылыг кылыы болур бис. Ындыг турбушке, политиктиг, экономиктиг айтырыгларны ТАРН ТК улут частырыглар-биле шиитпирлеп турар. Оон түнелинде мал башы аажок чедип, кудулап, ажыл-агыйлары эвес, хорумтар нептерээн. Чижээ. Эрзин коюнтада Сарыг-Бедиң МЧАЭ 1942 чылдың күзүнде 20 шаа кижи сигенеп турда, ийи-даа иштинге чиигээ чемге 120 баш малды чиген. Тыва топ коопта эккелген 7000 ажыг баш мал Кызылды болгандыр ажыг даар аразынга кыштаа соонтан доңуп олген. 1942 чылда МАР-га 150 мун тонна тараанны тевелерге орнап алыр дээш берге-даа, оон чүнү-даа албайн негелдиг-ген. Кедээ ажыл-агыйны биттинг кадрлар башмарбайн турар, чүгле ол ганизиин сайыттарынга 1941-1944 чылдарда 6 кижи солунган. Кандыг-даа үндезин чокка тараа дужаалдазының планындан үш чыл иштинде бүгү ажыл-агыйларны хостаан».

«1943 чылда бүгү-ле частырыгларны, четпестерни ижин-кара чокка чугаалажыр дээш С. Токаны дилээримге, чай чогунга сылдап алгаш хүлээп албаан».

«Совет Эвилелинге каттыжар күзелге мени удурлаыып турар деп мүүлдээн. Чүгле 1936 чылда безин совет, тыва чонуң интернационалчы харылзааларынга халбашкан илеткелди үш удаа Коминтерне кылдым».

«ТАРН ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТАР чазааның бүгү-ле удуртукчулары дег, улуг «ажызының» айтышкынның, үлегерин ажык чокка күүседир дээш Ондар Баир кандыг-даа тура дүжүшкүн чокка хөделип чораан. Оон хөй чылдарда ээлеп чорааны эрге-дужаалы — нам комизинин ажылы —ону өзулуг-ла «чаныш-сыныш чок прокурор» туруштут нам даргаларының аразынга киирген. Хөй-хөй партийжилерни оларның частырыглары, корум-чуруму дээш шыңгыы негелде-биле «эде-хере» тыртып чораанын хөй документилер партия архивинде бар.

Николай КУНЧУН.

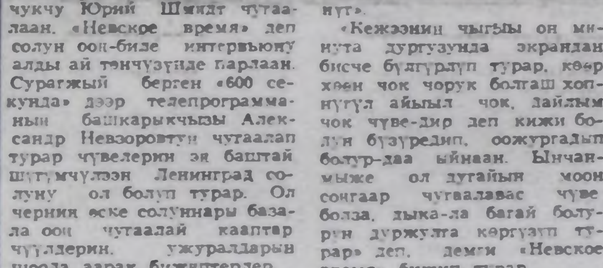

ХОСТАЛЫП ТУРАР

САНТЬЯГО. Патрисио Эйлвин Чилиниң президентизи апарган үеден — 1990 чылдың марттан эгелээш политиктиг чылдагаанныр-биле хоргдаттырган турган 302 кижи хосталган. Бо медээни католиктиг хүрээнин социал дузаламчы фондузунуң тараткан документизинле парлаан.

Ол организацияның санап турары-биле алырга, эргечатырганы хамаатты чазакка дамчыдып турда, кара-бажыңнарга 435 политхоргдаттырганнар турган, оларны шериг чарак шиитткен. Амгы үеде 133 ындыг улус, оон иштинде 11 херээжен олурбушаан. Оларның аразында 87 кижи террорга удур хоойлударны үрээни база чепсекти чөпшээрел чок эдилээни дээш шиитпирген.

«МАГАЧЫН» ТУТТУРГАН

НЬЮ-ЙОРК. Милуоки хоорайның (Висконсин штат) полицейжилериниң таваржы берген чүвезин кандыг-даа коргунчуг кинодан көрбес сен. 31 харлыг Джеффри Дахмарның бажыңындан он бир кижиниң «союп-бузуп каан» мөчүлери тывылган.

Мурнунда шоколад фабрикказынга ажылдап турган ол кижиге удур өлүрүүшкүн база кижи эъди чиир чорук дээш херек оттурган. Оон чугаалаан үүлдериң база хереченилериң өчүктерин барымдаалап көөрге, ол бети дээрге оон өске алды кижилиг амы-тыныңга база четкем.

Ол хорутдаашкыны Германияның эрге-хоойлу органнары дораан сонуургай берген. Сезен чылдарның эгезинде база-ла ындыг янзылыг өлүрүүшкүн кылып, мөчүлерни кезектей кезип турган кижи тывылбайн барган турган. Ол өлүрүүшкүннер америк шериг базазының чоогунга болгулаан, ол-ла үеде Дахмар аңаа албан эрттирип турган чүведир. Ынчан беш кижи өлүрткен турган.

ТАЛЫГЫРЖЕ ЭШТИПТЕЛЕР

ПРАГА. Далай, океандан муң-муң километр черде турар Пшеров деп чехословак хоорайда Христофор Колумбунуң Американы ажыткаңындан бээр 500 чыл оюнга белеткел эгелээн. Далайга бердинген чоорби кижи аңаа эвес херекти бидирер деп шиитпирээн — XV үе чыладың төчүзүнүң карлеңдээзи түдүп алыр. Чүгле түдүп алыр эвес, олар ол хемезинге келир чылдың апрель 1-де талыгырже эштип үнүптер. Чедер чери — Испанияда Палос хоорай. Сураңжан далайжыга тураскаатказ байырлалга ол экипаж киржир бодап турар.

ООДА ЫТТЫ КЭЭРГЕЗЕ...

ВИНДХУК. Өг-бүле бүзүрга кым эң-не улут бергедээшкинге таваржырыл: эр кижи, кыс кижи, оларның уруг-дарыы азы ада-иези бе? Мурнуу-Африкала чуотап турар психолог Р. Магфорттуң бодалы бир янзы. Өг-бүле чарлырга эң-не аар байдалга... ыт таваржыр деп.

Ол шуут бүзүрел-биле чугаалаар. Эртемден Сэм дээр ыдыг-биле ындыг байдалга болу таваржыкан. Кончуг томаанныг ыт безин аракатаа болу берип болур деп, психолог санап турар.

КИЖИ ТӨРЕЛГЕТЕННИ КАМГАЛААР

ЖЕНЕВА. Беш чыл бичиле мурнунда болган Чернобыльдың айыыл-халаазы херек кырында Европаның бүтү чурттарында, бамбурзектиг еске девискээрлеринде безин кижилерге салдарын чедирген. КНО-нуң Экономиктиг бодалга социал чоруделинга Женевада боол турар залчетлиг сессиязының кичөөтейинин Чернобыльдың АЭС-ниин авариязының хоралыг уржуктарын чигиедириче болгаш үзүткаарыкче углаңган түүп турарыы ынчангаш таварылга эвес. Сессиядэ делегейнин дыка хөй чурттарының, оон иштинде делегей организацияларының төлээлекчилери КНО-нуң шүүтүм-биле киржип турар.

Саналдакчыларның хөй кезии Чернобыль авариязының уржуктарын үзүткаарынга чүгүла материалдыг болгаш сал-хөө курлавырларын тыварындан ажыда, келир үеде үстүнде айыткаңы ышкаш, ындыг айыыл-халаптарның каталтаарын болдурбазын сагындырган.

(СЭТА-ның корр.).

Сонуургап номчуңар

НЕВЗОРОВКА УДУР ХЕРЕК ОТТУРГАН

«Невзоров дээрге дайзын ышкажыл, мен ону барымдаалап турар мен» деп, Ленинградта билдингир болчукчу Юрий Шмидт чугаалаан. «Невское время» деп солун оон-биле интервьюну алды ай төнчүзүнде парлаан. Сураг-жый берген «600 секунда» дээр телепрограмманың башкарыкчызы Александр Невзоровтуң чугаалап турар үүлелерин эң баштай шүүмчүлээн Ленинград солуну ол болуп турар. Ол черниң өске солуннары базала оон чугаалай каапгар үүлдерин, үжуралдарын шоода аарак бижиптерлер.

Ленинград ТВ-зиниң журналистерииниң боттарының дугайында дыңнадып турар медээлеринден алыр болза, Невзоров оларның аразында эң-не сураглыг кижи болуп артпышаан. Ынчалзажок дыка хөй ленинградчылар ол экранга көстүп көөрге-ле, телевизорларын өжүр базып каарлар. «600 секунда» дугайында тайылбыр бээринден чоокта чаа Анатолий Собчак мэр база-ла ойталаан. Төп телевидениениң бирги программазынга чүве чугаалап тургаш, ол чүгле мындыг хевирлиг сөс октай каапкан: «амыр-ла-дыр он...» Парлалгада Невзоров дугайында бижип турар үүлдер колдуунда ындыг-ла эки эвес, анчыг болуушкүннар-биле холбашкан болгулаар. Оон алдаржааны болгаш сураг-жааны шала читэмичиг «өңнүг».

«Кежээнин чыгыы он минута дургузуунда экрандан бисче бүлүрүлүп турар, көөр хөөн чок чорук болгаш хоп-нүүл айыыл чок, дайлым чок чүве-дир деп кижи болуп бүзүредип, оожургадып болур-даа ыйнаан. Ынчанмыже ол дугайын моон соңгаар чугаалавас чүве болза, дыка-ла багай болурун дуржулга көргүзүп турар» деп, демги «Невское время» бижип турар.

Ол солун дамчыштыр Юрий Шмидт Невзоровту кедергей кажар чаап-чайырлаан хоп-мее тарадып турар деп бүрүүладып, ол дээрге чүгле мөзү-бүдүшке эвес, кем-херек үүлгедиишкинниге хамаажыр чүве-дир дээн. Ындыг чижектер четчир.

Литвадан бөлүк дамчыдылгалары сактып көрзел. Оларның бирээзинге ол мынча дээш: Вильнюска январь болуушкуннарының үезинде хогарааннар деп тус черинң эрге-чагыргалары оон мурнунда автомобиль авариляларынга азы зараазы алгенивеин адап көргускей. Сеңгүде, ол чугаалаан чүвезин үттүнкан-даа ышкаш, «литваларны литвалар боттары адып турган» деп дыңнаткан.» — Хамыы үжүр пришин чок чорукта эвес. ол Ельцинни биле Собчакты бүгү-ле чүвени биле тура-ла, өжегээр, ёзулуг бүрүүлүг кижилерни чажырып, камгалап, буруу чок кижилерни бүрүүладып тургаңар деп нүүлдеп сөглээн деп, Юрий Шмидт чугаалап турар. «Бо дээрге аар кем-херек үүлгеткен деп бүрүүладып турар хоп-нүүл ышкажыл».

Литвадан өске репортажтарында, чижээ, орустарны оон күш-биле үндүрер деп турарының, Россия чазааның баштыңнарының ат салганы бо айтырыг талазы-биле чажыт документилер дугайында дыңнадып турар. Литвага эртып каарын күзээн орус кижилер артып каап болур, артып каан-даа турарын ол ыыттаваан турар. Оон чоруксаан кижилерге Литва кежүп чоруруу-биле холбашкан чарыгдалдарны төлеп бээр, ол кижилерге базын тудуп алырына дузалаар.

«Ол чугула байдалдарны хажыдары дээрге-ле, Литваның чазаан, Россияның чазаан, Ельцинни болгаш Собчакты нүүлдээни ол-дур». Шмидт ынчаар саналп турар.

Болчукчуның бодап турарары-биле алырга, Приволтиканың үндезин чүрттакчыларынга көөр хөөн чок чорукту өөскүдер дээн чүткүл маңнда билдинип турар, ол РСФСР-ниң Кезээче дуржулгын 74 чүүлүн ёзугаар «национал өскелээшкинниң болгаш өжээтен чорукту өөскүдериче утпаңган» өжегээр кылган хөделиишкиннер кылдыр санаттынар.

Невзоровтуң чугаалап турар чүүлдери «хөй-чинтиниң айыыл чок чорууладаа, хөй-чинтиниң мөңгушынарынга-даа кыжанырлыг. Ону соксадыр үе келген» — Шмидттиң бодаа бир бодалы чидыг.

Ук солунга берген материалын үстүнде айыттынган чүүл ёзугаар кезээче херээн оттурарынга барымдаа болгаш-ап деп, Ю. Шмидт дилеп турар. Невзоровка үзелнүүл тараткан дээш база бурууладыкам болур.

Бир эвес ол бо үдээлэ база-ла судтан чайлай бээр болза (оон мурнунда бир катап ону стулчында калы ажыыдап турар ажыл дораамычылаан дээш сылка берип турган), Юрий Шмидт Россияның Чиигине п[illegible]рунче билдириишкин бижип мен деп турар.

(ЧАА МЕДЭЭЛЕР АГЕНТИЛЕЛИ).

Доктор-биле интервью

ДЫЛЫВЫС—БАЙЛААВЫС

Эрткен чылын чуртуун Президентизиниң ат салгазы «ССРЭ-ниң чонунуң дылдарының дугайында» Хоойлу үнген. Ында национал дылдарның хостуг хөгжүдүшүн магадылалын база тургузуп турар. Тыва дылды республика девискээринге күрүне дылы кылдыр чарлаан. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлуну Тыва АССР-ниң Дээди Соведи хүлээп алган.

Бистиң штаттаң дашкаар корреспондентивис Б. Седен-Хуурак филология эртемнериниң доктору, профессор Ш. Ч. САТКА дараазында ийи айтырыгны салган.

— «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу 1991 чылдың март 1-дең эгелеп күштүг болуп эгелээн болгай. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул, Шулуу Чыргал-оолович?

— Дыл бүрүзү кижиниң угаан-бодалының онзагай чаалгазы, чонуң төөгүлүг дружулгазының эртинези болур, дыл бүрүзү чогум-на ол чонуң делегейни канчаар көрүп, билгенииң эге чаңгыс дүрзү чуруун бодунга, камгалап шингээткен чүүлү болур. Дыл талазыбиле байдалдың таварымчалыг эвес чоруу чонуң социал амыдыралында таарымчалыг эвес чоруктуң ылаштыр херечизи болуру ниитиге биллингир.

Бистиң төөгүвүстү ап көөрге кандыгыл? Барык-ла 20 чылларның ортаа үезинден эгелээш, мырыңай чоок-ка чедир тыва улустуң амыдыралында, чаңчылдарында, культуразында, оон иштинде материалдыг культурада дыка хөй үүлдерни эргиинге артыышкыннары ээш кызып-кыйып каапканы чажыт эвес. Ам ол үүлдерни катап тургузар бис. Совет Эвилелинге каттышкан соонда, тыва дыл база-ла эки эвес аажылаашкынга таваржып келген. Баштайгы үеде нам, яамы, сайыт чижектиг сөстерниң орнунга күш-биле партия, министерство, министр чижектиг сөстерни киирген. Бир кезек үеде 40 чылдарыны сөөлүүреди, 50 чылдарының эгезинде солуннар дылы чонга орта билдинмес апарган турган. Орус дылдан очулга оогай турганы ол. Сөөлүнде кээп тыва, орус ийи дыл билир чоруккa сылдан, орус дылды колдады өөредир, ажылаар дээр бодалга дүүштүр төрээн дылывысты ажыглаары чоорту кызылап келген. Дыл амыдыралы чаңгыс талалай берген.

Оон келзе-келзе, ылангыя аныяктарның, үүлгүларның төрээн дылын билири мырыңай-ла харыкчок болу берген, сес байлаа чегеш, чамдыктары төрээн дылын шуут билбес. Радио, телевидение дамчыдылгаларына интеллигентилер безин орта тывалап чугаалавас, орус тыва дылдарны холуп-оңдуп-ле турар апарган. Чамдык от-бүделериниң чугаалажыр дылы чартыы тыва, чартыы орус, шуут-ла хойт. пак. Кайда-даа кескү информация барык дөгере орус дылда, хөй-ниити амыдыралынга баккa-сокка орустап-да турар. Байдал нарын апартаи. Чугаа культуразының дугайында айтырыгның чидигленип турар үезүү база ында.

Школаларга эртемнерни орус дылга эртежик, эге класстардан-на өөредири ажыктыг деп санап турган. Тыва школаларга педсоветтерни безин чүгле орус дылга эрттирерин база сүмелеп тургаи. Ам тыва дылды камгалаар, хөгжүдер талазы-биле тергиин улуг соруглалар тургустунуп келген.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга «Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында» Декларация хүлээп алган. Ол болза республиканың экономиказының, культуразының, политиктиг амыдыралының ниити уг-шинин айтып турар онза чугула документ болуп.

Дээди Совет «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузуун база хүлээп алган. Тывада нептерээн кол дылдар тыва болгаш орус дылдар болур. Хоойлуунуң 1 үүлүнде «Тыва АССР-ниң күрүне дылы болза тыва дыл болур. Тыва дылды күрүне дылы болдурар чорук оон хостуг хөгжүдезинге болгаш ниитилеп эрге-хүлээлгелерни калбартырынга эрежок чугула байдалларны тургузарын хандырар» деп бадыткаан.

Хоойлуунуң 2 үүлүнде айтыкаңы: «Тыва АССР-ниң девискээринге ССРЭ-ниң албан өзүзүнүң дылы болур орус дыл национал-дар аразында харылзажылга дылы болбушаан, күрүне дылы-биле бир дең ниитилел-политиктиг, социал-экономиктиг, культура амыдыралынга, кижилер аразында харылзажылгага бүрүн хереглеттинер болгаш ажыглаттынар».

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлуну тыва болгаш орус база өске-даа улустарның дылдарын, оларның-биле кады чоннуң бот-медерелин, аажы-чаның, чанчылдарын болгаш өзүлалдарын дең эргелиг хөгжүдер арганы тургузуп турар.

Хоойлуунуң долу тайылбыры кыска чугаага өөрн болдуимас. Бир-ле дугаарында. Советтер, хөй-ниити каттыжышкынары, организациялар болгаш алдан чергери хоойлуунуң сөөглелиин хончуг кичээнгейлиг сайгарып көөрүн сүмелээрдир бис. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлуниитизи-биле бо чылдың март 1-дең эгелеп күштүг болуп эгелээн. Хоойлуунуң чамдык үүлдерин күрүне болгаш ниитилел амыдыралының бүтү адырларынга чоорту ажылаары-биле хуусаалары бо чылдан эгелээш, 2001 чылга чедир Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузуун күштүг болдурун эгелээринин дугайында 1990 чылдың декабрь 14-те үнген доктаалында тодаргай айыткан. Ынчангаш сонуургалдыг албан чергери, организациялар, бүдүүлге чергери, ылаңгыя Советтер хоойлуну чоорту, ынчалза-даа узамдыктырбайн күүседип эгелээр ужурлуг.

Оон ынай Дээди Совет мынчаар доктааткан: «Күрүне дылын болгаш өске-даа дылдарны хөгжүдериниң программазын 1992 чылдың январь 1-ге чедир ажылдап кылырын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр».

— Тывада дылды моон соңгаар хөгжүдериниң кандыг аргалары, оруктары барыл?

— Борта хамаарыштыр Тываның эртем-шинчилел институду, Улус өөредилге министерствоу болгаш өске-даа чергер тускай программиларны ажылдап кылыр апаар. Бертелер хөй.

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлуну бөттандырарда, республикага тыва дыл ниитилелин тургузары: эрежок чугула деп санап турар бис. Барылын-Хемчик районда эвир чылын-на төрээн дыл ниитилелин тургузуп алган. «Хемчиктиң сылдысы» солуунуг дамчыштыр чугула ажылды чорудуп турар. Черле ынчангаш өске-даа республикаларда, автономнуг областарда төрээн дыл ниитилелдерин тургускулаан. Бо талазы-биле бистин республикавыс шала озалдап турар. Ынчалза-даа орай эвес. Республикавыска тыва дыл ниитилелин тургузуп алыры черле чугула. Орта районнар ниитилелдери бактаап кирер. Тываның эртем-шинчилел институду, Кызылда күрүнеиниң педагогика институду, башкылар билими бедидер институт, националь школалар лабораториязы каттыжып ал-гаш, оргкомитет тургускаш, ниитилелдиң уставын болгаш дүрүмнерин белеткеп кылгаш, тургузукчу хуралга бадылап алыр деп бодаллыг бис. Ниитилел тускай эмблемалыг, билеттерлиг болур. Ниитилелдиң кежигүнеринге дыл эртемденнери, төрээн дыл биле литература башкыларын, черле башкылар, чогаалчылар, культура ажылдакчыларын киирип ап болур деп бодаар бис. Ук ниитилел чоорту атар санныг болгаш тускай органныг апаар деп бодап болур.

Тыва дыл ниитилели дыка хөй ажыктыг ажылдарны боттандырып болур. чижээрге, «Хемчиктиң сылдысы» ышкаш эргилээ сөстерни, эм үүштер аттарын, малдың чүзүүн айтыр сөстерни, черле дыл дугайында солуун үүвелерни тайылбырлаар, школаларга, клубтарга чечен чогаал кежээлерин, дылдар байырлалдарын эрттиргилээр, башкыларның, эртемденнерниң күүзүн каттыштырып турган, дыл дугайында теоретиктиг болгаш практиктиг конференцияларны, семинарларны эрттирер, белүүмнер организастаар, чогаалчылар, эртемденнер, тоолучулар-биле ужуражылгалар кылыр дээш, өске-даа хөй-хөй ажылдарны кылып болур.

МЭЭҢ БОДАЛЫМ

«Чедер» курортунга киирги сезонда дыштанып аргалыг болдум. Чайгы чаагай үеде шак ынчаар кадыын быжыглап, дыштанырга мага-лыг-ла-дыр. Ынчалзажок чамлык сеткилимге таарыштаан бодалымны маиаа чугаалаксадым. Чаа келген кижилерге тус-тус чыдар ёроолдерни үлээр, орун-дөжөэн бээр болгай. Барган хүнүвүсте чеже кижи келгенин бүрүткээш, ам чыдар ёроолдеривисти хувааган. Оон соонда чыдар орун-дөжөк алыр кижиге чедеривиске, дыштаныкчыларга каржы-хажаатайы дораан эскертинген. Дыштаныкчыларның аразында дыл-домак билбес малчыннар-даа бар. Кырганнар болгаш инвалидтер-даа турду. Оон кедерезе конччуттунуп, чанчаттынар кижи болду. Кижи чүве айтырып болбаан. Оон бо харыылап турар туружу дээрге эң-не харыысалгалыг. кижилер-биле эптиг-эвилел ажылдаар чер деп көрдүм. А ол хүндүлүг киживистиң аажылап турары-биле алыпта, оон эргези кымдан-даа артык. Мындыг донгуи аажылаашкыннар дыштаныкчыларның сеткил-хөөнүнге эпчок-ла турду.

Аъш-чемни белеткеп берип турары чүгээр. Хандырылганың шаа-биле белеткеп берип турар-дыр деп кижи билир. Чүге дээрге бистерниң амгы амыдыралывыстың байдалы ындыг. Ынчалзажок чигир четпээниинден чүве ийикпе, каш хүннер аралаштыр чигири чок кара шайладывыс. Ону улуг бухгалтерден сонуургаарывыска, хүнүнүн-не 19 килограмм чигирни үндүрүп берип турар дидм. Суксунга компот азы кисель хайындырып каар. Оозунуң чигини ооза четпес болгулаар. Чамдыкта тыва шай хайындырып каан болур. Ол шайның бирде чеми, а чамдыкта суду четпес болгулаар. Ынгылгы тыва шайга четпес. Ону аңаа-ла аде-кам чүведир. Эъттен белеткээн котлетаның эъди дыка кызыы. Сезон төнүп орда, чамдык чүве эрте чорууо деп баар. Диета сестразы тургаш «Эртенги», «Ленинградский» деп, коччуттунары база бар. А ол улустуң путёвкада төлеп каан өртээ бар, ону чедир төлевээн болза аңгы херек. Шак-ла мынчаар чиктиг чемелээшкиннерге таваржыры дыштаныкчыларга эки эвес сеткил-хөөннү болдура бергилээр.

Мурнунда дыштанып турган улус аъш-чемниң бакшыраанын чугаалап турду. Колдуунда кеже, сула, чинге-тараа кашалар чиир. Нотаа аймаа шуут чок. Чаңгыс катап редиска четтиргеен бо-ла. Аъш-чем аймаа берге үеде ынчыг-ла ыйнаан деп кижи бодап кээр. Ынчалзажок ам кус келгенде, ногаа, чимис аймаа элбеп орда, чемниң ассортиментизин бир янзы хандырарының аргазын өөренип көрзе деп бодап хээр-дир.

Чогум эмнээшчин талазы-биле ажыгбас. Малгаш, дажыглап, ону изиткеш, аарыг улуска ажылап турар болду. Ону кылып турар ажылчыннарның шыдамыы аажок, ажылы нарын деп көрдүм. Сут массажы бо чылын ажылдавайн турары хомудаичыг-дыр.

Дыштаныкчыларга культура-массалыг ажылдарны чорудары бир чугула чүүл. Чогум лекциялар, ужуражылгалар база концерттер болуп турду. Мурнуку чылдарда дег, хоорайже экскурсиялар бо-бады. Ону организастаан болза, дыштаныкчыларга база солун болур ийик.

Дыштанган соонда мээң бодалым мындыг-дыр. Ол эскерген четпестерим дараазының сезонунда эмин алырының аргазы бар. Черле ынчаш хөй-ниитиниң чери болганда, чонга коччуг кичээнгейлиг болурун күзекээр-дир мен. Шынап-да, маиаа кечиг дыштаныкчылар келбес деп. Ынчангаш оон ажылдакчыларыы-даа бодунуң түпүзүн шын эдип, кижилерге хамаарыштаиы аргыг-эвилел болур болза деп бодаар мен.

Аиы КЫЗАКПАН.
Тандыза Хову-Аксы суурнуң чурттакчызы.

БҮЗҮРЕЛИМ ЧИТТИ

Бо чагааның авторунуң бодалдарын редакция шээп-ла чөптүг, шынныг деп санаавайн турар. Оон ынай, авторуун бижээн чогаалынга хамаарыштыр үнелелди база редакция берип шыдавас. Чүге дээрге оон утказы, уран-чечен шынарлары-биле таныш эвес, ынчалза-даа авторуун чагаазын кызыра парладывыс. Авторларның чогаалдарынга чөптүг үнелелди бээр, чырыкче үндүлеминиң дугайында маргаалдаалыг айтырыглар моон мурнунда-даа кодургеи турган болгай. Авторуун чагаазынга, оон ында кодургеи айтырыларынга боттарының хамаарылгазын Тываның ном үндүрер чери-даа, Тываның Чогаалчылар эвилели-даа, «Шынның» номчукчулары-даа илереди бээр боор.

Тооҗуну бижиирин шаамдан бээр бодап чораан мен. Ынчалзажок шыдаар чем бе деп, эгелээрээ дажыглаан мен. Чүгле 1985 чылдан эгелеп, 63 харлыг апарган, баштайгы 62-гуларны бижидим. Тооҗум белеп болган.

Чогаал критиги Антон Калзан номчаан:

— Кичээнгейлиг номчудум. Дыка улуг күш үндүрген-дир сен. Ынчалзажок... ону тооҗу азы ромаи деп шыдаавас-тыр мен — дээш, саналдарны берген чүве. Тооҗу болган романның шынарын, оларны бижиирининң аргаларын менээ базындыр тайылбырлаан.

Бүүнүг эртемденниң вегелдезин, чагыын күүседир дээш ур боданып, эде-хере бижээн хен. Мээң чогаалымны үш дугаар номчаан, ол менээ чылыг сөстерни сөглээн.

Антон Кавааевичиниң соонда чогаалчы К. Черлиг-оол номчаан, эргежок чугула сүмелерни берген. Оларны күзелдиим-биле күүсеткеи мен. Оон-биле документалдыг тооҗумну дөрт катап эде кылгаш, дооскан мен. Аиаа барык 5-6 чылды чарыгдаашым ол.

— Тооҗуну үндүрер дугайында рецензияны бижип болур мен. Ном үндүрер эр-биле чугаалаш, редактору болурунга А. Калчан чөпшээрешти де деп,—Антон Кавааевич чугаалаан.

Антон Кавааевич дириг турда-ла, билдиришкинии бижип, оон гонорары мээң чарыгдалым-биле болзун деп турумда-ла, ном үндүрер черинiң директору Матпа Хомушку керекке албайн, боттарывыс редакторларывыс бар болганда, өске кижиниң хереэ чок деп кыска харыыны берген.

Оон соонда ном үндүрер черинiң редактору А. Сат номчаан (чедир номчуваш болду-ла бе), тооҗуиуң утказышинарының дугайында кижи илеп алтар, кижи сагыжынга кирбес, ону ном кылдыр парлаарынга моонлак болур хире эвес чүвелер бижээш, мээң эгидээ берген. Оон дора чүве болза, ном үндүрер черинiң мурнундагы кол редактору Ю. Кюнеген чангыс арын-даа номчуваин чыткаш, «Че, ол чогаал эвес-тир» дээн болгай.

Хамыктың сөөлүнде дүрүлгалыг чогаалчы, эртемден М. Б. Кенин-Лопсан «Барлыктың мөңге чаңгызынга» деп рецензияны бижээш, ном кылдыр үндүрүп болдуун сүмелээн. «Мемориалго» ниитилел өөрү ном кылдыр парлаттырган, орулга кирип алыр дээрге, сагзын өртээ үзүлгеи, базып тывылбас.

Мен ышкаш бергелеге таваржып турарлар ээлээш эвес. Чижээ С. Шойгу, О. Кара-оол болгаш өскелер-даа.

Ам кеден хөрээ кирбеген кижи, мээң бо келир үезиин салгажыларынга (амгы-даа үезин кижилеринге) магейлеп туткан тооҗум дириг турумда, ном кылдыр үне бээр дээрзиниг бүзүрелим чаттым. Чүүл канчайн, өртүн болуу? Чогаалчы ат эдилеп чорбаан кижи, тооҗу бижиптеп — тайылбырлаан ол.

Михаил ШУР-ООЛ.
Пенсионер.

ЧАА НОМЧУЛГА НОМУ

Тываның ном үндүрер чери «Тыва уругларга ясли-садтарынга номчулга ному» деп чаа, солун өөредилге номун чырыкче үндүрген. Оон тургузукчулары — чогаалчы Олег Суваклит биле Белек-кыс Монгуш.

Ала-иезин хүндүлээринге бичии уругларны кижизидери-биле чергелештир өг-бүденiң артыкан кежигүнелерин база хүндүлеп ыаорунге кижизидер херек. Этиктиг принциптерни башкылап ажылынга боттандырары — үениң негелдези.

Кандыг-даа тоолду дыннаанының соонда, оон маадырларының ыяш азы багай талаларын ылгап билириниге уругларны өөредири — кижизидикчи башкыларның хүлээлези. Ындыг угаадыы уругларны «эки», «багай» деп сестерниң утказын тода билип алырынга ажыктыг.

Номчулга номунуң тургузукчулары совет орус тыва чогаалчыларының «Төрээн чурт», «Ленин», «Бойдус намгалады», «Чылдың үезери», «Куш-ажыл», «Наһыралы» болгаш оон-даа өске чугула темаларга бижиттингеи чогаадарын чаа номда киирген.

Саидап САНДЮ.

Чагыдып алырынче далажыңар

1992 чылдың солуннарының болгаш журналдарының чагыдылгазы 1991 чылдың август 1-де бүгү чер болганга эгелээр.

Хамаатылар ажылдап турар черлериниң аайы-биле болгаш хөй-ниитичи тарадыкчыларны дамчыштыр чагыдылганы кылып болур. «Союзпечать» черивиң бүдүүлгелериниг, харылзаа салбырларынга чагыдылганы база кылып болур.

Солуннар болгаш журналдарны чогуур тезинде чагыдып алыкар, эргим номчукчулар.

«СОЮЗПЕЧАТЬ».

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТВ Телевидение

ИЮЛЬ 31
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Онзагай кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.10 Уругларның музыка клуву. 11.00 «Икс». 12.00 ТМА. 12.15 «Чугула репоотаж». 12.20 «Чемпионнар-биле кады». 12.45 —13.50 «Чаңсар үезинде монолог». Видеофильм.

• • •

15.15 «Эки от-бүледен үнген аныяк кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.20 Сонгуктактарга. 16.35 Уругларга фильм. «Макар—иске». 2-ги сериязы. 17.40 «Музыка шыгжамыры». А. Вивальди. «Чылдың үелери». 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.50 «Онзагай кижи». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Деннелдер. 23.10 ТМА. 23.30 «Телескоп». 00.30 Амгы үеде делегейге хөрөөженнериниң ролюнуң дугайында. 01.15 «Онзагай кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 02.20 «Юрий Завадский». Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Крым дугайында эскиз». 8.35 Мультфильмнер. 9.25 «Ретушталваан портрет». Сергей Параджанов. 10.25 «Хектия хары чердө үнүү». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 — 13.40 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.10 Романстар. 13.40 Уругларга фильм. «Үшгерлиг, томаанныг уруглар». 2-ги сериязы. 14.45 Барымдаалыг фильм. 15.10—15.40 «Луиза Батыр-Булгаринниң ырлары».

• • •

17.00—19.10 Россия ТВ-зиниң программазы.
КЫЗЫЛДАН
18.45 Уругларга фильм. 18.55 Медээлер. 19.00 «Дорт угланыышкын». «Бүдүүргелерни болгаш чүрттаар орангсаваны хуужудары база күрүнеки эвес болдурары». Республиканың удуртукчулары көрүнгер киржир.
МОСКВАДАН
20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Коллаж. 20.35 Л. Бернстайн «Дивертисмент». 21.00 Үе. 21.40 «Уран чүүлдүн мастерлери». Фильм-концерт. 23.10 Медээлер. 23.25—00.20 «Дириг артаар бис...» Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 «Республика» көргүзүп тур. 19.00 Россияның парламент медээчизи. 19.15 —20.00 Музыкага мурнакчы туруш.

СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

Чаа-чаа экономиктиг структуралар: эвилелдер, ассоциациялар, кооперативтер, биче бүдүүргелер, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның удуртукчуларынга, төлээлеринге база хуу ажыл-агый кылып турарларның кичээнгейнинге

Силерни 1991 чылдың август 2-де 14 шак 30 минутада Советтер Бажыңынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Д. Ш. Ооржак-биле ужуражылгаже чалап тур.

Тываның чаа-чаа экономиктиг структураларын көдүрериниң дугайында айтырыгны чугаалажып көөр.

Айтырыгны билип алыр телефоннары: 3-51-09, 3-53-10.

Оргкомитет.

ЧАГЫГЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АП ТУРАР

Тыва республикаиың бойдус намгаларының паптителинiң чөвүлели хамаарышкан черниң радиация байдалын хемчээр болгаш аъш-чемниң база ногаанын чүү хире хирлеигенин доктаадыр «Экон-001» деп индикаторларны база «Аларм-03-01» деп маркалыг дозиметрлерни садып алыры-биле чагыгларны албан черлеринден, организациялардан болгаш хуу кижилерден хүлээп алырын чарлап тур.

Бир хереклиг өртөө 400 рубль.

Чагыгларны бир ай хуусаанын иштинде күүседип бээр.

Кат-чимистиг күүстүүрдарның өзүмнерни алырынга база чагыгларны хүлээп ап турар.

Чагыгларны дараазында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 106, № 4 өрөөл. Телефону 3-61-54.

КИНО

ИЮЛЬ 31-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Оборотень» (АКШ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 (кинопанорама), 19.40 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Новые похождения кота в сапогах» 9.00, 12.20, «Улыбка солнца» 10.50, 14.10, «Скорпион» 16.10, 18.10, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бум-2» 14.20, «Женский день» 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Первичное зло» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Бай-Тайга райкүүскомнуң иштики херектер кылдыны. Кызыл-Даг поэзе Советтиң күүскому болгаш совхозтуң администрациязы милицияның участок инспектору

Антон Аралдаевич КУЖУГЕТТИҢ

мөңгеин дыннаткаш, оон төрелдерине болгаш чоок кижилериниге хаиы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствоу, улус өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профвилелиниң республика комитеди, Кызылдың башкы училищезиниң коллективи Тываның башкыларының бирээзи, улус чырыкчышкыныың хоочуну

Семён Чимпеевич УРОЯКОВТУҢ

хенертен хаиының дыннаткышаан, оон төрелдерине болгаш чоок кижилериниге хаиы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34, ◆ орлаакчылары — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ партыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ ооврактыкчылары — 3-45-93. Кадрлар ◆ партейжергеннаттыг болгаи идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер аймактары 3-34-17, 3-34-98 ◆ үлегтүүр — 3-34-48, 3-36-73 ◆ ногаи ажыл азы — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-16; 3-37-11; сонгаа айтырыглар — 3-34-57; өөредилге болгаи — 3-41-23 ◆ чаңгыс кадрлар — 3-39-03; ◆ оскуела — 3-34-39, 3-34-93; ◆ «сорлектоолар — 3-34-19 ◆ үндүрүкчилер — 2-27-41; ◆ солун «сабей» бирлээзи — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун аттарның среда, четверг, пятница сүт тота төнүнде үнер. Чылы 260 аттар чеже. Хемчээли 2 парлалга ааттыг.
Тираж 27007 акз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садылының керектеринге тальзы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.
Чагыг № 121.

Оларга четтирдивис

Кызылдың төвүнде турар № 20 аптекага (эртелекчизи И. О. Ооржак) эм садыл алыр дээн улус хөй баар. Ол коллектив бар эм аймаа-биле чонну хандырар дээш ыкызымак чоруун көргүзүп келген. Бо аптекадан тускай бижик-биле чиигелелип кыыдыр ап турорлар база бар.

Коллективте арга-дружулгалыг, ажылынга ынак, кижилерге эптиг-ээлдектер хөй. Чогум ажыл боду база харыысалгалыг. Эмнерни белеткеп кылыр аспар болгай. Бар эмнерни хереглээн кижилерге садары, белеткээни база белеи эвес.

Бо аптека коллективи планын база багай эвес күүсеткеп турар. Чижээ, чартык чылда эмнер садар план 119 хуу күүсеттиигеи.

Эм оштардан кылыр эм настойкаларны, сут эмнерни белеткээриниң төлевирин аптека ажылдакчыларының алыр шалыңынга немей төлээр органы база шингээдип аларлар. Эмнерни белеткээриниң төлевири ескен, ол ескен төлевирни шалыңче киирген.

Кодуунда шупту херээжемнер ажылдап турар бо коллектив будуи дүн-хүн дургузунда ажылдап турар. Сен, уен, силер-даа аңаа чедө бээр болгай силер, алыр эмнериңерни силерге саат чоока белеткеп, кылып бээр ажылдакчыларывыска четтирдивис ээлээр бис.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

МУЗЕЙНИҢ ЗАЛДАРЫНДА

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң залдарынга, ылаңгыя дыштаныр хүннерде экскурсиялааннар бо-ла келгилээр.

Делгелге, лекторий, бойдус залдары ажылдап турар, а артканнары — ТАР, революция мурнунуң, Совет тургузуут килдистери чаа экспозициялар немеп, дериттинип турар.

Шериг кезээнден бөлүк дайынчылар, МАР-ның ангы-аягы аймактарындан 20 ажыг турист келген, Томскиден, Саяногорскиден аалчылар бар. Экскурсиялаан бөлүктерге солун лекцияларны музей ажылдакчылары чоруткан. Сарыг шажын темазынга хөй экспонаттар келген кижилерни сонуургаткан. Сураглыг мастер, даш чонукчузу Саая Кагелдин 60 харлаңгыга тураскааткан делгелге, бойдус залында ай-мен, аржаан суглар, эм оът аймаа—черле кайызын ол дээр, шупту онзагай.

Кыска-даа бол, солун

ХҮНДЕН АЖЫЛДААР МАШИНА

Боинда чазак турар квартелга хүнүүн-не бичии автомобиль кестүп кээр, ол үш дутуйлуг, чаңгыс кижи олурар, хүнден ажылдаар батареялар дузазы-биле шимчээр. Машина бир янзы реклама болуп турар — бойдус намгаларының ооза энергиячыл чаа хевирлерни келир үеде ажытаарының аргаларының талазы-биле.

Бүцдестагтың кандыг-даа амыдакчызы ол чаа машинаны шоолуг эвес ахшабиле тур хелевилеп ап болур. Чаңгыс удаа октап каан энергия 40-60 километрге четтирер.

ФРАНЦИЯДА ХӨЙ КАДАЙЛЫГЛАР

«Өрөэл санында каът оруннар... Суг иштинде чорууг хеме-биле домей-ле!» — «Нувель обсерватер» сеткүүлге Магрибтен база Африкадан Францияда келген аг-бүлелерниң амыдыралын бижээн чүүлде ынча дээн. Мали аг-бүлелерде ийи-үш кадайлардая аитыла, эмгежок хей уруглар бар. Чиик ортектиг квартелдарда ерээлдер чык долуу.

Ындыг аг-бүлелер муниципалитет эрге-чагыргаларынга даржыктыг-ла. Оларның бажыңнарында суг-даа, чылыдылга-даа чок, чүге дээрге ол дээш төлээр арга оларда чок.

Хей кадайлыг болурун француз хоойлулар хорувайн турар. Ындыг аг-бүлелерниң саны-даа билдинмес. Африкадан келген чамдык кижилер ийи кадайлыг кырынга ам бирээни алыр деп турар деп, демги сеткүүл бижээн.

Билип алза артык эвес

«ИСПАНКА» БОЛБАС. ЫНЧАЛЗАЖОК...

Бүгү-эвилелдиң грипп талазы-биле эртем-шинчилел институдунуң баш удур коруп турары-биле алырга, бо чылын СССР-ниң девискээринге Н1№1 база Н312 хевирлиг вирустары тарап болур, олар эрткен чылын база «идепкейлиг» турган.

Казахстанның чамдык районнарынга чоокта чаа грипптиң ховар хевири — хаван вирузу бүрүтээттиинген. Ынчалзажок институттуң директору Олег Киселёвтуң чугаазы-биле алыр болза, ол кезек черге хамаарыжыр болгаш «эпидемия дугайында чугаалаан хереэ чок боор».

Ленинградта турар бо институт үк вирустар тараар болза херек вакцина-биле хандырып шыдаар.

1918 чылда миллион-миллион кижиниң башын чиген «испанка» вирус амгы үеде кыжанмайн турар — ол дугайын Кадын камгалалының бүгү-делегей организациязы дыннаткан. Ынчалза-даа серемчилел херек.

(ЧМА).